

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL NO. *Sa 35 / Hem.*
ACC. NO. *37251*

D.G.A. 79.
GIPN—84—2D. G. Arch. N. D./57.—25-9 58—1,00,000.

~~A384~~

Vol 71

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SERIES No. 1085, 1093, 1102, 1109, 1135, 1142, 1146, 1203, 1229, 1264.

CATURVARGACINTĀMANI.

Vol. 4

PRĀYASCITTAKHAṆḌAM.

37251 BY

HEMADRI.

EDITED BY

ANANDIT PRAMATHA NĀTHA TARKABHŪṢANA

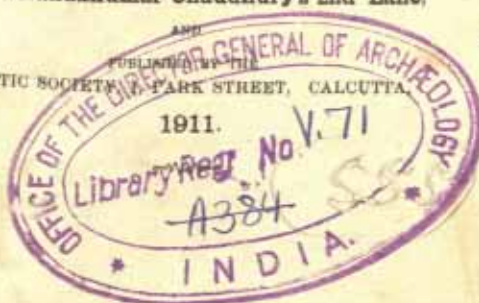
Professor of Sanskrit College, Calcutta.

VOLUME IV. FASCICULUS X.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane,

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET, CALCUTTA.

1911.

A 384

V. 71

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

No. 37251

Date 22-7-48

Call No. 5a35

Hem

चतुर्वर्गचिन्तामणिः । - Vol. 4.

प्रायश्चित्तखण्डात्मकः ।

हेमाद्रिविरचितः ।

श्रील-श्री-

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइटीत्याख्यसमाजानामनुमत्या व्ययेन च

कलिकाताख्य-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय-धर्मसौमांसा-

शास्त्राध्यापक-

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः ।

V. 71

37254 .

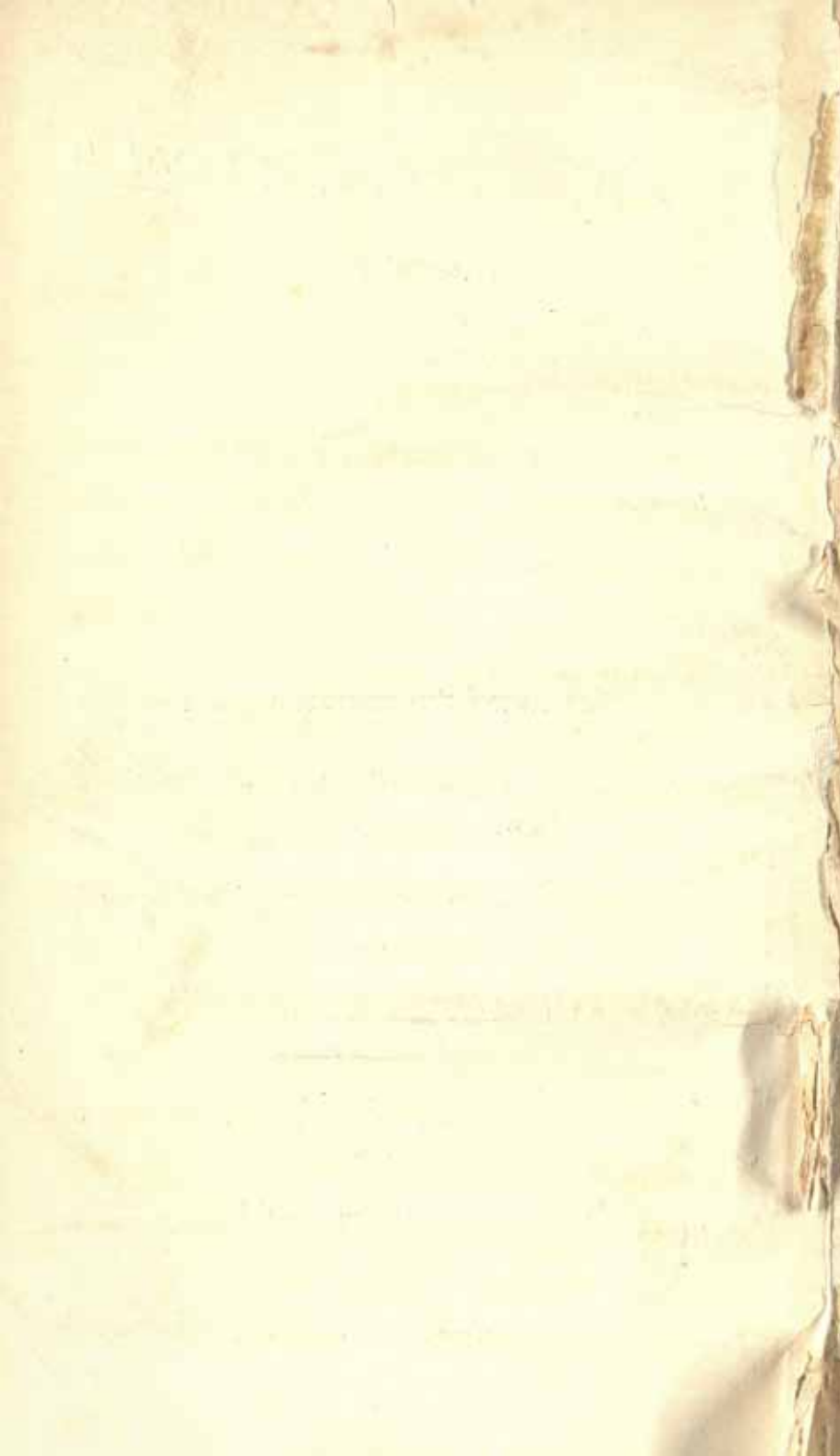
A384

कलिकाताराजधान्याम्

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितः ।

श्रीरामः १८११ ।

मुखवन्धः ।

स्मृतिनिबन्धकारेषु किल हेमाद्रिः प्रायेण सर्वोपरि वर्वर्त्ति । स खलु चैत्रपालदेवतनयस्य देवगिरिप्रदेशाधिपतेः महाराज-चक्रवर्त्तिनो महादेवस्य प्रधानामात्यपदमलञ्चकार, अयञ्च महा-देवः द्वाशीत्यधिकैकादशशततमे शकाब्दे देवगिरिराजसिंहासन-मविरूरोह इति प्रब्रतत्त्वविदां व्याहारः ।

तेन खलु हेमाद्रिणा विरचितस्य सुवृहत्तयतुर्व्वर्गचिन्तामणि-नाम्नः स्मृतिनिबन्धस्य प्रामाण्यं सर्वैरेवाऽऽर्वाग्भवै रघुनन्दनभट्टा-चार्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकारैरविसंवादमङ्गीकृतम् । ग्रन्थ-गौरवेण व्यवस्थापनीयावश्यकविषयातिबाहुल्येन असन्दिग्धप्रामा-ण्यानां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिभ्यः समुद्धृतानां वचनानां प्राचुर्येण च अयं चतुर्व्वर्गचिन्तामणिः सर्वैरेवाऽन्वर्थनामा इति-सर्व्वेषां स्मृतिनिबन्धरसिकानां सूपपन्नं निर्व्वचनम् ।

विविधप्राच्य-प्रतीच्यावश्यकविद्यासमुदयप्रचारोन्नतिसम्पादन-समुदितदिङ्मण्डलीमण्डनायमानयगोजालस्य परमसन्मानभाजः सुप्रतिष्ठितस्य 'आसियाटिक् सोसाइटी' इति विश्वविश्रुतनाम्ना प्रसिद्धस्य विद्वत्समाजस्य आदेशं समधिगम्य तस्यैव चतुर्व्वर्ग-चिन्तामणिः प्रायश्चित्तखण्डाख्यं भागमेकमिमं ग्रन्थं सुद्रियतुमङ्गी-

कृतो मया महताऽऽदरेण महान् खलु प्रयासः । दश वर्षाणि
यावत् सम्पाद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य मया मुद्रणव्यापारः । स चाऽयं
साम्प्रतं समाप्तिसुपगतः ।

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणसम्पादनाय त्रीणि तावत् हस्तलिखि-
तानि पुस्तकानि मया अधिगतानि यथामति पर्यालोचि-
तानि च । तत्रैकं आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः काशीतः
क्रौतं, द्वितीयं काशीत एव बालमुकुन्दमालविमहोदयस्य करुणया
मया अधिगतं, तृतीयं वाराणसीतएव लक्ष्मीकमादर्शपुस्तक-
सुपजीव्य आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः लेखितम् । तेषु
एतेषु त्रिषु पुस्तकेषु मालविमहोदयकृपया समधिगतं पुस्तकं
विहाय पुस्तकद्वयम् अशुद्धिवहुलम् अन्तराऽन्तरा च नितराम-
संलग्नपाठञ्च ।

आसियाटिक्सोसाइटीनाम्ना प्रसिद्धविद्वत्समाजप्रकाशितभ्यः
चतुर्वर्गचिन्तामणेर्भागान्तरग्रन्थेभ्यः सर्वथा विलक्षणत्वेन तावत्
प्रतिभाति अयं प्रायश्चित्तखण्डात्मकोऽग्रन्थभागः ।

तदेतद्वैलक्षण्यमीदृक् सुस्पष्टम् यदेतत्पर्यालोचनेन चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिकर्तृतया सुप्रसिद्धस्य निखिलधर्मशास्त्रार्थपारावार-
पारीणस्य श्रीमतो हिमाद्रेः कृतिरेवाऽयं प्रायश्चित्तखण्डात्मको
भागो न वेति महान् खलु संशयो मे मनसि उत्तरोत्तरमुपचय-
मभ्युपगच्छन्नेव वरीवर्त्तते ।

तथाहि सर्व्वेऽप्येव प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धेषु देशेषु पापविशेषेषु
यानि प्रायश्चित्तानि वैवर्चनेर्व्यवस्थापितानि साम्प्रतं समुप-

लभ्यन्ते, अस्मिन् खलु प्रायश्चित्तखण्डे तेष्वेव पापेषु प्रायेण तद्विरुद्धानि प्रायश्चित्तानि तद्विलक्षणैरेव वचनैर्व्यवस्थापितानि दृश्यन्ते ।

अन्यच्च ब्रह्महत्यासुरापानगुर्वङ्गनागमनतत्सर्गास्थेषु महापातकेषु प्रायश्चित्तप्रतिपादकत्वेन यानि संहितापुराणवचनानि सर्वैरेव इतरनिबन्धकारैरेकमत्येन उद्धृतानि, प्रायेण तानि सर्वाण्येव वचनानि अस्मिन् अन्ये नितरामुपेक्षितानि इति च महद्वैलक्षण्यम् ।

चतुर्वर्गचिन्तामणेः एतदग्रन्यव्यतिरिक्ताचारसंस्कारदानादिप्रतिपादकग्रन्थभागेषु तु नैतादृक् तत्तदर्थप्रतिपादकेतरस्मृतिनिबन्धेभ्यो वैलक्षण्यं प्रायेण दृश्यते ; तथाहि चतुर्वर्गचिन्तामणेरारादिप्रतिपादकतत्तत्खण्डात्मकभागविशेषु यैर्दचनैर्यं तावदाचारादयः यथा च प्रतिपादिता, इतरनिबन्धेषु अपि सत्यपि क्वचित् क्वचिदीषद्वैलक्ष्ये प्रायेण तैर्वचनैस्ते एवाऽऽचारादयः तथैव च प्रतिपादिता इति निपुणतरमुपलक्षितम् ।

अपरञ्च एतस्मिन् प्रायश्चित्तखण्डे मन्वादिमहर्षिप्रणीतासु धर्मसंहितासु स्थितानि इति कृत्वा यानि वचनानि समुद्धृतानि, महदाश्चर्यमेतद् यत्-साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मन्वादिमहर्षिप्रणीतसंहिताग्रन्थेषु तानि वचनानि प्रायेण नोपलभ्यन्ते, सहृदयानां प्रत्ययोत्पादनाय कानिचित् तथाविधानि वचनानि उदाह्रियन्ते यथा —

अस्य ग्रन्थस्य १३ पृष्ठे ब्रह्माहत्याप्रकरणे—

“द्विशतेनापगुर्दद्यात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विशतेन तदा दण्ड्या वृद्धा व्रजं नृपः” ॥ इति

नितरामस्यष्टार्थकं वचनमिदं मानवीयमिति कृत्वा समुद्धृतं,
साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मनुसंहितापुस्तकेषु यथाविधि
अनुसन्दधता मया नाऽयं श्लोकः समुपलब्ध इति महदेतदस्य
ग्रन्थस्य प्रामाण्यसंशयकारणम् ।

तथा अस्य ग्रन्थस्य ५८६ पृष्ठे—

“नृणु धर्मज वक्ष्यामि स्वर्णकामदुष्ठां सकृत् ।

योद्विजः प्रतिगृह्णाति स सद्यः पतितोभवेत् ॥

तस्येव निष्कृतिर्भूप पुनर्व्रह्मोपदेशतः ।

अष्टलक्षजपाद्राजन् व्ययं वाऽष्टमभागतः ॥

अभिषेकेण वा शम्भोर्यज्ञैर्वा सर्वदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोर्हितम् ॥ इति

एते त्रयः श्लोका बहवचनान्य एवं जातीयका महाभारतीया
इति कृत्वा अत्र समुद्धृताः—समुपलभ्यन्ते, परन्तु साम्प्रतिकेषु
मुद्रितमहाभारतपुस्तकेषु महता प्रयासेन अनुसन्दधता मया
नैषामेकोऽपि श्लोकः समुपलब्धः ।

एवमेव कूर्मपुराणमत्स्यपुराणलिङ्गपुराणपद्मपुराणादिनाम्ना
यानि वचनानि ग्रन्थेऽस्मिन् समुद्धृतानि, तानि च प्रायेण तेषु
पुराणपुस्तकेषु मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा नोपलभ्यन्ते ।
एवमादीनि अस्य ग्रन्थस्य अप्रामाण्यसन्देहप्रयोजकानि रूपाणि

इतरस्मृतिनिबन्धेभ्यः चतुर्वर्गचिन्तामणिर्भागान्तरिभ्यश्च महान्ति
 वैलक्षण्यानि च बहुशः समधिगम्य अयं ग्रन्थः चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणिकारेण प्रथितयशसा हेमाद्रिणा रचित एव वा
 नवा इति महान् खलु मे मनसि संशयः, स खल्वयं
 समीचीनो वा नवा इति तीक्ष्णधियः प्रमाणपारावारपारीणाः
 सहृदयाः शिष्टा पव विचारयन्तु इति सविनयं सवहुमानश्च तेषु
 विनिवेदयति ।

तर्कभूषणोपाधिक-

श्रीप्रमथनाथशर्मा

कलिकाताराजकीयसंस्कृतविद्यालयधर्ममीमांसाशास्त्राध्यापकः ।

हेमाद्रिः ।

प्रायश्चित्ताध्यायः ।

कमलादयितं कृष्णं कमलासनवन्दितम् ।

कमलाक्षमहं वन्दे कमलाकरशायिनम् ॥

अथेदानीं हेमाद्रिकारेण लोकोपकारार्थं सर्वपुराणस्मृतिसंहिता-
वेदज्योतिषवैद्यागमयौतस्मार्त्तसूत्रेषु ग्रन्थान् आलोक्ष्य, ब्रह्मचत्रिय-
विशां शूद्रादीनां ब्रह्महत्यादीनि तत्समानि^१ पापानि, यानि
चान्यानि^२ वाङ्मनःकायसम्भवाणि हिंसादीनि सम्भवन्ति, तेषां
पापानामपनोदन^३ प्रायश्चित्ताध्यायो लिख्यते ।

"वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानासुपक्रमे ।

यं नत्वा हतकल्पाः सुखं नमामि गजाननम् ॥

वन्देऽहं वन्दनीयानां वन्द्यां वाचाभधीश्वरीम् ।

कामिताशेषकल्याणकलनाकल्पवृत्तिकाम् ॥"

मदवलोकितेषु लिख्यपि पुस्तकेषु "कमलादयितं" मित्यादिश्लोकात् प्राक्परिदृष्ट-
मिदं श्लोकद्वयं "वर्णेल" दृष्टे ज्ञाः राजेन्द्रलालदृष्टे च पुस्तके नोपलब्धम् ।

(१) ब्रह्महत्यासमानि इत्येव श्रौतसेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यानि चान्यानीत्ययमंशः श्रौतसेखितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

(३) अपनोदप्रायश्चित्तमिति श्रौतपुस्तके ।

तत्रापि विप्रादीनां चतुर्णां^१ पापभीरूणां प्रतिग्रहदोषैर्हिंसादि-
निमित्तैः क्रयविक्रयादिभिर्ब्राह्मणशूद्राऽकरणादिभिरनेकदोषाः
सन्ति^२ तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तपराङ्मुखानां दोषबाहुल्यात्
तत्तद्दोषापनोदनं प्रायश्चित्तं^३ मुनिभिर्दृष्टम् । तदेव प्रायश्चित्तं
मया निरूप्यते ।

वर्णाश्रमभेदेन^४ तदकरणे पापगूहने दोषान् विकल्प्य^५ प्राय-
श्चित्तं प्रदर्शितम् ।

तदेवाह—

ब्रह्महा चयरीगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः ।

सुवर्णचोरः कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥

इत्यादिनिमित्तैस्तत्तद्दोषोपशान्त्यर्थं^६ कुत्रचिन्नराणां प्रायश्चित्तम्,
कुत्रचित्पुनःसंस्काररूपं, कुत्रचिन्महानदीस्नानरूपं कुत्रचिज्जपरूपं,
कुत्रचित् स्वप्रतिग्रहद्रव्यचतुर्थांशव्ययरूपं, कुत्रचित् होमरूपं,
कुत्रचिञ्चान्द्रायणादिकृच्छ्राचरणरूपम् ।

कानिचिन्महापातकजन्यानि कानिचिदुपपातकजन्यानि

(१) चतुर्वर्णानामिति क्रीतपुस्तके ।

(२) सम्भवन्ति इति क्रीतपुस्तके ।

(३) पूर्वोक्तेषु अन्येषु इत्यधिकं काशीपुस्तके ।

(४) वर्णादिक्रमभेदेन इति लेखितकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(५) दोषाधिकतया प्रायश्चित्तं इति काशीपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

(६) तद्दोषशान्त्यर्थं इति क्रीतपुस्तके ।

कानिचित्तुलाप्रतिग्रहजन्यानि पापानि, एतेषां प्रायश्चित्ताकरणे
वर्णचतुष्टयस्य नरकप्राप्तिः । तस्मादेतत्प्रायश्चित्तम् ।

यद्युत्पापस्य यद्युत्प्रायश्चित्तं^१ प्रतिपदोक्तं तदेव कर्त्तव्यं
न तु स्नानादि । यस्य यन्नामधेयं पित्रादिभिः कृतं तेनाह्मतिरेव
प्रायश्चित्तं प्रकटयति ।

एतस्मिन् प्रायश्चित्ते सुवर्णधान्यकृच्छादिकं सर्व्वं^२ तत्तत्प्रकरणे^३
द्रष्टव्यम् सर्व्वमत्राध्याये निरूपितम् ।

ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्ण^४स्तेयगुरुतल्यगमनानि^५ तत्संयोगश्चेति
पञ्च महापातकानि ।

सङ्कलीकरणमलिनीकरणाऽपात्रीकरणजातिभ्रंशकराणि,
उपपातकप्रकीर्णकानि दुरन्नभोजनदुःसङ्गदुरालापस्नानभोजना-
दीनि एतानि नवविधानि प्रायश्चित्तवन्ति^६ तुलापुरुषमहादान-
प्रतिग्रहेषु इतरदानप्रतिग्रहेषु च पापानि बहूनि सन्ति, तेषां
ब्रह्महत्यादिपापानां इतरेषां च, सर्व्वपुराणस्मृतिभ्यः ज्योतिष-

(१) प्रतिग्रहदोषोक्तं इति श्रौतपुस्तके ।

(२) सर्व्वमिति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(३) तत्प्रकरणे इति श्रौतपुस्तके ।

(४) स्वर्य इति श्रौतपुस्तके ।

(५) गमनादि इति श्रौतपुस्तके काशीपुस्तके च ।

(६) प्रायश्चित्तानि भवन्ति इति श्रौतकाशीपुस्तकयोः ।

वैद्यग्रन्थागमेभ्यः श्रुतिभ्यः^१ संयुज्य तत्तन्प्रायश्चित्तं ब्रुवन् आदौ
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

“प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये शृणुष्व सुसमाहिताः ।
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्वकर्मफलं लभेत् ॥
प्रायश्चित्तविहीनस्तु यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तत्सर्वं निष्फलं याति न लभेत्^२ क्रियाफलम् ॥
कामक्रोधविहीनेश्च धर्मशास्त्रविशारदैः ।
विदत्तु धर्मः प्रष्टव्यः स्वकर्मफललिप्सुभिः ॥
प्रायश्चित्तानि चीर्णाग्निं नारायणपराङ्मुखैः ।
न निष्पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥
ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
यस्तु संवत्सरन्वेतैः शयनासनभोजनैः ।
वसेच्च सहितं विद्यात् पतितः सर्वकर्मसु ॥
अन्नानाद्वाङ्मणं हत्वा चीरवासा जटी भवेत् ।
स्वेनैव हतविप्रस्य कपालमपि^३ धारयेत् ॥

(१) श्रुतिभ्य इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः न दृश्यते ।

(२) तत्र प्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके ।

(३) न लभेत् तत्क्रियाफलं इति लेखितपुस्तके ।

(४) अभिधाषयेत् इति काशीपुस्तके ।

तदभावे मुनियेष्टाः कपालं चान्यमेव वा ।
 तद्व्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
 वन्याहारो भवेन्नित्यमेकाहारो मिताशनः ।
 सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 अध्यापनाध्ययनादीन् वर्जयेत्^(१) संस्मरन् हरिम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाल्यादि वर्जयेत् ॥
 तीर्थान्युपवसेच्चैव पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।
 यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥
 शरावपात्रधारी^(२) स्यात् द्वारिस्थो विष्णुतत्परः ।
 वदेच्च ब्रह्महास्मीति सर्वांगाराणि पर्यटेत् ॥
 चातुर्वर्ण्येषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्णेष्वथवा भवेत् ।
 मृष्टामृष्टाऽविवेकेन एककालन्तु भोजयेत् ॥
 द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मार्हश्च स जायते ॥
 व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वापि निषूदितः ।
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा प्राणांश्चापि^(३) परित्यजेत् ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा रघुनन्दन ॥”

(१) वर्जयन् इति शेषितपुस्तके ।

(२) शरीरमात्रधारी स्यादिति क्रीतपुस्तके ।

(३) प्रायश्चापि इति काशीपुस्तके ।

स्कन्दपुराणे—

“महायुगे महाक्षोभे^१ महादेवालयदिषु ।
 ग्रामदाहे चोरसङ्गे पाषाणलगुडादिभिः ॥
 अग्रात्वा ब्राह्मणं हत्वा जटाचौरधरो भवेत्^२ ।
 (—^३स्तेनैव हतविप्रस्य कपालं धारयेत् सदा ॥
 तदभावे मुनियेष्ठाः कपालञ्चान्यमादरात् ।
 तद्रथं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥
 वन्याहारो भवेन्नित्यं एकाहारो मिताशनः ।
 सन्यादिनित्यकर्मणि त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 अध्यापनञ्चाध्ययनं वर्ज्यन् संस्मरेदरिम् ।
 ब्रह्मचर्यं व्रतं नित्यं चरेद्ब्रह्मादिवर्जितः ॥
 तीर्थान्युपवसेन्नित्यं पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।
 यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षाटनं चरेत् ॥
 लोहितेन शरावेण ह्यखण्डेन गृहाङ्गणे ।
 वदेच्च ब्रह्महास्मीति सर्व्वागाराणि पर्यटेत् ॥
 चातुर्वर्ण्येषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्ण्यथवा चरेत् ।
 सृष्टासृष्टाऽविवेकेन तदन्नं मा च कुत्सयन् ॥

(१) जनक्षोभे इति काशीपुस्तके ।

(२) अस्मात् श्लोकात्परं “पूर्वोक्ताः श्लोकाः स्कान्देऽपि उक्ताः” इति पाठोऽधिकः काशीपुस्तके दृश्यते ।

(३) (—)अनयो रेखयोरन्तर्गताः श्लोकाः काशीपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यात् एवं हरिपरायणः ।
 व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वापि हतो यदि ॥
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्थार्थं यदि वा म्रियेत् ।
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै ॥)

ब्रह्माण्डपुराणे—

पाषाणैर्लगुडैरस्तैर्विषैर्वाहन्ति पूर्वजम् ।
 अन्नानाज्ज्ञानतो वापि परप्रेषणया नृप ॥
 स्वयं समीप आतिष्ठेद् हन्यादयैः शस्त्रपाणिभिः ।
 तस्यैव हतविप्रस्य वस्त्रं दण्डाय उद्वहन् ॥
 पानार्थं तत्कपालञ्च तदभावेऽन्यमेव वा ।
 धृत्वा वस्त्रं तथा शार्णं लज्जासंरक्षणाय वै ॥
 जान्वोरुर्द्ध्वमधोनाभेर्वहन्नित्यमतन्द्रितः ।
 आजिमार्गे कुटीं कृत्वा गाश्चापि परिरक्षयेत् ॥
 ग्रामप्रवेशो द्विर्वारं वाससां रक्षणाय वै ।
 ततः कुतपकालेषु भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥
 अखण्डेन शरावेण रक्तवर्णेन सर्व्वतः ।
 सम्यक् सभ्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
 भिक्षार्थं च विशेद् ग्रामं अपथेऽन्नमकुत्सयन् ।
 अन्यं दृष्ट्वा तदा गच्छेद् व्रती दोषमुदीरयन् ॥

(१) पाषाणलगुडास्तैर्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) रक्तवस्त्रेण सर्व्वतः इति काशीक्रीतपुस्तकयोः ।

(३) अपथान्नमकुरसयन् इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः ।

चातुर्वर्ण्येषु वा भैक्षं त्रिवर्णेष्वथवा चरेत् ।
 सृष्टाऽसृष्टाऽविवेकेन एककालं तु भोजयेत् ॥
 भोजयित्वा कुटीरे तु स्वपेत्तत्रैव, संस्मरन् ।
 नारायणं महापापहारिणं लोकधारिणम् ॥
 वनमध्ये^१ सृगैर्वापि रोगैर्वापि निपातितः ।
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्थ्यं यदि वा म्रियेत्^२ ॥
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै^३ ॥

अपि च ।

महायुद्धमुपागम्य विसृज्य च शिरोरुहान् ।
 उभयोर्व्यूहयो^४ मध्ये भुवन् कर्म स्वकं मुदा ॥
 प्रविशेच्चेत्तदा^५ हन्युरेनं दानैर्नृपात्मज ।
 हतः शुद्धिमाप्नोति ब्रह्महा पापधीस्तदा ॥
 अपि स्वेन हतं विप्रं समालोक्य निमित्तजैः ।
 भृत्यादिभिः स पापात्मा पश्चात्तापपरायणः ॥
 महतीमटवीं गत्वा स्नात्वा तत्र जदीजले ।
 गोशकृच्छुष्कमानीय राशिं कुर्यात्तदुत्तमम् ॥
 वज्रि^६ प्रज्वाल्य सहस्रा घृताक्तस्तत्र संविशेत् ॥

(१) व्रतमध्ये इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) प्राणान् वापि परित्यजेत् इति काशीपुस्तके पाठः ।

(३) द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।

ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मोर्द्ध्वोपजायते ॥ इत्यधिकं काशीपुस्तके ।

(४) उभयोः शूरयोरिति लेखितपुस्तके ।

(५) प्रविशेच्च तदा इति लेखितपुस्तके ।

करीषमध्ये उपविशेत्^१ इत्यर्थः—

न चैवं मृतिमापन्नः किञ्चित् किञ्चित्तदाग्निना ।

ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दादितो नृप ॥

अपिच ।

ब्रह्महा पूर्व्ववन्नत्वा गहनं जनवर्जितम् ।

तत्रैव पूर्व्ववत् स्नात्वा वृक्षमूलमुपाविशन् ॥

नापितस्य चुरं धृत्वा समुज्ज्वालय हुताशनम् ।

शरीरं कणशङ्खित्वा तस्मिन् वङ्गौ समर्पयेत् ॥

यदा मृतिमवाप्नोति ततः पूतोऽतिविप्रहा ।

अपिच—

महाक्रतुमुपागम्य याजकेभ्योऽञ्जलिं^२ वहन् ।

ब्रह्महा सिक्तदेहः सन् शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥

यद्वा दद्याद्विजेन्द्राणां गवामयुतमुत्तमम् ।

एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

एतदज्ञानविषयम् ।

“अयं तु ब्राह्मणो न हन्तव्य” इति ज्ञात्वा स्वयं भृत्यादिभिर्वा
वैरनिमित्ततया ब्राह्मणं हन्यात् तन्निरासार्थं चतुर्विंशतिवर्षाणि
पूर्व्ववद् व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

(१) उपवेशयेदिति क्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(२) जलं वहन् इति खेचितपुस्तके पाठः ।

तदाह गौतमः—

यो विप्रो ब्राह्मणं हत्वा ज्ञात्वा भृत्यादिभिर्यदा ।

चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतकच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥”

अन्यानि पूर्वोक्तानि कृत्वा आचरणीयानि । गवां द्वायुतं दत्त्वा शुद्धिमाप्नोति इत्यर्थः ।

तदाहापस्तम्बः—

“तस्य निर्वेषः । अरस्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः श्वशिरध्वजोऽर्धशणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य । तस्य पन्था अन्तरावर्त्तनी । दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् । खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतितिष्ठेत् । कोऽभिगमस्तथा भिक्षां इति समागाराणि चरेत् । सावृत्तिः । अलब्धोऽपवासः । गात्रं रचेत् । तासां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः^१ । द्वादशवर्षाणि चरित्वा सिद्धः, सद्भिः सम्प्रयोगः । आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजिगीषमाणो वसेत् त्रिः प्रतिराहोपजित्य वा मुक्तः । आश्वमेधिकं वावभृथमवेत्य मुच्यते इति । (आः सूः प्र १ खं २५ सू १०—२२)

मार्कण्डेयः—

अन्नानाद्ब्राह्मणं हत्वा पथाद्विज इति स्मरन् ।

पथात्तापसमायुक्तो राजानमनुसंविशेत् ॥

(१) उपवामी इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) अर्धं द्वादश इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

पापं तस्मै निवेद्याऽथ तूष्णीं तिष्ठेत्तदग्रतः ।
 राजाऽपि नयमापन्नः प्राङ्मुखोऽकम्पितः स्थितः ॥
 अयोरूपं नरं कृत्वा तापयित्वाथ वज्रिना ।
 पुनः प्रज्वालय तैलेन तमाह्वय तदववीत् ॥
 स्थितेषु सर्ववर्णेषु पश्यत्स्वपि नरेश्वर^१ ! ।
 'उपगूहयेत्तं विप्रं ज्वलन्तं तैलवज्रिभिः ॥
 मरिष्यसि यथानेन ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सूर्क्षिं तामुपगूहयेत् ॥
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

राजकृत्यमाह लिङ्गपुराणे—

पत्तने^२ वा खराष्ट्रे वा यो विप्रो ब्रह्महा भवेत् ।
 निमित्तैरथवा स्वेन ग्रीवोत्कर्षणबन्धतः ॥
 आह्वय तं द्विजं गत्वा श्रुत्वा 'विप्रेऽशुभां गिरम् ।
 ब्रह्महत्यां विनिश्चित्य वापपित्वा^३ शिरोरुहान् ॥
 ब्रह्मसूत्रं त्रिधा च्छित्वा पिशिताशनवाहनम् ।
 आवाहयित्वा तद्गाले 'शूलं तप्तमयं लिखेत् ॥

-
- (१) नरेश्वरः इति काशीपुस्तके पाठः ।
 (२) उपगूहेत इति क्रीतपुस्तके पाठः ।
 (३) पत्तने इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।
 (४) विप्रोऽशुभां गिरमिति काशीपुस्तकपाठः ।
 (५) लुटित्वा तच्छिरोरुहान् इति क्रीत लेखितपुस्तकयोः पाठः ।
 (६) शूलं तप्तमयं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महृत्क्षीरः पुमान् ॥
 एवं कृत्वा तु शास्त्रेण निर्व्यास्यो विषयादहिः ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति राजा यदि निराकृतः ॥
 तत्पुत्रास्तस्य हनने सहायास्ते यथाऽभवन् ।
 तानप्येतत् पुनः कृत्वा वासयेद्विषयादहिः ॥
 तत्क्षेत्रं बहुलं धान्यं चैवारामादिकञ्च यत् ।
 तत्सर्वं देवताप्रीत्यै राजा कुर्याद् यथार्हतः ॥
 विचार्य बहुधा राजा पत्नीपुत्रादिकान् बहु ।
 दोषवन्तस्तथा तेऽपि कर्त्तव्या राजवक्त्रभैः ॥
 नोदेदद्रव्यञ्च धान्यञ्च राजा नो वधमाचरेत् ।
 कृते ग्रामः परित्याज्यस्तेतायां कुलमेव च ॥
 द्वापरे तद्गृहं सर्वं कलौ कर्त्ता तु लिप्यते ॥”

कलौ द्वादशाब्दाकरणे अन्येषु केषुचित् प्रायश्चित्ताकरणे राजद्वारे
 सभां मेलयित्वा तैरनुज्ञातो धर्मशास्त्रोक्तविधिना द्वयुतसङ्ख्याया
 गाः विप्रेभ्यो दद्यात् ततः शुद्धिमवाप्नोति ।

एतदज्ञानविषयं ज्ञानविषयं त्रैगुण्यम् । केचिदेवं मास्त्विति
 वदन्ति मरणान्तमेव प्रायश्चित्तं नेतरत् ।

(१) ब्रह्महृत्क्षीरः पुमान् इति लेखितपुस्तकेपाठः ।

(२) निर्व्यास्यो विषयादहिरिति श्रुतिलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) ज्ञानविषये तु त्रैगुण्यमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

तदाह गौतमः—

“ज्ञानाज्ञानाद्विजो यस्तु वधेद्विप्रं हि देवतः ।

तस्यैव मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं नचान्यथा ॥” इति ।

तदभावे द्वादशाब्दव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोतीति ।

“यो ब्राह्मणाय अपगुरेत् तं शतेन यातयात् यो निहनेत् तं सहस्रेण यातयाद् यो लोहितं कारयेद् यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् । तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् । एतावता हैनः सम्भवति इति राजा दण्डयेत्” । अतएव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” । इति ।

तदाह मनुः—

“ब्राह्मणहनने उपायतः सम्यग्विचार्य राजा दण्डयेत् ।

द्विशतेनापगूर्दयात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विशतेन तदा दण्ड्या दृष्ट्वाव्रजं नृप ? इति

(हतब्रह्महन्तारं प्रति निष्कप्रमाणं स्तोत्रप्रकरणेऽभिहितम्) ?

अथ ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यमाह ।

ब्रह्माण्डे—

निश्चित्य ब्रह्महन्तारं भाषासन्दर्शनादिभिः ।
मेलयित्वा द्विजान् सर्व्वे राजा यद्यक्तं पुरा ॥
तत्सर्व्वं सहसा कुर्य्युर्निर्व्वास्यो विषयादहिः ।
तत्पत्नीं तनयाञ्चैव न दोष इति वर्त्तयेत्^१ ॥
तेषामपीह शङ्का स्यात् तेन साकं तदा वदन् ।
नो चेत् तद्वृत्तिधान्यार्थी तेभ्यो दत्त्वाथ शिञ्चयेत् ॥

युष्माभिः^२ ते सह न गन्तव्याः न सम्भाष्याः न स्मरणीयाः इति
शिञ्चणीयाः । इत्युक्त्वा गृहं संशोध्यम् तत्रान्यथा विप्रा अपि
राजदण्डेन दण्ड्याः ।

दण्डप्रकारमाह कूर्म—

अयोरूपं द्विजं कृत्वा मूर्ध्नीनं प्रतापयेत् ।
सन्तप्तं पुरुषं दृष्ट्वा तैलसिक्तं प्रजज्वलुः ॥
तेन ब्राह्मणमाह्वय उपगूह्य माचिरम् ।
मृत्वा दोषविमुक्तोऽसि नान्यथा व्रतमाचरेत् ॥

(१) वर्त्तयेत् इति काशी क्रीतपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यूयं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) तेन सह इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

द्वादशाब्दविधानेन शुद्धो भवितुर्महसि ।

अशक्तो व्रतमाचर्तुं एवं कुर्याद्विशुध्यसि ॥ इति

राजाभावे तदनुमत्या प्राज्ञैः प्रकाशयामिति ।

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुहत्याप्रायश्चित्तम् ।

आह लिङ्गपुराणम्—

जनिताचोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।

श्वशुरस्वाग्रजो भ्राता पश्चैतं गुरवः^१ स्मृताः ॥

गुरुर्नाम जनकः, शिष्याः पूज्याः मनसापि न हन्तव्याः । हन्याच्चेत्
तदनने विशेषमाह—

स्कन्दपुराणे—

अज्ञानाज्जनकं हन्याद्विशिष्टैर्वहुभिर्द्विजः ।

तस्योक्तं मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं मनोषिभिः ॥

चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतं कृत्वा विशुध्यति ।

द्वयुतं वा गवां दानं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

अथवा पूर्ववत्कृत्वा गुरुहा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

ज्येष्ठभ्रात्रादिहनने एवं वेदितव्यम् । (शास्त्रोपदेशकृत् ?) गुरवः
वहवः ।

नारदीये—

मन्त्रोपदेष्टा वेदानां तथा धर्मविबोधकः ।
सन्मार्गदायी बुद्धीनां आचार्यो व्रतबन्धने ।
पुराणसंहितावक्ता नित्यं शास्त्रोपदेशकृत् ।
निषेकादिस्मशानान्तं कृत्वा चार्यं नियोजितः ।
वेदान्तोपनिषदाद्य'स्योपदेष्टा सुमन्महा ॥
त एते गुरवः प्रोक्तास्तेषु द्रोहं न कारयेत् ।
तेषामन्यतमं हत्वा चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥
दीक्षितं क्षत्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
अग्निप्रवेशनञ्चापि भृगुप्रपतनं तथा ॥
दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
स्नातकं ऋत्विजं हत्वा मातामहमथापि वा ॥
(मातुलं भावुकं श्यालं जामातरमथापि वा)
आचार्यादिवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ॥

(—) अयं पाठः काशीलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(१) वाक्यस्योपदेष्टा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) भृगुप्रपतनं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) मातामहं तथापि वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराणां लक्षणम् ।

अग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, निरुद-
पशुबन्धः सौत्रामणिः । इति सप्त हविर्यज्ञाः ।

अष्टकापार्वण्यश्वाद्यावणाग्रायस्थः इति सप्त पाकयज्ञाः ।
अग्निष्टोमो, ऽत्यग्निष्टोम, उक्थः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः
आतोर्यामः । इति सप्त सोमसंस्थाः ।

सप्तहविर्यज्ञाः, सप्तपाकयज्ञाः, सप्तसोमसंस्थाश्च, निषेकादि
षोडशकर्माणि, पञ्चमहायज्ञा, प्राणाग्निहोत्रम्, श्वावणहोमश्चेति
चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराः । तैः पूतः स्नातकः ऋत्विक् । सोऽध्वरे
दीक्षागुरुः स एव ऋत्विक् ।

ज्ञात्वा तु विप्रमात्रं चेच्चरेत् संवत्सरव्रतम् ॥

अथवा गोसहस्रं वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमादरात् ॥

एष विप्रस्य कथितः प्रायश्चित्तविधिर्द्विजैः ।

द्विगुणं क्षत्रियस्योक्तं त्रिगुणं तद्विशः समम् ॥

ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रः तं सशल्यं विदुर्बुधाः ।

राज्ञैव शिक्षा कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

ब्राह्मणीनां वधे त्वर्द्धं पादः स्यात्कन्यकावधे ।

हन्तात्वनुपनीतानां तथा पादं व्रतं चरेत् ॥

प्रायश्चित्तविधानञ्च सर्व्वत्र मुनिसत्तमाः ।

वृद्धातुरस्त्रीबालानामर्द्धमुक्तं मनोपिभिः ॥

क्षत्रियाणां विप्रहनने प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

अज्ञानाद्वाहुजो विप्रं निमित्तैः पूर्वसम्भवैः ।
 पश्चात्तापसमायुक्तो द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥
 दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा स्नातकं ऋत्विजं तथा ।
 आचार्य्यादिवधे चैव चातुर्गुणं व्रतं चरेत् ॥
 हन्ता तु विप्रमात्रं चेत् चरेत् संवत्सरद्वयम् ।
 ब्राह्मणानां सुनारीणां^१ द्वादशाब्द व्रतं चरेत् ॥
 हन्ता त्वनुपनीतानां तदर्धं व्रतमाचरेत् ।
 दीक्षितस्य स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सराम् ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
 आत्रेयीं च स्त्रियं वापि स्त्रियं हत्वा विषाम्निभिः ॥
 आत्मतुल्यसुवर्णं वा दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आत्रेयीलक्षणम्—

विवाहादि दिनादूर्ध्वं या नारी गतपुष्पिणी ।
 आत्रेयी सैव विख्याता महापापप्रणाशिनी ॥
 उत निधनया बुद्ध्या या नारी पतिसेवना ।
 कर्मणा मनसा वाचा तामात्रेयीं विदुर्बुधाः ॥

(१) तु नारीणां इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) 'ऋत्विजः कन्यकां हत्वा षडब्दं व्रतमाचरेत्' इत्यधिकः पाठः क्रीतपुस्तके ।

अथवा द्वावुतं दद्याद् द्रव्यं 'हत्वा विमुक्तये ।
पूर्णगर्भवधे राजा दद्याद् दानं गवां शतम् ॥

विप्रस्येति शेषः ।

षण्मासे पञ्चमासे वा तदर्धं दानं माचरेत् ।

वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अन्नानादूरुजो हत्वा ब्राह्मणं दीक्षितश्च वा ।
गुरुमाचारकर्म्मस्थं श्रोत्रियं वर्णिनं तथा ॥
आचार्य्यादिवधे चैव क्षत्रवद् व्रतं माचरेत् ।
हन्ता तु विप्रमात्रं चेच्चरेत्संवत्सरद्वयम् ।
ब्राह्मणानान्तु नारीणां द्वादशाब्दव्रतश्चरेत् ॥
हन्ता त्वनुपनीतानां तदर्धं व्रतमाचरेत् ।
वैश्वस्यैकन्यकाहन्ता षडब्दं क्षत्रियव्रतम् ॥

(१) वा तद्विमुक्तये इति मीतपुस्तके पाठः ।

(२) वैश्यचेत् इति सेखितपुस्तके पाठः ।

क्षत्रियस्य^१ स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वाष्टवत्सराम् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 आत्रेयीञ्च स्त्रियंवापि स्त्रियंहत्वा विषाम्निभिः ।
 गवाञ्चदद्याद्द्वयुतम् विप्रेभ्यो भक्तितः क्रमात् ॥
 गर्भस्थां रोहिणीं नारीं विधवां वा तपस्विनीम् ।
 हत्वो^२रुजस्ततः शुद्धिर्ब्रह्महत्याव्रतादिह ॥

द्वयुतगोदानं वैश्यस्य व्रताचरणाभावात् ।

षण्मासे पञ्चमासे वा तदर्द्धं दानमाचरेत् ॥

इति वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ शूद्रस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

पादजो मुखजं हत्वा श्रोत्रियं यमिनं तथा ।
 स्नातकं ऋत्विजं वापि कश्मिष्ठं वेदपारगम्^३ ॥

(१) दीक्षितस्य इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) हत्वानुजः इति प्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) विष्णुतत्परमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

अज्ञानादायुधाद्यैश्च परप्रेषणया युधि ।
 पथादिप्र इति ज्ञात्वा पथात्तापसमन्वितः ॥
 हस्ते मुसलमादाय राजानं गतकल्मषम् ।
 हन्ताच दीक्षितस्यैव तेन दण्डो यथार्हतः ॥
 तेन हन्याद् यथा जीवेत् तदाशुद्धिमवाप्नुयात् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति राजा भवति किल्बिषी ॥

स्कन्दपुराणे—

शूद्रो विप्रं यदा हन्यात् साधनैर्वहुभिः स्वयम् ।
 तन्मौसल्यं वधं प्राहुर्विप्रा धर्मपरायणाः ॥
 केचिदिच्छन्ति कारीषं वधं तस्यैव पापिनः ।
 मृत्वा^१ शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

देवीपुराणे—

ब्राह्मणं दीक्षितं सोमयाजिनं श्रोत्रियं तथा ।
 गुरुमाचार्यव्रतिनौ पादजो ज्ञानतो हनेत् ॥
 अस्य मौसल्यजं दण्डं वधं कारीषमेव वा ।
 इयादन्यतमं पुत्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

अज्ञानात् पादजो विप्रं श्रोत्रियं सोमयाजिनम् ।
 व्रतिनं दीक्षितं दीर्घदर्शिनं कर्मकौशलम् ॥

हत्वा राजान मासाद्य कर्माचक्षीत बुद्धिमान् ।
 राजा सुसलमादाय ब्रह्मस्थाने^१ शिरःस्थले ॥
 मृतो यथा^२ प्रहारेण तथा^३ हन्यान्नदोषभाक् ।
 उत कारीषमानोय राशीकृत्य^४ जनस्थले ।
 तद्रु^५तं तत्र निःक्षिप्य दाहयेत् स्वभवेर्मृदा ॥
 द्वाभ्यां यदा मृतः शूद्रस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणीं स्थविरां हत्वा विधवां वा सुवासिनीम् ॥
 युवतीं पादजो हन्यादात्रेयीं प्रवृद्धामपि ।
 पूर्ववद् दण्डयेद्राजा द्वयोरेकेन नान्यथा ॥
 बालं कन्यां यदा हन्यात् तदा तेनैव कारयेत् ।
 शिशुं (हन्याद् यदा शूद्रो गर्भमात्रं यदा हनेत् ॥
 हस्तद्वयं तदा च्छित्वा^६ निर्वास्यो विषयाद्वहिः ।
 शूद्रो विप्रं तथा नारीं शिशुं कन्या) मथापिवा ॥
 वृद्धां सुवासिनीं वापि आत्रेयीं युवतीमपि ।
 गुरुं वा दीक्षितं सोमयाजिनं व्रतिनं तथा ॥
 एतेषां हननं श्रुत्वा राजा दोषपराङ्मुखः ।

(१) ब्रह्मस्थानं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यदा प्रहारेण इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) तेन हन्यादिति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) जलस्थले इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(५) तद्रुतं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(६) छित्वा इति काशीपुस्तके पाठः ।

() अथयोरेखयोरन्तर्गतः पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

मूत्रेण शिरसि स्नाप्य वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
 कर्णौ नासां तथा च्छित्वा निर्ज्वास्यो विषयादवहिः ॥
 कन्याबालवधे गर्भपातने विप्रयोषिताम् ।
 पूर्ववद्दण्डयेद्राजा त्वन्यथा^१ नरकं व्रजेत् ॥

इति हेमादिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 शूद्राणां विप्रहत्यादिप्रायश्चित्तम् ॥

अथ विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा युद्धे वान्यत्र भूतले ।
 स्वयं निमित्तैर्वहुभिः क्षत्रहन्ता भवेत्तथा ॥
 वीरहत्यापनुत्यर्थं धेनुदानसहस्रकम् ।
 दत्त्वा शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्जपहोमजैः ॥

(१) तदाच्छित्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) नान्यथा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

लिङ्गपुराणे—

पूर्वजो बाहुजं देवादिष्वह्नादिपातनैः ।

हत्वा ज्ञानात्तदा ज्ञात्वाचरेद्देनुसहस्रकम् ॥

गारुडपुराणे—

संग्रामे ग्रामदाहे वा राजक्षोभे महाभये ।

पट्टभद्रं च राजानमितरं शब्दमात्रजम् ॥

पद्यात्तापसमायुक्तो द्विसहस्रं गवां चरेत् ।

राजमात्रे सहस्रं स्यात् योऽसौ नारायणः स्वयम् ॥

“नराणाञ्चनराधिप” इति गीतास्मरणात् नारायणांशतया तथाहनने दोषबाहुल्याद्विगुणमुक्तम् । चत्रियमात्रे तु सहस्र-
धेनुदानम् ।

स्कन्दपुराणे—

पट्टभद्रं द्विजोहत्वा राजमात्रमकामतः ।

ततो राजा इति ज्ञात्वा पद्यात्तापपरायणः ।

द्विसहस्रं गवां दद्यात् विप्रेभ्यो दक्षिणादिभिः ॥

इतरे तु सहस्रं स्यादित्याह भगवान् यमः ।

पद्मपुराणे उत्तरखण्डे—

महायुगे जनक्षोभे ग्रामदाहे जलाप्लुते ।

दण्डपाषाणरज्ज्वाद्यैर्निमित्तैः चत्रियं हनेत् ।

पट्टभद्रं प्रमादाद्वा द्विसहस्रं प्रदापयेत् ॥

सहस्रमितरे दद्यात्तस्माद्विषात् प्रमुच्यते ।

तत्पत्नीं तत्सुतं पुत्रीं हत्वा 'जानान्निमित्तजैः ॥

तद्वै तस्य दारेषु तत्पादसुभयोः क्रमात् ।

गर्भमात्रे शिशौ तस्य दद्याद्दश गवां द्विजः ॥

पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धो भवति पूर्वजः ।

विप्रस्य वीरहत्येति गर्हात् प्रायश्चित्तबाहुल्यं पुनःसंस्कारश्च ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे विप्राणां

चत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणः सांपराये वा ग्रामदाहे जनाकुले ।

नद्युत्तरणकाले तु अजानादूर्जं^(१) हनेत् ॥

दण्डपाशविधैरन्यैर्निमित्तैर्वहुभिर्नृप ।

पश्चात्तापसमायुक्तो धेनूनां शतमादरात् ॥

(१) ज्ञात्वा निमित्तजैरिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) अजानादूर्जं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

ब्रह्माण्डे—

जनोत्तारे^१ जनक्षोभे संग्रामे देशविप्लवे ।
 ग्रामदाहे च सुखजो निमित्तैः पूर्वसम्भवैः ॥
 अज्ञानाहन्ति तस्यैवं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
 कथितं दोषशान्त्यर्थं धेनुदानसहस्रकम् ॥
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ इति ॥

कूर्मपुराणे—

सुखजोऽज्ञानतो दैवान्निमित्तैर्बहुभिः पृथक् ।
 वैश्यं हन्ति तदा लोके यथा धेनुशतं नृप ॥
 दत्त्वा पश्चात् पुनः कर्म पञ्चगव्यमनन्तरम् ।

एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा द्विगुणम् ।

ब्रह्मवैवर्ते—

वैश्यं समर्थमितरं तत्पत्नीं वा सुतं सुताम् ।
 निमित्तैर्जननीपायैर्ब्राह्मणो यदि हन्ति वा^२ ।
 न ह्यापतन्ति पुण्यानि काम्यानि च नरेश्वर ।
 तद्दोषपरिहारार्थं शतधेनुं समाचरेत् ॥
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमतः परम् ।
 तत्पत्नीहनने त्वहं तदर्हमुभयोः पृथक् ॥
 शिशौ तद्गर्भपतने तयोरहं मुनीश्वर । इति ।
 इति हेमाद्रौ विप्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

(१) जनोत्तरे इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) हन्यते इति श्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शूद्रवधप्रायश्चित्तमाह ।

पद्मपुराणे—

ब्राह्मणो ज्ञानतो राजन् विषरज्जुभिरादरात् ।
पादजं हन्ति लोभेन^१ संपराये जनक्षये ॥
तत्पापपरिहारार्थमुभयोर्लोकयोः पृथक् ॥
दश विप्राय धेनूनां दद्यात्पापविशुद्धये ।
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

राजविजये—

मुखजो ज्ञानतो भूयो विषपाषाणरज्जुभिः ।
पादजं हन्ति पापात्मा जनसङ्घे नदीतटे ॥
सद्यः क्षरन्ति पुण्यानि पुण्यनाशादधोगतिः ।
तद्दोषपरिहारार्थं दश दद्याद्गवां सुदा ॥
सताञ्च^२ साधुवृत्तानां विष्णुध्यानपरायणः ।
हत्यादोषात् प्रमुच्येत पुनः कर्म समाचरेत् ॥
ब्रह्मकूर्चविधानेन पञ्चगव्यं पिवेत्ततः^३ । इति

(१) लोभेन इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) सवत्सां साधुवृत्ताञ्च इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) पिवेद्भृशती इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

(ज्ञानतोऽज्ञानतो राजन् विषरज्जुभिः सर्व्वदा ।)

अन्यथा ज्ञानतो राजन् जनसङ्घे प्रजाक्षये ॥

परप्रेरणया वान्धैर्निमित्तैर्हन्ति पादजम् ।

सद्यः पतति पापेन यमलोके महत्तरे ॥

दद्याद्दश गवां विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ।

ब्रह्मयामले—

शूद्रं हन्ति द्विजोयसु निमित्तैः परभाषया ।

जनोत्तरे जनक्षीमे संग्रामे चारसङ्कुले ॥

पुण्यं सद्यः चरत्याशु यमलोकोऽसुखप्रदः ।

तत्पापशोधनार्थाय दश दद्याद्गवांसुदा ॥

उपनयनं पुनः कार्य्यं गायत्रीदानमेव च ।

पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धो भवति निश्चितः ॥

तद्धारह्ननेऽपि च ।

शिशोश्च गर्भपतने तदर्द्धं च यथाक्रमम् ।

प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् कथितं मुनिसत्तमैः ॥

प्रायश्चित्तविहीनो यो महद्दोषेऽपि सत्यपि ।

तस्यैव नित्यकर्माणि न फलन्ति न संशयः ॥

(—) अन्ययो रेखयोरन्तर्गतः पाठोलेखितपुस्तके नास्ति ।

(१) जानतः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) तत्तदर्द्धं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा लोकयोरुभयोः सुखी ।

अन्वया दुःखमाप्नोति पापी स्वाज्जन्मजन्मनि ॥

इति हेमाद्रौ विप्रस्य शूद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

बाहुजस्तूरुजं हत्वा अज्ञानाज् ज्ञानतोऽपि वा ।

रोषाहा मत्सराहापि यद्वा पिशुनवार्त्तया ॥

भृत्यैर्वा स्वयमेवास्त्रैस्तस्य दोषो महान् भवेत् ।

नरकस्तस्य स त्याज्यो भवेज्जन्मनि जन्मनि^१ ॥

तद्दोषपरिहारार्थं दद्याद्देनूर्द्विजातये ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति महत्या हत्यया नृप ॥

कूर्मपुराणे—

राजा यो मदलोभेन यद्वापिशुनवार्त्तया ।

अस्त्रैर्भृत्यैरुपायैर्वा राजैनं ? सहकामतः ॥

(१) क्षत्रियस्येति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) "नरकस्तस्य घोरः स्याद्दुस्तरोजन्मजन्मनि" ।

इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

नरके नियतं वासस्तस्य जन्मद्वयेनृप ! ।
 तत्पापोपशमायातं गवां दश समाचरेत् ॥
 शुद्धो भवति पापात्मा उभयोर्लोकयोर्हितम् ।

मत्स्यपुराणे—

बाहुजो वणिजं हत्वा धनार्थी लोकवार्त्तया ।
 शस्त्रजालकपादादिबन्धनादिभिरादरात् ॥
 यमलोकमुपागम्य कालसूत्रमवाप्यते ।
 ततो देहविशुद्ध्यर्थं दशधेनूः समाचरेत् ॥
 राजा राजमदेनाशु कुरुते पापमादरात् ।
 पापान्नरक'माप्नोति नरकान्ननिवृत्तिता ॥
 राज्ञां बहूनि पापानि सम्भवन्ति दिने दिने ।
 अतो राजा न सम्भाष्यः करादित्यावृतः सदा ॥
 तस्माद्वनन्ति राजानो धनार्थं कामकारतः ।
 राजा स्वधर्मनिरतो देवब्राह्मणपूजकः ॥
 सदा विद्वज्जनासेवी अरिषड्वर्गजित्सदा ।
 सर्वधर्मरतो राजा इतरे शब्दपूरणे ॥

इति हेमाद्रौ क्षत्रियस्य वैश्ववधप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्यस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

ऊरुजो विषदानाद्यैरुपायैर्भूपतिं हनेत् ।
अज्ञानादुत वा ज्ञानात् परवाक्यानुसारतः ॥
देशक्षोभे जनक्षोभे रोषात्प्रेरणया अपि ।
महादोषमवाप्नोति वीरहृत्वा दुरत्यया ॥
मृत्वा नरकमप्नोति राजा तं दण्डयेत्तदा ।
वर्णाधिकतया राजन् धेनुदानं शतं विदुः ॥

स्कन्दपुराणे—

ऊरुजो बाहुजं हन्या दधनो^१ ह्यवदोऽपि वा ।
परिधानै रूपायैर्वा मृत्यैर्वा स्वयमेव वा ॥
विचार्य राजा बहुधा दण्डयेत्तं बणिक्पतिम् ।
ब्रह्मसूत्रं त्रुटित्वाथ वापयित्वा शिखामपि ॥
सर्वमर्थमुपाहृत्य निर्वास्यो विषयाहृष्टिः ।
सोऽपि भूमिं परित्यज्य पश्चात्तापविशुद्धिमान् ।
शतं गवां द्विजे दद्यात् शुद्धिमाप्नोति निश्चयः ॥

शिवपुराणे—

वैश्यो ज्ञानाद्राजसुतं पट्टमद्रमथापि वा ।
हत्वा पापमवाप्नोति नरकं वापि गच्छति ॥

ततो देहविशुद्धयर्थं भूपरिक्रमणं चरेत्^१ ।
 ततः शुद्धेन मनसा वापयित्वा शिरोरुहान् ॥
 ब्राह्मणेभ्यस्ततोदद्याद् गोशतं दीपमुक्तये ।

पद्मपुराणे—

पट्टभट्टश्च राजानं तत्पत्नीं तत्सुतश्च वा ।
 बालं तद्गर्भमात्रं वा हत्वा वैश्यः सकृदपि ॥
 पद्याद्राजा इति ज्ञात्वा भूपरिक्रमणं चरेत् ।
 पद्यादेहविशुद्धयर्थं विप्रेभ्यो गोशतं चरेत् ॥
 द्विगुणं पट्टभट्टे च तद्दारेषु तदर्हतः ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्ये^२ क्षत्रियहृत्यया ॥
 एवं शुद्धिमवाप्नोति वीरहत्याविमुक्तये ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे वैश्यस्य^३
 क्षत्रियहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) भवेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) वैश्यः क्षत्रियहृत्यया इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वैश्यस्येति क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ शूद्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

वणिजं पादजोहन्वात् अज्ञानाज् ज्ञानतोऽपि वा ।

धनार्थमुतरोपार्थं परंप्रेषणया नृप ॥

चौरैः सह मिलित्वा वा उत मार्गनिरोधतः ।

राजा तं दण्डयेत् पथात् कौशलेन ययार्हतः ॥

स्ववर्णाधिकवर्णत्वान्मौसलं दण्डमेव वा ।

लिङ्गपुराणे—

शूद्रो धनार्थमन्यार्थं वणिजं हन्वधर्मतः ॥

राजा सम्यग्विचार्य्याथ तं मौसलेन शिचयेत् ।

उत हृत्वा तु सर्वस्वं निर्वास्यो विषयादहिः ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति स राजापि न दोषभाक् ।

मौसलदण्डाभावे सर्वस्वं हृत्वा देशान्निर्वास्यः । एतेन

शुद्धो भवति ।

महानारदीये—

शूद्रो न्यायपरीतात्मा विषमोऽपि महापदि ।

ग्रामे वा पट्टने वापि यदि हन्याद्वणिक्पतिम् ॥

राजा सम्यग्विचार्य्याथ तं मौसलेन दण्डयेत् ।

स्ववर्णाधिकवर्णत्वा न्मौसल्यमिति निश्चितम् ॥

(१) स्ववर्णाधिक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) हृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथवाऽऽहृत्य सर्वस्वं निर्वांस्यो रादृतः क्षणात् ।

पश्चात्पापविशुद्ध्यर्थं शूद्रोदद्याद् गवां दश ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति शूद्रोमुक्तोऽयं हृत्यया ।

तत्पत्न्यां तत्सुते गर्भे पादमर्हं तदर्हतः ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सृषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।

तत्पत्न्यां पञ्च गावोदेयाः । तत्सुते तदर्हम् । तद्गर्भपातने

पादप्रायश्चित्तमिति सर्वत्र योजनीयम् । यत्र गावोऽनिर्दिष्टा

स्तत्र तेन^१ वृषभा देयाः ।

इति हेमाद्रौ शूद्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

वैश्यः शूद्रं यदा हत्वा तत्पत्नीं पुत्रमेववा ।

अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् सङ्करं वा नराधिप ॥

राजा तं शतनिष्केण दण्डयेदविचारतः ।

वैश्यो देहविशुद्ध्यर्थं दश धेनूः समाचरेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

मत्सरादद्रव्यलोभाद्वा ऊरुजः पादजं हनेत् ।

राजा तं दण्डयेद्दीमान् शतनिष्कमशङ्कितः ॥

षष्ठाद्देनुशतं दद्यात् परलोकदिदृक्षया^१ ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति नीचवर्णविहिंसनात् ॥
 अन्नानाज् ज्ञानतस्तात परप्रेरणहिंसया ।
 निमित्तैर्वा स्वयं वापि वैश्यः शूद्रं हनेद् यदि ॥
 राजा तं सम्यगालोच्य निश्चित्य बहुधा तथा ।
 तस्यैव धनसम्पत्तिं विचार्य पुरवासिनः ॥
 अस्ति चेदयदि सामर्थ्यं शतनिष्केण दण्डयेत् ।
 दरिद्रश्चेत्तदा राजन् निर्वास्यो विषयादहिः ॥
 पुनः स्वदेह^२शुद्धयर्थं धेनुदानशतं विदुः ।
 तत्पत्नीहनने त्वहं तत्पुत्रे पादमाचरेत् ॥
 सङ्करं तस्य तत्पुत्रान् ऊरुजो निहनेद् यदि ।
 दश गावस्तदर्हञ्च तत्पादञ्च यथाक्रमम् ॥
 गर्भमात्रे तु गामिकां कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । राजदण्डस्तु
 यमोक्तः^३ ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

(१) दिदृक्षया इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) पुनश्च देहशुद्धयर्थं मिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) यमोक्तेः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

अथ चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तमाह ।

पूर्वजो यदि चाण्डालं तीर्थे जनसमाकुले ।
रज्जुपाषाणलघुदैः कोपेन महता हृतः ।
निहनेत् परबुद्ध्या वा परार्थे वा जनेश्वर ॥
नित्यकस्त्राणि सर्वाणि तस्य विप्रस्य पापिनः ।
नश्यन्ति^१ पितृकार्याणि उपकारो यथा खले ।
प्राङ् विवाकमते स्थित्वा राजा^२ तं प्रसमीक्ष्य च ।
दण्डयेच्छतरूप्येण वाग्भिः पश्चाच्च दण्डयेत् ।
विप्रो देहविशुद्धयर्थं षड्व्यं व्रतमाचरेत् ।
तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।
ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।
एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहनना^३द् द्विजः ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे—

ब्राह्मणो जनसंक्षोभे अनादृष्टि^४भयादिषु ।
अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् चाण्डालं यदि हन्ति वै ॥
रज्जुपाषाणदण्डैर्वा पाशैर्लोहमयै स्तथा ।
तस्य पुण्यानि नश्यन्ति पितृकार्याणि यानि च ॥

(१) न शान्तिपितृकार्याणि इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) राजानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) हनने द्विजः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(४) अनादृष्ट्या भयादिषु इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

राजा सम्यग् विचार्याथ प्राङ्बिवाक मते स्थितः ।
 दण्डयेत् शतरूप्येण तस्य सम्भाषणं त्यजेत् ॥
 ततो विप्रः प्रशमनं^१ षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ।
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानं मेवच ।
 एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहननादिह ।

लिङ्गपुराणे—

चाण्डालं हन्ति यो विप्रो रज्जुपाषाणमुष्टिभिः ।
 अज्ञान^२हननाद्वातु रोषाद्वा कामकारतः ॥
 परिषदाज्ञामवाप्याशु षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ।
 तत्पत्नीहननेत्वं^३ जरुजस्य तदर्हतः ।
 पादजस्य तदा शुद्धिर्यदा राजा प्रशिक्षयेत् ॥

ब्रह्मचाण्डालग्रामचाण्डालतुरुस्कवधे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

परार्थं काशिकायातो^१ऽत्रेताग्निः कौकसागतः ।
 तएते ब्रह्मचाण्डाला वाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥

(१) प्रशमनाः इति क्रोतलेखितपुस्तके पाठः ।

(२) अज्ञानहननभ्रान्त्या इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) काशिकायां यो दत्ताग्निः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

एतेषां हनने तत्प्रायश्चित्ताकरणे चाण्डालहननप्रायश्चित्तवत्
सर्वं कुर्यात् । अलं मीमांसया । तुरुष्कस्य हनने तत्पत्नीनां पुत्राणां
च^१ गर्भभोचने च^२ चाण्डालहननप्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात् ।
मार्कण्डेयः—

पित्रोरब्दं परित्यागी साक्षाच्चाण्डालजन्मवान् ।

निष्पुत्रस्य पिटव्यस्य अविभक्तस्य यो द्विजः ॥

स तुरुष्को भवेद्भूमौ दीनसन्त्यागवानिह ।

निष्पुत्रस्याविभक्तस्य भ्रातुः श्रावं परित्यजेत् ॥

स भूमौ रजको भूयात् सर्व्ववर्णवह्निष्कृतः ॥

एते ग्रामचाण्डालाः षोडशविधाः तानेतानाह ।

गरुडपुराणे—

रजकश्चर्मकारश्च नटो तुरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिन्नाश्च स्वर्णकारश्च सौविकः ॥

कारुको लोहकारश्च शिलाभेदी तु नापितः ।

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूनश्चक्री तथा ध्वजी ॥

एते षोडशधा प्रोक्ताश्चाण्डाला ग्रामवासिनः ।

एतेषां दर्शनं स्वर्गः सम्भाषणमतः परम् ॥

स्नानभोजनवेलायां जपहोमार्चने तथा ।

एतेषां दर्शनं भाषां श्रोतुं नेच्छन्ति सूरयः ॥

(१) श्रौतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) श्रौतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

दर्शने सूर्यश्चालोक्ष्यो भोजने भोजनं त्यजेत् ।

सम्भाषणे च पाणिभ्यां श्रोत्रे सम्यगुपस्पृशेत् ॥

उत ब्राह्मणसम्भाषां कृत्वा दोषाग्रमुच्यते ।

एतेषां हनने विप्रादीनां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।

अज्ञानाद्ब्राह्मणोहत्वा रजकं लगुडादिभिः ॥

रूपकाणि शतं दद्याद् राजा तं पापकारिणम् ।

पश्चाद्देहविशुद्ध्यर्थं पराकं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

चर्मकारे नटे चैव राजा दण्डेन दण्डयेत् ।

ततो देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ।

राज्ञाऽसौ पूर्व्ववद्दण्डो नटएवं रहोद्विजः ॥

तदैव देहशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ।

वुरुडं मुखजोहन्त्यात् प्रमादाद्देवचोदितः ।

राजा तं पूर्व्ववद्दण्डात् ततो देहविशुद्ध्यर्थे ॥

कुर्यात्पराकं सहसा नान्यथा शुद्धिरीरिता ।

कैवर्त्तहनने राजा पूर्व्ववद्दण्डयेद्विजम् ॥

पराकं पूर्व्ववत् कुर्यादात्मनः शुद्धिहेतवे ।

मेदं हत्वा द्विजः कुर्यात् शुद्ध्यर्थं चान्द्रभक्षणम् ॥

पूर्व्ववद् दण्डयेद्राजा विप्रं तं न 'विचारयेत् ।

द्विजो युद्धेऽन्यसंस्कारे भिन्नमज्ञानतो हनेत् ॥

तत्रैव पूर्व्ववद् राजा दण्डयेद्दम्भविप्लवम् ।
 ततः पापविशुद्ध्यर्थं द्विजः कुर्यात्पराक्रमम् ॥
 हत्वा द्विजः स्वर्णकारं प्रमादादुतवा बलात् ।
 तत्रापि पूर्व्ववद् दण्डयाद्राजा निश्चलमानसः ॥
 द्विजो देहविशुद्ध्यर्थं महासान्त्वयनं चरेत् ।
 सौविकं ब्राह्मणोहत्वा बलादज्ञानतोऽपि वा ।
 कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं यतिचान्द्रायणं ततः^१ ॥

अत्रापि पूर्व्ववद् दण्डयेद् राजा ।

तच्चक्रं तिलहन्तारं द्विजोहत्वा प्रमादतः ।
 शिशुचान्द्रायणं कुर्याद् राजदण्डपुरःसरम् ॥
 सूनं वा चक्रिणं वापि विप्रोयदि निपातयेत्^२ ।
 दण्डयेत् पूर्व्ववद् राजा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
 तत्पादं शुद्धये कुर्यात् तत्पुत्रस्य चये कृते ।
 तदद्वं तच्छिशौ प्रोक्तं तदद्वं गर्भपातने ॥
 एतदद्वं द्वयोः प्रोक्तं एतेषां हनने नृप ।
 प्रायश्चित्तं तथा विप्रैर्मुनिभिः चतुर्वैश्ययोः ॥
 तत्पत्नीनां तदद्वं स्यात्तदद्वं शिशुगर्भयोः ।
 शूद्रोहन्त्यादिमान् यत्र राजा धर्मेण दण्डयेत् ॥

(१) चरेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) निपातवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

हनने हननं कुर्यात् स्तेये स्त्रर्णाधिकेषु च ।
 मुषित्वा हस्तयो भूषां हस्तं छिन्दात् प्रयत्नतः ॥
 नासिकाभरणे नासां कर्णौ कर्णविभूषणे— ।
 कुर्यादुक्तविधानेन सर्वपापोपशान्तये ॥

उक्तं तत्कृत्यम् ।

पापं हिंसां न कुर्वीत कस्मिन्ना मनसा गिरा ।
 वर्त्तयेद् यदि मूढात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा पापमुक्तो भवेत्तदा ।
 पापं विगूह्य मनसा पुण्यमानस्यमिच्छति ॥
 तत्पुण्यान्न विशुध्येत मलमुष्टिर्यथा जलैः ।
 ततो हिंसां न कुर्वीत कस्मिन्ना मनसा गिरा ॥
 यदि हिंस्याज्जनं वा यः पुमान् मासं तु पापभाक् ? ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालसमवध प्रायश्चित्तम् ॥

अथ निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

नारी वा पुरुषो वापि विधवा वा तपस्विनी ।
धनार्थमथ 'पारार्थं' पश्वर्थं चेतमेव वा ॥
येन वापि निमित्तेन येन केनापि हेतुना ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥
निन्दया विधवा साध्वी तदर्थं चेत् त्यजेदसून् ।
बन्धूनां पुरतः पापी तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥
अयं मुपित्वा हि धनं सर्वेषां हि समृद्धिमान् ।
इति यो वदते पापं पुरतः पापवान् पुमान् ॥
सत्यं तदथ मिथ्या वा तदर्थं यस्यजिदसून् ।
तमुद्दिश्य वधे विप्रै स्ते दण्ड्या राजवल्लभैः ॥
इत्येवमादिभिदोषैर्ब्रह्महत्यानिमित्तजैः ।
यदि यो हन्यते विप्रः प्रायश्चित्ती स पूर्वजः ॥
राजातं दण्डयेत्पद्यात्पापिनं पापिनां वरम् ।
तत्सामर्थ्यं परामृश्य सहस्रं शतमेव वा ॥
एतत्पापविशुद्ध्यर्थं षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ।

शिवपुराणे—

धनार्थं चेचदारार्थं पश्वर्थं वा जनेश्वर ॥
यमुद्दिश्य त्यजेन्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।
तद्दोष परिहारार्थं षड्वन्दं कच्छमाचरेत् ॥
ब्राह्मणस्तु परित्याज्यः प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
राजापि तं तथा कुर्यात् अन्नपानादिभाषणैः ॥

इति हेमाद्रौ निमित्तब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

गौडी पैठी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
चतुर्वर्णैरपेया स्यात् तथा स्त्रीभिश्च पण्डिता' ॥

- (१) चातुर्वर्णैरपेया स्यात् स्त्रीभिः साङ्गं पिबेद्वयदि ।
ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तद्विज्ञुपरिवर्जितम् ।
पश्चाज् ज्ञात्वा सुरापीति पश्चात्तापसमन्वितः ।
राजहारसुपागम्य राज्ञेसम्यङ् निवेदयेत् ।
समासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुलम् ।
इत्यधिकः पाठः क्रीतपुस्तके अतः परसुपलभ्यते ।

क्षीरं घृतं वा गौमूत्रं एतैश्च न्यतमं द्विजाः ।
 [पक्वाग्निसन्निभां कृत्वा स्वयमेव नचापरैः ॥]
 अत्रात्वाद्र्वासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
 पक्वाग्निसन्निभां कृत्वा पिवेच्च कुडुपं तथा ॥
 तत्तु^१ लोहेन पात्रेण आयसेनापिवा पिवेत् ।
 ताम्ब्रेण वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा^२ शुद्धिरिष्यते ।
 [अन्नानाञ्जलबुद्ध्या तु सुरापानं द्विजधरेत् ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।

सुरा द्वादशाविधास्ता एवाह ।

तालं हिन्तालजं चैव द्राक्षाखर्जूरसम्भवम् ॥
 मधुरं शैलमारिष्टं मैरयं नारिकेलजम् ।
 गौड़ी माध्वीच पैष्टीच मयं द्वादशधा स्मृतम् ॥
 एतैश्च न्यतमं वापि न पिवेच्च कदाचन ।
 एतैश्च न्यतमं यस्तु पिवेदन्नानतो द्विजः ॥

(१) सुरां वा राजसन्निधौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] अनयोरेखयोरन्यतः पाठः लेखितपुस्तके शोपलभ्यते ।

(२) अस्मात्पूर्वं "स्मृत्यान्वोपचेत् सम्यक् समिदाधान पूर्वकं" मित्यर्थमधिक
 उपलभ्यते क्रीतपुस्तके ।

(३) एतां लोहेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) पथात्तेनैवदापयेदिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] अनयो रेखयोरन्यतः पाठः क्रीतकाशोपुस्तकयोर्गोपलभ्यते ।

तस्योपनयनं भूयस्तत्र कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।
 यदि रोगनिवृत्त्यर्थमपेयार्थं सुरां पिवेत् ॥
 तस्योपनयनं भूयस्तथाचान्द्रद्वयं चरेत् ।
 सुरापस्पृष्टमन्त्रञ्च सुराभाण्डोदकं तथा ।
 सुरापानसमं प्राहुस्तथा चान्द्रस्य भक्षणम् ॥

लिङ्गपुराणे—

गौडी माध्वीच पैष्टीच विज्ञेयात्रिविधासुरा ।
 चतुर्वर्णैरपेयास्यात् स्त्रीभिः सार्द्धं पिवेद्यदि ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।
 पश्चाज् ज्ञात्वा सुरापीति पश्चात्तापसमन्वितः ॥
 राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सम्यङ् निवेदयेत् ।
 सभासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुले ॥
 क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राजसन्निधौ ।
 पक्वाग्निसंनिभां कृत्वा स्वयमेव न चापरैः ॥
 स्नात्वाद्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
 तान्तु लोहेन पात्रेण श्रायसेनापि वा पिवेत् ॥
 ताम्रेण वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ।
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥]

एतासां तिसृणामेव प्राशनं मरणान्तप्रायश्चित्तमेव, नान्यत् ।

तथाच ब्रह्माण्डे—

गौडी माध्वीच पैष्टीच विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
 एतां वर्णाश्च चत्वारो न पिवेयुः कदाचन ॥

एकां वा यो द्विजः पीत्वा अज्ञानाद् 'गतिमाप्नुयात् ।
 पश्चात्सुरेति 'बुद्ध्वा चेत् प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सर्व्वं निवेदयेत् ।
 राजापि सम्यगालोच्य मेलयित्वा सभां ततः ॥
 सभापि धर्मशास्त्रेषु दृष्ट्वा निष्कृतिं 'माचरेत् ।
 क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राज सन्निधौ ॥
 स्वगृह्याग्नौ पचेत् सम्यक् समिदाधानपूर्व्वकम् ।
 स्नात्वा र्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ॥
 एतां लोहेन पात्रेण आयसेनापि वा पिबेत् ।
 ताम्ब्रेण वाथ पात्रेण तत् पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥
 सुरापौ शुद्धिमाप्नोति पश्चात्तेनैव दापयेत् ।
 परलोकक्रियां सम्यग् धर्मशास्त्रेण मार्गतः ॥
 तत्रोपेक्षा न कर्त्तव्या पतितोऽयं न संशयः ।
 यथा पीत्वा सुरां पीत्वा मृत्वा शुद्धौ न संशयः ॥
 सभा वा भूपतिर्वापि तत्र पापेन दोषभाक् ।
 सुरापं दण्डयेद्राजा मरणं यदि नेच्छति ॥

(१) ज्ञानाद्गतिमाप्नुयात् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) बुद्ध्वा चेत् इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) अदरादिति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) तत्रोपेक्षा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(५) यथा पीत्वा सुरां त्यक्त मिति लेखितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मसूत्रं शिखां सम्यक् चूटित्वा वापयेच्छिरः ।
 सुराभाण्डं ललाटे तु स्थापयित्वा नयेत् सुधीः ॥
 आनीय मृन्मयं भाण्डं सुरापूरितमादरात् ।
 बद्ध्वा कण्ठे स्वरं यानमारोप्य नगरात्ततः ॥
 'निःक्वाणं ध्वनयन् मृत्यौ' रटित्वा नगराद्वहिः ।
 प्रोक्तार्थं सहसा राजा न 'दुष्टस्तेन कर्मणा' ॥
 'पापी वा द्वादशाब्दं तु कपालध्वजवर्जितम् ।
 ब्रह्महत्या व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥

एतत् प्रायश्चित्तं त्रिविधसुरापानविषयम् । अन्यसुरापाने
 प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

माधुरं शैलमारिष्टमैरेयं नारिकेलजम् ।
 तालं हिन्तालजं चैव द्राक्षाखर्जूरसम्भवम् ॥
 वृक्षोदुम्भवमिदं मद्यं नवधा परिकीर्तितम् ।
 एतैश्चन्यतमं वापि पिवेद्वा न कदाचन ॥
 एतैश्चन्यतमं यस्तु पिवेदज्ञानतो द्विजः ।

(१) निःस्नानं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) कथित्वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) न दोष स्तेन कर्मणा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) न पापी द्वादशाब्दन्तु इति लेखितपुस्तके पाठः ।

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छत्रयं^१ चरेत् ।
 सुरापस्पृष्टमन्नं च सुराभाण्डोदकं तथा ॥
 सुरापानसमं प्राहु स्त्रव^२ चान्द्रस्य भक्षणम् ।
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यस्य सेवनम् ॥
 यदिरोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं सुरां पिवेत् ।
 तस्योपनयनं भूय स्तथा चान्द्रत्रयं विदुः ॥
 उपोश्च रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

तदाह आपस्तम्बः—

“सुरापोऽग्निस्पर्शां सुरां पिवेत् । सतः शुद्धो भवति ।”

तथाच श्रुतिः—

“न सुरां पिवेत् । न कलञ्जं भक्षयेत् । न तस्यैव प्रायश्चित्तम् ।
 मरणान्तमेवेति” ।

यदि द्विजोरहसि सुरां पीत्वा पत्नीपुत्रादिषु सञ्चरन् वर्त्तयेत्
 वमनादिना च पश्चात्^३ प्रकटितः । तदा तत्पत्नीपुत्रादीनां
 दिनादि^४पक्षमाससमसंख्यया पृथक् प्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

द्विजो यदि सुरां पीत्वा रहः पुत्रादिषु स्थितः ।

पश्चाद्देवात् सुरापीति ज्ञात्वा पुत्रादयः कथम् ॥

(१) तप्तकच्छं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) तथा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वमनात्पापविश्रुताः पश्चात्तत्प्रकटीकृतः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(४) दिनादोत्पन्नः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

दिनत्रये यदा सङ्गस्तदोपोष्य दिनं सुधीः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गतः ॥
 दशरात्रं भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन सङ्गकृत् ।
 ज्ञात्वा पश्चात्तदा स्नात्वा अयुतं जपमाचरेत् ॥
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 पक्षमात्रे भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन यस्य हि ॥
 प्राजापत्यं ततः कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 मासमात्रं भवेत्सङ्गो दैवादयदि विगर्हितः ॥
 तदा चान्द्रायणं कुर्यात् पञ्चगव्यं ततः परम् ।
 ऋतुमात्रं भवेद्यस्य सङ्गस्तेनैव पापिना ।
 पूर्ववदपनं कृत्वा स्नात्वा 'शुचिरलङ्कृतः' ।
 गोसहस्रं द्विजानां^१ च दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभूयात् ततः परम् ।
 संवत्सरं भवेत्सङ्गः पत्नीपुत्रेषु वासिनः^२ ॥
 तत्पत्नीसुतजाः सर्वे तत्समाः स्युर्न संशयः ।
 परित्याज्याः सदा विप्रैर्वेदधर्मपरायणैः ॥

तेषां पत्नीपुत्रादीनां साक्षात्सुरापानप्रायश्चित्तवन्तरणान्तं माभूत्,
 किन्तु संवत्सरादूर्ध्वं अयं सुरापीति^३ ज्ञाते देहशुद्धिं कामयमानाः

(१) शुचिरलङ्कृत इति श्रुतिपुस्तके पाठः ।

(२) द्विजादीनामिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) स वासतः इति श्रुतिपुस्तके पाठः ।

(४) अयं सुरापानीति ज्ञात्वा इति लेखितपुस्तके पाठः ।

परिषदं मेलयित्वा तदनुज्ञया परिषदुपस्थानपूर्वकं गोशतं विप्रेभ्यो
दत्त्वा पञ्चगव्यप्राशनं कुर्युः^(१) पुनः शास्त्रविधिना ब्रह्मोपदेशे गायत्री-
प्रदानम् । त्रीतियादभ्यसेयुः ।

तदाह कात्यायनः ।

तत्पत्नी तनयोवापि ज्ञानीचेद्वत्सरात्परम् ।
सुरापीति सभां तत्र मेलयित्वा प्रणम्य च ॥
गोशतं विप्रमुख्येभ्यो दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात् ।
पुनः कर्म ततः पश्चाद् गायत्रीदानमेव च ॥
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभवति सङ्कृत् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति तत्पत्नी पुत्रएव च ॥
अनादरेण शास्त्रेण आलस्याद्वा द्विजोयदि ।
यावत्कालं पुनः कर्म न कुर्यादात्मशुद्धये ॥
यागादिकं वा दानं वा जपोवा पैतृकादिकम् ।
तत्क्षत्र्यं निष्फलं भूयात् पुष्यं बन्ध्यतरोरिव ॥
अकृत्वा चेत् पुनः कर्म व्रतं कुर्यात्^(२) सुतादिषु ।
मृतो नरकमाप्नोति न संस्कार्यस्त्वाद^(३) द्विजैः ॥

(१) क्रीतलेखितपुस्तकयोः कुर्युरित्यंशो नोपलभ्यते ।

(२) वत्सरद्वयमिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) व्रतो मृद्ग्यातृणादिषु रति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) तदात्मजै रिति क्रीतपुस्तकेपाठः ।

अतः शीघ्रं प्रकुर्वीत यदा दोषसमुद्भवः ।

तदैव परिहर्त्तव्य इत्याह भगवान् यमः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये सुरापावि-

पत्नीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ।

37251

अथ स्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

समक्षं वा परोक्षं वा बलाच्चीर्ष्येण वा पुनः ।

योऽन्यस्य हरते वित्तं तमाहुस्तेयिनं बुधाः ॥

पारक्यं यत्सुवर्णं तन्महापापसमुद्भवम् ।

तद्भूत्वा ब्राह्मणोयस्तु महापातकिनां वरः ॥

सुवर्णं रजतं ताम्रं पारक्यं योहरदृढिजः ।

स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

सुवर्णप्रमाणमाह रजतताम्रकांस्यवस्त्रादीनाञ्च ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णस्य प्रमाणञ्च मन्वाद्यैः परिकल्पितम् ॥

वक्ष्ये शृणुष्वं विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तैश्च साधनम् ।

गवाक्षगतमार्त्तण्डरश्मिमध्ये प्रदृश्यते ॥

चसरेणुप्रमाणन्तु रजइत्युच्यते बुधैः ।

तसरेखष्टकं लिप्तं तत्तयं राजसर्पपम् ॥

सर्पपाणामष्टकञ्च तत्तयं ? यवसुच्यते ।

यवत्रयं कृष्णलं स्यान् माषः स्यात् तस्य पञ्चकम् ॥

(१) लेखितपुस्तकेतु यतः परं—

तद्द्वयं रूपकं प्रोक्तं तत्पञ्चकं तदुच्यते ।

तद्वै माष इत्युक्तं सनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

(तद्वयं रूपकं प्रोक्तं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः) ।
 माषषोडशमानन्तु सुवर्णमिति कथ्यते ॥
 पलं सुवर्णाश्चत्वारस्तच्चत्वारि ध्रुवोभवेत् ।
 चत्वारिंशद्भ्रुवाणान्तु भारद्वयुच्यते दुघैः ॥
 सुवर्णेन यथाक्रीतं रजतं धर्ममार्गतः ।
 यावान् रजतराशिश्च तद्राजतमुदाहृतम् ॥
 हत्वा ब्रह्मस्वमज्ञात्वा द्वादशाब्दन्तु पूर्ववत् ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतचरेत् ॥
 गुरुणां चैव कर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हत्वा हिम कथं भवेत् ॥
 दग्धात्मदेहो देहे च सम्पूर्णं तर्पयेदघृतम् ।
 कारीषा'च्छादितो दग्धः स्तेयदोषात् प्रमुच्यते ॥

(ब्रह्माण्डपुराणे)

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा ब्रह्मस्वप्रणयादिह ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥
 दग्धा'त्मदेहं देहे च संपूर्णं लेपयेद् घृतम् ।
 कारीषभारतोदग्धः स्तेयपापात् प्रमुच्यते ॥

(—) अथयोरेष्वयोरन्तर्गतः पाठः लेखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

(१) कारीषभारतो दग्ध इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ॥

(२) गत्वात्मदेह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

यदांसे सुसलं धृत्वा विकीर्यात्मशिरोरुहान् ।
 गत्वा राजानमावचेत् तं हन्यान्मस्तके सकृत् ॥
 सृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

तदाह आपस्तम्बः

“स्तेनः प्रकीर्णकेशः अंसे सुसलमाधाय राजानं गत्वा कस्मा-
 चचीत । तेन एनं हन्यात् वधे मोक्षः ।” (आ सू १-८-२५-४)

अल्पसुवर्णापहारप्रायश्चित्तमाह—

गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 त्र्योत्रियाणां द्विजानान्तु हृत्वा हेम कथं भवेत् ॥
 ब्रह्मस्वं यस्तु हृत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च ।
 पुनर्धृत्वा^१ तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥
 तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।
 शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राश्चन्यथा पतितोभवेत् ॥
 त्रसरेणुसमं हेम हृत्वा कुर्यात् समाहितम् ।
 प्राणायामद्वयं सम्यक् तेन शुध्यति वत्सरात् ॥
 प्राणायामद्वयं कृत्वा हृत्वा सर्पप^२मानकम् ।
 प्राणायामाच्च चत्वारो राजसर्पपमानतः ॥
 गौरसर्पप^३मानन्तु हृत्वा स्वर्णं विचक्षणैः ।
 स्नात्वा च विधिवत् कार्यं गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥

(१) पुनर्धृत्वा तु विप्रेभ्य इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) सर्पपमानकमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) गौरसर्पप्रमाणन्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ॥

यवमात्रसुवर्णस्य स्तेयशुद्धौ जपेद्द्विजः ।
 आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं विदमातरम् ॥
 हेम्नः कृष्णलमात्रस्य हृत्वा सान्तपनं चरेत् ।
 माषत्रयेण हेम्नस्तु प्रायश्चित्तस्तु कथ्यते ॥
 गोमूत्रपक्वयवभुग् देवार्चनपरायणः ।
 मासत्रयेण शुद्धः स्थान्नारायणपरायणः ॥
 माषमात्रसुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा प्रमादतः ।
 जपेद्द्वै लक्षगायत्रीमन्यथा दोषमश्रुते ॥
 निष्कमात्रसुवर्णस्य हरणे विप्रसत्तमाः ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा षड्वदं शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 किञ्चिद्भूयानं सुवर्णस्य स्तेयं मुनिवरोत्तमाः ॥
 गोमूत्रपक्वयवभुग् अर्द्धेनैकेन शुद्ध्यति ।
 सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वराः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वादशाब्दं समाहितः ।
 रत्नासनमनुष्यस्त्रीभूमिधेन्वादिकेषु च ॥
 सुवर्णसदृशेष्वेव प्रायश्चित्ता^१ सुच्यते ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्वहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तं विशिनष्टि ॥

(१) कुर्यादिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) अर्द्धेकेनैव शुद्ध्यति इति लेखितपुस्तके, शरेकेनैव शुद्ध्यति इति क्रीतपुस्तके पाठः सप्तपञ्चम्यते ।

(३) प्रायश्चित्तार्थमुच्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा राजा योधर्मवत्सलः)

विप्रस्वहरणे राजा स्वर्णमात्रमथाधिकम् ।

मृत्वा नरकमाप्नोति ब्रह्महेति वदन् द्विजाः ॥

पश्चात्तापसमायुक्तो ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।

तेभ्यश्च दत्त्वा तद्देम पश्चाच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा जनवत्सभ ।

कूर्मपुराणे—

अज्ञानाद्वाहुजो हृत्वा विप्राणां स्वर्णमुत्तमम् ॥

गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।

त्र्योत्रियाणां द्विजनान्तु विधवानां विशेषतः^(१) ॥

पूर्ववद् द्यूतलिसाङ्गः कुर्वन् सूर्यावलोकनम् ।

कारीषाच्छादितो दग्धः स्तेयपापात्प्रमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मस्वं क्षत्रियो हृत्वा अश्वमेधेन शुध्यति ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा गोप्तमं तथा^(२) ॥

ब्रह्मस्वं क्षत्रियो हृत्वा पश्चात्तापमवाप्स्य च ।

पुनर्दत्त्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) वैष्णवानां विशेषतः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) पूर्वाहृतवस्तुत्यागं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) चरेत् इति लेखितपुस्तके पाठः ।

तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।

शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राश्चन्यथा पतितोभवेत् ।

पुनरपि राज्ञां स्तेयप्रकारमाह—

शिवरहस्ये—

अन्यायादिप्रयामिषु अनाद्येभ्यो धनं च यत् ।

अदण्डेभ्यो यथा वित्तं तत् स्तेयं भूभुजामिह ॥

तदपि स्तेयमित्युक्तं पूर्ववच्छुद्धिमाप्नुयात् ।

सुरामपि तथा राजा पीत्वा ज्ञानात् कचिद्द्विजाः ॥

अग्निदग्धां सुरां पीत्वा राजा सृत्वा ततः शुचिः ।

तथापि विप्रसुख्यानां द्वायुतं धेनुमाचरेत् ॥

स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा सृत्वा राजा विशुध्यति ।

द्विजेभ्यो द्वायुतं धेनुमिति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

वर्णचतुष्टयानां नारीणां मद्यपानसम्भवे, न मरणान्तम् । त्यागएव

परम् । न पोषणोपायः । क्षत्रियशूद्रस्त्रीणां केचिदधमिच्छन्ति ।

सुवर्णस्तेयेऽपि एवमेव विदितव्यम् ।

तदाह काल्यायनः—

विप्रादीनां तु नारीणां स्तेयं वा पापमेव वा ।

सम्भवेद् यदि देवेन नेच्छन्ति मरणं बुधाः ॥

(१) न पोषणोपाय इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) क्षत्रियशूद्राणामिति क्रीतपुस्तके पाठः ॥

न त्वाज्यासु स्त्रियः काश्चिन्नोपोष्या वेष्मभिः किल ।

क्षत्रियादेर्वधः प्रोक्तो विप्राणां गर्हितं स्मृतम् ॥

लिङ्गपुराणे—

सुरापानं वणिक् कृत्वा सुवर्णं वा द्विजन्मनाम् ।

क्षत्रवच्छुद्धिमाप्नोति शूद्रोभौसल्यमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे—

सुरां पीत्वा सुवर्णं वा हृत्वा यदि वणिक्पतिः ।

राजवच्छुद्धिमाप्नोति दायुतं वा गवां चरेत् ॥

नागरखण्डे—

जरजसु सुरां पीत्वा हृत्वा स्वर्णं द्विजन्मनाम् ।

क्षत्रवद्देहशुद्धिः स्याद् अन्यथा दायुतं गवाम् ॥

तच्छूद्रसु सुरां पीत्वा हृत्वा हेम द्विजन्मनाम् ।

राजदण्डः स्वधर्म्येण मुसलेन हतः शुचिः ॥

स्कन्दपुराणे—

पादजसु यदा हृत्वा सुवर्णं पूर्वजन्मनाम् ।

सुरां पीत्वा सकृज्ज्ञात्वा भौसल्यं वधमर्हति ॥

(१) क्षत्रियवच्छुद्धिमाप्नोति इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) भौसल्यवध इत्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

विष्णुधर्मीक्षरे—

अद्विजो 'हेमहारी' यः सुरापायी^१ दिजम्बनाम् ।
तत्स्त्रीणां त्यागएव स्यात् सोऽपि मौसल्यमर्हति ॥

राजविजये—

पादजो यदि मोहाद्वा सुरां पीत्वा दिजम्बनाम् ।
हृत्वा हेम कथं तस्य राज्ञा^२ मौसल्यमिष्यते ॥
तत्स्त्रीणां त्यागएव स्यात् ध्वजो वा मुनिचोदितः ।

इति हेमाद्रौ चन्धियादीनां विप्रस्वहरणे
प्रायश्चित्तम् ।

* विष्णुपुराणे इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(१) हेमहृत्वा य इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) सुरां पीत्वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) राजा मौसल्यमिष्यते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ रजतादिस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सुवर्णेन प्रमाणेन ज्ञात्वा यद्राजतं भवेत् ।

तावद्धत्वा द्विजो यस्तु स्तेयी इत्युच्यते बुधैः ॥

स्कन्दपुराणे—

राजतं येन तद्वित्तं पूर्वमानेन धर्म्मतः ।

तद्वत्वा सुखजः सम्यग् अन्नानाद्राजनन्दन ॥

स्तेयी इत्युच्यते सद्भिः प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

चतुर्विंशतिमते

हरेद्रजतमन्नानात्^१ पूर्वजो यदि दैवतः ।

स मृत्वा पूर्ववद्राजन् शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

महानारदीये

सुवर्णमानानन्यस्मिन् रजतस्तेयकर्मणि ।

कुर्यात् सान्तपनं सम्यग् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्द्धं निष्कचतुष्टयात् ।

हरेच्चेद्रजतं^२ विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजाः ॥

दशादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्मणि ।

चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिशोधकम् ॥

(१) येन यत् क्रीतमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) राजतं हरेदिति क्रीतपुस्तके पाठः ॥

(३) अन्नानाद्राजतं हत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) हत्वा चेद्रजतं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ॥

गतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।

सहस्रादधिके स्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विंशोपते ।

कुर्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥

दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचदुष्टयात् ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विंशोपते ।

कुर्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥

दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।

हत्वा चेद्रजतं विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजः^१ ॥

गतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।

सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

क्षत्रियविंशं रजतस्तेये विप्रप्रायश्चित्ताद्विगुणं वेदितव्यम् ।

शूद्रस्य मौसल्यमेव । तत्तत्स्त्रीणां रजतादिस्तेयसम्भवे त्यागः

पूर्ववन्न मरणादि ।

इति हेमाद्रौ रजतस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शुभमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) त्याज्या इति क्रीत लेखितपुस्तकयोः पाठः ।

अथ ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

(हत्वा विप्रः पलशतं ताम्रं पारक्यमादरात् ।

स्तेयी इत्युच्यते सद्भिर्न सम्भाव्यः कदाचन ॥

पलप्रमाणं पूर्वमुक्तं)

मुखजो लोभत स्ताम्रं पारक्यं वै शतं पलम् ।

स्तेयी महद्भिर्गदितस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥

गरुडपुराणे—

अनाथानाञ्च नारीणां विधवानां द्विजन्मनाम् ।

गुरुणां कर्मनिष्ठानां साधूनां ताम्रमादरात्

स्तेयेन वा बलात्कारात् विप्रो हत्वा शतं पलम् ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्तिर्मरणान्तबधादिह ॥

पलद्वये पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नुयात् ।

प्राजापत्यं पञ्चपले तप्तं दशपले स्मृतम्^१ ॥

त्रिंशत्पले तु चान्द्रं स्यात् पञ्चाशत्तत्रयं स्मृतम् ।

ताम्रे षष्टिपले प्रोक्तं मासं कृत्वा घर्मर्षणम् ॥

कण्ठदघ्नजले स्थित्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।

ताम्रे शतपले राजन् स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥

(१) लिङ्गपुराणे इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) पञ्चशतमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) प्राजापत्यं पञ्चगव्यं तप्तं दशपले स्मृतम् । इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

त्रिः परिक्रमणं^१ कुर्याद् भुवश्चान्द्रं ततः परम् ।

हत्वा शतपलं ताम्रं स्वर्णस्तेयसमं विदुः ॥

शतपलताम्रस्तेयात् द्विजः सुवर्णस्तेयवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
नात्र मरणान्तं प्रायश्चित्तम् । सुवर्णस्तेयसममित्युक्तम् अतो न
मरणान्तप्रायश्चित्तम् । अयुतधेनुदानादिकमेव चित्रियादिस्तेय
प्रायश्चित्तम् । एवं न सुवर्णस्तेयादिवत् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृत्वा इति ऋतपुस्तके पाठः ।

(२) सक्त्वा इति ऋतपुस्तके पाठः ।

(३) चित्रियादेस्तेयप्रायश्चित्तमिति ऋतपुस्तके पाठः ।

अथ कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

(कूर्मपुराणे—

‘कांस्यं यत्पापसम्भूतं पारक्यं यदि लोभतः ।
स्तेयं कृत्वा द्विजोयस्तु स पापफलमश्नुते ॥)

लिङ्गपुराणे—

कांस्यस्तेयी महापापी रौरवं नरकं व्रजेत् ।
पश्चाद्भवति पापात्मा कारुको जायते भुवि ॥

महाभारते—

कांस्यं हत्वा द्विजो लोभात् पारक्यं द्विजहेतुकम् ।
महान्तं नरकं गत्वा ह्रीनवर्णः प्रजायते ॥

चतुर्विंशतिमते—

कांस्यपित्तलमुख्येषु आयसान्तेषु पञ्चसु ।
सहस्रनिष्कमानि तु पारक्यं परिकीर्तितम् ॥
प्रायश्चित्तन्तु लोहानां स्तेये रजतवत्स्मृतम् ॥

कांस्यपित्तलस्तेये वर्णत्रयस्य रजतस्तेयवत् प्रायश्चित्तम् पलसंख्यया

(—) अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयो न दृश्यते ।

(१) काशीपुस्तक क्रीतपुस्तकयोः “स्कन्दपुराणे ।

सुखजो लोभसन्तप्तः पारक्यं वै पलं ततः ।

स्तेयं कृत्वा द्विजोयस्तु स पापफलमश्नुते”

इत्यधिकपाठः ससुपलभ्यते ।

वेदितव्यम् । न निष्कादिप्रमाणम् । शूद्रस्य 'राजत'लघुगुरुक्रमेण
अङ्गुलिच्छेदादिकं कारयितव्यं न मौसल्यम् । द्रव्यस्याल्पत्वात् ।
तत्स्त्रीणामेवमेव सम्भवे प्रायश्चित्तं करणीयम् ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये कांस्यस्तेयादि-
प्रायश्चित्तम् ।

(१) शूद्रस्येति श्रौतलेखितपुष्पाकवोर्नोपबभूवे ।

(२) लघुक्रमेण इति श्रौतलेखितपुष्पाकपाठः ।

अथ धान्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

मरीचिः—

ब्राह्मणो द्रव्यलोभेन पारक्यं धान्यमाहरत् ।

द्रोणं वा प्रस्थमात्रं वा हृत्वा नरकमनुते ॥

लिङ्गपुराणे—

मुषित्वा योद्विजोमोहादधान्यं द्रोणप्रमाणकम् ।

पारक्यं धन्यमतुलं सृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

तदन्ते भुवमासाद्य सदने मूषको भवेत् ।

धान्यप्रमाणमाह—

कूर्मपुराणे—

पुराणं षष्टिभिर्विजैस्तद्वयं कोशउच्यते ॥

कोशद्वयन्तु लिङ्गं स्यात् त्रसत्तद्वयमुच्यते ।

अञ्जलिस्तद्वयं राजन् तद्वयं^१ कुडुपं स्मृतम् ॥

^२कुडुपद्वयं तु प्रस्थं स्यात् द्रोणस्तेषां चतुष्टयम् ।

द्रोणानां विंशतिः खारौ धान्यमानमितीरितम् ॥

द्रोणद्वयं तु भारः स्यात् ज्ञेयस्तत्पलसङ्ख्याया ।

कोशस्तेये^३ दश प्रोक्तं सावित्रीपठनं मुदा ॥

(१) तद्वयं पुरुषं स्मृतम् इति कीतपुस्तके पाठः ।

(२) मानद्वयं तु सम्भूतं तद्वयं कुडुपं स्मृतं मित्वाधिकमर्हमितिः पूर्वं कीत-
लेखितपुस्तकयोः सप्तपलव्यम् ।

(३) आपस्तम्बोद्देश प्रोक्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

अञ्जलीं शतगायत्रीजपः पापप्रणाशनः ।
 सहस्रं पुरुषे प्रोक्तं माने दायुतमुच्यते ॥
 लजं तु कुङ्पे प्रोक्तं प्रस्ये लज्जद्वयं चरेत् ।
 द्रोणे तु दशलजं स्यात् खारीधान्ये यथा शृणु ।
 सुवर्णस्तेयिनः पापे प्रायश्चित्तं द्विजैर्मुदा^१ ॥
 तत्तदाचरणीयं स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ।
 गोधूमतिलमाषाणां स्तेयेन^२ द्विगुणं स्मृतम् ॥
 श्यामाकमुद्गव्रीहीणां प्रमाणानां तथैव च ॥
^३पात्रतालकुलित्यानां ^४यवपूर्वं समारिचत् ।
 ब्राह्मणीयदि लोभेन शोषयेत् खारिकाद्वयम् ॥
 घृताक्तदेहः सहसा कारीषेण सहाग्निना ।
 दग्धः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरिष्यते ॥

राजवैश्ययोरेवं प्रायश्चित्तं अन्यस्तेये विवेचनीयम् । शूद्राणां
 सोमलप्रायश्चित्तम् । राजवैश्ययोर्विवाहादिषु संस्कारबलवत्तया
 विप्रप्रायश्चित्तवदुक्तम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विजेसदा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) स्तेयिनोद्विगुणं कृतमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यापनालकुलित्यानामिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यावपूर्वमचारिचरेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

वस्त्रं मुष्णाति यो विप्रः पारक्यं शास्त्रगर्हितम् ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि तस्य दोषो महान् भवेत् ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रो यदि ह पारक्यं वस्त्रमज्ञानतः खलः ।
तदा दोषमवाप्नोति तं त्यजेदन्यजं यथा ॥

शिवपुराणे—

यो विप्रो दुर्जनासक्तो परवस्त्रं मुषेद्यदि ।
तस्यैवं पुण्यनाशः स्याद् इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥
तदन्ते नरकं याति जायते वस्त्रहीनवान् ।

कूर्मपुराणे—

विप्रो मुष्णाति यद्वस्त्रं पारक्यं धर्मगर्हितम् ।
यमलोकमुपागम्य तत्र स्थित्वाऽन्यजन्मनि ॥
पुनर्भुवमुपागम्य बहुपुत्रो विवस्त्रवान् ।

प्रायश्चित्तमाह देवस्वामी—

स्थूलतन्तुकृतं वस्त्रं सूक्ष्मतन्तुविनिर्मितम् ॥
चित्रवस्त्रं तथा नीलं रक्तं कौसुमैरञ्जितम् ।
पट्टवस्त्रं तु कौशेयं ऊर्णमयमतः परम् ॥

(१) महानभूत् इति कीर्तितलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) रञ्जनमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

श्वेतवस्त्रमिति प्रोक्तं तत्तद्वस्त्रानुसारिणि ।

स्थूलतन्तुकृते वस्त्रे स्तेयं कृत्वा तु पूर्व्वजः ॥*

पञ्चात्तापसमायुक्तः प्राजापत्यं समाचरेत्[†] ।

[सूक्ष्मतन्तुकृते वस्त्रे तु मुषित्वा तप्तकच्छद्वयं चरेत् ॥]

नीलीमये सूक्ष्मवस्त्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।

बहुमूले रक्तवस्त्रे कौशेये च सुनीश्वराः ॥

सद्यः पतति पापात्मा घृताक्तोऽग्निं विशेत्ततः ।

सुवर्णस्ते यिनं प्राहुः तं मौसल्यं विदुर्वुधाः ॥

नान्यथा गतिरस्तीह तस्य भूयिष्ठपापिनः ।

पुनर्दत्त्वा तु तद्वस्त्रं पञ्चात्तापसमन्वितः ॥

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ।

उक्तं यथा क्षत्रियाणां तथा सर्व्वं समाचरेत् ॥

तथा विप्रादिदाराणां वस्त्रतोये यथाक्रमम् ।

विप्राणां यत् प्रायश्चित्तं उक्तं तदहं तद्धारक्षत्रियादीनाम् ।

तद्दाराणामेवं प्रायश्चित्तार्हक्रमेण योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

* अतः परम् "शुद्धेन मनसा राजन् तप्तकच्छद्वयं चरेत्" इत्यधिकः पाठः
ऋतपुस्तके संसृपलभ्यते ।

(१) पञ्चात्ताप इत्याद्यर्थं ऋतपुस्तके नोपलभ्यते ।

[—] अयं पाठः ऋतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

अथ गुरुतत्पगमनप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

गुरुतत्पगतानां तु प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।
जननी च सपत्नी च राज्ञः^१ पत्नी गुरोस्तथा ॥
मातुलानी स्वभगिनी स्वसा ज्येष्ठस्य नायिका ।
श्वश्रूः कनिष्ठभार्या च आत्रेयी च पतिव्रता ॥
एकादश समास्वेताः स्वमात्रा राजवह्मभा ।
पूज्याश्च वन्दनीयाश्च पोथा वस्त्रादिभूषणैः ॥
द्विजोऽपि न द्रोहकृत् स्यात्कर्मणा मनसा गिरा ।
जननी सर्वभूतानां पूज्या वन्द्याश्च तास्तथा ॥
अज्ञानान्मातरं गत्वा तत्क्षपत्नीमथापि वा ।
स्वयमेव स्वमुष्कं तु च्छिन्द्यात् पापमुदीरयन्^२ ॥
हस्ते गृहीत्वा तन्मुष्कं निर्गच्छेन्निकर्तति दिशम् ।
गच्छन्नेवाग्रतः स्वस्य कदाचिन्न विचारयेत्^३ ॥
अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य^४ शुध्यति ।
मेरुप्रपतनं^५ वापि कुर्यात् पापमुदीरयन् ।

(१) राजपत्नी इति क्रातलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) पापमुदीरयेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) विचारयन् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यस्य शुध्यति इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(५) मेरुप्रपतनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे—

राज्य^१ क्षोभे महातीर्थे संग्रामे देशविप्रवे ॥
 पत्नीष्वन्यासु नारीषु स्थितासु मोह^२पीडितः ।
 मातरं वा सपत्नीं वा स्वदारभ्रान्तिमाविशन् ॥
 पञ्चाज्ज्ञात्वा तु मातेति पञ्चात्तापमुपाविशन् ।
 स्वयमेवासिना सुयुक्तं कृत्वा पापमुदाहरन् ॥
 अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य शुध्यति ।
 रेतःसेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि^३ ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद् रेतः^४सेक्ताऽग्निदाहनम् ।
 ज्वलितां सुस्निग्धमालिङ्ग्य मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

महातीर्थेषु संग्रामे जनक्षोभे महाभये ।
 [तव राजन् सतीसङ्घे महानसि समुद्भवे ॥]
 कामातुरः स्वपत्नीति मातरं वापि पक्षजाम् ।
 गत्वा सक्तत्स्वदारिषु पूर्वचिह्नविवर्जिताम् ॥
 मातरं सहसा बुद्ध्वा पञ्चात्तापपरायणः ।
 असिना तीक्ष्णधारेण शिश्रुं स वृषणं सक्तत् ॥

(१) पुरक्षोभ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) स्थिरपीडित इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मातरं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) रेतःसिक्ताऽग्निदाहनम् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

द्वित्वाञ्जलौ समाधाय न पश्चादवलोकयन् ।

स्मरन् नारायणं सम्यक् पुरःस्थमविचारयन् ।

निर्ऋतिं दिशमागच्छेत् सृत्वा शुद्धिमवाप्नुयान् ॥

रेतःसेकात् पूर्वमेव स्वमातेति प्रबोधयत् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् कपालध्वजवर्जितम् ॥

कारीषवह्निना दग्धः शुद्धिमाप्नोति मातृगः ।

मरणादित्यर्थः ।

अथ राजदण्डमाह ।

लिङ्गपुराणे—

विचार्य मादृगं विप्रं स्वयमेव न चारतः ।

न चारेभ्य इत्यर्थः ।

भगाकारमयः कृत्वा तापयित्वा हुताग्ने ।

लेखयेदल'वद्भृत्यैर्ललाटे मादृगामिनः ॥

आरोहेद्रासभं यानं निःक्वाणं ध्वनयन् जनैः ।

तद्वृत्तं पूर्ववदृत्वा धर्मव्रतमिहाचरेत् ॥

[तत्पत्नीष्वथवा दद्यात् ताम् दोषो न संस्पृशेत्] ।

अटित्वा नगरीं सर्वां जनोऽयं गुरुतत्पगः ॥

इत्युच्चैर्भाषयन् भृत्यैः पुरद्वारमुपागमन् ।

तत्रैव नापितेनाशु अग्निना तोक्षणाधारया ॥

क्रेदयित्वाथ तन्मुष्कं निधायथ तदञ्जली ।

कृत्वा स पापो मुष्कं तत् गृहीत्वा निर्वर्तति दिशम् ॥

गच्छन् प्राणान् परित्यज्य ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अथवा सूक्ष्मेमातप्य वक्त्रौ राजा प्रयत्नतः ।

तैलेन सूक्ष्मेमातप्य भृत्यैरालिङ्गयेन्मुदा ॥

सृत्वा शुद्धिमवाप्नोति स राजा दोषवान्नहि ।

मेरुप्रपतनं वापि नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) लेखयेद् भृत्यैर्ललाटे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः काशीपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) परित्यज्या इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

रेतः सेकात्पूर्वं मातेति ज्ञात्वा ब्रह्महत्याव्रतं कपालध्वजवर्जितं
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति । नान्यैः सेतुदर्शनादिभिः । क्षत्रिया-
 दीनां मातृगमनेऽप्येवमेव प्रायश्चित्तं योजनीयम् । शूद्रस्य मौसल्य-
 मेव प्रायश्चित्तं पापनाशकं स्यात् । तस्याः स्त्रियास्तदर्शादि ।
 सारमाहृत्याल्पकुटीरं कृत्वा मातरमवस्थाप्य मयूराण्डप्रमाणैः
 कवलैः प्रत्यहं पोषयेत् । न मातृभ्रान्तिः । मृता चेत् पतित-
 प्रायश्चित्ताह्वेन शरीरशुद्धिं कृत्वा परलोकक्रियां कुर्यात् ।

तदाहापस्तम्बः—

गुरोरप्यवलितस्य कार्यार्थकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

इतिवत् मातृत्यागो न विगर्हितः । तस्याः शूद्रूपा तु नित्या पति-
 ताया अपि । सपत्नीप्रभृतिस्त्रीगमनेष्वेवं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।

कूर्मपुराणे—

सवर्णोत्तमवर्णस्त्रीगमनेन विचारतः ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् द्वादशाब्दं समाहितः ॥

असत्याभासतो पृच्छेत् स्ववर्णाद्योत्तमाच्च वा ।

कारीषवज्जिना दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमः ॥

रेतःसेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् पचेदेकाग्निदाहकम् ॥

स्ववर्णोत्तमवर्णस्य निवृत्तो वीर्यसेचनात् ।

ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षड्द्वन्द्वं विधिपूर्वकम् ॥

क्षत्रियां पितृभार्यान्तु गत्वा विप्रः सक्तन्मुने ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् नवार्द्धं विशुत्तत्परः ॥

वैश्यायां पितृभार्यायां षड्वर्द्धं व्रतमाचरेत् ।

मातृव्यसारञ्च पितृव्यसारम्

आचार्यपत्नीं श्वशुरस्य पत्नीम् ।

आचार्यपुत्रीमथ मातुलानीम्

पुत्रीं स गच्छेद्यदि कामतो यः ॥

दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ॥

एकस्मिन्नेव दिवसे बहुवारं त्रिवार्षिकम् ।

एकवारं कृते त्वर्द्धं व्रतं कृत्वा विशुध्यति ॥

दिनत्रये गच्छति चेत् वज्रौ शुध्यति नान्यथा ।

चाण्डालीं पुक्कसीं चैव सुषां च भगिनीं तथा ।

मित्रप्रियां शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् षड्वर्द्धं ध्वजवर्जितम् ॥

एतासां मातृव्यतिरिक्तानां पापशङ्कावतीनां त्यागएव परम् ।

अन्यथा संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीति ।

तदाह कात्यायनः—

पतितां पुत्रगमनां मातरं पोषयेत् सुतः ।

कुटीरं बलयाकारं सूक्ष्मं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

तत्र तां सन्निदेश्याय चतुर्भिः कवलैर्नृप ।

मयूराण्डप्रमाणैस्तैः प्रत्यहं बन्धुमार्गतः ।
 यावता म्रियते माता तावद्धृत्वा प्रयत्नतः ॥
 पतितस्य यदुक्तं तत् प्रायश्चित्तार्हमाचरेत् ।
 परलोकक्रियाः सम्यक् कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 अकृत्वा दोषमाप्नोति पुत्रस्तत्पापशुद्धये ।
 एतासामार्थनारीणां त्यागएव विधीयते ॥

राजवैश्ययोरिदमेव प्रायश्चित्तं विधीयते ।

वर्णत्रयस्य विप्राणां भार्या माता विधीयते ।
 तद्दारेषु यदा गच्छेद् वर्णत्रयमकामतः ।
 तत्रापि पिष्टवद् बुद्ध्या प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 शूद्रस्य मौसलं प्राहुरिति शास्त्रेषु निश्चितम् ।
 कामः सर्वधनाहारी कामः पुण्यविनाशकृत् ॥
 कामः पापकरो नित्यं कामोऽनर्थप्रदायकः ।
 कामः शत्रुर्मनुष्याणां तस्मात् कामं परित्यजेत् ॥
 संसारेऽस्मिन् महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।
 ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥
 पुत्र-दार-गृह-क्षेत्र-धन-धान्य-विमोहिनीम् ।
 लब्ध्वेमां मानुषीं वृत्तिं रे रे गर्वं तु माकृथाः ॥
 सन्त्यज्य कामं क्रोधं च लीभं मोहं मदं तथा ।
 परापवादं निन्दां च यजध्वं भक्तितो हरिम् ॥
 माता हरिः पिता देवम् ज्येष्ठभ्राता जनार्दनः ।
 गुरुर्विष्णुः प्रसन्नात्मा राजा प्रत्यक्षदेवतम् ॥

तद्वारास्तु तथाज्ञेयास्तस्माद्रोहं न कारयेत् ।

आपस्तम्बः—

“गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रुं परिवास्याञ्जलीं आधाय
दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् । ज्वलितां वा सूक्ष्मां परिष्वज्य
समाप्नुयात्” * इति दोषस्मरणात् तद्वारेषु द्रोहबुद्धिर्न कार्या ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् ।

* आपस्तम्बधर्मसूत्रे १-६-२५ १-२ ।

अथ तत्संयोगिप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

महापातकसंसर्गे महासान्तपनं श्रुतम् ।
सङ्गं कृत्वा^१ मासे तु उपवासान् दशाचरेत् ॥
^२पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये व्रतम् ।
कृत्वा षण्माससंसर्गे कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
किञ्चिद्भूनाब्दसङ्गे तु षण्मासं व्रतमाचरेत् ।
अब्दस्य त्रिगुणं प्रोक्तं ज्ञानाक्षङ्गे यथाक्रमम् ॥
यस्तु संवत्सरं त्वेतैः शयनासनभोजनैः ।
वसेच्च^३ सहितं विन्ध्यात् पतितं सर्वकर्मसु ॥
महापातकिनस्त्वाज्याः सर्वदा विप्रसत्तमैः ।
महापातकिनो लोके दर्शनात् पापदायिनः ॥
स्पर्शान्नरकदानित्यं स्मरणात्लोकहारिणः ।
^४सत्सङ्गतिः सदा नृणां कामधेनूपमाश्मृता ॥
अतः सत्सङ्गतिः कार्या नृभिः पुण्याभिलाषिभिः ।
पुण्यमेव सदा कार्यं पुण्यमेव सदा श्ररेत् ॥

(१) कृत्वा तु मासे तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पराकान् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वसेच्चेत् इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) सन्तोषतिः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

पुण्यमेव 'सदा पश्येत् तस्मात् पुण्याधिकं न च ।

अतोमहद्भिः संसर्गः कर्त्तव्यो धर्मैर्वित्सुधीः ॥

दुःसङ्गं वर्जयेन्नित्यं सुराभाण्डादिकं यथा ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुण्यमेवच संपश्येदिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) धर्मैर्वित्सुभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अथेदानीं उपपातकप्रायश्चित्तं ब्रुवन् गोवध-
प्रायश्चित्तमाह ।]

मार्कण्डेय पुराणे—

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमोगुरुः ।
तथा च पशुजन्तूनां गौर्मातिति प्रगीयते ॥
विप्रहत्या च गोहत्या सममेतद्वयं नृणाम् ।
पुरा चतुर्मुखो ब्रह्मा सृष्टादौ सृष्ट्वांश्च गाः ॥
यज्ञान् वेदांश्च विप्रांश्च अरणिं स्रुक्स्रुवादिकान् ।
सृष्ट्वान् यज्ञरक्षार्थं महीपालानतः परम् ॥
गावो विप्राश्च यज्ञाश्च पुनन्तीह^१ महीमिमाम् ।
गोहिंसां यो नरः कुर्यान्निष्कारणतया न्विह^२ ।
न तस्य निष्कृति^३श्चास्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥

गोसवएव कारणं हनने^४ मधुपर्कश्च । तयोरभावाद् गो-
हिंसनं गर्हितमेव कलियुगे ।

अग्न्याधेयं गवालभं सन्नासं पलपैलकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥
यज्ञार्थमेव गोहिंसनं नान्यदा^५ ।

[—] अयं पाठः श्रौतकाशोपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

(१) पुनन्ति हि इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चयः इति श्रौतपुस्तके यमः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) निष्कृतिर्नास्ति इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) मधुपर्कं च इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) नान्यत्वं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

गोहिंसां सुखजः कृत्वा महापापमवाप्नुयात् ।

तथैव विप्रहिंसाच्च महतां गर्हितं दयम् ॥

हिंसा दशविधा ।

तदाह गौतमः—

क्रूररज्ज्वा कण्टबन्धो दारुबन्धस्तथा गले ।

निराधारि स्थले बन्धस्तथा ग्राम'निपीडनम् ॥

ताडनं रज्जुदण्डाद्यैस्तथा सञ्चाररोधनम् ।

शृङ्गच्छेदस्तथा बाह्योद्दिवारं दोहनं तथा ॥

वत्से मृते च क्षीराणामादानं चर्मवत्सतः ।

इतीह दशधा हिंसा गवां प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

एताभिर्गा यदा हिंस्यात्तदा गोवध इष्यते ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरितीरितम् ॥

महापातकिनां चैव तथैव क्षुद्रपापिनाम् ।

पापं चतुर्विधं प्रोक्तं शुष्कं चार्द्रं महत्तरम् ॥

उपपातकमित्येतत् चतुर्धा परिकीर्तितम् ।

उक्तस्यैतस्य पापस्य पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

गौर्यस्य च गृहे नास्ति होमार्थं पापनाशिनी ।

तद्गृहं रुद्रभूमिः स्याद्गृहस्थः स च पापकृत् ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदयालुत्वं षड्विधं गृहमेधिनाम् ॥

(१) तथा ग्रामनिपीडने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गौर्यचैव सदा तिष्ठेत् तत् चेचं काशिकासमम् ।

न सन्ति तत्र पापानि तथा बालग्रहाग्रहाः ॥

नमस्कारैः सेवितव्या सत्त्वापि मनसापि गौः ।

तथा सम्पाद्य बहुभिर्धनैर्वा पापमुक्तये ॥

इतां धेनुं यदा विप्रो हिंस्याच्चेन्नगुडादिभिः ।

महापापमवाप्नोति योवा कोवा भुवस्तले ॥

तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

चण्डिकाखण्डे—

गोहन्ता यस्तु वै लोके रज्जुपाषाणवेष्टनैः ।

अरण्ये वा गृहे वापि रोषाद्वा कामकारतः ॥

यमालयमुपागम्य नरकञ्चानुभूय च ।

तदन्ते भुवमासाद्य जायते त्वर्शरोगवान् ॥

लिङ्गपुराणे—

यो द्विजोमदलोभेन मत्सरादोर्ध्वया नृप ।

गां हत्वा यस्य कस्यापि विपिने वा जलाशये ॥

रज्जुकण्ठाश्मभिर्घोरैः कण्ठभेदनपीडया ।

भवेत्तस्य महान् दोषः प्रायश्चित्तीभवेद्द्रुवम् ॥

हत्वा तु मुखजो ज्ञानान्मदेन महता वृतः ।

नरकान्न निवर्त्तेत प्रायश्चित्तं विना प्रभो ॥

पश्चात्तापसमायुक्तः पराकं कच्छमाचरेत् ।

अज्ञानतः पराकः स्वात् ज्ञात्वा चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

कामतो गोवधे चैव शुद्धिर्दृष्टा मनीषिभिः ।

नागरखण्डे—

अकामतः कामतो वा विप्रो हन्याच्च गां शुभाम् ।

तस्यैव शुद्धिर्दिता पराकृष्टान्द्रभक्षणम् ॥

उपोथ्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धिमान् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति अशौरीरोगी भवेद्भुवि ॥

विष्णुधर्मात्तरे—

सांपराकं ? च धेनुं यो मुखजो मत्सरोद्धतः ।

हन्ति दण्डादिभिः पापी तस्य देहविशुद्धये ॥

अज्ञानात्तु पराकः स्यात् ज्ञानाच्चान्द्रस्य भक्षणम् ।

हत्वा^१ तु रोगिणीं वृहां पराकं कच्छ्रमाचरेत् ॥

युवतीं गां द्विजो हत्वा^१ कुर्याच्चान्द्रायणं सकृत् ।

उपोथ्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्माशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

गोवधप्रायश्चित्तम् ।

(१) यो हत्वा इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) हन्यादिति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

अथ निमित्तगोबधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणम्—

अनाधारे स्थले बन्धो निराहारो गवामिह ।

एभिर्निमित्तैरन्यैश्च पतनादुभित्तिवृत्तयोः ॥

यदा^१ म्रियेत वा धेनुर्हत्वा तत्स्वामिनो भवेत् ।

अतः स्वामी परासृज्य कुर्यात्तद्रक्षणं सदा^२ ॥

तत्पोषणे महत्पुण्यमनन्तं परिकीर्तितम् ।

तदुपचा महत्पापं पतनं जन्मजन्मसु ॥

अग्निहोत्रस्य या धेनु र्या^३ धेनुः शम्भुभाषणे ।

अभिषेकार्यमित्यर्थः ।

या धेनुर्गुर्व्विणी राजन् या धेनुः कपिलात्मिका ।

एतै^४र्निमित्तैः सा धेनुर्हता यदि यमाज्ञया ॥

तत्स्वामी सुनिभिः प्रोक्तो गोहन्तेति न संशयः ।

अग्निहोत्रादिधेनूनामिकां वापि निमित्तजैः ॥

हन्ता तत्पापमोक्षार्थं पराको सुनिचोदितः ।

इतरासां गवां राजन् निमित्तैरेभिरग्रतः ॥

हननं प्राप्यते देवात् स्वामिना चान्द्रभक्षणम् ।

अशक्तो रोगवृद्धाभ्यां हन्तिह्येतैः प्रमादतः ॥

(१) यथा इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) सदा इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) तया शम्भुं प्रपूजयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तैर्निमित्तैः सा हि धेनुः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तत्स्वामिने तप्तकृच्छ्रं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ।

अग्निदाहे प्रधानस्थच्छेदे रोगनिवृत्तये ॥

यदि दैवाभृतिः प्राप्ता प्राजापत्यं विशुद्धिदम् ।

दारुणा गुरुणा कण्ठे लग्ने पतति^१ याच गौः ॥

सृता^२ तद्दोषशान्त्यर्थं पराकः कृच्छ्रमौरितम् ।

तत्सुतामध्यदेशे तु बन्धने ताडनेऽपि वा ॥

क्रियादेशे वनैकान्ते सृता या धेनुरग्रतः ।

प्राजापत्यद्वयं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

अपि रोगमोक्षाय कर्त्ता कुर्याद्भवामिह ।

तेनौषधेन या धेनुर्मृतिमाप सुदुस्तराम् ॥

तत्र चान्द्रायणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

तत्र क्षीरधृते धेनुरक्षणाय गवामिह ॥

कुर्यात् तद्विपरीतं चेन्मृता चेद्धेनुरग्रतः ।

तत्रैव हत्या महती तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥

पतने भित्तिवृक्षाणां शङ्कितानां नृपोत्तम ।

तत्र बद्धा च या धेनुर्मृता तत्पतने तथा ॥

तदा तद्देहशुद्धयर्थं प्रोक्तं चान्द्रायणं द्विजैः ।

काठिन्यरज्जुबन्धेन यदा गौर्निधनं गता ॥

पराकः पापशुद्धयर्थं वज्रिदाहेऽप्यमोचने ।

पराकस्तत्र योक्तव्यो निम्नोन्नतभुवःस्थले ॥

(१) नयति या च गौः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तत्रापि पराक इत्यर्थः ।

एतासां गवामेतैर्निमित्तैः हननप्राप्तौ तद्दोषोपशान्त्यर्थं तत्त-
प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तम् । लोकसादृश्यात् तत्तत्कस्मानुरोधेन
नेच्छन्ति चेत् तदा दोषमाह—

गौतमधर्मै—

एभिर्निमित्तैः स्वकृतैर्यदा यत्रैव धेनवः ।

पञ्चत्वं यदि गच्छन्ति स्वामिनः पश्यतः सतः ॥

हत्या प्राप्ता^१ सुमहती लोकद्वयविगर्हिता ।

यस्य^२ दोषस्य यत्रोक्तं तत्तत्कुर्याद्विशुद्धये ॥

अन्यथा लोकसादृश्यात् प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

यदि^३ वर्त्तेत लोकेऽत्र पुत्रदारप्रजाक्षयः ॥

अन्ते नरकमासाद्य मातङ्गत्वमवाप्स्यते ।

तदन्ते भुवमासाद्य भिक्षो भवति गर्हितः ॥

तस्माद्देहविशुद्ध्यर्थं कुर्यान्निष्कृतिमुत्तमाम् ।

विप्रहत्या च महती तथा धेनुविहिंसनम् ॥

उभयोर्यदि हत्या तु कर्तुर्नोविहिता गतिः ।

अप्रमत्ततया राजन् धेनवो^४ मादवत्सदा ॥

पोषणीयाः पालनीया वर्णैस्त्रिभिरिहादरात् ।

(१) हत्या च प्राप्ता महती इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) यदा दोषस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्त्तयेद्वयदि लोकेऽत्र इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) मृतवत्सदा इति श्रौतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

क्षत्रियवैश्ययोरप्येवं प्रायश्चित्तं निमित्तगोहनने वेदितव्यम् ।
शूद्राणामेतत्साक्षादनने शतरूपकेण दण्डः । विप्रस्त्रीणामितासां
हनने विप्रस्त्राहं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामपि स्वजाति-
पुरुषाणां प्रायश्चित्ताहं कल्पनीयम् । शूद्रस्त्रीणां शूद्रवदाज्ञा राज्ञा
कर्त्तव्या न स्त्रीतिविचारणीयम् ।

तदाह लिङ्गपुराणे—

बाहुजोरुजपादाज्जजातानां हनने गवाम् ।
निमित्तैर्वाथ साक्षाद्वा प्रोक्ता विप्रस्य निष्कृतिः ॥
निमित्तहनने वाथ विप्राणां यदुदीरितम् ।
तत्कर्त्तव्यं नृपैर्वैश्यैस्तत्स्त्रीणामिदमीरितम् ॥
विप्रस्त्रीणां तथाप्रोक्तं शूद्राणां प्राणपीडनम् ।
तत्स्त्रीणाञ्च तथा कार्यं निमित्तेन शतं विदुः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
निमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्राणपीडनं इति खेचितपुस्तकपाठः ।

अथ गोवत्सहननप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

वत्सश्च त्रिविधः प्रोक्तो बालः पौगण्डको युवा ।

एतेषां हनने विप्रो निमित्तैरुत वा स्वयम् ॥

चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु पञ्चसु ।

अतो वत्साः पोषितव्या विप्रैर्लोकैः सुभिः सदा ॥

यावत्^१ दणभक्षणेन स्त्रोदरपूरणं न जानाति स बालः । मातरं

त्यक्त्वा स्वेच्छया सञ्चरति स पौगण्डकोवत्सः । गर्भधारणसुखं

ज्ञात्वा अनडुङ्गिः सह सञ्चरति स युवा । वत्सजननातन्तरं गौः ।

एतेषां हनने पृथक् पृथक्^२ दोषं प्रायश्चित्तमाह ।

कौर्म्यं—

स बालोदरपूर्व्यं^३ यावत्कालं दण्डादनः ।

जघस्यां मातरं त्यक्त्वा सञ्चरन् स्वेच्छया नृप ॥

पौगण्डकः स विज्ञेयः सञ्चरन् मत्तमत्तवत् ।

गोवृषैः सह यः क्रोडन् स युवा त्रिविधः स्मृतः ॥

सा गौ र्यां वत्ससूत्रेया महापातकनाशिनी ।

एतेषां त्रिविधानाञ्च मध्येको यो निहन्त्यते ॥

येन हन्यते इत्यर्थः । कन्दोवत् पुराणानीति कृत्वा अर्थमौष्ठवं न

विचारणीयम् ।

(१) यवदणभक्षणं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) दोषप्रायश्चित्तमाह इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) अर्थसौष्ठवाविचारणीयमिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

तदाह नारदीये—

“राजा योहन्यते तमाहुरात्मयूपो यन्नोऽनन्तदक्षिण” इति

लिङ्गपुराणे—

वत्सानां त्रिविधानाञ्च एकं हन्याद्विजो यदि ।
तत्तत्पापफलं भुक्त्वा चाण्डालत्वमवाप्यते ॥
बालं हन्याद्विजोयसु क्षीरादानान्निमित्तजैः^१ ।
प्राजापत्यद्वयं साक्षात् निमित्तैरेकमुच्यते ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा पशुघातकः ।

स्कन्दपुराणे—

यो बालवत्सं कामेन निमित्तैर्वा स्वयं हनेत् ।
तत्र देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
निमित्तैर्वा यदा हन्यात् क्षीरादानादिभिः क्रमात् ।
निमित्तपापमित्युक्तं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
विप्रस्त्रीणां तद्वै स्यात् बालवत्सविहिंसने ।
क्षत्रियाणां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं भवेत् ॥
तत्तत्क्षीणां तद्वै स्यात् पादजं दण्डयेच्छतम् ।
पौगण्डकं तु योवत्सं निमित्तैर्वा स्वयं हनेत् ॥
तत्रैवेदं विशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं चरेत् पुरा ।

(१) क्षीरादाननिमित्तजैः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(विष्णुधर्मोत्तरे

येन विप्रेण पौगण्डोवक्ष्यो यदि निहन्यते ।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥)

शिवधर्मोत्तरे—

पौगण्डकं सदोन्नतो गोकुले स्वगृहेऽथवा ।
निमित्तैः पूर्वजो विप्रो हन्यादेवं प्रचोदितम् ॥
तद्दोषपरिहारार्थं चरेत्तप्तं यथाविधि ।
पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेदन्नानाशनम् ॥
चतुर्याणां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं स्मृतम् ।
विप्राङ्गनानां चतुर्यादिस्रीणां तत्तन्प्रायश्चित्तार्हं कल्पनीयम् ।
पादजं शतेन दण्डयेत् ।

गारुडपुराणे—

युवानं गोवृषं हन्यात् पूर्वजः स्वयमादरात् ।
निमित्तैर्वाथ राजेन्द्र परप्रेरणया तया ॥
महान्तं नरकं गत्वा जायते वृषसूनुवान् ।
वृषस्य शृङ्गद्वयसूचकौ तद्वत्सूनावस्य वक्त्रस्य हन्तुः, तत्स्थाने
अङ्गुरद्वयवान् भवेदित्यर्थः ।

(—) अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(१) हन्याद्देवप्रचोदितः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) प्रेरणयाऽनया इति केचित्तपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे—

युवानं गोवृषं हत्वा पूर्व्वजो बाहुजो वणिक् ।
महान्तं नरकं भुक्त्वा जायते शोकवान् भुवि ॥

स्कन्दपुराणे—

अरण्ये जलमध्ये वा स्वयं वा द्विजोत्तमः ।
युवानं गोवृषं हन्यान्निमित्तं हत वा स्वयम् ॥
तत्तत्पापफलं भुक्त्वा जायते भुवि रोगवान् ।
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं कुर्याच्चान्द्रस्व* भक्षणम् ॥
गोदानञ्च ततः कुर्यात्पञ्चगव्यमनन्तरम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नीरोगो जायते भुवि ॥
विप्रस्त्रीणां तदर्धं स्यात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् † ।

चत्विर्वैश्वानां तदङ्गनानाञ्च त्रैगुण्यं त्रैगुण्यं तदर्धं च क्रमेण
योजनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रायणव्रतमिति कीतपुस्तके पाठः ।

* "तत ऊर्ध्वं गहनं गोवधप्रायश्चित्तवत् सुवर्णविहीतविकृतवा योजनीयं"

इत्यधिकः पाठः सचुपलभ्यते कीतपुस्तके ।

अथोत्सृष्टवृषहननप्रायश्चित्तम् ।

कूर्मपुराणे—

एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते पित्रोर्मरणसम्भवे ।
 पित्राचत्वविमुक्त्यर्थं उत्सृष्टोयोवृषः परैः ॥
 हन्यते यदि राजेन्द्र अङ्कितः शिवमुद्रया ।
 शिवद्रोहीति विख्यातः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥
 मृत्वा नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।
 तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषहननादृते ॥

स्कन्दपुराणे—

पितोरर्थं तु काम्यार्थं जनैरुत्सृष्टमुत्तमम् ।
 शिवलिङ्गाङ्कितं सम्यक् शिवरूपं जनाधिप ॥
 वृषं हन्याद् यदा विप्रः केदारक्षेत्र^१भक्षणात् ।
 परप्रेरणया वापि शरण्ये ग्रामेव वा ॥
 रज्जुबन्धादिभिः सम्यक् सहायैरुपदिष्टवान् ।
 तदुपायप्रदो मर्त्यः सदोपेक्षापरायणः ॥
 हन्ता तस्य महापापी चत्वारः पापभागिनः ।
 राजा तं दण्डयेत् सम्यग् विचार्य बहुवार्त्तया ॥
 तेषां भालेषु^२ कर्त्तव्यं तप्तलिङ्गं नृपोत्तमैः ।
 निःशरणं^३ वादयन् मृत्यैर्वृषहन्तेति सर्वतः ॥

(१) क्षेत्रभाषणादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तेषां कालेषु कर्त्तव्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निःकार्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अटित्वा नगरीं सर्व्यां निर्व्यास्या विषयादहिः ।
 तदा प्रभृति ते सर्वे तीर्थे तीर्थे समाचरन् ॥
 आर्षेयेषु च देवेषु चरन्तः प्रत्यहं मुदा ।
 पश्चिमद्वारकामित्य हंसद्वारे तथोत्तरे ॥
 तथैव पूर्वदिग्भागे गङ्गासागरसङ्गमे ।
 तथैव दक्षिणे भागे चापाये गन्धमादने ॥
 एवं क्रमेण कुर्वन्तः^१ भूपरिक्रमणं त्रिभिः ।
 चापकोटिसुपागम्य तत्र स्नात्वा दिनत्रयम् ॥
 पश्चास्तापसमायुक्ताः सभाभागम्य वाग्यताः ।
 तदनुज्ञामवाप्याथ चरियुञ्चान्द्रभक्षणम् ॥
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा गांदद्याद्विप्रपुङ्गवे ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति वृषहा रघुनन्दन । इति ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

यो विप्रोवृषभं हन्यात् शिवलिङ्गाद्वितं तनौ ।
 भाले^२ तप्तशिखं^३ कृत्वा निःशार्णं^४ ध्वनयेत् स्वयम् ॥
 त्रिवारं क्ष्मां परिक्रम्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।
 पश्चात्तापं समागम्य गन्धमादनपर्वते ॥

(१) कर्त्तव्यं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) फाले इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तप्तशिखं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) निःशार्क्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तत्र स्नात्वा^१ त्रिवारं च रामलिङ्गं निरीक्षयेत् ।
 पश्चात्तापमुपागम्य सर्भां नत्वा तदाज्ञया ॥
 चान्द्रायणं ततः कुर्याद् दद्याद् विप्राय गां शिवाम् ॥
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शुद्धो भवति नान्यथा ।
 राजा हन्यात् पूर्वमुक्तं वृषभं शिवलाब्धितम् ॥
 दद्यादात्मसमं हेम सहस्रं वा गवां चरेत् ।
 विप्राङ्गना परित्याज्या पोषणीया न दानतः ॥
 राजस्त्रीणां शतं प्रोक्तं गवां विप्रेभ्यश्चादरात् ।
 वैश्वस्य राजवत्^२ प्रोक्तं तत्तत्स्त्रीणां तथैव च ॥
 शूद्रं हन्याददोहन्ता तत्र तं निहनेद् भुवि ।
 सहस्रेणाऽथवा दण्ड्याद् अन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥
 इति हेमाद्रौ उल्लृष्टवृषहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्नानं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) राजपुत्रोक्तं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

अथ बलोवर्द्धननप्रायश्चित्तम् ।

शिवधर्मात्तरे—

अनङ्गान् हन्यते विप्रैरज्जुदण्डशिलादिभिः ।
गृहे वा विपिने तोये भारोद्वाहनकर्मणि ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि रोषाद्वा मत्सरादपि ॥
न तेषां निष्कृतिश्चास्ति तप्तकच्छैस्त्रिभिर्विना ।

बराहपुराणे—

जलमध्ये भारवाहे कृषिकाले च वाहने ।
गृहे जले वने वापि अनङ्गान् यदि हन्यते ॥
पादादिताडने चैव शृङ्गच्छेदे च दाहने ।
लाङ्गूलखण्डने वापि निमित्तैः पूर्वोचोदितैः ॥
एतैरन्यतमैर्वापि विप्रोऽहन्याद् धुरन्धरम् ।
तस्यैव निष्कृतिमिमां प्रादिशन् मुनिपुङ्गवाः ॥
तप्तकच्छत्रयं कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
एतस्माच्छुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
अनङ्गान् येन^१ यत्रैव निमित्तैरुत वा नृप ।
हन्यते सोऽपि दुष्टात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ॥
राजा तं सम्यगालोच्य दण्डयेच्छतरूपतः ।
पद्यात्तापसमायुक्तस्तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥

पञ्चगव्येन पूतात्मा शुद्धिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

राजा हन्यादनड्डाहं आयुधैर्बहुभिर्यदा ॥

तदा नरकमाप्नोति प्रायश्चित्ताहंमहति ।

विप्रस्य प्रायश्चित्ताहं कुर्यादित्यर्थः

वणिक्पुत्रस्तु वाणिज्ये अनड्डाहं यदा हनेत् ।

शूद्रो हन्याद्वलीवर्हं निमित्तैरुत कामतः ॥

शतरूपेण तं दण्ड्यादयवा हस्तमोचनम् ।

हस्तच्छेदनमित्यर्थः । तत्तत्स्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्ताहं योजनीयम् ।

बालतारुण्यादिकं पूर्वमुक्तम् । बालपौगण्डकुमारावस्थासु यत्र

यत्र हननं तत्तत्प्रायश्चित्तं पूर्ववत्कल्पनीयम् । भारवाहोऽनड्डो-

हनने उक्तप्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ वलीवर्हहननप्रायश्चित्तम् ।

अथ गजवधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सहायैः साधनोपायैः वाग्भिर्वापि समन्ततः^(१) ।

अरण्ये वा स्ववासे वा योहत्यादविचारयन् ॥

पश्चान्नरकमाप्नोति जायते गजचर्मवान् ।

तद्दोषपरिहारार्थं तप्तकच्छं चरेद्बुधः ॥

कूर्मपुराणे—

उपचाहनने तस्य सहायैरुत साधनैः ।

अन्यैरङ्गीकृते वापि योविप्रोहस्तिनं हनेत् ॥

राजा तं दण्डयेत्पश्चात् शतरूप्येण दण्डितः ।

स पश्चान्नरकं प्राप्य कुष्ठव्याधियुतोभवेत् ॥

पश्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकच्छं विशुद्धये ।

उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

तदहं करिष्येति च तदहं गर्भमोचने ।

तत्स्त्रीणान्तु तदहं स्यात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

लक्ष्मीकामीराजा युद्धादन्यत्र न हस्तिवधं कुर्यात् ।

(१) विप्रसत्तमः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न इति ज्योतिषस्तोत्रे नोपलभ्यते ।

तदाह देवीपुराणे—

सांपराये गजं हन्याद् यदि स्वहनने स चेत् ।
तदा तस्य न दोषः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥
गजयुहे गजं हन्यादन्यथा दोषभाग्भवेत् ।
लक्ष्मीः चीयेत तस्यास्य^१ परत्र नरकं व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

संपत्कामो युद्धकालादन्यत्र करिहिंसनम् ।
न कुर्याद् यदि दुष्टात्मा तस्य सम्पद्दिनश्चति ॥
सृत्वा नरकमाप्नोति सांपराये न दोषभाक् ।
आत्माभिमुखमायान्तं हन्तुं स यदि गच्छति ॥
तदाहन्याद्गजं राजा न दोषस्तत्र तस्य^२ हि ।
राजा पथात्प्रकुर्वीत तप्तकच्छद्वयं मुदा ॥

इदं युद्धादन्यत्र गजहनने वेदितव्यम् । युहे हत्वा तात्कालिक-
गोदानात् शुद्धिः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

युद्धादन्यत्र योराजा प्रमादादस्तिनं हनेत् ।
तत्पापशोधनं तत्र प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥
युहे गोदानमात्रेण शुद्धो भवति निश्चयः ।
तदहं करिष्येति स्यात् तदहं गर्भमोचने ॥

(१) तस्यास्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत् तत् हि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

वैश्यानान्तु तदर्धं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तदर्धकम् ।

शूद्रां वै दण्डयेद्राजा शतनिष्कं हने'त्तुवा ।

[पोते स्वादङ्गुलिच्छेदो गजे स्वाद्वस्तुमारणम्] ।

इति हेमाद्रौ गजबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) हरेत्तु वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[—] इदमर्धं क्रीतकाणोपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

अथ अश्ववधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

अश्वहन्ता भवेद्विप्रो लोके वेदवहिष्कृतः ।
पूर्वोक्तैर्वा निमित्तैर्वा सहायैरुत वा शरैः ।
स विप्रोनरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मारयित्वा हयं विप्रो निमित्तैर्बहुभिर्यदा ॥
हन्यात् स्वयं वा रानेन्द्र गृहे वा कानने जले ।
सपञ्चान्नरकं याति यावदाभूतसंश्रवम् ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं व्यासेन परिभाषिता ।
स्वयं हन्यात् षड्विंश्यात् निमित्तैर्'रहंभीरितम् ॥
गृहदाहादिभिः पापी कृत्वा तद्विगुणं चरेत् ।
तद्विंशं वडवायाश्च तद्विंशं गर्भमोचने ॥
शिगौ पीगण्डके चैव वडवाविंशं समाचरेत् ।

महानारदीये—

जनसङ्गे महारण्ये स्वगृहे यदि पूर्वजः ॥
दिवाजननभीत्यातु हयं^१ हन्यान्निमित्तजैः ।
महान्तं नरकं गत्वा यमपाशनिबन्धनम् ॥
पुनर्भुवमुपागम्य जायते ग्रन्थिमान् सदा ।
बालं पीगण्डकं वापि युवानं यदि कामतः ॥

(१) बधभीरितम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) स्वयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अश्वं हन्याद् द्विजोयसु प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।

कुर्व्यात्तत्कर्मशुद्धार्थं षड्विंशच्छ्रमादरात् ॥

वड्वायामर्दमुक्तं तद्वर्षं बालमारणे ।

गृहे दाहादिभिश्चार्धं तद्वर्षं गर्भमोचने ॥

राजा योयदिमं हन्याद् युद्धादन्यत्र वाजिनम् ।

स राजा नरकं गत्वा व्याधियुक्तो भवेद्भुवि ॥

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विप्रस्यार्धं मनीषिभिः ।

विगस्तु राजवयोक्तं शूद्रोदण्डोयथाविधि ॥

तत्तत्स्त्रीणां तत्तद्वर्षक्रमेण योजनीयम् । शूद्रान् पूर्ववद् दण्डयेत्

शतरूप्यकं वा हस्तच्छेदो वा इति सर्वत्राध्याहारः । राज्ञा

स्वोपरिपातने बधः कर्त्तव्यो नान्यथा ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अश्वयुजे तु^१ संप्राप्ते स्वयमारुह्य वाजिनम् ।

यदा हन्यादयं तत्र नान्यथादोषसम्भवः ॥

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

इति हेमाद्रौ अश्ववधप्रायश्चित्तम् ।

(१) अश्वयुजे यदाप्राप्ते इति कोतपुस्तकपाठः ।

अथ उष्ट्रबधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

पट्टने च वने राजन् प्रमादाद्वा क्रमेलकम् ।

उपायैर्हननैर्योग्यैर्मेलयित्वा महात्मभिः ॥

हत्वा पश्चात्तदा ज्ञानाद्रौरवं नरकं व्रजेत् ।

तदन्ते भुवमासाद्य वक्राङ्गी जायतेऽधुना ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यव्रतं चरेत् ।

एतत्सहायमात्रेऽप्युक्तम् । स्वयं हनने विशेषमाह ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

उष्ट्रं ज्ञात्वा द्विजो हन्याद् दण्डाद्यैर्गलपीडया ।

यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव यातनाः ॥

ततोऽपि भुवमासाद्य जायते पक्षघातवान् ।

तद्दोषपरिहारार्थमब्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

पौगण्डे तच्छिशावहं तदर्हं गर्भमोचने ।

क्षत्रियो यदिमं हन्यात् क्रमेलकमध्वंसितः ॥

अधर्मीनाम तद्राज्ञां युद्धादन्यत्र उच्यते ।

नारदीये—

युद्धादन्यत्र यो राजा दण्डाद्यैर्बहुभिर्यदा ।

क्रमेलकं हनेदयत्र अरण्ये निर्जने तथा ॥

ग्रामे वा कारणं त्यक्त्वा शस्त्राद्यैर्भृत्यचोदितैः ।

स गत्वा नरकं पापी पशुहन्ता भवेद्भुवि ॥

कारणं युद्धमेव पूर्वोक्तम् ।

तद्दोषपरिहारार्थं कायकृच्छ्रं विशोधनम् ।

विशस्यु तत्तथा प्रोक्तं पूर्वमतविचक्षणैः ॥

हन्याच्चेद्वधलो राजा दण्डयेत् तं न मारयेत्^१ ।

तत्तत्स्त्रीणां तदहं स्यात् तावदहं प्रचोदितम् ॥

[शिशौ पीगण्डके यूनि तदहं गर्भविप्रवे] ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे^२ उद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

(१) नृदोहन्वाच्च तं राजा दण्डयेच्च तं मारयेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अथमधिकः पाठः काशीपुस्तके दृश्यते ।

(२) प्रायश्चित्तखण्डे इति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

अथ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

पशुबुद्ध्या खरं हत्वा विप्रोनिशि महापथे ।

पश्चाज्ज्ञात्वा खरइति निमित्तैर्वा दुरात्मभिः ॥

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंप्रवृत्तम् ।

पश्चाद्भवति चाण्डालोभुवमासाद्य भूमिप ॥

राजविजये—

अज्ञात्वा पापबुद्ध्या योविप्रोहन्यात् खरं मुदा ।

निमित्तैः सङ्गदोषाद्वा सहायैर्जनचोदितैः ॥

अन्वकारे महाघोरे पश्चाज्ज्ञात्वा महान् खरः ।

इति मत्वा स पापीयान् लब्ध्वा दोषं महत्तरम् ॥

चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु भूमिप ।

न हिंस्यान्मृगचाण्डालं कर्मणा मनसा गिरा ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रसु मृगचाण्डालं न हिंस्यात् कामकारतः ।

निमित्तैरथवा चान्यैः सहायैर्हननोद्यतैः ॥

सोऽनुभूय महत्पापं मातङ्गत्वमवाप्नुयात्^१ ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

स्वयं हत्वा तु चान्द्रं स्यात् पराकः सहसङ्गतः ।

निमित्तैर्यावकं प्रोक्तमङ्गीकारे सुवर्चसम् ॥

(१) जनतोचितं इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

“सुवर्चसं” पञ्चगव्यम् ।

राजा हन्यात् खरं मोहात् भृत्यैर्वास्त्रैः प्रमादतः^१ ।

तस्य देहविशुद्धयर्थं पराकः परिकीर्त्तितः ॥

विशस्तदेव योक्तव्यं प्रयत्नेन नृपोत्तम ।

शिशौ पौगण्डके चैव राजाऽहं परिकल्पयेत् ॥

राजा तदेव^२ कुर्वीत राजवत्सवणिकृपतिः ।

तत्स्त्रीणान्तु तदर्द्धाहं योजनीयं विचक्षणैः ॥

शूद्रोदद्याच्छतं रूप्यं न बधो मुनिभिः स्मृतः ।

रासभभेदेन प्रायश्चित्तमेवं योजनीयम् । तस्य पौगण्डकौमारा-
द्यपि पूर्वमुक्तम् तत्तत्तारतम्यहननप्रायश्चित्तं यथायथं योज-
नीयम् । रासभभेदा बहवः सन्ति तेषां मध्ये बहुसञ्चारतया प्रवर्त्त-
मान एव आह्वः ।

इति हेमाद्रौ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) प्रमादजैरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सदैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं महिषी^१हननप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

महिषीं यो द्विजो राजा वणिग्वा शूद्र एव वा ।

हन्यादृष्टादिभिः क्रूरैर्निमित्तैरुत वा स्वयम् ॥

स महानरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

तदन्ते भुवमासाद्य लालालपनवान् भवेत् ॥

*महिषीमास्यजो यस्तु बाहुजोरुजपादजाः ।

गृहदाहादिभिर्बान्धै^२ निर्मितैर्वहुभिर्यदा ॥

घ्नन्ति भृत्यैः स्वयं पद्मया तत्रैव निरयं गताः ।

महान्तं नरकं गत्वा ते लालावदनाऽभवन् ॥

शिवधर्मात्तरे—

राजपुत्रीवणिग्वापि सुखजः पादसम्भवः ।

वनमध्ये जले गेहे महिषीं यदि यत्र वै ॥

विहिंसन्ति तदा क्रूराः प्रविशन्ति च^३ काननम् ।

पुनर्भुवमुपागम्य आर्द्रास्याः सम्भवन्ति ते ॥

तद्दोषशमनायालं महासान्तपनं विदुः ।

पञ्चगव्यविधानेन पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

(१) महिषहृन्नन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महिषं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

* कूर्मपुराणे—इत्यधिकः पाठः लेखितपुस्तके दृश्यते ।

(३) राजा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) च मानताम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

शुद्धिमन्तस्तथाभूवन् नान्यथा शुद्धचेतसः ॥

साचेद्भवेद्^१ बालवत्सा तद्विंसायां नराधिप ।

विप्रः कुर्यात् तदा ज्ञात्वा महासान्तपनद्वयम् ॥

राजा सान्तपनं कुर्याद्दूरजः क्षत्रियार्धतः ।

पादजः पादमात्रञ्च प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

बालपौगण्डकौमारादीनि पूर्ववद् विचारणीयानि । स्वयं हनने
पूर्णं प्रायश्चित्तम् । पित्रादीनां ? गृहदाहादिभिर्मृता यदि तदा
अर्धं प्रायश्चित्तम् । अस्मभ्यमहिषीत्युपेक्षया प्रायश्चित्तमकुर्वाणः
पूर्वमुक्तं नरकं भुक्त्वा नीचतमोभवति दोषबाहुल्यात् प्रायश्चित्त-
मपि^२ बलीयः । वर्णत्रये पञ्चगव्यमपि ।

इति हेमाद्रौ महिषीवधप्रायश्चित्तम् ।

(१) साचेत् तन्नी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रायश्चित्तमाचरणीयम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ महिषवधप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

महिषं कामकारेण रज्जुदण्डाश्मपातनैः ।
योविप्रोवनमध्ये वा गृहदाहे जलाप्लवे ॥
निहन्याद्दुष्टसङ्गाद्वाऽप्यन्धकारे निरन्तरे ।
स विप्रोनिधनं गत्वा महत्पापमवाप्नुयात्^१ ॥
भुवं पुनरुपागम्य जायते भिन्नजन्मवान् ।

कूर्मपुराणे—

महिषं पूर्वजोयेन दोषेण महतावृतः ॥
हत्वा निमित्तैर्बहुभिर्भृत्यवर्गैरथापि वा ।
अरख्ये गृहदाहे वा कृषिकाले जलोद्भवे ॥
महान्तं नरकं गत्वा भुक्त्वा^२ तत्रैव यातनाः ।
पुनर्गत्वा स जगतीं भिन्नजन्म समश्नुते ॥

लिङ्गपुराणे—

महिषं कृषिकाले तु ताडनैरश्मपातनैः ।
गृहे वा गृहदाहे वा योहन्यात् पूर्वजोरूपा ।

(२) अवाप्यच इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(१) सङ्गा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

सृत्वाऽनुभूय नरकं स्नेच्छोभवति भूतले ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं सृष्टा मुनिपरायणैः ॥
 अन्नानात्तसकृच्छं स्यात् प्राजापत्यं निमित्ततः ।
 परप्रेरणया वापि ज्ञात्वा वा द्विगुणं चरेत् ॥
 बाले पादस्य पौगण्डे अर्धं यूनि प्रपूर्णता ।
 राजा वणिक् पादजो वा कारणैर्वा 'निपातनैः ॥
 भारदाह'निमित्ताद्वा निम्नोन्नतमहापथैः ।
 महिषं दण्डपातैर्वा हन्याद्यदिह पातकी ॥
 नरकं चानुभूयाथ स्नेच्छजातिरभूत्तदा ।
 अकामतस्तप्त'कृच्छं प्राजापत्यं निमित्ततः ॥
 ज्ञात्वा तद्विगुणं प्रोक्तं बाले पादं विशोधनम् ।
 पौगण्डेऽर्धं तदन्नेयं यूनि पूर्णमतःपरम् ॥
 बाहुजोरुजयोरेवं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
 पादजे पादकृच्छं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तथा पृथक् ॥
 'अर्द्धार्धधनमानेन योजनीयं यथाक्रमम् ।
 विप्रसु महिषं हत्वा भिल्लोवा जायते तथा ॥
 राजा च पौकसो भूयात् वणिग्वैणवजातिमान् ।
 शूद्रः सङ्गरतामेति महिषोजायते वने ॥

(१) वापि पातनैरिति काशीलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) भारवाहनिमित्ताद्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदा कृच्छं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अर्द्धार्धेन च मानेन इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

तत्तन्नारी तथा भूयात् तद्दोषात्तत्परिग्रहः ॥

अतो न हिंस्यान्महिषं विप्रोवा राजवल्लभः ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे महिषवधप्रायश्चित्तम् ।

अजवधप्रायश्चित्तमाह ।

महाराजविजये—

अजं वस्तं द्विजो हन्यात् कारणेन विना नृप ।

नरकं चानुभूयाश्च ततः शुनो^१ भवेत् कलौ ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणो निर्निमित्तेन वस्ताजौ निहनेत्तथा ।

नरकं कालचक्रन्तु ह्यनुभूय महत्तरम् ॥

पुनः क्षमासुपगम्याश्च सूनुर्भवति पूर्वजः ।

यच्चार्यं^२ हन्ति यो विप्रो^३ ह्यनन्तं फलमश्रुते ॥

गौरीकाण्डे—

यच्चार्यं हन्ति योविप्रो अजं मेघं सुपुण्यधीः ।

स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

कारणेन विना राजन् अजं वस्तं न हिंसयेत् ।

योविप्रो धर्ममुल्लङ्घ्य पापमेतत् समाचरेत् ॥

स याति नरकं घोरं शुनो^४ जन्माभवेदिह ॥

कूर्मपुराणे—

यागार्थं हन्ति योविप्रः अजं लोकपरायणः ।

स याति ब्रह्मसदनं ब्रह्मणा सहमुच्यते ॥

(१) वस्तवधप्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) सूनुर्भवेदिति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) यदि यो विप्रः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) अनन्तफलमश्रुते इति श्रीतपुस्तके पाठः ।

(५) शुनोजन्माभवेदिह इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

वस्तं वापि हनेद्यस्तु स यातोन्द्रपदं शुभम् ।
 यागार्थं हिंसनं प्रोक्तं द्वयोर्ब्रह्मविस्मृतयोः ॥
 निष्कारणेन तं हन्यात् यमलीकं सुदारुणम् ।
 गत्वा भुवमुपागम्य स्रुर्भवतिचाक्षयः ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
 सङ्गाहा यदिगत्वा तु निमित्तैर्यदि हिंसयेत् ॥
 प्राजापत्यं तथाकुर्यात् तथैवाजवधे नृप ।
 प्राजापत्यं भुवोभर्तावणिक्कुर्यात्तथैव च ॥
 शूद्रे^१ शिवाप्रकर्त्तव्या तत्तत्स्त्रीणां तद्वैकम् ।
 बालपौगण्डयूनां यथाक्रमेण^२ प्रयोजनीयम् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे अजवधप्रायश्चित्तम् ।

(१) स याति परमं पदं इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) सङ्गत्या यदि इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) शूद्रेर्भिला प्रकर्त्तव्या इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) यथाक्रमं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे—

द्रुमच्छेदो ग्रामे वाऽरण्यमध्यतः ।

क्षथ्यं वा नरस्येष्ट स याति नरकं ध्रुवम् ॥

एतत्साधारणवृक्षविषयम् । यन्नियवृक्षच्छेदने विशेषमाह

कूर्मपुराणे—

वैकङ्कतश्च खदिरः किंशुकस्तम्ब^१एव च ।

उदुम्बरश्च न्यग्रोधः शमी विल्वस्तथैव च ॥

^२श्लेष्मातकश्च सरलएते ^३यज्ञीयवृक्षकाः ।

चूतश्च तिन्त्रिणीवृक्षः कपित्थामलकौ तथा ॥

कोविदार^४तरुश्चैव निम्बवृक्षोमधुद्रुमः ।

जम्बूतरुर्नदीवृक्षः अशोकतरुरेव च ॥

एते^५ वन्याः ।

चम्पकः पनसश्चैव ^६भातुलिङ्गोऽर्जुनस्तथा ।

जम्बीरैरण्डवृक्षश्च ^७नारिकेलश्च खर्जूरः ॥

(१) स्तम्भएव च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) श्लेष्मान्नकश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यज्ञियवृक्षका इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कोविदारचरुश्चैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) ते वन्या इति लेखितपुस्तकपाठः क्रीतपुस्तके तु अयमंशो नोपलब्धः ।

(६) भातुलिङ्ग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) नारिकेल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

दाडिमीवदरीवृक्षः कुरण्टकचिरण्टकी ।

शुक्लावृक्षश्च^१ वकुलो नीपवृक्षस्तथैव च ॥

एते ह्यारामजाः—

भक्ष्मातको वृहत्पर्णोऽयं ये वृक्षा महोन्नताः ।

तथैव नीचवृक्षाये फलवन्तश्च पुष्पिताः ॥

वन्य^२वृक्षा अमी राजन् एतेषु यदि हिंसनम् ।

तस्यैव तारतम्येन प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥

क्षथ्यं यज्ञपात्रार्थं यम्बिन्द्याकुलजं सकृत् ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिसत्तमैः ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी तस्य दोषोपशान्तये ।

प्राजापत्यं सकृत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

क्षथ्यं वृक्षहा पापी प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

क्षथ्यमिन्धनार्थं वा यज्ञवृक्षविभेदने ॥

पराकं तत्र कुर्वीत शुद्धोभवति वृक्षहा ।

वैकङ्कतस्य^३ विच्छेदी प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

खदिरे किंशुके चैव पराकः शुद्धिरीरितः^४ ।

उदुम्बरे च न्यग्रोधे पराकात् पूर्ववच्छुचिः^५ ॥

(१) शुक्लावृक्षो च वकुलो नीपवृक्ष इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वन्यवृक्षा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वैकङ्कतं च विच्छेदी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिरीरिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

विश्वामित्रो यदा भिन्द्यात् तदा चान्द्रायणं चरेत् ।

श्लेष्मान्तके^१ शमोद्वचे देवदारौ वके^२ तथा ॥

मयूरपादवृक्षे च भेदने तप्तमुच्यते ।

भस्मातके^३ वृहत्पर्णे^४ ये ये च फलपुष्पिताः ॥

तथैव नीचवृक्षा ये तेषां भङ्गे वनेऽपि च ।

प्राजापत्यं वनच्छेदी नीरवृक्षं^५ समा नु ते ॥

[भस्मातके^३ वृहत्पर्णे^४ कायलच्छं^६ समाचरेत् ।]

तिंतिणीचूतवृक्षे च बहुजन्तूपकारिणि ॥

कपित्थामलकच्छेदे^७ सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

[कोविदारतरौ निम्बे प्राजापत्यं विशोधनम् ॥]

मधुद्रुमे जम्बुतके^८ प्राजापत्यञ्च पूर्ववत् ।

नदीवृक्षे त्वशोके च पूर्ववत् शुद्धिरीरिता ॥

खर्जूरं नारिकेलं च तालहिन्तालयोस्तथा ।

तप्तलच्छं चरेद्विद्वान् केददोषोपशान्तये ॥

(१) श्लेष्मान्तके इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) देवदारुवकास्तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कायलच्छं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) नीचवृक्षसमा न ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(५) कपित्थामलकच्छेदी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(६) जम्बुतके इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

वनच्छेदी महापापी कुर्याच्चान्द्रस्य भक्षणम् ।
 जम्बीरमातुलङ्गान् वा च्छित्वा पापविशुद्धये ॥
 सम्यक् स्नात्वा शुचिर्भूत्वा गीताशास्त्रं पठेत् क्रमात् ।
 पुष्पारामस्य विच्छेदी देवद्रोहीति गद्यते ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं गायत्रीलक्ष्माचरेत् ।
 तटाककूपकासारच्छेदने विप्रसत्तम ॥
 पूर्ववत्तद्वदं कृत्वा कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

एतदल्पतटाकच्छेदविषयम् । महातटाकच्छेदने विशेषमाह—
 देवलः—

वह्मदस्योद्भवै राजन् तटाकस्य विभेदने ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा कपालध्वजवर्जितम् ॥
 पुनः संस्कारकृत्यद्वात् शुद्धिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अन्यथा पतितं विद्यात् नालपेत्तं कदाचन ॥

अल्पाल्पतटाकच्छेदने । *

“द्विजः पापी पुनर्बुद्ध्वा चरेच्चान्द्रायणं सकृत् ॥

चान्द्रायणं पराकञ्च तद्वयं पूर्णशून्ययोः ।

देवाधिष्ठितालयच्छेदने चान्द्रायणं शून्यालयच्छेदने पराकमित्यर्थः
 एवं रेणुकालयादिषु वेदितव्यम् । काशीचापाग्रादिषु क्षेत्रेषु

(१) निषेधमाह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वह्मदस्योद्भवद्राजन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विन्द्यात् इति पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोः ।

* अल्पालय इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) देवाधिष्ठितालयच्छेदने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवाधिष्ठितेषु शून्येषु वा च्छेदने वृहत्तटाकच्छेदप्रायश्चित्तवत्सर्वं
कुर्यात् ।

राजा वणिग्वा एतेषां पूर्वोक्तानां विभेदने तत्रायश्चित्त-
द्विगुणं चरेत् । पादजस्य तत्तद्गुरुलाघवतया सहस्रं शतं दश
वा क्रमेण दण्डयेत् राजा सम्यग्विचार्य ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तद्विभेदने तत्तदर्द्धप्रायश्चित्तं कल्पनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये

द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽनाश्रमिणः प्रायश्चित्तमाह ।

कुमारविजये—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
चत्वारश्चाश्रमास्वेते पञ्चमो^१ नोपपद्यते ॥
वानप्रस्थायमस्तेषां कलौ नास्तीह दुस्तरः ।
आश्रमास्त्रिविधा राजन् परलोकप्रदायिनः ॥
ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यं कृत्वा भार्यां समुदहेत्^२ ।
कुर्याद्यागादिकान् धर्म्मान् यत्रायं^३ पापशङ्कया ॥
'न त्वजदिह कर्माणि त्वक्ता पापं समश्रुते ।
ज्ञानं सन्ध्यां जपं होमं ब्रह्मचर्यञ्च तर्पणम् ॥
'उपासनं देवपूजां वैश्वदेवं तथातिथिम् ।
सायंसन्ध्यां तथा होमं धर्म्मशास्त्रविचारणम् ॥
एवं गृही यदा कुर्यात् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
शिवलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
अतःपरन्तु संन्यासः कार्योविद्वद्भिरादरात् ।
न काञ्चनं प्रगृह्णीयात् नैकभिक्षां समाचरेत् ॥

(१) पञ्चमं नोपपद्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दुस्तरादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) समुदहेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) यत्रायं पापशङ्कया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) न जानेदिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) उपासनमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

न कुर्यान्नोकवार्त्तां वा प्रणवं नित्यमाचरेत् ।

एवं यः कुरुते नित्यं परं निर्व्याणमश्रुते ॥

गृहस्थस्य यदा राजन् पत्नीनाशो भवेदिह ।

तदा प्रभृत्ययं विप्रो 'ह्यनाश्रम इतीरितः ॥

दानव्रतेषु श्रावेषु नित्यकर्मसु केषु च ।

नाधिकारो भवेत्तस्य 'तस्मादुद्वाहयेत् पुनः ॥

'पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं विवाहो न समीचीनो महादोषसम्भवात् ।

तदाह गीतमः—

पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वं न ग्राह्यं पाणिपीडनम् ।

'कलेर्युगस्य दुष्टत्वात् त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥

युवानं प्रीणयेन्नारी स्वयं जीर्णाऽपि सर्व्वदा ।

व्यभिचारात् कुलं नश्येत् कुलनाशात् 'कुलाङ्गनाः ॥

'भ्रश्यन्ति 'सङ्गरस्तेन सङ्गरोनरकाय वै ।

नरकान्नानुवर्त्तन्ते तस्माद्गर्हन्ति पण्डिताः ॥

कलत्रं यस्य यत्रैव स्त्रियते तत्परित्यजेत् ।

तदा प्रभृत्यसौ विप्रः अनाश्रम इतीरितः ॥

(१) सर्व्वकर्मसु निन्दित इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तस्या उद्वाहयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) कलौ युगस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कुलाङ्गना इत्येकवचनानामेव क्रीतलेखितपुस्तकयोर्दृश्यते ।

(६) भ्रश्यन्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(७) सङ्गराभुवन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अग्निपूर्वो^१ गृहस्थः स्यात् सोमयाजी विशेषतः ।
 तयोर्यदि मृता भार्या तज्जन्म विफलं भवेत् ॥
 तस्मादनाश्रमे वासोन स्यातव्योद्विजन्मभिः ।
 अग्निहीनोयदा विप्रः पतिहीना यदाङ्गना ॥
 न तयोर्भाषणं कुर्यात् न पश्येत् शुभकर्मसु ।
 अनाश्रमी द्विजो विप्रो^२ यावज्जीवति भृतले ॥
 मासि मासि नरयेष्ठ प्राजापत्यं विशुद्धये ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति^३ मृतोनरकमश्रुते ॥
 यद्यशक्तस्तथा कर्तुं कुर्याद्वा मृत्युनन्तरम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति परलोकांश्च विन्दति ॥

लिङ्गपुराणे—

अनाश्रमस्य यावन्ति दिनानि मुनिसत्तम ।
 मासि^४ मासि ह तावन्ति मणयित्वा तदात्मजः ॥
 तावत् कृच्छ्राणि कुर्वीत स्त्रियमाणे ह्यनाश्रमे ।

[इत्यनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम् ॥]

(१) अग्निपूर्व इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्तु इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) मृत्वा इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) मासीह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ भृतकाऽध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

कृत्वा तदवरं^(१) कर्म परलोकविगर्हितम् ।
स्वं गृहीत्वा द्विजोयसु जीवयन् पठते श्रुतिम् ।
स विप्रो भृतकाध्यापी तन्मुखं नावलोकयेत्^(२) ॥

कूर्मपुराणे—

यो विप्रो भृतकं^(३) धृत्वा मासि सासि प्रचोदितम् ।
शिष्यानध्यापयेद्देदं साक्षान्नारायणात्मकम् ॥
स वै नारायणद्रोहो स च वै सूतकी भवेत् ।
न योग्यो हव्यकव्येषु न दानेषु सुनीश्वराः ॥
वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः ॥
मासं गृहीत्वा भृतकं यः पठेद्देदं^(४) मादरात् ।
स वै नारायणद्रोही सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

येभ्यो गृहीत्वा भृतकं शिष्येभ्योऽयं प्रकीर्त्तयेत् ।
दिने दिने ब्रह्महत्यापापञ्च समवाप्यते ॥

(१) तदर्पणं इति काशीक्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नावलोकनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यो धृत्वा भृतकं विप्रः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) पठेद्देदमातरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मरोचिः—

द्विजेभ्यो वाऽन्यजातिभ्यो यो भूत्वा^१ भृतकं पठेत् ।

स एव नरकस्थायी यावदाभूतमङ्गवम् ॥

शाखा^२पूर्णां वदेद्यस्तु भृतकं पापरूपिणम् ।

धृत्वा संवत्सरं वापि आरण्यकमथापि वा

ब्रह्महत्यामवाप्नोति निष्कृतिर्न हि विद्यते *

ब्रह्मजन्तुसमः सोऽपि भृतकं यस्तु संवदेत् ॥

जावालिः—

अब्दं यी भृतकं धृत्वा^३ वेदपाठी द्विजो यदि ।

^४तस्य चान्द्रव्यं प्रोक्तं भृतकं यो वदेद्विजः ॥

अब्दद्वयं वदेद् यस्तु तस्य पापस्य शोधनम् ।

पद्यात्तापसमायुक्तः कुर्याच्चान्द्रचतुष्टयम् ॥

अब्दत्रये तु शुद्धः स्यात् षड्भिद्यान्दैर्यथाक्रमम् ।

ततजडं ब्रह्महन्ता ललाटे द्विजवर्जितः ॥

नारदीये—

पंक्तिभेदौ पृथक्पाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।

आदेशी वेदविक्रेता पक्षेते ब्रह्मघातकाः ॥

(१) धृत्वा इति क्रीतकाशोपसकपाठः ।

(२) शाखां पूर्णां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

* इच्छते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तत्र चान्द्राव्यं प्रोक्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

योभूत्वा भृतकं विप्रोवत्सरत्रयमादरात् ।

वेदपाठं^(१) द्विजातिभ्यो वदेद्वर्षसमन्वितः ॥

ब्रह्महत्याव्रतं पापं मनवाप्य^(२) बुधोपमः ।

अतःपरं ब्रह्महन्ता ललाटे चिह्नवर्जितः ॥

[ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् कपालध्वजवर्जितम् ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति कपालध्वजवर्जितम्] ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्रह्महा वेदविक्रेता अशक्तोव्रतचारणे ।

ततोदेहविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छं^(३) समाचरेत् ॥

पद्याद्वयोः पृथक् कर्म कर्त्तव्यं विधिचोदनात् ॥

मरीचिसंहितायां—

आचार्यश्चत्विजो ब्रह्मा तुलायां गोषु लाङ्गले ।

तथैव भृतकाध्यापी कल्पपादपसंग्रहे ॥

हिरण्यधेनुहर्त्ता च हेमहस्तिरथग्रहे ।

धरां गृह्णन् कल्पलतां जघन्यो^(४) विप्रसत्तमः ॥

उक्तेष्वन्येषु दानेषु आचार्यीयदि वा भवेत् ।

तुलादिसप्तदानेषु आचार्यीब्रह्मश्चत्विजः ॥

(१) वेदपाठः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) बुधोत्तमः इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

[] अयं श्लोकः श्रौतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(३) न हन्य इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

'प्रायश्चित्ताधिकं कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत् ।
 यावत् कुर्युः पुनः कर्म आचार्य्यऋत्विजोयदि ॥
 नष्टद्रव्या न सम्भाष्याः शुभकर्मविवर्जिताः ।
 पुनः कर्मविहीनाय^१ कुर्यात् यागादिकं सकृत् ॥
 न तस्य फलमाप्नोति कृत्वा दानशतैरपि ।
 अकृत्वेदं पुनः कर्म^२ स्मियते यदि दैवतः ॥
 तत्रापि कर्म कर्त्तव्यं नान्यथा लोकमाप्नुयात् ।
 एतेषां ऋत्विजां^३ विन्ध्याद् आचार्याणां विशुद्धये ॥
 न च कर्म प्रवक्तव्यं कर्त्तव्यं^४ शुभलिप्सुभिः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 भृतकाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रायश्चित्तादिकं इति क्रीतकाशीपुस्तकायोः पाठः ।

(२) विहीनो यः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्मियन्ते इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(४) विद्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) प्रवक्तव्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्ते—

शिष्यो यस्तु धनं धृत्वा भृतकं पूर्ववदहेत् ।

शाखासमाप्तिपर्यन्तं स चाण्डालसमीभवेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

भृतकाध्यापिनो वेदान् शिष्यो दत्त्वा धनं बहु ।

पतितः स पुमान् सद्यः पातकी स्यान्नसंशयः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति भृतकाध्यायी वै द्विजः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पूर्ववद वदन् इति क्रीतकाशोपुस्तकपाठः ।

* वेद इति काशोपुस्तकपाठः ।

(२) धृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भृतकाध्यापकोद्विज इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽधीतविस्मृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलधर्म्म—

वेदान्तं मन्त्रशास्त्रं वा वेदं वा तत्त्वमेव वा ।

ब्रह्मबन्धुद्ययोविप्रोविस्मृत्य यदि वर्त्तते ॥

सर्व्वेण चाभिमानेन ऐश्वर्य्यमदवत्तया ।

सद्योवै नरकस्यायी पतितः सर्व्वकस्मिन् ॥

पद्मपुराणे—

वेदं वा तस्य तत्त्वं वा तथा [वेदाङ्ग मेववा] ।

गुरोरधीत्य सकलं विस्मृत्य मदवत्तया ॥

[महाभारते—

भृतकाध्ययनं कुर्व्वन् द्विजो यस्य धनेप्सया ।

शास्त्रामात्रं तदर्थं वा स चाण्डालत्वमाप्नुयात् ॥

पद्मपुराणे—

अन्तेवासी धनं धृत्वा भृतकाध्ययनं चरेत् ।

स विप्रो नरकान् याति अन्तेवासी महान् बद्धन् ॥

(१) देवलः इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

[] अनयोरेखयोरन्तर्गतः पाठः भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तप्रकरणेष्वः लिपिकर-

प्रसादादेव अत्र आयात इति सम्भाव्यते ।

(२) दत्त्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) महारुद्धन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

नरकान्भीकरान् भुक्त्वा तदन्ते भिक्षजातिषु ।
 मासं पठित्वा भृतकं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 मासद्वये पराकः स्यात् चान्द्रं मासत्रये^१ स्मृतम् ।
 षण्मासे तु षड्व्यं स्यात् वत्सरे तत्त्रयं चरेत् ॥
 अष्टत्रये तु पूर्णं स्यात् ततः पापीति विप्रहा ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् द्वादशाब्दं समाहितः ॥
 अथवा त्रिः परिक्रम्य पञ्चाशत्कोटिविस्तरम्^२ ।
 स सर्वशस्त्रहन्ता स्यात् सर्वकर्मसु गर्हितः ।
 पतितस्यैव^३ यत्पापं तत्पापफलमश्रुते ॥]

गारुडपुराणे—*

पादं वापि तदन्तं वा तत्त्वं मन्त्रमथापि वा ।
 विस्मृत्य योद्विजो गर्वात् वर्त्तते यद्यहर्निशम् ॥
 प्रत्यहं गोवधे पापं स प्राप्नोति न संशयः ।
 मासमात्रे^४ पराकः स्यात् तप्तं मासत्रये स्मृतम् ॥
 ऋतुत्रयेऽपि चान्द्रं स्यात् अष्टेत्वीहालकं चरेत् ।
 वर्षद्वये महापापी पतितस्तत्परं विदुः ॥

(१) मासद्वये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विस्मृतम् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) पतितस्यैव तत्पापमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

* अयं पाठः काशीपुस्तकेनोपलब्धः ।

(४) मासमात्रं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा दक्षिणां गुरवे ददन् ।

सद्यं पादं पुनर्धृत्वा अभ्यसेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति नरकश्चाधिगच्छति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्म्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अधीतिविस्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुधिकारप्रायश्चित्तमाह ।

पद्मपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।

श्वशुरश्चाग्रजो भ्राता पक्षैते गुरवः स्मृताः ॥

अन्नदाता भयत्राता क्रता^१बाधानदायकः ।

मातुलश्च पितृव्यश्च धर्मशास्त्रोपदेशकत् ॥

[पुराणसंहितावक्ता गीताशास्त्रोपदेशकत्] ।

बुद्धिप्रदः कुबुद्धीनामाचार्यः सर्व्वकर्म्मसु ॥

एते वै गुरवो लोके पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।

एतेभ्यो^२ नापकुर्व्वीत एतद्वाक्यं न लङ्घयेत् ॥

स्कान्दपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।

त्रयस्ते गुरवः प्रोक्ताः उपाध्यायास्तथापरे ॥

त्रिषु द्रोहं न कुर्व्वीत कर्म्मणा मनसा गिरा ।

पितुरभावे ज्येष्ठभ्राता पितृव्यादिभिरुपनीतो गायत्रीप्रदान-

(१) पादो इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चोपनीता च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रेता वा धनदायकः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] इदं श्लोकार्धं क्रीतपुस्तके नोपलब्धम् ।

(४) एतेभ्यो नहि धिकारः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) स्कान्दे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कङ्कुरुः । अतएव पिढा^१भ्राता गुरुः [तेषां हितोपदेशकत्
परमगुरुः] त्रयोगुरुवः, इतरे वन्द्याः । अतएव त्रयाणां मध्ये
एकं वा नोपेक्षेत न द्व्या^२बौदासीन्यं वा कुर्यात् ।
तथैव नारदः—

गुरुत्वं कृत्य दृष्ट्वा^३ यो वदेन्मन्दधीर्नरः ।

सोऽरक्षे^४ निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

स्कन्दपुराणे गौरीकाण्डे—

पितरं वा गुरुं वापि ज्येष्ठं भ्रातरमेव वा ।

त्वङ्कारं वाथ दृङ्कारं कृत्वा पुनः स पापभाक् ॥

तदन्ते नरकं भुङ्क्ता पुनर्जन्म प्रपद्यते ।

पापाद् योनिषु रक्षःसु तथैव च कुयोनिषु^५ ॥

[तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वं भजेदिह ।]

तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतं व्रतं चरेत् ॥

(१) पिता भ्राता वा गुरुः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) नोपेक्षयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नोदासीनं वा इत्येव पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोः ।

(४) निर्जने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) स पापभुक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) इदमर्थं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(७) नरकं चेष्टं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

ब्रह्माण्डपुराणे —

यः पुत्रः पितरं ज्येष्ठं गुरुं वापि निपीडयेत् ।
 एकशब्देन नामोक्ता त्वङ्गारं हुङ्गतिश्च वा ॥
 वदेद्यादिह पापात्मा नरकं याति दारुणम् ।
 पुनर्भुवमुपागम्य राजसोभवति दुर्मे ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतव्रतं चरेत् ।

देवीपुराणे—

नाचिकेताः पुरा राजन् गुरुं चोद्दालकं प्रति ।
 प्रतिभाष्य तदा गत्वा दृष्ट्वा यमपुरं महत् ॥
 पुनर्गत्वा भुवः पृष्ठं पितरं प्रणिपत्य च ।
 तद्वाक्येन ततः पश्चात् देहशुद्ध्यर्थमादरात् ॥
 चकार मण्डलं तत्र गवां क्षीरं दिने दिने ।
 पीत्वा शुद्धिमवापाय चाण्डाल्यादिप्रसक्तमः ॥
 ततः परं विशुद्धात्मा पितरं प्रतिपादयेत् ।
 अथवा देहशुद्ध्यर्थं षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।

कलौ युगे नाचिकेतव्रतस्य दुष्करत्वात् षडब्दं प्राजापत्यं कुर्यात्
 इति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 गुरुधिकारप्रायश्चित्तम् ।

१ अथान्नानप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्तु सत्कुले भूत्वा वेदशास्त्राधिकारवान् ।
 अयं गुरुरियं माता ज्यैष्ठोऽयं मातुलीऽपि वा ॥
 अयं विद्वानिदं शास्त्रमाचारोमुनिचोदितः ।
 वेदोऽयं दैवतं चेदं इदं तीर्थमियं नदी ॥
 इति सर्व्वं स सहसा शीघ्रं विस्मृतवान् यदि^१ ।
 उन्मत्तइव वर्त्तंत स चाज्ञः परिकीर्त्तितः ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं पितरं श्वश्रूँ गुरुं देवं तथाऽनलम् ।
 विप्रं गां व्रतिनं नारीं^२ समुपेक्ष्य सदा नरः ॥
 यो वर्त्तंत सदा तात स विप्रोऽन्नइतीरितः ।
 तस्य^३ वै निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवित्तमैः ॥
 प्रत्यहं दोषशान्त्यर्थं महापातकनाशनम् ।
 तण्डुलप्रस्थमात्रेण पाचयित्वा चरुं मुदा ॥

(१) अथ इत्थं न इष्टः क्रीतपुस्तके ।

(२) विस्मृतवानथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सर्व्वज्ञो न सदा नरः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

भक्षयेद्देवतोद्देशे मण्डलेन विशुध्यति ।

अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये

अज्ञत्वप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽपण्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

तण्डुलाश्च तिलामाषाः फलं पुष्पं तथा गुडम् ।

नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥

कस्तूरी कुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।

क्षणाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुः ॥

ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।

लवणं तिल्विणीश्याकं पक्कमन्नं मुनीश्वराः ॥

इमान्यपण्यानि विप्राणां । एकैकविक्रये ब्रह्महाऽसौ भवति ।

कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये पञ्चालजातिमान् भवेत् ।

महानारदीये—

कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये ।

पञ्चालजातिमान् विप्रो नरकं प्रतिपद्यते ॥

[तण्डुलाश्च तिलान् माषान् फलपुष्पगुडान्यपि ।

नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥

कस्तूरीकुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।

क्षणाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥

ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।

तिल्विणीं लवणं मूलं शाकमन्नं हिजोयदि ॥]

'विक्रयित्वा तथा जीवेत् स तु शूद्रो न संशयः ।
 एतानि विक्रयित्वा तु हव्यकव्यानि चादरात् ॥
 पितरोऽनोपतिष्ठन्ति आदकृत्ता महानपि ।
 स्वारामसम्भवान् क्रीत्वा उचितव्ययमाचरेत् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 धनस्य संग्रहार्थं तु द्विगुणं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 उचितव्ययसिद्ध्यर्थं गव्यं विप्रोऽन विक्रयेत् ।
 पशून्मासान् लोभतः कृत्वा शूद्रो भवति निश्चयः ॥
 तत्र क्रीत्वा द्विजगृहे पैलकादीनि^१ सञ्चरेत् ।
 भोक्तारो दोषवन्तस्ते कृत्ता स्यात् पातकी भुवि ॥
 विप्रस्तु पक्षमात्रञ्च गोरसं विक्रयेद्यदि ।
 तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम् ॥
 मांसं वा विक्रयित्वा तु चान्द्रायणमुदाहृतम् ।
 ऋतुद्वयं विक्रयित्वा मण्डलं यावत् चरेत् ॥
 ऋतुत्रये^२ तु विक्रीय ब्रह्मोक्तं तस्य वै ध्रुवं ।
 षड्विंशं गोरसं पक्त्वा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) इतः पूर्वं "तण्डुलादीनि पूर्वोक्तानि चक्षुःश्रोत्रादीनि" इत्यधिकः पाठः क्रौत-
 काशीपुस्तकयोः ससुपलब्धः ।

(२) पैलकाणीक सञ्चरेत् इति क्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) यदि क्रौत्वा इति क्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मासमात्रं पयः पक्त्वा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 तद्गृहे यो द्विजः क्रीत्वा पूर्ववन्माससंख्यया ।
 कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ॥
 षण्मासं तत्र यः क्रीत्वा तावुभौ समपापिनौ ।
 तयोरुक्तविधानेन प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
 कृष्णाजिनञ्च रुद्रार्चं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥
 तास्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।
 विक्रयित्वा द्विजो यस्तु मासं मासद्वयञ्च वा ॥
 मासे पूर्णे पराकः स्यात् द्वितीये चान्द्रभक्षणम् ॥
 मासत्रये च पूर्णे तु मण्डलं यावकं चरेत् ।
 षण्मासं विक्रयित्वा तु पतितः स्यान्न संशयः ॥
 केशानां वपनं कृत्वा पुनर्मूर्च्छीं विधानतः ।
 कृत्वा षण्मासपर्यन्तं अप्रसृष्टिगवाङ्गिकम् ॥
 पश्चात् शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य निष्कृतिः ।
 लवणं पक्कमन्नञ्च द्विजो मासन्तु विक्रयेत् ॥
 स शूद्रयोनिमासाद्य शूद्रवत् वर्धते तथा ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं वत्सरं यावकं चरेत् ॥

(१) पीत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) समपापयिनौ इति पाठान्तरम् ।

(३) अप्रसृष्टिं गवेपिकं इति लेखितपुस्तकपाठः अप्रसृष्टिगवेपिकं इति क्रीत-
पुस्तकपाठः ।

तस्योपनयनं भूयः कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्^१ ।

रौरवं नरकं याति विप्रोयद्यन्नविक्रयी ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अपक्षविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवाप्यते इति कोतणेश्वरपुस्तकपाठः ।

[अथ निन्दितार्योपजीवनप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे— ।

अश्वोधेनुर्मनुष्यश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।

कन्या नारी त्वजा-मेधौ पुत्रकं ब्रह्मसूत्रकम् ॥

लवणं ललनं चर्म लशुनं गृञ्जनं तथा ।

शुण्ठी-पिप्पल-मारीच-लवङ्गैला-हरिद्रकाः ।

उपधानोह यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ।

हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्यादिकं तथा ॥

एतामूल्यैर्द्विजः क्रीत्वा सुलभैर्मूल्यसंस्थया ।

तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूल्यैरल्पमूल्यैरथापि वा ॥

विक्रीयित्वाऽऽत्मभरणं कुर्याद्यदिह पापभाक् ।

मृत्वा नरकमासाद्य कृमिकूपे पतत्यधः ॥

तस्मादेतद्विशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।

सकृदाथ द्विवारं वा बहुवारमनेकशः ॥

तप्तं पराकं चान्द्रश्च यावकं वर्षमाचरेत् ।

तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये निन्दितार्योप-
जीवनप्रायश्चित्तम् ।]

अथ कृषौवलप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वरं तस्याऽग्निहोत्रार्थं कुटुम्बभरणं तथा ।
यावता धान्यजातिन तावता कृषिमाचरेत् ॥
धान्ये गृहगते^१ पश्चाद् भङ्गविंशतिमव्ययम् ? ।
कृत्वाऽतिथिभ्यः सत्कारी वैश्वदेवपरायणः ॥
दर्शय्य पूर्णमासय्य अग्निहोत्रं दिने दिने ।
संवत्सरपशुं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥
कृषिदोषेण महता कदाचिन्न विलिप्यते ।

अन्यथा दोषमाह मार्कण्डेय पुराणे—

तथा कृषिं द्विजः कृत्वा धान्यं विक्रीय वा तथा ।
भोगार्थं सञ्चयार्थं वा महापापं समश्रुते ॥
वत्सरं^२ धान्यविक्रेता कृषिं^३ कुर्याद् यदा द्विजः ।
तस्य देह विशुद्ध्यर्थं वत्सरे^४ चान्द्रमीरितम् ॥
द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये पतितो भवेत् ।

वत्सरत्रयं कष्टद्वयं धान्यं द्विजोधनार्थं^५ विक्रीय पतितप्राय-
श्चित्तं कृत्वा शुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

तथाकृषौवलप्रायश्चित्तम् ।

(१) गृहगतेः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वत्सरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) धनार्थमित्यर्थः लेखितपुस्तके नास्ति ।

अथ निन्दितधनाऽऽदानप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

ब्रह्महन्ता सुरापी च स्तेयी गुर्वङ्गनागमः ।
महापातकिनश्चैते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥
कुण्डश्च गोलकश्चैव तथा सोमलताक्रयी ।
परिवित्तिः परिवेत्ता परिविन्नश्च वै तथा ॥
तथा परिविधा^१दानः दत्ताग्निः कीकसानुगः ।
स्मृतिविक्रयिकश्चैव परार्थं काशिकागमः ॥
धर्मविक्रयकश्चैव तथा शूद्रापति^२र्हिजः ।
नामविक्रयकश्चैव कामिनोऽष्टषलीपतिः ॥
तथैव भृतकाध्यायी तुलासु कृतबुद्धिमान् ।

तुलास्त्रिति बहुवचनं षोडशमहादानोपलक्षणम् ॥

दुश्कर्मा चयरोगी च कुनखी श्यावदन्तकः ।
ग्रामणीश्चा^३रुवाकश्च गायकोनर्त्तकस्तथा ॥
परदाराभिगामी च भिषग्देवलकस्तथा ।
एते वै निन्दिता राजन् हव्यकव्येषु सर्वदा ॥
न सम्भाष्याः सदा विप्रैः परलोकपरायणैः ।
एतेभ्योयाचनाद्राजन्^४ उत पुण्यपरिग्रहात् ॥

(१) परिविधानानः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा शूद्रोऽपतिर्हिजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) चारुवाकः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सक्तपुण्यः परिग्रहात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यागार्थं नित्यलोपार्थं न प्रतिग्रहणं चरेत् ।

दृष्ट्वा मार्त्तण्डश्रालोक्यः सम्भाष्य द्विजभाषणम् ॥

दृष्ट्वा सचेलं स्नायीत चान्द्रं धान्यपरिग्रहे ।

सहैव भोजनं कृत्वा चान्द्रद्वयमुदीरितम् ॥

स्वर्णमात्रं द्विजोयस्तु प्रतिगृह्याशु कर्मसु ।

योजयेद्यदि मूढात्मा षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

निन्दितेभ्यो धनाऽऽदानप्रायश्चित्तम् ।

[अथ वार्हुष्यजीवकस्य प्रायश्चित्तम् ।

वृसिंहपुराणे—

वृद्धेरपि च या वृद्धिचक्रवृद्धिरुदाहृता ।

मासि मासि च या वृद्धिः सा शिखावृद्धिरुच्यते ॥

ताभ्यां जीवेद्यदा विप्रोनिष्फलं याति सर्वदा ।

धर्मशास्त्रविरोधेन जीवेद्यदिह पूर्वजः ॥

अस्वर्ग्यं लोकविद्धिष्टं धर्मग्रामप्याचरेन्न तु ।

धर्मोविप्रस्य पाथेयं स्वर्गारोहणकर्मणि ॥

तस्मादिदं परित्याज्यं वार्हुष्यं विप्रसत्तमैः ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पाराशर्य्येण चक्षुषा ॥

मासं जीवेद्यदा वृद्धा तदा यावकमुच्यते ।

मासद्वये तु तप्तं स्यात् चान्द्रं मासत्रये स्मृतम् ॥

षण्मासे तु महाचान्द्रं वत्सरे द्विगुणं चरेत् ।

पतितः स्यात्परं विप्रः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥

वत्सरादूर्ध्वं वार्हुष्यजीवने पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

वार्हुष्यजीवनप्रायश्चित्तम् ।]

अथ हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे—

मनुष्यपशुपक्ष्यादिहिंसने^१ यन्त्रवर्त्तनम्^२ ।

मार्गेऽरण्ये जले वापि पर्वते चैत्यवृत्तके ॥

देवालये सभायाञ्च हिंसार्थं^३ यन्त्रधारणम् ।

यन्त्रस्वरूपमाह—

गजवन्धने भुवःखननं, अश्वपशुमनुष्यवन्धने मार्गेषु श्वभ्र-
निर्झाणं, अरण्ये पशुपक्षिहिंसार्थं जालवागुरास्तरणं, पर्वतेषु
व्याघ्र^४भल्लूकवराहादिहिंसनार्थं दाहः, जले पशुमनुष्यमारणार्थं
शङ्खु^५दिस्थापनं, गृहेषु भूषिकहननार्थं फलकादिभिर्यन्त्रविधानं,
वृक्षेषु शुकसारिकाचटकादिहननार्थं ग्रीवारज्जादिकरणम् ।
एतानि यन्त्रविधानानि शास्त्रगर्हितानि । एतानि द्विजः सङ्ग-
दोषात् स्वयं वा कृत्वा नरकमाप्नोति ।

तदाह गौतमः—

पर्वते वा जले वापि गृहे वाऽरण्यदेशतः ।

द्विजः कुर्यात् सङ्गदोषात् हिंसायन्त्रविधारणम् ॥

स वै नरकमासाद्य मृगयुर्जायते भुवि ।

तस्य दोषविशुद्धार्थं पराकद्वयमीरितम् ॥

(१) हिंसनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यन्त्रवर्त्तनम् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) श्वभ्रनिर्झाणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भल्लूक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) भूषक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

संवत्सरात् परं राजन् चान्द्रद्वयमुदाहृतम् ।

अतः परं न शुद्धोऽभूत् यथा व्याधस्तथैव सः ॥

संवत्सरात्परं विप्रसु यन्निर्भाषे पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-
माप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम् ।

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अथ मनुष्यविक्रये—

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वाऽपि वैश्यं पादजमेव वा ॥

भ्रामयित्वा परं^१ विप्रस्त्वौषधादिभिरादरात् ।

विक्रयित्वा नरं पापी जीवयेद्यदि भोहतः ॥

महापातकिसंज्ञः स्यान्सृत्वा नरकमश्नुते ।

लिङ्गपुराणे—

मोहयित्वौषधैर्मन्त्रैरन्यदेशादुपागतम् ।

अज्ञातकुलनामानं विक्रयेद्यदि पूर्वजः ॥

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा^२ ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ।

नृसिंहपुराणे—

पूर्वजः पूर्वजं पापी बाहुजोरुजपादजान् ।

वशीकृत्यौषधैर्मन्त्रैर्विक्रयेद्यदि पापधोः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) नरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भोहयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

मुखजः पापधोर्मर्त्योराजानं वा वणिक्पतिम् ।
 शूद्रं वा भ्रामयित्वा तु औषधाद्यैर्विगहितैः ॥
 विक्रयित्वा परस्मै तं यमलोकं स गच्छति ।
 पुनर्भुवमुपागम्य सूरुरेव भवेत्पुनः ॥
 विप्रोविप्रश्च विक्रीय' कुर्यादात्मविपोषणम् ।
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गालवैः ॥
 क्षत्रिये तु षड्विंशं स्याद् वैश्यः पादोनमाचरेत् ।
 शूद्रे'त्वं सङ्करे तु पादं कृत्वा विशुध्यति ॥
 विप्रं यः क्षत्रियोहृत्वा विक्रयित्वा यदाऽऽधिमान् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ॥
 अथवा गोसहस्रान्तु कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 तद्वै नैव 'शुद्धः स्यात् ऊरुजोविप्रविक्रीयी ।
 शूद्रोविक्रीय विप्रं तु स मौसल्यञ्च नान्यथा ॥

सङ्करजातिर्विप्रविक्रये शूद्रोवा मौसल्यमर्हति । विशेषमाह
 गारुडपुराणे—

- (१) विक्रीय इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
- (२) वैश्येः पादोनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (३) शूद्रः सूरुरेव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (४) यदा धिया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (५) शुद्धिमवाप्नोति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
- (६) शुद्धिः स्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

'बालेचान्द्रं द्विजे प्रोक्तं पौगण्डे तद्वयं चरेत् ।

तरुणे तु महाचान्द्रं यूनि प्रोक्तन्तु तत्तयम् ॥

जीर्णे तु विक्रयं कृत्वा सहस्रं कच्छमाचरेत् ।

विप्रजात्यादिस्त्रीणां मनुष्यविक्रये तत्तन्प्रायश्चित्तार्हं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

मनुष्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) बालचान्द्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽऽत्मविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे पातालखण्डे—

पानमत्तःस्त्रियश्चैव मृगया चोग्रदण्डनम् ।

अतीवपरुषं वाक्यं सर्व्वस्वं दानमेव च ॥

एतानि सप्तव्यसनानि ।

अमृतं गन्धपुष्पाणां सेवनं दोषचारणम् ।

सदा ताम्बूलवस्त्राणां भोगोऽयं दोषसाधनम् ॥

ऋणं कृत्वा घृतं पीत्वा प्रत्यहं भोजनसृष्ट्वा ॥

स्वकं किञ्चन न ज्ञात्वा ऋणं कृत्वा व्ययं चरेत् ॥

भोगासक्तः स्वमात्मानं विक्रयित्वाऽथ वर्त्तयेत् ।

वर्षं वर्षार्द्धमर्द्धं वा भवदाधीन्यमाचरेत् ॥

इति स्वसंविदं कृत्वा वर्त्तयेत् यदि पापधीः ।

नित्यकर्म्मणि काम्यानि इष्टापूर्त्तादिकानि च ॥

सर्व्वं तस्यैव भवति यद्वैनिष्फलतो भवेत् ।

अग्नी दग्धं जले मग्नं भूमौ निपतितञ्चयत् ॥

तत्सर्व्वं परलोकाय द्यूते नष्टं विनश्यति ।

पतितोभवति स पापी भ्रंशाद्यैर्नित्यकर्म्मणाम् ॥

(१) सर्व्वं स्वकीयं ज्ञात्वा च इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) एवं भोगासक्तः स्वात्मानं विक्रयित्वा वर्त्तयेत् । इति लेखितक्रीतपुस्तकपाठः ।

नरके नियतं वासः पापकारी भवेत्ततः ।

तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मकोविदैः ॥

'एवं—हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत्सर्वं कुर्यात् ; इति शेषः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

आत्मविक्रयिणः प्रायश्चित्तम् ।

(१) एव मिलंशः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

अथ सुतविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

योविप्रोधनलोभेन स्वसुतं विक्रयेद्यदि ।

स वै पिशाचतां याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥

लिङ्गपुराणे—

गृहदाहोदारनाशो देहे पीडा सुतात्मनोः ।

राजा हरति सर्वस्वं पशवश्चार'नाशिताः ॥

वान्धवैश्च परित्यागआत्मवस्त्रविहीनता ।

अष्टौ कष्टादमे राजन् सम्भवेष्वेषु मानवः ॥

सुतं न विक्रयेत् पापी स वै 'पैशाचजन्मवान् ।

अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टं दरिद्रता ॥

तत्रापि पुत्तदाराणां बाहुल्यमतिकष्टता ।

औरसे वाऽन्यपत्नीजे न द्विजोविक्रयं चरेत् ॥

स एव नरकं भुक्त्वा पिशाचत्वमवाप्नुयात् ।

भारुडपुराणे—

आपक्व धनलोभाद्वा महाक्षोभेषु भूमिप ।

औरसं वाऽन्यजं वापि द्विजोयदिह विक्रयेत् ॥

स एव नरकान् भुक्त्वा पिशाचत्वमवाप्नुयात्^१ ।

तद्दोषपरिहारार्थं महासान्तपनं चरेत् ।

(१) आपिनाशिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचजन्मवान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अपाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

बाले सान्तपनं प्रोक्तं पौगण्डे तद्वयं स्मृतम् ।

कौमारे प्रौढकाले तु महासान्तपनत्रयम् ॥

स्त्रीणामर्द्धं विक्रयित्वा विप्रे क्षत्रियदैश्वर्योः ।

तत्स्त्रीणाञ्च तदर्द्धं स्यात् शूद्रे तद्धनमाहरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

सुतविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्वामी—

पूर्वोक्तेष्विह कष्टेषु महादापन् भूमिप ।

न पत्नीं विक्रयेद्विप्रो दुष्टामपि सतीमपि ॥

गर्भं त्यागो विधीयत इति सर्व्ववानुषङ्गः । कलौयुगे व्यभिचारे
'स्वदृष्टे' गर्भधारणमेव दुष्टत्वम् । व्यभिचारमात्रे पोषण
मेव न त्यागः ।

'स्कन्दपुराणे—

आपत्स्वपि हि कष्टेषु महाक्षोभे जनक्षये ।

धर्मपत्नीं सपत्नीं वा संदृष्टां 'दुष्टचारिणीम् ।

'क्रमाद्विजोविक्रयीत परस्मै मत्सरातुरः ॥

यदि विक्रीय वर्त्तंत महान्तं नरकं व्रजेत् । इति

भविष्योत्तरे—

सतीं स्वपत्नीमापत्सु भर्त्ता विप्रो न विक्रयेत् ।

धर्मां यदि परित्यज्य वर्त्तयेदिह कर्मणि ।

यमलोकमुपागम्य 'रौरवे नरके वसेत् ॥

'पुनर्भुवमुपागम्य दारहीनो भवेद्भुवि ।

(१) व्यभिचारे च दृष्टे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) स्कान्दे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्वदृष्टा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयेद्विजः क्रमात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रौरवं नरकं वसेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) पुनर्भवमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतदोपविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

'सतीविक्रयके चान्द्रं पराकं दुष्टचारिणीम् ॥

बालिकायां षड्विंशं स्यात् प्रौढायां नास्ति निष्कृति"रिति ॥

एतदज्ञानविषयम् । 'ज्ञात्वा चेद्विगुणं चरेत् । अत्रियवैश्यो-
र्विप्रवत् प्रायश्चित्तं । शूद्रे तदनं राजा सर्व्वं गृह्णीयात् ।

[इति हेमाद्रौ पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।]

(१) सती च विक्रयेच्चान्द्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञात्वा च विगुणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[—] अयमर्थः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

अथ मातृविक्रयप्रायश्चित्तमाह १।

शिवपुराणे—

मातरं तत्सपत्नीं वा भगिनीं भ्रातृबान्धवीम् ।
 पित्रव्यपत्नीं विधवां स्नुषां ^१कामातुरायणीम् ॥
 *ब्राह्मणोमत्सरासक्तोव्यभिचारादिशङ्कया ।
 न विक्रयेत् सुतोभ्राता यदि ^२कुर्यात् स दोषभाक् ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं भगिनीं भ्रातृबान्धवीं स्वस्नुषामपि ।
 सपत्नीं विधवां पत्न्याः सपत्नीं ^३मातुलायनीम् ॥
 पित्रव्यपत्नीं भ्रातृजायां गुरुपत्नीमथापि वा ।
^४व्यभिचारादिवार्त्ताभिर्मत्सराद्वा नराधिप ॥
 एतासु विप्रो न दृष्टेत् सति दोषे महत्त्वपि ।
 न विक्रयेद्द्विजोलोभान्मृत्वानरकमश्रुते ॥

^५मार्कण्डेयपुराणे—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि दोषबुद्धिमिमामिह ।
 विप्रस्तु मातरं ^६धार्त्वीं तत्सपत्नीं सहोदराम् ॥

(१) आह इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वा मातुरायणीम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

* दो विपः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रीत्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मातुरायणीम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) व्यभिचाराभिवात्ताभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) मार्कण्डेये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) धार्त्वी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

स्वसारं विधवां सार्धं पितृभ्यां^१ स्नुषामपि ।

मातुलानीं गुरोर्दारान् व्यभिचारे महत्यपि ॥

जनवादाद्गोहवुद्ध्या न द्रुह्याद्वै कदाचन ।

मातरं तत्सपत्नीं वा विक्रीय^२ पतितोभवेत् ॥

^३भागिनीयं स्वसारं तु विक्रयेद्यदि पापधीः ।

निष्कारणतया राजन् कारीषवधमर्हति ॥

विधवां मातुलानीं वा स्नुषां पितृव्यसम्भवाम् ।

विक्रयित्वा द्विजोमोहादन्यदेशगतोयदि ॥

महासान्तपनं चान्द्रं षड्वदं तु परिक्रमः^४ ।

यथाक्रमं योजनीयं गर्भे त्यागोविधीयते ॥

मातरं न त्यजेद्विद्वान् पूर्ववत् शुद्धिमाचरेत् ॥

गुरुदारविक्रये कारीषवधएव । वयस्तारतम्यं पूर्ववद् वेदितव्यम् ।

तत्र विक्रये तत्तत्प्रायश्चित्तं योजनीयम् । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रप्राय-

श्चित्तम् । शूद्रे तदनस्वीकारः । सर्वत्र गर्भे स्वदेशादन्यदेशे

त्यागएव । मातुः पूर्ववद् वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ मातादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) पितृभ्यां इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) विक्रये इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भागिनीं वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) परिक्रमात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ पुत्नीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

विवाहोर्द्धं विवाहात्प्राक् कन्यां गौरीमयाऽपि वा ।
रोहिणीं पुष्पिणीं वाऽपि योरङ्गं कन्यकाधनम् ॥
विवाहार्थमिति व्याजं कृत्वा स्वीकरणं चरेत् ।
पितरो नरकं यान्ति स्वयं पत्नीसमन्वितः ॥
रौरवे नरके घोरे वसत्याचन्द्रतारकम् ।
जामातूरतिमात्रं स्यात् सा वै किङ्करिणी भवेत् ॥

गौतमधर्म—

अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥
क्रयक्रीता तु या नारी 'सा न पद्मभिधीयते ।
न योग्या हव्यकव्येषु दासीं तां मुनयो विदुः ॥

कन्यादाने विशेषमाह—

मार्कण्डेयपुराणे—

सबन्धिनं भाणवकं त्र्योत्रियं व्याधिवर्जितम् ।
'कन्यां दद्याच्च तस्मै तां व्रतस्नातकशुद्धये ॥
मातृतः पितृतथैव सप्त सप्त च सप्त च ।
पितृनुदरते पूर्वं पञ्चाङ्गह्यणि लीयते ॥

(१) सा सपद्मभिधीयते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) आह्वय दानं तस्मै तां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कूर्मपुराणे—

‘वस्त्रादिना शुभां राजन् शक्त्याऽलङ्कृत्य स्वां सुताम् ।

कुलजाय सुशीलाय स्नातकव्रतचारिणे ॥

अरोगाय श्रुतवते यो दद्यात्तां शृणुष्व मे ।

पितरोमुक्तिमायान्ति स्वयञ्च ब्रह्मणःपदम् ॥

‘एतस्य वैपरीत्ये तु पितरोनिरयं गताः ।

कुम्भीपाकं स्वयं याति कन्याविक्रयणे फलम् ॥

विवाहार्थं यं कं वा व्याजमाश्रित्य धनस्वीकारएव मौल्यं, कन्या-
शुल्कं तदेवाह ।

देवलधर्म—

विवाहार्थं धनं गृह्णन् यं कं वा व्याजमाश्रितः ।

तदेव विक्रये^१ मौल्यं विप्रस्तस्मात्तु^२ संत्यजेत् ॥

न तस्य निष्कृति^३र्वास्ति त्रिभिश्चान्द्रायणै^४र्विना ।

रोहिणीविक्रये राजन् महाचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

गौरीविक्रयणे तात महासान्तपनत्रयम् ।

रजस्वलाविक्रयणे कारीषवधएव हि ॥

(१) ब्रह्मादि संत्यक्ता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्य परित्यज्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रयोमौल्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तस्मात् सुसन्त्यजेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) चान्द्रायणं विना इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

एतासां च चतसृणां मूल्यं धृत्वा विवाहयेत् ।

न तत्र विप्रो^१ भुञ्जन्ति तत्तत्पापार्हमाप्नुयुः^२ ॥

तदाहाऽपस्तम्बः—

“दोषेण वा मीमांसमानस्य मोमांसितस्य वा आत्मानं
हिंसितस्य भक्षयतीति विजयते” ।

अत्र कन्याशुल्कस्वीकारएव दोषः । अतएव कन्यामूल्यस्वीकार-
एव विक्रयः नान्यत्^३ ।

इति हेमाद्रौ कन्याविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रो भुञ्जीत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) व्याजु वादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अन्यत् इत्येव लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गजविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

गजं क्रीत्वा तु धृत्वा वा व्यवहारतया द्विजः ।

[विक्रयेद्यदि मूढात्मा धनलोभधृतादरः]

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

लिङ्गपुराणे—

सम्पाद्य नागं धृत्वा वा विप्रो लोभपरायणः ।

विक्रयेद्यदि दोषात्मा न तस्य पुनरुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे—

हस्तिनं प्रतिगृह्याशु क्रीत्वा द्रव्याल्पमानसः ।

विक्रयित्वा पुनर्लोभाद् यमलोकमवाप्नुयात् ॥

बालविक्रयणे चान्द्रं पौगण्डे तद्वयं स्मृतम् ।

युवानं विक्रयित्वा तु दशतप्तं समाचरेत् ।

स्त्रीणामर्द्धं मुनियेष्टाः प्रायश्चित्तं मनोपिभिः ॥

धेनु-गजविक्रये स्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तमुक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोरेवं
प्रायश्चित्तम् । शूद्रे तु 'सम्पूर्णमेव इति केचित् । अर्द्धं शूद्रवैश्ययो
र्वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ गजविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(—) इदं श्लोकार्द्धं क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धम् ।

(१) स्कान्दे पुराणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

चथ धेनुविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

[सम्पाद्य बहुधा यन्नैधेनुं विप्रः प्रतिग्रहात् ।

विक्रयेद्यदि मूढात्मा रोरवं नरकं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे—]

'धेनुं सम्पाद्य विप्राय अग्निहोत्रार्थमादरात् ।

दुग्धाभावे रूपा युक्तो विक्रयेद्यदि पापधीः ॥

स वै नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

बालपौगण्डके वापि धेनू वा द्रव्यलोभवान् ॥

विक्रयेद्यदि मूढात्मा दहत्यासप्तमं कुलम् ।

बाले चान्द्रन्तु पौगण्डे महाचान्द्रमुदीरितम् ॥

युवतीं विक्रयित्वा तु तप्तकच्छत्रयं विदुः ।

धेनुं द्विजोविक्रयित्वा गोसूक्तं मण्डलं जपेत् ॥

आसायं प्रातरारभ्य स्नात्वाऽभुञ्जन् फलं मुदा ।

मण्डलेन विशुद्धिः स्यात् पञ्चगव्यं ततः परम् ।

भूसूक्तमित्यर्थः

इति हेमाद्रौ धेनुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[—] अयं अंशः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) धेनुमित्यंशः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) स्नात्वाभुजिर्फलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विशुद्धिः स्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ बलीवर्दविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अनडाहं यदा विप्रोविक्रयेद्यदि मोहतः ।

स पापी नरकं याति असिपत्रं सुदारुणम् ॥

[लिङ्गपुराणे—

अनडान् पूर्वजेनाऽथ द्रव्यलोभपरेण वा ।

विक्रीयते महान्घोरो नरकः सम्भवेदतः ॥]

कूर्मपुराणे—

अनडाहं द्विजोष्ट्वा गृहीत्वा वा नरोत्तमात् ।

द्रव्यलोभेन महता विक्रयेद्यदि कामतः ॥

महान्तं नरकं गत्वा भुवि भूयात् स हिंसकः ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं तप्तकच्छं समाचरेत् ॥

पोषयित्वा गृहे वत्सं स्वधेनूदरसम्भवम् ।

तं विक्रयित्वा मोहेन कुर्याच्चान्द्रायणं वुधः ॥

बाले पौगण्डके चैव प्राजापत्यं विशोधनम् ।

विप्रस्त्रीणामेवमेव प्रायश्चित्ताहमाचरेत् ॥

(१) अथानडाह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीतकापीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) नरोत्तमान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) न स भूयात् स हिंसक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) दोषोपशान्त्यर्थं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तोषयित्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) तप्तकच्छीणामेव तदर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

क्षत्रियवैश्ययोरेवं वेदितव्यम् । तत्तत्स्त्रीणामेतदर्थम् । पादजे
 'धनस्त्रीकारः ।

इति हेमाद्रौ 'बलीवर्धविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(६) धन इत्थंशः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(७) अनडाह इति क्रीतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथ महिषीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

महिषीं पोषयित्वा तु स्वगृहे पुत्रवत्तथा ।

तां पद्यादिक्रयित्वा तु विज्ञेयः पापधीर्नरः ॥

नरगद्दोजातिमात्रसाधारणः ।

स याति नरकं घोरं 'आकोलं नाम नामतः ।

लिङ्गपुराणे—

'महिषीं स्वगृहे तात पोषयित्वा स्वयं द्विजः ।

'पुत्रवत्पालयित्वा तु विक्रयेदन्यचोदितः ॥

स एव नरकस्थायी तद्वै पापमनुस्मरन् ।

महिषं स्वगृहे जातं क्रीत्वा वा राजनन्दन ॥

प्रतिगृह्य द्विजो यस्तु विक्रयेदनलीभतः ।

यमलोकमनुप्राप्य नरकं याति दारुणम् ॥

गृहजां विक्रयेद्राजन् तस्य चान्द्रायणं स्मृतम् ।

वणिक् पापेन संक्रीत्वा 'विक्रयेत् तद्वयं चरित् ॥

प्रतिगृह्य द्विजस्त्वेनां षड्विं विक्रये स्मृतम् ।

(१) चकोलं नाम नामतः इति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) महिषं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रवत्पालितायेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयीत् इति काशीपुस्तकपाठः ।

तत्स्त्रीणान्तु तदर्थं स्यात् चत्वियाणां 'द्विजोक्तवत् ॥
 वैश्यानान्तु चत्वियेवत् [शूद्राणाम्] तद्वनं हरेत् ।

इति हेमाद्रौ महिषीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विजोक्तम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चत्विषत्वात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथाऽज-वस्तु^१विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

नागरखण्डे—

अजं वस्तुं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

पश्चात्तो विक्रयेत् पापी नरकं याति दारुणम् ॥

स्कन्दपुराणे—

विप्रः प्रयत्नतो राजन् सम्पाद्येमौ प्रष्टव्यं वा ।

पश्चात्तो विक्रयेत्पापी नरकं याति गौरवात् ॥

[लिङ्गपुराणे—

अजं वस्तुं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

पश्चात्तो विक्रयित्वा चेत् नरकं याति दारुणम् ॥]

तत्पापपरिशुद्धयर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

नारीं वा विक्रयेद्यसु तदर्थं तस्य कीर्तितम् ॥

इति हेमाद्रौ अज-वस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विक्रये प्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अजवस्तुं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चानुभूयते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वाचेत् नरकं याति दारुणम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] अर्थं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(५) नारीं वा विक्रयेद्यसु । इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) परिकीर्तितं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ स्वरविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

रासभं विक्रयेद्विप्रः पशुचाण्डालमादरात् ।

स वै चाण्डालतां याति नरकं चानुभूय च ॥

स्कन्दपुराणे—

रासभं पूर्वजो लोभात् क्रीत्वाऽल्पद्रव्ययोगतः ।

पथाद्धधनाकाङ्क्षी विक्रयेद्यदि दैवतः ॥

[स चाण्डालत्वमासाद्य यावद्व्रज्या लयं^१ गतः ।

तावत्कालं तथा नीत्वा भवेत्कण्डूतिमान् भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

रासभं विक्रयेन्मोहात् क्रीत्वा वा धनलोभवान् ।

स चाण्डालत्वमासाद्य पथात्कण्डूतिमान् भवेत्] ॥

प्राजापत्यं भवेत् बालेन कौमारे तप्तमाचरेत् ।

यूनि क्रीत्वा^२ षड्वन्दं स्यात् ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्त्रीणामेतदहं । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवत् । पादजे सर्वस्वहरणम् ।

इति हेमाद्रौ रासभविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

[] अयं पाठः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(३) अयं पाठः काशोपुस्तकेनोपलब्धः ।

(४) सत्त्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथोष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

लिङ्गपुराणे—

उष्ट्रं द्विजोऽथ क्रीत्वा वा सम्पाद्य लघुमूल्यतः ।

विक्रयेत्तं धनाधिकात् कालं^२ सूत्रं प्रपद्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

स्तेयं कृत्वाऽथवा क्रीत्वा द्विजः कुर्यात् क्रमेणकम् ।

विक्रयेद् यदि पापात्मा नरकं याति दारुणम् ॥

भविष्योत्तरे—

“क्रमेणकं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति^३ कालसूत्रादभयङ्करात् ॥

बाले पराकं सम्प्रोक्तं पौगण्डे तप्तमीरितम् ।

यूनि चान्द्रं षड्वदं वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

विप्रस्त्रीणां तदङ्गं स्यात् पूर्णं चत्रविशामिह ।

पादजे तु धनाऽऽदानमेवमेव प्रचोदित^४ मिति ॥

इति^५ हेमाद्रौ उष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह इत्यंशः स्मृतपुस्तकेनास्ति ।

(२) कालसूत्रं इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) हेमाद्रौ इत्यंशो लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

अथ हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

लिङ्गपुराणे—

अरण्यजां वा गृहजां विप्रोयदिह विक्रयेत् ।

एणीं तद्व्यलोभेन स याति ब्रह्महन्तताम् ॥

मत्स्यपुराणे—

देवालये^२ गृहेवाऽपि पोषयित्वा सगाङ्गनाम् ।

द्विजस्तां^३ विक्रयेद्यस्तु स महापातकी भवेत् ॥

विक्रयेद्यदि हिंसार्थं स चाण्डालत्वमाप्नुयात् ।

चतुर्विंशतिमते—

अरण्यजां वा गृहजां विप्रोहिंसार्थमादरात् ।

विक्रयेद्यदिपापात्मा भुवि चाण्डालजन्मवान् ॥

न तस्य निष्कृतिर्वास्ति^४ यमलोकात्कदाचन ।

राजविजये—

ब्राह्मणः समुपादाय हरिणीं^५ वनसम्भवाम् ।

क्रीत्वा वा राजराजेन्द्र हिंसार्थं विक्रयेद्यदि ॥

स वै नरकमासाद्य तत्र भुङ्क्ता महद्भयम् ।

भुवि गत्वा च पापीयान् चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

(१) आश्वेत्यंशः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) ब्रह्महन्ततामिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) देवालयगृहे इति पाठः क्रीतपुस्तके दृष्टः ।

(४) द्विजस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) वनसम्भवा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तत्पापशोधनार्थाय निष्कृतिं ग्राह पद्मभूः ।

प्रातःस्नात्वा^१ यथाऽऽचारं नित्यकर्म समाप्य च ॥

रहःस्थान^२ उपाविश्य स्वगृह्णाग्नौ विधानतः ।

अग्नीन्धनादि^३ पात्रान्ते पिष्टान्यसहितैस्तिलैः ॥

विरजाहोमविधिना कृत्वा होमसहस्रकम् ।

जयादीन् च ततो हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥

फलाहारः प्रकर्त्तव्यो होमकर्मफलाप्तये ।

सायं सन्ध्यामुपास्थाय^४ तत्रौपासनमाचरेत् ॥

अग्निञ्च रक्षयेद्दोमान् यावद्दीक्षा समाप्यते ।

एवं पञ्चदिनं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥

सहस्रमित्यत्र तिलान् जुहोमीति चतुर्विंशतिभिर्वाक्यैः पृथक्

संख्या कर्त्तव्या । एतैर्वाक्यैस्तिलैः सह संख्या भवति ? । एतया

संख्यया पञ्चरात्रं पञ्चसहस्रं जुहुयादिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

॥ हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्नात्वाऽऽचारं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) रहःस्थानमुपाविश्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अग्नीन्धनादौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) उपासित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) वाद्यैरिति काशीपुस्तकपाठः ।

अथ रुरुविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

यन्नार्थं कल्पितं पूर्वं ब्रह्मणा पद्मयोनिना ।

यस्मिन्देशे सृगः कृष्णः स देशः पुण्यवानिह ॥

तं क्रीत्वा वा गृहीत्वा वा पूर्वजोद्भूतदण्ड्या ।

विक्रयित्वा सकम्भ्यः स वै चाण्डालवानिव ॥

तस्मान्नविक्रयेत्तृतीयां रुरुं स्वप्नेऽपिनारद ।

विक्रयेद्यदि मूढात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मणा कल्पितं रुरुं सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

पूर्वजः सङ्गदोषेण विक्रयेद्यदि पापभाक् ॥

महान्तं नरकं गत्वा चाण्डालत्वं भजेदिह ।

न तस्य निष्कृतिर्वास्ति त्रिषु जन्मसु भुमिज ॥

स्वर्गद्व्याम्नौ विधानेन दशरात्रमतन्द्रितः ।

कुष्माण्डगणहोमैश्च सहस्रं जुहुयात् क्रमात् ॥

एतैः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य पापिनः ।

(१) आह इति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) भवेदिह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

सहस्रं कुशाण्डहोमः [तदर्थं गणहोमः] तमग्निं दशरात्र-
मजस्रं कृत्वा दशरात्रं फलाहारः सखिले शयनं कृत्वा शुध्यति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

रुक्विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[] चयं पाठः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(१) अलप्रां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ अश्वविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्ते—

उत्तमाश्वं गृहे जातं क्रीत्वा मूलैरनेकशः ।

पोषयित्वा चिरं कालं विप्रस्तं विक्रयेद्यदि ॥

कालकूटमुपागम्य यमलोके भयङ्करे ।

पुनर्भवमुपागम्य व्याधोभवति कानने ॥

पद्मपुराणे—

मेरुमन्दरतुल्यानि पापानि विविधानि च ।

रुद्रजापी हरेत्सर्वं^(१) न कन्याहयविक्रयी ॥

हयविक्रयिणः पापं यत्र गत्वा न ह्रीयते ।

तस्मादेतत् परित्याज्यं पूर्वजैः पापभीरुभिः ॥

शिवपुराणे—

कन्यां दासीं हयं विप्रः पोषयित्वा प्रयत्नतः ।

तानेतान् विक्रयेत् पापी व्याधोभवति कानने ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कन्यां हयञ्च दासीञ्च स्वगृहे सम्भवान् शुभान् ।

पोषयित्वा द्विजोलोभात् पश्चादेतांश्च विक्रयेत् ॥

स भुक्ता यातनाः सर्वाः पश्चादग्राधोभवेदिह ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ॥

(१) पुनर्भवं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पापं क्रीतलोभितपुस्तकपाठः ।

उत्तमाश्वं द्विजः कस्मै 'क्रीत्वा दद्याद्द्विजन्मने ।

साधारणहये राजन् तप्तकृच्छं विशोधनम् ॥

वड्वाविक्रये तात प्राजापत्यं समाचरेत् ।

वाल्मे पराकं पौगण्डे तप्तं यूनीह यावकम् ॥

तदर्धं विप्रनारीणां विप्रोक्तं राजवैश्ययोः ।

तत्स्त्रीणाञ्च तदर्धं स्यात् पादजे मूल्यमाहरेत् ॥

एवं विप्रोभवेत्पूतः पापादस्माद्विशाम्यते ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अश्वविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विक्रयित्वा चरेद्दिभुं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुष्टमृगविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शम्भुरहस्ये—

सिंहोव्याघ्रश्च भङ्गूकः किटिः शल्लएवच ।

शरभाः खड्गिनो ये च ते मृगादुष्टसंज्ञिताः ॥

एतान् मृहीत्वा दुष्टात्मा जालैः श्वभैश्च शङ्कुभिः ।

व्याधसंसर्गितामेत्य विप्रोलोकविगर्हितः ॥

तानादाय यदाराजन् विक्रयेद् यदि लीलया ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं मुनिचोदितम् ॥

तेन शुद्धिर्भवतीति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

इति श्रीहेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये दुष्टमृग-
विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) भङ्गूक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याधसंसर्गितामेत्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तानादाय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽऽरण्यकसृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

'खड्गटिट्टिभिचक्रं' वा 'हंसकारण्डं' तथा ।
 मयूरं सारसञ्चैव 'मरीचसृगमेव च ।
 'वर्षञ्च सृगनाभिञ्च कपोतं' जालपादकम् ॥
 शुकं चापं बलाकाञ्च शिशुमारं च 'कण्ठपम् ।
 शारिकाञ्च भरद्वाजं ये चान्ये पक्षिणस्तथा ॥
 एतान्योद्रव्यलोमेन द्विजोयदिह विक्रयेत् ।
 तस्येह शुद्धिदिता द्वादशाहमभोजनम् ॥
 मकरं नकुलं काकं कुक्कुटं मूषिकं तथा ।
 माज्जीरं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा ॥
 करिकं चटकं खानं विक्रयेद् यदि पूर्व्वजः ।

- (१) खड्गं टिट्टिभिं चक्रं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (२) हंसं कारण्डं तथा इति काशीपुस्तकपाठः ।
- (३) मरीचिं सृगमेव च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (४) वर्षञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (५) कपोलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
- (६) जालपादकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (७) कठपं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
- (८) कालं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (९) करकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'सुपर्णसृगश्रेणांश्च शिवाकङ्कं' सृगालकम् ॥

कुच्छार्द्धमाचरेद्विद्वान् ज्ञात्वा तद्विगुणं चरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

सृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(८) सुपर्णसृगश्रेणांश्च इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(९) शिवाकङ्क इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

अथ गोधूम-तिल-माषविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

गोधूमाद्य तिला माषाः हव्यकव्यशुभप्रदाः ।
स्वल्पिप्रापिता राजन् पितृप्रीतिकराः शुभाः ॥
द्विजोयदिह लोभेन सञ्चयार्थं हि विक्रयेत् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्कदाचन ॥

[लिङ्गपुराणे—

तिल-गोधूम-माषान् यः स्वल्पेरुद्वानिमान् ।
धन्यशास्त्रं परित्यज्य^१ विप्रोयदिह विक्रयेत् ॥
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्^२सुदुःखदात् ।]

महाराजविजये—

तिलान् गोधूम-माषांश्च स्वल्पेरुद्वान् द्विजः ।
विक्रयेदनलोभेन महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
गोधूमविक्रये राजन् प्राजापत्यं समाचरेत् ।
माषाणां तप्तमात्रञ्च तिलानां चान्द्रभक्षणम् ॥

[—] अयं पाठः क्रीत पुस्तके नोपलब्धः ।

(१) परित्यज्ज्ञा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सुदुःखवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

एतत्प्रायश्चित्तं खारीप्रमाणे योजनीयम् । अल्पविक्रये तदर्धम् ।
 तत्पत्नीनां तदर्धम् । राज्ञां विप्रवत्प्रायश्चित्तम् । वैश्यस्य सहजमेव ।
 शूद्रादीनां न दोषः ।

इति हेमाद्रौ गोधूम-तिल-माषविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ मुद्ग-तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुद्गाद्य तण्डुला राजन् सर्वजन्तूपकारकाः ।
ब्रह्मा^२ लोकस्य रक्षार्थं सृष्ट्यादौ सृष्टवानिमान् ॥
हव्यकव्येषु शस्ताःस्युर्विप्राणाञ्च विशेषतः ।
द्रव्यस्य सञ्चयार्थं वा उत लोभपरायणः ॥
नरकं प्रतिपद्याशु कष्टजो जातिहा भवेत् ।
[विक्रयेद् यदि मूढात्मा नरकं संप्रपद्यते ॥

मरीचिः—

मुद्गाद्य तण्डुला राजन् ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।
तान् विक्रीयित्वा यो विप्रोऽद्रव्यलोभपरायणः ॥
नरकं प्रतिपद्याशु कष्टजो जातिहा भवेत् ॥]

गीतमध्वने—

तण्डुलाञ्चैव मुद्गाञ्च विप्रो लोभपरायणः ।
विक्रयेद्यदि मोहात्मा प्रायश्चित्ती भवेदिह ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) ब्रह्मणा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) इदं श्लोकार्धं लेखितपुस्तके नास्ति ।

[] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

प्राजापत्यं तण्डुलेषु तप्तं सुज्ञेषु शस्यते ।

खारिकायामिवमेव तदर्द्धं च 'तदर्द्धके' ॥

एकवारविक्रये प्रायश्चित्तमिदं, द्विवारे द्विगुणं, अभ्यासे चतुर्गुणम् ।
अतः परं द्विजः शूद्रतुल्य इत्यर्थः । तत्स्त्रीणां तदर्द्धम् । क्षत्रियाणां
विप्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ सुज्ञ-तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) तदर्द्धकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ व्रीह्यादिधान्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

लिङ्गपुराणे—

व्रीहयश्चणका राजन् श्यामाकाः कोद्रवास्तथा ।

प्रियङ्गवः कुलित्याश्च^२ यावनाला महोन्नताः ॥

एतानि कृषिजातानि खोद्भवानि नृपोत्तम ।

एतेषां विक्रयं कृत्वा नित्यलोपी समाचरेत् ॥

नित्यलोपइति दर्शपूर्णमासाऽऽश्रयणपशुपित्वा^३ब्धिकलोपः^४ तदर्थं

विक्रये न दोषः । द्रव्यसञ्चयार्थं विक्रये तु दोषमाह—

कूर्मपुराणे—

विक्रयित्वा द्विजोधान्यं नित्यलोपी न दोषभाक् ।

आत्मनश्चोपभोगार्थं महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

वराहपुराणे—

द्विजस्य विक्रये धान्ये लोपश्चेन्नित्यकर्मणाम् ।

महान्तं दोषमासाद्य मृत्वा नरकमश्नुते ॥

^५सर्वासां धान्यजातीनां वृथा विक्रीय योद्विजः ।

आत्मपुत्रस्वदाराणां भोगार्थं पापमाचरेत् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कुलित्याः स्युः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पित्वा^३ब्धिक इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तदर्थमिति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) सर्वे प्राधान्यजानाना इति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।
 'अर्धे' पराकोविप्राणामनर्धे चान्द्र^१भौरितम् ॥
 एकस्मिन् वत्सरे तात प्रायश्चित्तमितीरितम् ।
 द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये शूद्रएव सः ॥
 तत्पत्नीनां तथा प्रोक्तं क्षत्रियो^२विप्रवच्चरेत् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः इति ॥

इति हेमादौ 'नानाधान्यविक्रयप्रायश्चित्तम्' ।

- (१) अर्धे पराक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) अर्धे चान्द्रभितोरितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) क्षत्रिये विप्रवदुषदेत् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।
 (४) नाना इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

अथ गुड़विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

गुडं सम्पाद्य यत्र न देवकार्येषु शुद्धिदम् ।
पलमात्रं द्विजोदत्त्वा देवलोकमुपाविशेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

पूर्वजो बहुभिर्यत्रैः केदारारामसम्भवैः^१ ।
गुडं सम्पाद्य बहुधा न कुर्यात्तस्य विक्रयम् ॥
महान्तं नरकं भुङ्क्ता यमलोके सुदारुणे ।
पुनर्भुवमुपागम्य^२ स्वरजोजायते ध्रुवम् ॥

पद्मपुराणे—

स्वारामसम्भवं विप्रोगुडं सम्पाद्य भूरिशः ।
पद्मालोभपरीतात्मा विक्रयित्वा यमं व्रजेत् ॥
^३भूलोकमुपसंगम्य जायते मधुमक्षिका ।
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पलानां शतविक्रये ॥
प्राजापत्यं शतादूर्ध्वं सहस्रे चान्द्रमुच्यते ।
ततोऽधिकं विक्रयित्वा महापापमवाप्यते ॥

(१) देवीपुराणे इति पाठः श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) सम्भवम् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) भवमुपागम्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) स्वरज्ञा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(५) भूलोकं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

चान्द्रायणद्वयं कृत्वा सहस्रादधिके^१ द्विजः ।

शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र नान्यथा गतिरस्ति हि ॥

विप्राङ्गनानां विप्रस्यार्द्धम् । क्षत्रियाणां विप्रवत्प्रायश्चित्तम् ।

वैश्यानां स्वजातिविहितमेव ।

इति हेमाद्रौ गुडविक्रयप्रायश्चित्तम् ॥

(१) अधिकोद्विजः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ लवणविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

वराहपुराणे—

कुडपं कल्पमात्रं वा प्रस्थं वाऽथ^१ ततोऽधिकम् ।
द्विजः क्रीत्वा^२ विक्रयेत्तद् यदि पण्यविवृतये ॥
स एव नामधारः स्यात् चाण्डालो विप्र^३ उच्यते ।
यमलोकमुपागम्य स्वेदरोगी भवेद्भुवि ॥

स्कन्दपुराणे—

लवणं बहुधा क्रीत्वा पूर्वजो ह्यर्थलोभतः ।
पश्चात्तद्विक्रयं क्रीत्वा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
पुनर्भुवमुपागम्य स्वेदरोगी महान्^४ भवेत् ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तो यो वैडालो विप्र उच्यते ॥

दशविधब्राह्मणाः—

वैडालस्तन्तुवायय [कारुकोमदक्ततथा] ।
तक्षकः स्वर्णकोपय कार्पासः स्वेच्छया वणिक् ॥
शूद्रापतिः कर्महीनो दशधा विप्रसंज्ञिताः ।
तनु^५मात्रपरास्वेते न संभाष्याः कथञ्चन ॥

(१) बालभावं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रयेत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रमुच्यते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) महान् अभूत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(६) तन्तुमात्रपरा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) संभाषा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

चतुर्विंशतिमते—

सुखजोलवणं क्रीत्वा वणिग्भिः सह लाभतः ।
 पश्चात्तद्विक्रयित्वा^१ तु स याति यममन्दिरम् ॥
 स्थित्वा बहुदिनं तत्र खेदाङ्गोजायते भुवि ।
 स तु वैडालविप्रः स्याद् असम्भाष्यः कदाचन ॥
 तस्य देहविशुद्धयर्थं प्राजापत्यं मनूदितम् ।
 लवणं विक्रयेत्पचं तप्तकच्छद्वयं स्मृतम् ।
 मासं तद्विक्रयं कृत्वा तप्तकच्छचतुष्टयम् ॥
^२ ऋतुमात्रन्तुयस्तात तस्य चान्द्रसुदाहृतम् ।
 ऋतुद्वये द्वयं प्रोक्तं वक्षरे पतितोभवेत् ॥
 पश्चात्तापसमायुक्तः ^३ पतितस्तु यदस्ति हि ।
 तस्योपनयनं भूयोनान्यथा शुद्धिरीरिता ॥
 तत्पत्नीनां तदङ्गं स्यात् क्षत्रियाणां ^४ द्विजोक्तवत् ।
 विट्शूद्रयोः स्वभावः स्यादसौ लवणविक्रयः ॥

इति हेमाद्रौ लवणविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) विक्रयित्वाऽथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (२) ऋतुमासत्रये तात इति ज्येष्ठितपुस्तकपाठः ।
 (३) पतितस्य इति ज्येष्ठितपुस्तकपाठः ।
 (४) द्विजे भवेत् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अथ कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

कृपेः प्राप्तन्तु क्रीत्वा वा 'वणिक्तुल्यतया द्विजः ।
तद्विक्रयित्वा दुष्टात्मा नरकं प्रतिपद्यते ॥
ततोभुवमुपागम्य हस्तयोः स्वेदवान् भवेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

कार्पासं कृपिसम्भूतं क्रीत्वा वाणिज्यतोद्विजः ।
विक्रयित्वा ततः पश्चान्नरकं प्रतिपद्यते ॥
[तत्राऽनुभूय सुचिरं भुवं गत्वा स पापवान् ।
जायते हस्तरोगी स्यान् नसम्भाष्यः कदाचन ॥

लिङ्गपुराणे—]

यः क्रीत्वा बहुकार्पासं यद्वा स्वकृपिसम्भवम् ।
द्विजो लुब्धतया पश्चात् विक्रयेद्यदि पापधीः ॥

(१) वणिक् स्वत्यतया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(२) कृयित्वा बहु कार्पासं इति पुस्तकपाठः ।

(३) लोभतया इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

स गत्वा नरकं घोरं जायते स्वेदपाणिकः^१ ।

पूर्ववन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

लवणविक्रये विप्रस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेवात्र योजनीयम् ।

स्त्रीणां चत्रियाणांमेवम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते “धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये”

कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वेदपाणिना इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) तदेवात्रापि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) चत्रियाणांमेव इति पाठः काशीपुस्तके ।

(४) श्रौतवेषितपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ नीलीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

नीलीं यः पूर्वजः क्रीत्वा बणिग्भिः पापकण्ठीः ।
पलं वा विंशतिपलं शतं वाऽथ ततः परम् ॥
विक्रयेद्यदि पापात्मा स सद्यः पतितो भवेत् ।
स गत्वा नरकं घोरं तन्तुवायद्विजो भवेत् ॥

महानारदीये—

मुखजो विप्रतां^(१) त्यक्त्वा बणिग्भिः सह पापकृत् ।
क्रीत्वा नीलीं धनैर्वापि विक्रयेद्यदि लोभतः ॥
न तस्य निष्कृतिर्^(२) वास्ति यमलोकात् कदाचन ।
भुवं ततः पुनर्गत्वा द्विजोऽभूत्तन्तुवायकः ॥

स्कन्दपुराणे—

नीलीं सम्पाद्य विप्रोऽयं धनैर्विनिमयेन वा ।
क्रीत्वा तद्विक्रयेत् पश्चान्महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
अनुभूय महद्घोरं तन्तुवायद्विजस्त्वान् ।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

(१) विप्रजं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तप्तचान्द्रायणं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ।

शुद्धिमाप्नोति महतीं नाऽन्यथा शिखिवाहन ॥

विप्रस्त्रीणां नीलीविक्रये तदर्द्धम् । चतुर्यवैश्ययोर्विप्रवद्वैश्य-
स्यापि गर्हितत्वात् ।

इति हेमाद्रौ नीलीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ पलाण्डु-लशुन-विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

भविष्योत्तरे—

पलाण्डुं लशुनं 'गृच्छं कलञ्चं पूर्वजोत्तमः' ।

क्रीत्वा स्वारामजं वापि 'विक्रयेद्यदि मोहतः ॥

धनलाभो बहु भवेदिति 'मोहः अज्ञानमिति यावत् ।

तदेवाह गौतमः—

'कलञ्चं गृच्छनं विप्रः पलाण्डुं लशुनं तथा ।

सम्पाद्य बहुधा मूर्खैर्वणिग्भावमुपाश्रितः ॥

विक्रयेद्यदि तानीह अविचार्य महद्भयम् ।

कृतान्तवशगोभूत्वा चिरकालं स पापधीः ॥

भवेत् कार्पासकोविप्रो 'दशजन्म च पञ्च च ।

'मार्कण्डेयः—

विप्रः करञ्चं लशुनं पलाण्डुं गृच्छनं तथा ।

सम्पाद्यमानो बहुधा विक्रयेत्तानि सर्व्वदा ॥

नरकं याति दुष्टात्मा 'कार्पासाख्यो भवेद्भुवि ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

(१) विक्रयेत्यंशः क्रीतकाशीपुस्तके नास्ति ।

(२) गृच्छनं कलिङ्गं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पूर्वजोत्तमान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मोहतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कलिङ्गं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) दशजन्मसुपञ्च च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(७) मार्कण्डेयपुराणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) कार्पासारो भवेद् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

श्रौषधार्थं^१ पिवेत् पञ्चगव्यं चैकीपवासतः ॥

एतस्मात् शुद्धिमाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।

गृह्णन् वीर्यजनकं पर्णचूर्णं विशेषतः ॥

[पुनस्तं विक्रयेऽपि भात् स पापी रौरवं व्रजेत् ।]

“कलञ्जं” सुरालेपनं^२ कृत्वा उन्मादजनकोवटविशेषः^३ । तद्विक्रये
विप्रश्चान्द्रायणचतुष्टयं कृत्वा शुध्यति । श्रौषधार्थसम्भवे एकाह
मुपोष्य पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति ॥

इति हेमाद्रौ पलाण्डु-लशुन-सृञ्जन-करञ्जविक्रय

प्रायश्चित्तम् ।

(१) श्रौषधार्थं इति लेखितं क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) लेपं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) उन्मादजनका वटविशेषा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ हिङ्गादिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

रामठं स्वर्णवन्धश्च एलां^१ वा जौरकद्वयम् ।
अजामोदं^२ पिप्पजीञ्च जायिपचं^३ तदुद्ववम् ॥
अन्यानि सूक्ष्मद्रव्याणि सर्पपादौनि यानि च ।
द्विजः क्रीत्वाऽद्य सम्प्राद्य विक्रयेद्यदि लोभतः ॥
यदि ज्ञानमुपागम्य मासे तप्तं समाचरेत् ।
द्विमासे तु पराकं स्यात् कार्थ्यं पञ्चादृक्कृतवये^४ ॥
चान्द्रन्तु वक्त्रे प्रोक्तमभ्यासे तद्वयं चरेत् ॥

एतद्विङ्गस्वर्णवन्धव्यतिरिक्तविषयम् ।

तयोर्द्वयोर्विशेषमाह ।

मत्स्यपुराणे—

रामठं स्वर्णवन्धश्च साभ्राणीञ्च द्विजोत्तमः ।
सम्प्राद्य मूलतोदिग्भगोविक्रयेद्यदि लोभतः ।
पलद्वये पराकं स्यात्प्राजापत्यं चतुष्टये ॥
दशमे तप्तकच्छं स्यात् ततश्चान्द्रायणं स्मृतम् ।

(१) एलां जम्बीरकद्वयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अजामोदं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जायपचं तदुद्ववम् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(४) कृतवयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

माससंख्या पूर्ववत् । वत्सरादूर्ध्वमभ्यासे चान्द्रायणचतुष्टयम् । पुनः
संस्कारश्च । स्वर्णबन्धनं नाम स्वर्णादि 'पाके यत्स्पर्शनमात्रेण सर्व्वं
जलप्रायं भवति तत् स्वर्णबन्धनम् ॥

इति हेमाद्री हिङ्गादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वर्णादि पावकस्पर्शनमात्रेण इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ रसविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

रसं क्रीत्वा द्विजोलोभाद्देशान्तरमुपागतः ।

पुनस्तं विक्रयेल्लोभात् पापी रौरवं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

शम्भोर्वीर्यं यदा विप्रः क्रीत्वा लोभमुपाश्रितः ।

तं पश्चाद्विक्रयित्वा तु स वै पातकिनां वरः ।

तं कदा नालपेद्विद्वान् यदि निर्मानुषो^१ मही ॥

न रसोद्भवेषु^२ औषधेषु क्रीत्वा विक्रीय वा तत्पापमवा-
प्नुयादिति ।

पराशरसंहितायां—

पूर्णचन्द्रोदयश्चैव वसन्तकुसुमाकरः^३ ।

आनन्दभैरवश्चैव^४ सृगाङ्गं राजपूर्वकम् ॥

भूपतिश्चाग्निपुत्रश्च स्वर्णभस्म तथैवच ।

ज्वराङ्कुशं विदाहश्च तथा^५ ग्रहणीकवाटकम् ॥

अन्यान्यौषधजालानि शम्भुबीजोद्भवानि वै ।

गन्धकं पार्वतीबीजं सिन्दूरं हरितालकम् ॥

(१) निर्मानुषं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) औषधेषु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वसन्तकुसुमाकरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) तथा ग्रहणीकवाङ्कं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अभ्रकं तालकञ्चैव कुसुमं वाऽत्मसम्भवम् ।
 लाक्षातैलं मस्तिगन्धं कुम्भाण्डाख्यं घृतं तथा ॥
 विप्रस्वेतानि सर्वाणि क्रीत्वा तानि स विक्रीयेत् ।
 यदि क्रीत्वा विक्रीयेद्वा स सद्यः पतितोभवेत् ॥
 असम्भाव्यो ह्यपांक्तेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः ।
 पद्यात्तापसमायुक्तो विप्रो यदि कृतान्तभीः ॥
 मण्डले नियमं कृत्वा प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।
 सूर्योदयादस्तमयादुपविश्य सुखासने ॥
 न्यासं ध्यानं पुरःकृत्वा जपेन्न्यत्रं द्वियस्वकम् ।
 मध्याह्ने पूर्ववत् स्नात्वा माध्याह्निकमथाऽऽचरेत् ॥
 पुनरागत्य तत्स्थानं जपकर्म समाचरेत् ।
 सायंकाले फलाहारः स्वपेद्भूमौ निरिन्द्रियः^१ ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववज्जपमाचरेत् ।
 लक्षत्रयं यथा भूयान्मण्डले राजवल्लभ ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति रसविक्रयजादिह ।
 नान्यथा शुद्धिरुदिता पूर्वजैर्बहुवित्तमैः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
 रसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ हरिद्रादिमूलविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

हरिद्रां शृङ्गिवेरञ्च सूरणं मूलकं तथा ।

मुस्तादीनि द्विजोहत्वा क्रीत्वा वा मूल्यतः स्वयम् ॥

विक्रयेद्यदि लोभात्मा स शूद्रसमतां व्रजेत् ।

स्कन्दपुराणे—

मूलकं सूरणं शृण्ठं हरिद्रादीनि यानि च ।

वाणिज्यभावमाश्रित्य विक्रयेद्यदि पूर्व्वजः ॥

ऋतुत्रये पराकं स्याद्वर्षे चान्द्रमुदीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये हरिद्राविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शृङ्गिवेरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वाणिज्यभावं इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) प्रायश्चित्ताध्याय इत्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ क्रमुकादिफलविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

क्रमुकं कदली मातुलङ्गं^१ दाडिममेव च ।
नारिकेलञ्च खजूरं कपित्थं तिलिणीफलम् ॥
जम्बूनि चूतं^२ जम्बीरं तालं हिन्तालजं तथा ।
पनसं वदरी-प्लव^३ फलमुर्वारुकं तथा ॥
एतान्यन्यानि यः^४ क्रीत्वा विक्रयेन्मुखजोयदि ।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं कच्छमीरितम् ॥
गणयित्वा फलानीह पूर्वोक्तानि नराधिप ।
शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं विक्रयित्वेदमाचरेत् ॥
तत्स्त्रीणान्तु तदूर्ध्वं स्याद् एवं सर्वत्र निश्चितम् ।

इति हेमाद्रौ क्रमुकादिफलविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) मातुलिङ्ग इति कीर्तपुस्तकपाठः ।

(२) निचूलं इति कीर्तपुस्तकपाठः ।

(३) प्लव इति काशीकीर्तपुस्तकपाठः ।

(४) एतानि तानि इति कीर्तपुस्तकपाठः ।

अथ चर्मविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

व्याघ्रचर्मं कुरीयचर्मं त्रैण्यं^१ वल्कलादिकम् ।
द्विजः क्रीत्वा स्वयं पश्चाद्विक्रयेऽनलोभतः ॥
स चाण्डालसमोज्ञेयोमृत्वा यमपुरं व्रजेत् ।
तत्र भुक्त्वा महादुःखं चर्मकारो भवेद्भुवि ॥

महाराजविजये—

अजिनं रौरवं व्याघ्रचर्मं वल्कलं^२ विक्रये ।
द्विजो यमपुरं गत्वा स भूमौ^३ चर्मकारकः ॥
तस्यैव निष्कृतिरियं प्राजापत्यं विशोधनम् ।
एकवारि पञ्चगव्यं द्विवारि यावकं भवेत् ॥
त्रिवारि बहुवारि वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अभ्यासे द्विगुणं प्रोक्तं वर्षादूर्ध्वं पतत्यसौ ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ चर्मविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) पण्यं इति लेखितपुस्तकपाठः, पण्यं वटं कण्ठलादिकं इति क्रीत
पुस्तकपाठः ।

(२) महद्दुःखं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) चर्मवत्फलविक्रये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ दासीविक्रयप्रायश्चिमाह ।

देवलधर्म—

दासीं क्रीत्वा द्विजोयसु महाक्षामादि^१ सम्भवे ।

पुनस्तां विक्रयेन्मोहाद्^२ रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

सम्पाद्य दासीं विप्रोऽयं रूपलावण्यविभ्रमां ।

युवतीं विक्रयेद्यस्तु स^३ चण्डालसमो भवेत् ॥

द्विजः सम्पाद्य यो दासीं गृहधर्मसुखाप्तये ।

पश्चात्तां विक्रयेद्यत्नात् स चण्डालो^४ भवेद्भुवि ॥

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना स्कान्दे यन्मुखलापिते ।

बालिकाविक्रये चान्द्रं पीगण्डे तद्वयं चरेत् ॥

^५युवतीविक्रये तात षड्वदं कच्छमाचरेत् ।

पञ्चगव्यं^६ पिवेत् पश्चात् शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

तत् स्त्रीणां तद्वदं क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवत् प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ दासीविक्रय प्रायश्चित्तम् ।

(१) महाक्षामादिसम्भवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विक्रयेद्यस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालसम इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) युवतीं विक्रयेत् तात इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) पिवेद्यस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ दन्त-नख-विक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयपुराणे—

दन्तं^२ करिसमुद्भूतमश्वजं कीटजं तथा ।
नखं व्याघ्रसमुद्भूतं सम्पाद्य द्विजनायकः ॥
पश्चात्तान् विक्रयेऽन्धोद्वाद्यव्यवहारतया नृप ।
यमलोकमुपागम्य मृत्वा^३ तत्र चिरं वसेत् ॥
भूयाद्भूमौ स पापीयान् दन्तकारतनुर्महान् ।

लिङ्गपुराणे—

दन्तमश्वसमुद्भूतं करिदन्तश्च^४ पौत्रिजम् ।
नखं व्याघ्रसमुद्भूतं क्रीत्वा पश्चात् स्वयं पुनः ॥
विक्रयित्वा द्विजोयसु दन्तकारो भवेत्पुनः ।
प्रायश्चित्तमिदं तस्य साधकं मुनिचोदितम् ॥
हस्तिदन्ते च तप्तं स्यादश्वदन्ते तु यावकम् ।
प्राजापत्यं कीटदन्ते त्रिरात्रं नखविक्रये ॥

तत्तत्स्त्रीणां तदर्थं मानं ।

इति हेमाद्रौ^५ दन्तनखविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) हरिससमुद्भूतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्थित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पौत्रिजं इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(५) पञ्चनख इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथोपकेशविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गारुडपुराणे—

उपकेशान् बहन् क्रीत्वा विप्रोवाणिज्यकर्म्मणि ।

पुनस्तान् विक्रयेऽसौभादृभङ्गूकोजायते भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

वणिग्भावमुपाश्रित्य पूर्वजोधनलोभवान् ।

क्रीत्वोपकेशान् सुगुणान् पञ्चात्तान् विक्रयेद्यदि ॥

स पापमनुभूयाऽऽशु भङ्गूकोभुवि जायते ।

तस्य दोषविनाशाय मासे तप्तमुदीरितम् ॥

मासत्रयेऽपि चान्द्रं स्यान्महाचान्द्रन्तु वत्सरे ।

वर्षादूर्ध्वं पुनः कृत्वा शूद्रतुल्योभवेदिह ॥

^२तत्तत्स्त्रीणां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ उपकेशविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथाऽन्नविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

देवालये महारण्ये खगृहे राजवेश्मनि ।
अन्नं पक्ता द्विजोयसु विक्रयेद्यदि मूढधीः ॥
शाक-कोशादिकांश्चैव उपदंशमथापि वा ॥
भक्ष्यान्नाविधान् राजन् द्रव्यलोभपरायणः ।
महान्तं नरकं गत्वा तेन हीनोभवेद्भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

भक्ष्यान् नानाविधान् काम्यान् शाक-कोशादिकांस्तथा ।
उपदंशं तथाप्यन्नं पक्ता मार्गे शिवालये ॥
पूर्वजः खगृहे स्वेभ्योविक्रयेद्द्रव्यलोभतः ।
यमलोकमुपागम्य पुनर्भूयाद्हरिद्रवान् ॥
उपदंशे तथा प्रोक्तं मांसि मांसि हयञ्च वा ।
कोशेषु पञ्चरात्रं स्यात् शाके यावकमुच्यते ॥
अन्ने मांसद्वयं राजन् षड्विंशच्छमाचरेत् ।
षण्मासे तद्वयं प्रोक्तं वर्षान्ते पतितोभवेत् ॥
वर्षान्ते पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्स्त्रीणां पूर्ववद्
वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
अन्नविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ गोरसविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

सूतप्रोक्ते—

पयोदधि घृतं यस्तु^१कीलालं गोमयं तथा ।
विक्रयेत् पूर्वजोयस्तु नारी वा विप्रनन्दिनी ॥
सद्यः पतति विप्रोऽसौ शूद्रतुल्योभवेदिह ।

महानारदीये—

कीलालं गोमयं राजन् पयोदधि घृतञ्च यत् ।
नवनीतं तथा यस्तु तैलं क्रीत्वा^२ तथा मधु ॥
विक्रीयेद्यदि मोहाद्वा पूर्वजोधनसंशयी ।
एरण्डतैलमथवा सद्यः पततिपातकी ॥

स्कन्दपुराणे—

मधु दुग्धं घृतं यस्तु कीलालं गोमयं दधि ।
तैलमैरण्डकञ्चैव क्रीत्वा^३ वा गृहसम्भवम् ॥
विक्रीय मासं वैडालः द्विमासं वा तथौदरः ।
मासत्रये सूचकः स्यात् षण्मासे शूद्रतां व्रजेत् ॥
मासे तप्तं पराकञ्च द्वितीये चान्द्रमुच्यते ।
तृतीये शृणु राजेन्द्र षण्मासे तु षट्द्वयम् ॥

(१) सूत्रमात्रे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यथा इति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) स्कन्दहसम्भवं इति लेखितपुस्तकपाठः स्कन्दहसम्भवाः इति क्रीतपुस्तक-
पाठः ।

ततः परं पतत्यत्र द्विजोयोगव्यविक्रयी' ।

संवत्सरादूर्ध्वं गव्य-तैल-मधुविक्रये पतितप्रायश्चित्तवत् कृत्वा शुद्धी-
भवतीति । तत्पञ्चीणामर्घम् ।

इति हेमाद्रौ गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) गव्यविक्रये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

सौपर्णे—

मधु मांसं विहङ्गानां महाद्रव्यसमागमे ।
क्रोत्वा स्वयं द्विजोमोहात्पश्चात्तद्विक्रयेद्यदि ॥
राज्ञा^२ दण्ड्यः स पापीयान्^३ स तु सम्यग्विचारयेत् ।
सृत्वा नरकमासाद्य भुवि^४ चाण्डालतां व्रजेत् ।

लिङ्गपुराणे—

मांसं मधु विहङ्गानां हिंसावृत्तिमुपाश्रितः ।
महाद्रव्यं भवेदस्य विक्रये भाग्यवानहम् ॥
इति मत्वा द्विजोयसु क्रोत्वा तद्विक्रयेत् पुनः ।
महापापमवाप्नोति राजा तं दण्डयेच्छतम् ॥
एकाहं विक्रयेद्यसु मधुमांसद्वयं सुदा ।
तप्तकृच्छं चरेत्तत्र पञ्चगव्यमतः परम् ॥
पञ्चरात्रं द्विजोयसु विक्रयेत्तद्वयं सकृत् ।
चान्द्रं तस्य विशुद्ध्यं पञ्चगव्यञ्च पूर्व्ववत् ॥
मासमेकं द्विजोयसु विक्रयेत्^५ पिशितं सुदा ।
राज्ञा^६ सहस्रं दण्ड्यः स्यात् पण्ड्यं कृच्छमाचरेत् ॥

(१) आह्वेति इति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) राजदण्ड्यः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) शतं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालतां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) विक्रयेत् शतं सुदा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(६) राजा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।

द्विजस्यजेदिदं कर्म लोकद्वयं विगर्हितम् ॥

तत्स्त्रीणामिवमुक्तम् । चत्वार्यवैश्वयोरेवमेव* ।

इति हेमाद्रौ मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(३) विगर्हितः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) एवं इत्येव इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ सालग्राम-शिवलिङ्ग-प्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

शिवपुराणे—

प्रतिमां लक्षणोपेतां सालग्रामं शिवं तथा ।
चक्रपाणिञ्च राजेन्द्र द्विजः सम्पाद्य यत्नतः ॥
तदर्चनं पराकृत्य भुक्ति-मुक्ति-फलप्रदम् ।
विक्रयेदात्मभोगार्थं तस्य पापफलं मृणु ॥
आद्वादशाब्दपर्यन्तं यमलोकः सुदारुणः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिवलिङ्गञ्च प्रतिमां चक्रपाणिं द्विजोत्तमः ।
सम्पाद्य बहुभिर्यद्वैरकृत्वा तत्र चार्चनम् ॥
विक्रयेद्यदि पापात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।
आद्वादशाब्दपर्यन्तं तिष्ठत्यत्र न संशयः ।

देवलः—

सालग्रामं शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनम् ।
द्विजः सम्पाद्य सहसा तत्तत्पूजापरायणः ॥
पञ्चान्नास्तिक्यभावेन लोकसादृश्यगौरवात् ।
विक्रयेद्यदि भौक्ष्येन स पापी नरकं व्रजेत् ।
पञ्चाद्ववति लोकेऽस्मिन् नास्तिकोभवति ध्रुवम् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) भौक्ष्येन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयः—

लक्ष्मीनृसिंहं रामञ्च गोपालं त्र्योधरं तथा ।
 लक्ष्मीनारायणञ्चैव दधिवामनमेव च ॥
 हिरण्यगर्भ-मङ्ग्यादिभूर्त्तीस्ताः पापहारिणीः ।
 'सालग्रामशिलारूपास्तत्तच्चक्राङ्किता द्विजाः ॥
 शिवलिङ्गं चक्रपाणिं प्रतिमां यदि विक्रयेत् ।
 रामाऽऽदिविक्रये राजन् चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 लक्ष्मीनारायणञ्चैव दधिवामनमेव च ।
 महाचान्द्रं प्रकुर्वीति लक्ष्मी^१नृसिंहविक्रये ॥
 पराकं देहशुद्ध्यर्थं चरेद्विप्रोविचारयन् ।
 शिवे च स्थापिते चैव नरकं विक्रये द्विज ॥
 मासं दीक्षासुपाक्रम्य प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।
 सूर्योदये समारभ्य यावदस्तं गतोरविः ॥
 तावज्जपं प्रकुर्वीति संख्या यावत्समाप्यते ।
 प्रत्यहं दशसाहस्रं शैवं^२ मन्त्रं षड्चरम् ॥
 फलाहारं प्रकुर्वीति यदा मन्दायते रविः ।
 सन्ध्यादिकं समाप्यैव^३ स्थण्डिले केवले स्वपेत् ॥

(१) सालग्रामशिला भूप तत्र चक्राङ्कितं द्विजाः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नरसिंहविक्रये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भरकते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) शैवमन्त्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) समाप्यैवं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पर्युः प्रातरुत्थाय यथापूर्वं समाचरेत् ।

मासान्ते शुद्धिमाप्नोति शिवद्रोही न चान्यथा ॥

प्रतिमां चक्रपाणिञ्च विक्रयित्वा चरेद्दिधुम् ।

स्त्रीणामेवमर्द्धं । चविय-विट्-पादजानां महापापप्राप्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ शालग्रामाऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शिवमाप्नोति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) शालग्रामेति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ पुष्पविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

कौर्म्य—

सुगन्धीनि सुपुष्पाणि जाती-कुन्दमुखान्यपि ।

चम्पकाऽशोक-पुन्नागा वकुलं केतकी तथा ॥

स्वारामसम्भवानीह क्रीत्वा वा लाभ^२लोभितः ।

विक्रयेद्यदि पापात्मा कालसूत्रमवाप्नुयात् ॥

एकवारं पराकः स्यादृचभ्यासे चान्द्रमुच्यते ।

स्वारामसम्भवपुष्पं विक्रीय एवं प्रायश्चित्तं^३ कुर्यात् ।

^४क्रीत्वा तद्विक्रये द्विगुणम् । तुलसी^५मनुवकविल्वपत्रादि-
विक्रये प्रत्यहं पराकः । संवत्सरादूर्ध्वं पतितएव ।

इति हेमाद्रौ पुष्पविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) लाभलोभितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पराकं स्वादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) क्रीत्वा तद्विक्रयः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(६) तु मनुवक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ रत्नविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

॥ गौतमः—

मौक्तिकं पुष्करागञ्च पद्मरागं प्रवालजम् ।
गोमेदिकं महारत्नं रत्नं गारुत्मतं तथा ॥
इन्द्रनीलञ्च वज्रञ्च नवधा रत्नमीरितम् ।
[द्विजः सम्पाद्य वसुभिर्मुषित्वा वा नराधिप ॥]
एतानि बहुधा मूल्यैः सम्पाद्याऽऽस्यसमुद्भवः^१ ।
विक्रयेदात्मलोभेन रत्नद्रोही निगद्यति ॥

पराशरः—

मौक्तिकं पद्मरागञ्च पुष्करागं प्रवालकम् ।
गोमेदिकं महारत्नं वज्रं गारुत्मतं तथा ॥
इन्द्रनीलमिति प्रोक्तं नवधा रत्नमीरितम् ।
द्विजः सम्पाद्य वसुभिर्मुषित्वा वा नराधिप ॥
एतानि बहुधा मूल्यैः सम्पाद्याऽऽस्यसमुद्भवः ।
विक्रयेद्यदि पापात्मा स गच्छेदयमयातनाः ॥
स्तेयं कृत्वा द्विजोयसु विक्रयेदेकवारतः ।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं षड्विंशच्छमीरितम् ॥
तस्योपनयनं भूयःस्तेयदीपोपशान्तये ।

* गौतम इति पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

[] अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(१) आञ्जसमुद्भवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

'अमूल्यरत्नविक्रये एतद्विगुणम् । साधारणरत्नानि क्रीत्वा विक्रये प्रायश्चित्तमाह—

गौतमः—

अमूल्यरत्नजातीनां षड्व्यं विक्रये स्मृतम् ।

रत्नसाधारणे राजन् तप्तकच्छं समाचरेत् ॥

स्तेयप्रायश्चित्तसुक्तरीत्या कृत्वा पुनरुपनयनाऽनन्तरं षड्व्यं कच्छं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । रत्नसाधारणे तप्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) अमूल्यविरत्नलये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

गौतमः—

[अमूल्यरत्नजातीनां षड्विंशं विक्रये स्मृतम् ।

रत्नसाधारणे राजन् शतरुद्राक्षमेव वा ॥]

'दश वा पूर्वजोराजन् शतं रुद्राक्षमेव वा ।

सहस्रं दशसाहस्रं सम्पाद्य बहुयत्नतः ॥

ततो लोभातुरः पश्चात् विक्रयेद्यदि धर्म्मतः ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति त्रिः परिक्रमणाद्भुवः^१ ॥

अथवा ^२कार्मुकाये तु प्रत्यहं स्नानमाचरेत् ।

मासेनैव विशुद्धिः स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

एतत्सहस्ररुद्राक्षविषयम् । अतज्जडं^३ ऋतुमात्रेण शुध्यतीत्यर्थः ।

एवं पद्माक्षविक्रयप्रायश्चित्तं विवेचनीयम् । पुत्रजीवविक्रये प्राजा-
पत्यम्^४ ।

इति हेमाद्रौ रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[] अयं श्लोकः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(१) दशवेत्यादि श्लोकार्धं क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) त्रिः परिक्रमाद्भुतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कार्मुकायेतु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रत्यहं स्नानमाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) प्राजापत्यमात्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

विष्णुधर्मोत्तरे^२—

अष्टापदं सुवर्णञ्च उत साधारणञ्च वा ।

वणिग्भावं द्विजोद्धत्वा विक्रयेत् प्रत्यहं मुदा ॥

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति स्तेयिनः पापसङ्घटात् ।

अष्टसु लोहेषु शोधितं यत् सुवर्णं तदष्टापदम् । खदिराङ्गारवति
यदष्टापदसुवर्णं तन्मध्यमम् । साधारणं रूपकादिकम् । एतेषां
विक्रये^३ विप्रः स्तेयी भवति । सुवर्णादिप्रमाणां सुवर्णस्तेयप्रकरणे-
ऽभिहितम् । ^४काल्यायनः—

द्विजोमासं सुवर्णेन वर्त्तयेत् क्रयविक्रयैः ।

सुवर्णघाती विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

ऋतुक्रये^५ प्रवर्त्तन्त अर्द्धकालइतीरितः ।

संवत्सरं यथा वर्त्तन्त तत् 'सुरापेय' उच्यते ॥

जावालिः—

^६द्विजस्याऽष्टापदे शुद्धिर्मासं चान्द्रायणव्रतात् ।

साधारणसुवर्णे तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) विष्णुपुराणे इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) एतेषां विक्रये स्तेयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(५) प्रकुर्वीत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) तत्सुवर्णं य उच्यते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) द्विजस्तपदे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

रूपकश्चवहारे तु तप्तकच्छमुदीरितम् ।

एतन्भासे द्विजातीनां प्रायश्चित्तं निरूपितम् ॥

संवत्सरं चरेद्यस्तु सुवर्णस्तेयिनः समः ।

संवत्सरादूर्ध्वं स्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति न भौसल्यम् ।

इति हेमाद्रौ सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजतविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

जावालिः—

दशनिष्कं सभारभ्य शतनिष्कान्तमादरात् ।

वणिग्भावमुपागम्य विक्रयेद्यदि पूर्वजः ॥

स्वर्णस्तेयिसमं पापमवाप्नोति नराधिप^२ ॥

गालवः—

दशनिष्कं सहस्रं वा द्विजः क्रीत्वा प्रवर्त्तयेत् ।

तस्येव निष्कृतिर्नास्ति स्वर्णस्तेयसमोहि सः ॥

मासं वा ऋतुमात्रं वा वर्त्तयेद्रूप्यकर्म्मणा ।

प्राजापत्यञ्च तप्तञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥

मासं^३ रजतव्यवहारे प्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् । मासद्वये तप्तम् ।

संवरादधद्यान्द्रं संवत्सरादूर्ध्वं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तवत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजतविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) नराधिपः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) रजतकर्म्मणा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ ताम्र-कांस्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

पराशरः—

ताम्रं कांस्यं द्विजः क्रीत्वा त्रपु-पित्तलिकास्तथा ।

तानि पद्यादिक्रयित्वा मांसं वा ऋतुमेव वा ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात्कदाचन ।

^२देवस्वामी—

ताम्रं कांस्यं पित्तलकं त्रपुं क्रीत्वा ^३द्विजोत्तमः ।

पलादिशतपर्यन्तं क्रीत्वा विक्रीय पापधीः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिस्ताम्रघातो भवेद्भुवि ।

प्राजापत्यं शतपले चान्द्रं चैव ततः परम् ॥

कांस्ये तथैव विज्ञेयं ^४प्रायश्चित्तं विगारदैः ।

त्रपु-पित्तलयोश्चैव प्राजापत्यन्तु वत्सरं ॥

इदं संवत्सरात् प्राग्वेदितव्यम् । अतर्ज्जं रजतस्तोयप्रायश्चित्तं

^५त्रपु-पित्तलविक्रये प्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ताम्रकांस्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) द्विजोऽधम इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रायश्चित्तविगारदैः इति लेखितकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(५) त्रपु-पित्तलवदस्य विक्रये प्रायश्चित्तं इत्येव लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शस्त्राऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

खड्गं कुन्तं धनुर्वाणं खेटं क्रीत्वा द्विजधरेत् ।
विक्रयेद्यदि तान् पश्चात् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति जन्मनः कारणं भवेत् ।
पश्चात्तापमवाप्याऽथ यद्वच्छेत् शुद्धिमात्मनः ॥
प्राजापत्यद्वयञ्चैव षण्मासे वत्सरे स्मृतम् ।
ततः संवत्सरादूर्ध्वं कारुकस्य समोभवेत् ॥

मरीचिः—

धनुः कुन्तश्च खड्गश्च खेटं वापि द्विजाधमः ।
क्रीत्वा विक्रीय वर्त्तंत यमलोकान्न हीयते ॥
'यदीच्छेच्छुद्धिरुदिता मनुना धर्मशसिना ।
प्राजापत्यन्तु षण्मासे तद्वयं वत्सरे स्मृतम् ॥
ततः परं कारुकः स्यात् प्रायश्चित्तं निरर्थकम् ।

इति श्रीहेमाद्रौ शस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(२) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) यदिच्छेदिति क्र तपुस्तकपाठः ।

(२) शस्त्रादिविक्रय इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

[व्यासः—

उलूखलन्तु मुसलं दृषदं चोपलं तथा ।
पीठं कुण्डलिनीश्चैव तथा सम्भार्जनीमपि ॥
तुषं काष्ठं च कारीषं गोमयं शूर्पमेववा ।
विक्रयित्वा द्विजोमोहात् यमलोकवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

तुषं काष्ठञ्च कारीषं शूर्पं गोमयमेववा ।
सम्भार्जनीं तथा पीठं वेणुपात्रं वृहद्विलम् ।]
^१उलूखलन्तु मुसलं दृषदञ्चोपलं तथा ॥
पूर्वजोविक्रयेद्राजन् प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अष्टे चान्द्रं तथा शुद्धिर्नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥

इति हेमाद्रौ गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) चाहेति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

[] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) इतः पूर्वं व्यास इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अथ कस्तूर्याऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

कस्तूरीं कुङ्कुमं गन्धं कर्पूरं नागकेसरम् ।
गोरोचनं गन्धदारु 'मसूरं' सुस्तकं तथा ॥
सम्पाद्य पूर्वजोयसु विक्रयित्वा स पापभाक् ।
महान्तं नरकं गत्वा जायते गन्धसूषकः ॥

जातूकर्णः—

गोरोचनं गन्धदारुमुशीरं सुस्तकं तथा ।
कस्तूरीं कुङ्कुमं गन्धं कर्पूरं नागकेसरम् ।
विक्रयेत् पूर्वजः पापी स्वधर्ममनुवर्त्तयन् ॥
अनुभूय महादुःखं जायते गन्धसूषकः ।
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं वत्सरे स्मृतम् ।
तप्तं ततः परं ज्ञेयमेतत्कृत्वा विशुध्यति ।

इति हेमाद्रौ कस्तूर्याऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) मसूरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तपःपरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मनुः—

कम्बलं पटवस्त्रञ्च कौषेयं चित्रवस्त्रकम् ।

सूक्ष्मतन्तुक्तं वासः^२ विक्रयेन् नैव पूर्वजः ॥

हारीतः—

कम्बलं पटवस्त्रञ्च सूक्ष्मतन्तुक्तं तथा ।

चित्रवस्त्रन्तु कौषेयं विक्रयेद्यदि लोभतः ।

द्रव्याधिक्ये तु चान्द्रं स्यात् वत्सरे तद्वयं भवेत् ॥

द्रव्यहीने पराकं स्यात् सूक्ष्ममूल्ये तु यावकम् ।

सर्वत्र संवत्सरात् प्रागेव तत्प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । अतज्जडं

^३द्विरावृत्तिः ।

इति हेमाद्रौ वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृतिः क्रीयुक्तकेनास्ति ।

(२) विक्रयेत् पूर्वजः क्रमात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विरावृत्तिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ धर्मविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

यमः--

स्नानादिनित्यकर्मणि दृष्टापूर्त्ताऽऽदिकानि च ।
तटाकाऽऽराम-कासारनिर्माणादीनि यान्यपि ॥
काशीक्षेत्रादिकानीह तेषां 'नो विक्रयं चरेत् ।

गालवः--

काशीक्षेत्र-तटाकाऽऽदि-वननिर्माणमेव च ।
स्नानादिनित्यकर्मणि दृष्टापूर्त्तादिकानि च ।
उपोषणव्रतादीनि श्रौतस्मार्त्तादिकानि च ॥
एतेषां विक्रयं कृत्वा माघस्नानपुरःसरम् ।
स विप्रोनरकं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
'यदीच्छेदात्मनः शुद्धिं पश्चात्तापसमन्वितः ।
चान्द्रायणव्रतं कृत्वा पुनः संस्कारकृत्तदा ॥
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) योविक्रयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) काशीक्षेत्रा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदीच्छेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ श्रुति-स्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

वसिष्ठः—

श्रुति-स्मृती धर्मशास्त्रं पुराणं ज्योतिषं तथा ।
वैद्यं काव्यं नाटकञ्च प्रबन्धं स्वकृतं द्विजः ॥
विक्रयेद्यदि पापात्मा पुस्तकं फलकञ्च वा ।
महान्तं नरकं भुक्त्वा जायते स निरक्षरः ॥

गौतमः—

वैद्यं काव्यं नाटकञ्च प्रबन्धं स्वकृतं द्विजः ।
[श्रुति-स्मृती धर्मशास्त्रं पुराणं ज्योतिषं तथा ॥
पुस्तकं फलकं वापि तत्साधनमथापि वा ।]
विक्रयेद्यदि लोभात्तीर्णमहान्तं नरकं व्रजेत् ॥
पुनर्भुवमुपागम्य वेदशास्त्रविहीनवान् ।
यदीच्छेदात्मनः शुद्धिं पद्यात्तापपरायणः ॥
चान्द्रायणं पराकञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

एतत् सज्जदाचरणविषयम् । अभ्यासे दिगुणम् ॥

इति हेमाद्रौ श्रुति-स्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) श्रुति-स्मृति-धर्मशास्त्रं इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः श्रुतिपुस्तके 'महान्तं नरकं व्रजेत्' इत्यतः परं दृश्यते ।

(२) यदिच्छेत् इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

अथ नामविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

जावालिः—

आत्मनः स्वसुतस्याऽपि दाराणां भ्रातुरेव हि ।

मातुः पितुर्वा राजेन्द्र नामधेयं महत्तरम् ॥

विक्रयित्वा द्विजोभोहात् परस्मै धनदायिने ।

धनशब्देन ज्ञेय-धान्य-पञ्चारामाणामुपलक्षणम् । एतेषां मध्ये यदा
तदा गृहीत्वा पूर्वोक्तानां सुतादीनां नामधेयं विक्रीय विप्रोजीवे-
द्यदि, स महापातकितुल्यइत्यर्थः ।

तदेवाह ।

कूर्मपुराणे—

मातुः पितुः स्वसुर्वापि आत्मनश्च सुतस्य वा ।

दाराणां नामधेयश्च विक्रयित्वा धनं बहु ॥

आदाय जीवेद्योविप्रः स सद्यः पतितोभवेत् ।

तेन यानीह कर्माणि कृतानि मनुजाधिप ॥

तानि सर्वानि कर्माणि यदन्नं प्रविशन्ति तम् ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति कायकच्छ्रयतादिह ।

पुनः संस्कारपूतात्मा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

कायकच्छ्रयतं कृत्वा पुनः संस्कारानन्तरं शुद्धोभवति ।

इति हेमाद्रौ नामविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) प्रविशत्यहोइति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

‘कटकं भूषणं काचास्तुला^२स्थानुच्च वैणवम् ।
भाण्डानि कटकादीनि सिन्दूरं कज्जलं तथा ॥
‘कञ्चुकं गन्धपत्राणि सुधा भूतिश्च चन्दनम् ।
एवमादीनि द्रव्याणि क्रीत्वा वा स्वकृतानि वै ॥
विक्रयेद्यदि लोभेन स विप्रोनरकं व्रजेत् ।

गालवः—

भूषणं कटकं काचं सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कन्दुकं गन्धपत्राणि ‘सुधां भूतिश्च चन्दनम् ।
भाण्डानि रज्जुदारुणि स्वगृहो^३त्थानि वै द्विजः ॥
विक्रयित्वा ततोदोषमवाप्य च पुनर्भुवम् ।
पराकं यावकं कृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
संवत्सरादूर्ध्वं द्विगुणमुक्तं स्त्रीणां तदर्धम् ।

इति हेमाद्रौ नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

इति सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।
(२) कण्टकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(३) ठलास्थानं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(४) कटुकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) सुधाभूतिश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(६) स्वगृहानि पठेद्विजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ 'मलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

सुवर्णस्तेय-रजत-ताम्र-कांस्य-व्रण-पित्तलहरणप्रायश्चित्तं स्वर्णस्तेय-
प्रकरणेऽभिहितं तत्तन्मानश्च ।

अथ निक्षेपहरणप्रायश्चित्तमाह ।

गार्ग्यः—

निक्षेपं स्वगृहे क्षिप्तं परकीयं वनान्तरे ।
देवालये वह्निर्देशे स्थापितं यत्र कुत्र वा ।
ब्राह्मणोद्रव्यलोभेन ^१दर्शनादिभिरौषधैः ॥
हृत्वा नरकमाप्नोति पापिनां पापकर्मवान् ।
तेन विप्रोयदा जीवेद् देवर्षिपितृकार्यक्षत् ।
^२सर्वं निक्षेपदातुश्च भवत्येव न संशयः ॥

निक्षेपप्रमाणमाह—

(१) मलीकरणे प्रायश्चित्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अङ्गनादिभिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तत्सर्वं क्षेपदातुश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

महाराजविजये—

देवालये वह्निर्देशे स्थापितं यत्र कुत्र वा ।
 रुपकाणान्तु नवकं निष्कद्वयमुदाहृतम् ॥
 निष्कद्वयं वराहः स्यात् सुवर्णं तच्चतुष्टयम् ।
 पलं सुवर्णाद्यत्वारोभारः स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥
 तच्चत्वारिंशत्तु भारः स्याद्वर्णिजां भावमुद्वहन् ।
 भारद्वयं महासूतिस्तद्वयं^१ शिथिलं स्मृतम् ॥
 तच्चत्वारि महाराज निक्षेपः परिकीर्तितः ।
 निक्षेपं तद्विजोहृत्वा तत्क्षणात्पतितो भवेत् ॥
 तत्पद्मी च तदात्मानोमातरः पितरस्तथा ।
 सर्वं तत्सन्ततिर्ज्ञेया येन निक्षेपितः क्षितौ ॥
 पुनः प्रत्यर्पयेत्तस्मै न तेन स ह दोषभाक् ।
 सर्वभावे तु रात्रे वा दत्त्वा दोषैर्न लिप्यते ॥
 अग्नौ दग्धं जले मग्नं भूमौ निपतितञ्च यत् ।
 सत्सर्वं परलोकाय द्यूते नष्टं विनश्यति ॥
 निक्षेपहरणे विप्र ! पतितोऽभूच्च संशयः ।
 पुनर्दत्त्वा तथा तस्मै स विप्रश्चान्द्रमाचरेत् ॥
 अभावे तस्य हरणे चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥
 एवं शुद्धोद्भिजोभूयादन्यथा पातकी भवेत् ।
 तदद्वयं रजतनिक्षेपे तास्त्रे कांस्त्रे तदर्द्धकम् ॥

चपु-पित्तलयोः पादं चरेत् कृच्छ्रं यथाक्रमम् ।

राजा निक्षेपहारी स्याद् ब्राह्मणाद्विगुणं चरेत् ॥

वैश्यस्तु राजवत्कुर्यात् शूद्रोऽसौमन्यमर्हति ॥

स्त्रीणां तदर्धप्रमाणेन प्रायश्चित्तं वेदितव्यं ।

रजत-ताम्र-कांस्यहरणे निक्षेपहरणप्रायश्चित्ताद्विम् ॥

इति हेमाद्रौ निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ धेनुहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गौतमः—

धेनुं हिजोवा राजा वा परकीयां यदा हरेत् ।
गोहन्ता स तु विज्ञेयो राजा गोसवमाचरेत् ।

मालवः—

मुखजोवाहुजोवाऽपि ऊरुजः पादजस्तथा ।
नारी वा यदि मोहात् पारकीं धेनुमाहरेत् ॥

गारुड़पुराणे—

पारकीं ब्राह्मणो धेनुं हरेद्वाहुजएव वा ।
गोहन्ता स हि विज्ञेयः सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥

नारदीये—

कपिलां सूयमानां गां होमधेनुमद्याऽपि वा ।
विप्रोवा राजतनयो बणिष्वा पादभूर्यदा ॥
हत्वा गरकमाप्नोति रोगी स्यात् पूर्ववत्तदा ।
चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं कपिलाहरणे द्विज ! ॥
चान्द्रन्तु सूयमानायां होमधेनौ षडब्दकम् ॥

प्राजापत्यं कच्छं षड्वदमित्यर्थः ।

राजसु द्विगुणं प्रोक्तमूर्कजे तत्तयं स्मृतम् ।

पादजे हस्तविच्छेदो नारीणामर्धमुच्यते ॥

विप्राङ्गनाया विप्रस्त्रावं प्रायश्चित्तम् । इतरेषामङ्गनानां तदर्धं प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ धेनुहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ वत्सहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

पूर्वजोहरते वत्सं पारकं गेतनूद्भवम् ।

सृत्वा नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात्^२ ।

मरीचिः—

पारकं धेनुजं विप्रः पौगण्डकमथाऽपि वा ।

महान्तं नरकं गत्वा जायते स जनङ्गमः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं विशोधनम् ।

पौगण्डे सृतिपर्यन्तं कुर्यात्तच्चान्द्रभक्षणम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा वत्सहारिणि ।

वत्सहरणे पूर्ववद् राज वैश्य-स्त्री-शूद्राणां प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ वत्सहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) चार्हेति इति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) अवाप्यते इति श्रौतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथाऽनडुदरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

कूष्मपुराणे—

योहरेत् पारकं विप्रोवलीवहं^२ कृषीवलम् ।

स गत्वा नरकं घोरं जायते पूर्ववत्तथा ॥

हारीतः—

योहरेत् पारकं विप्रोवलीवहं कृषीवलम् ।

युवानं बालकं वापि मृत्वा नरकमश्नुते ॥

चिरं तत्र च संविश्य^३ दिवाकृत्योभवेद्भुवि ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति तप्तकच्छत्रयादितः ॥

मरीचिः—

विप्रोयः पारकं राजन् बलीवहं^४ तृषातुरः ।

युवानं वनमध्ये वा राज्यक्षोभे^५ महापथे ॥

हृत्वा च नरकं भुक्त्वा भुवि भूयाज्जनङ्गमः ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छद्वयं स्मृतम् ॥

पौगण्डे कच्छमात्रं स्यात् बालेऽहं मुनिभिः स्मृतम् ।

तन्नारीणां तदहं स्यात् बाहुजोऽसौ द्विजातिवत् ॥

जरुजस्य क्षत्रियवत् सर्वत्र । पादजस्य अनडुदरणे राज्ञा शिञ्चा

कारयितव्या । राज्ञा तद्विचार्य अनडुदरणजः करक्केदः कर्त्तव्यः ।

(१) आहृतिः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) बलीवहं कृषीवलं इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(३) दिवाकीर्त्तिर्भवेद् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) राजक्षोभे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पौगण्डे अङ्गुलिद्वयं बालवत्सहरणे अङ्गुलिमात्रं च्छेद्यम् । तदस्तु
दापयित्वा दशरूपकेण दण्डः । तदाह मनुः—

बलीवर्हे करच्छेदं पौगण्डे चाङ्गुलिद्वयम् ।

अङ्गुलिं बालहरणे दापयित्वा पुनश्च तम् ॥

दशरूपकदण्डेन विप्रोदण्डाश्च तेन वै ।

राजानमूरुजं वाऽपि तदर्थेन विचारयन् ॥ इति ॥

इति हेमाद्रौ अनङ्गुलहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीहरणप्रायश्चित्तमाह ।

कण्वः—

महिषीमास्यजो हृत्वा पातकी पापवत्सलः ।

स गत्वा नरकं घोरं पुनश्चाण्डालवानिह ॥

देवस्वामी—

योविप्रोमहिषीं हृत्वा परकीयां धनातुरः ।

स गत्वा नरकं घोरं भुवि चाण्डालवान्भवेत् ॥

नतस्य निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणादिह ।

चतुर्विंशतिमते—

योविप्रोमहिषीं हृत्वा सवत्सां चीरवर्द्धिनीम् ।

अरण्ये वा गृहे वापि नरकं याति दारुणम् ॥

चाण्डालजन्म संप्राप्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

पुनर्भूत्वा स पापीयान् वपनं चान्द्रभक्षणम् ।

राजसम्बन्धिनीं हृत्वा बणिक्पादजयोरपि ॥

पुनर्हृत्वा पिवेच्चान्द्रमन्यथा तप्तमाचरेत् ।

ऊरुजस्य पराकः स्यात् पादजोयावकं चरेत् ॥

सर्वत्र पुनर्दत्त्वा एकाहमुपोष्य पञ्चपथं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

तत्तत्स्त्रीणामहं योजनीयम् ।

इति हेमाद्री महिषीहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

कूर्मपुराणे—

महिषं योहरेल्लोभात् पारक्यं कृषिकर्मवान्^२ ।

स गत्वा नरकं घोरं पूर्व्ववज्जायते भुवि ॥

नागरखण्डे—

पारक्यं महिषं हत्वा विप्रः कृष्यर्थमादरात् ।

तस्यैव नरके वासस्तथा चाण्डालजन्मवान् ॥

[काश्यपः—

कृष्यर्थं भारवाहार्यं योविप्रो महिषं हरत् ।

यमलोकमुपागम्य पद्माच्चाण्डालजन्मवान् ॥]

वत्स-पौगण्ड-तरुणमहिषहरणे बलीवद्हरणप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं
कुर्यात् । राजदण्डश्च सर्व्ववर्णाऽविवेकेन योजनीयः ।

इति हेमाद्रौ महिषहरण प्रायश्चित्तम् ।

(१) महिषीवत्सहरणप्रायश्चित्तमाह इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(२) पारक्यं यत् कृषिर्मवान् इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः स्मृतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ गजहरणप्रायश्चित्तमाह ।

गौतमः—

विप्रोगजं हरेत् सङ्गदोषात् पारव्यमादरात् ।
नववर्षं भवेद्रक्षः पिशाचोनिर्जने वने ॥
योविप्रोगजहारी स्यात् परबोधाम्मलिस्तुचैः ।
नववर्षं महारण्ये पिशाचोभवति ध्रुवम् ॥
राज्ञोन्नणिकृपतेर्वाऽपि सङ्गदोषाम्मलिस्तुचाम् ।
विप्रोयदि गजं हर्त्ता स पिशाचत्वमाप्नुयात् ॥
बाले चान्द्रं महाचान्द्रं पौगण्डे मदशङ्किते ।
चान्द्रायणत्रयं कुर्यान्मौञ्जीबन्धविधानतः ॥

पुनः संस्कारमित्यर्थः ।

तं गजं स्वामिने दत्त्वा ततश्चान्द्रायणञ्चरेत् ।
राज्ञा शिचा प्रकर्त्तव्या चौरैर्भ्यः पापभीरुणा ॥
बाल्ये पौगण्डके चैव यवनिष्केण दण्डयेत् ।
अशक्ते रूपकशतम् सहस्रं मदहस्तिने ॥
जीवनं तस्य गृह्णीयादत्यशक्तोद्विजोयदि ।

विप्रप्रायश्चित्तवत् राज्ञामूरुजानां द्विगुणं दण्डश्च 'कुर्यात्' । शूद्रस्य
हस्तविच्छेदः पूर्ववत्कर्त्तव्यः ।

गजहरणं स्त्रीणामसम्भवमिति तत्रै प्रायश्चित्तमपि नोक्तम् ।

इति हेमाद्रौ गजस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) कुर्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) असम्भवात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तत्रेति काशीपुस्तकएव दृश्यते ।

अथाऽश्वस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

उत्तमाश्वं द्विजोहत्वा पारक्यं तरुणं मुदा ।

यमलोकमुपागम्य पङ्गुर्भूयाद्भुवस्तले ॥

हारीतः—

उत्तमाश्वं जातिमात्रं बड़वां बालिकामपि ।

विप्रो^१ वै सङ्गदोषेण हत्वा नरकमश्नुते ॥

पुनर्भूयान्महापापी पङ्गुः सर्वाङ्गसन्धिषु ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति द्विवारं चान्द्रभक्षणम् ॥

मार्कण्डेयः—

बड़वां जातिमात्रं वा राज^२ योग्यं हयं द्विजः ।

अरण्ये राजशालायां चौर्यबुद्ध्या जनैः सह ।

हत्वा नरकमासाद्य भवेत्पङ्गुर्भुवःस्थले ॥

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं द्विवारं चान्द्रभक्षणम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अश्वस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) देवल इति कीतपुस्तके नास्ति ।

(२) योविप्रः सङ्गदोषेण इति कीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) राजा योग्यं इति कीतपुस्तकपाठः ।

अथ उष्ट्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

वामनः—

क्रमेलकं हरेद्यस्तु विप्रोराज्ञां धनातुरः ।

स तु नारकमागम्य जायते वक्रजानुकः ॥

जावालिः—

राज्ञां परेषां^२मुष्ट्रं वा^३द्विजोहत्वा धनातुरः ।

सएव नरकं गत्वा वक्रजह्नु^४ भवेदभुवि ॥

अरण्ये राजसदने विप्रोहत्वा क्रमेलकम् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नरकाद् दीर्घजह्नुवान् ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ।

बाल्ये पौगण्डके तमं कौमारे चान्द्रमुच्यते ॥

राज्ञा शिञ्जा प्रकर्त्तव्या पूर्व्ववद्वर्णभेदतः ।

प्रायश्चित्तमपि पूर्व्ववद्वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ उष्ट्रहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति त्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) अथं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वक्रजानुहुरिति काशीपुस्तकपाठः ।

अथ खरस्तेयप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

योविप्रस्तु खरं हत्वा पारक्यं धनकाम्यया ।
सङ्गदोषादयं पापी मृगचाण्डालमाप्नुयात् ॥
यमलोकमुपागम्य हीनजातिर्भवेद्भुवि ।

मार्कण्डेयः—

खरं हत्वा द्विजोभोहात् पारक्यं गृहमध्यतः ।
वने वा सङ्गदोषेण नरकं याति दारुणम् ॥
हीनजातिर्भवेत् पञ्चान्निष्कृतिः कथितोत्तमैः ।
वाल्मे पौगण्डके राजन् कायकच्छं समाचरेत् ॥
तरुणे तप्तकच्छं स्यात् तस्य पापविशुद्धये ।
राज्ञा दण्ड्यः स पापीयान् दापयित्वा पुनः खरम् ॥
विप्रे तु^२ दशरूप्यं स्यात् राज्ञि^३ विंशतिरेव वा ।
जरुजे च तथा प्रोक्तां पादजे हस्तच्छेदनम् ॥

तत्स्त्रीणामेवमर्द्धक्रमेण योजनीयम् ।

इति हेमाद्री खरहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) दशरूप्यं स्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) राज्ञा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथाऽज-वस्तहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयः

अजं वस्तं द्विजोद्धत्वा पारक्यं मदगर्वितः ।

महतीं यातनां गत्वा भवेत् सृगुर्भुवस्तले ॥

^२जातूकर्णः

ब्राह्मणो मदगर्वेण पारक्यमजवस्तकम् ।

तीव्राच्च यातनां भुक्त्वा हिंसको जायते भुवि ॥

जावालिः—

अजं वस्तं गृहेऽरण्ये पारक्यं गर्वितो द्विजः ।

मुषित्वा नरकं गत्वा हिंसको जायते भुवि ॥

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना प्राजापत्यं समाचरेत् ।

स्त्रीणामर्धं ततोरात्रां विप्रवत्सर्व्वमीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ अज-वस्तहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) जातूकर्णरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽऽरण्यसृगहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

व्याघ्रं वराहं भङ्गुकमेणीं कृष्णसृगं तथा ।
 राज्ञां^२ क्रीडार्थमानीतं हृत्वा विप्रः कथं भवेत् ॥
 प्राजापत्यं दुष्टसृगे हरिण्यां तप्तमुच्यते ।
 चान्द्रं कृष्णसृगे प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

वैधायनः—

राज्ञां^३ क्रीडार्थमानीतान् आरण्यान् दुष्टचारिणः ।
 व्याघ्रं वराहं भङ्गुकमेणीं कृष्णसृगं तथा ॥
 हृत्वा नरकमाप्नोति^४ प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।
 व्याघ्रे वराहे भङ्गुके प्राजापत्यं विशोधनम् ॥
 हरिण्यां तप्तकच्छं स्याच्चान्द्रं कृष्णसृगे द्विजः ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥
 गवये शरभे चैव प्राजापत्यं हि पूर्व्ववत् ।
 राज्ञां स्तेये प्रकर्त्तव्यमेवमेव विशुद्धये ॥

इति हेमाद्रौ आरण्यसृगहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) रामाक्रीडार्थमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राज्ञइति खेचितपुस्तकपाठः ।

(४) प्राजापत्येन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ ग्राम्यमृगपक्ष्यादिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

नारदीये—

मयूरं सारसं चैव कपोतं जालपादकम् ।

शुकं चापं बलाकञ्च शिशुमारञ्च^२ कच्छपम् ॥

एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ।

पराशरः—

टिट्ठिभं चक्रवाकञ्च शिशुमारञ्च कच्छपम् ।

मयूरं सारसञ्चैव कपोतं जालपादकम् ॥

एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ।

* मार्कण्डेयः—

^३मकरं नकुलं काकं वराहं भूषकं तथा ।

मार्जारं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा ॥

सारिकां कसरं हत्वा हत्वा वा कुक्कुटं तथा ।

सौपर्णं^४ गृध्रश्रेणां च शिवां कङ्कं सृगालकम् ॥

लच्छार्द्धमाचरेद्दिद्वान् ज्ञात्वा तद्विगुणं चरेत् ।

वस्त्रीं च नरपिं रक्तपुच्छकं बहुपादकम् ॥

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) लप्पलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

* क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) मयूरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) गृध्रश्रेणां च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

हृत्वा हृत्वा^१ द्विजः कुर्याद् द्वादशाह^२भोजनम् ।

अज्ञानादिसंयन् हृत्वा षड्वाचं स्यादभोजनम् ॥

इति हेमाद्रौ ग्राम्यसृग^३ पक्ष्यादिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) हृत्वा इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) विशेषनं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ग्राम्यसृगहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ भूमिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

स्वदत्तां परदत्ताञ्च योहरेच्च वसुन्धराम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥

एकैकभागिनो लोके सर्व्वेपामिव भूभुजाम् ।

न भोज्या न करग्राह्या विप्रदत्ता वसुन्धरा ॥

“करग्राह्ये”ति तस्यां भूम्यामुत्पन्नधनग्रहणम् ।

देवस्यामी—

ग्रामं वा क्षेत्रमात्रं वा केदारं भूमिमेव वा ।

विप्राधीनं हरन्^२ राजा यमलोकमवाप्नुयात् ॥

पञ्चादभुवमुपागम्य कृमिराशिर्भवेन्नले ।

नारदीये—

क्षेत्रं ग्रामं तटाकं वा धनं केदारमेव वा ।

भूमिं वा विप्रदत्तां राजा वा प्रभुरेव वा ॥

हत्वा नरकमाप्नोति कीटोऽभून्मलमध्यतः ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा महापातकशोधनी ॥

क्षेत्रं हत्वा षड्विंश्यादग्रामे चान्द्रायणं स्मृतम् ।

तटाके तद्द्वयं प्रोक्तं वने चैव तदाचरेत् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) नच वै ग्राह्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) हरैर्ग्राजा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्रभुभाववान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

केदारि तप्तकच्छं स्याद्भूम्यां चान्द्रवयं स्मृतम् ।

तदेतदेकवारहरणविषयम् । बहुवारि तद्विगुणम् । प्रत्यब्दं फल-
स्वीकारे च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमर्हति ।

इति हेमाद्रौ भूमिहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ 'दत्ताऽपहरणप्रायश्चित्तमाह' ।

देवलः—

भूमिं क्षेत्रं धनं धान्यं वस्त्रं कन्यां विभूषणम् ।
सालग्रामञ्च लिङ्गञ्च गृहं शय्यां महोन्नतिम् ॥
पूर्वं दत्त्वा द्विजेभ्यश्च पञ्चाङ्गोभपरायणः ।
स्वयं कृत्वा महाघोरं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

मार्कण्डेयः—

सालग्रामञ्च लिङ्गञ्च धेनुं वस्त्रं विभूषणम् ।
भूमिं क्षेत्रं धनं धान्यं वस्त्रं कन्याविभूषणम् ॥
महिषीं वा गृहं शय्यामनडाहं द्विजातये ।
पुण्यकाले स्वयं दत्त्वा पञ्चादयदि समाहरेत् ॥
रौरवं नरकं घोरं प्रयाति स महाभयम् ।
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना महापातकनाशिनी ॥
पुनर्दत्त्वाऽथ तद्वस्तु पञ्चात्तापपरायणः ।
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति मानवः ॥
अदत्त्वा तानि वस्तूनि भुङ्क्ते यदि स पापधीः ।
चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तमथवा भूपरिक्रमः ॥
भूपतिर्विप्रवत्कुर्याद्द्विगुणं शुद्धिहेतवे ।
इति हेमाद्रौ 'दत्ताऽपहरणप्रायश्चित्तम्' ॥

(१) स्वदत्तेति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याहृतिः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) कन्यां विभूषणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) स्वदत्तेति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ रत्नहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

मुक्ताः प्रवालं वैदूर्यं वज्रं नीलं तथैव च ।
 पद्मरागं मरतकं पुष्परागमतः परम् ॥
 एतानि रत्नजातानि विप्रोहरति भूविलात् ।
 प्रत्यक्षं वाऽथ^२ चौर्याद्वा स पापी नरकं व्रजेत् ॥
 पञ्चाङ्गुलिं समागम्य कुरूपो^३ जायते भुवि ।

मार्कण्डेयः

मौक्तिकं पुष्परागञ्च वज्रं वैदूर्यमेव वा ।
 प्रवालं पद्मरागञ्च गारुत्मतमतः परम् ॥
 इन्द्रनीलं महावज्रं हिजोयः पापमोहितः ।
 पारक्यं यदि चौर्येण मुञ्चाति^४ नरकं व्रजेत् ॥
 पञ्चाद् भूमिं समागम्य कुरूपोजायते भुवि ।

[भवेत् कुत्सितजन्मवान् इत्यर्थः]

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यदि हि इति क्रीतपुस्तकपाठः यदिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कुरूपी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मुपित्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

ऋतुद्वये पराकं स्यात् षण्मासे चान्द्रमुच्यते ।

प्रत्यक्षहरणे विप्रस्वब्दे^१ पातित्यमर्हति ॥

संवत्सरं प्रत्यहं रत्नस्तेये, पतितप्रायश्चित्तं संवत्सरान्ते वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ रत्नस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्वप्रब्दे इति क्रीतलोचनितपुस्तकपाठः ।

अथ बालहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

नारदः—

बालं^२ हरेद् द्विजोदेवात् पारकं द्रव्यलोभवान् ।

स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

गौतमः—

ब्राह्मणं क्षत्रियं बालं वैश्यं शूद्रमथाऽपि वा ।

अलङ्कारयुतं विप्रस्तं हृत्वा विक्रयेत्ततः ॥

स चाण्डालत्वमासाद्य सर्ववर्णवहिष्कृतः ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥

कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्बालं^३ मोषतः ।

गालवः—

पूर्वजः क्षत्रियं बालं वैश्यं शूद्रमथाऽपि वा ।

अलङ्कारयुतं विप्रः क्षत्रं पादजमेव वा ॥

सर्वालङ्कारसंयुक्तं हृत्वा तत्र कथं भवेत् ।

स विप्रोभूणहन्ता स्यान्मृतद्याण्डालजन्मवान् ॥

तस्यैव निष्कृतिरियं सर्वाघौघनिकन्तनी ।

बालकं स्वामिने दत्त्वा पद्यात्तापसमन्वितः ॥

ब्राह्मणे तप्तकच्छं स्यात् पराकं क्षत्रिये स्मृतम् ।

वैश्ये तु यावकं प्रोक्तं पादजे वपनं स्मृतम् ॥

(१) आहृति कीतपुस्तके नास्ति ।

(२) हृत्वा इति कीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) बालमुष्णतः इति कीतलेखितपुस्तकपाठः ।

एतत् 'पुनर्दानविषयम् । अदत्त्वा चेद् विशेषमाह ।

जावालिः—

अदत्त्वा स्वामिने बालं चान्द्रं विप्रे प्रचोदितम् ।

क्षत्रिये तप्तकच्छं स्याद् वैश्ये धावकमीरितम् ॥

पादजे पञ्चगव्यं च वपनं तु शिरोरुहाम् ।

क्षत्रिय-वैश्ययोः पारक्यबालहरणे विप्रोक्तप्रायश्चित्ताद्दिगुणम् ।

शूद्रस्य हस्तच्छेदः भूषणापहरणे पादच्छेदश्च । स्त्रीणामे-
तेषामर्हमुक्तम् ।

इति हेमाद्रौ बालहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुनर्दानविषयं इति लेखितपुस्तकपाठः पुनर्दानत्वविषयं इति क्रीतपुस्तक-
पाठः ।

(२) पारक्यमीरितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ 'कन्यकाहरणप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

कन्यां सुरुपिणीं विप्रोभूषणैर्भूषितां सतीम् ।

जारबुद्ध्या हरिद्वापि नरकं याति दारुणम् ॥

तदन्ते भुवमासाद्य भिन्नयोनौ स जायते ।

गालवः—

विप्रोयः कन्यकारत्नं सर्व्वभूषणभूषणम् ॥

विप्रजं बाहुजा^१जातं पादजं वा विशेषतः ।

मुपित्वा दुष्टसङ्गेन परवाक्यानुसारतः ॥

न तस्य नरकाद्भूय पुनरावृत्तिरस्ति हि ।

तदन्ते भुवमासाद्य जायते भिन्नजन्मवान् ॥

पराशरः—

पूर्व्वजः कुलजां कन्यां पितृगोहविवर्द्धिनीम् ।

हत्वा कामातुरीनित्यं न तस्य पुनरुद्भवः ॥

(१) कन्यकाहरणे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) भिन्नयोनौ इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) बाहुजाजातं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) परं वाक्यानुसारतः इति श्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।

(५) पुनरावृत्तिवर्जितः इति श्रौतपुस्तकपाठः पुनरावृत्तिवर्जित इति लेखित-
पुस्तकपाठः ।

चाण्डालजन्म संप्राप्य ब्रह्महेव 'श्वसन्नृप ।
 'देत्त्वा तां स्वामिने पश्चात् शुद्धिचान्द्रायणव्रतात् ॥
 अदत्त्वा पुनरप्येनां न पश्चात्तापवान् द्विजः ।
 महाचान्द्रायणं कृत्वा पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।
 राजकन्यां हरेत् 'कायं तप्तं विट्शूद्रकन्ययोः ॥
 'राज्ञोविप्रसुताऽऽदाने द्विगुणं विप्रचोदितात् ।
 वैश्योविप्रसुतां हृत्वा राजवन्मुनिचोदितम् ॥
 शूद्रो 'हरन् विप्रकन्यां कारोषवधमर्हति ।
 तत्तत् स्त्रीणामर्हमर्हं प्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ कन्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) वसन्नृप इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) हृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कार्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) राजविप्रसुतादाने इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) हरेदिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ नारीहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

विप्रः सतीं स्वकुलजां विप्रपत्नीं हरेद् यदि ।
‘तोषयित्वा सुवार्त्ताभिरुत वाऽपधिया खलः ॥
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषदहनादृतं^२ ।

मार्कण्डेयः—

अनङ्गीकरणे साध्वीं विप्रपत्नीं द्विजः^३ खलः ॥
बोधयित्वा सुवार्त्ताभि^४ ‘धीरबुद्ध्या हरेद्यदि ।
राजा तं दण्डयेत् पश्चात् कारीषदहनादितः ।

गालवः—

अनङ्गीकारिणीं विप्रपत्नीं साध्वीं द्विजोहरेत् ॥
संसर्गे^५ ‘कर्षणच्छेदः स्वभावे तस्य वाऽर्पणे ।
केश^६ संवपनं कृत्वा तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥
रहस्येनामुपागृह्य चान्द्रायनमथाऽऽचरेत् ।

एतत्सकृदिषयं, अभ्यासे द्विगुणं, अत्यन्ताभ्यासे कारीषबध-
एव । नान्यत् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) “बोधयित्वा सुवार्त्ताभिधीरबुद्ध्या हरेद्यदि” इति क्रीतकाशी पुस्तकपाठः ।

(३) दहनादृतः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) खलत्वतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) उक्तशाराद्धिया खलः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) कर्षणच्छेद इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) केशस्य वपनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मनुः—

क्षत्रियोवैश्य 'जातिं वा बलाद्वाङ्मणसुन्दरीम् ।

मुषित्वा रौरवं याति बधः कारीषवज्जिना ॥

एवं शुद्धिमवाप्नोति मौसल्यं पादजे स्मृतम् ।

'विप्रस्य क्षत्रिय-वैश्यकन्याहरणे चान्द्रद्वयं चान्द्रं च । शुद्राङ्गना-
हरणे प्राजापत्यं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ नारीहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) वैश्यजाती इति कीतपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रक्षत्रियेत्यादि कीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पुरुषहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

पराशरः —

विप्रोहरेत् प्रियं मर्त्यमुन्मत्तं मन्त्रभेषजैः ।

देशाद् देशान्तरं गत्वा स विप्रोनरकं व्रजेत् ॥

जाबालिः—

विप्रः परं नरं हृत्वा भ्रामयित्वौषधादिभिः ।

देशाद्देशगतः पश्चाद् दत्त्वा तं पुनरादरात् ॥

कुर्याद्देहविशुद्धयर्थं तप्तकच्छं मनूदितम् ।

अनर्पयित्वा तं मूढद्यान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥

विप्रस्य क्षत्रियं वैश्यं हृत्वा मन्त्रविधानतः ।

पुनर्दत्त्वा पराकं स्याद् अन्यथा चान्द्रमौरितम् ॥

क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणं हृत्वा विप्राद्दिगुणं व्रतम् । शूद्रे मौसल्यम् ।

^२तत्तत्स्त्रीणामहं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पुरुषहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहोति क्रीपुस्तके नास्ति ।

(२) तत्स्त्रीणामित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ वेश्याहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

भोगासक्तस्तु योवेश्यां^२ विप्रः पापपरायणः ।
रमेत्तां यदि दुष्टात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

गालवः—

वेश्यां विप्रः सतीं त्यक्त्वा स्वभार्यां मन्मथातुरः ।
औषधैर्बहुभिर्मौल्यैर्वच्चयित्वा हरेद्यदि ॥
स महापापमासाद्य षष्टीभूयाद्भुवः स्थले ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति ज्ञात्वा यदि हरेदिमां ॥

जावालिः—

वेश्यां हरेद्यदा विप्रोवच्चयित्वौषधैर्बलात् ।
राज्ञा दण्ड्यः शतं रूप्यं सहस्रं वा नराधमः ॥
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं महासान्तपनं स्मृतम् ।

एतत् प्रायश्चित्तं हरणमात्रे विवेचनीयम् । तत्र तस्यां रतिर्यदि
^३तदा तस्य विशेषमाह ।

अङ्गिराः—

वेश्याया हरणे राजन् महासान्तपनं^४ विदुः ।
तत्रैव रममाणस्य चान्द्रं शुद्धिप्रदं सदा ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वेश्यां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदेति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(४) महासान्तपने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'चत्रिये द्विगुणं प्रोक्तं वणिक् चत्रियवच्चरेत् ।

शूद्रे दण्डः शतं रूप्यं [विप्रोऽभ्यासे पतिष्यति] ॥

विप्रोवेष्ट्यां हत्वा तत्र क्रीडासक्तश्चेत् संवत्सरादूर्ध्वं पतितोभवति ।

इति हेमाद्रौ वेष्ट्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) चत्रिवादु इति सेखितपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः सेखितपुस्तके न दृश्यते ।

अथ दासीहरणप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

दासीं कामातुरोगच्छेत् पूर्वजो धर्ममुत्सृजन् ।

स एव नरकस्थायो यावदाभूतसंभवम् ॥

जातूकर्णः—

पूर्वजो यदि यो^१ दासीं स्वधर्मं संपरित्यजन् ।

वच्चयित्वौषधैर्वेश्यां हरेत्^२ स खलु पापधीः ॥

मृत्वा नरकमासाद्य भुवि भूयान्निरिन्द्रियः ।

चतुर्विंशतिमते^३

यदि विप्रो हरेद्दासीं वच्चयित्वौषधैर्बलात् ।

स^४ गच्छेन्नरकं घोरं कालसूत्रं महद्भयम् ॥

दासीहर्तुः वैश्याहर्तुर्विप्रस्य यत् प्रायश्चित्तमुदीरितं तत्सर्वं स्वहरणे

भोगं विचार्य कुर्यात् । राजवैश्ययोः पूर्ववदुक्तम् । शूद्रस्य तदेव ।

तत्तत्स्त्रीणां दासीहरणे तत्तदर्हाईमानेन वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ दासीहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) यस्तु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) संपरित्यजेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदि स पापधीः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चतुर्विंशतिमतेऽपि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) गत्वा इति लेखिततपुस्तकपाठः ।

अथ शय्याहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गौतमः—

विप्रसु क्षत्रियोवैश्यः पारक्यं तल्पमाहरेत् ।

सोपस्करं महामूल्यं^२ सखटं^३ भोगलोलुपः ॥

यमलोकमुपागम्य अङ्गारशयनं व्रजेत् ।

ततोभुवमुपागम्य पृष्ठदेशे व्रणीभवेत् ॥

देवलः—

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्तल्पं सोपस्करं हरेत् ॥

महाधनं सखटञ्च चौरबुद्ध्या बलादिह ।

सोऽन्ते कृतान्तशरणे व्रजेदङ्गारतल्पताम् ॥

न तस्य पुनरावृत्तिः पृष्ठे^४ व्रणभयादिभिः ।

मार्कण्डेयः—

^५त्रयोवर्णाः स्वधर्मादीन् त्यक्त्वा तल्पं महाधनम् ।

सोपस्करं हरियुक्ते यमलोके सुदारुणम् ॥

अङ्गारशयनं^६ यान्ति पश्चात्^७ पृष्ठे व्रणोभवेत् ।

तेषां दोषविनाशाय प्रायश्चित्तं प्रजापतिः ॥

(१) आहरेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) स खट्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) व्रणभयादिभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) त्रयोवर्णान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) गत्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पृष्ठव्रणी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्राह चान्द्रं पराकञ्च तसञ्चैव यथाक्रमम् ।
तत्तत्स्त्रीणां तदर्थं स्यात् शूद्रं दण्ड्याञ्च पूर्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ शय्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

[अथ यानहरणप्रायश्चित्तमाह ।

गौतमः—

आन्दोलिकां यदाविप्रयतुरन्तां विशेषतः ।
मनुष्यबाह्नां यानं स्याद् दारुचित्तैर्विभूषितम् ॥
धृत्वा पापधिया पापी नरकं याति दारुणम् ।
स वै भुवमुपागम्य ब्रह्मवान् पृष्ठदेशतः ॥

पराशरः—

यानमान्दोलिकादीन्यः पारक्यं भोगदृष्ट्या ।
विप्रोहरेन्महादुःखमनुभूय भुवः स्थले ॥
पृष्ठदेशे यदा वक्त्री जायते वर्णगर्हितः ।
तस्य दोषविनाशाय प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

एतत् पुनर्दानविषयम् । अदत्त्वा प्राजापत्यद्वयं वेदितव्यम् ।
क्षत्रियवैश्ययोरेवं वेदितव्यम् । शूद्रे तदद्रव्यं स्वामिने पुनर्दाप-
यित्वा शतरूप्येण दण्डः । तत्तत्स्त्रीणां तदर्धं यथाक्रमं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ यानहरणप्रायश्चित्तम् ।]

[] अथ यानहरणप्रायश्चित्तमाहेत्यादिः इति हेमाद्रौ यानहरणप्रायश्चित्त-
मित्यनोपगम्यः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

[अथ उपानहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

उपानत्पादुके राजन् पारक्यं योद्विजोहरेत् ।
स चाण्डालसमोभूयात् कण्टकास्तरणं व्रजेत् ॥

यमः—

उपानत्पादुके यस्तु पारक्यं वै द्विजोहरेत् ।
कण्टकास्तरणं गत्वा पादशूलीभवेद्भुवि ॥

मरीचिः—

योविप्रः पापमन्नात्वा उपानत्पादुके हरेत् ।
यमलोकमुपागम्य शयनं कण्टकोपरि ॥
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

एतत् पुनरदानविषयम् । दत्त्वा पञ्चगव्यभक्षणम् । क्षत्रिया-
दीनामेवम् । तत्तत् स्त्रीणां पूर्व्ववत् तदर्थं यथाक्रमं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ उपानहरणप्रायश्चित्तम् ।]

अथ ऋतहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

कृत्रं हरेत् द्विजोनैव^२ महातपनिवारणम् ।
यमप्रीतिकरं पुण्यं सर्व्वसौख्यप्रदायकम् ॥

मार्कण्डेयः—

पारक्यं पुण्यदं सर्व्वसौख्यदायि महाधनम् ।
तद्विप्रो यदि मुष्णाति अनाधारो भवेद्भुवि ॥

शिवरहस्ये—

महामूल्यं महासौख्यप्रदं नृणां द्विजो हरेत् ।
कृत्रमुष्णहरं पुण्यं नरकं याति दारुणम् ॥
अनाधारो भवेद्भूमौ सर्व्वदा^३ भुवि गर्हितः ।
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना भारते लोकपावनी ॥
वस्त्रावृते पराकं स्यात् केतकी^४ पर्णसंहते ।
यावकं तालपत्रैश्च^५ निर्मिमेते राजवत्सभ ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सर्व्वदं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) केतकीवर्ण इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) निर्मिमेतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पञ्चगव्यं पिवित्पश्चात् पुनर्दत्त्वा तु तदनम् ।
 अभ्यासे^१ द्विगुणं प्रोक्तं क्षत्रियाणामिदं व्रतम् ॥
 तत्तत्स्त्रीणामिदं ज्ञेयं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रीच्छत्रहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) अभ्यासे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ चामरहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गौतमः—

चामरं सर्वभूतानां देवानामपि प्रीतिदम् ।

राजयोग्यं^२ हरन्विप्रः सद्योगच्छेद्यमालयम् ॥

देवलः—

चामरं सर्वदेवानां भूतानां भूपतेरपि ।

राजचिह्नं हरेद्यस्तु सद्योभवति पातकी ॥

मार्कण्डेयः—

भूपतीनाञ्च देवानां नृणां तापाऽपहारियत् ।

चामरं हरते विप्रः सद्योयमपुरं व्रजेत् ॥

देवानां हरणे चान्द्रं प्राजापत्यञ्च भूपतेः ।

भूतानां हरणे बालव्यजनं^३ यावकं चरेत् ॥

एतत्पुनरर्पणविधयम् । अन्यथा द्विगुणम् । सर्वेषां वर्णानां

स्त्रीणामपि चित्रसंगतव्यजनहरणेऽपि प्रायश्चित्तमेवं करणीयम् ।

इति हेमाद्रौ चामरहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहोति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) हरेद्विप्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) बालव्यजनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ पुष्पहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

वसिष्ठः—

आरामे पुष्पहर्त्ता यो देवपूजार्थं कल्पिते ।
यावत् तत्रैव पुष्पाणि सुगन्धीनि महान्त्यपि ॥
तावद् वर्षसहस्राणि यमलोकं समश्रुते ।
पुनर्भूमिगतः पापौ जायते वक्रनासिकः ॥

[हारीतः—

पारक्याणि प्रसूनानि यो हरेदिप्रवल्लभः ।
महान्तं नरकं गत्वा जायते रन्ध्रनासिकः ॥]

महाराजविजये—

पुष्पजालं हि पारक्यं देवपूजार्थमादरात् ।
सुगन्धिकरवीरादि हृत्वा विप्रः स पापभाक् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सुविचार्य मनीषिभिः ।
देवद्रव्यापहरणे चान्द्रं वक्ष्यसेवनात् ॥

(१) आह्वेति इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यावन्त्यत्रैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(३) पुष्पजालं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) सुविचार्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

परार्कं ब्रह्मनिर्माणे कायः क्षत्रियवैश्ययोः ।

[क्षत्रियवैश्यनिर्माणे आरामे इति योजनीयम्] ॥

स्त्रीणामपि पूर्ववद् योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ पुष्पहरणप्रायश्चित्तम् ।

[] अयं पाठोलेखितपुस्तके नास्ति ।

अथ फलहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

कदलीं मातुलिङ्गञ्च नारिकेलञ्च^२ पानसम् ।
द्राक्षा-कर्पूर-जम्बीर-चूत-जम्बूफलानि च ॥
हृत्वा विप्रसु पारक्यं भुक्त्वा नरकमश्रुते ।
पुनर्भुवमुपागम्य फलहीनोऽपि जायते ॥

जावालिः—

फलानि विविधानीह देवप्रीतिकाराणि वै ।
मुषित्वा वै^३ द्विजोलोभान् नरके वासमश्रुते ।
भुवः स्थलमुपागम्य फलहीनोऽपि भवेत् ॥

महाराजविजये—

नानाविधं फलं विप्रः परकीयं मनोहरम् ।
हृत्वा लोभान् महापापी नरके वासमश्रुते ॥
फलहीनो भवेत्लोके तस्मात् स्तेयं न कारयेत् ।
ऋतुत्रये पराकः स्याद् वत्सरे चान्द्रमुच्यते ॥
पञ्चगव्यं पुनर्दत्त्वा नान्यथा ऋषिचोदितम् ॥

अत्रियवैश्ययोरितद्विगुणम् । तत्तत् स्त्रीणां पूर्ववद्विज्ञेयम् ।

इति हेमाद्रौ फलहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) नारिकेलञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रो हृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ कन्दाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

सूरणं शृङ्गिवेरञ्च हरिद्रामूलकं तथा ।

अन्यानि मूलवस्तूनि देवयोग्यानि यानि च ॥

विप्रोमुषित्वा लोभेन तेन यद्यत्समाचरेत् ।

तत्सर्व्वं स्वामिनः प्रोक्तं^२ दीपवानिह जायते ॥

हारौतः—

सूरणं शृङ्गिवेरञ्च हरिद्रा मूलकं तथा ।

अन्यानि मूलवस्तूनि पारक्याणि द्विजोयदि ॥

^३हरेन् नरकमाप्नोति पापयोनिषु जायते ।

मार्कण्डेयः—

सूरणं^४ शृङ्गिवेरञ्च हरिद्रा मूलकं तथा ।

वस्तून्यन्यानि मूलानि विप्रोमुष्णाति कामतः ॥

अल्पद्रव्ये द्विजः स्तेयी दोषबाहुल्यमाप्नुयात् ।

पलद्वयं यदि हरेत् पारक्यं मूलवस्तु यत् ॥

तत्पुनः स्वामिने दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।

^५दशादिशतपर्य्यन्तं मूलद्रव्याऽपहारवान् ॥

(१) आह्वेति श्रुतपुस्तके नास्ति ।

(१) दीपवान् इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) हृत्वा इति श्रुतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) शृङ्गिवेरं इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(४) दशद्विशतपर्य्यन्तं इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

अदत्त्वा स्वामिने स्तेयी अयुतं जपमाचरेत् ।

ततः शुद्धोद्दिजोलोके अन्यथा दोषभाग्भवेत् ॥

तदाहाऽऽपस्तम्बः—

“एधोदके मूले पुष्पफले गन्धधामे शाक इति वचनमेकवार-
मल्पस्तेयविषयं ततोऽधिके उक्तप्रायश्चित्तमेव ।”

चतुर्यवैश्ययोः पूर्व्ववद् वेदितव्यम् । तत्तत्स्त्रीणामर्द्धांश-
न्यायेन योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ मूलहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ कोषहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अलावु दृतकोषञ्च वृन्ताकं शिग्रुजं तथा ।

तथैव तिल्विणीकोषं^१ कपित्थं कदलीं तथा ॥

एवमादीनि^२ कोषाणि हृत्वा पापमवाप्नुयात् ।

उपोष्य रजनीमेकां स्वगृह्णोक्तविधानतः ॥

महाव्याहृतिभिर्हीमः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति अभ्यासे द्विगुणं चरेत् ॥

एतदल्पकोषहरणविषयम् । बहुकोषहरणे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणामर्धम् ।

इति हेमाद्रौ कोषहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) कोषहरणे प्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अथालावुदृतकोषञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कोषं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कोषानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) एकेन इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) कोष इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शाकहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शाकान्तरण्यजातानि तथैव ग्रामजान्यपि ।
नानानामानि शाकानि नानावर्णानि पूर्वजः ॥
अपहृत्य यदा ^१लोभान्महाशोकमवाप्नुयात् ।
भारमात्रे महापापं ^२इतरेष्वल्पपापभाक् ॥

गौतमः—

शाकानि बहुरूपाणि नानानामानि वर्णशः ।
नानाविधानि यो हत्वा ^३महाशोकमवाप्नुयात् ॥
भारमात्रे महापापमितरे शोकभाग्भवेत् ।
प्राजापत्यं भारमात्रे पञ्चगव्यमथाऽल्पके ॥
बहुवारितु, चान्द्रं स्याद् वत्सरेण ^४विहग्भवेत् ।
स्त्रीणां राजवैश्ययोश्च सर्वत्र पूर्वोक्तं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ शाकहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) लोकात् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) इतरे स्तल्पपापभाक् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) महच्छोकमवाप्नुते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विह्नीभवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ पर्णहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयः—

कदलीमधुपर्णानि ताम्बूलीनामथापिवा^२ ।

^३परकीयाणि पर्णानि पालाशानि विशेषतः ॥

ग्राम्याख्यरख्यजानीह विप्रोद्धत्वा^४ स पातकी ।

महाराजविजये—

परकीयाणि पर्णानि ग्राम्याख्यरख्यजान्यपि ।

कदलीमधुपर्णानि ताम्बूलीनां विशेषतः ॥

अन्यानि पर्णजातानि विप्रोद्धत्वा महाबलः ।

भारमात्रे पराकं स्याद् वत्सरं स्तेयसम्भवे ॥

इतरे पञ्चगव्यं स्यात् प्राजापत्यं तु वत्सरे ।

^५स्त्रादीनां पूर्ववत् प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ पर्णहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहर्ति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वचेऽपिवा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) परकीयाणि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दत्त्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) स्तेयादीनां इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथेन्धनहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

इन्धनं दारुकाष्ठं वा समिधोदर्भसञ्चयान्^२ ।

सुक्स्नुवादीनि पात्राणि यज्ञसाधनहेतवे ॥

अरणीं यूपस्तम्भं वा परकीयं द्विजोहरेत् ।

स गत्वा नरकं घोरं क्षमिः समिधपूरितः ॥

जावालिः—

सुक्स्नुवादीनि पात्राणि समिधोदर्भसञ्चयान् ।

[अरणीं यूपस्तम्भं वा परकीयं द्विजोहरेत् ॥

स गत्वा नरकं घोरं क्षमिः समिधपूरितः ।]

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना महापापप्रणाशिनी ॥

इध्मसंग्रहणे राजन् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

सुक्स्नुवादिषु पराक^३ मरण्यां तप्तमीरितम् ॥

यूपस्तम्भे च चान्द्रं स्याद् इन्धने गव्यभक्षणम् ।

दर्भेषु भारमात्रेषु प्राजापत्यं विधीयते ॥

स्त्रीणां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ इन्धनाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) दर्भसञ्चये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] अयं श्लोकः क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(३) मरण्यां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ जलहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मनुः —

परकीयं जलं हत्वा केदारार्थं द्विजोयदि ।

आरामपोषणार्थाय अथवा शाकवृद्धये ।

सएव नरकं गत्वा मण्डूकोजायते भुवि ।

गालवः —

आरामपोषणार्थं वा केदारार्थं जलं हरत् ।

परकीयं द्विजोयस्तु तस्यैव नरके स्थितिः ॥

तदन्ते भुवमासाद्य मण्डूकोजायते महान्^२ ।

तस्य दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

एकेऽङ्गि शतगायत्री मासे तद्दशधा स्मृतम् ।

वत्सरे त्वयुतं प्रोक्तमतजह्नुं न निष्कृतिः ॥

दृष्टात्तोयदि योविप्रस्तावन्मात्रं हरिद्यदि ।

पीत्वा पञ्चाद्विचार्याऽथ शतं नामत्रयं जपेत् ॥

स्वप्नादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ जलहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) पारकीयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पारकीयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भुवि इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अथ भक्ष्य-भोज्यहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

अपूपं माषसम्भूतं तथा मुद्गसमुद्भवम् ।
 गोधूमानां विकाराणि भक्ष्याणि विविधानि वै^२ ॥
 संयावं परमान्नं च चित्वाद्धानि रुचीनिच ।
 चोथं लेह्यञ्च पेयञ्च^३ चित्रशाकानि यानिच ।
^४परकीयं द्विजोमोहाज्जिह्वाचापल्यतोहरत् ॥
 तस्यैव जिह्वा पतति यमलोके सुदारुणे ।
 स पञ्चाङ्गवमासाद्य वायसोऽभून्न संशयः ॥

जावालिः—

गोधूमसम्भवं चैव तथा माषोद्भवं रुचि ।
 मुद्गसम्भवमन्यच्च तथा क्षीरसमुद्भवम् ॥
 संयावं परमान्नञ्च चित्वाद्धानि^५ रुचीनिच ।
 पिष्टरूपाणि यावन्ति तथाफलसमुद्भवम् ॥
 तैलपक्वं क्षीरपक्वं^६ गुडपक्वं तथैवच ।
 चोथं लेह्यञ्च पेयञ्च^७ चित्रशाकानि यानि च ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) विविधानि च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) चित्रशाकानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) परकीयां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रुचीनिच इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) गुडपाकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) चित्रशाकानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'परकीयाणि योविप्रोजिह्वाचापत्यवान् हरेत् ।
 तस्यैव जिह्वा^१च्छिदेयत यमदूतैर्भयङ्करैः ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य वायसत्वं हि विन्दति^२ ।
 'तस्यैवं निष्कृतिः^३ स्तेये कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥
 भक्ष्याऽपहरणे पश्चात् सम्पूर्णे वेदमातरम् ।
 अल्पे ग्रतं सहस्रञ्च 'जपेन्नियमपूर्वकम् ॥
 अन्नस्तेयी च चित्रान्ने सम्पूर्णे तप्तमाचरेत् ।
 एतैः शुद्धिमवाप्नोति पुनर्दत्त्वा मृतिं हरेत् ॥

स्त्रयादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ भक्ष्य-भोज्यहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) पारकीयाणि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) त्रिविधा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जायते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) निष्कृतिरियं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) जपं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ क्रमुक-रुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रुद्राक्षान् क्रमुकान् पूगान् परकीयान् द्विजोहरेत् ।

सद्यएव द्विजन्माऽसौ शिवद्रोही प्रजायते ॥

महान्तं नरकं गत्वा जायते भुवि कीटकः ।

मार्कण्डेयः—

क्रमुकान् यस्तु रुद्राक्षान् परकीयान् द्विजाऽधमः ।

क्रयविक्रयलोभेन हरेद्यदि भुवःस्थले ॥

सद्यएव महापापी यमलोकं समनुते ।

भुवि पश्चात् स पापीयान् जायते पिटकाकृतिः ॥

प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् पाराशर्येण भाषितम् ।

शतादूर्ध्वं तु रुद्राक्षं हत्वा चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

शते पराकमले तु गायत्रीजपमाचरेत् ।

शतादूर्ध्वं सहस्रं तु क्रमुकं वा हरेद्विजः ॥

(१) अथ क्रमुकहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) परकीयान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कीटकाकृतिरिति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(४) चान्द्रायणं स्मृतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) यः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्राजापत्यञ्च चान्द्रञ्च योजयित्वा यथाक्रमम् ।

अतर्जुं महापापी निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥

स्त्रगादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ क्रमुक-रुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुड़हरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयः—

गुड़मल्पञ्च^२ भारं वा पारक्वं योद्विजोहरेत् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

तदन्ते भुवमासाद्य जायते मधुवृक्षकः ।

पराशरः—

योविप्रोलीभमोहेन परकीयं गुड़ं हरेत् ॥

अल्पं वा भारमात्रं वा स द्विजो^३ नरकं व्रजेत् ।

भुवि स्थावरतामित्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ॥

भारप्रमाणं पूर्वोक्तम् ।

अल्पगुड़े पराकः स्याद् भारे चान्द्रमुदाहृतम् ।

^४एवं संवत्सरादूर्ध्वं पतितोऽभून्न संशयः ॥

स्त्रगादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ गुड़हरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) अहं इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अल्पन्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विप्रः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) एवं वै वत्सरात् इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

अथ क्षीरहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पारक्यमग्निहोत्रार्थमानीतं क्षीरमुत्तमम् ।

द्विजोगोद्रव्यलोभेन सुषित्वा पापमाप्नुयात् ॥

श्रीतमः—

पारक्यमग्निहोत्रार्थमानीतं योद्विजोहरत् ।

सुषित्वा पापबाहुल्यमनुभूय भुवः स्थले ॥

पशुहीनोभवेत् पापी कृतं कर्म 'स्मरन् विभो ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धी' भवति निश्चयः ॥

उपोष्य रजनीमिकां परेद्युर्गोजलं पिबेत् ।

एतदेकदैव हरणे प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे द्विगुणम् । वत्सरान्ते

चान्द्रायणम् । स्त्रादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ क्षीरहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहति श्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) व्यनुस्मरन् इति सेषितपुस्तकपाठः ।

(३) शुभोभवति इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ दध्याऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गौतमः—

दधि तक्रं मधु द्रव्यं^२ पारक्यं^३ घृतमेव च ।

नवनीतं द्विजोद्धत्वा नरकं याति दारुणम् ॥

पुनर्भुवमुपागम्य पाषाणत्वमवा^४प्नुयात् ।

जावालिः—

पारक्यं दधि तक्रं वा नवनीतं घृतं मधु ।

देवतार्थं द्विजार्थं वा विप्रार्थं वा गृहस्थितम् ॥

द्विजोलोभातुरीयसु हरिर्त् तद्भारमानतः ।

महान्तं नरकं गत्वा भुवि पाषाणतां व्रजेत्^५ ॥

एकवारि दश जपेत् तन्ने दध्नि द्विजोत्तमः ।

नवनीते मधुद्रव्ये छष्टीत्तरशतं जपेत् ॥

द्विवारे तु सहस्रं स्यात् बहुवारेऽयुतं स्मृतम् ।

^१नवनीतमधुनोद्विगुणम् । बहुवारं संवत्सरे चान्द्रायणम् । 'नवनीते

मधुनि च महाचान्द्रायणम् । एतद्वर्षादूर्ध्वम् । घृते विशेषमाह—

(१) व्याहृतिः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) क्रव्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) व्यवस्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पाषाणवद्धृतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) नवनीते मधुनोद्विगुणं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) नवनीतमधुनो इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पलद्वये सहस्रं स्याद् अयुतं दशसंख्यया ।

शतादूर्ध्वं महादेव्याः 'लक्षेणान्त' विशुध्यति ॥

संवत्सरादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री दध्याऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) लक्षमात्रेण इति क्रीतकाशीपुरातनपाठः ।

अथ त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

मरीचं पिप्पलीं शुण्ठिं सर्वरोगहरं वरम् ।

सर्वपापहरं दिव्यं पारक्यं यो हरेद्भिजः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

जात्रालिः—

मरीचीं पिप्पलीं शुण्ठिं सर्वपापहरं महत् ।

सर्वरोगहरं पुण्यमपवर्गफलप्रदम् ॥

^२लोभेन यो हरेत् पापी महान्तं नरकं व्रजेत् ।

पलद्वये पराकः स्यात् प्राजापत्यं दशात्मके ॥

^३शते पलेषु चान्द्रं स्यात् सहस्रे स्तेयभाग्भवेत् ।

त्रिकटुकस्य पलसहस्रस्तेये ^४स्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

स्त्रियादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) सुधित्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शतं फलं सुचान्द्रं स्यात् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्राजापत्यं कृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ रसौषधिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

मार्कण्डेयः—

पूर्णचन्द्रोदयं चैव वसन्तकुसुमाकरम् ।
आनन्दभैरवश्चैव मृगाङ्गं राजपूर्वकम् ।
भूपतिं चाग्निपुत्रञ्च स्वर्णभष्म तथैवच ॥
ज्वराङ्कुशं विदाहञ्च तथा ग्रहकवाटकम् ।
अन्यान्यौषधजालानि शम्भुबीजोद्भवानि च ॥
गन्धकं पार्वतीबीजं सिन्दूरं हरितालकम् ।
अभ्रकं तालकञ्चैव कुसुमं वाऽऽत्मसम्भवम् ॥
लाक्षातैलं हस्तिगन्धं कुष्माण्डं सघृतं तथा ।
एतेष्वन्यतमं हृत्वा द्विजघ्नाण्डालतां भजेत् ॥

तेषु च औषधेषु मध्ये एकं वा विप्रोहरेत् तस्य प्रायश्चित्तमाह

गौतमः—

रसौषधानि यो हृत्वा द्विजः पापं विदन्नपि ।
स्तेयदोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं स^२ आचरेत् ॥
प्राजापत्यं निष्कमात्रे स्वर्णमात्रे विधुं चरेत् ।
पलमात्रे भुवः क्रान्तिं द्विपले पतितो भवेत् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वसन्तं कुसुमाकरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) व्रजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रायश्चित्तसूरीरितं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

भुवः क्रान्तिं भूप्रदक्षिणम् । 'एवमादिषु स्वरादीनामेवं
वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ रसौषधिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) एवं मृतादिषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गृहोपकरणाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गौतमः—

मुसलं दृषदञ्चैव उलूखलमनन्तरम् ।
वरटं वेणुपात्रञ्च शूर्पं दाम तथैवच ॥
वृहद्विलञ्च निश्रेणीं^२ मृन्मयं भाण्डमेवच ।
दारुपात्रं कुण्डलिनीं योहरेद्विजनायकः ॥
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारमर्हति ।

पुनः संस्कारइति पटगर्भसंस्कारः^३ ॥

यज्ञोपवीतद्वितयं गायत्रीदानमेव च ।
ब्रह्मोपदेशोविहितः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥
उपासनं प्रकर्त्तव्यं पुनः कर्मनिवृत्तये ।

यत्र यत्र पुनः कर्मपातः तदाह—

देवलः—

यत्र यत्र पुनः कर्म मुनिभिः परिकीर्तितम् ।
तत्रैव पटगर्भेण विरजाहीमएव च ॥
ब्रह्मोपदेशोगायत्री पञ्चगव्यमतः परम् ।
पाहित्रयोदशञ्चैव पुनः संस्कारउच्यते ॥

तदाह

-
- (१) आह्वेति कीतपुस्तके नास्ति ।
(२) मुसलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(३) वृहद्विलञ्च इति कीतपुस्तकपाठः ।
(४) मृन्मयं इति कीतपुस्तकपाठः ।
(५) पटगर्भप्रकार इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

मुनिभिर्यत्र 'वोक्तं' स्यात् पुनः संस्कारमादरात् ।

पटगर्भविधानेन तत्र तत्रैव कारयेत् ॥

घोड़गमहादानेषु तत्तद्दानप्रतिग्रहे पटगर्भविधानेन सर्व्वं
कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ गृह्योपकरणाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) यत्र वोक्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्तद्दाना प्रतिग्रहे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शस्त्राऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

कुन्तं खड्गञ्च परशुं भिन्दिपालं^२ धनुस्तथा ।
शस्त्रं खनित्रं मुसलं चक्रं खेटकसंज्ञितम् ॥
तूणीरं भिन्दिपालञ्च^३ गदादण्डं तथैवच ।
एतानि शस्त्रजालानि हरेद्विप्रः सक्तयदा ॥
महापातकमासाद्य नरके वासमश्नुते ।

^४भारद्वाजः—

शस्त्रं खनित्रं मुसलं खेटकं लाङ्गलं तथा ।
[तूणीरं भिन्दिपालञ्च गदादण्डं तथैवच ॥]
कुन्तं खड्गञ्च परशुं शङ्खु शल्यं धनुस्तथा ।
एतानि शस्त्रजालानि हिंसाहेतूनि योद्विजः ॥
हरेन्नरकमाप्नोति कारुकीभुविजायते ।
एतद्दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्राजापत्यं विदित्वा तु अन्नानात् यावकं चरेत् ।
पश्चाद्वि पञ्चगव्यस्य प्राशनं विधिपूर्वकम् ॥

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) भिन्दिपालं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) गदां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भरद्वाज इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

[] इदं श्लोकार्धं क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

तत्तत् कृत्वा द्विजः शुद्धः क्षत्रियोऽपि यदा हरत् ।

‘विप्राच्च द्विगुणं कुर्यात् सर्वतः पापशान्तये ॥

स्त्रीणामर्हं वेदितव्यम्—

इति हेमाद्रौ शस्त्राऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(?) विप्रचेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ मार्गनिरोधप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

योविप्रः पतितैः सार्द्धमरण्ये^२ मार्गमध्यतः ।
वस्त्रं धान्यं धनं ताम्रं पात्राऽऽदिकमुपाहरेत् ॥
स विप्रोनरकं गत्वा कालसूत्रमवा^३प्नुयात् ।
तदन्ते भुवमासाद्य^४ भिन्नजातित्वमाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

विप्रोमलिङ्गुचैः सार्द्धमरण्ये मार्गरोधकृत् ।
वस्त्रं धान्यं धनं ताम्रं पात्राऽऽदिकमुपाहरेत् ॥
स विप्रोयमलोकेऽथ महद्भयमवाप्य च ।
भुवमासाद्य पापात्मा भिन्नवान् जायते भुवि ॥
तस्य दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।
[एकत्र दिवसे राजन् प्राजापत्यमुपाश्रितम् ॥]
मासे चान्द्रसृतौ प्रोक्तं महाचान्द्रमुदौरितम् ।
वत्सरान्ते मुनिश्रेष्ठ सुवर्णस्तेयमाप्नुयात् ॥

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) शरण्ये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) जायते भुवि रोगवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] इदं श्लोकार्द्धं लेखितपुस्तके नास्ति ।

वत्सरान्ते सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । क्षत्रियादीनां
पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मार्गनिरोधप्रायश्चित्तम् ।

अथ तटाकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

तटाकं कूपकासारौ वनं चैवं द्विजोहरेत् ।
बलाद्वा चौर्यरूपेण हीनमूल्येन वा नृप ॥
तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्कदाचन ।
तदन्ते भुवमासाद्य जायते^२ कुक्षिरोगवान् ॥

मात्स्ये—

वनं तटाकं कूपं वा कासारं क्षेत्रमेव वा ।
पारक्यं यो द्विजोमोहात् मुञ्चाति द्रव्यलोभतः ॥
हीनमूल्येन चौर्येण बलाद्वा^३ ग्रामणीयतः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकाद् भयङ्करात् ॥
ततोभुवमुपागम्य कुक्षिरोगीह जायते ।
तस्यैव निष्कृतिरियं मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥
तप्तं सक्तत् द्विजोहृत्वा पराकं वक्त्रे स्मृतम् ।
अतज्जहं^४ शृणुष्वेदं स्वर्णस्तेयीति कथ्यते ॥

(१) तडागाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तडागं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भुवि रोगवान् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ग्रामणो यतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

संवत्सरादूर्ध्वं 'स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तं' कृत्वा शुध्यतीति तात्पर्यम् ।
चत्रियादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ तटाकादिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्तेयप्रायश्चित्तमित्येव लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तडागादीति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

ग्रामणीः प्राङ्निवाकश्च राजद्वारे पुरोहितः ।
मन्त्री राजगृहे राजन् स वा यजनमार्गतः^२ ॥
प्रजाभ्यः कार्यसिद्धयर्थं मूल्यं भागार्हतः क्रमात् ।
योहरेत् सततं पापी स वै नरकमश्रुते ॥

मार्कण्डेयः—

^३मन्त्री राजगृहे तात राजद्वारे पुरोहितः ।
ग्रामणीः प्राङ्निवाकश्च गृहक्षेत्रादिषु क्रमात् ॥
प्रजाभ्योमूलहारौ^४ यस्तासां कार्याऽभिवृत्तये ।
स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंज्ञवम् ॥
तदन्ते भुवमासाद्य मार्जारत्वमवाप्नुयात् ।

गौतमः—

^५राजा भारमनुदाहे ? प्राङ्निवाकः पुरोहितः ।
ग्रामणीर्ग्राममध्ये यः चत्वारः पापभागिनः ॥
प्रजाभ्योधनमादाय दद्याद् दानादिकं द्विजः ।
नरकस्थानमासाद्य मार्जारो जायते भुवि ॥

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) मन्त्रांजनमार्गतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मन्त्रिराजगृहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मूल्यहारिवे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) राजा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

पापं प्रतिग्रहीतृभ्यस्तद्वं तत्पुरोहितः ।
 यमणीः सकलं पापं मन्त्री कार्य्याऽनुसाधने ॥
 तत्पापं सकलं प्राप्य यमकूपे निमज्जति ।
 गृहक्षेत्रादिषु स्थित्वा दर्शनार्थं धनं हरेत् ॥
 दातुः सर्व्वाणि पापानि तत्क्षणादाप्नुयात्स वै ।
 एकवारं तु चान्द्रं स्यात् राजद्वारे पुरोहिते ॥
 महाचान्द्रं द्विवारं तु त्रिवारं 'स्वर्ण'हार्य्यसौ ।
 प्राड्विवाकस्य कथिता निष्कृतिः 'पापहारिणी' ॥
 रूपके पञ्चगव्यं स्यात् प्राजापत्यं तु निष्कके ।
 स्वर्णमात्रे तु चान्द्रं स्यात् 'ततो नास्तीति निष्कृतिः' ॥

पूर्वोक्ताद्यत्वारः [त्वेतावयश्चित्तं परिशोध्य] तत्तत्रायश्चित्तं
 कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः । वर्षादूर्ध्वं पतिताएव, प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि
 माप्नुयुः । नोचेन्न शुद्धाः । धान्यवस्त्रादिहरणेऽप्येवमेव अर्धपाद-
 क्रमेण योजनीयम् । क्षत्रियादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वयं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पापहारिणी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) ततो नास्ति इ निष्कृतिः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः श्रौतकाशौपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

अथ कूटसाक्षिप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

व्यवहारे च कलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु ।
कूटसाक्षं द्रव्यलोभाद् यो विप्रो वदतेऽनृतम् ॥
तस्य पुच्छाद्य पौच्छाद्य तदा नष्टत्वमाप्नुयुः ।
यमलोकमुपागम्य अनुभूय महद्भयम् ।
पुनर्भुवमुपागम्य पुच्छहीनो हि जायते ॥

मार्कण्डेयः—

व्यवहारेषु कलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु ।
धनं गृहीत्वा यो विप्रः कूटसाक्षं^२ वदेत् चेत् ॥
तस्यैव पुच्छपौच्छाद्य तदा नष्टत्वमाप्नुयुः ।
यमलोकादुपागम्य निष्पुच्छत्वमवाप्नुयात् ॥
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं महाचान्द्रमुदीरितम् ।

धर्मशास्त्रेष्वनृतमुक्त्वा द्विजवादे^३ महाचान्द्रं प्रायश्चित्तम् । धर्म-
शास्त्रेष्वनृते प्राजापत्यम् । इतरत्र कायकृच्छ्रम् । तदाह

मनुः—

द्विजवादे महाचान्द्रं धर्मशास्त्रे तदर्हतः ।
इतरेषु विवादेषु कायकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(१) कूट साक्षं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) पुत्राः पौत्राश्च इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजनादे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अनृते तप्तकच्छं स्यात् मील्यं धृत्वा द्विजाधमे ।

अनृते रूपकं ग्रतं राजा तं दण्डयेत् सुधीः ॥

इति हेमाद्रौ कूटसाचिवस्तुः प्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विजातय इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ पुस्तकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

पुस्तकं फलकं सूत्रं^२ लेख्यं बन्धनमेव च ।

अपहर्त्ता द्विजोयस्तु स महापापमाप्नुयात् ॥

भूलोकं समुपागम्य^३ महामूकोभवेदिह ।

महानारदीये—

लेख्यं सूत्रं बन्धनं वा पुस्तकं फलकं तथा ।

हत्वा वै ब्राह्मणो^४ लोभान् नरकं याति दारुणम् ॥

भूलोकं समुपागम्य महामूकोभवेदिह ।

तत्तद् द्रव्यं पुनर्दत्त्वा पश्चात्तापसमन्वितः ॥

प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं तदा देहविशुद्धये ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

इति हेमाद्रौ पुस्तकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) यादृशेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) लेखनबन्धनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मूकोभविहमर्हति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यस्तु द्विजोलोभात् इति लेखितक्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ ^१शालग्रामाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

^१शालग्रामं ^२शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः^३ ।

घण्टामुपस्करं विप्रोयो हरेत् पातकोत्तमः ॥

देवद्रोही स विज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।

मृत्वा नरकमाप्नोति जायते भुवि चौरवान्^४ ॥

मार्कण्डेयः—

^५शालग्रामं ^६शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः^७ ।

घण्टामुपस्करं विप्रोयोहरेत् पापबुद्धिमान् ॥

नरकं दारुणं गत्वा जायते भुवि जारवान् ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥

^८शालग्रामे तु चान्द्रं स्यात् शिवलिङ्गे तथैवच ।

[रत्नलिङ्गे महाचान्द्रं प्रतिमायां तथैवच ॥]

(१) शालग्राम इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शालग्रामशिला इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चक्रपाणिनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रौरवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) शाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) शालग्रामशिलां लिङ्गं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) चक्रपाणिनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(९) शाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[अथ पाठः क्रीत-काथोपुस्तकयोर्नास्ति ।

प्राजापत्यं चक्रपाणौ इतरेषु तथैवच ।

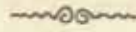
एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा गतिरस्तिहि ॥

स्त्रोणामर्द्धं क्षत्रियादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ शालग्रामाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

इति मलिनीकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽपात्रीकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

चाण्डालीं ब्राह्मणोगत्वा पञ्चवाणातुरः सक्तत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषाग्निवधादृते^२ ॥

एतज्ज्ञानात् सक्तहमनविषयम् ।

मार्कण्डेयः—

ब्राह्मणोयसु चाण्डालीमञ्जानाद् रन्तुमुन्मनाः ।

गत्वा तत्र महत् पापं कृत्वा तत्र बधोऽग्निमतः ॥

अग्निवधइति कारीषवधः । चाण्डालीगमने हेतुमाह^३ कामा
तुराणाम् ।

कुचौ मुखविलासश्च दृष्टि^४ र्भाषाः शिरोरुहाः ।

एतान् विलासान् चाण्डाल्या दृष्ट्वा तत्र प्रवर्त्तते ॥

मातृतः पितृतश्चैव कुलमेकीत्तरं शतम् ।

नरके निवसत्येव यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

(१) आर्जेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कारीषात्मवधादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) इति इह क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कासकातुराणां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) भावा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अतस्तद्दर्शनं भाषां वर्जयन्ति महौजसः ।

मत्स्यपुराणे—

द्विजोयः प्रत्यहं पापौ चाण्डालीं मनसा स्मरन् ।

रमिष्यामीति 'मोहेन स्मृत्वा पूर्वं तदुद्भवान् ॥

विलासानित्यर्थः ।

सकृत् स्मरणमात्रेण महान्तं नरकं व्रजेत् ।

गमने विषेपमाह ।

भारद्वाजः—

चाण्डाल्या^१ गमनं कुर्यां गमिष्यामि तदालयम् ।

इति योमनसि स्थाप्य गमनाय^२ उपक्रमेत् ॥

पदे पदे ब्रह्महत्यापापमेव समश्रुते ।

यमलोके महत्कष्टं^३ प्राप्नोति महदद्भुतम् ॥

यमदण्डप्रकारमाह ।

महाराजविजये—

छिनत्ति पादौ गमने जिह्वाच्छेदं वचस्यपि ।

अलिङ्गने हृदि च्छेदः कुचयोः पीडने करौ ॥

चुम्बने^४ दन्तघातः स्यात् तत्क्षणे शिश्नमोक्षणम् ।

एवं परोक्षे कुरुते यमोनास्त्यत्र संशयः ॥

(१) यो बुद्ध्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चाण्डालीगमनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) गमनाद्योपक्रमे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अवाप्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) दण्डघातः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

दिनमेकन्तु चाण्डालीं गत्वा विप्रः स्वमालयम् ।
 सर्वेषां स्पर्शनं कृत्वा पापं मनसि 'गूहयन् ॥
 ते सर्वे समतां यान्ति दिनमेकमिदं ततः^१ ।
 तेनैव सहसंसर्गमवाप्य गृहवासिनः ॥
 कृत्वा तत्साम्यमापुस्ते विचार्यैव प्रवर्त्तयेत् ।
 मासमेकं महापापी गृहे सङ्करकृत् सदा ॥
 'एतैर्जनैर्वहिष्कार्य्ययथा ज्ञातोमहाजनैः ।
 तद्गृहस्था यदा ग्रामे ज्ञात्वा संसर्गमाप्नुयुः॥
 ग्रामस्थास्ते जनाः सर्वे यथा^२ ज्ञाता जनैस्तथा ।
 ग्रामं दग्ध्वा तु निःशेषं कृत्वा प्रायोपवेशनम् ॥
 गतिर्वाभरणं तेषां तद्गृहस्थैर्विना सदा ।

देवीपुराणे—

तीर्थे^३ महाजनासङ्गे ह्यग्निदाहे महाभये ।
 द्विजो ज्ञात्वा तु चाण्डालीं सकृद्वत्वा तु शङ्किनीम् ॥
 चाण्डालीं तु पुनर्मत्वा देहशुद्धिं यदीच्छति ।

(१) गूहयान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तत्साम्यमापुस्ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) एते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) यथा ज्ञातो जनैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) तद्गृहस्थैर्विनासना इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) महाजनासङ्गेऽग्निरदाहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(८) पुनर्मत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तदा मनः समाधाय चापाग्रे प्रत्यहं मुदा ।

स्नानेन वासमात्रेण शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

नारदः—

^१चाण्डालीति द्विजः पूर्वमन्नात्वा कामपीडितः ।

पश्चाज् ज्ञात्वा तु चाण्डालीं शुद्धिमिच्छन् मनस्यतः ॥

रामसेतुमुपागम्य चापाग्रे प्रत्यहं शुचिः ।

प्रातः स्नात्वा मासमात्रं पूर्वजः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

गौतमः—

द्विजः कामातुरोगच्छेदविचार्य जनङ्गमाम् ।

पश्चात् ^१चाण्डालजायेति ज्ञात्वा शुद्धिपरायणः ॥

रामेश्वर-धनुष्कोद्यां प्रातः स्नानाद्विशुध्यति ।

मासमात्रेण राजेन्द्र नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

जावालिः—

^१चाण्डालीं रूपसम्पन्नां दृष्ट्वा विप्रः सकृद्भुजन् ।

स ^२चाण्डालसमो ज्ञेयः कारीषवधमर्हति ॥

एकस्मिन् दिवसे राजन् द्विवारं रमते द्विजः ।

(१) चाण्डालीति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चाण्डालजाया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डालीं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालसमः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मातृगामी स विज्ञेयः राजा तं दण्डयेन्मुदा ।

शिशुं सदृषणं च्छित्त्वा 'निर्वास्योविषयादहिः ॥

जातूकर्णः—

द्विजघाण्डालसंसर्गं ज्ञात्वा^१ कृत्वा विचारयन् ।

मासं वा बहुमासं वा पक्षं वापि दिनत्रयम् ॥

प्रत्यहं^२ स्नाऽऽस्थिते ग्रामे गृहे वा मेलनं चरेत् ।

ज्ञात्वा तथैव ग्रामस्थास्ते सर्व्वे गृहवासिनः ॥

ग्रामं गृहं तदा दग्ध्वा अर्पयेयुर्नृपाय तम्^३ ।

राजा सम्यग्विचार्य्याऽऽथ दण्डयेत् पूर्व्ववत् क्रमात् ॥

निर्वास्योविषयाद्राज्ञा यावत् प्राणावधारणम्^४ ।

तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ॥

दिनत्रये तु संसर्गं ग्रामे वा स्वगृहेऽपि वा ।

चालयित्वा^५ ततोऽभ्योभिर्मृन्मयानि परित्यजेत् ॥

सर्व्वं सचेनं स्नात्वा तु चक्रधातारं^६ मुत्तमम् ? ।

दशरात्रेण संसर्गं शोधयित्वा गृहादिकान् ॥

(१) निर्वास्यः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गृहे इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) स्नास्थितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) राज्ञे तं विनिवेदयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः विनिवेदयेदित्यत्र प्रत्यवेदयत्
इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) प्राणावधारणः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) ततोविप्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) चक्रधारं तमुत्तमं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ते सर्वे पूर्ववत् स्नात्वा षड्व्यं कच्छमाचरेत् ।
 मासमात्रेण संसर्गे निवासान् शोधयेत्तदा ॥
 स्नात्वा तु विधिवद्भक्त्या तप्त 'कच्छशतं चरेत् ।
 वर्षमात्रेण संसर्गे सहशय्याऽऽसनादिभिः ॥
 दग्धा गृह्णांश्च निःशेषान् ते सर्वे पतितास्तदा ।
 यदा शुद्धिमभीप्सन्तस्तदा ते विप्रपुङ्गवाः ॥
 पतितस्य यथाप्रोक्तं मुनिभिः सत्यवादिभिः ।
 'तद्वै कुर्युस्तदा सर्वे नान्यथा शुद्धिमाप्नुयुः ॥

नागरखण्डे—

यदा यदा द्विजोराजन् पञ्चवाणातुरः सदा^१ ।
 चाण्डालीं यदि पापात्मा रन्तुकामोगृहं व्रजेत् ॥
 तथा सह यदा कुर्यात् संसर्गं 'लोकगर्हितम् ।
 दिनत्रये स पापीयान् कारीषवधमर्हति ॥
 दशरात्रं रन्तुकामः चाण्डालीं पापरूपिणीम् ।
 'स्वमुष्कं सहसाच्छित्त्वा दक्षिणां दिशमन्वियात् ॥
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा कुरुनन्दन ।
 तद्गर्भधारणे विप्रोवर्षादूर्ध्वं स पापभाक् ॥
 चाण्डालसदृशः साक्षात् पितृभिः सह मज्जति ।

(१) व्रतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्कर्त्तव्यं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) लोकविद्विषं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) समुष्कं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

अज्ञानान् सुखजः पूर्व्वं चाण्डालीति न संस्मरन् ।
 रमयामास कामार्त्तः पद्माञ् ज्ञाते तु तत्कथम् ॥
 रेतःसेकात् द्विजः पूर्व्वं ज्ञात्वा 'चाण्डालचेष्टया ।
 सचैलं स्नानमासाद्य विप्रेभ्यो 'ज्ञापयेन्मुदा ॥
 तदनुज्ञामवाप्याऽथ चापाग्रं वेगतोव्रजेत् ।
 प्रातः स्नात्वा मासमात्रं शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥
 तस्योपनयनं प्रोक्तं पटगर्भविधानतः ।
 ज्ञात्वा द्विजसु चाण्डालीं सकृन्नच्छेद्दिनं मुदा ॥
 'घृतेनाऽऽलिप्तदेहः सन् कारीषवधमाचरेत् ।
 दिनत्रयं यदा गच्छेत् व्रीहोणां रज्जुभिस्तथा ॥
 सर्व्वाङ्गं वेष्टयित्वा च राजा तं दाहयेत्तदा ।
 मासमात्रं द्विजोगच्छेद् ग्रामे संसृष्टिमाचरन् ॥
 राजा तन्मुष्कमाच्छिद्य निधायाऽथ तदञ्जली ।
 'प्रेषयेद्दक्षिणामाशां 'तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
 ग्रामस्थाः पूर्व्ववद् गेहान् दग्ध्वा सर्व्वं हि पूर्व्ववत् ।
 तद्गर्भधारणाद्विप्रो रन्तुकामोजनङ्गमाम् ॥

(१) चाण्डालचेष्टया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञायते मुदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) घृतेन लिप्तदेहः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रेषयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

राजा भृत्यैः समानीय विचार्य बहुवाचंया ।
 शकटं तं समारोप्य ^१चाण्डालैरसिपाणिभिः ॥
^२तन्मांसं तैश्च शम्बित्वा मुदा तं भक्षयेत्पुरे ।
 अटित्वा घोषयन् वाद्यं पुरद्वारे विसर्जयेत् ॥
 मृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न दाहो नोदकक्रिया ।

गौतमः—

विप्राङ्गना यदा दैवादृ रन्तुकामा जनङ्गमम् ।
 तस्या अपि प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 क्षत्रियक्षौरजोगच्छेत् विप्रस्याङ्गं प्रकल्पयेत् ॥

द्विजाङ्गनायाः शङ्कायां तदा समस्तं गर्भधारणाऽऽदिकं विचार्य
 राजा कर्णनासिके च्छेदयित्वा प्रवासयेत् । तस्या ^३न बधः
 स्त्रीत्वात् । तदेवाह ।

जाबालिः—

^४विप्रा गत्वा यदा राजन् ^५चाण्डालं जनशङ्किता ।
 तदा विचार्याऽऽ गर्भान्तं राजा तां दण्डयेन्मुदा ॥

(१) चाण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सामान्तः क्षणतः स्थित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सम्बन्धः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) जनैश्चाण्डालशङ्किनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नासाकर्णौ वापयित्वा निर्व्वास्या 'पट्टनादहिः ।

त्यागएव वरोराज्ञा न वधः स्त्रीषु धर्मतः ॥

क्षत्रियवैश्याङ्गनानां चण्डालसंसर्गश्चेत् तदा सम्यक् विचार्य [दण्डः
कर्त्तव्यः] विप्रस्त्रीषु न कारीषवधएव ।

मनुः—

इयोर्नारी यदा पापैश्चाण्डालैर्यदि शङ्किनी ।

तदा सम्यग्विचार्याऽथ कारीषवधमाचरेत् ॥

गर्भे गर्भं तदाच्छित्वा शिशुं तं भुवि निक्षिपेत् ।

पूर्व्ववदाहयेत् 'पापां न त्याज्या जनवत्स्रमैः ॥ इति

तस्मिन् ग्रामे राजाऽभावे तं पापिष्ठं निगलैर्वद्वा राजान्तिकं
प्रेषयेयुः । विप्रैर्विप्रान्ना कर्त्तव्या । न हिंसादिः । यज्ञोपवीता-
दिकं चूटित्वा वहिष्कार्यः ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पत्तनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) चाण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पापी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

^२चाण्डालश्च तुरुष्कश्च द्वावेती तुल्यपापिनौ ।

तदङ्गना तथा ज्ञेया विप्रैः पापभयातुरैः ॥

चाण्डालस्पर्शने राजन् सवस्त्रं स्नानमाचरेत् ।

सम्भाषणे ^३द्विजैर्भाषा दर्शने भानुदर्शनम् ॥

तच्छायास्पर्शनेनैव पूर्व्ववत् स्नानमाचरेत् ।

तदुच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।

शिखाणिकायां लालायां श्लेष्मसङ्के विशेषतः ॥

सृङ्गिः ^४प्रक्षालयेद्यत्नात् तं देशं द्वित्रिसंस्थया ।

शिखाणिकास्पर्शने सृदा एकवारं क्षालयेत् । लालास्पर्शं द्विवारम् ।

श्लेष्मस्पर्शं त्रिवारम् । वदनस्पर्शने सृदैकविंशत्या क्षालयित्वा द्वादश-

गण्डूषैः पूतात्मा तद्दिनं समुपोष्य परेदुः पञ्चगव्यं पीत्वा

शुद्धिमाप्नोति । अतो दूरतएव त्याज्यः^५ । तदेवाऽऽह ।

मनुः—

युगं युगद्वयञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधः^६ क्रमात् ॥ इति

तदेवाह—

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति । (२) चाण्डालश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजं भाषा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रक्षालयित्वा तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) त्याग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) अथ क्रमात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

‘शिखाणिकायामेकाष्टमालायां तु द्वयं स्मृतम् ।

श्लेषसङ्गे त्रयः प्रोक्तास्तदेव चालनाक्रमः’ ॥

आस्यस्पर्शं महत्पापं ^१‘मृन्मयैस्त्वेकविंशतिम् ।

तद्देशं चालयित्वा तु ^२‘गण्डूषान् द्वादशाऽऽचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

मार्कण्डेयः—

तुरुष्कीयोद्विजोगच्छेत् पञ्चवाणातुरःसक्तत् ।

अन्नानाज् ज्ञानतोवापि पूर्व्ववत् शुद्धिरीरिता ॥

मनुरपि—

ज्ञात्वाऽज्ञात्वा तुरुष्कीं योद्विजः कामातुरः सक्तत् ।

गच्छेत् स शुद्धिमाप्नोति ^३‘चाण्डाल्यागमने यथा ॥ इति

विप्रस्य तुरुष्कीगमने प्राप्ते ग्रामे स्वगृहादिसंमेलने सप्तद्विन-

‘पक्ष-मास-संवत्सरगतादीन् विचार्य ^४‘चाण्डालीगमनोक्तप्रायश्चित्तं

कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ।

(१) शिखाणिका षट्केका स्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चालने अक्षः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मृन्मयैस्त्वेक विंशतिः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) गण्डूषान् द्वादशधाऽऽचरेत् इति लेखित-क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) चाण्डाल्याः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(६) मय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) चाण्डालो इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नारदः—

पापं प्रकाशयेद्दीमान् पुण्यं सम्यग्विगूहयेत् ।

पापं यातीह नष्टत्वं तस्मात् पापं न गोपयेत् ॥

चाण्डालतुरुष्कयोरीषदभेदोनास्ति । तस्मात् पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं
कृत्वा शुद्धोभवति ।

इति हेमाद्रौ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ 'घोड़शविधचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

पराशरः

रजकश्मंकारश्च नटो^१बुरुड़एवच ।

कैवर्त्तमेदभिन्नाश्च स्वर्णकारस्तु सौचिकः^२ ॥

तक्षकस्तैलयन्त्री च सूनुश्चक्री तथा ध्वजी ।

नापितः कारुकश्चैव घोड़शैने जनङ्गमाः ॥

^३ग्रामचाण्डाला इत्यर्थः । तत्पद्माश्च तद्व ताज्याः । विप्रैः घोड़श-
विधानां पत्नीगमने पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रजकीं युवतीं ग्राम^४चाण्डालीं योद्विजोरमेत् ।

सकृदज्ञानतो राजन् ज्ञात्वा शुद्धिमथाऽचरेत् ॥

जाबालिः—

रजकीं ग्रामचाण्डालीं अज्ञानाद्वाह्यणोरमेत् ।

पञ्चवाणातुरः पश्चात् प्रायश्चित्ती भवेद्विजः ॥

लिङ्गपुराणे—

द्विजः कामातुरोग्राम^५चाण्डालीं रजकाऽऽह्वयाम् ।

अज्ञानाद्रमयित्वाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

(१) घोड़शविधचाण्डालगमने प्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बुरुड़ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सौचिक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ग्रामे चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) चण्डाली इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) चण्डाली इति लेखितपुस्तकपाठः ।

उभयोरिकमत्या चेत् तत्र चान्द्रं विदुर्विधाः ।
बलात्कारेण द्वैगुण्यं सकृदावरणे स्मृतम् ॥
रेतः सेकात् पूर्वमेव प्राजापत्यं विशोधनम् ।

महाराजविजये—

एकस्मिन् दिवसे विप्रः सकृद्रजकनायकीं ।
'चेटीं' सेवेत यदि वा तद्वर्षं मुनिभिः स्मृतम् ॥
पतिव्रता यदा सा तु तप्तकच्छशतं स्मृतम् ।

नारदः—

चेटी चेद्रजकी भूप पञ्चाशत्तप्तमौरितम् ।
पतिव्रता यदि भवेत् तप्तकच्छशतं विदुः ॥
त्रिदिनं मासमात्रञ्च द्विजोगत्वा पतिव्रताम् ।
चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं दिनत्रयगमे द्विजे ॥
'षण्मासे चान्द्रषट्कं स्याद् वर्षादूर्ध्वं पतत्यसौ ।

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं रजकीगमने वेदितव्यम् ॥ नाऽन्यथा
'शुद्धो'भवति । एवं सर्व्वत्र षोडशचाण्डालस्त्रीगमनेषु 'योजनीय-
मुक्तमनुक्तं वा । सर्व्वत्र गर्भधारणे कारौषवधएव । विप्राङ्गनानां
रजकादिषोडशचाण्डालसंसर्गे प्रायश्चित्तं गर्भे त्यागएव इति

(१) सेवेचेटीं यदितिचेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) मासे षट्कं तु चान्द्रायामिति लेखितपुस्तकपाठः । मासषट्केतु
चान्द्रायामिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धोऽभूत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) योजनीयानि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

सर्व्वेव सम्बन्धः । एवं चचियवैश्ययोर्दिनादिक्रमेण प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । ब्राह्मणोवर्षमात्रं मासमात्रं वा रजकीं गत्वा यदि गृहे मेलनं कुर्यात् तदा तत्र गृह^१दाहादिकं कृत्वा कुक्ष्यश्चालनं सन्मयानां त्यागएव । घृतोपदेशादीनां ^२प्रकारः आचाराध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकरणेऽभिहितः^३ । तदाह—

मनुः—

ब्राह्मणो मासमात्रं वा वर्षमात्रमथापिवा ।

^४कामादरहसि गत्वा तां कुर्याद्वा गृहमेलनम् ॥

कुक्ष्येषु चालनं कृत्वा सन्मयानि विसर्ज्जयेत् ।

वर्षादूर्ध्वं तु तं त्वक्का^५कर्त्तव्यं यद्यदीरितम् ॥

^६गृहस्थानां तदादेयं प्राजापत्यं विशोधनम् ।

वर्षादूर्ध्वं ततोच्चात्वा पृथक्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

पञ्चगव्येन शुद्धाः स्युर्ग्रामस्था यदि सङ्गताः ।

गृहे यानीह द्रव्याणि अल्पानीह विसर्ज्जयेत् ॥

अधिकेषु तदाशुद्धिर्विनिमज्ज^७ स्थलान्तरम् ।

(१) गृहादिकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रकार इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्भास्ति ।

(३) अभिहित इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) पूर्व्वोक्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) गृहस्था देहशुद्धयर्थं इति लेखितपुस्तकपाठः । गृहस्थदेहशुद्धयर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) विनिमज्ज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

स्थलान्तरमिति पात्रान्तरमित्यर्थः । सर्वत्र षोडशविधचाण्डाल-
स्त्रीगमने रहः प्रायश्चित्तमेव गृहभाण्डादीनां 'त्यागश्च । तत्तत्
स्त्रीगमने प्रायश्चित्तं पृथक् पृथक् विशिनष्टि ।

इति हेमाद्रौ रजकीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्यागश्चेति श्रुत-काशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

पूर्वेण वयसा राजन् विद्याधनविवर्जितः ।

द्विजोयश्चर्मकारस्य पत्नीं यदि^२ व्रजेदिह ॥

स^३ चाण्डालसमो ज्ञेयो नालपेत्तं कदाचन ।

सकृदज्ञानतो गत्वा मृत्वा नरकमनुते ॥

भारद्वाजः—

चर्मकारसतीं रम्यां विद्याधनमदान्वितः ।

ब्राह्मणश्च यदा गच्छेत् स^४ चाण्डालो भवेदिह ॥

मृत्वा नरकमाप्नोति कालसूत्रं महाभयम् ।

विप्रैः सह न सन्तिष्ठेत् सज्जनैर्वानरेश्वर ॥

स्वगृहे ग्राममध्ये वा विप्रैः सह न संवदेत्^५ ।

देवस्वामी—

चर्मकारस्त्रियं गत्वा स्वाचारश्च समुत्सृजन् ।

विप्रः पापरो भूत्वा नरकानि कविंशतिम् ॥

गत्वा भुवमुपागम्य चर्मकारो भवेत् पुनः ।

तस्यैवं निष्कृतिरियं कथिता जनवल्लभ ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गमेदिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) संवसेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एकस्मिन् दिवसे राज्ञे^(१) कवारं रमेत यः ।
 तप्तकच्छं विशुद्ध्यै पराकं दिनमात्रतः ॥
 दिनत्रये तु चान्द्रं स्यात् षण्मासे त्रिंशदाचरेत् ।
 वक्षरे पतितं विद्यात् कुर्यात् पतितवत्तदा ॥
 गर्भे वा निष्कृतिर्नास्ति कारीषमरणादृते ।
 स्त्रोणां बाहुजादीनां च पूर्व्ववद् योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) चैकवारं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बाहुजानां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ नटिनीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

नटिनीं ब्राह्मणो भच्छेत् पञ्चवाणातुरः सक्तत् ।

तस्यैव पितरोयान्ति रेतःकुण्डं महद्भयम् ॥

गारुड़पुराणे—

देवालये राजगृहे गृहीत्वा भृतिमादरात् ।

मासि मासि च वर्षे वा जीवन्मृत्यति सर्व्वदा ॥

सोऽयं नटइति ख्यातः सर्व्वधर्मवह्निष्कृतः ।

तस्य सम्बन्धिनी नारी नटिनीति स्मृता जनैः ॥

देवलः—

कारागृहे दिनमात्रं सक्तद् गत्वा दिनत्रयम् ।

[अष्टौ वा वेशनं कृत्वा नाट्यं कृत्वा दिनत्रयम् ।]

भृतिमादाय विप्रोऽसौ सद्यः पातित्यमर्हति ॥

तस्माद् भृतिं परित्यज्य द्विजोवर्त्तयतेऽन्यतः ।

चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् पुनः संस्कारपूर्व्वकम् ॥

विप्रोगत्वा प्रमादाद्वा ज्ञात्वा वा बहुवार्षिकम् ।

मार्कण्डेयः—

नटिनीं यो द्विजो भच्छेत् सक्तद्वा बहुवारतः ।

केशसंवपनं कृत्वा कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ।

वर्षादूर्ध्वं तथा राजन् पतितोऽभूज् जनेश्वर ॥

पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति गर्भं त्वान्य^(१) एव । विप्राङ्ग-
नानां नटसंसर्गादिसम्भवे एवमेव योजनीयम् । राजादीनां
पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ नटिनीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्वान्य एव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ वुरुङ्गीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

वुरुङ्गीं यो द्विजो गच्छेत्सकृत्कामातुरः क्षितौ ।

स एव नरकं गत्वा हीनजातिमवाप्नुयात् ॥

नागरखण्डे—

ये^२ वै कटकुटीरस्था भाषावर्णाऽऽदिभेदतः ।

मद्यं मांसञ्च सेवन्ते वुरुङ्गास्ते समीरिताः ॥

तदङ्गनेयं वुरुङ्गी सर्व्वपापालया सदा ।

तां गत्वा विप्रवर्य्योऽसौ नरकं याति दारुणम् ॥

एकवारं द्विवारं वा दिनत्रयमथापि वा ।

मांसं ऋतुत्रयं वापि वत्सरञ्च विशेषतः ॥

यावत् तप्तकच्छञ्च प्राजापत्यं तथैन्दवम् ।

वत्सरे पतितो भूयात् गर्भं तद्वर्णता^३ भवेत् ॥

विप्रस्त्रीणां पूर्व्ववत् । प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरुपनयनं सर्व्वत्र । यदुक्तं
मनुक्तं वा तत् षोडशचाण्डालस्त्रीगमने [यदुक्तं तद्वद् वेदितव्यम्] ।

इति हेमाद्रौ वुरुङ्गीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नेत्रककुटीरस्था इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(४) मद्यं-मांसनिषेधविषय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तद्वर्णतां भजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अर्थ पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ कैवर्त्तगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

कैवर्त्तस्य सतीं विप्रः सकृद्वत्वा विचारयन् ।

महान्तं नरकं गत्वा तज्जातिषु भवेद्भुवि ॥

मार्कण्डेयः—

^२कैवर्त्तानाम लोकेऽस्मिन् हीनजातिसमुद्भवः ।

तदङ्गनां द्विजोगच्छे^३त्यञ्चवाणातुरः सकृत् ॥

तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ।

प्रायश्चित्तं तदाप्युक्तं वुरुडौगमनोदितम् ॥

एकवारं^४ वा दिनत्रयादिकं^५ वा विचार्य प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं
कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । विप्रस्त्रीणां तत्सङ्गमादौ पूर्व्ववत् । 'एवं
क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ कैवर्त्तस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कैवर्त्तनामा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) गत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(६) लेखनबन्धनमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

अथ मेदस्त्रौगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

गौतमः—

• मेदस्त्रियं द्विजोयसु बलात्कारादु^२ रमेद् यदि ।

^३कालकूटविषं नाम नरकं याति दारुणम् ॥

देवलः—

वैष्णुकारसतीं गत्वा द्विजः कामातुरः सकृत् ।

नरकं कालकूटाख्यं याति पापी सदा श्वसन् ॥

महाभारते—

वैष्णवीं ब्राह्मणोदृष्ट्वा मनस्तत्र निवेश्य च ।

रन्तुकामोयदि भवेत् तस्यैव नरके स्थितिः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पूर्व्ववन्मुनिचोदितम् ।

एकवारद्विवाराऽऽदिकं अत्रापि विचार्य्य पूर्व्ववत् पुनः संस्कारादिकं
सर्व्वं कुर्यात् । विप्रस्त्रगादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मेदस्त्रौगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) व्याहेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) बलात्कारादिभेदु यदि इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) कालकूटं इति लोखितपुस्तकपाठः ।

अथ सौचिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

सौचिको वस्त्रसन्धाने जनेभ्यो भृतिमुदहन् ।
जीवन्^२ तथा वस्त्रहारी सौचिकोऽयमुदीरितः ॥
तदङ्गना महापापकारिणी लोकनाशिनी ।
तां रमेद् ब्राह्मणो यस्तु पञ्चवाणातुरः सकृत् ॥
[तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति सूचिकारस्य जन्मनः ।

नारदः—

सूचिकारस्य यः पत्नीं द्विजः कामातुरः सकृत् ।]
महान्तं नरकं गत्वा हीनयोनिषु जायते ॥
दिनं दिनत्रयं मासं वर्षं वा गर्भधारणात् ।
यावकञ्च पराकञ्च तप्तमैन्दवमेव च ॥
यथाक्रमं प्रकुर्वीत पतितोगर्भधारणे ।

पतितप्रायश्चित्तं उपनयनादिकं पूर्व्ववत् । विप्रस्त्रीणां च त्रिया-
दीनां च पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये
सौचिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।
(२) सौचिके इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
(३) तथा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।
[] अयं पाठः श्रौतकाशीपुस्तकबोर्नास्ति ।

अथ तल्लक-तिलयन्त्रिस्त्रौगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

कुमारः—

तल्लकोदारुकर्त्ता च तिलयन्त्री महान् खलः ।

तिलघातक इत्यर्थः ।

तिलयन्त्री तिलद्रोही दारुकोदारुघातकः ।

न कस्माह्नी भवेतां तौ न सम्भाव्यौ कदाचन ॥

तावेतौ ग्रामचाण्डालौ दूरस्थौ तु परित्यजेत् ।

तयोर्नितम्बिनी पापा तां रमेन्मुखजः सकृत् ॥

महापापमवाप्याशु भुवि हीनेषु जायते ।

तयोरप्यङ्गनागामी^२ कारीषवधमर्हति ॥

जावालिः—

तयोर्यदा रमेन्नारीं ब्राह्मणः कामपौडितः ।

अज्ञानाच्चापकोट्यान्तु स्नात्वा^३ मासेन शुध्यति ॥

ज्ञानात् सकृद् द्विजोगन्ता कारीषेण त्वमुं दहेत् ।

अथवा देहशुद्धयर्थं द्वायुतं जपमाचरेत् ॥

शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र न शुद्धिर्मुनिभिः पुरा ।

(१) आह्वेति श्रौतपुरतके नास्ति ।

(२) अङ्गनाकामी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) मासेन शुध्यति इति जेष्ठितपुस्तकपाठः ।

अन्यथा'चेदित्यर्थः । विप्राङ्गनानां प्रमादाद् गमने गर्भधारणे
त्याग एव । क्षत्रियविशां तत्स्त्रीगमने पूर्व्ववत् वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ तच्चक-तिलघातकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) चरेदिति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रमादाद्गमने इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथ 'मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूनोः परिग्रहं गत्वा विप्रः पापपरायणः ।

कुम्भीपाके महाघोरे वसत्याचन्द्रतारकम् ॥

मनुः—

मांसविक्रयिणः पत्नीं पुत्रीं वा भगिनीमपि ।

स्रुपां वा मुखजः पापी रमेत्कामातुरः सकृत् ॥

न तस्य पुनरावृत्तिः कुम्भीपाकाद् भयङ्करात् ।

पुनर्भुवमुपागम्य जायते हीनजातिमान् ॥

मार्कण्डेयः—

सूनोर्नारीं द्विजो गत्वा पापीयान् पापरूपिणीम् ।

कुम्भीपाकमुपागम्य जायते भुवि हीनवान् ॥

प्राजापत्यं मासमात्रे चान्द्रं प्रोक्तमनुवये ।

अतः पतितवज्रजेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

अभ्यसे दाहयेत् सस्यक् कारीषेण पुनः पुनः ।

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति यावद् 'गर्भविधारणम् ॥

विप्रस्त्रीणां पूर्ववत् चत्विधादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ 'मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) भवति धारणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मांसविक्रयिकस्त्रीगमन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ कुलालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः —

कुलालकस्य योनारीं विप्रः कामातुरः सक्तः ।

अङ्गीकारेण वा राजन् बलात्कारेण वा पुनः ।

रमेद्दिनं तदहं वा मासं ऋतुमथाऽपि वा ॥

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारकर्म्मणः ।

मरीचिः—

इष्टैकास्तु विभाण्डानि कृत्वा योदाहयेन्मुदा ।

स चाण्डालसमोज्ञेयः सर्व्ववर्णवहिष्कृतः ॥

तदङ्गना तत्समाना दर्शनात् पापकारिणी ।

एनां द्विजोरहोगच्छेत् स महापातकी स्मृतः ॥

तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा पूर्व्ववन्मुनिभिः सक्तः ।

मास-षण्मास-वत्सरतारतम्येन प्रायश्चित्तं योजनीयम् । गर्भे वा

वत्सरान्ते वा^२ पतितप्रायश्चित्तमर्हति । विप्रस्त्रीणां पूर्व्ववत् ।

चत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

कुलालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति स्मृतपुरतके नास्ति ।

(२) इष्टका तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वा इति स्मृतिलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ मद्यविक्रयिणः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवोपुराणे—

मद्यविक्रयिणोगत्वा नारीं ग्रामे वनान्तरे ।

द्विजः पापमवाप्नोति गृह्णीयात् काममोहितः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

नारदः—

प्रत्यहं मद्यविक्रेता मांसस्यापि महामुने ।

उभयोर्निष्कृतिर्नास्ति भुवि चाण्डालजन्मनः ॥

तस्योपनयनं भूयः प्राजापत्यं दिनद्वये ।

मांसि चान्द्रसृतौ तद्ददु द्विगुणं व्रतमुच्यते ॥

ततःपरं न शुद्धिः स्यात् कारीषदहनादृते ।

अशक्तो^२ गोसहस्रन्तु वर्षमात्रं चरेद्बुधः ॥

विप्रस्त्रीणां पूर्व्ववत् क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेहाद्री^३ मद्यविक्रयिणः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) भूय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अशक्तौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मद्यविक्रयस्त्रीगमन इत्यादि क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ कारुक-नापितयोः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

नापितस्य स्त्रियं गत्वा कारुकस्य द्विजाधमः ।

कामातुरोमहापापी न पुनर्भुवि जायते ॥

नापितः क्षीरकः कारुकस्वयःपिण्डकारी ।

जावालिः—

तयोर्विप्रः सतीं दृष्ट्वा ग्रामे वा स्वगृहेऽपि वा ।

गच्छेत् कामातुरः पश्चाद् देहशुद्धिं समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

क्षीरकस्य द्विजोगत्वा कारुकस्य स्त्रियं मुदा ।

तदा पतति दुष्टात्मा न तस्य पुनरुद्भवः ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

पराकं यावकं चैव तप्तं चान्द्रमनन्तरम् ।

एकदिन-त्रिदिन-मास-संवत्सरक्रमेण योजनीयम् । अतर्जुं

पतितप्रायश्चित्तम् । कारुकस्त्रीगमने प्रायश्चित्तमेवं वेदितव्यम् ।

विप्रस्त्रीणामपि एवम् । पूर्ववत् क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ नापित-कारुकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति श्रौतपुस्तके नास्ति ।

अथ ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

परार्थं काशिकायायौ दत्ताग्निः कीकसानुगः ।

तएव ब्रह्मचाण्डाला वाङ्मात्रेणाऽपि नालभेत् ॥

तत्र “काशिकायां स्नक्तपुष्कराणि दास्यामी”ति श्रुतकं गृहीत्वा
यः काशीं गतः स “परार्थं काशिकायायौ । “अहमेतस्य कुणपस्या-
ऽग्निदाहादिकं करिष्यामी”ति मौल्यं गृहीत्वा यस्तत् कृतवान्
स दत्ताग्निः । कीकसानि परकीयाण्यस्मीनि, “अहं धृत्वा
गङ्गाभ्रसि स्थापयामी”ति पूर्ववदनादिकं गृहीत्वा यः करोति स
कीकसाऽनुगः । तदाह

‘वृद्धमनुः—

कीकसानि द्विजोद्धृत्वा परकीयाणि लोभतः ।

एकप्रस्थानमात्रेण स चाण्डालसमोभवेत् ॥

प्रेतकृत्यमहं कुर्याम् श्रुतस्यास्य विशेषतः ।

इति यः कुरुते बुद्धिं स चाण्डालइतीरितः ॥

(१) अहमेति लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) ब्रह्मचाण्डाला इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नालभेत् इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(४) परार्थं वा इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(५) गृहीत्वा कृतवान् इति श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) मनुस्मृत्येव श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) पार्थिव इति श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(८) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(९) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पराये मोल्यमादाय काशीं यास्याम्यहं वत ।

इति यो मनसि स्थाप्य स 'चाण्डालत्वमर्हति' ॥

एतेषामेकतः पत्नीं द्विजो यः संगृहीतवान् ।

एकरात्रं त्विरात्रं वा मासं वा वत्सरं तु वा ॥

जभेत् कामातुरो यस्तु तस्य निष्कृतिरौरिता ।

चाण्डालगमने राजन् निष्कृतिः कथितोत्तमैः ॥

सा चैवात्र प्रयोक्तव्या कारौषवधवर्जिता^१ ।

पुनः संस्कारविधानं कर्त्तव्यं विधिचोदनात् ॥

विप्रस्त्रीणां ब्रह्मचाण्डालसंसर्गप्राप्तो विप्रस्याऽहम् । गर्भं त्यागः ।

क्षत्रियादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) चाण्डालत्वमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) एकरात्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यज्भेत् इति लेखितपुस्तकपाठः यजेत् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) वर्जितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ रजस्वलागमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

राजन् पुष्पवतीं भार्यां द्विजः कामातुरो^२ व्रजेत् ।

महान्तं नरकं गत्वा रक्तस्त्राविगुदोभवेत् ॥

मार्कण्डेयः—

विप्रोरजस्वलां पत्नीं गच्छेत् कामातुरः सकृत् ।

मेहवान् भविता राजन् रक्तस्त्रावी भवेद्भुवि ॥

गालवः—

यो विप्रः पञ्चवाणा^३र्त्तो जम्भेत्^४ पत्नीं रजस्वलाम् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकाद् भयङ्करात् ।

प्रथमेऽहनि यो गच्छेत्^५ चाण्डालीगमने च यत् ॥

तत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति अन्यथा दोषभाग्भवेत् ।

द्वितीयेऽहनि ब्रह्मघ्नौगमने^६ यदुदाहृतम् ॥

[तदत्राऽपिप्रयोक्तव्यं नाऽन्यथाशुद्धिमाप्नुयात्] ।

तृतीये रजकीसङ्गे प्रायश्चित्तं तदत्र हि ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति इहलोके परत्र च ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) भवेत् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) जम्भेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालगमने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) गमनं तदुदाहृतम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] अर्थं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

भविष्योत्तरे—

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये 'ब्रह्मघातिनी ।

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥

दिनत्रयेषु गमने यदात् पापमुदौरितं तत्तत् प्रायश्चित्तं कृत्वा
विशुध्यति पुनः संस्कारश्च । विप्रस्त्रीणां रजस्वलानां परपुरुषसंसर्गं
विप्रस्याऽहं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) ब्रह्मघातकी इति कौतपुस्तकपाठः ।

अथ विधवागमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवतः—

ब्राह्मणोमदलोभेन विधवां विप्रनन्दिनीम् ।

गच्छेत् कामातुरः पश्चाज्ज्ञात्वाऽसौ पतिवर्जिताम् ।

इति मत्वा व्रजेद् गन्धमादनं पर्वतोत्तमम् ॥

तत्र चापाशमासाद्य प्रातः स्नायाद् दिने दिने ।

मासमात्रेण शुद्धिः स्याद् अशुद्धोऽभूत्तदन्यथा^२ ॥

मार्कण्डेयः—

पूर्वजोविधवां विप्रनन्दिनीं विषयातुरः ।

अन्नानात् सकृदागत्य पश्चात्तापपरायणः ॥

^३यदीच्छेदात्मनः शुद्धिं चापाशे^४ स्नानमाचरेत् ।

मासमात्रेण शुद्धिः स्यात् पुनः संस्कारमार्गतः ॥

एतदन्नविषयम् ।

पराशरः—

ज्ञात्वा विप्रः सकृदगच्छेद् विधवां कामपीडितः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति ऋते कारौषवज्जिना ॥

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) न चान्यथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदिच्छेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चापाशस्नानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

जावालिः—

उभयोर्यदि सम्भृत्या द्विजः पापमनुस्मरन् ।
 'गच्छेत् पश्चात् शुद्धिकामो मृतः कारीषवज्जिना ॥
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र 'अथवा भूपरिक्रमः ।
 त्रिवारं क्षां परिक्रम्य पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।
 एतद् गर्भधारणविषयम् ।

शिवरहस्ये—

योविप्रोविधवां साध्वीमागच्छेद् गर्भधारणात् ।
 स 'चाण्डालसमोज्ञेयस्तस्यास्वागोविधीयते ॥
 गर्भधारणे विप्रः पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । गर्भधारणे
 "पुनर्विशेषमाह ।

नागरखण्डे—

वर्णत्रयाद् वा विधवा सवर्णा यदि गर्भिणी ।
 विप्रेस्तस्याः परित्यागः कार्य्यधर्मपरायणैः ॥
 तद्दर्शने महापापमवाप्नोति हि पूर्व्वजः ।
 विष्णुधर्म—वर्णत्रयात् सवर्णाद्वा विधवा गर्भिणी यदि ।
 तस्या दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

(१) गच्छेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्यथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पुनरिति क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

अतस्त्यागोमुनिषेष्ठा अनया किं प्रयोजनम् ।

“गर्भे त्यागोविधीयत” इति मनुवचनं सर्वत्राऽनुसन्धेयम् ।
विधवाया विप्रस्याऽर्धं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रिय-वैश्यपुरुषगमने द्विगुणं
प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तं द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ विधवागमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ वेश्यागमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

द्विजः कामातुरोवेश्यां 'यमेदेकदिनं मुदा ।
न तस्य सन्ति पुण्यानि तिष्ठन्त्यत्र न संशयः ॥
द्विजः कामातुरोनित्यं वेश्यां यदि 'यमेद्भुवि ।
तस्य नित्यविधिर्नष्टः सद्यएव न संशयः ॥
नित्यकर्मपरित्यागात् पतितः स्यान्नसंशयः ।
यदीच्छेत् शुद्धिमतुलां षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ॥
पुनस्तत्रैव संस्कारं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ वेश्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) जमेदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) जमेदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दासीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

दासीं द्विजोयदा^२ गन्ता स्वधर्मं नाऽवलोकयन् ।

महापापमवाप्नोति मानहानिश्च जायते ॥

मार्कण्डेयः—दासी मानधनं हन्ति वेश्या हन्ति तपोयशः ।

विधवाऽऽयुः श्रियं हन्ति सर्वं हन्ति पराङ्मना ॥

ततोदासी न गन्तव्या कर्मणा मनसा गिरा ।

एकस्त्रिवर्जि यो दासीं^३ जमेत् कामातुरः सक्तः ॥

यावकं तत्र कर्त्तव्यं पराकं तु दिनत्रये ।

प्राजापत्यं तथा मासे वर्षे चान्द्रं पृथक् पृथक् ॥

[सर्वतः] अतः परमवाप्नोति^४ चाण्डालत्वं विगर्हितः ।

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं^५ चाण्डालः कोटिजन्मसु ॥

वर्षात्परं पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा दासीगमनात् भूतोभवति पुनः
संस्कारश्च ।

इति हेमाद्रौ दासीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) चाहेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) जमेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालत्वमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः क्रीत काशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[अथ पतित-पापण्ड-बौद्ध-शूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।]

देवलः—

बौद्ध-पापण्ड-पतित-शूद्रस्त्रीणां सकृद्विजः ।
 रतिं कृत्वा दिनाऽभ्यासे चान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥
 दिनत्रये यावकन्तु तप्तं मासे प्रकल्पितम् ।
 अतज्जडं न संभाष्यः पतितः सर्वकर्मसु ॥

मार्कण्डेयः—

पापण्ड-बौद्ध-पतित-शूद्रस्त्रीर्जभते विजः ।
 दिनत्रये यावकं स्यात् तप्तं मासे प्रकीर्तितम् ॥
 षण्मासे चान्द्रमित्येतद्वर्षे पतति स विजः ।

पतितप्रायश्चित्तं वर्षादूर्ध्वं कृत्वा शुध्यति । गर्भे न प्रायश्चित्तम् ।
 मृते तु न संस्कारः । पुत्रजनने तस्य त्यागएव ।

तदेवाऽऽह मनुः—

एतेषां स्त्रीषु योविप्रोरमते प्रत्यहं खलः ।
 गर्भे वा पुत्रजनने वहिष्कारो विधीयते ॥
 यदिचेत् पुत्रवान् स स्यात् पिता नरकमश्रुते ।
 संसर्गात् तस्य राजेन्द्र पातित्यं भवति ध्रुवम् ॥

(१) अयमपि पाठः क्रीतपुस्तके न दृश्यते ।

(२) यमते इति लेखितपुस्तकपाठः रमते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रवान् इत्यात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) हि भवेद्भुवं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पापकारी भवेत् पुत्रः सदा तं नहि कीर्त्तयेत् ।

तस्मात् पुत्रः परित्याज्यः पित्रा सुखपरेण ह ॥

तथाच श्रुतिः—

“स शूद्रयोनिमंश्चिन्नोरेतसा सिञ्चते^(१) पितृन् पितृद्रोहीति” ।

‘शूद्रादिस्त्रीषु पुत्रमुत्पादयन् पुनस्त्याज्यएव “औरसं दोष-
कारिणं त्यजेत्” इति वचनात् ।

इति हेमाद्रौ पतित-पाषण्ड-बौद्ध-शूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) सिञ्चयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) शूद्रादि इति पाठः क्रीत-चेष्टितपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ मद्यपस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

मद्यपानरतां नारीं द्विजः कामातुरःसक्तः ।

गच्छेद्यदिह पापात्मा चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

गीतमः—

द्विजः कामातुरोगच्छेत् स्त्रियं मद्यपरायणाम् ।

महान्तं नरकं गत्वा चाण्डालत्वं भजेदिह ॥

मार्कण्डेयः—

मद्यपानरतां नारीं द्विजः कामातुरो^२व्रजेत् ।

नरकं चानुभूयाऽथ चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

यावकं मासमात्रे तु षष्मासि चान्द्रभक्षणम् ।

वत्सरे पतितोभूयाज्ज्ञाते निष्कृतिमाचरेत् ॥

पतितनिष्कृतिमाचरेद् इत्यर्थः—

तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमतःपरम् ।

विप्रस्त्रीणां मद्यपपुरुषसंसर्गं विप्रप्रायश्चित्ताऽहं चक्षियादीनां
पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मद्यपस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यमेत् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) यमेत् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(४) षड्विंश इति क्रीत-खेचितपुस्तकपाठः ।

अथ ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

‘ऋतुस्नातां तु योभार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति नरक^२श्चाधिगच्छति ॥

ऋतुकालाऽतिक्रमे हेतुमाह

व्रतादिश्राद्धकालेषु पञ्चपर्वसु योद्विजः ।

भार्यामृतुमतीं स्नातां यो^३ गच्छेत् स तु पापभाक् ॥

मरीचिः—

ऋतुकाले समायाते श्राद्धकाल^४ उपस्थितः ।

‘व्रतकालस्तथा राजन् उभयं तु परित्यजेत् ॥

तयोर्द्वयोर्वलीयान्स श्राद्धकालो महत्तरः ।

ऋतोर्दिनानि सन्त्येव श्राद्धादिषु न सन्ति हि ॥

अतः श्राद्धादिकालश्च न त्याज्यो विप्रपुङ्गवैः ।

श्राद्ध-व्रतपरित्यागे दोषबाहुल्यात् कालस्याऽसम्भवाच्च श्राद्धादि-
कालो बलवान् । ऋतुकालसु^५ षोडशदिनानि सन्ति । ‘रोगादि-

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) ऋतुस्नातां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नरकं वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) गत्वा इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) उपस्थिते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) व्रतकाले तथा इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) ऋतुकालस्य तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(८) रोगादि सहितः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

रहितोभर्त्ता पुत्रकामी समदिनेषु श्राद्धव्रतदिनरहितेषु संसर्गं
कुर्यात् । तदेवाह कात्यायनः—

ऋतुस्नातां 'नरोभार्यां व्रतश्राद्धविवर्जिते ।

स्वयं वै रोगरहितोयमेत् सन्तानकाम्यया ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्तमिहार्हति ।

महाराजविजये—

अनिमित्ततया विप्रः पत्नीऋतुमतीं त्यजेत् ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

पूर्वोक्तनिमित्तैर्विना ऋतुमतीं 'संत्यजन् प्राजापत्यं कृत्वा दोषो-
न्मुक्तो भूयात् ।

इति हेमाद्रौ ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) तु योभार्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सन्त्यज्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ कन्यकागमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

अप्रौढां कन्यकां विप्रोयमेत् कामातुरोऽन्वहम् ।

तस्यैव नरके वासः कानूनः स्यात्तदुद्भवः ॥

मार्कण्डेयः —

असंस्कृतां पुष्पहीनां कन्यकां^१ यो द्विजाधमः ।

गन्तुमिच्छति पापात्मा नरकं याति दारुणम् ॥

पराशरः —

मुखजोमुखजाज्जातां कन्यां यः संपरिग्रहेत् ।

स एव नरकस्त्रायी यावदाभूतसंभवम् ॥

प्राजापत्यं तदा मासे वर्षे चान्द्रं प्रकौर्त्तितम् ।

अतः परमशुद्धोऽभूत् सुरापूरितभाण्डवान् ॥

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं पूर्वोक्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । विप्रस्तु
क्षत्रियवैश्यकन्यासु संसर्गं कृत्वा पादहीनं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुध्यति
शूद्रकन्यागमने पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ कन्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कन्यायां यो द्विजाधमः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) स परिग्रहे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ कन्यकादूषणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

द्विजो योदक्षिणां^१ कन्यां सभामध्ये विनिन्दयेत् ।

स एव पापकर्म्या स्यान् मृत्वा नरकमश्रुते ॥

गौतमः —

योविप्रोदक्षिणां कन्यां विनिन्दयति सर्वदा ।

स गत्वा नरकं घोरं भुवि भूयान् मृतप्रजः ॥

कन्यादूषणमिति मध्यमानामिकाभ्यां योनिप्रवेशं कृत्वा यत् शोध-
यति तदेव कन्यादूषणम् ।

जावलिः —

मध्यमानामिकाभ्याश्च कन्यामूत्रप्रवेशने ।

^२कुर्यात् प्रवेशं यद् विप्रास्तत्कन्यादूषणं विदुः ॥

न विवाह्या द्विजैः सा तु योनिदेशविशोधनात् ।

प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात् कन्यादूषणपापमाक् ॥

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।

क्षत्रियादिदूषणेऽप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ कन्यकादूषणप्रायश्चित्तम् ।

(१) रक्षितां इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा प्रवेशं योविप्र इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पुंसि मैथुनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

योविप्रः पुरुषं गच्छेत् पञ्चवाणातुरः खलः ।
स्वदारिषु मुखे वापि यमेत् पापपरायणः ॥
तस्य वीर्यं क्षयं याति सृतीनरकमश्रुते ।

मार्कण्डेयः—

यो विप्रः पुंसि संसर्गं^२ स्वदारिषु रतिं मुखे ।
कुर्व्याद् यदिह पापात्मा तद्रेतः क्लीवतामगात् ॥
यमलोकमुपागम्य तत्र वासः सदा भवेत् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारणं विना ॥

नारदः— स्वदारिषु मुखे राजन् योविप्रः पुरुषं यमेत् ।
तस्य वीर्यं क्षयं याति स वै नरकमश्रुते ॥

जावालिः—पञ्चात्तापमवाप्याथ यदीच्छेत् शुद्धिमात्मनः ।
एकस्मिन् दिवसे तप्तं मासे चान्द्रं ततः परम् ॥
अव्दात् परं मुनिश्रेष्ठ षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ॥
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् पूतोभवति सर्व्वदा ।

इति हेमाद्रौ पुंसि मैथुनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) संसर्गं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ उष्ट्र-खर-वड्‌वामैयुनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

खरोमुष्ट्रीच्च वड्‌वां विप्रो मोहमदान्धवान् ।

यमेद्भदि स पापात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

वशिष्ठः—^२खरोमुष्ट्रीच्च वड्‌वां विप्रः कामातुरः सक्तत् ।

यमेद्भज्जां विह्वयाऽऽशु स वै नरकमश्रुते ॥

जावालिः—

खरोमुष्ट्रीच्च वड्‌वां यमेद्भिप्रोमदातुरः ।

रौरवं नरकं याति यावदाभूतसंग्रवम् ॥

तस्य दोषविनाशार्थं प्रायश्चित्तमुदौरितम् ।

खरे चान्द्रं तथोष्ट्रे च पराकं वड्‌वागमे ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति पुनः संस्कारपूर्वकम् ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभवति निश्चयः ॥ इति

क्षत्रिय-वैश्ययोर्विप्रोक्ताद् द्विगुणं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ खरोष्ट्रवड्‌वामैयुनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) खरमुष्ट्रश्च वड्‌वां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वड्‌वां खरमुष्ट्रं च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः—

वस्तां वा महिषीं वस्तां अजमेणादिकं तथा ।

^२गच्छेद् द्विजोमहापापी सद्यः पतितुमर्हति ॥

पराशरः—

वस्तां मेघं तथा वस्तां महिषीं मदनातुरः ।

विप्रोयदि रमेत् पापी यमलोकमवाप्नुयात् ॥

नागरखण्डे—

वस्तं वस्तां तयामेघां महिषीं सुखसम्भवः ।

यमेत् कामातुरः पापी सृत्वा नरकमश्नुते ॥

^१वस्तायां वस्तके मेघे तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

महिष्याञ्च हरिण्याञ्च प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पुनः संस्कारमन्त्रैश्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

पञ्चगव्यं पिवेद् पश्चाद् अभ्यासे चान्द्रमुच्यते ।

क्षत्रियवैश्ययोरेवं द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहति क्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) यमेदिति क्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) वस्ते वस्ते तयामेघ इति क्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ 'करादौ' 'शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

अयोनी च वियोनी च पशुयोनी च भारत ।

समुत्सृजन्ते ये शुक्रं ते वै निरयगामिनः॥

अयोनिर्हस्तादिः पशुयोनिर्गोवत्सादिः ।

नारदः—

'कटे' वा पशुपक्षादौ जले वा वह्निमध्यतः ।

विप्रः कामातुरः पापी 'शुक्रोत्सर्गं' यदाऽऽचरेत् ॥

तदा यमपुरं गत्वा तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ।

मनुः—

पशुपक्षिजले मार्गे कटायां बीजमुत्सृजन् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

परिद्यूर्वा तदानीं वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।

जपेत् सहस्रं गायत्रीं ततः शुद्धिरवाप्यते ॥

नान्यथा शुद्धिरेतस्य 'हुत्वा' पापापनुत्तये ।

क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रप्रायश्चित्ताद् द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ करादौ शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) कटादौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) रेतोत्सर्ग इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कराद्यामिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) रेतोत्सर्ग इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) हुत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽवकीर्णप्रायश्चित्तमाह^१ ।

देवलः— आयमाणां पुरोवर्ती ब्रह्मचारीह दैवतः ।
 रेतोत्सगं यदा कुर्यात् स्वप्ने वा मुष्टिमैथुने ॥
 अवकीर्णी स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।
 महापापमवाप्नोति तपः क्षरति तत्क्षणात् ॥

मार्कण्डेयः—

^२उपनायदिनाद् वर्णी ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 प्रमादादिह लोभाद्वा यभेन्नारीमकल्मषः ॥
 अवकीर्णी स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।

गालवः— मौञ्जीव्रतदिनाद् राजन् ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।
 चरन् ^३व्रतीह दुःसङ्गात् योनी रेतः समुत्सृजन् ॥
 अवकीर्णी सविज्ञेयः सर्वदा तं परित्यजेत् ।
 तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं कृच्छ्रमीरितम् ॥
 तथा गर्हभ ^४मालम्ब्य शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।
 पुनः संस्कारपूतात्मा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति ब्रह्मचारौ नचाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ अवकीर्णप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवकीर्णप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तपः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) उपनयनदिनात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्णीरुदुःसङ्गात् इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(५) आलम्ब्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ ^१मिथ्यावादिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

योविप्रः साधुवृत्तेषु पुण्यवत्सु द्विजेषु च ।

^२मिथ्यारोपी महादोषः अस्तिः ^३विप्रवदन् सृषा ॥

महाभारते—

साधुवृत्तेषु विप्रेषु योविप्रस्तु सृषा वदन् ।

स्तेयं वा व्यभिचारो वा हत्या वाऽप्यस्ति सर्वदा ॥

इति यो वदते साधुं स मिथ्यावादवान् द्विजः ।

देवकार्येषु पित्रेषु ^४अनर्हसु सृषा वदन् ।

मार्कण्डेयः—

पापिनां पापगणनां ^५न वदेद् वै कदाचन ।

अस्ति चेत् तुल्यपापी स्यान् मिथ्या चेद्दिगुणं भवेत् ॥

मरोचिः—

^६मिथ्या यः साधुवृत्तेषु दोषारोपी ^७गुणेष्वपि ।

विप्रेषु कलुषं वाचा वदन् ग्रामे सभास्थले ॥

(१) मिथ्यावादप्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) "मिथ्यादोषो महारोषः अस्ति विप्रो वदेन्मृषा" इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विप्रो मिथ्यावावदन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अनर्हो मिथ्यावावदन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) गणनादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) मिथ्यायां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) दोषारोपे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

सएव नरकं गत्वा 'शूनोयोनिषु जायते ।
 तस्य पापविनाशाय प्रायश्चित्तं महत्तरम्' ॥
 विप्रेषु तप्तकच्छं स्याद् अङ्गनास्त्रिह यावकम्' ।
 बालवृद्धातुरेष्वेषु वदन् पराक' माचरेत् ॥
 क्षत्रियादिषु सर्वेषु प्राजापत्यमुदीरितम् ।
 न मिथ्याभाषणं कुर्याद् दोषारोपं परित्यजेत् ॥

इति हेमाद्रौ 'मिथ्यावादिप्रायश्चित्तम् ।

- (१) शूनोयोनिषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) महत्तरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (३) कारकं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) पायकमाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) मिथ्यावादप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथाऽभिगस्तप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पूर्व्ववन्निन्दयाऽऽवेशे अभिगस्तः स उच्यते ।
 अयोग्यो ह्यव्यक्तव्येषु निन्दितः सर्व्वदा जनैः ॥
 नास्त्यकीर्त्तिसमोऽत्युरिह लोके परत्र च ।
 अस्ति वा नास्ति वा दोषः अयशः परिवर्त्तते ॥
 तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
 अभिगस्तो महादोषान्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥

गालवः—

मिथ्यावादिकाया बद्धः अभिगस्त इतीरितः ।
 पापमस्ति सदा लोके वार्त्ता सर्व्वत्र गच्छति ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
 ततः शुद्धो भवत्येव मिथ्यात्वे विप्रपुङ्गवः ॥
 सदोषो विद्यते यत्र तत्र शान्तिं समाचरेत् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति पापं स्थैतस्य गूहनात् ॥

(१) वंशे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्राजापत्यं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मिथ्याया वादया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पापास्तो तस्य गूहनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मिथ्यात्वे प्राजापत्यद्वयं विशोधनम् । अस्तित्वे प्रतिपदोक्तं प्राय-
श्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः विप्रस्त्रीणां प्रायश्चित्ताऽहं क्षत्रिया-
दीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

अथ कुग्रामवासिनां प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कुग्रामवासिनां पुंसां द्वावनर्यौ प्रकीर्त्तितौ ।

अपूर्वस्याऽऽगमोनास्ति पूर्वविद्या विनश्यति ॥

^१कुग्रामलक्षणमाह—

मरीचिः—

^२श्रोत्रियश्च तटाकादिस्तृणपर्णं तथेन्धनम् ।

बान्धवाश्च कुलीनाश्च विद्वान् वेद्योमहाधनौ ॥

न सन्ति यत्र ग्रामे च स कुग्रामइतीरितः ।

अपिच—

यत्र विद्यागमोनास्ति न तत्र दिवसं वसेत् ।

तत्र ग्रामे द्विजोयसु हव्यकव्यपराङ्मुखः ॥

^३एकं वै दिवसं तिष्ठन् महापापमवाप्नुयात् ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा वर्षे ^४चान्द्रायणव्रतात् ॥

मासि पराकं षण्मासे प्राजापत्यं समाचरेत् ।

^५तस्मादमुं परित्यज्य बन्धुमध्ये वसेत्सदा ॥

इति हेमाद्रौ कुग्रामवासिनः प्रायश्चित्तम् ।

(१) कुग्राम वासिनां लक्षणमाह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) श्रोत्रियाश्च तटाकादि तृणपर्णं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ये तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः । यस्तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चान्द्रायणाद्व्रतात् इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(५) तस्मादेनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ कुत्सितसेवाप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मूर्खश्च पिशुनश्चैव मद्यपोदुर्जनस्तथा ।
स्तेयी च कितवश्चैव तएते दुर्जनाः स्मृताः ॥
एतेषां योद्विजः सेवां प्रत्यहं समुपाचरेत् ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति तप्तकृच्छ्रत्रयादिना ।

सेवाप्रकारमाह—

गौतमः—

शौचार्थं सृत्तिकां तोयं प्रत्यहं पचनक्रियाम् ।
तद्वाक्थमनुसृत्यैव हस्तपादविमर्दनम् ॥
उच्छिष्टमार्जनं तेषां पात्रचेलादिधारणम् ।
एवं द्विजः प्रतिदिनं सेवां कुर्वन् प्रवर्त्तते ॥
सएव नरकस्थायी ब्रह्मकल्पत्रयादिह ।
तद्दोषपरिहारार्थं पक्ष-मास-दिनक्रमात् ॥
दिनैकस्मिन् पराकः स्यात् पक्षे तप्तमुदीरितम् ।
प्राजापत्यं तथा मासे वर्षे चान्द्रस्य भक्षणम् ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वर्षादूर्ध्वं पतत्यधः ।

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ कुत्सितसेवाप्रायश्चित्तम् ।

अथ खरोष्ट्रवलीवर्द्धमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

खरमुष्ट्रञ्च महिषं अनडाहमजं तथा ।

वस्तमारुह्य सुखजः क्रोशमात्रं प्रवर्त्तयेत् ॥

महान्तं दोषमासाद्य भुवि भूयात् स वानरः ।

खरमुष्ट्रमनडाहं वस्तं महिषमेव च ॥

अजमारुह्य सहसा विप्रः क्रोशं गतो यदि ।

महान्तं नरकं गत्वा वानरो भुवि जायते ॥

क्रोशप्रमाणमाह—

लौगाक्षिः—

तिर्यग्यवोदराख्यष्टौ ऊर्ध्वं वा ब्रीहयश्च ये ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

वितस्तिद्विगुणाऽरन्नि स्ते द्वे किष्कुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रं क्रोशश्च चतुष्क्रोशश्च योजनम् ॥

सार्धं क्रोशप्रदेशश्च योजनं परिचक्षते ।

विप्रस्यैतेषामारोहणे पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह मार्कण्डेयः—

खरमारुह्य विप्रोऽसौ योजनं यदि गच्छति ।

तप्तकच्छवयं प्रोक्तं शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः ॥

(१) अथोष्ट्रः नहुन्महिषेत्यादिः कीर्ति-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तद्वदो इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सधनुः सहस्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजस्यैतेषामिति लेखितपुस्तकपाठः ।

उद्वञ्च महिषश्चैव अनङ्गाहं द्विजः सक्तः ।

आरुह्य पूर्ववद् गच्छेत् प्राजापत्यमुदीरितम् ॥

अजं वस्तं तथाऽऽरुह्य पूर्ववद् यदि गच्छति ।

तत्र सान्त्तपनं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ॥

पुनः कर्म प्रकुर्वीत पटगर्भविधानतः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति द्विजोनाव्यत्र श्रुयति ॥

एकस्मिन् दिवसे एकयोजने उक्तप्रायश्चित्तं, द्वितीये तृतीये वा,
अभ्यासाद् द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं वा वेदितव्यम् । सर्वत्र
पुनरुपनयनम् ।

इति हेमाद्री खरोद्ववलीवर्द्धमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तम् ।

अथोद्वाहितायाः पुनरुद्वाहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
दत्ताऽक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ॥
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं 'वर्जनीयं' कलौयुगे ।
एतान् धर्मान् परित्यज्य योविप्रोदोषभाग्भवेत्^१ ॥
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति तप्तकच्छ शतादिह ।

गौतमः— पूर्वमुद्वाहितां कन्यामन्यस्मै धनकाङ्क्षया ।
सत्सरादापि राजेन्द्र दद्याद्विप्रोदधनातुरः ॥
भ्रूणहत्यासमं पापमवाप्नोतीह तत्क्षणात् ।
दातुः शुद्धिः करीषाम्नेः परिणेतुस्तथैन्दवैः ॥
सा कन्या हरिणी प्रीक्ता तत्पुत्राः कुण्डसंज्ञिताः ।
अनेकदोषबाहुल्यात् तस्य मार्गं परित्यजेत् ॥

जाबालिः—

पूर्वमुद्वाहितां कन्यां पिता भ्राता धनेच्छया ।
^२तथा यदिह रोषादा अन्याधीनां करोति चेत् ॥
^३महादोषमवाप्नोति पितरोयान्धधोगतिम् ।
दातुः शुद्धिः करीषाम्नेर्विदुषान्द्रायणत्रयैः ॥

(१) वर्जयित्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यदि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तथोरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) महादोषमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

साकन्या पांसुला ज्ञेया तत्पुत्रः कुण्डसंज्ञितः ।

एतद्दोषविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

कन्यादाता तु चापाद्ये प्रत्यहं स्नानमाचरेत् ।

वर्षमात्रेण संशुद्धोनान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तद्भर्ता तां परित्यज्य कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।

तस्योपनयनं भूयः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

सा कन्या पूर्व्वजं चान्यं त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

शिशुचान्द्रायणमित्यर्थः । अन्यथा नरकं व्रजेदिति । उभयोस्त्वाग्ने

पुत्राभावे कन्यकायाश्चान्द्रायणात् शुद्धिः । पुत्रोत्पत्तौ तु तस्या

स्तत्पुत्राणां च गतिर्नास्ति । अतस्तूभयोस्त्वागएव वरः ।

इति हेमाद्रौ उद्धाहितायाः कन्यायाः पुनरुद्धाहप्रायश्चित्तम् ।

(१) वर्षमन्त्रेण इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ मातृसम्बन्धपरिणयनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मातुः स्वसृकुले कन्या परिणीय स्वबन्धुतः ।

पश्चाज्ज्ञात्वा पारत्याज्या स्वसा माता तु धर्मतः ॥

गौतमः—सम्बन्धं शोधयित्वा तु मातृतः पितृतस्तथा ।

सगोत्रप्रवरां कन्यां मातुश्च भगिनीं त्यजेत् ॥

यदि कामाद्विवाह्येत महादोषमवाप्नुयात् ।

तयोः संसर्गतोविप्रोमातृगामीति गद्यते ॥

सगोत्रजां प्रवरजां त्यक्त्वा सुखमवाप्स्यते ।

मार्कण्डेयः—

सगोत्रप्रवरामिनां मातुश्च भगिनीं तथा ।

अज्ञात्वा पूर्वमुदाहृतं ज्ञात्वा पश्चात् परित्यजेत् ॥

यदि पुष्यंवतीं गच्छेत् लोभात् कामातुरः सक्तः ।

मातृगामीति विज्ञेयः सर्वधर्मं बहिष्कृतः ॥

पुत्रोत्पत्तौ तयोः पुत्रा अन्यजत्वमवाप्नुयुः ।

तद्दोषपरिहारार्थं देहशुद्धिं समाचरेत् ॥

(१) परिभाषण इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्वसारं मातरं यस्तु व्याधिचार्यं स्वबन्धुतः । इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मातरं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चरेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) मातरं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पूर्वमुदाहृतं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) सर्वधर्मं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) अन्यजत्वमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अगत्या यत्र चोद्वाहस्तत्रचान्द्रमुदीरितम् ।

‘यदा पुष्पवतीं गच्छेत् ‘तदा दोषमवाप्नुयात्’ ।

गुरुतल्पसमं प्रोक्तं मुष्कच्छेदविवर्जितम् ।

पुच्छोत्पत्तौ करीषाग्नौ दाहएव विधीयते ॥

सगोत्रजायाः प्रवरजायाः परिणयादौ प्रायश्चित्तं पुनः संस्कार-
एव । कन्यकायाः पुरुषस्यार्धे प्रायश्चित्तं क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ मातृष्वसृसम्बन्धपरिणयनप्रायश्चित्तम् ।

(१) तथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ स्वदारपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

निष्कारणतया पत्नीं यस्त्वजेत् पूर्वजोरुषा ।

'नतस्येह परत्रापि, निन्दितस्य ज्यते जनैः ॥

गौतमः— अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा ।

ऋतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

अप्रियवादोनाम कलौयुगे साक्षाद्व्यभिचारः । यद्यपि अप्रियाणि
भर्तृविषये कलौ युगे बह्वनि सन्ति, तथापि साक्षाद् व्यभिचार
एवाप्रियवादः तदा त्याज्या । अन्यथा दोषमाह—

गौतमः—

व्यभिचारादृते पत्नीं योविप्रः संपरित्यजेत् ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति ऋतुकालव्यतिक्रमात् ॥

खराजिनं बह्विर्लोम परिधाय स यद्वतः ।

शरावपात्रमादाय भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥

'स्वदारव्यतिक्रमिणे भिक्षां देहीति याचयेत् ।

सप्तागाराण्यटित्वाथ भोजयेत् सायमादरात् ॥

षण्मासमेवं कृत्वा तु शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।

(१) ऋतस्येति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पूज्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) बह्वनि इत्यत्र प्राक्षापितानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) क्रीत पुस्तके नास्ति ।

(५) समन्ततः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) द्वार व्यतिक्रमणेन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तदाह आपस्तम्बः—

“दारव्यतिक्रमौ खराजिनं वह्निलोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे
भिचां देहीति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः । पन्मासात् ।”
स्त्रीणां भर्तृत्यागे निष्कारणतयाप्येवंमर्द्धं प्रायश्चित्तं महापातकि-
शङ्कास्ति चेत् त्यागएव विहितः । कारणं स एव । नोचेत्
स्वभर्तृप्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात् खरचम्भविना भिचार्यं पर्यटेत्
पूर्ववदापन्मासात् ।

इति हेमाद्रौ खदारपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) महापातक शङ्का इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्ववत् सदा पन्मासात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पत्नीत्याग इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पितृगृहे असंस्कृतकन्यारजो^१ दर्शनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पितृगृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषलो ज्ञेया तद्वर्त्ता वृषली पतिः ॥

वृषलः शूद्रः ।

मार्कण्डेयः—

^१कन्यका पितृवेश्मस्था यदि पुष्पवती भवेत् ।

असंस्कृता परित्याज्या न पश्येत्तां कदाचन ॥

विवाहे न च योग्या सा लोकद्वयविगर्हिता ।

एतां परिणयन् विप्रो न योग्यो हव्य-कव्ययोः ॥

न तस्यां जनयेत् पुत्रं कानीन इति कथ्यते ।

माता पिता च पुत्रश्च त्रयस्ते वृषलाः स्मृताः ॥

यथा पुष्पवती कन्या तथैव त्यक्तुमर्हति ।

न तत्र दोषस्तस्याऽस्ति गृहे स्थित्वा स दोषभाक् ॥

^१[यदिच्छेदात्मनः शुद्धिं तदा चान्द्रायणं चरेत्] ।

गीतमः—

यदा^१ कन्या पुष्पवती द्विजस्तामुदहेत् यदि ।

कालान्तरे यदा श्रुत्वा तदा तां परिवर्जयेत् ॥

(१) रजस्वला प्रायश्चित्तमिति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) या कन्या इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(४) वदरजः पुष्पवती इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

यदिच्छेद् आत्मनः शुद्धिं तदा चान्द्रायणं चरेत् ।

कामातुरस्तदा गच्छेत् स चाण्डालसमीभवेत् ॥

पुत्रोत्पत्तिर्यदा भूयात् तदा पतितएव सः ।

इति हेमाद्रौ पिढ्यहस्थितकन्या'रजोदर्शनप्रायश्चित्तम् ।

(१) राजस्वनाप्रायश्चित्तमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ कारागृहवासप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

कारागृहे बलात्कारात् स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।

न स्नानञ्च न सन्यादि न देवपिबितर्पणम् ॥

न स्वाध्यायोन वा होमः शूद्र एव न संशयः ।

मरीचिः ।

मासं कारागृहे वाऽपि नौभिर्यातोदिनत्रयम् ।

[स्नेच्छावासस्तथापचं योवर्त्तेत् स तु पातकी ॥]

गौतमः ।

बलाहासीकृता ये तु स्नेच्छचाण्डालदस्युभिः ।

अशुभं कारिताः कश्चै गवादिप्राणिहिंसनम् ।

उच्छिष्टमार्जनं तेषां तथा तस्यैव भक्षणम् ॥

तत्क्षीणाञ्च तथा सङ्कृताभिश्च सह भोजनम् ।

मासेऽपि तद्विजातो तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥

प्राजापत्यञ्च चान्द्रश्च चरेत् संवत्सरोषितः ।

आहिताग्निस्त्रयं कुर्यात् यदि कारागृहे वसेत्^१ ॥

क्षीणामेतस्मिन् सम्भवे विप्रस्य प्रायश्चित्तार्हं मनूदितम् ।

[] अयं पाठः क्रीत-काशीपुस्तकयो न दृष्टः ।

(१) मरीचिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तद्यालम्ब इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वसन इति क्रीत-सेखितपुस्तकपाठः ।

यमः—

कारागृहाद् विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितम्^१ ।

कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कुर्यात् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति यथा भुवि^२सुराघटः ।

इति हेमाद्रौ कारागृहनिवासप्रायश्चित्तम् ।

(१) यथोदितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रसुराघटा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ वन्दीगृहीतानां नारीणां प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

वन्दीकृता यदानार्थो निवसेयुस्तदालये^१ ।

पक्षं मांसं ऋतुं वापि संवत्सरमथाऽपि वा ॥

^२एतासां निष्कृतिर्नास्ति व्यभिचारोयदा भवेत् ।

तत्रापि गर्भसम्पत्तौ परित्यागो विधीयते ॥

“गर्भे त्यागो विधीयत” इति मनुस्मरणाच्च । तदाह—

गौतमः—बलात् वन्दीकृतानारी तत्रैव निवसेद् यदि ।

पक्षं मांसं ऋतुं चाहं न तस्या निष्कृतिर्भवेत् ॥

तथैव व्यभिचारः स्याद् यदि गर्भमधात् तदा ।

दैवात् तैः पुनरुत्सृष्टा तत्र शुद्धिः कथञ्चन ॥

तां पतिः पुनरादातुं विभ्येद्^३ वै जारवार्त्तया ।

इच्छन् सभामुपानीय वदेत् पापं हृदि स्थितम् ॥

इति भर्तुरनुज्ञाता सा वदेत्तत्समादरात् ।

उक्ते सत्ये तया^४ तां तु सभा सम्यग्विचार्य च ॥

षष्टिभिर्मृत्तिकाभिश्च^५ हृतशौचमनन्तरम् ।

कारयित्वा विधानेन स्नापयित्वा नदीजलैः ॥

(१) तथालये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) न तासां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) सातु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) हृताशौचासनान्तरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कारयेत् पूर्ववद् विप्राः प्रायश्चित्तमनुक्रमात् ।

अर्द्धमुक्तं ततस्त्रीणां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

तस्या दोषनिवृत्तिः स्याज्जनवादाच्च हीयते ॥

ततस्तु पोषणं तस्याः संसर्गादि न कारयेत् ।

इति हेमाद्रौ वन्दीकृतस्त्रीप्रायश्चित्तम् ।

अथ रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपान-स्तन्यपानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

'यदि रोगनिवृत्त्यर्थं द्विजोवाऽपि तदङ्गना ।
सन्निपाते महाघोरे तन्निवृत्त्यर्थमञ्जसा ॥
औषधार्थं पिवेत्स्तन्यं^१ मद्यं वा वैद्यचोदितम् ।
तदारोग^२ निवृत्तिश्चेत् मरणं वा भवेदुत ॥
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।
'शवाभावे पुनः कर्म कर्त्तव्यं देहशुद्ध्ये ॥
तप्तकृच्छ्रं द्विजैः कार्यं दत्त्वा वा बहुदक्षिणाम् ।
एतेन शुद्धिमाप्नोति मृतोजीवन्नुभौ तथा ॥
'रोगोत्पत्तेः सन्निपाते स्तन्यं वा मद्यमेव वा ।
पीत्वा चरेत् तप्तकृच्छ्रं [पुनः संस्कारमादरात्] ॥

प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः संस्कारं कृत्वा शुध्यति । मृतश्चेत् तप्तकृच्छ्र-
प्रत्याम्नायं ब्राह्मणैः कारयित्वा तत्पुत्रादिः परलोकसाधनार्थं
शवमनारभ्य ? पटगर्भं विधिना विधाय मृत्वा-मन्त्रावृत्तिं कुर्यात्

(१) ज्वर इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सत्यमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निवृत्त इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) शवभावे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] कार्यं पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नोक्तिः ।

एवमेतस्मिन् कृते सति मद्यपानस्तन्यपानदोषान्मुक्तः स परलोके
सुखमवाप्नोति । नान्यथा पापकर्मैव ।

इति हेमाद्रौ रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपानस्तन्यपानप्रायश्चित्तम् ।

अथ जातिभंशकरप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

व्यतीपाते च याने च महापुरुषभोजने ।
भूत-प्रेत-पिशाचानां यदन्नं बलिकल्पितम् ॥
कुटुम्बभोजनं चैव ब्रह्मराक्षसभोजनम् ।

एतानि दुरन्नानि ।

एतेश्वन्नेषु योविप्रोधनलोभपरायणः ।
भुङ्क्ते तस्य गतिर्नास्ति तस्मादेतत्परित्यजेत् ॥

मार्कण्डेयः—

दुरन्नं सुखजोभुक्ता वस्त्रद्रव्यपरायणः ।
तदानीं मृत्युमाप्नोति जीवेद्वा पापकार्यसौ ॥
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

गौतमः— दुष्टान्नं योद्विजोभुङ्क्ते^१ पूर्वोक्तं पापरूपि यत् ।

सद्य एव परं मृत्युमुपविश्य ज्वरादिभिः ।
मृत्वा नरकमासाद्य कालेयः स भवेत्तदा ॥
तस्य दोयोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
पञ्चगव्यं पिवेत्पद्यात् शुद्धोभवति भूतले ।

इति हेमाद्रौ दुरन्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजनं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जग्ध्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथायुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अयुते वा सहस्रे वा नानावर्णसमागमे ।
 पतित-क्लोव-वैडाल-ब्रात्य-तस्करपूरिते ॥
 कुण्ड-गोलक-सम्पात^१ नट-नर्तक^२सङ्कुले ।
 पापण्डजनसंसर्गे सर्वपातकसङ्कुले ॥
 भाण्डोच्छिष्टस्वयंपाके स्त्रीजनैरुपशोभिते ।
 योविप्रोलोकमन्विच्छेन् न^३ भुञ्जीत कदाचन ॥
 यमोजिह्वां दहत्याशु सन्दंशैर्भृशदारुणैः ।
 तदन्ते भुवमासाद्य विडूवराहत्वमाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

अयुते वा सहस्रे वा द्विजोब्राह्मणभोजने ।
 जिह्वाचापत्यतः क्षिप्रं भुङ्क्ते यदि कथञ्चन^४ ॥
 तस्य जिह्वां यमच्छित्त्वा नरके स्थापयत्यधः ।
 तत्रैव नरकं भुङ्क्ता सूकरत्वमवाप्स्यते ॥
 एकस्मिन् दिवसे भुङ्क्ता पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 पक्षं वा मासमात्रं वा भुङ्क्ता विप्रोनिरन्तरम् ॥

(१) सम्पाप्ने इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(२) गायकसङ्कुले इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भुञ्जीवाच्च कदाचन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजाधमः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तप्तं पराकं चान्द्रश्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

वर्षीपरीहं शूद्रत्वं 'प्राप्नोति बहुवत्सरान् ॥

इति हिमाद्री अयुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवाप्य इति चेन्नितपुस्तकपाठः ।

अथ दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वर्षहयं वा' वर्षं वा तदूर्ध्वं वा जनाधिप ।
संकल्प्य भोजयेद् विप्रान् तदीर्घं सत्रमुच्यते ॥
विप्रस्तत्र न भुञ्जीयात् पूर्व्ववत् दुष्टसङ्गमात् ।
महादोषमवाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ॥

गालवः—

दीर्घसत्रे तु भुञ्जीयाद् एकस्मिन् दिवसे नृप ।
महादोषमवाप्नोति तत्र नानाजनागमे ॥
कर्त्तारं स्वकृतं पुण्यं संवत्सरमुपार्जितम् ।
सद्यो गच्छति तत्सर्व्वं अन्नमात्रपरिग्रहात् ॥
प्रायश्चित्तौ भवेद् तस्मात् अन्यथा दोषकार्य्यसौ ।
माससंवत्सरादिकमालोच्य पूर्व्वप्रायश्चित्तवत्सर्व्वं कुर्यात् शुद्धो भवति ।
नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) खोवा कोवा इति क्रीत लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) प्रविश्य इति क्रीतः पुस्तकपाठः ।

अथ शूद्रसत्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— शूद्रसत्रे न भुञ्जीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

इत्थं विप्रोमहालोके दुःसङ्गाद् वा महाभयात् ।

महान्तं नरकं गत्वा भुवि भूयात्स वायसः ॥

चाण्डालो वा ।

मार्कण्डेयः—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं मासमेकं निरन्तरम् ।

कृत्वा शूद्रत्वमासाद्य चाण्डालः कोटिजन्मसु ॥

मनुः— तदन्नं तद्दृष्ट्वा भुङ्क्ते तदनुज्ञानिरीक्षणम् ।

तदनुज्ञामवाप्याथ स्वयं वापि निरीक्षणम् ॥

भुङ्क्ता विप्रःस पापीयान् षड्विधं शूद्रभोजनम् ।

एतेषामेवमन्नं वा विप्रोभुङ्क्ता तु चापलात् ॥

महान्तं नरकं गत्वा वायसत्वमवाप्नुयात् ।

पक्षे मासे ऋतौ वाऽप्ये भोजने^१ तु यथाक्रमम् ॥

यावत् तत्तत्कृच्छ्रं प्राजापत्यमथैन्दवम् ।

क्रमशः शुद्धिमाप्नोति कृत्वा पापान्य^२ नुक्रमात् ॥

विप्रस्त्रीणां भोजने प्राप्ते पक्ष-मास-क्रमेण तत्प्रतिपदीकृतं विप्रस्यार्द्धं

वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ शूद्रान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) सङ्क्रिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा पापान्यथातुगान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शूद्रवैश्यगृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजन-

प्रायश्चित्तमाह ।

जातूकर्णः—

शूद्र-वैश्यगृहे विप्रस्तदामान्नं पचन् मुदा ।

तत्रैव भोजनं कृत्वा सद्यश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥

देवलः—

शूद्रवैश्याऽऽलये राजन् तद्द्रव्यं पाचयेद्विजः ।

तत्रैव भोजनं कृत्वा तदनुज्ञापुरःसरः ॥

न तस्य निष्कृतिर्वास्ति 'प्रायश्चित्तायुतैरपि ।

जावालः—

वैश्य^१ शूद्रगृहे राजन् गृहीत्वाऽऽमं सक्तद् द्विजः ।

तत्रैव भुक्त्वा तद्द्रव्यं भोजयेदविचारयन् ।

स महान्तं गिरिं गत्वा तत्रैव पतनं चरेत् ॥

तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।

पराशरः—

वैश्यालये वा शूद्रस्य आमं धृत्वा तदर्पितम् ।

भुक्त्वा विप्रः स पापीयान् महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

पुनर्भूतलमागम्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

(१) प्रायश्चित्तशतैरपि इति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) वैश्यागृहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

शूद्रवैश्यगृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम् । ३८३

परिदुर्वा तदानीं वा वापयित्वा शिरोरुहान् ।

स्नानं कृत्वा ततः पश्चात् शुद्धोभवति निश्चितम् ॥

इति हेमाद्रौ शूद्रवैश्यगृहभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रेतैकोद्दिष्टभोजनप्रापश्चित्तमाह ।

देवलः—

मृताहैकादशे विप्रोभुक्ता कवलसंख्यया ।
तावद्युगसहस्राणि रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
तदन्ते भुवमासाद्य रक्तपास्तुभवेज्जले ।
यावन्त्यन्नपुलाकानि कवले कवले नृप ॥
तावन्तः क्लमयः सर्वे भक्षितास्तेन पार्थिव ।

महानारदीये—

एकाहदिवसे राजन् द्वात्रिंशत्कवलसंख्यया ।
गृहीत्वा मूढमग्राति तावन्तः क्लमिराशयः ॥
भक्षित्वास्तेन राजेन्द्र ! ततस्त्वेतत्परित्यजेत् ।
कवले कवले चान्द्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
पुनः कर्षविधानेन पटगर्भेण शुध्यति ।
अन्यथा दोषमाप्नोति प्रेतभूतधरन् भुवि ॥
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्वपातकैः ।
पटगर्भविधानेन पुनः संस्कारकृत्तरः ॥
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र पटगर्भोमहत्तरः ।

इति हेमाद्रौ एकादशाहत्याहभोजनप्रापश्चित्तम् ।

अथ 'नग्नश्राद्धे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— नग्नश्राद्धे नवश्राद्धे गृहोत्वाऽऽमं द्विजोत्तमः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

जायते भुवि दुष्टात्मा स्थावरत्वमवाप्नुयात् ।

भरोचिः—नग्नश्राद्धं नवश्राद्धं दशाहाभ्यन्तरे ^१द्वयम् ।

[प्रतिग्रहवतां नृणां महतां गर्हितं द्वयम् ॥]

तद्वयं प्रतिगृह्याऽऽशु महारौरवमश्रुते ।

^२पराशरः—नवश्राद्धं च नग्नश्च सूतकाभ्यन्तरे द्वयम् ।

तद्वयं प्रतिगृह्याऽऽशु महारौरवमश्रुते ॥

भरोचिः—नग्नश्राद्धे तु चान्द्रं स्यात् प्राजापत्यं नवाष्टिके ।

श्राद्धस्थाने तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्यात् सपिण्डने ॥

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धोभवति पूर्वजः ।

विप्रप्रतिग्रहे यथाशास्त्रम् । क्षत्रियवैश्यप्रतिग्रहे तु द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ नग्नश्राद्धप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) नग्न प्राश्चादन इति पुनरधिकः पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्दृष्टः प्रतिग्रह-
पदाप्राक् ।

(२) तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] इदमर्द्धं क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नट्टम् ।

(३) भरोचिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ सूतकद्वयभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— सूतकद्वितये राजन् जाते तस्य द्विजोयदि ।
अज्ञानाद् भोजनं कुर्यात् सद्यः संस्कारमर्हति ॥
ज्ञात्वा तदन्नं 'संच्छेद्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
हृद्यभावे तदा स्नात्वा पुनः कर्माऽपरेऽहनि ॥
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
अन्यथा नरकं घोरं यात्यत्रैव न संशयः ॥

मार्कण्डेयः—

सूतकद्वितये ज्ञानात् विप्रोभोजनमादरात् ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पुनः संस्कारमाचरेत् ॥
हृदयित्वा तदन्नं वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।
हृद्यभावे तदा स्नात्वा पुनः कर्म विधानतः ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरीरिता ।

इति हेमाद्रौ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) संच्छेद्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) परेऽहनि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ श्राद्धान्नशिष्टभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अमायां पैटके आडे सर्व्वआहे महालये ।
आडे वै पसवत्याख्ये सपिण्डीकरणे तथा ॥
मासिकेषु तथा विप्रो न कुर्यात् शेषभोजनम् ।

महाभारते—

आढकर्मणि भोक्तारो भोक्तारो यज्ञकर्मणि ।
आह्नशिष्टान्नभोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥
सगोत्राणां सकुल्यानां ज्ञातीनाञ्च न दोषभाक् ।
पुत्रीणामन्यगोत्राणां विधवानां न दूष्यते ॥
यतोनां कर्मनिष्ठानां महतां ब्रह्मचारिणाम् ।
न भोक्तव्यं पैटकादौ पिष्टशेषं महात्मनाम् ॥

जावालिः—

श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः ।
ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य ज्ञानिनः ।
एतेषां आह्नशिष्टान्नं भुक्त्वा दोषो न विद्यते ॥
इति केचित् प्रशंसन्ति इह यत्तदसाम्प्रतम् ।

लिङ्गपुराणे—

मातुलस्य गुरोर्वापि श्वशुरस्य महात्मनः ।
पित्रोश्च ब्रह्मनिष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुश्च ज्ञानिनः ॥

(१) ज्ञानिनः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञानिनः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पैतृकेषु न भोक्तव्यं विधवानां महामुने ।

विधवानामन्यगोत्राणां आदेष्वेतेषु न भोक्तव्यं आदशिश्टान्नं अन्य-
गोत्रिणां ब्रह्मचारिणामपि ।

मार्कण्डेयः—पित्रादीनामथाऽन्येषां आदशिश्टान्नभोजनम् ।

व्रतिनां विधवानाञ्च यतीनाञ्च विगर्हितम् ॥

विधवानामन्यगोत्राणामित्यर्थः ।

जावालिः—

विप्रस्त्वन्यगृहे आदशे 'शिश्टान्नभोजनं चरेत् ।

प्राजापत्यं विशुद्धिः स्यात् 'व्रातिगोत्री न दोषभाक् ॥

अन्यगोत्री आदशिश्टान्नभुग्यदि—

केशानां वपनं कृत्वा तप्तकच्छं समाचरेत् ।

उपविश्य सुखी भूत्वा प्रणवं लक्ष्माचरेत् ॥

सर्वत्र पञ्चगव्यप्राशनं सत्रासिभिर्विना ब्रह्मचारिणां स्वपित्रा-
देरन्नशिश्टभोजने न दोषः व्रतिनामपि । विधवानां अन्यगोत्राणां
तत्रापि न भोक्तव्यं सत्रासिभिर्न कुत्रापि ।

इति हेमाद्रौ आदशशिश्टभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) शिश्टान्नं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्राती गोत्री इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देवालयेषु मार्गेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।

विप्रः क्रीतान्नभोक्ता चेत् तदा नरकमाप्नुयात् ॥

महाभारते—

क्रीतान्नं देवतागारे ग्रामे वा पत्तने पथि ।

यो भुङ्क्ते पूर्वजो ज्ञानात् नरकं^१ स समाप्नुयात् ॥

देवीपुराणे—

विप्रः कण्ठागतप्राणः क्रीतान्नं यदि चाश्रुते ।

ग्रामे वा नगरे तीर्थे महादेवालयेऽपि वा ॥

स गत्वा नरकं घोरं नानायोनिषु जायते ।

तस्मात्तस्य विशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

त्रिरात्रं भोजने कार्यं पक्षे तप्तं निरन्तरम् ।

महातप्तं तु मासे च वक्षरे चान्द्रमुच्यते ॥

अतः परं शूद्रतुल्यो विद्वानपि च दोषभाक् ।

विप्रस्त्रीणामेतदर्थं यति-ब्रह्मचारि-विधवानां तद्विगुणम् । महा-

चेत्वमिति जनसादृश्यात् क्रीत्वा भोजने विशेषमाह—

जावलिः—

विप्रस्वेतन्महाक्षेत्रं महातीर्थं जनावृतम् ।

क्रीत्वाऽन्नं जनसादृश्यात् इति 'भुक्ते सकृद् यदि ॥

केशानां वपनं प्रोक्तं तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।

इति हिमाद्री क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) जग्ध्वा इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ संघातान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

संघीभूता यदा विप्राः स्त्रियोवा राजवल्गवः ।

स्वैः स्वैर्द्रव्यैरेकभाण्डे पाचयेयुः पृथक् पृथक् ॥

पृथक् पृथगिति भिन्नपात्रे वा ।

भुक्ता दोषमाप्नुवन्ति शूद्रतुल्या भवन्त्यतः ।

जावालिः—

विप्राद्येदेकग्रामस्थास्तीर्थयात्रादिकर्मसु ।

संघीभूय स्वकैर्द्रव्यैः पाचयित्वाऽपि भुञ्जते ॥

शूद्रतुल्या भवन्त्येते नरकं यान्ति ते जनाः^१ ।

“एकग्रामस्था” इति पदं यत्र यत्र सम्भावितं तत्र तत्र योज-
नीयम् ।

गौतमः—

सङ्घोभूय द्विजाः सर्वे मागे तीर्थागमे^२ऽपि वा ।

स्वद्रव्य^३ मेलनं कृत्वा पक्ता भुक्तेकदेशतः ॥

ते सर्वे नरकं यान्ति शूद्रतुल्या न संशयः ।

तेषामिदं मुनिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

(१) द्विजा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तीर्थे गमे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्वद्रव्यं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एकरात्रे पञ्चयथ्यं द्विरात्रे यावत् चरेत् ।
 प्राजापत्यं त्रिरात्रे च पक्षे चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 मासे तु शूद्रतुल्याः स्युः स्त्रीणामर्धं 'मुनीरितम् ।

इति हेमाद्रौ संधातान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) सनीषिभिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) संधास्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ यागान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यज्ञेषु पशुबन्धे वा यागार्थं पचनं^१ यदि ।

तदा विप्रैर्नभोक्तव्यं लोकेषुभिरकल्मषैः ॥

“पचनं^२ यदि इति” यज्ञशालायां दीक्षितगृहे वा सम्पादित-
मन्नमित्यर्थः ।

महाभारते—

पशुबन्धेषु यज्ञेषु अन्नमस्ति यदा द्विजः ।

स वै नरकमाप्नोति स विलङ्घ्यसमो^३ ? द्विजः ॥

कण्वः— योविप्रोयागशालासु वपायागादधोयदि ।

भुङ्क्तेऽन्नं तत्र संघाते^४ महापातकमश्रुते ॥

पुनस्तस्योपनयनं प्राजापत्येन शुध्यति ।

एतन्नायश्चित्तं वपायागात् पूर्वं भोजने वेदितव्यम् ।

ततः परं भोजने विशेषमाह—

गौतमः—

“वपायागात्परं विप्रोभोजने दीक्षितालये ।

प्राजापत्यं^५ चरेच्छुद्धैः मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

ऋत्विजां विप्रस्त्रीणाञ्चैवं वेदितव्यम् ।

(१) हविः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वापीति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संघातं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्या इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) विशुद्धार्थमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तदेवाह कात्यायनः—

ऋत्विजाश्च 'वरस्त्रीणां भोक्तृणां यागसद्धानि ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन 'शोधनम् ।

सुवासिनीनां तद्भर्तुः पादोदकम् । विधवानां केशवापनं ब्रह्मकूर्च-
विधानञ्च । यति-ब्रह्मचारिणां वपायागात्पूर्वं अन्नभक्षणे चान्द्रम् ।
ततः परं प्राजापत्यम् ।

इति हेमाद्रौ यागान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) परस्त्रीणांभिति चेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) युध्यति इति क्रीत-चेक्षितपुस्तकपाठः ।

अथ चौलसीमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

‘चौलकर्मणि सीमन्ते मुहूर्त्ताद् भोजने’ परम् ।

सुरापानसमं प्रोक्तं अतो नेच्छन्ति सूरयः ॥

सीमन्ते पुंसवे चैव चौलकर्मणि योद्विजः ।

असगोत्रस्तदन्नादः सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥

मार्कण्डेयः—

चौलकर्मणि सीमन्ते पुंसवे योऽन्यगोत्रजः ।

मुहूर्त्ताद्दृढभुक् पापी सुरापानमवाप्नुयात् ॥

प्रायश्चित्तं द्विजैः प्रोक्तं दुष्टावादिविभोजने ।

समुहूर्त्तात् परं तप्तं तत्पूर्वं वेदमातरम् ॥

जप्ता शुद्धिमवाप्नोति सहस्रं विधिपूर्वकम् ।

स्त्रीणामर्धं यतीनां च व्रतिनां चान्द्रमुच्यते ॥

पूर्वत्र परत्र च समम् ।

इति हेमाद्रौ चौलसीमन्तान्नभोक्तृणां^१ प्रायश्चित्तम् ।

(१) चौले इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) भोजनं इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(३) सीमन्तभोक्तृणामिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गणकान्नदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देवलावन्तु योभुङ्क्ते गणकान्नं तथा ^१द्विजः ।

^२भक्ष्यपीतौ विजानीयात् सर्वकर्मवहिष्कृतौ ॥

विष्णुरहस्ये—

देवलकान्नं यो भुङ्क्ते ^३तथा ऽन्नं गणकस्य च ।

तावुभौ पापकर्माणी न सम्भाष्यौ कदाचन ॥

गारुडपुराणे—

देवार्चकस्य यो भुङ्क्ते ^१तथा गणकवेश्मनि ।

उभौ तौ पापिनौ प्रोक्तौ प्रायश्चित्तमथाऽर्हतः ॥

एकरात्रे पञ्चगव्यं त्रिरात्रे यावकं स्मृतम् ।

मासमात्रे पराकः स्याद् अर्धे चान्द्रमुदीरितम् ॥

ततः परं तत्समः स्यात् स्त्रीणामर्धमुदीरितम् ।

यति-ब्रह्मचारि-विधवानां एतद्देगुण्यम् ।

इति हेमाद्रौ गणकदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) देवलकान्नं भुङ्क्तापि तथागणकान्नभोजनं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भक्ष्यपीतौ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तथा गणक भोजनम् । इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथस्नानभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— अस्नात्वाशौ मलं भुंक्ते अजपी पूयगोणितम् ।

अहुत्वात्रं क्षमिं भुंक्ते 'अदाता विषमश्रुते ॥

महाभारते—

अरोगी स्नानहीनः स्यात् 'कुर्याद्भोजनमादरात् ।

यावन्त्यन्नपुलाकानि तावन्मलमुदीरितम् ॥

गौतमः— अस्नात्वा भोजनं विप्रो निरोगी कुरुते यदि ।

स मलाशौ सदा ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

स्वस्थो विप्रो यदाऽस्नात्वा 'भुङ्क्ते भोगपरायणः ।

विष्ठां तदन्नमिच्छन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥

'श्राद्धकालेषु चान्द्रं स्याद् ग्रहणे तद्द्वयं स्मृतम् ।

पञ्चपर्वसु तप्तं स्यात् इतरत्र तु यावकम् ॥

विधवानां ब्रह्मचारिणां यतीनां च प्रायश्चित्तं^१ द्वैगुण्यम् ।

इति हेमाद्रौ अस्नानभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अदानोविषमश्रुते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) क्षत्वा भोजनमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भुङ्क्ता इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) श्राद्धकालेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) प्रायश्चित्ताद् द्वैगुण्यमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

जले निधाय पूर्व्वद्युर्ध्वदन्नं जलसेचनम् ।

तत्तु^१ पर्युषितं भुक्त्वा महत् पापमवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

दुर्गन्धि जलसिक्तञ्च रूपहीनं यदस्ति हि ।

पर्युषितं तु तत्त्याज्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

गालवः—

दिग्धं घृतेन तैलेन यदन्नं संस्कृतं च यत् ।

^२दुर्गन्धरहितं भोज्यमन्यथा चान्द्रमुच्यते ॥

गौतमः—

हिङ्गु-जोरकसंमिश्रं तिन्त्रिणीरसवेष्टितम् ।

दुर्गन्धरहितं चान्नं भोक्तव्यं द्विजपुङ्गवैः ।

एतैर्द्रव्यैः परिष्कृत्य दुर्गन्धरहितं यदि ॥

कृत्वा तत् पूर्व्वदिवसे भोक्तव्यं स्याद् द्विजस्यभिः ।

दुर्गन्धिजलसंमिश्रं पूर्व्वद्युर्ध्वदके घृतम्^३ ॥

तत्पर्युषितसंज्ञं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं चेद्^४ भुङ्क्ते पर्युषितं द्विजः ॥

(१) तत् इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दुर्गन्धरहितमिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) घृतं इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भुक्त्वा इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्योपनयनं भूयश्चान्द्रायणमथाचरेत् ।

ब्रह्मचारि-विधवा-यतीनां द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्मचारिणां
संवत्सरभोजने पुनरुपनयनं चान्द्रायणद्वयञ्च ।

इति हेमाद्रौ पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुर्गन्ध्यभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

दुर्गन्धसहितं^१ भक्ष्यं तथा पर्युषितञ्च यत् ।
शष्कुलीमाषनिर्गन्धं^२ विपणिस्थञ्च यद्ववेत् ॥
तैलपक्कविहीनञ्च न भोज्यं स्याद् द्विजातिभिः ।

पराशरः—

भक्ष्यं वै माषसम्भूतं^३ विपणिस्थमतैलजम् ।
दुर्गन्धं पूतिगन्धञ्च पितृदेवविवर्जितम् ॥
* [शष्कुलीफाणिकाराजन् वटका माषसम्भवाः ।
निष्कारणतया विप्रो न भुञ्जीयात्कादाचन ॥

गालवः—

अन्ननिर्मितवस्तूनि शुष्कोभूतानि शङ्खुलीः ।
माषका माषसम्भूता हिङ्गुजीरपरिष्कृताः ॥
दुर्गन्धिपूतिगन्धौनि विपणिस्थानि यानि च ।
अनर्पितानि देवानां शुभपैतृकवर्जितम् ॥

(१) दुर्गन्धसहितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शुष्कुली इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) विषाणस्थं च इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विषाणस्थमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

* [अस्मात् चिह्नादारभ्य उत्तरालं प्रदर्शितैतत्सदृशचिह्नपर्यन्तं संहितपाठः—
क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

न भुञ्जीयादिमानीह विप्रोदुष्टान्नभुक् तदा ।
 तस्येह^१ निष्कृतिर्नोक्ता^२ विप्रैर्धर्मपरायणैः ॥
 पित्र्यं देवकार्यार्थं पक्ता भुक्ता न दोषभाक् ।
 जिह्वाचापल्यमागम्य भक्षयेद्यदि पूर्वजः ॥
 इथा तानि^३ भक्षयित्वा, यावकं कच्छमाचरेत् ।
 शोभते पितृकार्येषु देवकार्येषु येषु च ॥
 अद्यात्तेषु यदा विप्रस्तदा दोषैर्न लिप्यते ।
 स्त्रीणामेतदर्थम् । विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां^४ विप्राद् द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ दुर्भिक्षभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) तस्येव इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) निष्कृतिर्नोक्ता इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) ह भक्षित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) विप्रै इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कर्णिकारस्य यच्छाकं यच्छाकं दुश्चरीकृतम् ।
 *वेश्योपवेशि शाकञ्च शाकं *मुखस्त्रवं तथा ॥
 *गुर्गरी-चञ्चरीशाकं शाकं वर्षोद्भवञ्च यत् ।
 करञ्जशाकं दुर्भक्ष्यं देवता-पितृवर्जितम् ॥
 अत्यस्त्रयुक्तं दुर्गन्धि तच्छाकं परिवर्जयेत् ।
 *उल्लङ्घितञ्च यच्छाकं यच्छाकं पादताडितम् ॥
 पलाण्डु-लशुनाक्रान्तं भावदुष्टं परित्यजेत् ।
 एतानि विप्रो नाश्नीयात् तथैतानि न भक्षयेत् ॥
 ज्ञात्वा भक्षेत् तदा पापी उपोष्य रजनौमिमाम् ।
 परेद्युर्भक्षयेत् पञ्च-गव्यं होमपुरःसरम् ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति दुष्टशाकान्नभुग्विजः ।
 स्त्रीणां विधवानां ब्रह्मचारि-यतीनां च पूर्व्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) दुश्चरीकृतमिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) वेश्योपवेशि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मुखस्त्रवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) गुर्गरी इति काशीपुस्तकपाठः ।

(५) उल्लङ्घने च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ कारणं विना परमान्न-कसरान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

परमान्नञ्च कसरं वृथा पक्ता द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीयात् केवलं तेन^१ नरके वासमश्रुते ॥

मार्कण्डेयः—

रवौ धनुःसमायाति गृहे कन्या रजस्वला ।

पितृर्थं देवकार्यार्थं परमान्नं प्रशस्यते ॥

धनुर्मासे तु कसरं प्रशस्तं^२ यदि दुहिता स्वसा सुषा वा प्रथमरज-
स्वला स्यात्तत्र कसरान्नभोजने, तीर्थयात्रासु च, न दोषः । तदाह ।

गौतमः—

धनुर्मासे गृहे कन्या यदि स्यात् प्रथमार्त्तवा ।

देवयात्रासु सर्वासु कसरान्नं न दोष^३कत् ॥

पैतृकादिषु देवकार्ये बन्धुसमागमे च परमान्नभुक् न दोषभाक्^४
तदाह ।

मनुः—

पितृकार्येषु सर्वेषु देवे बन्धुसमागमे ।

^५परमान्नं पचन्वद्यात् प्रभूतक्षीरसम्भवे ॥

(१) तच्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लेखितपुस्तके नास्ति ।

(३) न दोषभाक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दोषकारी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) पक्ता भक्ता तदन्नस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

द्विजो विना निमित्तैस्तद् भुक्त्वा पापं समश्रुत ।

कृद्दयित्वा तदन्नञ्च उपोष्य रजनौमिमाम् ॥

पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धोभवति नान्यथा ।

स्यादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ वृथा परमान्न-कसरान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ एकादश्यामन्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—एकादश्यां न भुञ्जीयात् पक्षयोरुभयोरपि ।

यदि भुंक्ते स पापी स्यादरौरवं याति दारुणम् ॥

मार्कण्डेयः—

हरिवासरभुग्वापि यजत्यन्नविमर्दनः ।

शुक्ले कृष्णे तथा राजन् महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

गालवः—

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यायुतानि च ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मादन्नं परित्यजेत् ॥

“शुक्लामिव सदागृही”तिवचनं पाक्षिकं काम्यविषयम् । 'वस्तुतो

न नित्यत्वेन भोक्तव्यम् । केचिदत्र भुञ्जते तदसमीचीनम् ।

मार्कण्डेयः—

ब्रह्मनिष्ठश्चयोविप्रः सर्वद्रव्यसमस्तु यः ।

कृष्णपक्षेऽन्नभुक् चेत् स्यात् न पापफलभाक् तदा ॥

गौतमः—

कृष्णपक्षे हरिदिने हिजो ब्रह्मपरायणः ।

भुङ्क्ता सर्वसमः सोऽपि उपवासफलं लभेत् ॥

अन्यथा विप्रमात्रश्चेद् भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत् ।

(१) वस्तुतो नेतिभागो लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) ब्रह्मनिष्ठस्य विप्रस्य सर्वद्रव्यसमस्य च । इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र स इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रमात्रेण इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गालवः—

एकादशब्रभुक् पापी शुद्धार्थं चान्द्रमाचरेत् ।

विप्रः सर्वसमस्तत्र भुक्ता दोषैर्न लिप्यते ॥

विधवानां व्रतिनां सत्र्यासिनां च द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

। इति श्रीमहादेव उवाच ॥

इति हेमाद्रौ एकादश्यामब्रभोक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्राह्मन्-कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ब्राह्मन्नं यदि कुष्ठान्नं भुंक्ते विप्रः क्षुधातुरः ।

कवले कवले चान्द्रं कृत्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

मरौचिः—

नग्नो वेदपरित्यागी ब्राह्मो गायत्रिनाशकः ।

कुष्ठो तत्र च विज्ञेयो दुश्कर्मा मातृघातकः ॥

तयोरन्नं द्विजोभुक्ता 'शुद्धौ चान्द्रायणश्चरेत् ।

पराशरः—

दुश्कर्माणश्च ब्राह्मस्य अन्नं भुङ्क्ते द्विजः सकृत् ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं चान्द्रमुक्तं मुनीश्वरैः ॥

विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ब्राह्मन्-कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) शुद्धिचान्द्रायणादिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ कुण्डगोलकयोः परिवित्तिपरिवेत्तोश्चान्न- भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

परिवित्तिः परिवेत्ता कुण्डश्च गोलकस्तथा^१ ।

तेषामन्नं न भोक्तव्यं विप्रैः पापपराङ्मुखैः ॥

कुण्ड-गोलक-परिवित्ति-परिवेत्तृणां लक्षणमाह ।

मरीचिः—

स्वस्थे भर्त्तरि या नारी जारासक्ता भवेद् यदा ।

तदुत्पन्नसु कुण्डः स्यात् सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥

मृतं भर्त्तरि या नारी जारात् सुतमुपानयेत् ।

^२तत्सुतगोलसंज्ञः स्यात् सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥

स्वस्थे ज्येष्ठे तमुत्तमं कनीयानुद्वेष्ट स्त्रियम् ।

स ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् परिवेत्ता स हानुजः ॥

तत्पुत्रः परिविन्नः स्यात् परिविन्दोद्वितीयजः ।

यमलयोः व्युत्क्रमसंस्कारे राज्यपालने आन्दोलिकारोहणे चैवं
वेदितव्यम् ।

गालवः—

कुण्डगोलकयोश्चान्नं परिवित्तेस्तथैव च ।

परिवेत्तुर्यदन्नञ्च तत्पुत्राणाञ्च यद्वेत् ॥

(१) कुण्डश्च गोलकश्चैव परिवित्तिः परिवेत्ता इत्येवं पाठः लेखितपुस्तके दृश्यते ।

(२) सर्वे गोलकसंज्ञः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तयोर्युत्क्रमसंस्कारे यदत्रं सृष्टसंज्ञितम् ।

तदत्रं संपरित्याज्यं पूर्वजैर्धर्मैवत्सलैः ॥

पराशरः—

परिवित्तिः परिवेत्ता च तथा तौ कुण्डगोलकौ ।

तेषां युक्ताय पौक्ताय यमजौ व्युत्क्रमौ यदि ॥

तेषामत्रं न भोक्तव्यं मुखजैर्धर्मैलिप्सुभिः ।

तत्र भुक्ता द्विजोऽज्ञानात् 'दशवारं विधुं चरेत् ॥

चान्द्रायणमित्यर्थः ।

मासि चान्द्रं पराकञ्च चरेत् संवत्सरे शृणु ॥*

चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

अतः परं तत्समः स्यात् अपांक्तेयः सदाऽशुचिः ।

यति विधवादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ कुण्डगोलकाद्यत्रभोक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रं दशगुणं चरेत् इति काशोपस्तकपाठः ।

अथ यत्पन्न-दम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यत्पन्नं यतिपात्रस्थं यतिना प्रेरितं तथा ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषं यत् तद्भुक्ता चान्द्रमाचरेत् ॥

^१यतिर्द्रव्याख्यर्जयित्वा ^२यत्समाराधनादिकं करोति तदयत्पन्नम् ।

यतिभिर्क्षामटित्वा स्वभोजनोपरि यच्छिष्टं ^३त्यजति तदयति-

पात्रस्थम् । स्त्रीपुरुषयोर्भुक्त्यनन्तरं यदन्नं परिवेषितं तत् दम्पति-

शिष्टम् । तदाह

^४ब्रह्मणुः—

धर्मार्थकामान् संत्यज्य प्रथमं समतां त्यजेत् ।

इमं धर्मं परित्यज्य यतिः पापकरो भवेत् ॥

वालाद्य कुलवृद्धाद्य गर्भिण्यातुर-कन्यकाः

संभोज्याऽतिथि-भृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

इमं ^५धर्मं परित्यज्य विपरीतं तयोर्यदि ।

तत्र ^६भोक्ता द्विजो यस्तु स शुद्धैश्चान्द्रमाचरेत् ॥

(१) यदि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यत् इति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) त्यजतीतिपदं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(४) पुरुषभुक्त्यनन्तरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) सत्वरित्येव पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्द्वयः ।

(६) इति धर्मं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) भुक्ता इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

शौतमः—

यतराराधने भुक्ता 'यत्नं भोजनोपरि ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषं यद् भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

विधवादीनां पूर्ववत् परिकल्पनीयम् ।

इति हेमाद्रौ यत्न-दम्पतिशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) यत्नं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

उल्लङ्घितं^१ पादघातं विडालाखुविमर्दितम् ।

पूर्वोक्तशकसंयुक्तं पलाण्डु-लशुनावृतम् ॥

देवपूजाविहीनं यद् वैश्वदेवविवर्जितम् ।

[एकपञ्चपविष्टेन ब्राह्मणेन विघातितम् ॥

पुनः क्षालनभाण्डेषु तथा मौनविवर्जितम् ।]

पुच्छेः प्रोक्षैरनुजैर्वा पुच्छीपुच्छैरथापि वा ॥

भार्याविलोकने चैव यद्यदन्नमसाक्षिकम् ।

देवालये च यद्भुक्तं यदन्नं मूल्यसम्भवम् ॥

^२हिम्वातैलेन शूर्पेण वदनेनानिलेन च ।

शान्तं पिण्डीकृतं चान्नं यदन्नं जीवतण्डुलम् ॥

तुष-पाषाणसंयुक्तं खलीकरणमिश्रितम् ।

एतद्दुष्टं विजानीयात् पूर्वोक्तं गालवादिभिः ॥

एतद्भुक्ता ^३द्विजः सद्योमहापापं समश्नुते ।

भोक्तुरागमनात् पूर्वं यद् भोजनपात्रपरिवेष्टितं तदसाक्षिकम् ।

शेषं स्पष्टम् ।

(१) उल्लङ्घनम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[] एष श्लोकः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) दिग्घातैलेनेति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजो यस्य इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः,—

दुष्टान्नं यो द्विजोभुङ्क्ते^१ पूर्वमुक्तं मनीषिभिः ।

पश्चात् देहशुद्धार्थं पराकं कृच्छमाचरेत् ॥

एतत्सगोत्रवालभोजनविषयमपि, भगिनीपुत्रादिसहभोजने पुत्री-
पुत्रादिसहभोजनाद् द्विगुणं, विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्री उच्छिष्टान्नभोजन प्रायश्चित्तम् ।

(१) भुङ्क्ते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पश्चाद्देहशुद्धार्थं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सहेति लेखितपुस्तके नास्ति ।

अथ पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—द्विजः कामातुरीयस्तु पत्न्या सहयदाबभुक् ।

‘स विधाय तदा चान्द्रं शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥

पत्न्या सह भोजनकालमाह—

वृद्धमनुः—

महारण्यं च यात्रायां पथि चौराकुले सति ।

असहायो भवेद्विप्रस्तदा कार्यं द्विजन्मभिः ॥

एकत्र यानमारोहेत् एकपात्रे तु भोजनम् ।

‘पत्न्यासह सदा भुक्त्वा विप्रस्तत्र न दोषभाक् ॥

अन्यत्र भोजने स्थाने महान्तं नरकं व्रजेत् ।

तद्दोषपरिहारार्थं पञ्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ॥

पराशरः—

एकत्र यानं स्यारोहमेकपात्रे तु भोजनम् ।

विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति पञ्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ।

अभ्यासे द्विगुणञ्चैव कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पञ्चात् चान्द्रायणं कृत्वा इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पालमारोहेदिति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) भार्यासह इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यानमारोहेदिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शूद्रभाण्डे भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अतीव तृषितोविप्रो न शूद्रस्योदकं पिबेत् ।

तद्भाण्डभोजनं^१ चैव अज्ञानाद्यदि मार्गतः ॥

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छेण शुध्यति ।

पराशरः—

शूद्रभाण्डोदकं पीत्वा प्रपायामुदकं^२ तथा ।

शूद्रभाण्डस्यमन्त्रञ्च भुक्त्वाऽशुद्धः सदा द्विजः ॥

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छं समाचरेत् ।

शङ्खः—

प्रपायां शूद्रभाण्डे वा स्थितं तोयं द्विजः^३ सक्तत् ॥

अन्नं वा ज्ञानतो भुक्त्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ शूद्रभाण्डे भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) उदकसेवनात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजो यदि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पतित-दुर्मार्गदुष्टाक्रान्तपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पतितश्च खलश्चैव दुर्जनः पिशुनस्तथा ।

जारश्च गायकश्चैव नित्ययाज्ञा^१ परस्तथा ॥

भिषक् चोरस्तथा मर्क्षी आततायी भयप्रदः ।

एते वै दुर्जनाः प्रोक्ता अपांक्तेयाः सदैव हि^२ ॥

कुण्डश्च गोलकश्चैव अयाज्यानाञ्च याजकः ।

चक्राङ्किततनूराजन् तथा लिङ्गाङ्कितोऽपि वा ॥

चार्वीको दूषकश्चैव उन्मत्तः कितवस्तथा ।

एतैरावेष्टिता पंक्तिः पापदा सर्व्वदा नृणाम् ॥

एतस्यामन्नभुग् विप्रः पापमेव समाश्रयेत् ।

एकत्र भोजने राजन् चान्द्रायणमथाचरेत् ॥

[मासभोजी महापापी चान्द्रं पाराकमाचरेत्] ।

वर्षभोजी महाचान्द्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

विधवा-ब्रह्मचारि-सत्यासिनां पूर्व्ववद्दिगुणम् ।

इति हेमाद्रौ पतितादि दुष्टाक्रान्तपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) याज्ञापर इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) कदाचन इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दूषण इति कृतपुस्तकपाठः ।

[] इदमङ्गं कृत-काशीपुस्तकयोर्न दृश्यम् ।

अथ करमथिततक्रपान^१-पलाण्डु-लशुन-गृञ्जनादि-

भक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

लशुनं गृञ्जनं तक्रं ^२पाकं विलयनं तथा ।

^३नैव भोज्यं ब्राह्मणेन जग्ध्वा पापं समश्रुते ॥

गृञ्जनं कामवृद्धयर्थं पर्णचूर्णं करमथितं तक्रम् । विलयनं घृत-
मलम् । पाकं कारीषोपरिजातं कृचम् । एतानि विप्रैर्नभोक्त-
व्यानि । तदेवाह

मार्कण्डेयः—

कृत्वाकं विड्वराहञ्च पलाण्डुं ग्रामकुकुटम् ।

लशुनं गृञ्जनञ्चैव मत्स्यान् जग्ध्वा पतेद्विजः ॥

ज्ञात्वा भुक्त्वा तु चान्द्रं स्याद् अज्ञानात्तप्तमीरितम् ।

सक्तदेव द्विजो ^४ऽद्याच्चेद् बहुवारि दिरावृतम् ॥

अन्दादूर्ध्वं महापापी पतितः स्वान्नसंशयः ।

विधवा-ब्रह्मचारिणां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ करमथिततक्रपानादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) पानेतिपदं क्रीत-पुस्तके नास्ति ।

(२) पलाण्डुं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पाकाभ्याज्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अन्नीयात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ श्वेतवृन्ताक-रक्तशिशु-वृन्तालालावु-कतक-कालिङ्ग-
विल्वौदुम्बरादिभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वार्त्ताकु-कतक-कालिङ्गविल्वौदुम्बरभिःसटाः ?

यस्य कुक्षौ प्रवर्त्तन्ते तस्य दूरतरो हरिः ॥

वृन्तालालावुरक्तशिशु-श्वेतवृन्ताकमेव च ।

'भक्षयेद् ब्राह्मणो यस्य स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

यति-ब्रह्मचार्यादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ श्वेतवृन्ताक-रक्तशिशुवृन्तालालावु-कतककालिङ्ग-
विल्वौदुम्बरादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) भक्षयित्वा द्विजोवस्तु इति वेधितपुस्तकपाठः ।

अथ ताम्रपात्रस्थितगव्यभक्षणं प्रायश्चित्तमाह ।

देशलः—

ताम्रपात्रस्थितं दुग्धं गोमूत्रं तक्रमेव वा ।

दधि वा ताम्रपात्रस्थं नारिकेलोदकं तथा ॥

द्विजः पीत्वा सुरापानं कृतवान्नात्र संशयः ।

अज्ञानाज् ज्ञानतो वापि सुरापानसमं विदुः ॥

मार्कण्डेयः—

गव्यं मूत्रं तथा तक्रं नारिकेलोदकं तथा ।

ताम्रपात्रस्थितं पीत्वा पयोऽलवणसंयुतम् ॥

द्विजः कामात् सुरापी स्याद् अज्ञानाच् चान्द्रभक्षणम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति मद्याऽऽघ्राणि तथैन्द्रवम् ॥

पराशरः—

नालिकेरोदकं कांस्यपात्रस्थं गव्यमेव च ।

लवणाक्तं पयश्चैव पीत्वाऽऽघ्राय सुरां तथा ॥

द्विजो ज्ञानाच् चरेच्चान्द्रं पीत्वाऽज्ञानात्प्रजापतिम् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति नरकश्चाधिगच्छति ॥

(१) अज्ञानेज्ञानतो वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सुरापानं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मद्याऽऽघ्राणं तथैवच इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) चात्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पिबेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यमः—

ताम्रपात्रस्थितं गन्धं नालिकेरोदकं तथा ।

लवणाक्तं पयश्चैव मद्यगन्धं तथैवच ॥

पौत्वा द्विजशरेच्चान्द्रं प्राज्ञापत्यमकामतः ।

तथा घ्राणे विशेषमाह—

देवलः—

हिन्ताल-तालखर्जूर-नारिकेलवने चरन् ।

दैवाद वायुवशात् प्राप्तं घ्रात्वा विप्रस्य दक्षिणम् ॥

हस्तमाघ्राय सहसा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ।

अभावे भास्करं पश्येत् सृष्ट्वा कर्णं जपेद्वरिम् ॥

दैवात् 'मद्यगन्धं वायुवशात् प्राप्तं घ्रात्वा पश्चात् विप्रस्य दक्षिण-
हस्तमाघ्राय शुध्यति ।

अभावे मार्त्तण्डं पश्यन् स्वस्य दक्षिणश्रवणं सृष्ट्वा हरिं मनसि
स्मरन् शुध्यति । ततः परं नासिकां पिधाय गच्छेत् । विप्रस्य-
दीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ ताम्रपात्रस्थगन्धादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) मद्यगन्धं शाकपरिष्कृतगन्धं इति लेखितपुस्तकपाठः—मद्यगन्धं शाक परि-
ष्कृतवायुवशात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ पीतोदकशेषपानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विप्रस्य पीतशेषं यत् तोयमन्यः पिवेद् यदि ।

मद्यपानसमं प्राहुस्तत्तोयं 'मुनिपुङ्गवाः ॥

व्यासः—

पीतशेषं द्विजः पीत्वा सुरापानसमं जलम् ।

तथा ज्ञानाद्विजः कुर्यात् प्राजापत्यं विशुद्धये ॥

गौतमः—

एकपञ्चपविष्टानां विप्राणां पात्रसंस्थितम् ।

पीतशेषजलं पीत्वा विप्रः कुर्यात् प्रजापतिम् ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति न शुध्यत्यन्यथा द्विजः ।^१

पीतशेषमपि तोयं किञ्चिद्भूमौ निक्षिप्य पाने न दोषः तदाह—

मार्कण्डेयः—

पात्राभावे जलाभावे पीतशेषं द्विजः पिवेत् ।

भूमौ किञ्चिन्निपात्यादौ पीत्वाविप्रो न दोषभाक् ॥

गौतमः—

पीतशेषं विषं विप्रः पातुमिच्छंस्तृपातुरः ।

भुवि किञ्चिज्जलं क्षिप्त्वा पीत्वा तत्र विशुध्यति ॥

(१) मुनिपुङ्गवैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पीत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पीत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) निष्पात्यादौ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

एतत् पृथक्पात्राभावविषयम् । पात्रे विद्यमाने सति स्वपात्र-
स्थोदकमेव पिवेत् । नान्यत् ।

यमः— । श्रीमद्भगवतः कर्मसूत्रेण यमः कथितः ।

आसनं शयनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः 'शुचिरितानि परेषामशुचिर्भवेत् ॥

अतः स्वपात्रस्थोदकमेव समीचीनम् । अभावे पूर्वोक्तं कृत्वा
शुध्यतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ पीतशिष्टोदकपानप्रायश्चित्तम् ।

। श्रीमद्भगवतः कर्मसूत्रेण यमः कथितः ।

(१) शुचिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ खरोष्ट्रहरिणीमृतवत्सगवीक्षीरपानादि

प्रायश्चित्तमाह ।

उष्ट्रक्षीरं मृगक्षीरं सान्धिन्यं यामलं तथा ।

मुखेनोदकपानञ्च मृतवत्सापयस्तथा ॥

पिबेद् द्विजः सक्तन्मोहाद् यदि वा महिषीपयः ।

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

मृतवत्सापयः (मृतवत्सायागोः पयः) मुखेनोदकपानं हस्तेन
विनित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः—

मृतवत्सापयः पीत्वा मुखे पीत्वा जलं द्विजः ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

गौतमः—

मृतवत्सापयः पीत्वा मुखे पीत्वा जलं द्विजः ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

गौतमः—

सान्धिन्यं यामलं दुग्धमुष्ट्रक्षीरञ्च मार्गजम् ।

खरोष्ट्रयोः पयः पीत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

पश्चाद्देहविशुद्धयर्थं तप्तकच्छं समाचरेत् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) पीत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) केवलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) हस्तेन इति क्रीत-लेखितपुस्तके नास्ति ।

प्रजापतिः —

खरोद्वयोश्च सान्विन्यं यामलं मार्गजं तथा ।

‘केवलं महिषीदुग्धं द्विजः पीत्वा पतत्यधः ॥

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छेण शुध्यति ।

विधवानां ब्रह्मचारिणां सत्र्यासिनाञ्च पूर्व्वद्विगुणं प्रायश्चित्तं
वेदितव्यम् । औषधार्थं खरोद्वयोः क्षीरपाने तप्तकच्छमात्रं न पुनः
संस्कारः ।

तदाह ।

गौतमः—

औषधार्थं द्विजः पीत्वा दुग्धं खर-क्रमेलयोः ।

तप्तकच्छं चरेत् पश्चात् पुनः कर्म न गौरवात् ॥

इति हेमाद्रौ उद्धृक्षीरादिपानप्रायश्चित्तम् ।

(१) केवली इति वेधितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मचारि सत्र्यासिनां इति वेधितपुस्तकपाठः ।

अथ मनुष्य-मृग-पक्ष्यादिमल-मूत्रभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मनुष्यस्य खरस्याऽपि सूकरस्य द्विजघ्ननः ।

मलमूत्रं पिवेद्भयस्तु रेतोवा रोगपीडितः ॥

‘स तु पश्चात् पुनः कर्म कृत्वा कृच्छ्रेण शुध्यति ।

अज्ञानात् शुद्धिमाप्नोति ज्ञात्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतदनातुरविषयम् । आतुरविषये विशेषमाह ।

गौतमः—

आतुरोरोगमुत्तयर्थं खरमानुषसूकराः ।

एतेषां मलमूत्रञ्च पीत्वा दौषमवाप्य^१ च ॥

रोगान्ते देहशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं चरेत् सुखी ।

अनातुरः पुनः कर्म कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

जाबालिः—

द्विजः पीत्वा मलं मूत्रं खरमानुषयोः किटेः^२ ।

‘अगदोदेहशुद्ध्यर्थं पुनः कर्मपुरःसरम् ॥

तप्तकृच्छ्रं चरेत् सम्यक् रोगी तप्तं समाचरेत् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति न चान्यैः कर्मभिर्द्विजः ॥

(१) द्विज इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तप्तकृच्छ्रेण इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) किल इति काशी-पुस्तकपाठः ।

(५) अगदे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

यमः—

द्विजोन्नानान्मलं मूत्रं खरमानुषयोः किटेः ।

मयूरहंसगृध्राणां सकृदभुक्ता तु पातकी ॥

पुनःकथं प्रकुर्वीत तप्तकृच्छं विशोधनम् ।

रोगिणो न पुनःकथं कृच्छमात्रमुदीरितम् ॥

सुखी भूत्वा पिवेद्गन्धं नारीणामर्हमीरितम् ।

यतीनां ब्रह्मचारिणां विधवानां दिरावृत्तम्' ॥

इति हेमाद्रौ मानुषखरसूकरादिमलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

 (१) दिरावृत्ते इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

[अथ अस्थिचर्मपक्षिलोमकेशमलोपहतशाकान्न-

भोजनप्रायश्चित्तमाह ।]

देवलः— शाकमध्येऽन्नमध्ये वा दन्तकेशनखा मलम् ।

अस्थिचर्म द्विजस्याङ्गरोमकीटनखायदा ॥

वह्नन् न परित्याज्यं स्वपात्रस्थं परित्यजेत् ।

अन्नप्रमाणमाचाराध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकरणेऽभिहितम् ।

['अतोऽस्य विशेषमाह]

गौतमः— अल्पेऽन्ने शाकमध्ये वा दधिचीरादिषु द्विजाः ।

दन्तकेशनखाविष्टा मलोलोमास्थि चर्म च ॥

कीटाङ्गुलमयस्तत्र पचनं संपरित्यजेत् ।

स्वपात्रस्थं गृहेचात्यमुभयं संपरित्यजेत् ।

भुक्त्यनन्तरं शाकोदकपात्रयोर्विद्यमाने तदन्नं कर्द्वयित्वा उपोष्य

शुध्यति । कर्द्वभावे घटिकासप्तप्रमाणादौ रात्रिभोजनादिरम्य^१

नायत्राष्टज्ञतं जप्त्वा पञ्चगव्यं पीत्वा शुध्यति । तदेवाह

मनुः—

ज्ञात्वा तैर्दूषितं भक्तं भुक्त्वा विप्रः प्रसङ्गतः ।

द्विमुह्यते मुह्यते वा तदन्नं जीर्णतामगात् ॥

तदन्ते वमनं कृत्वा शुद्धो भवितुमर्हति ।

नोचेत् परेद्युषसि स्नात्वा जप्त्वा विधानतः ॥

[] अथं पाठः कीतपुस्तकेनोपलब्धः ।

[१] अयमपि पाठः कीत-काशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) रात्रिभोजनं विरम्य इति कीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अष्टोत्तरशतं पद्यात् पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
 शुद्धिमाप्नोति 'तत्पापान् न शुद्धस्वन्यथा द्विजः ॥
 जावालिः—पक्वमल्पं त्यजेच्छाकं अन्नमल्पं त्यजेत्तथा ।
 एतैरुपहृतं भुक्त्वा तदानीं कर्हिमाचरेत् ॥
 जीर्णं परेद्युरुषसि स्नात्वा देवीं जपेच्छतम् ।
 ब्रह्मकूर्चविधानेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति सृक्ष्यं तत् परित्यजेत् ।
 बहुकेशेषु शाकान्नयोर्मध्येस्थितेषु पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तम् ।
 एकस्मिन् स्थिते विशेषमाह गीतमः—
 अन्ने वा ^१पक्वशाके वा केशमात्रे व्यवस्थिते ।
 कवले वापि राजेन्द्र कवलं तत्परित्यजेत् ॥
 गण्डूषमेकं कृत्वा तु शेषान्नं प्रोक्षयेज्जलैः ।
^२सृद्धमन्त्रं वा लिपेत् तत्र पश्चाद् भुक्त्वा न दोषभाक् ॥
 सृद्धं वा भस्म वा इत्यर्थः । अन्येर्वा नारीभिर्वा स्वपात्रस्वमन्त्रं
 प्रोक्षणादिभिः ^३शुद्धं कारयित्वा स गण्डूषमेकं कृत्वा भुक्त्वा न
 दोषभाक् इत्यर्थः ।
 इति हेमाद्रौ चर्मादि-नख-मलादिदूषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ॥

(१) राजेन्द्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पक्वं चाल्पं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सृद्धमन्त्र इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ भोजनकाले दीपनिर्व्वाणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

'वात्यया दीपनिर्व्वाणि भोजने नाशमाप्नुयात् ।

धृत्वा पात्रं तदा दोर्भ्यां संस्मरन् भानुमव्ययम् ॥

पुनर्दीपागमे तात गायत्र्यान्नं जलैः क्षिपेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा शुद्धिमाप्नोति दीपतः ॥

अन्यदन्नं पुनर्भुक्त्वा पञ्चगव्यं पिवेत्तदा ।

पूर्वं परिष्कृतमन्नमेव भोक्तव्यं न पुनर्दातव्यम् । भुक्त्वा च शुद्धि-
मवाप्नुयात् । विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनामेवं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ भोजनसमये दीपनाशप्रायश्चित्तम् ।

(१) दीपं मञ्जालयन् वात्या इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ सूर्यसोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूर्यसोमोपरागे च उक्तकालं विना द्विजाः^(१) ।

तदन्नं मांसमित्याहुः तद्भुक्ता मांसभुग्भवेत् ॥

मरीचिः,—

सूर्यग्रहे तु नाश्रीयत् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् भुक्ता पापं समश्रुते ॥

इदं धर्मं परित्यज्य योविप्रस्त्वन्यथाचरेत् ।

तस्योपनयनं भूयस्तप्तं सान्तपनं स्मृतम् ॥

सूर्यग्रहभोजने तप्तं चन्द्रग्रहणे सान्तपनम् ।

तदेवाह मनुः—

सूर्योपरागे यो भुङ्क्ते तस्य पापं महत्तरम् ।

तस्य पापविशुद्धयर्थं तप्तलङ्घमुदीरितम् ॥

चन्द्रोपरागकाले तु भुक्ता कायं समाचरेत् ।

उभयोर्भोजने विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विधवानां स्त्रीणां सत्रासिनाञ्च पुनः संस्कारवर्ज्यं ब्रह्मचारिणामिवम् ।

इति हेमाद्रौ सूर्यसोमोपरागकाले भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विज इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इति धर्म इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ भिन्नपात्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

'देवलः— स्वर्णं वा राजते कांस्ये प्रत्यहं भोजनं चरेत् ।

तद्वन्नं यदि राजेन्द्र न कुर्यात्तत्र^१ भोजनम् ॥

जावालिः—

स्वर्ण-राजत-कांस्येषु पलाश कदलीषु च ।

विप्रो भुञ्जन् महापुण्यमवाप्नोति न संशयः ॥

यदि भिन्नं परित्याज्यं तत्र भुङ्क्तेन्दवं चरेत् ।

एतानि स्वर्णराजतकांस्यानीषन्मात्रं विशकलितानि चेत् सर्व्वथै-
तेषां^२ त्यागएव । तदेवाह—

गालवः— स्वर्णं कांस्यं तथा राजन् राजतं भिन्नमेव यत् ।

तत्र भुङ्क्ता चरेत् कायमन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥

पलाश-कदलीपर्णादिषु^३ यद् भोजनं चरेत् तान्येवाहरणीयानि
न पात्रान्तराणि । अन्यथा पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा शुध्यति
तदेवाह ।

पराशरः—

एषु पणेषु या भुक्तिस्तेषु तां मुखजश्चरेत् ।

अन्यपात्रं^४ यदा भिन्नं तत्र भुङ्क्तेन्दवं चरेत् ॥

(१) अयं पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(२) सत्त्वभोजनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) त्याज्यमेव इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

भिवभाण्डे एकपात्रभोजने विप्राणां धर्मावर्धते अन्यथा
चीयतामाप्नोति ।

गौतमः—

अभिवपात्रे यो 'भुङ्क्ते पर्णेष्वेतेषु जातितः' ।

भोजनं कुरुते यस्तु स पूर्णायुर्भवेदिह ॥

सर्वेषामेतदेव वेदितव्यं नान्यत् ।

इति हेमाद्रौ भिवपात्रभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भुङ्क्ते इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) जायते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नान्यतः इति खेचितपुस्तकपाठः अन्यत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ सन्ध्यादि^१कालेषु चाण्डालध्वनिश्रवणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्नाने भोजनवेलायां जपहोमेषु पैटके ।

सन्ध्यादिनित्यकाम्येषु देवपूजासु सर्वदा ॥

चाण्डालास्त्रिविधाः प्रोक्तास्तेषां सम्भाषणादिकम् ।

कृत्वा कर्म परित्यज्य ^२दृष्ट्वा तत्पुनराचरेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति कर्मभ्रष्टोऽभिजायते ।

चाण्डालस्येव यत्कर्म तत्तु दृष्ट्वा परित्यजेत् ॥

ग्रामचाण्डालानां तत्तत्साधनध्वनिश्रवणं ^३कृत्वा भोजनादिकं परित्यजेत् । तत्तत्साधनानि, यथा^४ “रजकस्य वस्त्रं ^५संहननं चर्मकारस्य चर्मताडनं, स्वर्णकारस्य सुवर्णादिताडनं, तत्तकस्य दारुसौष्ठवार्थं तच्छणं, तिलघातस्य तिलयन्त्रध्वनिः कुलालस्य भार्द्र-भाण्डताडनं एतेषां तत्तत्साधनभूतानां ध्वनिश्रवणे चतुर्ददर्शने च त्याज्यं ^६भोजनं पुनं करणीयं वा तदेवाह ।

मार्कण्डेयः—

एतेषां साधनानाञ्च ध्वनिं श्रुत्वा स्वकर्मसु ।

कर्म तत् संपरित्यज्य शीघ्रं स्पृष्ट्वा च दक्षिणम् ॥

(१) सन्ध्यादिभोजनकालेषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दृष्ट्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न हटं यथेतिपदम् ।

(५) मंघात ध्वनिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) भोजनमिति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्न हटम् ।

अचिणी पयसा स्पृष्टा 'दृष्टा सूर्यं विशुध्यति ।
 दर्शनं संपरित्यज्य पुनः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यथा भोजयेद् विप्रः कर्म कुर्यात् तथा यदि ।
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्रीं वेद^१भातरम् ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति तद्धिना नात्र कर्मणा ।
 यति ब्रह्मचारिणामेवं प्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्री चाण्डालादिध्वनियवण^२ प्रायश्चित्तम् ।

(१) पुनः कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वेदभाषरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्मृतिरादिदर्शनं प्रायश्चित्तमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ रजस्वलाऽन्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रजस्वलान्नं यो भुङ्क्ते^१ द्विजो ज्ञानात् सकृद् वदि ।

रौरवं नरकं याति^२ स भवेत् सद्विगर्हितः ॥

कृतुमत्यजानात् पचनादिकं कृत्वा भुक्त्यनन्तरं ईषत्^३ शुष्कं रजो
दृष्ट्वा अहो रजस्वला भवामीति ज्ञात्वा अपसरति । तदपसरणे^४
सर्वं भुक्तवन्तो रजस्वलान्नभोक्तारः । तेषां भोक्तृणां पुनरुपनयन-
चान्द्रायणाभ्यां विना शुद्धिर्नास्ति । तदेवाह

मार्कण्डेयः—

अज्ज्ञात्वा पुष्पिणी नारी कृत्वा वै पचनक्रियाम् ।

पश्चात् शुष्कं रजोदृष्ट्वा तस्माद्देशादपक्रमेत् ॥

तां दृष्ट्वा भाषणं श्रुत्वा^५ भोजनं द्विजनायकाः ।

कृत्वा शुद्धिमवापुस्ते^६ व्रतचान्द्रे विधाय च ।

पञ्चगव्येन शुद्धाः स्युरन्यथा पापिनोऽभवन् ।

अति-व्रद्धचारिणां स्त्रीणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भुङ्क्ते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवेत् पश्चात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शुष्कं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तदपसार इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) भोक्तार इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) चान्द्रव्रतमनुकृमान् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शूद्रेर्नानाविधैर्वर्णैश्चाण्डालादिभिरीक्षितम् ।
पुण्यवत्या स्तृतिकया दृष्टं वा पतितादिभिः ॥
अन्नं भक्ष्यं तथा शाकं भुङ्क्ते विप्रः सकृद्यदि ।
प्रायश्चित्ती भवेत् पापी न कर्माहो भवेदिह ॥

गालवः—

चाण्डाल-पतित-व्रात्य चाटुकाराऽजितेन्द्रियैः ।
अस्नानवस्त्रैर्जरीयैश्चकाकैः परिदूषितम् ॥
मलमूत्रसमीपस्थं तुपाङ्गारकपालवत् ।
तत् स्पृष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टं भक्ष्यमन्यच्चयद्वयेत् ॥
द्विजैस्तत्र न भोक्तव्यं शाकं वा भोज्यमेव वा ।
यदि मोहवशात् भुङ्क्ते प्रायश्चित्ती भवेदिह ॥

लौगाक्षिः—

पूर्वोक्तैश्च निमित्तैर्व्या स्पृष्टमुच्छिष्टमेव यत् ।
तदन्नं यो द्विजो भुङ्क्ते पश्चात्तापमवाप्यसः^१ ॥

-
- (१) भुङ्क्ता इति ऋत-लेखितपुस्तकपाठः ।
(२) चाण्डालाकाजितेन्द्रियैः इति ऋत-पुस्तकपाठः ।
(३) चकाक परिदूषितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) भुङ्क्ता इति ऋत-लेखितपुस्तकपाठः ।
(५) अवाप्यते इति ऋत-लेखितपुस्तकपाठः ।

स्वशरीरविशुद्धार्थं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

पञ्चगव्येन शुद्धिः स्याद् व्रतिनां यतिनामिह ॥

[विधवानाञ्च नारोणां नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।]

इति हेमाद्रौ दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

[] इदमर्धं लेखितपुस्तकपाठदण्डम् ।

अथ निषिद्धदिवसेषु द्विर्भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— पित्रो'मृताहं पूर्व्वेदुर्भानुवारि च संक्रमे ।
तथा चतुर्दश्यष्टम्यो^१ व्रंतेषु च महोत्सवे ॥
श्रोत्रिये मरणं प्राप्ते गुरुणां दुःखसम्भवे ।
पितरौ व्याधिना ग्रस्तौ महाराजनिपातने ॥
उक्तेष्वेतेषु सर्व्वेषु अन्येषु व्रतपर्व्वसु ।
न द्विवारं समग्रीयाद् विप्रोधर्मपरायणः ॥

मार्कण्डेयः—अर्कद्विपर्व्वरात्रौ च मृताहात् पूर्व्ववासरे ।
तथा चतुर्दश्यष्टम्योव्रंतेषु च महोत्सवे ॥
[श्रोत्रिये मरणं प्राप्ते गुरुणां दुःखसम्भवे ।
पितरौ व्याधिना ग्रस्तौ महाराजनिपातने ॥
उक्तेष्वन्येषु सर्व्वेषु अन्येषु व्रतपर्व्वसु ।
न द्विवारं समग्रीयाद् विप्रोधर्ममनुस्मरन् ॥]
तस्य पापविशुद्धयर्थं सहसा निष्कृतिं चरेत् ।
अन्नानात् कायकृच्छ्रं स्थाज् ज्ञात्वा तप्तं समाचरेत् ॥
पञ्चगव्येन शुद्धोऽभूद् विप्रोद्विवारभोजने ।

इति हेमाद्री निषिद्धदिवसेषु ^१द्विर्भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) मृताह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चतुर्दश्यष्टम्योरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[] एतच्चिज्ञानगंतः पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(३) द्विवारं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ देवपूजा-वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देवताराधनं त्यक्त्वा वैश्वदेवं तथाऽतिथिम् ।

यो विप्रो भोजनं 'कुर्यान् नित्यहोमं तथा त्यजन् ॥

सुरापी सहि विज्ञेयः सर्वधर्मं वहिष्कृतः ।

मार्कण्डेयः—

वैश्वदेवं नित्यहोमं तथैवातिथिभोजनम् ।

वैश्वदेवं देवतार्चां त्यक्त्वा विप्रो महामुनिः ॥

भुक्त्वाऽज्ञानात् महादोषं^१ सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

जाबालिः—

वैश्वदेवं देवतार्चां नित्यहोमं तथाऽतिथिम् ।

ब्रह्मयज्ञं पितृणाञ्च तर्पणं पितृवत्तमम्^२ ॥

त्यक्त्वा भुक्त्वा तथा विप्रः सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

तप्तकच्छं चरेत्पीपी तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

पञ्चगव्येन पूतात्मा नान्यथा शुद्धिरस्ति हि ।

इति हेमाद्रौ देवपूजा-वैश्वदेव-ब्रह्मयज्ञाऽतिथि

परित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महादोषम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पितृवत्तमः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ उष्णोदकस्नान-मृत्तिका-रहितशौचप्रायश्चित्तमाह ।

उष्णोदकेन सप्ताहं तथा कूपोदकेन च ।

मृत्तिकाभिर्ज्विनाशौचं कृत्वासप्ताहमादरात् ॥

[चतुर्वेदविदो विप्राः^१ शूद्रा एव न संशयः ।

गीतमः—

मृत्तिकाभिर्ज्विनाशौचं स्नानमुष्णोदकेन वै ।]

कूपोदकेन सप्ताहं कृत्वा विप्रः सशूद्रवान् ॥

जावालिः—

उष्णोदकेन सप्ताहं तथा कूपोदकेन च^२ ।

मृत्तिकाभिर्ज्विनाशौचं तथा कूपोदकेन च ।

कृत्वाशौचादिकं विप्रः शूद्र एव न संशयः ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं ऋषिभिर्लोकसम्मतम् ॥

प्राजापत्यं विशुद्धार्थं चरेत् पूतो भवेदिह ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् तेन शुद्धिर्न चान्यथा ॥

विधवा ब्रह्मचारि-यतीनां द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ उष्णोदक-कूपोदकस्नान-मृत्तिका-
रहितशौचप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्नानमुष्णोदकेनार्थ इति ऋतपुस्तकपाठः ।

(२) विप्र इति काशीपुस्तकपाठः ।

[] अयं पाठः ऋतपुस्तके न दृश्यते ।

(३) तथाकूपोदकं सहत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ उपवीतं विना भोजने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः विना यज्ञोपवीतेन शिखया च द्विजोत्तमः ।

उच्छिष्टो यदि 'मोहात्मा पापकारी भवेद्विजः ॥

मार्कण्डेयः—

शिखया ब्रह्मसूत्रेण विनाऽश्रीयत् तु यो द्विजः ।

उपोथ्य रजनीमिकां 'पञ्चगव्यैः स शुद्ध्यति ॥

गौतमः—

शिखा च ब्रह्मसूत्रञ्च नष्टं भ्रष्टं यदा भवेत् ।

धृत्वा नवं पुनश्मन्वाद् भ्रष्टं तत्तु जले क्षिपेत् ॥

शिखां विना द्विजश्रेष्ठः कर्णेनोवाललोमभिः ? ।

दृष्ट्वा तद्दोषशान्तर्यं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

यावत् शिखा पुनर्जाता तावत् कर्णेन धारयेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेशाख्या ब्रह्मसूत्रस्य तन्तवः ॥

एतस्मिन् चूटिते विप्रः पुनर्धृत्वा नवं सुदा ।

नित्यकर्म प्रकुर्वीत चूटितं निक्षिपेज्जले ॥

ब्रह्मसूत्रं दक्षिणांसे भ्रष्टं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनस्तत्स्थानमानयेत्^१ ॥

(१) महात्मा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) विनाद्यात्तुबोद्धिज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्ध्यति इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यावच्छ्रित्वा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(५) आचरेत् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

कूर्परं ब्रह्मसूत्रं चेदं भ्रष्टं यदिह देवतः ।

प्राणायामशतं कृत्वा स्वस्थाने पूर्व्ववत्क्षिपेत् ॥

मणिवन्धस्थितं सूत्रं भ्रष्टं यदिह पूर्व्ववत् ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामसहस्रकम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।

[कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वामहस्तादधीयदि ।

तत्सूत्रं सहसा त्यक्त्वा दृष्ट्वा सूर्यं मुदा दिजः ॥

जले भ्रष्टं परित्यज्य सहस्रं वेदमातरम् ।

जप्त्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥]

इति हेमाद्रौ उपवीतशिखां विना भोजने नित्यकर्मकरणे च

प्रायश्चित्तम् ।

[] अयं पाठः चेषितपुस्तके नास्ति ।

अथ भोजनकाले क्षुताऽपानवायूत्सर्गजृम्भणानां प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— विप्रोभोजनकाले तु क्षुतं वा जृम्भणं तथा ।

अपानवायोरुत्सर्गं कृत्वा 'सद्यः स पापभाक् ॥

अपानवायुमोचयेत् कृत्वा भुञ्जीत पापभाक् ॥

विष्णुः— द्विजोभोजनकाले तु जृम्भणं क्षुतमेव वा ।

अपानवायुमोचं वा 'कुर्वन् पापी भवेत्तदा ॥

अन्योदोर्भ्यां जलं धृत्वा तस्य मूर्धनि विन्यसेत् ।

पृच्छेत्तं जन्मसदनं दिवा वा यदि वाऽदिवे ॥

क्षुते तु तस्य सञ्जाते एवं कृत्वा विशुध्यति ।

जृम्भणेऽप्येवम् ।

अपानवायोरुत्सर्गं जाते तत्तु^१ विवर्जयेत् ।

भुक्त्वा पापमवाप्नोति पापं यत् शौचवर्जने ॥

लोभेन भुक्त्वा तद्भुतं स्नात्वा कार्यं समाचरेत् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति द्विजो नाऽन्यत्र कर्मणि ।

इति स्त्रीणां यति-ब्रह्मचारिणामप्येवम् ।

इति हिमाद्री भोजनकाले क्षुत-जृम्भणाऽपानवायूत्सर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रायश्चित्तो इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नहि इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— अशौचद्वितये राजन् असगोत्रोऽथवा व्रती ।

विधवा वाऽन्यगोत्रा वा यतिर्वा नियमस्थितः ॥

सूतकद्वितये भुञ्जन् महान्तं नरकं व्रजेत् ।

गालवः— 'यतिर्वा ब्रह्मचारी वा विधवा 'वाऽन्यगोत्रजा ।

असगोत्रोऽथवा विप्रस्त्वशौचद्वयनिश्चितम् ॥

अन्नं भुक्त्वा महापापी नरकं याति दारुणम् ।

भुवमासाद्य तत्पञ्चाज्जायते रोगबाधितः ॥

गौतमः—विप्रस्त्वाहारमन्विच्छन् यतिर्वा प्रथमाश्रमः ।

सूतकद्वितये भुक्त्वा नारी वा 'पतिवर्जिता ॥

पुनः संस्कार 'भूतात्मा तप्तकच्छं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं पिचेत् पश्चात् शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥

यति-विधवयोः पुनः संस्कारवर्जं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) यतिर्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नान्यगोत्रजा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यतिवर्जिता इति कौतपुस्तकपाठः ।

(४) भूतात्मा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽन्योन्यसंस्पर्शान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—एकपङ्क्त्युपविष्टौ यौ भुञ्जानौ तौ परस्परम् ।

सृष्टान्नमत्यजन्तीचेज् 'ज्ञेयौ तौ मांसभोजिनौ ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टा ये भुञ्जते मुखजाः सकृत् ।

अन्योन्यस्पर्शनं कृत्वा मत्वा जग्ध्वा स्वपात्रजम् ॥

मांसतुल्यं तदन्नं स्याद् भोक्तारोमांसभोजिनः ।

एकपङ्क्त्युपविष्टश्च ब्राह्मणोब्राह्मणं स्पृशेत् ॥

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा प्रायश्चित्ती भवेत्तथा ।

अन्यगोत्रं द्विजः सृष्ट्वा भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

सगोत्रस्पर्शने भुक्त्वा तप्तकच्छं समाचरेत् ।

पिता पुत्रं भ्रातरं वा सृष्ट्वा भुक्त्वा तु कायकम् ॥

पुत्रस्य वा कनिष्ठस्य पितुरुच्छिष्टभोजने ।

न दोषः पुत्रयोस्तत्र पिताकायकमाचरेत् ॥

उच्छिष्टमित्यत्र कवलमात्रप्राशनं न पात्रस्यान्नभोजनम्^१ ।

गौतमः—

पिताऽनुजस्य पुत्रस्य तयोः प्रीतिमनूदहन् ।

निक्षिपेत् कवलं तत्र न दोषस्तत्र भोजने ॥

पिता ताभ्यां सह न भुञ्जीयात् कवलदाने न दोषः । तदाह

(१) अत्यजन् भुक्त्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भोजने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

आपस्तम्बः—

“प्रीतिर्ह्युपलभ्यते पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यं, धर्म-
विप्रतिपत्तावभोज्य”मिति । यति-ब्रह्मचारिणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ परस्परौच्छिष्टभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) परस्परौच्छिष्टभोजन इति श्रौतयुक्तकपाठः ।

अथ शिवनिर्मात्यभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शम्भोर्निवेदितं भक्तं तत्तोयं शाकमेव वा ।

विप्रः कदा न भुञ्जीयाद् भुक्त्वा तप्तं समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

शिवे निवेदितं भक्तं प्रत्येकं देवतां विना ।

द्विजो भुक्त्वा चरेत्तप्तं तथा तत्तीर्थसेवनात् ।

सालग्रामादि देवतासमूहे विशेषमाह ।

जाबालिः—

शिवविष्ण्वादिभिर्देवैर्वैष्टिते^१ यत्समर्पितम् ।

तद्भुक्त्वा विप्रवर्योऽसौ न भवेद् दोषभाक्^२ ततः ॥

हारीतः—

सालग्रामादिभिः शम्भोर्वैष्टितस्य यदर्पितम् ।

तद् भोक्तव्यं द्विजैर्नित्यं तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

सालग्रामादिदेवतासमीपे शिवेऽर्पितं नैवेद्यं चान्द्रायणसमं तद्दिना

शिवनिर्मात्यं तत्तोयञ्च मांसतुल्यम् ।

(१) तत्तोयं इति खेचितपुस्तकपाठः । तोयं वा शाकमेव वा इति क्रीतपुस्तक-
पाठः ।

(२) वेष्टितैरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कृत इति खेचितपुस्तकपाठः ।

याज्ञवल्क्यः—

शिवे निवेदितं भक्तं सालग्रामादिवेष्टितम् ।

तद्भक्तभोजने चान्द्रायणकृत् नात्र संग्रहः ॥

अन्यथा मांसतुल्यं स्यात् तत्तोयमसृजा समम् ॥ इति ।

ब्रह्मचार्यादीनामेवं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ शिवनिष्क्रान्तभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ नीलीवस्त्रं धृत्वा 'कर्मकरणे भोजने वा
प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—नीलीवस्त्रञ्च तच्चिह्नं धृत्वा ज्ञानाद्विजयरेत् ।

स विप्रस्त्वशुचिर्नित्यं न कर्माहो भवेदिह ॥

तच्चिह्नमिति नीलतन्तुभिर्वस्त्रान्ते वस्त्रमध्ये वा निश्चितं वस्त्रं
तद्वारणे विप्रस्त्वशुचिः । तदाह—

मौतमः—नीलीमयं पटं धृत्वा विप्रस्तच्चिह्नसूचकम् ।

कृत्वा कर्माणि भुक्त्वा वा न तत्कर्मफलं लभेत् ॥

भोजने मांसभुग्विप्रः सर्वथा तत्परित्यजेत् ।

मालवः—नीलीवस्त्रं तु तच्चिह्नं धृत्वा कर्म करोति यः ।

स विप्रसु न कर्माहंस्तत्कर्म विफलं भवेत् ॥

एकत्र दिवसे भुक्त्वा धृत्वा नीलीमयं पटम् ।

कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं यावत्कं मनुचोदितम् ॥

अभ्यासे तु पराकः स्याद् वत्सरे चान्द्रमुच्यते ।

यति-ब्रह्मचारि-विधवानां प्रायश्चित्तमिदं प्रयोक्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ नीलीवस्त्रं धृत्वा कर्मकरणे भोजने वा प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम् ।

(१) कर्म कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पराकं स्यादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा भोजने प्रायश्चित्तमित्येव क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तमाह ।

तत्र दुर्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—पापेभ्यः पूर्वमुक्तेभ्यो 'यदन्यत् खलु विद्यते ।

तत्रकीर्णकमित्याहुर्दुर्मृतिश्च विशोधनम् ॥

विद्युदग्निपयःपाशचाण्डालैर्ब्राह्मणोहतः ।

एक-^१दि-त्रि-चतुः पञ्च षड्विंशं कच्छमाचरेत् ॥

विद्युदग्निः । अग्निर्द्वावानलः स्वकृतोवा । पयस्तटाक-नदीस्थं ।

चाण्डालो जनङ्गमः । एतैर्निमित्तैर्विप्रः प्रमादात् ज्ञात्वा वा यदि

स्मियते । तदा तस्य सद्योदहनपक्षे तद्वचनोक्तानि कच्छाणि

कृत्वा दहेत् । अशक्तविषये कालमाह ।

मासत्रये तु षण्मासे वत्सरे वा विचक्षणः ।

पुत्रादिर्दुर्मृतस्याऽस्य कुर्यात् संस्कारमादरात् ॥

देशकालवैपरीत्यशङ्कायां दुर्मृतस्य लोकमाकाङ्क्षन् तत्तन्निमित्तोक्त-

कच्छानुसरणं कृत्वा दहेत् ।

देवलः^१—

विद्युता वज्रिना तोयैः पाशैर्वाऽथ जनङ्गमैः ।

विप्रः प्राणान् ^२त्यजेद्यस्तु तस्य शुद्धिरुदीरिता ॥

सद्योदहनपक्षे तु कुर्यात् पूर्वोक्तमादरात् ।

(१) नवेभ्यः खलु विद्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रीत लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(४) परित्यज्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्य एकं षड्व्यं तदानीं विशोधनं, अग्निदग्धस्य षड्व्यद्वयं
विशोधनम् । जले स्तस्य त्रिगुणितषड्व्यम् । चाण्डालेन स्तस्य
तानि कच्छाणि तत्तत्संख्यापरिमितानि कृत्वा दग्ध्वा स्ततिदोषात्
पूतो भवति ।

तदाह—

गौतमः—^१दुर्मृतानां तदा पुनः कृत्वा कच्छाणि धर्मतः ।

दहेत् पापविशुद्धोऽभूद् अन्यथा दोषभाग्भवेत् ॥

अन्यान्तरे—

दुर्मृतस्य तदानीं यः संस्कारं कर्तुमिच्छति ।

एक द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-षड्व्यं कच्छमाचरेत् ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति न कालस्य प्रतीक्षणम् ।

पिशाचता न तस्याऽस्ति पुनोऽभूदवृणस्तथा ॥

मासत्रय-षण्मास-वत्सरस्तानां दुर्मृतिप्रायश्चित्तं तारतम्येन विशि-
नष्टि ।

गोभिलः—

^१एकमासे दुर्मृतानामव्यमात्रं विशोधनम् ।

ऋतुत्रये तु द्वाव्यं स्यात् त्र्याव्यं संवत्सरे स्मृतम् ॥

नारायणपत्निं कृत्वा कुर्यात् कर्मोद्दिदेहिकम् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति परलोकं स गच्छति ॥

(१) ऋतुस्यैतानि इति ऋतुपुस्तकपाठः ।

(२) दुर्मृतानां इति ऋतुपुस्तकपाठः ।

(३) मासे दुर्मृतानां इति ऋतु लेखितपुस्तकपाठः ।

व्याघ्रादिमिहंतस्य विशेषमाह—

व्याघ्र-भल्लूक वाराह-सर्प-वृश्चिक-कुञ्जरैः ।

शृङ्गिभिर्विष'पानाद्यैर्वृक्ष-शैलनिपातनैः ॥

विप्रोयदा मृतिं प्राप्तः खड्गदन्तादिभिः खरैः ।

गृहभित्त्यश्मभिर्वाऽपि स्तम्भ-कण्टक-शङ्खुभिः ॥

तं तदा दाहयेत् पुनः सद्यः कृत्वा षड्व्यक्तम् ।

मासत्रयेऽब्दमात्रं स्यात् त्र्यब्दकं ऋतुदर्शनात् ॥

वक्षरे तु षड्व्यक्तं स्यात् सर्वेषां दुर्मृतौ स्मृतम् ।

विद्युदग्निभिर्हंतैर्विना ।

गालवः—देशान्तरे वा युद्धे वा हतं व्याघ्रेण वा यदि ।

मधुना सर्पिषा सिक्ता दाहयेद् विधिना च तम् ॥

विधिवदित्युक्तं^१ प्रायश्चित्तं^२ कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तविहीनस्य दुर्मृतस्य पिशाचता ।

सद्यः शतगुणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।

इति हेमाद्रौ दुर्मृतस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) विषयानाद्यैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इत्युक्तं प्रायश्चित्तमिति कीर्तितपुस्तकपाठः ।

(३) कर्त्तव्यमितिपदं कीर्तित-लेखितपुस्तकयोर्भास्ति ।

अथ क्षत्रियवैश्ययोर्दुर्मृतयोः प्रायश्चित्तमाह ।

‘देवलः—

बाहुजस्तूरुजो वापि निमित्तैर्यदि वा हतः ।

प्रायश्चित्तं मुनिप्रोक्तं विप्रस्थाऽर्हं समाचरेत् ॥

‘(तत्तत्स्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्तम्)—

[वैश्यस्य क्षत्रियस्यार्धं पादजे पादमाचरेत् ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्धं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥]

राज्ञां गजा श्व-शस्त्र-पाषाण-लघुडादिभिः युद्धकाले मृतानां

न प्रायश्चित्तं । अन्यत्र मरणे तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । विप्रस्त्रीणां
पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणसम्भवे विप्रस्थाऽर्हं वेदितव्यम् ।

कन्यकानां बालानां दुर्मरणे प्रायश्चित्तं प्राजापत्यकृच्छ्रमात्रं
कृत्वा दहनं प्रीथनं वा कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ क्षत्रियादीनां दुर्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

(१) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) बौ हृत इति क्रीत लेखित-पुस्तकपाठः ।

(३) लेखितपुस्तके नास्ति ।

[] अयं श्लोकः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(४) राजाश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) नेति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(६) खननं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्तृणां प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कण्ठपाशं दुर्मृतस्य यो विप्रश्चेत्तुमिच्छति ।

तस्य तस्याऽपवार्त्ता च तप्तलच्छं 'चरेत्तदा ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति तत्र नार्थफलं लभेत् ।

इति हेमाद्री दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

(१) समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पार्ध इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुर्मृतिवाहकानां प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

दुर्मृतं यो वहेत् स्कन्धे दहेद्वापि तदेव वा ।

पराकसुभयोः प्रोक्तं देहशुद्ध्यर्थमादरात् ॥

पराशरः—

यो विप्रो दुर्मृतं 'ज्वात्वा दहेद्दृष्ट्वा स दोषभाक् ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पराकं मुनिचोदितम् ॥

तदस्थीनि परित्यज्य दुर्मृतस्य खलस्य च ।

पतितस्य प्रजारस्य 'तस्मात्तत् सूतकं 'व्रजेत् ॥

यदि मोहात्तदस्थीनि धृत्वा विप्रः स दोषभाक् ।

कालान्तरे गतिर्मृग्या सद्यस्तदुग्राह्यमादरात् ॥

दुर्मृतं पतितं दृष्ट्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ।

दृष्ट्वा पश्येत्तदाभानुमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥

इति हेमाद्रौ दुर्मृतवाहनप्रायश्चित्तम् ।

(१) ज्वाहे धृत्वा दग्धा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सस्मात्प्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भजेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ मूल्यं गृहीत्वा शववाहकप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विप्रः सर्व्वत्र मूल्यं वै गृहीत्वा कुणपं वहेत् ।

दग्ध्वा वापि महद् घोरं नरकं याति सर्व्वदा ॥

गालवः—मूल्यं^१ धृत्वा द्विजोयसु विप्रः कुणपमुद्वहेत् ।

दग्ध्वा पापमवाप्नोति नरके नियतिः^२ सदा ॥

मरीचिः—

अनाथं वा सनाथं वा यो विप्रः कुणपं वहेत् ।

गृहीत्वा मूल्यं^३ मन्यत्र तत्र वा पापभाग्भवेत् ॥

तस्य निष्कृतिसत्पन्ना प्राजापत्यादिह प्रभो ।

अन्यथा दोषमाप्नोति भारवाहोभवेद्भुवि ॥

उदासीनतया विप्रः कुणपं यत् समुद्वहेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य सम्पूर्णं फलमश्नुते ॥

इति हेमाद्रौ मूल्यं गृहीत्वा वाहकानांमृताऽहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) मूल्यम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नियतः सदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मूल्यमद्यादा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ धनिष्ठापञ्चकमरणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— धनिष्ठापञ्चके 'वापि विप्रोयदि विपद्यते ।

तदा कर्त्तृविनाशः स्याद् गृहे वाऽरिष्टमश्रुते ॥

जावालिः—मरणं यदि विप्राणामन्येषां वसुपञ्चके ।

तदा गृहपतेर्नाशो^१ गृहं वाऽरिष्टमश्रुते ॥

मार्कण्डेयः—यस्य कस्य मृतिस्तत्र धनिष्ठापञ्चके 'यदि ।

'तदा कर्त्तरि शङ्का स्याद् गृहं वा पापमश्रुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं अत्र दानं समाचरेत् ॥

एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्धं वा तदर्धकम् ।

नवषष्टिपलं वापि दद्याद् विप्राय शक्तितः ॥

पक्षान्तरमाह—

गौतमः—“धनिष्ठापञ्चकमृते हिरण्यशकलं सुखे न्यस्याहुऽऽतित्रयं
तत्र 'अतोवहवपामिति हुत्वा दहेत् । तदा दोषोनाशमाप्नोति
सर्वदा कर्त्ता 'गृहे सुखी भूयात् अन्यथा दोषमश्रुते ।” सर्व-
वर्णसममेतत् होमं विना ।

इति हेमाद्रौ धनिष्ठापञ्चकमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) यस्तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भित्तिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) अतो व ह विधां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) गृहं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ नन्दाभद्रातिथौमरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— उभयोः पक्षयोः प्रतिपत् षष्ठी चैव हरेर्दिनम् ।

एता नन्दा महाराज भद्रावच्छे तथा शृणु ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी पक्षयोर्द्वयोः ।

एता^१ भद्राश्च तिथयो मरणे पापदायिकाः^२ ॥

कात्यायनः—

नन्दासु भद्रतिथिषु यो विप्रो निधनं गतः ।

तद्गृहे सर्व्वदाऽरिष्टं भवत्येव महात्मनाम् ॥

गौतमः— नन्दायान्तु तथा^३ भद्रे यदा स्यान्मरणं भुवि ।

न तत्र वृद्धिरुत्पन्ना दत्तैर्दानशतैरपि ॥

तत्परिहारमाह—

यमः— नन्दायां गौः प्रदातव्या भद्रे भूमिरनन्तरम् ।

विप्रेभ्योदीयते येन न दोषस्तत्र विद्यते ॥

कर्त्ता सुखमवाप्नोति मृतः सन्नतिमाप्नुयात् ।

चत्रियादीनामिवं विवेचनीयम् ।

इति हेमाद्रौ नन्दाभद्रा^४ तिथि मरणप्रायश्चित्तमाह ।

(१) एते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पापदायिन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) नन्दाभद्रायां इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुष्टवारेषु 'सृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

भानुः कुजो भृगुर्भन्दवारो दुष्टो नृणां सृत्तौ ।

आयुर्हानिर्यशोहानिः कुल^१कीर्त्तिविनाशनम् ॥

मरणे तु क्रमाद्राजन् योजनीयं शनैः शनैः ।

^२[भानौ कुजे शनौ वस्त्रं तत्तद्वर्णं प्रदापयेत् ॥

भृगौ हिरण्यसहितं वस्त्रदानं विशोधनम् ।]

^३[गालवः—

भानुवारः कुजोवारो भृगुर्भन्दो यथाक्रमम् ।]

^४[तत् प्रायश्चित्तमाह,

मार्कण्डेयः—

भानौ कुजे शनौ वस्त्रं तत्तद्वर्णं प्रदापयेत् ।

भृगौ हिरण्यसहितं वस्त्रदानं विशोधनम् ॥]

तदाह—

मरीचिः—भद्रे भूमिप्रदानं स्यात् त्रिपदज्ञं हिरण्यदः ।

वारि^५ वाराऽधिदैवत्यं वासोदानं विशोधनम्^६ ॥

(१) सृतिप्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कीर्त्तिकुलविनाशनमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) [] अयं स्त्रीकोऽधिकोत्र क्रीतपुस्तकेऽहः ।

(४) [] अयमंशः क्रीत पुस्तकेनास्ति ।

(५) [] क्रीतपुस्तके अयं पाठस्तु अत्र नोपलब्धः ।

(६) वाचाधिदैव्यमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) विधीयते इतिक्रीत पुस्तकपाठः ।

रक्तवस्त्रं कुजे भानौ श्वेतं शुक्रं प्रदर्शितम् ।

शनैश्चरे तु नीलं स्यादेतद्दोषोपशान्तये ॥

दत्त्वा^१ शुद्धिमवाप्नोति अक्षत्या दोषमाप्नुयात् ।

क्षत्रियाणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ दुष्टवारमरणे प्रायश्चित्तम् ।

(४) दद्यात् इति क्रीत-लेखितपुस्तक पाठः ।

अथ षष्ठिमित्तमरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरामरणं तथा ।

कर्णमन्त्रेण राहित्यमस्नानमरणं तथा ॥

तथा पर्युषितञ्चैव षष्ठिमित्तमितीरितम् ।

एतैर्निमित्तैर्मरणे नरकं सम्प्रपद्यते ॥

मरौचिः— षष्ठिमित्तैर्द्विजोऽसृत्वा त्रयेण द्वितयेन वा ।

क्षिप्रं नरकमाप्नोति कर्तुरायुःक्षयो भवेत् ॥

कण्डः— द्विजो वै षष्ठिमित्तैश्च सह सृत्वा तु देवतः ।

त्रयेण द्वितयेनाऽपि सहितो यदि पूर्ववत् ॥

क्षिप्रं नरकमाप्नोति तत्कर्तुरशुभं भवेत् ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं पृथक् चरेत् ॥

एकैकस्य निमित्तस्य प्रत्येकं प्राजापत्यकञ्च कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

तदेवाह

जावालिः— एकैकस्य निमित्तस्य प्रत्येकं कृच्छमीरितम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्तुरायुर्विवर्धनम् ॥

इति हेमाद्रौ षष्ठिमित्तमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) योऽसृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शवोपरि 'उच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—श्लेष्म-शृङ्खाणिकाऽयूणि रुदतां सम्पतन्ति हि ।

कुणपोऽशुद्धिमाप्नोति उच्छिष्टः कर्मकार्यसौ ॥

महाराजविजये—

पिपीलिका कृमिश्चैव उच्छिष्टं रोदनोद्भवम् ।

श्लेष्मशृङ्खाणिकाऽयूणि पतन्ति कुणपोपरि ॥

तदा शुचि^१त्वमाप्नोति कर्त्ता नरकमश्रुते ।

गौतमः—

पिपीलिकाः^२ कृमिभिः श्लेष्म-शृङ्खाणिका-युभिः ।

कुणपोऽसृश्यतां याति कर्त्ता च कश्मली भवेत् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं सृष्टोच्छिष्टं स्वपाणिभिः ।

मार्जयेद्भूतनैस्त्रोयैरापोहिष्ठादिमन्त्रितैः ॥

एतैः शुद्धिमवाप्नोति दाहयोग्योभविष्यति^३ ।

क्षत्रियादीनामेवं स्त्रोणामपि ।

इति हेमाद्रौ शवोच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तम् ।

(१) उच्छिष्टपतन इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अशुचिमवाप्नोति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मनेत्तदा इति काशीपुस्तकपाठः ।

अथ शवस्य शूद्रादिस्पर्शनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— शूद्र-मार्जार-काकाद्यैः स्पृष्टचेद्रजकादिभिः ।
रजस्वलाभिः स्त्रीभिश्च श्वभिः पतितकुण्डजैः^१ ॥
न शवस्य परोलोकस्तत्कर्त्ता पापभाग्भवेत् ।

सरौचिः—

रजस्वलाभिः स्त्रीभिर्वा श्वभिः पतित-कुण्डजैः ।
शूद्र-मार्जार-काकाद्यैः स्पृष्टचेद्रजकादिभिः ॥
न शवस्य गतिर्वाऽस्ति कर्त्तुरायुःक्षयोभवेत् ।
तद्दोषपरिहारार्थं स्नापयित्वा शवं तदा ॥
नूतनेनैव वस्त्रेण पिधाय कुण्ठपं तथा ।
रजस्वलादिभिः स्पर्शं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
कायं शुना च शूद्रेण इति तेषां हिरण्यतः ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति पश्चाद् दाहादिकं चरेत् ॥

चवियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ 'शवस्य शूद्रादिस्पर्शनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कुण्डजनैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) रजस्वलाभिः स्पर्शं च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शव शूद्रादि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ विपान्नक्षत्रमरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— वज्रिभे दितिभे चैव नक्षत्रे भगदैवते ।

इन्द्राऽग्निभे वैश्वभे च उत्तराषाढएवच ॥

पूर्वभाद्रे तथा राजन् नक्षत्राणि महान्ति च ।

त्रिपदेष्वेपु 'यन्मृत्युर्ग्रामेऽरिष्टं भवेत्तदा ॥

वारि त्रिपादिनक्षत्रे मृतिघ्नेद् वाटिकाभयम् ।

तिथौ वारि त्रिपदभे मृतौ^१ गृहपतेर्भयम् ॥

तदाह—

गौतमः—“तित्युडुयोगे ग्रामे गृहपतेर्गृहनाशश्च त्रिपान्नक्षत्रे
मृतौ^१ हिरण्यदान माचरेत्” ।

वारि त्रिपाद्रे 'मृत्यौ च हिरण्यं वस्त्रमेवच ।

तिथौ वारि त्रिपदभे 'मृतिघ्नेद्वाटिकाभयम् ।

भृगौ विशेषतो 'वक्ष्ये त्रिपुष्करसमोभृगुः ॥

^२तत्रैव दुष्टनक्षत्रे तिथौ दुष्टमृति र्यदा^३ ।

तदा गृहपतेर्दोषः 'मृत्यौ भाति महत्तरः ॥

(१) योमृत्यु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मृत्यु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मृत्यु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मृत्यु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) मृत्याचेत् इति लेखितपुस्तकपाठः—मृत्या गृहपतेर्भयमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) स एव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(८) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः । (९) मृत्योरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तद्दोषपरिहारार्थं गोत्रयं सम्यगाचरेत् ।

अन्यान्तरे—

नक्षत्रे मरणे^१ स्वर्णं द्वयोर्योगे द्वयं चरेत् ।

[त्रयाणां योगमात्रे च गामिकां तत्र सञ्चरेत्]

कृत्वेतद्दोषमुक्तः स्वाद् अन्यथा हानिमादिशेत् ॥

चत्वारिंशदीनामेवं कन्यकास्त्रीमरणेष्वेवम् ।

इति हेमाद्रौ त्रिपात्रचतुस्रमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) नक्षत्रं इति लेखितपुस्तकपाठः नक्षत्रेण इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[] इदं श्लोकाद्वै क्रीतपुस्तक एव दृष्टम् ।

अथाऽऽसन्दीभञ्जनप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

ग्रामशमयानयोर्मध्ये यदाऽऽसन्दवभञ्जनम् ।

ग्रामारिष्टं कर्त्तृहानि^१ भवत्येव हि सर्व्वदा ॥

याज्ञवल्क्यः—

गृहादारभ्य दहनपर्य्यन्तं यदि भज्यते^२ ।

कर्त्तृनाशो गृहपतेर्महदरिष्टमञ्जसा ॥

शालिहोत्रः—

^३आसन्दीं यदि राजेन्द्र भञ्जयेत् खलु देवतः ।

आदाहदशपर्य्यन्तं कर्त्तुर्दुःखं विनाशनम्^४ ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

प्राजापत्यं तदा^५ कुर्यात् कर्त्ताऽऽत्ममलमोचने ॥

तदाऽसौ सुखमाप्नोति तस्य दोषः प्रणश्यति ।

सर्व्ववर्णसममिदम्^६ ।

इति हेमाद्रौ आसन्दीभञ्जनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कर्त्तृहानिर्ग्रामारिष्टमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भज्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आसन्दी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दुःखविनाशनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कार्य्यमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) एवं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शवपतनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—आसन्द्याः^१ शकटाद्वापि कुणपोभुवि यत् पतेत् ।

^२तदाऽरिष्टं गृहे भूयात् व्याधि तस्कर-राजभिः ॥

महाभारते—

याम-श्मशानयोर्मध्ये कुणपोयदि दैवतः ।

आसन्देरनसोवेगात् भूमौ पतनमृच्छति^३ ॥

तत्कर्तुरतिवेगेन मृत्युर्हानिर्यशःक्षयः ।

गौतमः—

शकटादनसोवापि कुणपोयत्^४ पतेद्भुवि ।

श्मशान-याममध्ये वा तत्कर्तुरतिवेगतः ॥

हानिर्मृत्युर्यशःखेदः सम्भवत्येव सर्व्वदा ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥

तत्कर्तुंश्वभवेद् वृद्धिरन्यथाऽश्वभमादिशेत् ।

कन्यका-बाल-क्षत्रियादीनामेवं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्री शवस्य भूपतनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आसन्दितः कटाद्वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यः पतेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तस्कारिण्यभिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पतिवृभिच्छति इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) यः पतेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽग्निपतनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः — श्मशान-गृहयोर्मध्ये यदि वज्रिः पतद्भुवि ।
तप्रेतस्य मतिर्नास्ति कर्तुरायुर्विनश्यति ॥

गालवः—

ग्राम-श्मशानयोर्मध्ये पात्रं भित्त्वा पतत्यसौ ।
कर्तुरायुर्विनाशः स्यात् प्रेतो नरकमश्नुते ॥

गार्ग्यः— श्मशान-गृहमध्ये च यदि वज्रिः पतद्भुवि ।
तदाकर्तुरभद्रं^(१) स्यात् निर्जीवो याति नारकम् ॥
तद्दोषोपशमायाऽलं तस्मिन् वज्रौ घृताहुतिः^(२) ।
अग्निमीलेति मन्त्रेण अग्निमूर्धेति मन्त्रतः ॥
हुत्वाऽऽहुतिद्वयं तत्र तमग्निं न त्यजं^(३) स्तदा ।
पुनः पात्रान्तरे न्यस्य^(४) शेषं कथं समापयेत् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति पूर्व्ववत्यापभागभवेत् ।

बाल कन्यका-चत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अग्निपतनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अभद्रः स्यात् इति कीत-पुस्तकपाठः ।

(२) तस्मिन् वज्रघृताहुतिः इति कीतपुस्तकपाठः ।

(३) न त्यजेत् इति कीतपुस्तकपाठः ।

(४) स्वाध इति कीत-शेखरपुस्तकपाठः ।

अथ दहनयोग्यस्य 'प्रोथने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—बालिकां बालकं वापि दाहाऽहं प्रोथयेद्भुवि^१ ।

^१बालश्च याति नरकं तत्कर्त्ता बालघातकः ॥

मरीचिः—

दाहयोग्यं यदा बालं 'प्रोथेदज्ञानतोद्भिजः ।

बालः पिशाचतां याति तत्कर्त्ता भ्रूणहा भवेत् ॥

काल्यायनः—

बालं वा बालिकां वापि दाहाहं निखनेद्भुवि^१ ।

महान्तं नरकं गत्वा भवेद्बालग्रहस्तदा ॥

विलादुद्धृत्य तं बालं प्रोक्षयेत् पञ्चगव्यतः ।

तत्तन्मन्त्रैर्जलैः पश्चाद् भूमिर्भूम्नाऽनुवाकतः ॥

तं बालमभिमन्त्र्याऽऽशु कृत्वा कच्छं विधानतः ।

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ दहनयोग्यस्य 'प्रोथनेप्रायश्चित्तम् ।

(१) खनेने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दाहयोग्यं खनेद्भुवि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) स बाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) खनेदिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) दाहयोग्यं खनेद्भुवि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) खनन इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ खननयोग्यस्य दहनेप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—[बालिकां बालकं वापि दाहयोग्यं खनेद्भुवि ।]

[यो विप्रः खननेयोग्यं द्विवर्षात् किञ्चिदूनकम् ।]

कर्त्तासौ नरकं याति बालोयाति पिशाचताम् ॥

गौतमः—अज्ञानान् मुखजोबालं खननाऽर्हं यदा दहेत् ।

स बालो याति पैशाच्यं कर्त्ताऽसौ नारकी भवेत् ॥

पराशरः—जनद्विवर्षं निखनेत् कन्यकां बालमेव वा ।

अज्ञानाद्यदिवा मोहाद् भवेत्तन्मपराङ्मुखः ॥

बालोयाति महद्दुःखं कर्त्ता नरकमश्रुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं वज्रौ हुत्वाऽऽहुतिचयम् ॥

वज्रं प्रजापतिं सोमं व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।

हुत्वा तं शवमादाय खनेद् भूमौ प्रयत्नतः ॥

तद्दोषपरिहारस्तु जायते नान्यथा भवेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ खननयोग्यस्य दहनप्रायश्चित्तम् ।

[] इदमर्हं लेखितपुस्तके न दृश्यते ।

[] इदमर्हं क्रीतपुस्तके न दृश्यते ।

(१) खननयोग्यं इति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

दाहायोग्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कर्त्तव्यं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दहनयोग्यस्य दहनाभावप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—यो विप्रो मातरं तातं भ्रातरं भगिनीं तथा ।

सुपां दुहितरं सार्धं पुत्रीं वा पुत्रमेव वा ॥

प्रजावतीमात्मनश्च दाहयोग्यान् स्ववान्धवान् ।

लोभाद्वा नास्तिकाद्वापि वाक्याद्वाऽधर्मचारिणः ॥

अदग्धैतान् कर्म कुर्यान्^१ मृतो नरकमेति सः^२ ।

तेऽपि वै प्रेतभूताःस्यु नमुक्ताःस्युर्यमालयात् ॥

मार्कण्डेयः—

यः पुमान्^३ दाहयोग्यान् स्वान् वान्धवान् दाहवर्जितान्^४ ।

कृत्वा तेषां क्रियाः कुर्यात् नरकं स प्रपद्यते^५ ॥

पितरस्तेऽपि प्रेतास्युर्यमलोके महत्तरे ।

तद्दोषपरिहारार्थं अन्तर्दाहं विशुद्धिदम् ॥

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा कर्त्ता शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतास्तेऽपि परं यान्ति^६ अभिवृद्धिश्च जायते ॥

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ दहनयोग्यस्य दहनाभावप्रायश्चित्तम् ।

(१) कुर्यान् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अश्रुते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दहनयोग्यान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दहनवर्जितान् इतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कुर्यान् नरकं प्रतिपद्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) प्राजापत्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः । (७) प्राप्तिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथोत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्य-विपर्यय- प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— (उत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्यविपर्यये ।)

कच्छत्रयं तदा कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत् ॥

उत्तरीयं 'चैतस्य पूर्वधारितवस्त्रखण्डं, शिला, दहनानन्तरं या संस्कारार्थं 'मृहीता साशिला, ताम्र' पात्रं च प्रथमदिवसे चरुस्नपणार्थं सम्पाद्यते । न दशाहपर्यन्तं पचनं कर्तव्यम् । कर्त्ता मरणदिने अग्निकर्त्ता ।

[असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्]

“प्रथमेऽहनि यः कर्त्ता स दशाहं समापयेत् ।”

इति वचनात्, स्थानं पिण्डनिक्षेपणस्थानम् । द्रव्यं पिण्डद्रव्यं तण्डुलमुद्गादिकं तेषामेकैकस्य नाशे प्रत्येकं कच्छत्रयं कृत्वा तत्तत्कर्म पुनर्दहनदिनादारभ्य कुर्यात् । तदाह-

भार्कण्डेयः—उत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्यविपर्ययः ।

यदि दैवादु भवेत्तेषां नाशे वर्षादिविद्रवैः ।

कच्छत्रयं तदा कृत्वा तत्तत्कर्म यथा क्रमम् ।

[] क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) चैतस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मृहीत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ताम्रेति लेखितपुस्तके नास्ति ।

[] क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(४) वर्षाति विद्रुवैरिति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

दहनदिनादारभ्य इत्यर्थः । कर्त्ता ज्वरादिना चित् पीडितः तदा
अन्यः पूर्ववत् कच्छत्रयं कृत्वा दहनदिनादारभ्य शिलास्नान-
सृदास्नानादिकं कुर्यात् ।

शौतमः—

असगोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यः कर्त्ता स दशाऽहं समापयेत् ॥

तदभावे पुनश्चान्यः स्नात्वा कच्छत्रयं चरेत् ।

तत्तत्कर्माणि सर्वानि तानि कुर्याद्यथाक्रमम् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रेतत्वान्न विमुच्यते ।

चत्रियादौनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ उत्तरीयशिलापात्रादिविपर्ययप्रायश्चित्तम् ।

अथ पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

श्व शृगाल-खरैः पिण्डः सृष्टोभिन्नः प्रमादतः ।

कर्तुरायुथनाशः स्यात् प्रेतत्वं 'नाऽपसर्पति ।

गौतमः—

शृगाल रासभ श्वानैर्दत्तः पिण्डोभुवःस्थले ।

सृष्टोभिन्नस्तदा^१ राजन् कर्तुरायुथनाशनम् ॥

प्रेतस्तस्मिन्निराशः स्यात् काकस्पर्शादिना तथा^२ ।

दत्तपिण्डो भुवःस्थाने श्व-शृगाल-खरादिभिः ॥

सृष्टोभिन्नस्तदाकर्तुरायुथं लयमेधति ।

प्रेतस्तस्मिन्निराशः स्यात् काकस्पर्शादिभि^३स्तथा ॥

भिन्नोविदलितः सृष्टः श्वादिभिर्भक्षितस्तथा ॥

तयोरेकत्र सम्भवे कर्तुर्हान्यादिकं योजनीयम् ।

तस्मात् प्रायश्चित्तमाह ।

जातृकर्णः—

दलिते श्वादिभिः सृष्टे पिण्डोघो महान् भवेत्^४ ।

तदा कर्तुरनायुथं प्रेतत्वं नाऽपयाति वै^५ ॥

(१) नोपसर्पति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विना इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) काकस्पर्शादि विना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) अभूदिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) नोपजिघ्रति इति लेखितपुस्तकपाठः नापसर्पति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् ।

पुनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं कुर्यात् यथाविधि ॥

चतुर्विधादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ सञ्चयनात् प्राक् प्रेतदहनाग्निनाशप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— प्रेताग्निश्च विवाहाग्निर्व्रताग्निर्जातकश्मणिः ।

नष्टोद्धतश्चोपहतः शान्तश्चेत्तत्र दोषभाक् ॥

मार्कण्डेयः—

प्रेताग्निर्जातकश्चाग्निर्व्रताग्निश्च विवाहजः^१ ।

शान्तो नष्टश्चोपहतो हृतश्चेदोषभाजनम् ॥

नष्टः अपसरणेन^२ नानादिक्षु ततो ज्ञातिभिर्गृहीतः, 'उपहतिर-
न्याग्निमेलनं, शान्तो नष्टप्रायः । एतेषां चतुर्विधानां अग्नीनां
मेलने^३ प्रायश्चित्तं अन्यकारैः स्मृतिकर्तृभिश्च यद् दर्शितं वयं
तदेव ब्रूमः ।

कूर्मपुराणे—तत्तद्वस्त्र समूह्याऽऽशु शब्दोदेवीत्यृचा जलैः ।

प्रोक्ष्य तत्रैव समिधं निधाय मनसा हरिम् ॥

स्मरन्नेतैश्च मन्त्रैश्च अभिमन्त्र्य च तां पुनः ।

अयन्तइति मन्त्रेण आजुह्वानेति मन्त्रतः ॥

उदुध्यस्वेति तां त्यक्त्वा लौकिकाग्नौ निधापयेत् ।

अत्रैव गौः प्रदातव्या श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥

(१) विवाहज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अपसरणं नानादिक्षु इति लेखितपुस्तकपाठः । अपसरणेन दिक्षु इति
क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) उपहतोन्याग्निमेलनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मेलनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं प्रेतदहनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् । ४७७

चतुष्पात्रप्रयोगेण सुचाऽऽज्यं प्रतिगृह्य च ।

अयाश्च जुहुयात् पूर्वं पञ्चहोतारमादितः ॥

ब्राह्मण एकहोता दश म'नस्वतीश्च जुहुयात् ।

खण्डाच्च जुहुयात् पश्चात् महाव्याहृतयस्तथा ।

अनाज्ञातत्रयं हुत्वा व्याहृतीः प्रणवैः सह ॥

इमं मे वरुणस्तत्त्वा मितस्त्वं न इति च जुहुयात् ।

कृत्वा विप्रस्ततः पश्चात् तत्तत् कर्म समाचरेत् ।

प्रायश्चित्तविहीनं यत् तत्कर्म विफलं भवेत् ॥

स्थालीपाकानन्तरं शेषहोमपर्यन्तं विवाहाग्नीं शान्ते, एतदेव

प्रायश्चित्तम् । उपनयनादूर्ध्वं चतुर्थहोमपर्यन्तं शान्तेऽप्येतदेव ।

शिशौ जाते तदा जातकर्म कृत्वा फलीकरणहोमाग्नीं दशरात्र-

मध्ये शान्ते च एतदेव । शवाग्नीं तु स्पष्टम् । क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं प्रेतदहनाग्निनाश-

प्रायश्चित्तम् ।

(१) मानस्वती इति कीतपुस्तकपाठः ।

अथ अस्थ्युपहतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं अस्थीन्युपहतानि चेत् ।

खरैः शृगलैः शुनकैः कङ्क-गृध्रादिभिः कथम् ॥

प्रेतोऽत्र नरकं याति कर्तुरायुर्विशद्वितम् ।

मार्कण्डेयः—अस्थीन्यसृश्यतां^१ यान्ति ख शृगाल-खरादिभिः ।

प्रेतस्य यमलोकः स्यात् कर्तुरायुर्विपर्ययः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पञ्चगव्यैर्विशोधयेत् ।

पुरुषसूक्तेन तान्यद्भिः स्नापयेदस्थिसञ्चये^२ ॥

प्राजापत्यद्वयं कुर्याद् उभयोः शुद्धिहेतवे ।

ततः कश्चिं प्रकुर्वीत न तेन^३ हि दोषभाक् ॥

अन्यथा न शुभं ज्ञेयं कर्तुं गृहनिवासिनः ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ अस्थ्युपहतिप्रायश्चित्तम् ।

(१) अस्थ्युशतां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सञ्चयं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सहदोषभाक् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ अस्थ्रां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तमाह ।

^१देवलः—विप्रस्य कीकसानौह कर्त्ताऽश्वसि न निक्षिपेत् ।

प्रेतो वैतरणीं याति तत्पुत्रोऽश्वमाप्नुयात् ॥

शौतमः—मृतस्य यानि शल्यानि कर्त्ताऽश्वसि ^२नचेत् क्षिपेत् ।

तत्कर्त्ता नरकं याति प्रेतोयाति महानदीम् ॥

आहिताग्नेर्विना राजन् अन्येषां विधिगौरवात् ।

गालवः—दशाहमध्ये तत्कर्त्ता पक्षे वा शल्यसंग्रहे ।

जलनिक्षेपणात् पित्रोः पितरोलोकमाप्नुयुः ॥

कर्त्ता सुखमवाप्नोति अन्यथा ^३दोषवद्भवेत् ।

तेषां नष्टभुवःस्थाने कुलनाशोभवेत्तदा ॥

तद्दोषपरिहारार्थं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

पश्चादस्थि समादाय निक्षिपेत् जलमध्यतः ॥

यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।

तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

भागीरथ्यभावे यत्रकुत्र समुद्रगनदीजले स्थापयेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नुयात् । क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अस्थ्रां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तम् ।

(१) लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) तत्पुत्रोभवमाप्नुयात् इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(३) न निक्षिपेत् इति क्रोत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पूर्ववदिति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ परिषद्दिप्रप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— पर्यत्स्थितस्य विप्रस्य दोषबाहुल्यमस्ति चेत् ।

तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

परिषदर्थं द्विजोयन्तु भागैकं पापमश्रुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यत्रयं श्रुतम् ॥

उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्मकूर्चं पिवेत्ततः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा गतिरस्ति हि ॥

जाबालिः—

परिषद्दक्षिणां भागं गृहीत्वा विप्रपुङ्गवः ।

पाददोषौ भवत्बाहुस्तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चान्नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

एवं क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ परिषद्दिप्रप्रायश्चित्तम् ।

अथ विधायकप्रायश्चित्तमाह ।

रवेणः—

विधायकश्च पापानां तदर्हदोषभाग्भवितुम् ।

तप्तकच्छद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

गीतमः—

विधायको विधाता च पापानां पापकर्म्मिणाम् ।

तदर्हदोषभाग्भूय तप्तकच्छद्वयं चरेत् ॥

जाबान्तिः—

विधायको महापापी पापराशिं समुद्धहन् ।

तप्तकच्छद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पार्थिव ॥

पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

तत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ विधायकप्रायश्चित्तम् ।

(१) तदर्ह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पापकर्म्मिणां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदर्ह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अवाप्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथानुवादकपापप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पापान्यनुवदेद् यस्तु सभामध्ये तु पापिनः ।
तुल्यपापी भवेत् सोऽपि नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

गालवः—

सभामध्ये द्विजोयस्तु पापान्यनुवदेन्नृणाम् ।
स तुल्यपापी तेनाऽऽशु महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
पथान् महानदीं गत्वा स्नात्वा शुद्धजलैर्मृदा ।
गोमयैर्मृत्तिकाभिश्च अष्टोत्तरशतं चरेत् ॥
पञ्चाहेहविशुद्धार्थं चान्द्रायणपरायणः ।
स्मरन्नारायणं देवं अनन्तमपराजितम् ॥
व्रतान्ते पञ्चगव्येन शुद्धिं कृत्वा विचक्षणः ।
दद्याद्विप्राय गा'मेकां तत्पापपरिशोधिनीम्^१ ॥
तुलादिसंग्रहीतृणां महतां पापिनामपि ।
^२अनुवादको भवेद्यस्तु तत्पापार्द्धफलं लभेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अनुवादकपापप्रायश्चित्तम् ।

(१) देवा द्विजाय गौरेका इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परिशोधनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अनुवादोभवेद्यस्तु इति काशीपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

जननी जन्मदेशश्च जम्बूद्वीपो जनार्दनः ।
जाङ्गवीतीरमित्येते^१ जकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥
मरणं जाङ्गवीतीरे नृणां मुक्तिप्रदायकम् ।
विकृता^२वपि संध्यातो मुक्तिदः स्याज्जनार्दनः ॥
जननी जन्मदेशश्च मरणे मुक्तिदाः सदा ।
तस्मात् स्वजन्मदेशश्च पापनाशकरो नृणाम् ॥
देशान्तरे मृतिर्यस्य तस्य जन्म निरर्थकम् ।
मृतो नरकमायाति जन्मभूयतिलङ्घनात् ॥
तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
^३कृत्वा दहनकाले तु दग्धा पश्चाद् यथाक्रमम् ॥
^४न तेन दोषमाप्नोति ह्यन्यथा नरकं व्रजेत् ।

विप्रस्त्रगादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ देशान्तरमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आश्रित्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विकृतौ यस्य मरणं इति लेखितपुस्तकपाठः । विकृतौ यस्य मरणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तथा इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) तस्मै इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमृतादीनामस्थिशरीराभावे

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देशान्तरमृतौ^१ पुंसः^२ शरीरास्थो^३ रभावतः ।

अग्नौ स्थिते गृहे तस्य पालाशविधिरुच्यते ॥

त्रयाणामप्यभावेऽपि देशान्तरमृतेरपाम् ।

क्रियां कृत्वा विशुद्धः स्याद् अन्यथा नारकी भवेत् ॥

गौतमः—

अनाहिताग्नेर्विप्रस्य देशान्तरमृतस्य च ।

शरीरास्थो^४ रभावेऽपि गृह्याग्नौ संस्थिते गृहे ॥

पालाशविधिरत्रैव तदभावे जलक्रिया ।

पराशरः—

स्वगृहे विद्यमानोऽग्निर्देशान्तरगतोमृतः ।

शरीरास्थोरभावे च पालाशविधिरुच्यते ॥

तस्मिन् गृहेऽपि नष्टेऽग्नौ जलमध्यक्रिया तदा ।

(१) देशान्तरमृतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पुनः इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) शरीरास्थामिति-क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) शरीरास्थां इति काशीपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

सृष्टहे विद्यमानोऽग्निर्देवान्देशान्तरं मृतः ।

अभावेऽप्युभयोस्तस्य दहेत्पालाशकर्मणा ॥

अग्नौ नष्टे सृष्टे तस्य विषमध्यक्रिया तदा ।

प्रायश्चित्तं तदा कार्यं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

चतुरब्दं ततः कृत्वा दहेत् पालाशधर्मतः ।

जीवे त्वब्दं विशुद्धार्थं निर्ज्जीवे द्विगुणं स्मृतम् ॥

अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम् ।

षडब्दमुदकस्थाने कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति कर्त्ता नाऽऽप्नोति तत्फलम् ।

सृष्टेष्वग्निषु विद्यमानेषु आहिताग्निर्देशान्तरं यदि विपद्यते तदा

अरण्यद्वेन अग्निना दग्धा अस्थीन्यादाय वह्निःसमीपे परलोक-

क्रियां त्रिगुणिताब्दप्रायश्चित्तपुरःसरं सर्व्वा कुर्यात् । शरीरास्थीर-

भावे पालाशैर्देहं कल्पयित्वा चतुरब्दप्रायश्चित्तं कृत्वा कुर्यात्

तदाऽऽह ।

(१) देशान्तरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) न जीवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) दहेत् इति काशीपुस्तकपाठः ।

मनुः—

अग्निषु ध्रियमाणेषु स्वगृहे याजकीयदि ।
 देशान्तरे मृतस्तस्य दाहस्वरणिवह्निना ॥
 शरीरास्थोराभावेऽपि पालाशविधिरुच्यते ।
 चतुरब्दं तथा कृत्वा दहेत्तत् पूर्ववत् क्रमात् ॥
 तेषामभावे तस्याऽपि षड्ब्रह्म कच्छमाचरेत् ।
 कृत्वा कुर्याज्जले सम्यक् परलोकक्रियां मुदा ॥
 विधवादीनां स्त्रीणामप्येवं । तथा क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ देशान्तरमृतानामस्थिशरीराभावे
 प्रायश्चित्तम् ।

(१) मृतस्तस्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दहतोऽरणिवह्निना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ व्रणे क्लम्युत्पत्तिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यस्य कस्य व्रणेऽसाधुक्रमयः सम्भवन्ति हि ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

गालवः—

द्विजस्य यस्य देहे तु व्रणं कृमिसमाकुलम् ।

स तेन^१ मरणं गत्वा नरके वासमश्रुते ॥

महाभारते—

राजन्यस्य शरीरे तु कृमिराशिर्भवेदिह^२ ।

तेनैव मरणं गत्वा^३ स वै नरकमश्रुते ॥

तद्दोषपरिहारार्थं कृच्छ्रं सान्तपनश्चरेत् ।

पश्चाद्देहं विधिना स तेन नहि^४ दोषभाक् ॥

स्त्रीणामप्येवं क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ व्रणे क्लम्युत्पत्तिप्रायश्चित्तम् ।

(१) तेनैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) भवेद् यदि इति काशोपुस्तकपाठः ।

(३) प्राप्य इति काशोपुस्तकपाठः ।

(४) बह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ मृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मृत्वा पूर्वं^(१) द्विजो देवात् कृतप्रेतक्रियस्तदा ।

ततः परं मृतिं त्यक्त्वा पुनरुज्जीवितो यदा ॥

तदाऽस्पृश्यो भवेत् सर्वैर्ब्रह्मधर्मपरायणैः^(२) ।

(गौतमः—

मृत्वा द्विजोऽथ यः पूर्वं यदि पश्चात् स जीवति ।

तदाऽस्पृश्यो भवेन्नृणां ब्रह्मधर्मपरायणैः ॥)

जावालिः—

पूर्वं सञ्जीवनसंस्त्यक्त्वा अनाचारपरो द्विजः ।

पश्चाज्जीवमुपागत्य कृतप्रेतक्रियो यदि ॥

न तं सस्मादयेत् कोऽपि द्विजो वाऽन्यः पुमानिह ।

तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं पिष्टसूतं जपेत्तदा ॥

पञ्चगव्यैश्च सम्प्रोक्ष्य स्नाप्य शुद्धजलेर्मृदा ।

अन्येन वा ससाऽऽच्छाद्य उपविश्य सुखासने ॥

(१) पूर्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुनरुज्जीवयेद्वदा इति लेखितपुस्तकपाठः पुनरुज्जीवयेत्तदा इति तु क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्मधर्मपरायण इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(५) उपालत्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) अन्येन वा ससाऽऽच्छाद्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्राजापत्यं पङ्कद्वच्च कृत्वा स्वस्वयनं चरेत् ।

गर्भाधानं ततः कुर्यात् पटगर्भविधानतः ॥

श्रीपासनादिकं सर्व्वं कुर्यात् पूर्व्ववदत्र हि ।

एवं कृत्वा शुचिर्भूयान् मृतः पुनरिहागतः ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति मृतवत्तं परित्यजेत् ।

“कृतक्रिय” इति कर्णमन्त्र-षष्ठिमित्तोत्क्रान्ति तिलपात्र-सर्व्वप्राय-
श्चित्त-प्रेताहुति वाहकवरणानि । “अनाचार” इति सन्ध्यादिनित्य
कर्म्मलोपः ।

इति हेमाद्रौ मृतस्य पुनरागमन-

प्रायश्चित्तम् ।

अथ देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्ध्वं परलोक-
क्रियानन्तरं पुनरागतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पूर्वं देशान्तरं गत्वा भ्रमेद् भ्रूमण्डलं पुनः ।
द्वादशाब्दे गते तस्मिन् त्यक्त्वा स्वगृहमञ्जसा ॥
कृतक्रिययेत् पुत्रादिः कथं शास्त्रप्रवर्त्तनम् ।
शृणुष्वं मुनयः सर्वे तस्य निष्कृतिसुत्तमाम् ॥

गालवः—

पूर्वं विप्रोषितो विप्रो द्वादशाब्दमितस्ततः ।
भ्रमन् स्वगृहमागत्य स्वपुत्रैः कृतसत्क्रियः ॥
भ्रातृपुत्रकलत्रेषु शास्त्रदृष्टिः कथं भवेत् ।

मार्कण्डेयः—

चिरकालाऽऽगतं बन्धुं हठात्तं नाऽवलोकयेत् ।
भित्वा कांस्यादिकं पश्येन् महानद्यन्तरं भवेत् ॥
भित्वा कांस्यादिकं दृष्ट्वा तस्माद्दोषात्प्रमुच्यते ।
अन्यथा हानिरुदिता तयोर्वा धनसंशयः ॥

पराशरः—

द्वादशाब्दात्परं प्राप्तं पुत्राद्यैः कृतं संस्कृतं ।
दृष्ट्वा कांस्यादिकं भित्वा पश्चात् स्वगृहमागयेत् ॥

(१) भ्रमन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चिरकालं कथं बन्धुन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भ्रातृभिरिति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

देशान्तरवासिनः परलोकक्रियानन्तरमागतस्य प्रायश्चित्तम् । ४८१

स्नानमभ्यञ्ज्य कर्त्तव्यं कारयित्वा तु 'तत्पुनः ।
पुण्याहवाचनं कुर्यात् नान्द्याह्वानं यथाक्रमम् ॥
पटगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।
ब्रह्मोपदेशादारभ्य पञ्चगव्यान्तमाचरेत् ॥
उग्रन्तस्वेतिमन्त्रेण स्वर्गह्वानौ विधानतः ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा गोवृतस्याऽऽहुतीः पृथक् ॥
होमशेषं समाप्यैव तमग्निं त्रिः परिक्रमेत् ।
पर्त्रीं विगुण्ठनवतीं दृष्ट्वा जप्त्वाऽधमर्षणम् ॥
ततः स्पृष्ट्वा स्वयं गाय जपेत् सूक्तञ्च पौरुषम् ।
उपवेश्य ततस्तान्तु मार्जयेदधमर्षणैः ॥
पुनर्वस्त्रान्तरं धृत्वा धेनेन सहिताऽमुना ।
लाजहोमविधानेन हुत्वा' शेषं समापयेत् ॥
षड्विंशमुभयं कृत्वा प्रत्येकं विधिपूर्वकं ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं कृत्वा नरैः सम्यक् तस्माद् दोषात् प्रमुच्यते ।
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति जायापत्योरिहाऽनयोः ॥
इति देशान्तरगतस्य मरणनिश्चयेन कृतक्रियस्य
पुनरागमने प्रायश्चित्तं ।

(१) तं पुनरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) धेनवे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

(४) नरोयसु इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

अथ सूतकदितये मृतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूतकदितये राजन् धो विप्रोमृतिमन्वगात् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नाऽस्ति षड्वदात् कच्छसंयहात् ॥

मार्कण्डेयः—

द्वयोराशौचयोर्मध्ये विप्रोदैवान्मृतोयदा ।

तस्य शुद्धिः 'समुदिता मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥

शुद्धिं 'कुर्यात् षड्वदाच्च परिषद्दिधिपूर्वकं ।

(जावान्निः-जातके तु षड्वदं स्यात् मृतकेतु इयं चरेत् ॥

द्वयोराशौचयोर्मध्ये यस्य स्यान्मृतिनिश्चयः ।

तस्य शुद्धिः षड्वदाच्च कच्छादिह विनिश्चिता ॥)

जातके तु षड्वदं स्यान्मृतके तु इयं चरेत् ।

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं त्र्यब्दकच्छं समाचरेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकदितये मृतस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) इहानीता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कच्छात् इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

अथ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तमाह ।

देशलः—

पूर्वं गच्छामि निधित्व^१ पत्न्या सह हुताशनम् ।
दहनस्थानमागत्य पश्चाद् या विनिवर्त्तते ॥
तस्या लोकान्तरं नाऽस्ति पतिर्गच्छति नारकम् ।

गौतमः—

मृतं भर्त्तारमुद्दिश्य गमिष्यामि हुताशनम् ।
इति या भाषते^२ पूर्वं पश्चाद्भीता निवर्त्तते^३ ॥
सैव याति महादुःखं भर्त्ता नरकमश्रुते ॥

महाभारते—

तिस्रः कोट्यर्धकोट्यथ रोम्णां या मानुषे स्मृताः ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ॥

यमः—

पूर्वं यामीति^४ सङ्कल्प्य पश्चाद् भीता निवर्त्तते ।
याति सा नारकं लोकं भर्त्ता भवति किल्बिषी ॥
तद्दोषपरिहारार्थं शवाम्नी जुहुयात् क्रमात् ।

(१) यावद्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भाषिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निवर्त्तिता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भर्त्तारं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

“गतायस्त्राह”ति नवभि (दंशभि) हुंत्वा 'शेषेणाज्येन पद्मगाः
सर्व्वाङ्गं विलेपयेत् ततः शुद्धा भवति भर्त्ताऽपि शुध्यति । एवं
चक्रियादीनाम् ।

इति हेमाद्रौ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम् ।

(२) शेषमाज्यत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररण्यग्निना विना
लौकिकाग्निना दहने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देशान्तरं मृतं राजन् यज्वानं लौकिकाग्निना ।
दहेत् 'तत्तु वृथा भूयाद् 'अग्निभिश्च त्रिभिर्विना ॥

पराशरः—

आहिताग्नेररण्यग्नेर्देशान्तरमृतिं विना ।
लौकिकाग्नौ दहेत् 'पुत्रस्तयोः प्रोक्ता ह्यधोगतिः ॥

मार्कण्डेयः—

सोमपं स्वाग्निमुत्सृज्य अरण्यग्नेर्विना दहेत् ।
उभयोर्नरकस्यात्र न तत्कर्मफलं लभेत् ॥

अश्विनः—

देशान्तरमृतं पुत्रः अरण्यग्निं विना दहेत् ।
सोमपा नरकं गच्छेत् तत्पुत्रोयात्यधोगतिम् ॥
आहिताग्निं द्विजं पुत्रः अरण्यग्निं विना दहेत् ।
यज्वा स नरकं याति तत्कर्त्ता नरकं व्रजेत् ॥

(१) पुत्रा इति लेखितपुस्तकपाठः पुत्र इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सोऽग्निभिः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमाह,

गीतमः—

तदस्थीनि समादाय^१ पुच्छोद्देशात् स्वमालयम् ।

गत्वा तं^२ धर्ममार्गेण प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥

मयित्वा सम्यगरणिं तदुद्धवहुताशनै^३ ।

प्रायश्चित्तं तु त्रिगुणं कृत्वाऽस्थीनि प्रदाहयेत् ॥

कृत्वौर्ध्वदेहिकं कर्म धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तत्पद्मं विधवाया अप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्मृतस्य लौकिकाग्निना-

दहने प्रायश्चित्तम् ।

(१) समादाय इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) तं धर्ममार्गेण इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ऊताशनं इति लेखितपुस्तकपाठः ऊताशनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यदा सा गर्भिणी-नारी-दैवादिह विपद्यते ।
 जहं षण्मासतस्तस्याः गर्भं छिन्द्यात् शिशुं हरेत् ॥
 मातुः पादप्रदेशे वा शिरोभागे तदा खनेत् ।
 यदि जीवेत्तदाबालः गृह्णित्वा पोषयेच्छनेः ॥
 यदामृतस्तदाऽऽदाय पूर्व्ववन्निक्षिपेद् भुवि ।
 गर्भं सूच्याऽथ सन्धाय जुहुयादाहुतित्रयम् ॥
 प्राजापत्यद्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ।
 भर्तुर्गर्भस्य शुद्धार्थं तप्तकच्छमुदोरितम् ॥

गौतमः—

तृतोये पञ्चमे षष्ठे मृता स्याद् गर्भिणी यदि ।
 तत्र दाहे न दोषः स्यात्पात इत्यभिधीयते ॥
 मासि षष्ठे शिशुः प्राणैर्युज्यते तत्र दोषभाक् ।
 अतः स्मरानदेशे तु नीत्वा तां गर्भिणीं मृताम् ॥
 नारी वा सधवा वापि भिन्द्यान्नामेरधःस्थलम् ।
 शिशुं हृत्वा क्षिपेद्भूमौ शिरःस्थाने प्रपादयोः ॥
 पिता^१ सूच्याऽथ तं गर्भं जुहुयादाहुतित्रयम् ।
 प्राजापत्यद्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ॥

(१) दैवाद्यदि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पित्राय सूच्या तं गर्भं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गर्भस्य भेतुः^१ शुडार्यं तप्तकृच्छं मनूदितम् ।

शिशुर्यदि तदा जीवेत् पोषयेद्यत्नतः शनैः ॥

यदा मृतस्तदाऽऽदाय पूर्ववन्निचिपेद्भुवि ॥

(चतुर्यादिसत्रीणामप्येवम्) ।

इति हेमाद्रौ गर्भिणीमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) भेतुः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(१) अयं पाठः चैवितपुस्तके नास्ति ।

अथ सूतिकामरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूत्वा पुच्छं यदा नारी दशाहाभ्यन्तरे सृता ।

न तस्याः पुनरावृत्ती रक्तकुण्डास्त्रहाभयात् ॥

मरीचिः—

या नारी तनयं सूत्वा यदि देवात् प्रमीयते ।

सूतके पुनरावृत्तिर्न तस्या यममन्दिरात् ॥

गौतमः—

सूता नारी सृता पश्चाद् दशाहाभ्यन्तरे यदि ।

न तस्या यमलोकाद् निष्कृतिर्वहुवत्सरैः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं चत्वारऋत्विजः पृथक् ।

एक एव द्विजोवाऽपि वारुणान् कलसान् क्षिपेत् ।

पूर्वादिदिक्षु सर्वत्र जलेनापूर्य्य यत्नतः ॥

वरुणं पूजयेत्तत्र ऋत्विगेकश्चतुर्विधिम् ।

कलसान् पाणिभिः स्पृष्ट्वा मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

नमस्कं चमकश्चैव पुरुषसूक्तञ्च वैष्णवम् ।

पवमानानुवाकञ्च हिरण्यं शृङ्गमिति क्रमात् ॥

शान्तिभिर्दशभिश्चैव कलसानभिमन्त्रयेत् ।

अन्येन वाससाऽऽच्छाद्य सूतिकां कृतशौचिकाम् ॥

मार्जयेद् ऋत्विग्भ्योभिः कलमस्यैः पवित्रजैः ।

आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैर्देवस्यत्वेति मार्जयेत् ॥

ततः शवं वह्निर्देशे स्थापयित्वाऽथ देशिकः ।

शतकुम्भोदकैः प्रोक्ष्य नूतनेनैव वामसा ॥

आच्छाद्य कुणपं पश्चाद् दहेद्दीपासनाग्निना ।

गौतमः—

तृषाम्निना दहेत् कन्यां कापालेन वटुन्तथा ।

विधुरं विधवाच्चैव उत्पन्नेनैव दाहयेत् ॥

गृहस्थश्चैव तत्पत्नीं दहेद् गृह्याग्निना पृथक् ।

आहिताग्निञ्च तत्पत्नीं वज्रिभिश्च त्रिभिर्दहेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति गतिस्तेषां न विद्यते ।

यदि कन्यका वाऽथवा बालो वा धनिष्ठादिषु सृतः तदा पूर्व्ववत्
प्रायश्चित्तं कृत्वा दहेत् ।

इति हेमाद्रौ सूतिकामरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(देवलः—

रजस्वला यदा नारी सृतिम्नायादयथा सती ।

नरकं याति सा नारी रक्तकुण्डे निमज्जति ॥)

गौतमः—

यदा पुष्पवती नारी दैवाद्यदि विपद्यते ।

तस्या वै निष्कृतिर्नास्ति रेतःकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

जावालिः—

रजस्वला तु दैवेन दिनेषु त्रिषु यत्र हि ।

सृता तस्या गतिर्नास्ति रक्तकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

सृतिकामरणप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

(१) देवल इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) रजस्वला यदानारी-इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथाहिताग्नेर्दुसृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अत्र 'भारद्वाज सूत्रं "यद्याहिताग्निराधानं गच्छेत् सहा-
ऽग्निहोत्रेणाऽनुव्रजेत् यावत्सोश्राममर्थ्यादा नद्यश्च, तावतीर्नाति-
हरेयुः, यद्यतिहरेयुः लौकिकाः संपद्येरन् । यदि पत्नी सीमान्तरेऽभि-
निम्नोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं न तस्य प्रायश्चित्तिः । यद्यात्मन्य-
रण्योर्वा समारुढेष्वग्निषु यजमानोस्त्रियेत पूर्व्ववदमन्यायतनानि
कल्पयित्वा यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने अरण्यौ
सन्निधाय मन्यति । प्रेतस्य दक्षिणपाणिमभिनिनिधाय तत्-
पुत्रो भ्राताऽन्योवा प्रत्यासन्नवन्तु "रूपावरोहजातवेदइमं मर्त्तं
स्वर्गलोकाय प्रजानन्नायुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतिञ्चास्य
जुषस्वस्वाहेत्य"रण्योर्वोपावरोह्य मन्येत् । यद्यरण्योः समारुढः
स्यान्निवर्त्तमानं प्रेतमन्वारभ्ययित्वा इमं मन्त्रं जपेत् ।"

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्दुसृतिप्रायश्चित्तम् ।

(३) भरद्वाज इति श्रौतसूक्तकपाठः ।

(४) अरण्यौ इति श्रौतसूक्तकपाठः ।

अथापस्मारि श्व-शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अपस्मारि-शुना दष्टो विप्रः स्यात् प्रलपन् सदा ।

जम्बुकेनाऽथवा दष्टः प्रलपन् पूर्ववन्मृतः ॥

मार्कण्डेयः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभ्रंशेन दष्टवान् ।

॥ प्रलपन् तद्वदग्राणान्मृतोदैवान्नदा कथम् ॥

पराशरः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभ्रंशेन दंशितः ।

प्रलपन् प्रत्यहं तद्वन्मृतो यदिह दैवतः ॥

तस्य वै निष्कृति 'दृष्टा षड्विदैः कच्छसंज्ञितैः ।

विधिना दाहयेत् पश्चात् न तेन स ह दोषभाक् ॥

न तस्य दुर्मतेर्दोषो न पिशाचोभवेत्तदा ।

विधवा-विप्रस्त्रीणां क्षत्रियादीनामिवम् ।

इति हेमाद्रौ अपस्मारि श्व-शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शुना विप्रोऽथदंशितः ।

दिवा सचैलःस्नायीत न रात्रौ स्नानमाचरेत् ॥

गौतमः—

शुना विप्रो दिवा रात्रौ दंशितस्तत्तृचणाञ्जलैः ।

स्नात्वा दिवा तु शुद्धः स्यात् रात्रौ न स्नानमाचरेत् ॥

पराशरः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ विप्रः कवलितः श्वभिः ।

धर्मनाशस्तदा भूयाद् दिवास्नानं समाचरेत् ॥

तद्देशं चालयेत्तौरमिसंस्पर्शनं चरेत् ।

पुनः प्रक्षाल्य तं देशं पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ॥

आचम्य शुद्धिमाप्नोति परेद्युः स्नानमाचरेत् ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

स्त्रीबालवृद्धातुराणामेवं क्षत्रियादीनामपि एवम् ।

इति हेमाद्रौ शुनादष्टस्य प्रायश्चित्तम् ।

अधेदानीं गर्भाधानादिषोडशकर्मतिक्रम-

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाधानं पुंसवनं सौमन्तोजातकर्म च ।

नामाग्रप्राशने चीलं मौञ्जी-व्रतचतुष्टयम् ॥

गोदानाख्यं स्नातकञ्च विवाहः पैतृमेधिकम् ।

आवणहोमश्च । एतत्कर्मातिक्रमे पृथग्भ्रष्टाः^१ कर्मविभ्रष्टाः

गाखारण्डा^२ ब्रह्मभ्रष्टाश्चतुर्विधा अपांक्षेयाः असम्भाष्याश्च ।

अथ ।

मनुः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

येन मार्गेण वर्त्तन्ते तत्पुत्रस्तेन सञ्चरेत् ॥

गौतमः—

येनाऽस्य पितरोयाताः येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

अन्यथा यदि वर्त्तन्ते चक्रलिङ्गादिधारिणः ।

पृथग्भ्रष्टास्तु ते ज्ञेयाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

(१) क्रीत-लेखितपुस्तकवीर्णाणि ।

(२) लेखितपुस्तके नास्ति ।

मर्माधानादिसंस्कारान् शक्ताः कर्तुं भुवि द्विजाः ।

तैर्व्विना ये प्रवर्त्तन्ते कर्माभ्रष्टास्तएव हि ॥

यः स्वशाखां परित्यज्य अन्यशाखामनुस्मरन् ।

उपनयनादिकं तच्च कुर्व्वन् विप्रो यदा भवेत् ॥

शाखादण्डः स विज्ञेयः सर्व्ववर्णवहिष्कृतः ।

सम्यादिनित्यकर्माणि गायत्रीजपमेव च ॥

यागादिकं परित्यज्य समर्थाऽपि द्विजोत्तमः ।

यदि वर्त्तेत लोकेऽस्मिन् ब्रह्मभ्रष्टः स गद्यते ॥

अत एतानि कर्माणि श्रुतिस्मृत्युदितानि च ।

परित्याज्यानि विप्रेन्द्रैर्न कदा पापभीरुभिः ॥

अथ गर्भाधानत्यागे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्नानवत्यां ऋतो पत्रां गर्भाधानं समाचरेत् ।

चतुर्थेऽहनि वा राजन् पञ्चमेऽहनि तद्भवः ॥

कृत्वाऽभ्युदयिकं प्रातस्तद्रात्रौ मन्त्रपूर्वकम् ।

गर्भाधानं ततः कुर्यात् सर्वं^(१) गर्भविशुद्धिदम् ॥

न तत्र प्रतिगर्भेषु^(२) निषेको^(३) मन्त्रसंहितः ।

अन्यथा दोषमाप्नोति गर्भपालीह गद्यते ॥

तद्दोषपरिहारार्थं गर्भशुद्ध्यर्थमेव हि ।

प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् द्वितीये पुनरार्त्तवे ॥

अन्यथा गर्भपाली स्वात् यथा जारस्तथैव सः ।

इति । क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति गर्भाधानातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) पूर्व इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगर्भे तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निषेकं मन्त्रवर्जितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ सीमन्तपुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सीमन्तः प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि गृह्यते ।

अथवा दैवयोगेन कुर्यात् षष्ठेऽष्टमे द्विजः ॥

पुंसवं तत्र कुर्वीत सीमन्तेन सहैव वा ।

जाबालिः—

सीमन्तः प्रथमे गर्भेऽयुगे मासि ऋतौ च वा ।

ऋतौ मासि प्रकर्त्तव्या गर्भशुद्ध्यर्थमादरात् ॥

रजःपापसमुद्भूतं शुक्रं पापानुवर्त्ति यत् ।

तयोः संसर्गतो गर्भे प्रथमो दोषसम्भवः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं सीमन्तोन्नयनश्चरेत् ।

शलत्वा दर्भपिञ्जल्या^१ मार्जयित्वा न दोषभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति न शुद्धिर्गर्भहारिणः ॥

तत्प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

पुंससीमन्तयोर्विप्रो यदि तद्दोषनाशनम् ।

न कुर्यात् पूर्वजः पापी प्राजापत्यत्रयश्चरेत् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति गर्भवृद्धिश्च जायते ।

अत्रियादीनामिव—

इति हेमाद्रौ सीमन्तपुंसवनाकरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) दर्भपुष्पीलैः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ जातकर्मातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

जाते पुत्रे पिता स्नात्वा सचैलं जातकर्माणि ।
हेन्ना वा धान्यजातेन जातश्राद्धं समाचरेत् ॥
अच्छिन्ननाभिं तं पुत्रं पिता पश्येत् प्रयत्नतः ।
ये पुत्रमुखमीक्षन्ते स्वर्गद्वारमपाततम् ॥
पुत्रं दृष्ट्वा तथा भूमी जातकर्मा समाचरेत् ।
फलोकरणमित्रैश्च सर्षपैर्वाऽऽहुतीर्यजेत् ॥
अजस्रान्निस्तदा तिष्ठेद् यावदाग्नीचनिर्गमः ।
दशरात्रं पिता कुर्यात् एवं पुत्राभिदृश्ये ॥
नैमित्तिके च कर्त्तव्ये स्नानदाने च रात्रिषु ।
पुत्रजन्मनिदानञ्च नैमित्तिकमितीरितम् ॥
ग्रहणीदाह-संक्रान्ति-यात्रासु प्रसवेषु च :
दानं नैमित्तिकं 'कुर्याद् रात्रावपि न दुष्यति ॥
देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
आयान्ति पुष्टं तदहः स्नानदानादिकर्म्मसु ।
मृताग्नीचेऽपि कर्त्तव्यं जातूकर्ण्योऽब्रवीद्वचः ॥
मृताग्नीचे समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
अग्नीचे निर्गते कुर्यात् जातकर्मा च नाम च ॥
जननाग्नीच उत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
जननानन्तरं कुर्यात् जातकर्मा यथाविधि ॥

प्रतिग्रहो न दोषाय नाभिच्छेदनतः पुरा ।

नालस्य च्छेदनादूर्ध्वं अपि तस्मिन् प्रतिग्रहः ॥

दिने न दोषायेत्याहं मनुर्वृद्धसु धर्मवित् ।

जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां मधु-सर्पिषोः ।

जातकर्माऽकरणे प्रायश्चित्तमाह—

देवलः—

जातकर्म्म न कुर्वीत पूर्वजोयदि नास्तिकात् ।

व्रतकाले च तत्कर्म्म कुर्याद् विधिपुरः सरम् ॥

प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् चोले वा नामकर्म्मणि ।

मुख्यकालोदशरात्रं गौणसु नामकर्म्मचौलोपनयनानि । मुख्य-

कालातिक्रमे गौणकालेष्वेतत्प्राजापत्यद्वयं कृत्वा तत्कर्म्म कृत्वा

शेषं समापयेत् । एवं चतुर्यादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ जातकर्म्माकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ यमलयोर्व्युत्क्रमकर्मकरणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यमलौ युगपज्जातौ मातुर्योनिविभेदनात् ।

तयोर्ज्येष्ठः पूर्वजः स्याद् द्वितीयोऽनुज एव हि ॥

मार्कण्डेयः—

पितुर्वीर्यनिषेकेण मातुर्मदनसम्पनि ।

शुक्रशोणितसस्पर्काद् द्विधा गर्भौ भविष्यतः ॥

तौ वर्धमानौ पेशिन्यां दशमे मासि सम्भवे ।

गर्भद्वारात् विनिष्क्रान्तौ युगपत्पततोभुवि ॥

पूर्वजस्तु भवेज्ज्येष्ठो द्वितीयोऽनुज एव हि ।

जाबालिः—

'पेशिन्यां वीर्यबाहुल्यान् मातुर्धर्मपितुस्तथा ।

पिण्डवत् संपतत्यत्र द्विधा भवति पूरणात् ॥

पिण्डद्वयं तदा भूयाद् वर्धते बहुमैथुनात् ।

आगते प्रसवे काले जातौ युगपदुद्भतौ ॥

पूर्वजः पूर्वजो ज्येष्ठो द्वितीयोऽवरजस्तथा ।

यथा जनिर्यस्य शिशोः स एवाऽत्रैव पूर्वजः ॥

(१) पेशिन्यां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गर्भपितुः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) जाते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) योनिभूलादि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) गर्भवोऽनल इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

पराशरः—

योनिमूला^१ द्विनिष्क्रान्तौ युगपद् 'गर्भगोलतः ।
जातौ यमलजौ ज्ञेयौ—तयो ज्येष्ठसु पूर्वजः ॥
उपनयनादिकं कर्म तत्पुरःसरमाचरेत् ।
योनिविन्दुसमुत्पत्तिर्न दृष्टा बाह्यतो जनैः ॥
प्रत्यक्षादृष्टसामग्रौर्नैव कर्मफलप्रदा ।

मरीचिः—

एकयोनिसमुत्पन्नौ जायेतां यमलात्मकौ ।
तयो ज्येष्ठः पूर्वजः स्वात्कनीयान् अपरः क्षितौ ॥
(योनिविन्दोरदृष्टत्वात् जनिरत्रैव कारणम् ।
तस्माज् ज्येष्ठः पूर्वजः स्वात् कर्माहोर्भुवि गौरवात् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति परिवेक्षैव सर्व्वदा ।)

^१भारद्वाजः—

तयोर्व्युत्क्रमतः कुर्यात् पिता यमलयोः शुभम् ।
परिवेक्षिः पूर्वजः स्वात् परिवेक्षा द्वितीयजः ॥
तयोर्द्यदिह सन्तानं परिविन्दा^१दिकं भवेत् ।
पित्रा विमृश्य कर्त्तव्यं व्रतकर्मादिकं ततः^२ ॥

(—) अयं पाठः श्रौत-पुस्तके नोपलब्धः ।

(१) भारद्वाज इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परिविन्दादयो ऽसुवन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तस्माद् विमृश्य कर्त्तव्यं व्रत कर्मादिकं पिता इति लेखित श्रौतपुस्तकयोः
पाठः ।

यमलयोर्व्युत्क्रमकर्मकरणे प्रायश्चित्तम् ।

५१३

व्युत्क्रमान्मौञ्जीबन्धनादिकं अज्ञानात्कृत्वा परिवृत्तिपरिवृत्तप्रायश्चित्तं कृत्वा विवाहादिकं कुर्यात् । अन्यथा दोषमाप्नोति । क्षत्रियवैश्ययोरप्येवम् ।

इति हैमाद्रौ यमलयोर्व्युत्क्रमविवाहादिप्रायश्चित्तम् ।

अथ नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते पितरौ नामकर्म यत् ।

कुर्यातां तस्य सम्पत्तिरायुषां तत्र तत्क्षणात् ॥

मार्कण्डेयः—

पितरौ नामकरणं पुत्रस्य दशमेऽहनि ।

विचार्याऽपरतो वेधात् कुर्यातां शुभमादरात् ॥

पुत्रस्य वा कन्यकाया नामकर्म शुभासये ।

पिता कुर्यात् प्रयत्नेन महद्भिर्दिजपुङ्गवैः ॥

(१) विचार्य परतो वेधात् इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

पुत्रस्य नाम कुर्वीति पिता ऐकादशेऽहनि ।

आयुषस्तस्य वृद्धार्थं स्वस्य सम्पत्समृद्धये ॥

नाम त्रिविधं, मासनाम नक्षत्रनाम व्यवहारनाम च । त्रयाणां
करणात् पुत्रस्याऽऽयुषः परिवृद्धिः । अतो नामकरणं एकादशेऽङ्गे
विहितम् ।

“एतेषां करणात् पुत्रः शतवर्षमकण्टकम् ।

आयुराप्नोति सहसा तस्मादेतत् त्वयं चरेत् ॥

एकादशाहं सन्तव्य भोजने चीलकेऽपि वा ।

व्रतबन्धे तु राजेन्द्र प्राजापत्यद्वयं पिता ॥

कृत्वा कर्म प्रकुर्वीति मुख्यकालव्यतिक्रमात् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥

इति हेमाद्रौ नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शिशूनां भोजने राजन् कालः घण्टासंहरितः ।

तदतिक्रमणे' नाऽस्ति मुख्यकालोद्भिज्जन्मनाम् ॥

हारीतः—

शिशूनां भोजनं शस्तं षण्मासि मुनिचोदितम् ।
तदतिक्रमणे दोषोव्रतबन्धे तु मध्यमम्^१ ॥

जावालिः—

षष्ठे मासि कृतश्राद्धो वाचयित्वा शिशोर्द्विजैः ।
ब्राह्मणांस्तत्र सम्पूज्य भोजयेत् तं शिशुं मुदा ॥
सुस्थकालपरित्यागाद् गौणे गुणविहीनता^२ ।
अतः षण्मासतः कुर्यादन्नप्राशनमादरात् ॥

तदतिक्रमणे प्रायश्चित्तमाह—

उशनाः—

सुस्थकालपरित्यागादन्नप्राशनकर्मणः ।
व्रतबन्धे तु गौणं स्यात् प्राजापत्यमुदीरितम् ॥
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्मलोपो न जायते ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ अन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) मध्यम इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गुणविहीनवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ चौलकर्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामिव धर्मतः ।

प्रथमेऽध्वे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥

पराशरः—

चूडा नाम शिशूनाञ्च वपनं तच्छिखां विना ।

पञ्च वाऽत्र शिखामेकामवशेष्य वपेत्तदा ॥

शिशुर्दीर्घायुरनैव जायते पृथिवोपते ।

अन्यथा दोषमाप्नोति आयुर्हीनो भवेत्तदा ॥

मरीचिः—

प्रथमेऽध्वे तृतीये वा शिशूनां मुण्डनं स्मृतम् ।

शिखाः पञ्चैव संज्ञेयाः आपस्तम्बानुवर्त्तिनाम् ॥

यस्यैव ऋषयोऽप्ये च यस्यैव कुलधर्मतः ।

गौतमः—

देशकालानुरोधेन यदि देवाद्विलम्बितम् ।

प्राजापत्यद्वयं कृत्वा तत्प्रापपरिशोधनम् ॥

(१) संशोभ्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विलम्बिते इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) परिशोधनात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

चौलकर्म्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

५१७

चतुष्पात्रविधानेन परिस्तीर्य हुताशनम् ।

महाव्याहृतिहोमं च कृत्वा कर्म्म समाचरेत् ॥

शिशुः शुद्धिमवाप्नोति कर्त्ता चैवं न दोषभाक् ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ चौलकर्म्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

अथ शिशूनामक्षराभ्यासकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

‘उदगते भास्वति पञ्चमाब्दे

प्राप्तंऽक्षरस्वीकरणं शिशूनाम् ।

सरस्वतीं विष्णु-विनायकीं च

गुहोदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात् ॥

गालवः—

पञ्चमाब्दे शिशूनाञ्च कुर्याद्विद्यापरिग्रहम् ।

विनायकं शारदाञ्च पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

मार्कण्डेयः—

आरोग्यं भास्करादिच्छेद विद्यामिच्छेद्दिनायकात् ।

त्रियं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनाईनात् ॥

अतः पञ्चमवर्षे च विद्याभ्यासः प्रशस्तः मेधावौ च भवति ।

तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

पराशरः—

पञ्चमाब्दं विलङ्घ्याऽऽशु शिशोरक्षरसंयहे ।

कायकं तत्र कर्त्तव्यं कृच्छ्रं कृत्वा विशुध्यति ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति 'विद्या तं न प्रबोधयेत् ।

विद्याग्रहणं नाम पञ्चाशद्वर्णमाहकास्त्रीकारः ।

शालवः—

पञ्चमेऽब्दे शिशुः सम्यग् गुरोर्मातरमभ्यसेत् ।

अभ्यर्च्य गणपं विष्णुं शारदां भक्तवत्सलाम् ॥

इति हेमाद्रौ शिशूनामक्षरग्रहण-

कालातिपातप्रायश्चित्तम् ।

अथोपनयनकालातिपातप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽष्टे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

‘गर्भैकादशमे राज्ञो वैश्यं द्वादशवार्षिकम् ॥

तदाह ।

गृह्यकारः—

“गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत । गर्भैकादशेषु राजन्यम् । गर्भ-
द्वादशेषु वैश्यम्” । इति ।

द्वादशवर्षपर्यन्तं काम्योपनयनकालमाह

सएव—

“सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् । अष्टमे आयुष्कामम् । दशमे
अन्नायकामम् । एकादशे इन्द्रियकामम् । द्वादशे पशुकामम्” ।
इति ।

गर्भाष्टमेषु इति बहुवचनं पञ्चवर्षादारभ्य गर्भाष्टमकालपर्यन्तं
मुख्यकालः । (इति प्रतिपादनाय) गर्भाष्टमजन्माष्टमयोरेव
मेधावौ आयुष्मान् भवति वटुः । गर्भाष्टमेऽपि वचनं मुख्यकाल-
गौरवात् ।

(१) गर्भद्वादशमे राज्ञो वैश्यं धोदशवार्षिकम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः श्रौत-लेखितपुस्तकयोर्न दृश्यः ।

तदाह ।

गौतमः—

गर्भाष्टमे कुमारानां व्रतबन्धोविधीयते ।

मेधावी दोषकालायुर्वटुर्भवति निश्चयम् ॥

यदि देवादृ गर्भाष्टमेऽभावः—तदा जन्माष्टमेऽप्ये वा कुर्यात् ।

तदेवाह ।

मनुः—

शिरोर्गर्भाष्टमेऽभावे कुर्याज्जन्माष्टमेऽपि वा ।

दीर्घायुर्व्रह्मविद्दान्तः कृतकृत्यो भवेत् तदा ॥

अतः गर्भाष्टमजन्माष्टमयोर्मुखं विहितम् । नवमो^१ दशमो वा
मध्यमः । एकादशो^२ द्वादशो वा कनीयान् ।

तदेवाह ।

गौतमः—

नवमे दशमेऽप्ये च व्रतबन्धोऽस्य मध्यमः ।

एकादशे द्वादशे च कनीयान्^३ परिकीर्तितः ॥

(१) निश्चय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मविद्वान् च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नवमे-दशमयोरिति लेखितपुस्तकपाठः । नवमे दशमे वा इति क्रीत-
पुस्तकपाठः ।

(४) एकादशद्वादशयोरिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) व्रतबन्धने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

मुख्यकाले व्रतो भूयान्मध्यमे मध्यमोभवेत् ।

नौचाब्दे नोचतां याति अष्टमाब्दं न लङ्घयेत् ॥

अष्टमाब्दस्य बलवत्तामाह ।

पराशरः—

बाले^१ तु बलहीनेऽपि गर्भिण्यामपि मातरि ।

योयदीच्छेद् द्विजन्मत्वं अष्टमाब्दं न लङ्घयेत् ॥

आषोडशाब्दपर्यन्तं कालमाहुर्मनीषिणः । इति

कालनिरोक्षणापेक्षया । कलौ युगे अब्दबाहुल्यात् देशविप्लवाच्च

पञ्चमवर्षादारभ्य अष्टमाब्दपर्यन्तं समीचीनम् । उक्तं नवम-

दशमवर्षयोर्वा ।

तेषां मुख्यकालातिक्रमे दोषमाह—

कात्यायनः—

जन्मगर्भाष्टमे राजन् व्यतिक्रम्य विदन्नपि ।

गौणकालेषु पुत्राणां व्रतबन्धं यदा चरेत् ॥

तदा पिता महत्पापमवाप्य रघुनन्दन ।

^२सपुत्रः पापकन्धा स्यादुभौ तौ पापसम्भवौ ॥

अष्टमाब्दं लङ्घयित्वा-चरेद्व्रतम् ।

(१) बालस्तु बलहीनोऽपि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) उक्तं नवम-दशमवर्षौ वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

प्राजापत्यमित्यर्थः—

नवमे तसकृच्छं स्याद् दशमे चीभयं स्मृतम् ।
 एकादश-द्वादशयोरतिक्रम्येन्दवं चरेत् ॥
 त्रयोदशाब्दादारभ्य षोडशाब्दव्यतिक्रमे ।
 न सम्भाष्यो न पांक्त्यः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ॥
 ततः परं यदीच्छेत द्विजम्भत्वं पिताऽऽत्मजे ।
 कृत्वा स्वयं पुनः कर्म चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
 पुत्रस्य देहशुद्ध्यर्थं कुर्याद् गोसुख^१सम्भवम् ।

^१गोसुखसम्भवं गोसुखजननमित्यर्थः ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा मौञ्जीवन्धं समाचरेत् ।
 अन्यथा पतितं विद्यान् कर्माहीनं भवेदिह ॥
 क्षत्रियवेश्ययोरिवम् । तत्र क्षत्रियस्य द्वाविंशवत्सरातिक्रमे, वेश्यस्य
 चतुर्विंशवत्सरातिक्रमे च, एवं प्रायश्चित्तं द्विगुणं कृत्वा उपनयनं
 चरेत् । अन्यथा त्रयोवर्णा दोषमाप्नुयुः ।

इति हेमाद्रौ-उपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) गोसुखसम्भवमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) गोसुखसम्भवं गोसुख जननीमित्यर्थ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ दण्डाजिनमौञ्जाभावे वटोः प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अजिनं मेखलां दण्डं 'व्रती' नित्यं भजेत्तदा ।
यावत्पाणिग्रहस्तस्य तावद् वर्णी न सन्त्यजेत् ॥

पराशरः—

मेखलामजिनं दण्डं 'वर्णी' नित्यं परिग्रहेत् ।
कर्म कुर्यात्तदा मौनो यदा कर्म समाप्यते ॥

गौतमः—

मेखलामजिनं दण्डं ब्रह्मचारी सदा वहन् ।
सन्ध्यादिकं सदा कुर्यात् तदानन्त्याय कल्पते ॥

महाराजविजये—

अजिनं मेखलां दण्डमुदहन् प्रथमाश्रमी ।
सन्ध्यादिनित्यकर्माणि कुर्याद् यदि तदा शृणु ॥
सर्वाणि फलवन्त्यस्य ब्रह्मतेजोभिदृश्ये ।
तथा वेदानधीयीत गुरुशुश्रूषणन्तथा ।
ब्रह्मचारी यदि त्यजेद् आषाढं मेखलाजिने ॥
दिनत्रयं वा पक्षं वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
नष्टे भ्रष्टे नवं मन्वाद् धत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् ॥

(१) व्रते नित्यं भवेत्तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मचारी सदाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तथा मासपरित्यागे तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।

अष्टमात्रपरित्यागे चरैश्चान्द्रायणव्रतम् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ दण्डाजिनसौञ्चरभावे वटोः प्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्रह्मचारिणोव्रतलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अशुचित्वं दिवास्त्रापं तथा ताम्बूलभक्षणम् ।

नृत्यं गीतं तथा वाद्यं द्यूतं स्त्रीव्यसनन्तथा ॥

गन्धं पुष्पं तथा क्षौद्रं कृत्रं वा पादुकादयम् ।

पाषण्डजनसंसर्गं तथा पाषण्डभाषणम् ॥

तथा दैव'परित्यागं 'गुर्व्यशूषणन्तथा ।

ग्रामचाण्डालसम्भाषां ब्रह्मचाण्डालभाषणम् ॥

(१) तथा वेदपरित्याग इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) गुरुशूषणं तथा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

अग्निकार्य्यब्रह्मयज्ञ-तर्पणलोपप्रायश्चित्तम् ।

५२५

दर्पणं दन्तकाष्ठं च परनिन्दाऽऽत्मकत्यनम् ।
एतानि संत्यजेन्नित्यं ब्रह्मचारो जितेन्द्रियः ॥
एतेषां स परित्यागाद्भ्रतो ब्रह्मपदं व्रजेत् ।
'एतेषां च परिग्राही एकस्याऽपि यदा व्रतो ॥
प्रायश्चित्ती भवेत् सोऽपि ब्रह्मचारो न संशयः ।
एतांश्च नियमांस्त्यक्त्वा ब्रह्मचारो गुरौ वसन् ॥
चान्द्रायणं व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
ब्रह्मचर्य्यपरोयस्तु स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ।
इति हेमाद्रौ ब्रह्मचारिणोव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽग्निकार्य्य-ब्रह्मयज्ञ-तर्पणलोपप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

अग्निकार्य्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणम्
ब्रह्मचारो 'परित्यज्य भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

गौतमः—

अग्निकार्य्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणं ।
त्यक्त्वा व्रतो यदा भुङ्क्ते ज्ञानाच् चान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) एतेषांपूर्व्ववद्व्याही एकमेव यथाव्रतो इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) यदित्यक्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयः—

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवपूजां गुरोः सेवां त्यक्त्वा वर्त्तेद् व्रती यदा ॥
भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यान्मासमात्रं निरन्तरम् ।

जावालिः—

देवपूजां गुरोः सेवां तथा वृद्धाभिवादनम् ।
अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणम् ।
एकत्र दिवसे त्यक्त्वा ब्रह्मचारी सदा जपेत् ।
लौकिकाग्निं 'समाधाय' 'होमं' व्याहृतिभिश्चरेत् ॥
मासे तु पञ्चगव्यं स्याद् ऋती 'कार्यं' विशोधनम् ।
संवत्सरे तु चान्द्रं स्यात् ततः पतित एव हि ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचारिणोऽग्निकार्य-ब्रह्मयज्ञ-तर्पण-
गुरुसेवातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) समाधाय इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याहृतीर्होममाचरेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कार्यं विशोधनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मौञ्जीव्रतमुपक्रम्य परं श्रावणकर्मणः ।

ब्रह्मचारी वृथा कुर्वन् वेदाभ्यासं विना दिनम् ॥

दिनानोत्थः ।

वेदघातो स विज्ञेयः सर्वकर्मस्वनर्हितः ।

गौतमः—

उपनायदिनादूर्ध्वं परं श्रावणकर्मणः ।

अवध्यं दिवसं कुर्वन् ब्रह्मचारी स लोकभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति वेदघातो स उच्यते ।

पराशरः—

ब्रह्मचारी सदा शुद्धो वेदाभ्यासेन बुद्धिमान् ।

वेदोनारायणः साक्षाद् वेदाभ्यासाभ्यहान् भुवि ॥

जातृकर्णः—

उपनयनदिनादूर्ध्वं परं श्रावणकर्मणः ।

ब्रह्मचारी ब्रह्मविद्यां त्यक्त्वा वर्त्तत सर्वदा ॥

(१) अनर्हवान् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) उपनयनदिनादित इति लेखितपुस्तकपाठः उपनयनदिनादिति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) वेदाभ्यासे इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

वेदघातो स विज्ञेयः सर्वकर्मस्वनर्हवान् ।
 तद्दोषपरिहारार्थं कायकृच्छ्रं ततः परम् ॥
 कृत्वाऽभ्यासं च वेदानामधीत्य ब्रह्मविद्भवेत् ।
 एकवर्षादूर्ध्वं एतत्प्रायश्चित्तम् । वर्षद्वये वर्षत्रये वा चान्द्रायणम् ।

इति हेमाद्रौ वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथानध्ययनंषु वेदपाठप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मासे मासे तु पर्व्यादि^१स्तथा मन्वादयः परम् ।
 युगादयस्तथा शुक्ला अष्टमी च चतुर्दशी ॥
 शयनोत्थानद्वादशौ महाभरणी तथैव च ।
 सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे तथा भूकम्पनेऽपि च ॥
 ग्रामदाहे राजनाशे तथा ^२स्वर्भानुदर्शने ।
 मातापितृमृताहे च श्रोत्रिये मरणं गते ॥

(१) पर्व्याभ्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्रव्यांत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

जाताशोचे च भ्रातॄणां गजच्छायादये तथा ।
महापातकिनो दृष्ट्वा चाण्डालान् वहिरासितान् ॥
एतेषूक्तेषु राजेन्द्र वेदं वेदान्तमेव वा ।
योऽधीति मूढधीः पापी मृत्वा नरकमश्रुते ॥

नारदः—

वेदान्तमथ वेदं वा 'अनध्यायेष्वधीतवान् ।
द्विजः पापमवाप्नोति ब्रह्महत्यां च विन्दति ॥
अनध्यायेष्वधीतानां प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियम् ।
मन्त्रवीर्य्यक्षयभयाद् इन्द्रो वज्रेण हन्ति च ॥
पक्षे पराकः कथितो मासे तप्तमुदौरितम् ।
ऋती चान्द्रं ततः पश्चाच्चरेद् ब्रह्महृणोव्रतम् ॥

इति हेमाद्रौ अनध्ययनेषु वेदाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अनध्यायेऽपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्महत्यां व्यपोहति इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वेदव्रताकरणाप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यं तथा सौम्यमाग्नेयं वैश्वदेवकम् ।
चत्वारि वेदसंज्ञानि व्रतानि सुमहान्ति च ॥
प्राजापत्यं सृचां वेदः सौम्यं याजुषमेव च ।
आग्नेयं सामवेदश्च वैश्वदेवं चतुर्थकम् ॥
एतानि कुरुते यस्तु द्विजः पापात्सु मुच्यते ।

मार्कण्डेयः—

वेदव्रतानि चत्वारि वेदसंज्ञानि योद्विजः ।
तत्तत्काले प्रकुर्वीत वाजपेयफलं लभेत् ॥
ऋग्वेदं समधीत्यैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।
आग्नेयं सामवेदश्च अधीत्यैव तथाऽमलम् ॥
आथर्वणं वैश्वदेवं कुर्याद्विप्रो यथाक्रमम् ।
एतानि क्रमशः कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
न तत्र कर्मलोपः स्यादन्यथा पतितो भवेत् ।

(१) प्राजापत्यं सृचां इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रकुर्वीते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः । पु

अकरणे प्रत्यवायमाह

जातूकण्यः—

‘अकुर्वन् वै हिजो मोहादेतद्व्रतचतुष्टयम् ।
एकतन्त्रेण वा राजन् कर्महीनो भवेद्भुवि ॥
अक्षत्वैतानि यो मोहात्पाणिग्रहणमाचरेत् ।
महान्तं नरकं गत्वा भुवि जायेत सोऽप्रजः ॥

एतद्व्रतलोपे प्रायश्चित्तमाह ।

हारोतः—

प्रमादाद् ब्राह्मणोलोभादेशकालविपर्ययात् ।
अक्षत्वैतानि कर्माणि प्राजापत्यं पृथक् चरेत् ॥
ततः परं न दोषो स्याद् विवाहे स्नातकव्रते ।

इति हेमाद्रौ वेदव्रतातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) अक्षत्वा यो हिजः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जायेत निष्प्रजः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गोदानकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

षोडशे वर्षके राजन् विप्राणां पापनाशनम् ।
गोदानिकं महत् कर्म कुर्याद् विप्रः समाहितः ॥
यः कुर्यात् कर्मसम्पत्तिं भवेद्विप्रः स पुण्यभाक् ।

जावालिः—

गोदानिकं महत्कर्म विप्राणां कर्मपूतये ।
कुर्याद्विप्रः प्रयत्नेन न तेन स ह दोषभाक् ॥

गौतमः—

अवश्यं करणीयं यद् द्विजैर्गोदानिकं व्रतम् ।
न तत्कर्म परित्याज्यं विप्रैर्धर्मानुवर्त्तिभिः ॥
एतद् गोदानिकं त्यक्त्वा वर्त्तते ब्रह्मवित्तमः ।
कुर्यात् पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥
सर्वपापहरं पुण्यं प्राजापत्यं विदुर्बुधाः ।
अन्यथा दोषमाप्नोति द्विजः पापभयादिह ॥

इति हेमाद्रौ गोदानकाललोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्नातकव्रतलोपप्रापश्चित्तमाह ।

देवलः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

मार्कण्डेयः—

स्नातकं ब्रह्मचर्यस्य व्रतलोपेऽपि पुण्यदम् ।

कुर्वन् हि स्नातकं कर्म सर्वव्रतफलं लभेत् ॥

गालवः—

स्नातकव्रतमेतत्तु ब्रह्मचर्यव्रतात् परम् ।

यः कुर्यात् स्वविवाहादौ स विप्रः पंक्तिपावनः ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

“विद्यया स्नातौत्येके । यावतीर्विद्याअधीते तावन्ति स्नातक-
व्रतानि विप्रः कुर्यात् । न तस्याज्यम्” ।

गौतमः—

(१) व्रतलोपपुण्यदम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यः कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) व्रतलोपं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) यः कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अवश्यं स्नातकं कुर्याद् विप्रोलीकपरायणः ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्तौ भवेदिह^१ ॥
 स्नातकव्रतसंत्यागे कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 पश्चाद्विवाहयेत् कन्यां कुलशीलानुवर्तिनीम् ॥
 चान्द्रायणद्वयं कृत्वा विवाहे न तु दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथोपाकर्म्मलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वेदान्तानाञ्च वेदानां अधीतानाञ्च^१ वीर्यदम् ।
 ब्रह्मचारिगृहस्थानां सर्वपापहरं शुभम् ॥
 संवत्सरे तु पापस्य गृहस्थब्रह्मचारिभिः ।
 कृतस्य^२ तु विशोधाय उपाकर्म्मं समाचरेत् ॥

(१) भवेद्विजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वीर्यकम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कृतं तत् विशोधाय इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

बोधायनः—

संवत्सरं कृतं पापं गृहस्थैर्ब्रह्मचारिभिः ।

उपाकर्मं हरत्क्षिप्रमन्ते विशुद्धमृतिर्यथा ॥

नारदः—

व्रतिनाञ्च गृहस्थानां संवत्सरकृतं महत् ।

अघं हरति होमश्च यावणे मासि सम्भवः ॥

एवं होममकृत्वा तु वेदारम्भं न कारयेत् ।

वेदमूलो हि विप्रोऽसौ मूलाभावे फलं कुतः ॥

तस्मादिष्टैर्न मन्त्राज्यं यावणं कर्म तच्छुभम् ।

त्यक्त्वा तु ब्रह्मचारो वा द्विजो वा वेदसम्मतः ॥

एवं यावणकं होमं 'मोहाद् यद्यतिवर्त्तते ।

व्रती तप्तत्रयं कुर्याद् गृहस्थोऽपि इयं चरेत् ॥

कृत्वेतद् 'व्रतकं प्रोक्तं शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।

प्रत्यब्दं यज्ञवत्कर्म यावणास्थं परित्यजन् ॥

पतितः स तु विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।

इति हेमाद्रौ उपाकर्मलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्वक्त्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) वर्धकं इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ राजसादिकन्यापरिणयनप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

ब्राह्मो देवस्तथा चाऽऽर्यः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राजसद्यैव पैशाचयाष्टमोमतः ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मे विवाहे राजेन्द्र बन्धुं शीलं व्रतं तथा ।

आरोग्यं सम्यगालीच्य परीक्षेताऽन्वयं मुदा ॥

प्रजासहस्रकर्मभ्यस्तस्मै कन्यां प्रदापयेत् ।

इति ब्राह्मोविवाहः ।

देवे विवाहे भूपाल स्वाध्वरे ऋत्विजे मुदा ।

'दद्यात् कन्यां दक्षिणार्थं स देव इति कथ्यते ॥

इति देवोविवाहः ।

आषे पाणिग्रहे राजन् जामात्रे मिथुनद्वयम् ।

गवां दत्त्वा 'शुभां सम्यगलंकृत्य ततः परम् ॥

दद्यादस्मै मुदा कन्यां स आर्य इति कथ्यते ।

इति आर्योविवाहः ।

(१) दक्षिणार्थं तदा कन्या इति कीर्त-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सुता इति कीर्त-लेखितपुस्तकपाठः ।

सुतामादाय विप्राय सह धर्मं चरेरिति ।

उक्ता^१ दद्यान्नृपयेष्ठ प्राजापत्यः स ईरितः ॥

इति प्राजापत्योविवाहः ।

कन्यावरौ यदाऽन्योन्यमङ्गीकृत्य सुखामये ।

तथेव चरतो राजन् स गान्धर्वइतोरितः ॥

इति गान्धर्वोविवाहः ।

कन्यादाने धनं दत्त्वा तत्सुतामुदहेन्मुदा ।

स आसुर इति ज्ञेयः सर्व्वदा तं परित्यजित् ॥

इति आसुरोविवाहः ।

कन्यां दातारमथ वा वञ्चयित्वा बलादिह ।

स्वयंवरेऽथवा जित्वा कन्यामादाय सत्वरम् ॥

उदहेद् यदि पापात्मा स राज्ञसइतोरितः ।

इति राज्ञसोविवाहः ।

कन्यां सुतां प्रमत्तां वा हृत्वा यत्तां समुदहेत् ।

रुदतीं पापकर्माऽसौ स पैशाच इतोरितः ।

इति पैशाचो विवाहः ।

आद्यास्त्रयः प्रशस्ताः स्युरन्त्याः^२ पञ्च विगर्हिताः

यथायुक्तो विवाहः स्यात् तथा युक्ता प्रजा भवेत् ॥

(१) दद्यात् इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) इन्मुक्ता दीयते कन्या इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) विवाहाः पञ्च गर्हिता इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तदाह

आपस्तम्बः—

“ब्राह्मे विवाहे बन्धु-श्रील-श्रुतारोग्याणि-बुद्धा प्रजासहन
कर्म्मभ्यः प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेण अलङ्कृत्य । आर्षे दुहितृमते
मिथुनौ गावौ देयौ । देवे यज्ञे तत्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ।
सह धर्म्मं चरत इति प्राजापत्यः । मिथः कामात् संवर्त्तत स
गान्धर्व्वः । शक्तिविषये द्रव्याणि दत्त्वा वाऽहरन् स आसुरः ।
दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन् स 'राक्षसः । सुप्तां मत्तां प्रमत्तां
वा अपहरेत् स पैशाचः । एतेषां त्रयभाद्याः प्रशस्ताः । पूर्व्वः पूर्व्वः
श्रेयान् । यथा युक्तोविवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति” । इति ।

अतस्त्रय भाद्या विवाहाः समीचीनाः । 'यथा यथा विवाहः
मनुष्येषु भवति तदुपयुक्तः सन्तानो भवति । अतो गान्धर्व्वासुर-
राक्षसपैशाचविवाहेषु विप्राणां निषिद्धत्वात् पृथक् पृथक्
प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

विवाहे त्वासुरे विप्रचान्द्रायणत्रयं चरेत् ।

चान्द्रायणं^१ पराकञ्च गान्धर्व्वं सम्यगाचरेत् ॥

(१) आसुर राक्षस इति कीर्तलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यो यो विवाह इति कीर्त-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चान्द्रायणत्रयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

राक्षसे च महाचान्द्रं तमकच्छत्रयं तथा ।

पैशाचे कायकच्छं स्यात् तथा चान्द्रत्रयं स्मृतम् ।

पूर्वं कामातुरः कृत्वा पश्चादेतच्चरेद् बुधः ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥

ब्राह्मो देवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यो द्विजन्मनाम् ।

सन्तानकारिणो मुख्या स्तस्मादेतान् समाचरेत् ॥

आसुरादिविवाहाश्च केवलं मुखदायिनः ।

आसुरादिविवाहेषु देवादृ यदिह पुङ्गवः ।

प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा पश्चात् तेषु प्रवर्त्तयेत् ॥

इति हेमाद्रौ राजसादिकन्यापरिणयनप्रायश्चित्तम् ।

अथ परिवित्तिपरिवेत्तृविवाहनिर्णयप्रायश्चित्तमाह ।

दण्डः—

अनूढे भ्रातरि ज्येष्ठे यवोयान् सपरिग्रहः ।

ज्येष्ठः स परिवित्तिः स्यात्परिवेत्ता तथाऽनुजः ॥

विवाहे रा'ज्यलामे च त्रयसां व्युत्क्रमेऽपि च ।

अनुजविवाहे हेतुमाह ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लोवमुन्मत्तं कुञ्जं काणं 'रुजाश्रितम् ।
अपस्मारं परित्यज्य विवाहे न स दोषभाक् ।
तदनुज्ञामवाप्याऽशु विवाहे न स दोषभाक् ॥

जातृकर्णः—

काणं रुजान्वितं कुञ्जं पतितं क्लोवमेव च ।
अपस्मारं पूर्वजातं कदल्याऽऽशु विवाहयेत् ॥
पश्चादनुज्ञया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ।
कदलीविवाहस्तु पुराभिहितः ।

तेषां अन्नपानादिकेषु वृत्तिं विधाय पश्चाद् उदाहयेत् । तदाह

देवलः—

तेषां वृत्तिं विधायऽऽशु कदल्या तान् विवाह्य च ।
पश्चात् परिणयेत् कन्यां न दोषस्तत्र पार्थिव ॥
यमलयोर्व्युत्क्रमसंस्कारे ज्येष्ठः परिवृत्तिः द्वितीयः परिवेत्ता तत्-
प्रकारः पूर्वमेवाभिहितः । (तेषां प्रायश्चित्तमपि पूर्वं अभिहितम्) ।

(१) रुजान्वितं इति कोट लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विवाहः इति कोटपुस्तकपाठः ।

अथ परिवित्तिपरिवेत्तृविवाहनिर्णयप्रायश्चित्तम् । ५४१

तयोः पुत्राः परिविन्दानाः । तेषां परिवित्ति-परिवेत्तृ तत्पुत्राणां
प्रायश्चित्तमाह—

लौगाक्षिः—

परिवित्तिचरेत् सम्यक् पूर्वं चान्द्रचतुष्टयम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥

परिवेत्ता चरेत्कृच्छ्रं शतं देहविशुद्धये ।

तत्पुत्रौ तु तयोः कृत्वा प्रायश्चित्तं विशुध्यतः ॥

इति हेमाद्रौ परिवित्तिपरिवेत्तादिविवाहनिर्णय-

प्रायश्चित्तम् ।

अथ विवाहमध्ये वध्वाः प्रथमार्त्तवदर्शने

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विवाहे वितर्ते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।

वधूः पश्येत् तदा पुष्यं प्रथमं दोषसम्भवम् ॥

सा वधूः शूद्रकन्या स्यात् तत्पतिर्वृषलोपमः ।

तयोः पुत्रास्तु वृषलास्ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ॥

मरीचिः—

विवाहदिवसाद्वाजन् भारभ्य प्रथमार्त्तवा^१ ।

वधूः सा शेषहोमात् प्राक् उभौ नरमंगामिनौ ॥

विवाहशेषहोमात् प्राक् वधूर्या प्रथमार्त्तवा^२ ।

तत्पतिः सा वधूद्योभौ प्रायश्चित्तमिहाऽर्हतः ॥

हविष्यतीरिमा अग्निर्वधूं संस्त्रापयेत्तदा ।

अन्यवस्त्रेण संच्छाद्य तस्मिन्नग्नौ विधानतः ।

संस्कृताज्येन जुहुयाद् युजानिति हयं मुदा ॥

हुत्वा तदा चरेत् कृच्छ्रं पावनं कायसंज्ञितम् ।

एवं वै पूर्ववत् कुर्यात् पश्चमेऽहनि पूर्ववत् ॥

स्त्रापयित्वा परिधाय पूर्ववत् शुद्धवाससी^३ ।

पूर्ववज्जुहुयादग्नौ ततस्त्रान्द्रायणं पृथक् ॥

कृत्वा तौ पापशुद्धौ^४ अन्यथा दोषसम्भवः^५ ।

तदानीं न परित्याज्या पूर्वं पुण्यवती न चेत् ॥

(१) प्रथमार्त्तवी इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रथमार्त्तवी इति श्रौत-लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धवाससी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(४) पापशुद्धौ स्तां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) अन्यथा दोषसम्भवौ इति श्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

उद्वाहौपासनमध्ये लाजहोमात्प्राग्निशान्तौ प्रायश्चित्तम् । ५४३

न युक्ता हव्यकव्येषु सा नारी तृपली भवेत् ।

प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा कर्म कुर्वन् दोषभाक् ॥

इति हेमाद्रौ विवाहमध्ये नववधूप्रथमरोजोदशेने

प्रायश्चित्तम् ।

अथोद्वाहौपासनमध्ये लाजहोमात्प्राग्नि-
शान्तौ प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

उद्वाहौपासनात् पूर्वमनले संस्थिते^१ सति ।

महान् दोषो भवत्यत्र पत्नी जायापरिग्रहे ॥

गोतमः—

विवाहात् परतो वज्रि^२ लाजहोमार्थसम्भवः ।

रात्रौपासनतः पूर्वं शान्त्येदत्र दोषभाक् ॥

जाबालिः—

लाजहोमादृते देवाद्रात्रियोपासनादधः ।

शान्त्येदुभयोर्दोषः प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥

(१) शान्तिमागते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वज्राविति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कुर्याद्वरस्तदानीं वा उक्तरात्रौ विशेषतः ।
 तप्तकच्छं तदा कृत्वा लोकिकाम्निं समाहरत् ॥
 प्रतिष्ठाप्य विधानेन आच्यभागान्तमाचरेत् ।
 सुखा दृतं समादाय हुनेद् दत्त्वाऽऽहुतीः पृथक् ॥
 ततश्च जुहुयादत्र व्याहृतोनां त्रयं पुनः ।
 तप्तम्निं धार्यवत् कृत्वा युगलाजान्तरं पुनः ॥
 मन्वावृत्तिं ततः कुर्यान्नतेन स ह दीपभाक् ।
 उपासनं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ।
 इति हेमाद्रौ लाजहोमाम्निशान्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्थालीपाकसमये अग्निशान्तिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्थालीपाको यदा वज्रौ शान्ते तत्र महाभयम् ।
 ततः कृत्वा कायकच्छं विप्रः कुर्यादनन्तरम् ॥
 पूर्व्वीकं तत्र कुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।
 “पूर्व्वीकं” शवाम्निनाशप्रायश्चित्तवदत्रापि सर्व्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ स्थालीपाकाग्निशान्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथाग्नेयस्थालीपाकादूर्ध्वं उपासनात् प्राक् पत्नी
तद्गर्त्ता वा यद्याधियस्तौ तदा प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्थालीपाकात् परं राजन् उभयोर्हीट'कर्मणि ।
अभावे नित्यहीमस्य पतिः पत्नी रुजार्हितौ ॥
तयोरेकतराभावे नित्यहीमोऽत्र दोषभाक् ।
तयोरेक'भवस्याप्य अग्निसान्निध्यमादरात् ॥
महासान्तपनं कृत्वा अध्वर्युर्हीममाचरेत् ।
पत्नीसमक्षविषये उद्देशत्यागकारकः ॥

अध्वर्युरेव (इति तात्पर्यम्)

तदाह—

कात्यायनः—

सन्निधौ यजमानसु उद्देशत्यागकारकः ।
असन्निधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥

(१) हेतुकर्मणी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) रुजार्हितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) एकतमं स्थाप्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

इति प्रायश्चित्तपुरःसरं नित्यहोमं कृत्वा ततः परं होमशेषं
कृत्वा लौकिकादिकं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ स्थालोपाकादृङ् देहापाटवादीपा-
सनलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथान्वारम्भणीयलोपे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अथाऽन्वारम्भणीयस्य लोपं विप्रो न कारयेत् ।

कुर्याद्यदिह मूढात्मा पतितोऽभून्न संशयः ॥

प्रथमायां पौर्णमास्यां वोढा देवाहुतीर्यजेत् ।

अग्निस्तथाच विष्णुश्च सरस्वाञ्च सरस्वती ॥

(अग्निश्च भगिनी चैव खिष्टकहेवतास्त्वमूः ।)

प्रथमायां प्रौर्णमास्यामन्वारम्भणमिष्यते ।

या तत्र देवता हुतास्ताः सर्व्वा वरदास्तयोः ॥

गीतमः—

वरवध्वोस्तदा राजन् प्रथमे पूर्णिमादिने ।

योयजेद्देवताः सम्यक् तस्यायुर्वृद्धिमन्वगात् ॥

(—) अयं पाठः लेखित-काशोपस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(१) प्रथमे पौर्णमास्यां तु इति गीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पौर्णमीदिने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

प्रथमा 'पूर्णमा राजन् वरवध्वोः शुभप्रदा' ।
 तां 'न कुर्याद् वरो यस्तु तस्यायुर्लयमेष्यति ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं मनूदितम् ।
 ब्रह्मकृच्छ्रं तदा कुर्याद् वोढा शुद्धार्थमादरात् ॥
 बध्वास्तदर्थं कथितं मुनिभिर्धर्मदृष्टिभिः ।
 ततोऽन्यत्र च वा कुर्यात् पौर्णमीदेवतास्त्वमूः ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति अशुभं स्यात्तयोरितः ॥

इति हेमाद्रौ अन्वारम्भणीयलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रतिपद्दोमलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

प्रतिपद्दोमलोपी^१ तु शुक्ले कृष्णे तथैव च ।
 महान्तं दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति ॥

-
- (१) पौर्णमी इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) शुभप्रदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) तामकृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) ततोऽन्यत्र वा कुर्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
 (५) होमलोपस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

धार्याम्नौ यो गृही होमलोपी^१ प्रतिपदोर्दयोः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कायकच्छादते^२ द्विजाः ॥

पराशरः—

गृहीताग्निर्होमकुण्डे प्रतिपत्यर्वाणोर्दयोः ।

अग्निः स्विष्टिकृदग्निश्च देवते हे न संत्यजेत् ॥

त्यजेद्यदिह मूढात्मा अग्निस्तं संपरित्यजेत् ।

तस्याऽग्नेः सम्परित्यागात् विप्रस्याऽधोगतिर्भवेत् ॥

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं कायकच्छं समाचरेत् ।

हारीतः—

प्रतिपन्ने वङ्गितीर्थे सर्व्वपापापहे नृणाम् ।

द्विजा होमं परित्यज्य^३ देवतादयप्रीतिदम् ॥

नरकं यान्ति ते घोरं होमलोपादितो मुने ।

एतद्दोषविशुद्ध्यर्थं परलोकजिगोषया ॥

तेषां विशुद्धिरदिता^४ कायकच्छान्महात्मभिः ।

इति हेमाद्रौ प्रतिपद्दोमलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) होमलोपं इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) कायकच्छादिह इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) परित्यक्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) कायकच्छ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽऽग्रायणलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

नवधान्ये समायाति ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।

ब्रीह्यादीनां नवानां च शुद्धार्थं मुनिचोदितम् ॥

स्थालीपाकं तथा कृत्वा 'हुत्वाऽऽग्रायणदेवताः ।

शेषचरुं प्रभुञ्जीयात् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥

आसने रक्तस्त्रावी स्याद् अतो दोषे 'महत्तरे ।

मार्कण्डेयः—

इन्द्रयामिन् विष्णुश्च विश्वेदेवा महाबलाः ।

द्यौश्चैव पृथिवी चैव अग्निःस्विष्टिकृदत्र हि ॥

नवे धान्ये समायाति सदोषः पापभूरयम् ।

तस्य दोषोपशान्त्यर्थं स्वर्णकच्छं समाचरेत् ॥

पुनस्तदेव कर्त्तव्यं श्यामाकेर्ब्रीहिभिर्नवैः ।

स्थालीपाकं कृत्वा पूर्वोक्तदेवताः यजेदित्यर्थः ।

दर्शपूर्णमासाग्रायणान्वारभप्रतिपत्स्थालीपाकादिकं सर्व-
शाखासमं, एतेषां परित्यागे एतत् प्रायश्चित्तमेव उपदर्शितं,
अन्यथा पूर्वोक्तदोषोभवतीति तात्पर्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ आग्रायणलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृताग्रायणदेवता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दोषमहत्तरे—इति श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गृहस्थानां ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ब्रह्मयज्ञपरित्यागी गृहस्थः स्वस्थमास्थितः^१ ।

देवहन्ता स विज्ञेयो दुष्टब्राह्मण ईरितः ॥

मरीचिः—

देवयज्ञः पितृयज्ञोभूतयज्ञोऽनुनामकः ।

ब्रह्मयज्ञश्च यज्ञश्च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गृहस्थैर्न परित्याज्या वेदधर्मपरायणैः ।

पञ्चयज्ञैर्गृहस्थाः स्युरन्यथा गृहरक्षिणः ॥

पञ्चयज्ञपरित्यागी ब्रह्महेति निगद्यते ।

अतो यज्ञो न लोप्तव्यो ब्राह्मणैः पापभीरुभिः ॥

गौतमः—

ब्रह्मयज्ञमकुर्व्वाणो विप्रो ब्रह्महणो ब्रतम् ।

संवत्सरपरित्यागी पक्षमेकं निरन्तरम् ॥

पठेदुपनिषद्वाक्यं तथा नारायणं पठेत् ।

मार्त्तण्डोदयमारभ्य यावदस्तं गतो रविः ॥

तावद्विरम्य सहसा हविष्याग्नी भवेत्तदा ।

पक्षमात्रेण शुद्धिः स्यान् नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥

वर्षत्यागी पूर्वमुक्तं त्रयं कृत्वा विशुध्यति ।

सर्वशाखासममेतत् 'प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ गृहस्थस्य ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथौपासनपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अथौपासनपरित्यागी सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

न कर्माहो भवेत् तत्र शूद्र एव न संशयः ।

पराशरः—

सायं प्रातर्दिजो होमं धार्याग्नी विधिपूर्वकम् ।

कृत्वा लोकमवाप्नोति देवमानुषदुर्लभम् ॥

मनुः—

गृह्याग्नी प्रत्यहं विप्रः सायं प्रातरनन्यधीः ।

तण्डुलेर्वा यवैर्जुह्वन् लोकोत्कृष्टं समश्नुते ॥

महर्षिः—

पूर्वजः शुचिरासीनः स्वगृह्याग्नी यवैर्मदा ।

सूर्यमग्निं समुद्दिश्य हुत्वा लोकमवाप्नुयात् ॥

(१) प्रायश्चित्तमिति पदं कीत-लेखित पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) चतुर्थपादोऽयं लेखितपुस्तके न दृष्टः ।

(३) यवैर्वापि इति कीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ।

त्रिदिनं यदि विप्रोऽसावहरिकमुपोषितः ॥

शुहुयाद् व्याहृतीस्तत्र^१ हुत्वा नोपोषणं तयोः ।

अन्यथा रौरवं याति अग्नित्यागादितस्ततः ॥ इति ।

ह्यब्दत्रयद्व्यादित्यागपक्षे विशेषमाह—

मार्कण्डेयः—

इयं त्रीन् बहुवर्षान् वा यस्यक्ताऽग्निं प्रवर्त्तयेत् ।

स विप्रोमद्यपैस्तुल्यः प्रायश्चित्तं समर्हति ॥

मासि मासि चरेत् कच्छं प्राजापत्यं विशोधनम् ।

स्त्रीणां तदर्धमिच्छन्ति पूर्वजा^२ मुनिपुङ्गवाः^३ ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

“नित्योधार्योऽनुगतो मन्यः श्रोत्रियाणामन्वाहार्य-

उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगतोऽपि वोत्तरया शुहुयात्
नोपवसे”दिति ।

गौतमः—

श्रीपासनं द्विजः कुर्यात् सायं प्रातः समाहितः ।

वङ्केर्लोकमवाप्नोति नित्यमग्निपरिग्रहात् ॥

(१) व्ययस्य व्याहृतीस्तत्र इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) पूर्वजो मुनिपुङ्गवः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अकरणे प्रत्यवायमाह—

जातूकर्णः—

यसु स्थितायां भार्यायामग्निं त्यजति मूढधीः ।

'सोऽनग्निकइति ख्यातः सर्वं धर्मवहिष्कृतः ॥

इति हेमाद्रौ औपासनपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथ देवतार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अनभ्यर्च्याऽग्निमेव च ।

शालग्रामं हरेश्चिह्नं प्रत्यहं पूजयेद्दिजः ॥

'कौशिकीं गणपं चाऽर्कं शम्भुं चैव सरस्वतीम् ।

महालक्ष्मीं महादुर्गां नित्यं विप्रः समर्चयेत् ॥

शालग्रामशिलातोयं पिवेद्योमनुजोत्तमः ।

तस्य पापानि नश्यन्ति ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

मनुः—

आजन्मकृतपापानां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यतां ॥

(१) अनग्निक इति क्रात-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अथयोग्निमभिपूज्य च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भास्करं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

पुरुषसूक्तं शङ्कतोयं शालग्रामशिला तथा ।

सुधोद्धवा चक्रपाणिः पञ्चतीयं प्रचक्षते ॥

यः पिवेद् धारयेन्मूर्ध्नि नित्यं पापापनुत्तये ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

द्विजानामावश्यकत्वात् शालग्रामशिलार्चनं न त्याज्यम् ।

देवपूजात्यागे दोषमाह—

गौतमः—

यदि विप्रः समुत्सृज्य देवतार्चनमस्ति वै ।

स याति नरकं घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।

ब्रह्मकूर्चं चरेत् तत्र दिनैकस्मिन् द्विजोत्तमः ॥

मासत्यागे पर्णकूर्चं वर्षे त्रौदुस्वरं चरेत् ।

शालग्रामो नास्ति यत्र यत्र चैवासुतोद्धवा ॥

श्मशानसदृशं गेहं स विप्रः पंक्तिदूषकः ।

गृहस्य ब्रह्मचारि-सत्र्यासिनामेवम् ।

इति हेमाद्री देवतार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) यादरात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परमं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति यथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वैश्वदेवं द्विजैः कार्यं मन्त्रशुद्धयर्थमादरात् ।

पञ्चसूनापनुत्यर्थं 'लवणव्यञ्जनैर्विना ॥

लोगाक्षिः—

द्विजैरहरहः 'कार्यं वैश्वदेवं हुताग्ने ।

अन्यथा दोषमाप्नोति वृक्षः स्यात् कण्टकी भुवि ॥

दुष्टमन्त्रं^१ विविधं संस्कारदुष्टं क्रियादुष्टं स्वभावदुष्टं चेति,
देवपूजावैश्वदेवरहितं संस्कारदुष्टं, क्रियादुष्टं—एकपंक्तौ भुञ्जानो
द्विजो भोजनं त्यक्त्वा गच्छति श्रेष्ठैर्यजुक्तं तत्क्रियादुष्टं, स्वभाव-
दुष्टं लशुनादिकम् । तदाह—

मनुः—

संस्कारदुष्टं विज्ञेयं वैश्वदेवविवर्जितम् ।

एकपंक्त्युपविष्टश्च त्यक्त्वा पात्रं गतो यदि ॥

क्रियादुष्टं हि विज्ञेयं तद्भोक्तृणां द्विजन्मनाम् ।

स्वभावदुष्टं लशुनं 'विप्रैः सर्वत्र गण्यते ॥

(१) लवणं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्यात् इति लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(३) अक्षदुष्टं इति कीर्त-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्माद् वैश्वदेवमवश्यं करणीयं अन्यथा दोषमाह—

गौतमः—

वैश्वदेवं परित्यज्य यो भुंक्ते स द्विजोत्तमः ।

महान्तं नरकं गत्वा वृक्षो भवति कण्टकी ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्वदेवपरिग्रहे ।

फलकच्छं तथा कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

मासत्यागे तु चान्द्रं स्यात् वर्षत्यागे पतत्यसौ ।

अत ऊर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथ पितृवोराष्ट्रिकपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालः कोटिजन्मसु ।

अतोविप्रैर्न तत् त्याज्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

नारदः—

अध्वगैवातुरेद्यैव विहोनेद्य धनेस्तथा ।

आमत्याहं विधातव्यं हेन्मा वा द्विजसत्तमैः ॥

(१) वैश्वदेवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अध्वग इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रकुर्वीत इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रं तु पाचयेत् ।

पैलकेण तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

अत्यन्तद्रव्यशून्यश्च भक्त्या दद्याद् गवां तृणम् ।

स्नात्वा च विधिवद्विप्रः कुर्याद्वा तिलतर्पणम् ॥

अथवा रोदनं कुर्यात् अत्युच्चैर्विजने वर्ने ।

दरिद्रोऽहं महापापी वदन्निति विचक्षणः ॥

परिदुः श्राद्धकर्मार्थी यो न 'तर्पयते पितॄन् ।

तत्कुलं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ॥

तद्दोषपरिहारार्थं कुर्याच्चान्द्रमनुत्तमम् ।

मातुरप्येवम् । अविभक्त-ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पितृभ्य-ज्येष्ठभ्रात्रादि-

प्येवम् ।

इति हेमाद्रौ पितॄः सांवत्सरिकपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽर्घ्यादिविस्मरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

पितृकार्यपरोयस्तु प्रमादाद्विस्मरेदिह ।

अर्घ्यपात्रादकं विप्रः पाणौ पैलककर्मणि ॥

(१) तर्पयेत् पितॄन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्वजो विस्मरेदिह इति क्रोत-लेखितपुस्तकपाठः ।

कर्त्ता याति महावीरं पितरो यान्त्वधोगतिम् ।

तदन्नं राक्षसं प्रोक्तं तद्भोक्तारो विषाशिनः ॥

मरीचिः—

प्रवर्त्तमानः श्राद्धेषु अर्घ्यपात्रोदकं द्विजः ।

विस्मरेद् विप्रपाणी तु तत्कर्त्ता नरकं व्रजेत् ॥

भोजनान्ते स्मरेच्चेत् तद् विप्रेष्वेतेषु तत्तदा ।

आचान्तेषूपविष्टेषु तथा तत्कर्मकृद्द्विजः ॥

लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तौर्घ्यं यथाविधि ।

स्रुवेणाऽऽज्यं समादाय हुत्वाऽग्नीं विधिवद् द्विजः ॥

समुद्राय वरुणाय सिन्धूनां पतये नमः ।

“नदीनां सर्व्यासां पतये” इत्यन्तमुक्त्वा चतस्रश्चाहुतीरेतेन जुहुयात्, भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतीयं हुत्वा विप्रसन्निधावर्घ्यपात्राणि पुनरास्तौर्घ्यं अर्घ्यप्रदानान्तं कृत्वा शेषं कर्म समापयेत्, तदाह मनुः—

विप्रस्त्वर्घ्यमकृत्वा तु पैतके विप्रहस्तयोः ।

पश्चाद्वा भोजने काले पुनः स्मृत्वा प्रमादजम् ॥

आचान्तेषूपविष्टेषु कर्त्तव्यं श्राद्धकृत्तदा ।

लौकिकाम्निं समाधाय परिस्तौर्घ्यं यथाविधि ॥

(१) यदि स्मृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदाहेति लेखितपुस्तके नास्ति ।

पार्वण्याद्देवग्नौकरणहोमलोपप्रायश्चित्तम् ।

५५८

सुवेणान्वमथाऽऽदाय "समुद्रायहयं" स्मरन् ।

चतस्रश्चाहुतीर्हुत्वा कर्मशेषं समापयेत् ॥

पार्वणेषु प्रकर्त्तव्यमन्येषु तु न विद्यते । इति

सर्वशाखासममिदम् ।

इति हेमाद्रौ पार्वण्याद्देवेषु अर्घ्यविस्मरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ पार्वण्याद्देवग्नौकरणहोमलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यादकर्त्ता यदाविप्रो गृह्णाग्नौ दक्षिणानले ।

अन्नहोमं न 'कुर्याच्चेत् पार्वणे समुपस्थिते ।

निराशाः पितरो यान्ति कर्त्ता याति यमालयम् ।

तत् यादं 'राक्षसं ज्ञेयं त्रींश्वेतानि वृथा वृथा ॥

मार्कण्डेयः—

द्विजः याद्वे पार्वणास्थे 'कुर्याद्वाग्नौ हविर्यदा ।

तत्कर्त्ता नरकं याति पितरो यान्त्यधोगतिम् ॥

(१) संकल्पेषु इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अकृत्वा तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) राक्षसे इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(४) अकृत्वाग्नौ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तच्छ्रावं राक्षसं प्रोक्तं तस्मादेतन् न संवजेत् ।
 संस्मरेद् यदि तन्मध्ये^१ भोजनात् पूर्वमादरात् ॥
 हविरग्नी तदा कृत्वा यथाविधिपुरःसरम् ।
 अन्ते वा भोजने काले स्मरेत् कर्त्ता यदि द्विजः ॥
 विप्रं वाऽथ द्वयं वापि निमन्त्र्य पुनराचमेत् ।
 तच्छ्रावं विधिवत् कृत्वा न तेन^२ स हि दोषभाक् ॥

अङ्गिराः—

द्विजग्नी ब्राह्मणश्चाहे होमं विस्मृत्य दैवतः ।
 परिवेषणकाले तु स्मृत्वा कृत्वा समाचरेत् ॥
 भोजने भोजनान्ते वा स्मृत्वा तत् संपरित्यजेत् ।
 एकं विप्रं द्वयं वापि निमन्त्र्य पुनराचरेत्^३ ॥
 सायंकाले न दोषः स्यात् पैठकं बलवत्तरम् ।

तयोरकरणे दोषमाह—

नास्तिक्यात् पैठकत्वाग्रे^४ 'कुर्यान्नाग्नी यदाऽऽहुतीः ।
 निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
 कर्त्ता यात्यन्वतामिश्रं तच्छ्रावं राक्षसं भवेत् ।
 तयोरैकमकृत्वा चेद् द्विजो यदि ह वर्त्तते ॥

(१) यदि मध्ये तदा श्रुता इति श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्मृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) महदुदोषभाक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) आचमेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) अकृत्वाग्नी तदाहुतीः इति श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) तत्कर्त्तवान्वतामिश्रं इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

आहपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्यसंस्पर्शप्रायश्चित्तम् । ५६१

स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्वथा तं परित्यजेत् ।

तस्य देहविशुद्धयर्थं शिरसोवापनं चरेत्^१ ॥

कच्छमौदुम्बरं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।

पुनः आहं तदा कुर्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

सर्वशाखासममिदम् ।

इति हिमाद्रौ पार्वण्याहेषु अग्निकरण^२होमविस्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ आहपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्य-

संस्पर्शप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

आहपंक्तौ तु^३ भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

मार्कण्डेयः—

आहपंक्तौ द्विजोऽन्योन्यं प्रमादात् संस्पृशेद् यदि ।

तदन्नं न परित्याज्यं भोक्तृभिः आहकस्मिणि ॥

परिदुर्भोजनात् पूर्वं स्नात्वा शुद्धेन वारिणा ।

उपविश्य तथा कुर्याद् अष्टोत्तरशतं महत् ॥

(१) शिरः कृत्वा तु वापनं इति क्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) होम इति काशीपुस्तक एव दृष्टम् ।

(३) भुञ्जानो ब्राह्मणौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

आह्वेषु भोक्तृविप्रेषु पतन्त्यच्छिष्टविन्दवः ।

तदा प्रक्षाल्य देशं तं भुक्त्वाऽन्नं संपरित्यजेत् ॥

परिदुर्दकं स्पृष्ट्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।

निपतन्ति यदा पात्रे विप्रैः भोजनसंस्थिते ॥

प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् पात्रं भोजने तत्र दोषभाक् ।

गायत्रीं पूर्व्ववत् जप्त्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥

मनुः—

आह्वपंक्तौ तु भोक्तारो द्विजा यदि परस्परम् ।

स्पृशन्ति विन्दवो वाऽपि अन्यत्रोच्छिष्टसंज्ञकाः ॥

कुक्कुटं पतितं श्वानं दृष्ट्वाऽन्नं न परित्यजेत् ।

अकुल्लयित्वा पात्रस्थमन्नं भुक्त्वा ततः परम् ॥

सम्यक् स्नात्वा परिदुस्ते जपेयुर्वेदमातरम् ।

अष्टोत्तरशतं कृत्वा शुद्धिमाप्नुनं संशयः ॥

अन्यथा दोषवन्तस्ते द्विजाः पापानुवर्त्तिनः ।

आह्वपंक्तौ तु भोक्तृणां देहेषु भोजनपात्रेषु वा अन्योन्योच्छिष्ट-
विन्दुरन्योन्यस्पर्शो वा शुनकादिदर्शनं वा प्राप्तं तदा तद्देशान्
प्रक्षाल्य तत्र आहसमाप्तिपर्यन्तं भुक्त्वा परिदुः स्नात्वा आहवा-
जीर्णे सति अष्टोत्तरशतगायत्रीजपं कृत्वा शुध्यति । सर्व्ववर्णसमम् ।

इति हेमाद्रौ आहभोक्तृणामन्योन्यसंस्पर्शप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अयं पाठः काशी-पुस्तके न दृष्टः ।

अथ पार्वणविस्मृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

द्विजो यः पार्वणश्राद्धं विस्मृत्य वर्त्तते यदि ।

श्राद्धहस्ता स विज्ञेयः सर्व्वदा तं न भाषयेत् ॥

मरीचिः—

श्राद्धेषु पार्वणेष्वेषु यदि विस्मृत्य भोजयेत् ।

परेद्युः श्राद्धकृद्भूयो विप्रः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कात्यायनः—

योविप्रः पार्वणश्राद्धे तद्विस्मृत्येव भोजयेत् ।

परेद्युः श्राद्धकृत् पूतस्त्वन्यथा पतितोभवेत् ॥

गालवः—

द्विजः पार्वणश्राद्धेषु यदा विस्मृत्य भोजयेत् ।

तदैव पतितोज्ञेयः पुनः श्राद्धं समाचरेत् ॥

कश्यपः—

अकृत्वा 'पार्वणे प्राप्ते द्विजः पार्वणमादरात्

स्वभुक्तेः पूर्व्वतः स्मृत्वा पिण्डकृद्द्विप्रसन्निधौ ॥

शुद्धिमाप्नोति सर्व्वत्र न चेदन्यत्र सञ्चरेत् ।

परेद्युः श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

(१) पार्वणश्राद्ध इति क्रीत लेखित-पुस्तक पाठः ।

(२) पार्वणे विस्मृते इति लेखित-पुस्तक पाठः पार्वणे विस्मृतिर्यदि इति क्रीतपुस्तक पाठः ।

मनुः—

स्वभुक्तेः पूर्वतः स्मृत्वा आह पावर्णसंज्ञिते ।

पिण्डस्तदा प्रकर्त्तव्योभुक्ता आहं परेऽहनि ॥

दोषोभवति तस्माद्भूदन्यथा पतितोभवेत् ।

इयं विस्मृत्य मोहेन शब्देनरकमञ्जसा ॥

तदोषपरिहारार्थं फलकच्छ्रं समाचरेत् ।

कृत्वा कच्छ्रं परेद्युर्वा पुनः आहं समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रौ पावर्णयाह पावर्णविस्मृतिः

प्रायश्चित्तम् ।

अथ पावर्णपिण्डभङ्गे विडालादिस्पर्शे च

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पैतृके पावर्णयाह पिण्डविक्षेपणे यदा ।

स पिण्डो हिदलोभूयात् तदा कर्त्तुर्महद्भयं ॥

(१) पावर्णयाह इति क्रीत-लेखित-पुस्तक पाठः ।

(२) गत्वा इति लेखित-पुस्तक पाठः ।

पार्वणपिण्डभङ्गे विङ्गालादिसर्गे च प्रायश्चित्तम् । ५६५

हारीतः--

पार्वणे पैटके कर्त्ता पिण्डं कृत्वा दृढं मुदा ।

विक्षिपेत् पार्वणस्थाने अप्रमत्तोऽभयातुरम् ॥

तदा चेददलितः पिण्डोभूमौ राजन् महद्भयम् ।

कुलहानिः कर्त्तृहानिः पुच्छहानिर्निरन्तरम् ॥

तस्मात् कृत्वा दृढं पिण्डं निक्षिपेद् भूतले तदा ।

मरीचिः--

पिण्डविक्षेपणं यावे कर्त्ता कृत्वा दृढं सकृत् ।

निक्षिपेद्भूतले राजन् अप्रमत्तः प्रमादतः ॥

तदा भवेद् द्विधा पिण्डः कर्त्तृनाशोभवेत्ततः ।

अथ प्रमादतः पिण्डं विङ्गालादिः स्पृशेद्यदि ॥

अधोगतिः पितृणाञ्च स्वस्य हानिश्च जायते ।

यदा विदलितः पिण्डोविङ्गालाद्यैर्विदूषितः ।

कर्त्तुश्च तत्पितृणाञ्च नरकश्च महद्भयं ।

तद्दोषपरिहारार्थं कृच्छ्रं माहेश्वरं चरेत् ॥

(१) तदा विदलितः इति क्रीत लेखित पुस्तक पाठः ।

(२) भवेदत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) पिण्डः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) विङ्गालाद्यैरिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

विडालाद्यैरुपहते पिण्डे कृच्छ्रश्च पूर्व्ववत् ।

कृत्वाऽऽत्मदेहशुद्ध्यर्थं पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥

मार्जारोपहते पिण्डे पुनःकरणमत्र हि ।

दोषएव महानत्र पिण्डे विदलिते क्रमात् ॥

एवमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पार्व्वणपिण्डभङ्गे विडालादिस्पर्शने च
प्रायश्चित्तम् ।

अथ दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कृत्वाऽनुष्ठानदिवसाद् याजनाद्यग्निहोत्रकम् ।

त्यक्त्वा यदि प्रवर्त्तते भूणहत्यामवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

यस्मिन् दिने कर्तुं कुर्यात् तदा तदग्निहोत्रकम् ।

यस्यजेद्भूद्वुद्धिः 'स भूणहत्यामवाप्नुयात् ॥

कात्यायनः—

सोमं पिबति यत्रैव तदारभ्याऽनलं यजेत् ।

त्यजेद्वा बहुलादुव्याजादालस्याद्वा द्विजाधमः ॥

(१) इत्यङ्गमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कर्तुं कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

स याति नरकं घोरं भ्रूणहत्यामवाप्नुयात् ।

दिनत्रयेऽग्निहोत्रस्य त्यागे कुर्याद्विशुद्धिदम् ॥

प्राजापत्यं पक्षमात्रे तप्तं मास्यैन्दवं चरेत् ।

वर्षादूर्ध्वं भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

कलौ पञ्च विवर्जयेदिति पूर्वमुक्तं इदानीं तु अग्निहोत्र-
त्यागिनां नरकप्राप्तिरिति भौत्याऽऽयं क्रतुविप्रैर्न कर्त्तव्यइति-
प्रसज्येत तस्माद् दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं आहिताग्निः सन् अग्नि-
होत्रं न सन्त्यजेदिति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेरग्निहोत्रत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च चक्षुषी सोमयाजिनः ।

तयोर्लीपं न कुर्वीत ब्रह्मधा यत्रतश्चरेत् ॥

मार्कण्डेयः —

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च सोमयाजी न सन्त्यजेत् ।

त्यज्ज्ञा यदि प्रवर्त्तंत चक्षुर्हीनीभवेदलम् ॥

(३) वरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(१) सन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मो व्याजात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कात्यायनः—

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पक्षयोरुभयोर्यजेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति महापातकिनां वरम् ॥

गौतमः—

सोमयाजो महांश्लोके अष्टमूर्त्तयंदशकः ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च चक्षुषौ सोमयाजिनः ॥

तयोरेकं परित्यज्य महापापमवाप्स्यते ।

तद्दोषपरिहारार्थं पथिकश्चस्वमाचरेत् ॥

हारीतः—

पक्षयोरुभयोरिति^१ सोमयाजो न संत्यजेत् ।

महान्तं नरकं गत्वा चक्षुर्हीनो भवेद्भुवि ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पथिकश्चस्वमाचरेत् ।

पश्चात् कुर्वीत तामिति सर्वपापापहारिणीम् ॥

यदैव दर्शपूर्णमासयोर्लीपो देवात् तदैव पथिकश्चस्वेन हुत्वा
पश्चादिति समाचरेत् ।

इति हेमाद्रौ दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम् ।

(३) अयमिति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) इत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सोमयाजी तदा कुर्यात् यदा मासः प्रवर्त्तते ।

तत्रैव पिण्डयज्ञः स्यादनन्तफलदायकः ॥

गौतमः—

मासि मासि यदा दर्शः सोमयाजी तदा चरेत् ।

उद्दिश्य स्वपितृन् पिण्डान् भुक्तिमुक्तिफलप्रदान् ॥

पराशरः—

मासि मास्यपराङ्गे च उद्दिश्य स्वपितृन् सुतः ।

सोमयाजी तदा पिण्डान् कुर्याद्दे दक्षिणानले ॥

स तु ब्रह्मपदं याति पितरोयान्ति सन्नतिम् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति नरकायोपपद्यते ॥

प्रसादाद्देवयोगाद्वा दक्षिणाग्ने 'म' चेच्चरेत् ।

पुनः पिण्डप्रदानेन यजेद्दे सप्तहोतृकान् ॥

सप्तहोतारमित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं शुद्धार्थं सोमयाजिनः ।

मासे मासे पुनः कार्यं लोपे कृत्वेदमञ्जसा ॥

इति हेमाद्रौ पिण्डपितृयज्ञलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) सप्त इति लेखितपुस्तकपाठः न सञ्चारात् इति मीत-पुस्तकपाठः ।

अथ सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानाग्नेः

सोमयाजिनः कर्त्तव्यमाह ।

देवस्तः—

सूर्यसोमोपरागेषु सोमयाज्यग्निहोत्रवान् ।

गार्हपत्ये समिद्धेऽग्नीं विधानाज्जुहुयात् सुचा^१ ॥

मार्कण्डेयः—

सूर्यसोमोपरागेषु स्नात्वा याजौ प्रयत्नतः ।

मोचस्नानं पुनः कृत्वा मौनमास्थाय सत्वरः^२ ॥

गार्हपत्यं समिद्धिं प्रज्वाल्यऽऽज्यं^३ सुचोदहन् ।

सूर्योपरागे जुहुयाद् उदुत्यं चित्रमित्यूचा ।

उपस्थाय ततः पश्चात् नत्वा सुत्वा विसर्जयेत् ॥

एवं कृत्वा तदा याजौ सूर्यलोकमवाप्नुयात् ।

सोमोपरागे जुहुयाद् “आप्यायस्वेति” मन्त्रतः ॥

‘स्वर्गं प्रयान्ति च पुनर्हुत्वा दत्त्वाऽऽहुतिद्वयम् ।

ततः श्रद्धिमवाप्नोति सोमयाजौ महानिह ॥

ग्रहणे चोभयोर्राजन् अग्नेर्वीर्यं क्षयं गतम् ।

राहुस्मर्यं तयोः पीडा अग्नीं संक्रम्य तिष्ठति ॥

(१) सुचा कृत्वा विधानतः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मोचस्नानं पुनर्भौनं समाधाय स सत्वर इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तृचोदहन् इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(४) संतेऽपद्यामि च पुनरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानाग्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम् । ५७१

सोमयाज्यष्टमूर्त्तेशात् पुण्यवन्तौ तथा नृप ।

अतो होमः प्रकर्त्तव्यो याजिना यन्नतो नृप ॥

आत्मनश्चाग्निहोत्रस्य पुनर्वीर्य्यवलासये ।

सोमयाजिनस्त्वष्टमूर्त्तित्वमस्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह

नवधान्ये समायाते शरद्याग्रयणं चरेत् ।

तदैव देवतातुष्ट्यै सोमयाजी न संत्यजेत् ॥

पराशरः—

वर्षे वर्षे शरत्काले नवधान्ये समागते ।

बहुदेवोपकाराय इष्टिं तत्र समाचरेत् ॥

गौतमः—

प्रतिवर्षे शरत्काले श्यामाकैर्त्रीहिभिर्नवैः ।

कुर्यादाग्रयणं याजी बहुदेवोपकारकम् ॥

अकृत्वा नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ।

तद्दोषपरिहारार्थं कुर्यात् पथिकृतं वशी ॥

सोमयाजिन आग्रयणलोपे प्रायश्चित्तलोपे च दर्शपूर्णमासलोप-
प्रायश्चित्तवदत्रापि पथिकृतम् इष्टा न 'दोषोभवतीति भाष्य-
कारमतम् ।

इति हेमाद्रौ सोमयाजिनआग्रयणलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुष्टिसन्तौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यजतिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अभिकृतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) नदोषभागीति लेखितपुस्तकपाठः । न दीपभागिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गृहस्थधर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गृहस्थस्य सदाचारं वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ।

यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥

विवाहादिषु विप्रस्य कर्त्तव्यं यत् शृणुष्व मे ।

यज्ञोपवीत^१द्वितयं सोत्तरोयञ्च धारयेत् ॥

सुवर्णकुण्डले चैव धीतवस्तद्वयं तथा ।

अनुलेपनलिप्ताङ्गः कृत^२केशनखः शुचिः ॥

धारयन् वेणवं दण्डं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

उष्णोषममलं कृचं पादुके चाऽप्युपानहौ ॥

धारयेत् पुष्पमालाञ्च सुगन्धि^३ प्रियदर्शनम् ।

नित्यं स्वाध्यायशीलः स्याद् यथाचारं समारभेत् ॥

परान्नं नैव भुञ्जीत परवादञ्च वर्जयेत् ।

न दुर्जनैः सह वसेन् नाऽशास्त्रं शृणुयात् तथा ॥

(अन्यस्त्रियं न गच्छेत् पैशुन्यञ्च परित्यजेत्)

नाऽपसव्यं व्रजेद्दिप्रः अश्वत्थं च चतुष्पथम् ।

अमूयां मत्सरञ्चैव दिवास्वापञ्च वर्जयेत् ॥

(१) यज्ञोपवीतद्वितय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृतकेश इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सुगन्धं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) इदं श्लोकार्धं लेखितपुस्तके नाऽस्ति ।

न वदेत् परपापानि स्वपुण्यं नैव कीर्त्तयेत् ।

स्ववयश्च स्वनक्षत्रं नाम चैवाऽतिगोपयेत् ॥

आसवद्यूतगीतेषु नरस्तु न रतिं चरेत् ।

आर्द्रास्थि च तथोच्छिष्टं शूद्रं च पतितं तथा ॥

नर्त्तकं कितवं स्पृष्ट्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ।

चितिञ्च चितिकाष्ठञ्च यूपं चाण्डालमेव च ॥

स्पृष्ट्वा देवलकञ्चैव सवामा जलमाविशेत् ।

दीपखट्वातनुच्छायाकेशवस्नानखोदकम् ॥

अजमाज्ज्वाररेणुञ्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ।

स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकागृहे ॥

नापितस्य गृहे चौरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ।

'शूर्पवातं प्रेतधूमं तथा शूद्रान्नभोजनम् ॥

वृषलीपतिसङ्गं च दूरतः परिवर्जयेत् ।

असच्छास्त्राभिगमनं खादनं नखकेशयोः ॥

तथैव नमनशयनं सर्व्वदा परिवर्जयेत् ।

गामश्वत्थं सभां चैव तथैव च चतुष्पथम् ॥

देवतायतनं चैव नाऽपसव्यं व्रजेद् द्विजः ।

शिरोभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाऽङ्गं न लेपयेत् ॥

ताम्बूलमशुचिर्नाऽद्यात् तथा सुप्तं न बोधयेत् ।

पर्णमूलं भवेद् व्याधिः पर्णाग्रं पापसम्भवम् ॥

चूर्णपर्णं हरेदायुः शिराबुद्धिविनाशनम् ।
 नाऽऽशुद्धोऽग्निं परिचरेन् न पूजां गुरुदेवयोः ॥
 न वामहस्तेनैकेन पिबेदक्लेषं वा जलम् ।
 न चाऽऽक्रामेद् गुरोश्चायां तदाज्ञां च न लङ्घयेत् ॥
 न निन्द्याद् योगिनो विप्रान् व्रतिनोऽपि यतीश्वरान् ।
 परस्परस्य मर्माणि कदाचिन्न वदेद् द्विजः ॥
 दर्शं च पौर्णमास्याञ्च यागं कुर्याद् यथाविधि ।
 श्रोपासनं च होतव्यं सायं प्रातर्द्विजातिभिः ॥
 श्रोपासनपरित्यागी सुरापोलुच्यते बुधैः ।
 अयने विषुवे चैव युगादिषु चतुर्ष्वपि ॥
 दर्शं च प्रेतपक्षे च आहं कुर्याद् गृही द्विजः ।
 मन्वादिषु सृताहे च अष्टकादिषु सत्तमः ॥
 नवधान्ये समायाते गृही आहं समाचरेत् ।
 श्रोत्रिये गृहमायाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 पुष्यक्षेत्रे पुष्यतीर्थे गृही आहं समाचरेत् ।
 यज्ञोदानं तथा होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
 मिथ्या भवति राजेन्द्र ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ।
 इत्येवमादयोधर्माः गृहस्थस्य समोरिताः ॥
 तेषां व्युत्क्रमणे राजन् प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ।

मरीचिः—

धर्माणां व्युत्क्रमे विप्रो न शुद्धाति कदाचन ।

अशुद्धस्य ह्यथा कर्म चर्मणा च्छादितो यथा ॥

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति यज्ञैरिद्धा महाधनैः ।

एतेषां त्यागमात्रेण विप्रो दोषमवाप्नुयात् ॥

ततः शूद्रत्वमायाति तस्मादेतान्न सन्धयेत् ।

एतेषां व्युत्क्रमे प्रायश्चित्तमाह

मनुः—

ब्राह्मे मूहुर्त्ते उत्थाय शौचाचमनपूर्वकम् ।

दन्तान् संगोध्य यत्नेन प्रक्षाल्य द्विर्मुखं जलेः ॥

स्नानं वा देहशुद्ध्यर्थं धौतं वा परिधाय च ।

पुण्ड्रादिकं तथा कृत्वा मानसं स्नानमाचरेत् ॥

प्रातःसन्ध्यामुपासीत अर्थज्ञानपुरःसरम् ।

मन्त्रैः षोडशभिः सम्यक् मार्जयेदम्बुभिः शिरः ॥

मन्त्रपूर्वं क्षिपेदहं सूर्यस्याऽभिमुखो जलम् ।

सूर्यस्याऽभिमुखो भूत्वा जप्त्वा वै वेदमातरम् ॥

द्विजस्य यावती संख्या तावज् जप्त्वा न दोषभाक् ।

ब्रह्मचारो गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

एवं प्रभावा सा सन्ध्या सर्वपापप्रणाशिनी ।

सन्धायाः सम्यगाचरणात्—(सर्वपापक्षयो भवतीति भावः)

तदुत्पत्तिमाह—

गौतमः—

पितामहः पितॄन् सृष्ट्वा मूर्त्तिं तामुत्ससर्ज ह ।

ततः प्रभृति सा देवी सन्धारूपेण पूज्यते ॥

एतां सन्ध्यां यतात्मानोये तु दीर्घमुपासते ।

दीर्घायुषोभविष्यन्ति निरुजः पाण्डुनन्दन ॥

सम्यक् सन्ध्याचरणे कालमाह—

कृत्स्नपः—

उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका ।

नौचा स्वादुदयादूर्ध्वं प्रातःसन्ध्या त्रिधा मता ॥

कालेन चरिता सन्ध्या सा सन्ध्या फलदायिनी ।

अकालचरिता सन्ध्या बन्ध्या नारी यथाऽफला ॥

तस्मात् सूर्योदयात् पूर्वं प्रातःसन्ध्यां समाचरेत् ।

पूर्वोक्तदोषनिर्मुक्तः प्रपेदे परमं पदम् ॥

तथाच श्रुतिः—

यदङ्गा कुरुते पापं तदङ्गा प्रतिमुच्यते ।

यद्रात्रौ कुरुते पापं त द्रात्रौ प्रतिमुच्यते ॥

सम्यगाचरिता सन्ध्या सर्वघविनिक्तान्तनो ।

तावत्कालं तत्रैव मनसा समाधाय यः सन्ध्यां तु समाचरेत्
तस्य सर्वेषां पूर्वोक्तानां गृहस्थधर्माणां प्रमादादतिक्रमे सन्ध्यैव
प्रायश्चित्तं नान्यत् । अतएव द्विजातीनां सन्ध्याकर्म्मैव बलवत्तरम् ।

इति हेमाद्रौ गृहस्थधर्मप्रायश्चित्तम् ।

अथ सर्ववर्णोपकारार्थं मानसस्नानमाह ।

देवलः,—

स्वस्थितं पुण्डरीकाक्षं चिन्तयेत् पुरुषोत्तमम् ।

अनन्तादित्यसङ्काशं वासुदेवं चतुर्भुजम् ॥

गङ्गचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ।

ध्वजवज्राङ्कुशालम्बा पादपद्मं सुनिर्मलम् ॥

तत्पादोदकजां गङ्गां निपतन्तीं स्वमूर्धनि ।

चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ॥

तया संचालयेद् देहं बाह्याभाभ्यन्तरं मलम् ।

तत्तत्क्षणाद् विरजो भव्ती जायते स्फटिकोपमः ।

इति मानसिकं स्नानं प्रोक्तं हरिहरादिभिः ॥

इदं स्नानवरं दिव्यं मन्त्रस्नानात् शताधिकम् ।

योनित्यमाचरेदेवं स वै नारायणः स्मृतः ॥

कालमृत्युमतिक्रम्य जीवत्येव न संशयः ।

इडा भागीरथी गङ्गा पिङ्गला यमुना स्मृता ॥

तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णाख्या सरस्वती ।

ज्ञानरुदे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ॥

(१) ध्वजवज्राङ्कुशालम्बा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्तत्क्षणात् विरजो भव्ती इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) इदं स्नानं वरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ।
 अच्युतोऽहमनन्तोऽहं गोविन्दोऽहमहं हरिः ॥
 आनन्दोऽहमशेषोऽहमजोऽहममृतोऽहमहम् ।
 नित्योऽहं निर्विकल्पोऽहं निर्विकारोऽहमव्ययः ॥
 सच्चिदानन्दरूपोऽहं परिपूर्णोऽस्मि सर्वदा ।
 ब्रह्मैवाऽहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावयेत् ॥
 एवं यः प्रत्यहं स्नात्वा मानसं स्नानमाचरेत् ।
 स देहान्ते परं ब्रह्मपदं याति न संशयः ॥

इति हेमाद्रौ मानसस्नानविधिः ।

अथ निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अमायाञ्च पितृश्राद्धे तीर्थयात्रासु सर्वदा ।
 क्षताशौचे बन्धुमृतौ पक्षद्वयहरेर्हिने ॥
 अशुचिर्मांसमध्ये च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
 देवालये सभास्थाने तथा कर्मसु भाषणे ॥
 दुःखान्विते बहुजने तथैवोत्पातदर्शने ।

राजभङ्गे प्रजाक्षोभे गुरुदेवार्चनेषु च ।

व्रताचरणकाले तु पुराणश्रवणे तथा ।

ताम्बूलं भक्षयेद्यस्तु 'स' विष्ठाशी भवेदिह ।

महाराजविजये—

इक्षुं^१ फलञ्च मूलञ्च ताम्बूलं पयश्चीपधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कर्त्तव्या ब्रह्मयज्ञादिकाः^२ क्रियाः ॥

एतद्वचनमुक्तेषु एतेषु तिथिषु नीचव्यतिरिक्तविषयम् प्राब-
धित्तमाह ।

गीतमः—

अमायाद्वादिकालेषु यस्ताम्बूलान्तु भक्षयेत् ।

तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं जपेदष्टशतं द्विजः ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति विष्ठाशी जायते भुवि ।

इति हेमाद्रौ निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

(१) विष्ठासमभिष्टं शृप इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इक्षुरूपः फलं मूलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्मयज्ञानादिकाः क्रिया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ तुलादिषोडशमहादानानामितरदानानाञ्च प्रति-
ग्रहीतृणां आचार्यादीनां प्रायश्चित्तं ब्रुवन्
तत्रादौ तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ऋणापकर्षणार्थं वा उत यागार्थमेव वा ।

द्विजः प्रतिग्रहं कृत्वा तदूर्ध्वं स्नानमाचरेत् ॥

देवस्वामी,—

तुलाप्रतिग्रहीता च पूर्वजोविषयातुरः ।

सोऽरखे निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा न च लज्जपादते ।

तुला त्रिविधा स्वर्णमयी रजतमयी रत्नमयी च, तासां प्रति-
ग्रहे आचार्यब्रह्मणोर्निष्कृतिर्नास्ति, तथाऽपि मुनिभिः कुत्राऽपि
च निष्कृतिर्दृष्टा, तदेवाह ।

मार्कण्डेयः,—

तासाम् प्रतिग्रहे विप्र ऋणयागादिभिर्विना ।

रौरवे नरके घोरे ऋत्विग्भिः सह मज्जति ॥

ऋत्विजो ब्रह्मा सदस्यः दास्या जापको होतारश्च

(१) नास्ति इति कीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तुला द्विविधा रजतमयी रत्नमयी च इति कीत-पुस्तकपाठः ।

देवीपुराणे—

आत्मतुल्यः सुवर्णं यः प्रतिगृह्य धनोत्तरः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥

कूर्मपुराणे,—

काश्यादिपुण्यतीर्थेषु उपरागादिसम्भवे ।
प्रतिगृह्य तुलां रात्रिः सहस्राब्दं पिशाचतां ॥

गारुडपुराणे,—

श्रीशैले हेमकूटे वा अचले गन्धमादने ।
अहोबले वेङ्कटाद्री काश्यादिषु विशेषतः ॥
सूर्यापरागकालेषु अन्यकालेषु पर्वसु ।
प्रतिगृह्य तुलां विप्रो रात्रौ यो भोगलोलुपः ॥
सोऽरक्षे निर्जले देशे वृत्तिहीनो निराश्रयः ।
सहस्राब्दं भवेद्रक्षः नवलक्षजपादृते ॥

नवलक्षजपो गायत्र्याः ।

ब्रह्माण्डे,—

सेत्वादिपुण्यतीर्थेषु उपरागेषु पर्वसु ।
यः पूर्वजोऽनुगृह्णीयात् तुलां राजसुताद् यदि ॥
भवेद्रक्षः सहस्राब्दं वृत्तिहीनो निराश्रयः ।
निष्कृतिस्तस्य गायत्र्याः नवलक्षजपादिना ॥

तदशक्तौ लिङ्गपुराणे,—

वाणिज्यस्याष्टमं भागं कृषेर्विंशतिमं तथा ।

प्रतिग्रहे^१ चतुर्थींशं दत्त्वा पापैर्न लिप्यते ॥

तदेवाऽऽह मार्कण्डेयः,—

वाणिज्यस्याष्टमं भागं भागं विंशतिमं कृषेः ।

प्रतिग्रहे^१ चतुर्थींशं दत्त्वा विप्रो न दोषभाक् ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति दानैर्वा तीर्थसेवया ।

इति ।

महाराजविजये,—

यदा प्रतिग्रहस्तस्य तदा पातित्यमर्हति ।

सन्ध्यादिनित्यकर्मणि^२ विलुम्पन्ति न संशयः ॥

सावित्रीपतितं विद्यात् पुनः संस्कारमर्हति ।

स्कन्दपुराणे,—

प्रतिगृह्य तुलामाशु नवलक्षं जपेद् बुधः ।

व्ययं कृत्वा चतुर्थींशं यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ॥

प्रयुतेनाऽभिषेकस्य शम्भोरुद्रविधानतः ।

तदर्थं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसस्पतेः ॥

होतृणां द्वारपालानां पाठकानां महामुने ।

जापकानामिदं प्रोक्तं तयोरर्हं विवक्ष्य इति ॥

(१) प्रतिग्रही चतुर्थींशं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विफलानि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तयोर्ब्रह्मसदस्ययोरदं सर्वेषां प्रायश्चित्तं मुनिभिर्दर्शितम् ।

अन्यथा दोषमाह—

ब्रह्माण्डे,—

उग्रचेत्रेषु तीर्थेषु पुण्यकालेषु पर्वसु ।

भोगासक्तसुलां धृत्वा अकृत्वा निष्कृतीरिमाः ॥

तदाचार्यः सहस्राब्दं भवति ब्रह्मराक्षसः ।

तद्ब्रह्मा च सदस्यश्च कोटिकौ 'नाम राक्षसौ ॥

होतारः प्रेतभूताः स्युर्द्वारपाला महोदराः ।

पाठकाः क्रूरवाचः स्युः कुष्माण्डा जापका मताः ॥

अकृत्वा निष्कृतिं भूप यावद्भूमौ चरन्ति हि ।

न भवन्ति हि कर्ममार्हाः न सम्भाष्याः कदाचन ॥

अहोनिष्कृतिरितैर्वा कार्या लोकप्रसिद्धये ।

तत्रापि सुलभमाह,—

मार्कण्डेयः,—

तुलाप्रतिग्रहीता च प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।

तच्चतुर्धांगभागेन परिषदिधिपूर्वकम् ॥

चतुर्धांशं धनं सर्वं चतुर्धा भागमाचरेत् ।

अनुवादे भागमेकं भागमेकं विधायके ॥

(१) ब्रह्म राक्षसौ इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

(२) क्रूरवाक्यस्या इति शेषितपुस्तक पाठः ।

(३) लोक निषिद्धये इति श्रुति शेषित पुस्तकपाठः ।

भागं परिषदि प्रोक्तं शेषं कच्छादिषु न्यसेत् ।

ततः परं विशुद्धोऽभूद् इहलोके परत्र च ॥

ब्रह्मराक्षसनिवृत्तिः कृत्वा यागादिकं सुधीः ।

पुनः संस्कारविधिना अभ्यसेद्देदमातरम् ॥

ब्रह्मोपदेशं तत्रैव कुर्यादाचार्यवाक्यतः ।

ततः परं जपेद्देदमातरं प्रत्यहं सुधीः ॥

प्रतिग्रहपरात्रेषु विमुखी विष्णुमादरात् ।

चिन्तयन् वर्त्तयन् विप्रः सुखीह च परत्र च ॥

एवं 'कुर्याद् द्विजो यस्तु निष्कृतिं शुद्धमानसः ।

तुलाप्रतिग्रहे राजन् शुद्धो भवति नाऽन्यथा ॥

अकृत्वा निष्कृतीरिताः एकां वाऽपि नरेश्वर ।

सन्ध्यादिनित्यकर्मणि पितृकार्याणि यानि च ।

न फलन्तीह सर्वाणि भक्षणि न्यस्तहव्यवत् ।

पुनः संस्कारमात्रेण पुनरायान्ति तानि वै ।

ततः प्रतिग्रहीता तु आत्मदेहविशुद्धये ।

कुर्याद्देहं विरजाहोमं पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पूर्वजो द्रव्यलोभेन निमित्तैः पूर्वजैर्विना ।
गर्भं स्वर्णमयं 'धृत्वा ऋत्विग्भिः सह राजसः ॥

कूर्मपुराणे—

हिरण्यगर्भं गृह्णीयाद् द्विजो लोकपराङ्मुखः ।
तस्योपनयनं भूयो भवेद्वै नक्तचार्यसौ ॥

मात्स्ये—

हिरण्यगर्भं भूपालाद् भूपालद्विजवल्लभः ।
प्रतिगृह्य स शीघ्रेण नक्तचारी भवेद् भुवि ॥
ऋत्विजः कीकसा नाम पिशाचाः सम्भवन्त्यधः ।
अरण्ये निर्जले देशे ऋक्षपादमहोदराः ॥
न तेषां निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतेरपि ।
कथञ्चिद् निष्कृतिर्दृष्टा पुनर्गर्भान्नचाऽन्यथा ॥

देवीपुराणे—

दक्षिणामात्रमालभ्य प्रधानं संपरित्यजेत् ।
तथाऽपि यागधर्मादीन् कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
शेषे यद्यतिमोहेन हृत्त्यर्थं 'लोभलोलुपः ।
तस्योपनयनं भूयो जननं गर्भगोलतः ॥

(१) कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भोगलोलुपः इति कीतपुस्तकपाठः ।

पञ्चासृतेन शश्वोर्वा अभिषेकात् प्रसुच्यते ।

अथ लज्जपो देव्या कुष्माण्डायुतहोमतः ॥

चतुर्भागव्ययेनाऽपि यज्ञोवा सर्व्वदक्षिणः ।

एवं कुर्याद् द्विजो यस्तु तस्माद् दोषात् 'स सुच्यते ॥

अभिषेकाशक्तौ दक्षिणामात्रपरिग्रहे हिरण्यगर्भग्रहणे सुलभ-
प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रधानं संपरित्यज्य यागार्थं दक्षिणां वहन् ।

तस्योपनिष्कृतिरियं^१ मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥

परिद्यूर्वा तदानीं वा स्नात्वा शुचिरलङ्घृतः ।

नीलवर्णां च गामिकां सुशीलां^२ क्षीरवत्सभाम् ॥

आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैः प्राक्षुर्खीं मार्जयेज्जलैः ।

रक्तेन वाससाऽऽच्छाद्य त्रिः परिक्रम्य यत्नतः ॥

तन्मूत्रस्थानमासाद्य जपेन्मन्त्रमिमं सुधीः ।

“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे” “हविषा विधेम”—

“विशुयौनिं” “सधर्म्मयता”मिति एताभिरनुमन्त्रयते ।

ततः परं मुहूर्त्तमात्रं स्थित्वा, “गो गर्भमात्मनो मूर्ध्नि अष्टयोनी
अष्टपुत्रा”मित्यनुवाकं पठेत् । ततः परमात्मानं पुनर्जातं मत्वा

(१) प्रसुच्यते इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्योपनिष्कृतिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) क्षीरवत्समां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

स्वयं वा पिता वा आचार्य्यो वा जातकर्माद्युपनयनं कुर्यात् ।
गां द्रव्याणि च आचार्याय दत्त्वा क्षमापयेत्, ततः परं पूतो
भवति, दक्षिणामात्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमेतद् वेदितव्यं, प्रधान-
त्यागाभावे पूर्वोक्तैरष्टलक्षजपादिभिः पूतो भवति । अन्यथा न
निष्कृतिः तदेतद्विषयमाह—

हरिसागरे—

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति अकृत्वा निष्कृतीरिमाः ।

सहस्राब्दं भवेदन्धआचार्य्यो द्रव्यलोभनः ॥

ब्रह्मा सदस्यतिथेव तदर्धं राक्षसोवने ।

डासस्थाश्च ऋत्विजश्चैव पाठका जापका अपि ॥

तयोरर्धं भवेयुस्ते राक्षसा घोररूपिणः ।

आचार्य्यार्धं जपः प्रोक्तो ब्रह्मणः सदस्यतेः ॥

तयोरर्धं होतृकाणामितरेषामिति स्थितिः ।

नागरखण्डे—

एवं हिरण्यगर्भस्य ग्रहणे निष्कृतिः पुरा ।

दृष्टा मन्वादिभिर्विप्रैः धर्मशास्त्रपरायणैः ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तैर्जलामृतैः ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यगर्भ-प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्रह्माण्डघटप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

द्विजैर्ब्रह्माण्डसंज्ञो वै घटस्त्वापत्तु तासु च ।

न धार्यः पुण्यतीर्थेषु आत्मनाशकरो महान् ॥

देवलः—

ब्रह्माण्डं यो नु गृह्णीयात् द्विजः कल्याविधिं विना ।

ऋत्विग्भिः सह दुष्टात्मा राक्षसो भवति ध्रुवम् ॥

मत्स्यपुराणे—

ब्रह्माण्डं यस्तु^१ गृह्णीयाद् राज्ञो दानाधिकारिणः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति अशीत्यब्दात्तु^२ राक्षसात् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

ब्रह्माण्डग्राही^३ तीर्थेषु पुण्यकालेषु पर्वसु ।

निष्कृतिस्तस्य नास्तीह वसुलक्षजपादृते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्त—

ब्रह्माण्डं सुखजो धृत्वा पापलोभपरायणः ।

अष्टलक्षजपादस्य निष्कृतिर्ब्रह्मराक्षसादिति ॥

(१) द्विजो गृह्णीयाद् ब्रह्माण्डं इति श्रुति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अशीत्यब्दात् राक्षसात् इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्माण्डं पुण्यतीर्थेषु इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

अष्टलक्षजपाद्देव्याः विप्रस्य ब्रह्मणोघटे ।

आसहस्राब्दपर्यन्तं इति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

तदाह—

लिङ्गपुराणे गौतमः—

ब्रह्माण्डं योद्विजोष्टृत्वा वसुलक्षजपादिह ।

पूतोभवति दुष्टात्मा इह लोके परत्र च ॥

नियतेनाऽभिषेकस्य शम्भोः पूर्ववदास्थितः ।

चतुर्भागमयं कृत्वा यज्ञं वा बहुदक्षिणम् ॥

सर्वस्वमित्यर्थः ।

पापाद्वै निष्कृतिस्तस्य ऋत्विग्भिः सहितस्य च ।

‘अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति सहस्राब्दं पिशाचतः ॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह ।

भविष्योत्तरे—

आचार्य्यो जीवको नाम भवति ब्रह्मराक्षसः ।

ब्रह्मा भवेत् परारूढः सहस्राक्षः सदस्यवान् ॥

हारस्थाः क्रूरकर्माणिः^१ पातकाः पिशिताशनाः ।

होतारः काकलास्यास्था जापकाः पादहीनकाः ॥

(१) नान्यथा इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

(२) पातका इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

आचार्यार्हं तयोः प्रोक्तं प्रायश्चित्तमिदं प्रभो ।
 द्वास्थ्यानां च तदर्थं स्याद् इतरेषाञ्च पूर्ववत् ॥
 अर्धं वा तच्चतुर्भागं व्ययं वा कुरुतेऽथवा ।
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति शतैस्तीर्थावगाहनैः ॥
 आचार्यं प्रविशेत्पापं राज्ञोदानादिकारिणः ।
 पादहीनं द्वयोः प्रोक्तं शेषं सर्वेषु संविशेत् ।
 प्रायश्चित्तैर्विना राजन् न पुनः सप्रतिग्रहात् ।
 स्नानादिदं प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा शुद्धोभवति नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्माण्डघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

आपत्समुद्भवे विप्रो न गृह्णीयादमुं तरुम् ।
 यान्यस्य सन्ति पर्णानि फलानि कुसुमानि च ॥

(१) दानैरिति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) आपत्समुद्भवे इति काशीपुस्तकपाठः ।

तावतीसु समा भूयाद्राक्षसो निर्जने वने ।

ऋत्विभिर्ब्रह्मणा सार्द्धमधःपादविवर्जिताः ॥

सौपर्ण—

न गृह्णीयाद्दिजः काऽपि बहुभिः कारणैर्विना ।

तरुमेनं पर्णवन्तं रक्षोभवति कानने ॥

दृष्ट्वा पद्भ्यां विना राजन् ऋत्विग्भिः सह निर्जने ।

यावन्ति तस्य पर्णानि तावदब्दं नराधिप ॥ इति

दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं क्रतुः, पितृभिरात्मना च कृतं ऋणं, स्वेनैव कृता अग्रहारास्तटाको वा खिलो भवति, तदुद्धरणार्थं प्रतिग्रहः एतानि निमित्तानि प्रतिग्रहे । एतेषां रक्षणार्थं सर्वधनव्यये न दोषः ।

तदाह ।

गौतमः—

कुटुम्बी प्रतिगृह्णेनं द्विजस्त्वृणविमुक्तये ।

यागार्थं स्वकृतारम्भतटाकादिविनाशने ॥

सर्वं तदर्थं सहसा व्ययं कृत्वा न दोषभाक् ।

शुद्धोभवति मानुष्ये न भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रतिगृह्ण द्विजोयसु^१ तरुमेनं गृहीभवेत्^२ ।

निष्कृतिस्तस्य नास्तीह नरकादेकविंशतेः ॥

(१) लोभात् इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सुखाप्तये इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गौतमैः ।

अष्टलक्षाद्देदमातुश्चतुर्थांशव्ययेन वा ॥

अभिषेकेण वा शम्भोर्भूमेर्वा त्रिःपरिक्रमात् ।

सेत्वादिपुण्यतीर्थेषु 'अब्दं वा स्नानमाचरेत् ॥

(एता निष्कृतयोदृष्टा मनु-नारद-गालवैः ।)

तयोरितस्य संग्रहे ब्रह्मसदस्यर्त्विजां होतृजापकपाठकानां
च प्रायश्चित्तमर्द्धांशांशेन वेदितव्यम् ।

बाहुजादेकगुणितं पादजाद्विगुणं चरेत् ।

मुखजादुक्तमानेन ऊरुजात् क्षत्रियान् नृप ॥

एताभ्यो निष्कृतिभ्यश्च गतिर्नाऽन्यत्र दृश्यते । इति

इति हेमाद्रौ कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

तुलायां गोसहस्रे च आचार्यस्य पुनर्भवः ।

आन्नद्वयोऽब्दपर्यन्तं ध्रुवं भूमौ पिशाचता ॥

(१) त्वब्दं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

() अयं पाठः खेचितपुस्तकेनास्ति ।

(२) नास्ति इति श्रौतखेचितपुस्तकपाठः ।

अन्यान्तरे—

तुलायां गोसहस्रे च आचार्यस्य पुनर्भवः ।
 आब्रह्मणोऽब्दपर्यन्तं प्रेतजोयदि पूर्वजः ॥
 'तस्य नास्ति पुनर्जन्म यावद्ब्रह्मा लयं गतः ।
 तदाचार्यस्ततोब्रह्मा सदस्योराक्षसाश्च यः ॥
 यावद्ब्रह्मा लयं याति तावत्ते सञ्चरन्त्यधः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

एका गौर्न प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन ।
 सा चेद्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

विष्णुरहस्ये—

काशीक्षेत्रे च गौतम्यां कृष्णवेणीनदीतटे ।
 श्रीगैले वेङ्कटाद्री च क्षेत्रे श्रीमत्पद्मोवले ॥
 काञ्चीक्षेत्रे च श्रीरङ्गे गोकर्णे गन्धमादने ।
 धनुष्कोट्यां महाराज तुलायां गोसहस्रकम् ॥
 प्रतिगृह्य द्विजोलोभात् दणयामैर्विना नृप ।
 पुत्रपौत्रैः परिहृतो नरके वासमश्रुते ॥ इति

स्कन्दपुराणे—

ग्रहणे संक्रमे चैव पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।
 गो सहस्रं तुलाविप्रः प्रतिगृह्य धनातुरः ॥

पूर्वोक्ता निष्कृतीरेताः परित्यज्य तु निर्व्विशेत् ।

सपुत्रपौत्रसंवीतः सहस्राब्दं निशाचरः ॥ इति

देवीपुराणे—

गोसहस्रं द्विजोष्ट्वा अकृत्वा तद्वयं सुधीः ।

सोऽरक्ष्ये निर्जले देशे कुलेन सह राजसः ॥ इति

मार्कण्डेयः—

ष्ट्वाऽग्रजो गोसहस्रं राज्ञोऽन्यस्माद्विजम्बनः ।

नवलक्षं जपेद्देव्याः पुनः संस्कारमर्हति ॥

मत्स्यपुराणे—

पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहे ।

धेनूनां यः सहस्रं च प्रतिगृह्णात्यनातुरः ॥

स भूप्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेत् ततः ।

केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

महाराजविजये—

सहस्रधेनुदाने तु आचार्य्यत्वं व्रजेद्विजः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति नवलक्षजपाद्वते ।

भूमेः प्रदक्षिणं कृत्वा केशानां वपनं पुनः ॥

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमर्हति ।

एतदशक्तौ पचान्तरमाह ।

कूर्मपुराणे—

सहस्रधेनुदाने तु आचार्य्यी यदि लोभतः ।

भूमेः प्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेत्ततः ॥

तदग्नौ महाशब्धोर्नमकैश्चमकैः शुभैः ।

कृत्वाऽभिषेकं विधिवच् 'चतुर्भागं प्रयत्नतः ॥

सर्व्वव्ययं च यागे वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

नागरखण्डे—

ब्रह्मा सदस्यः पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तार्द्धमर्हतः ।

तदर्थं द्वारपालानां पाठकानां तथैव च ॥

होतृणां जापकानाञ्च पूर्व्ववन्मुनिभिः स्मृतम् ।

तत्र विशेषमाह—

सिद्धपुराणे—

गोसहस्रे तुलायाञ्च आचार्य्योयद्वनं हरेत् ।

न कुर्यात् तद्वनं धर्म्यं पत्नीपुत्रपरिवृतः ॥

तत्पत्नीनाञ्च पुत्राणामनुजानां धनाधिपः ।

हव्यकव्येषु यो भोक्ता ये वा सखन्निवासवाः ॥

तसकच्छत्रयं तेषां निष्कृतिः कश्चितोत्तमैः ।

एतदद्दपर्य्यन्तं अतः परं निष्कृतिर्नास्ति ।

चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं तत्पुत्राणां धनागमे ।

तद्वातृणां पराकः स्याद् यदि तद् विभजिद्वनम् ॥

हव्यकव्येषु भोक्तृणामुपवासो दिनं भवेत् ।

परेद्युः प्राशनं कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

(१) चतुरवुर्त इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पत्न्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तेषां पराकः सम्प्रोक्तो ये च सम्बन्धिवान्धवाः ।

तस्य सम्भाषणादेव कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ।

तस्माच्च निष्कृतिः कार्या आचार्येण शुभेभुना ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति इह लोके परत्र च ।

तुलाप्रतिग्रहे त्वमेव वेदितव्यम् । गोसहस्रं तुला च द्वयं समं
तस्मादपरिग्रहएव वरं, उभयोर्लोकयोरतिगर्हितत्वात् ।

इति हेमाद्रौ गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

महाभारते ।

व्यासः—

शृणु धर्मंज वक्ष्यामि स्वर्णकामदुघां सक्तम् ।

योद्धिजः प्रतिगृह्णाति^१ स सदाः पतितोभवेत् ॥

तस्यैव निष्कृतिर्भूष पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।

अष्टलक्षजपाद्राजन् व्ययं^२ वाऽष्टमभागतः ॥

(१) प्रतिगृह्णातिजोयस्तु इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्ययं वाऽष्टमभागत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अभिषेकेण वा शशौर्यं चैवा सर्वदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोरपि ॥

लिङ्गपुराणे—

हिरण्यकामधुक् पूर्वं राज्ञो ज्ञेयोऽभिद्वये ।

सर्वपापक्षयकरी महापातकनाशनी ॥

अग्निकुण्डात् समुत्पन्ना पश्यतां द्युसदां सताम् ।

दृशा ब्रह्माणमद्राक्षीत् ब्रह्मा तां प्रत्युवाच ह ॥

इतश्चागच्छ भद्रं ते महीं गच्छ प्रयत्नतः ।

राजानस्तत्र वर्तन्ते 'अत्यर्थं पापकारिणः ॥

तत्र तान् रक्ष दानेन सुघोरात् पापसङ्घटात् ।

ओमित्युक्ता तथा धेनुर्भवं गतवती तदा ॥

तदा प्रभृत्यसौ धेनुः कामधुक् स्वर्णरूपिणी ।

राज्ञां पापनिवहानां वस्त्रधं पापचेतसाम् ॥

पापनिर्मोचनी 'प्रोक्ता स्वर्चिता पुण्यसङ्गमे ।

एतादृशीं पुण्यरूपां स्वर्णकामदुघां द्विजः ॥

प्रतिगृह्णाति यो^१ लोभात् स सद्यः पतितोभुवि ।

कूर्मपुराणे,—

स्वर्णकामदुहं राज्ञा स्वर्चितां शास्त्रवर्त्मना ।

प्रतिगृह्णन् द्विजो मोहात् स सद्यः स्रूतकी भवेत् ॥

(१) सङ्घर्ष इति कोतपुस्तकपाठः ।

(२) तेषां इति कोतसेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रतिगृह्णन् यदा इति कोतसेखितपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे,—

सदा पवित्रां दिव्यां^१ तां राजभिः पूजितामिमाम् ।
 न गृह्णीयात् पुण्यकाले पूर्वोक्तैः कारणैर्विना ॥
 प्रायश्चित्ती भवेत् सदाः पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।
 अष्टलक्षजपं कृत्वा प्रत्यहं विधिपूर्वकम् ॥
 धनस्याऽष्टमभागेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 अभिषेकेण वा विप्रैर्यज्ञः सर्वस्वदक्षिणः ॥
 एतेषूक्तेषु राजेन्द्र प्रायश्चित्तेन शुद्धिमान् ।
 ब्रह्मलोके परत्राऽपि शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

महाभारते—

स्वर्णकामदुहं धृत्वा द्विजो निष्कारणाश्रुने ।
 अष्टलक्षजपं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥
 धनस्याऽष्टमभागेन प्रायश्चित्तेन वा द्विजः ।
 अभिषेकेण वा शम्भोर्निःशेषऋणमोचनात् ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति द्विजो लोभाज्जनार्हणम् ।

इति नियमेन गायत्रीजपं कृत्वा स्वर्णकामधेनुप्रतिग्रहात् पूती
 भवति । तदशक्तौ धनाष्टभागेन तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तोक्तवत्
 कुर्यात् । नमकचमकैः^२ शम्भोः प्रयुताभिषेचनात् पूतो भवति ।

(१) य सर्व्वदा पवित्रा इति श्रुतसेवितपुस्तकपाठः ।

(२) नमकचमकौ इति सेवितपुस्तकपाठः ।

अथवा तेन^१ प्रतिग्रहलब्धेन धनेन निःशेषं ऋणमोचनं कृत्वा
पञ्चगव्यप्राशनं कृत्वा च शुद्धो भवति ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्याश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

हिरण्यवाजिनं गृह्णन् द्विजोलोभपरायणः ।

जन्मत्रये राक्षसत्वमनुभूय पिशाचताम् ॥

तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वमवाप्नुयात् ।

तदन्ते रोगवान् भूत्वा नरकं याति पाण्डव ॥ इति

मत्स्यपुराणे,—

हिरण्यवाजिनं धृत्वा राज्ञोदानपरायणात् ।

पुण्यकाले पुण्यदेशे द्विजोभोगलोलुपः ॥

सोऽपि देशान्तरे भूयादरक्ष्ये राक्षसस्तदा ।

तदन्ते राक्षसोभूयात् ततो नरकमाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डे—

हिरण्यवाजिनं विप्रः प्रतिशृङ्ख नराधिपात् ।

सोऽरण्ये निर्जले देशे राक्षसत्वं भवेदिह ॥

ततस्तु गर्हभत्वञ्च सोऽनुभूय ततः परम् ।

ततोव्याधिभिराकीर्णं नरके वासमश्रुते ॥

महाभारते—

हिरण्याश्वं नृपयेष्ठाद् द्विजो लोभातुरोवहन् ।

ऋणादिभिर्निमित्तर्यो विना पुण्यदिने 'स वै ॥

राक्षसत्वमवाप्नोति ततोरासभतां व्रजेत् ।

तदन्ते व्याधिना ग्रस्तस्ततो नरकमश्रुते ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्दिव्यलक्षाष्टकोटितः । इति

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्याश्वं द्विजोष्ट्वा तस्य 'निष्कृतिमाचरेत् ।

अष्टलक्षजपाद्वाऽपि नियतेनाऽभिषेकतः ॥

अष्टमांशव्ययेनाऽपि यागेर्वा सर्वदक्षिणैः ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनर्मौञ्जीविधानतः ॥

पुनःसंस्कारइत्यर्थः ।

तद्ब्रह्मा च सदस्यञ्च प्रायश्चित्तार्धमर्हतः ।

दाम्स्यास्तज्जापका राजन् अर्हन्त्यर्धाईमंगतः ॥

(१) लिङ् इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) निष्कृतोरिता इति वेक्षितपुस्तकपाठः ।

हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

६०१

अन्यथा दोषवन्तस्ते न संभाष्याः कदाचन ।

न संस्पृश्यास्वपांक्तेया नाऽलपेत्तानिह द्विजान् ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ हिरण्याश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्याश्वरथं दिव्यं पूजितं नृपसूनुभिः । *

'गृह्णाति ब्राह्मणोलोभाद् यः कश्चिद्राजवत्सभात् ॥

स मृत्वा राक्षसो घोरो निर्जने विपिने जले ।

भवत्येव सदा लुब्धः निष्ठुरं सर्व्वदा वदन् ॥

भविष्योत्तरे—

विश्वार्चीं च घृताचीं च स्त्रियौलोकविमोहने ।

अकल्पयत् पुरा ब्रह्मा हिरण्याऽश्वरथं मुदा ॥

ते आरोप्य रणक्षेत्रे नीतवान् त्रिदिवं सुरान् ।

रथं तमिन्द्रः सहसा आलोक्याऽप्सरसां गणैः ॥

आरुरोह मुदा युक्तो हतवान् राक्षसान् बहून् ।

हिरण्याश्वरथं दृष्ट्वा तद्दीप्त्या राक्षसा हताः ॥

तदन्ते दिवमासाद्य हिरण्याश्वरथेन वै ।
 ततः परं तु तत्वाजं देवेन्द्रो रथमञ्जसा ॥
 ब्रह्मा तु तमालोक्याऽथ हिरण्याश्वरथं पुनः ।
 हस्ते गृहीत्वा तं दिव्यं राजभ्यः प्रददौ मुदा ॥
 दानं कुरुत विप्रेभ्यः सर्वपापापनुत्तये ।
 वैरिहिंसाकरं दिव्यं पूजितं मन्त्रितं द्विजैः ॥
 इति तेभ्योमुदा दत्त्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 तूष्णीमास्ते ततस्तेऽपि चक्रुर्ब्रह्मनिदेशतः ॥
 तस्माद्विंसाकरं विप्रो न गृह्णीयात् कदाचन ।

शम्भुरहस्ये,—

हिरण्याश्वरथं यस्तु द्विजो गृह्णाति भूपतेः ।
 सोऽरण्ये निर्जने देशे ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥
 यावद्ब्रह्माऽसृजद्विष्वं तावद्राक्षसदेहवान् ।
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 वसुलक्षजपाद्वापि नियतेनाऽभिषेकतः ।
 अष्टमांशव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तविधानतः ॥
 तदन्ते वपनं प्रोक्तं पुनः संस्कारमर्हति ।
 एवञ्चेच्छुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तेन भूयसा ॥

(१) कीतपुस्तके चयं पाठो नोपलब्धः ।

(२) हिंसाकरमिदं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) गृह्णन् नराधिपात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अन्यथा ते न शुद्धाः स्युर्न सम्भाष्याः कदाचन ।
ब्रह्म सदस्य-द्वास्थानां ऋत्विजां पूर्ववत् प्रायश्चित्तं वेदितव्यं,
पुनः संस्कारः पूर्ववत् ।

इति हेमाद्री हिरण्यहस्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हेमहस्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

हिरण्यहस्तिनं धृत्वा पुण्यकालेषु पर्वण्डु ।
यो विप्रः 'प्रतिगृह्णाति' राज्ञो दानार्थिनो ह्यपः ॥
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति दशलक्षजपाद्वते ।
लक्षहोमेन कुष्माण्डैः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

हिरण्यहस्तिनं भूपाद् द्विजो यो लोभमोहितः ।
पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेऽप्यायतनेषु च ॥
प्रतिगृह्णाति^१ वै लोभाद् अकृत्वा निष्कृतिं पृथक् ।
सोऽरण्ये निर्जले देशे राक्षसोभवति ध्रुवं ॥

(१) लोहलोभेन इति ऋतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाति ततो लोभात् इति ऋतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्ति नवलक्षजपादृते^१ ।
 लक्षहोमेन कुष्माण्डैः शुद्धिमाप्नोति^२ 'दैहिकीम्' ॥
 अष्टमांशव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तविधानतः ।
 एतेन शुद्धिमाप्नोति अशुद्धोऽप्यन्यथा हिजः ॥
 इति ।

देवीपुराणे—

हेमहस्तिरथं धृत्वा विप्रोयदि विमोहितः ।
 निशाचरत्वमाप्नोति ऋत्विग्भिः सह पार्थिव ! ॥
 निशाचरादिमुक्तः स्यान्^३ नवलक्षजपादिह ।
 लक्षहोमेन कुष्माण्डैः शुद्धोभवति निश्चयः ॥
 केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरन् ।
 तदर्द्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसःपतेः ॥
 तदर्द्धं द्वारपालानां जापकानां तदर्द्धतः ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं हेमहस्तिरथग्रहे ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुरा देवासुरे युडे निर्मितं विश्वकर्मणा ।
 हेमहस्तिरथं दिव्यमारुरीह प्रजापतिः ॥
 जिगाय राक्षसान् सर्वान् हेमहस्तिरथेन वै ।
 हित्वा लोकं प्रपूर्णत्वादृ दृष्ट्वा कथमनुत्तमम् ॥

(१) जपादिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दैहिकी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अभूत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

वभाषे देवतामध्ये योवा कोवा भुवःस्थले ।
 पूजयित्वा द्विजाग्राय दत्त्वा मां प्रतिपद्यते ॥
 इतीरयित्वा तं दिव्यं दत्तवान् क्षपया तदा ।
 तदा प्रसूति तदयानं नृणां पापहरं महत् ॥
 पूजयित्वा द्विजाग्राय योदद्यात् स प्रजापतिः ।
 तं 'गृह्णाति द्विजो यस्तु तस्य पापं महत्तरम् ॥
 तस्यैव निष्कृतिरियं सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥

इति हेमाद्रिविरचिते हिरण्यहस्तिरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे,—

पुण्यक्षेत्रे पुण्यकाले राजा धर्मपरायणः ।
 लाङ्गलं वाऽथ पञ्चैव आत्मदोषोपशान्तये ॥
 कुर्याद्यदिह पूतात्मा पापादस्मात् प्रमुच्यते ।
 तत्र ज्ञात्वा द्विजोयच्च लोकद्वयविगर्हणम् ॥
 लाङ्गलं प्रतिगृह्णीयात् अक्षं वा पञ्च वाऽथवा ।
 ऋत्विग्भिः सह दुष्टात्मा खिलभूतेऽजलेऽजने ॥

सहस्राब्दं चरेद् रक्षः स्मरन् जन्माऽऽत्मनः सदा ।
 लाङ्गलं यो विजो गृह्णन् रात्रः कर्माधिकारिणः ॥
 स भवेन्निर्यन्ने घोरे सहस्राब्दं भवेत् तरौ ।
 राजन् आकल्पपर्यन्तं निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित् ॥
 दशलक्षजपाद् देव्याः कुत्र दृष्टा महर्षिभिः ।
 प्रधानत्वागमात्रेण यागार्थं दक्षिणां वहन् ॥
 तदर्थं मुनिभिः प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

एतद् दक्षिणाभात्रप्रतिग्रहविषयं प्रधानत्वागमाभावे लक्षजपात्
 शब्दः ।

शिवधर्मैः,—

लाङ्गलं 'यदि गृह्णीयात् सुखजो भोगलोलुपः ।
 तस्येह निष्कृतिर्नास्ति दशलक्षजपादृते ॥

एतदशक्तौ पक्षान्तरमाह,—

वशिष्ठसंहितायां—

लाङ्गलं सुखजो धृत्वा पञ्च वा ह्येकमेव वा ।
 तस्य या निष्कृतिर्वक्ष्ये शृणु नाऽन्यमनाः प्रभो ! ॥
 दशलक्षजपाद् वाऽथ प्रयुतं वा ऽभिषेचनम् ।
 चतुर्भागव्ययं वाऽपि यज्ञं वा सर्वदक्षिणम् ॥
 'कुर्यात्पापविशुद्ध्यर्थं परैद्युर्वाऽन्यदाऽपि वा ।
 मार्त्तण्डस्योदयादध्वीक् स्नानं कृत्वा यथार्हणम् ॥

(१) देवि इति लेखितपुस्तकपाठः चैव इति स्मृतपुस्तकपाठः ।

(२) एतत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नित्यकर्म समाप्याऽऽशु यावत् सूर्योदयो भवेत् ।
 तावद् गत्वा जलाधारं नदीं पुष्करिणीमपि ॥
 कण्ठदध्नजले स्थित्वा स्मरन् नारायणं विभुम् ।
 मुखमुदृत्य मार्त्तण्डं पश्यन्नुत्तानपाणिकः ॥
 अघमर्षणसूक्तं च जपन् पापविमुक्तये ।
 यावदस्तं गतो भानुस्तावत् कालं जपेत् सुधीः ॥
 मध्ये माध्याह्निकं कृत्वा ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणम् ।
 मनसा देवमाराध्य पुनर्गत्वा जलं जपेत् ॥
 प्रभातायां तु 'शर्व्व्यां पूर्व्ववद् व्रतमाचरेत् ।
 एवं तु मण्डले पूर्णे विरजाहोममाचरेत् ॥
 उपोष्य दिनमेकञ्च पञ्चगव्यं पिवेत्ततः
 सायं सन्ध्यामुपासित्वा सायं होममनन्तरम् ॥
 मौनं त्यक्त्वा तदा राजन् फलाहारं समाचरेत् ।
 उत्तमं यावकं भवेदद्यवा मुद्रभक्षणम् ॥
 अधःशायी भवेत्तत्र कृतं पापमनुस्मरन् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् तेभ्योदत्त्वा च दक्षिणाम् ।
 पश्चात् स्वयं प्रभुञ्जीयात् तद्विप्रानुज्ञया सह ॥

“सर्व्वेषु वा येषु लोकेषु सृत्युर्वीन्वायत्ता” इत्यघमर्षणसूक्तम् ।
 श्रीपासनाग्नी तिलैः सक्तुभिर्वा जुहोति, “सरसासी”ति मन्त्रै-

विरजाहोमः । पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चविधानं एतत् प्रायश्चित्त-
माचार्यस्य । सर्वेषां पुनः प्रायश्चित्तमाह ।

मात्स्ये—

ब्रह्मा सदस्पतिश्चोभी तदर्हं भागमर्हतः ।

डाःस्थानां च तदर्हं स्यात् तदर्हमितरेषु वै ॥

प्रायश्चित्तविधियेषां नाऽत्यद्या गतिरस्ति हि ।

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह

गौतमः—

तुलायां गोसहस्रेषु लाङ्गले चैव ऋत्विजः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वन्तो न तैः सम्भाषणं चरेत्^१ ॥

न तेषां दर्शनं कुर्याद् एतैः सह न संविशेत् ।

महादानेषु सर्वेषु प्रायश्चित्तमुदोरितम् ॥

तदकृत्वा द्विजोर्गर्वाच्चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

न योग्यो हव्यकव्येषु न सम्भाष्यः^२ कदाचन ॥

सोऽनुभूय महत्पापं ऋतेऽहनि परत्र च ।

इह जन्मनि चाण्डालः परत्र ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्मादेवं प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

इति हेमाद्रौ लाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) विना इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सम्भाष्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

यो राजा मण्डलं रज्जेवर्षाशास्त्रानुसारतः ।
सोऽपि स्वर्गमवाप्नोति किमन्यैर्दानसागरैः ॥
तथापि कुरुते पापं विप्रग्रामेषु सर्व्वदा ।
देवद्रोहं जनद्रोहं विप्रद्रोहं महत्तरम् ।
चाण्डालादपि सर्व्वत्र धनार्जनमितीरितम् ।
दुष्टदण्डश्च सर्व्वत्र तथा निष्ठुरभाषणम् ॥
न दानं पुण्यकालेषु 'रागसेवा हि सर्व्वदा ।
व्रतत्यागोऽसदाचारो नृषु वित्तार्जनं महत् ॥
ब्रह्महत्यादिपापानां^१ मनसा चिन्तनं^२ सदा ।
एवमादीनि पापानि राज्ञः सन्ति दिने दिने ॥
एतत्पापविशुद्ध्यर्थं धरादानं समाचरेत् ।
अभ्यर्थं गन्धवस्त्राद्यैर्य्यराजा पुण्यसङ्गमे ॥
विप्रसात् कुरुते यत्तु तस्य चान्तो न विद्यते ।
धरामेतां तु योऽष्टहन् पुण्यकालेषु पर्व्वसु ॥

(१) रज्जते वज्रि सर्व्वदा इति श्रुतिपुस्तकपाठः रजते वज्रि इति लेखित-
पुस्तकपाठः ।

(२) पापानि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चिन्तयन् सदा इति लेखित श्रुतिपुस्तकपाठः ।

तस्य विप्रस्य नाऽस्तीह न पुनर्जन्म राक्षसात् ।

ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः सावित्रीदानमेव च ॥

ततः परं जपेद् देव्याः दशलक्षमनन्दितः ।

पद्मपुराणे —

धरामभ्यर्चितां राज्ञो धर्मशास्त्रानुसारतः ।

यो विप्रः प्रतिगृह्णीयाद् धनलोभपरायणः ॥

यज्ञादिकमकृत्वा 'स भवति ब्रह्मराक्षसः ।

दशलक्षजपाद् देव्यास्तस्य निष्कृतिरीरिता ॥

पुनःसंस्कारविधिना गायत्रीं वेदमातरम् ।

गृह्णीयाद् विप्रमुख्येभ्यस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डे—

अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्धरित्रेण सा महीभुजा ।

दीयते विप्रवर्याय^१ सर्वपापानुत्तये ॥

राज्ञा दत्तां धरामिनां निष्कारणतया द्विजः ।

पुण्यकालेषु गृह्णीयाद् यो यत्रैव महास्थले ॥

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कदाचिद् ब्रह्मराक्षसात् ।

निष्कृतिस्तस्य कथिता दशलक्षजपादिह ॥

उपदेशः पुनः कार्यो ब्रह्मणो ब्रह्मलोकभाक् ।

जप्तव्या तेन सावित्री पुनः संस्कारमादितः ॥

(१) चेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रवर्येभ्य इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

अन्यथा स न योग्यः स्यादव्यक्तव्येषु कर्मसु ।
 असम्भाष्यो ह्यपांक्त्यो न तेन सह संविशेत् ॥
 सदस्यव्रज्जणोरर्हं हास्यानाञ्च तदर्हकम् ।
 तदर्हं जापकानाञ्च होतॄणां च तथैव च ॥
 मार्जनं सर्वदानानामाचार्याणां स्वयम्भुवा ।
 उक्तं पुरा देवमध्ये लोकस्याऽस्य हितैषिणा ।
 अन्यथा मृत्युमाप्नोति कुर्यादेवं प्रयत्नतः ॥

इति हेमाद्रौ धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः,—

पुरा 'स्वयम्भुवा राजन् लोकानां हितकाम्यया ।
 विश्वचक्रमिदं सृष्टं राज्ञां पापापनुत्तये ॥
 स्यावरा जङ्गमाद्यैव देवराक्षसपन्नगाः ।
 यक्षाः पिशाचाः कुष्माण्डा विश्वचक्रं समाश्रिताः ॥

(१) प्रतिग्रहा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अस्मिन्नि लेखितपुस्तकपाठः ।

कालस्त्युहरं चेदं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 राज्ञां श्रेयस्करं दिव्यं विश्वचक्रमिदं द्विजाः ॥
 निर्भ्रायं लोकं गतवान् हंसारूढश्चतुर्मुखः ।
 मान्धातुप्रमुखान् दृष्ट्वा क्षितिपालान् महीजसः ॥
 ददौ परमया भक्त्या विप्रेभ्यो दीयतामिति ।
 इत्युक्त्वा तांस्तदा दत्त्वा पुनर्लोकं जगाम ह ॥
 तदा प्रभृत्यदश्चक्रं पूज्यते राजभिः सदा ।
 दीयते विप्रवर्येभ्यः सर्वश्रेयोपपत्तये ॥

कूर्मपुराणे,—

योराजा ब्रह्मणा दत्तं विश्वचक्रं महत्तरम् ।
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्धर्ममार्गोपदेशतः ॥
 विप्राय वेदविदुषे 'ददाति पुण्यसङ्गमे ।
 तस्य पुण्यस्य लेशं वा मया वक्तुं न शक्यते ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 स्थित्वा स ब्रह्मणो लोके पुनर्भुवमुपागतः ॥
 चक्रवर्त्तित्वमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ।

भारते,^१—

एतादृशं विश्वचक्रमर्चितं राजवल्लभैः ।
 दत्तं^२ विप्रोऽनुगृह्णीयात् यदि निष्कारणादिह ॥

(१) दत्त्वाचेत् इति श्रुतलोखितपुस्तकपाठः ।

(२) महाभारते इति लोखितपुस्तकपाठः ।

(३) दत्त्वा इति लोखितपुस्तकपाठः ।

न तस्य पुनरावृत्ती राक्षसाद् ब्रह्मनामकात् ।
 कथञ्चिन् निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 अरण्ये निर्जले स्थित्वा मण्डले^१ वायुपूरितः^२ ।
 तत्र त्रिषवणं स्नानं कुर्वन् सन्ध्यादिकाः क्रियाः ॥
 मार्त्तण्डोदयमारभ्य यावत् सूर्योत्थं गतः ।
 तावज्जपेच्च सावित्रीं तिष्ठन्नुत्तानपाणिकः ॥
 रवौ मध्यं गते तत्र माध्याह्निकमथाऽऽचरेत् ।
 पुनर्जपेच्च सावित्रीं यावदस्तं गतोरविः ॥
 तावद्द्विरम्य नियमादवभृच्चो वायुभक्षकः ।
 तदग्रक्तौ^३ फलाहारः केवले स्वण्डिले स्वपेत् ॥
 एवं मण्डलमावर्त्य तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।
 विश्वचक्रं द्विजोष्ट्वा निर्निमित्तेन लोभतः ॥
 अरण्ये निर्जले देशे राक्षसोऽभूद्भयङ्करः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिः सहस्राब्दान्महाभयात् ॥
 कथञ्चिन् निष्कृतिर्दृष्टा वसिष्ठेन महात्मना ।
 चतुर्भागव्ययं कृत्वा प्रायश्चित्तविधानतः ॥
 पुनः संस्कारविधिना पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 ब्रह्मोपदेशं सावित्रीमभ्यसेद्विजपुङ्गवात् ॥

(१) मण्डलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वायुपूरितेः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदग्रक्त इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तेषां वै इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्रयुतेनाऽभिषेकेण निष्कृतिस्तस्य नाऽन्यथा ।
 तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसस्पतेः ॥
 द्वास्स्थानां जापकानां च तयोरर्धं प्रकल्पयेत् ।
 विश्वचक्रं महद्भूतं सर्वपापहरं परम् ॥
 मृत्युदं तद्गृहीतृणां दातुः श्रेयःप्रदं सदा ।
 प्रायश्चित्तमिदं विप्र^१ विश्वचक्रधृतां नृणाम् ॥
 एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कल्पवल्ली सुरैः पूज्या उद्भवा क्षीरसागरे ।
 विष्णुप्रियकरी नित्यं सर्वथा सर्वदा नृणाम् ॥
 लक्ष्मीरूपामिमां वल्लीं पूजयित्वा नराधिपः ।
 पुण्यकालेषु संक्रान्तौ व्यतीपाते च वैष्टुतौ ।
 विप्रायाऽध्यात्मविदुषे यो^२ दद्यात् स जनार्दनः ॥

(१) विप्रः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) योहि दद्याज्जनार्दनः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

महानारदीये—

लतामिमामब्धिभवामर्चयित्वा जनाधिपः ।
 पुण्यकालेषु तीर्थेषु विप्रसात् कुरुते यदि ॥
 षष्टिकोटिजनैर्युक्तो मातृतः पितृतस्तथा ।
 विष्णुलोकं समासाद्य स्थित्वा तत्र चतुर्युगम् ॥
 पुनर्भुवमुपागम्य धनवान् क्षितिपालकः ।
 ब्रह्मज्ञानमुपागम्य पद्मार्चिर्वर्णमाप्नुयात् ॥

विष्णुरहस्ये—

दत्तामिमां कल्पलतां राजभिः पूजितां शुभाम् ।
 यो गृह्णीयाद् द्विजःकामात् स भवेद् राक्षसोवने ॥
 यावत् तिष्ठन्ति ज्योतींषि तावत्तिष्ठन्ति राक्षसाः ।

लिङ्गपुराणे—

इमां कल्पलतां दिव्यां पूजितां राजवल्लभैः ।
 दत्तां पर्वसु कालेषु द्विजो यस्तां प्रतिग्रहेत् ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिश्चिराद् ब्रह्मराक्षसात् ।
 तद्ब्रह्मा तत्सदस्यश्च तद्वास्था जापका अपि ॥
 राक्षसाः क्रूरकर्माणो भवन्त्यपि हि तत्क्षणात् ।
 सहस्रञ्च तदर्धञ्च तदर्धं वै यथाक्रमम् ॥

कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवद्देदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निवृत्तिं इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः । (२) सदर्थैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेद् इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

गरुड़पुराणे—

लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरोदकार्णवाः ।
जम्बूद्वीपश्च प्लक्षश्च शाल्मलीद्वीप एव च ॥
कुशद्वीपश्च क्रौञ्चश्च शाकः पुष्करएव च ।
एते द्वीपाः समुद्राणां मध्ये तिष्ठन्त्यनामयाः ॥
प्लक्षद्वीपे महापुण्ये मेरुश्च हिमवान् गिरिः^(१) ।
(मेरुश्च हिमवान् शैलः) कैलासो गन्धमादनः ।
महेन्द्रो मलयः शैलस्त्रिशूलौयो महान् गिरिः ॥
त एते सप्तशैलाश्च लवणोदधिमध्यगाः ।
जम्बूद्वीपे मनुष्या ये वसन्त्यत्र निरामयाः ॥
प्लक्षद्वीपे महापुण्ये तुरङ्गास्त्र्याः वसन्त्यधः ।
तथैव^(२) शाल्मलीद्वीपे किन्नराः सन्ति कामिनः ॥
कुशद्वीपे महाराज वसन्तीच्छाविहारिणः ।
क्रौञ्चद्वीपे महापुण्ये तिष्ठन्ति पितरस्तथा ॥
शाकद्वीपे महापुण्ये विश्वेदेवा वसन्त्यधः^(३) ।
वसन्ति पुष्करद्वीपे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥

(१) हिमवान् जलात् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

() अयं पाठः श्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) तदेव इति चेन्नितपुस्तकपाठः ।

(३) वसन्त्यध इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

मर्त्या 'अशनमिच्छन्ति प्रत्यहं मुनिवत्स्रम ।
 तस्माद्वाऽस्ति प्रभावश्च निग्रहानुग्रहौ नृणाम् ॥
 तुरङ्गास्यास्तथा राजन् वारे वारेऽन्नकाङ्क्षिणः ।
 किन्नराः पद्ममात्रेण अग्रन्त्यन्नं सक्तसक्तत् ॥
 कुशद्वीपगतानां तु विंशत्या दिवसैर्दिनम् ।
 क्रौञ्चद्वीपे तु पितरः सक्तन्मासानुभोजिनः ॥
 शाकद्वीपे तु शृणु मे विश्वेदेवा महाबलाः ।
 विप्रयात्रेषु भुञ्जन्ति आदार्हा यत्र जन्तवः ॥
 देवाश्च पुष्करे द्वीपे प्रतिवर्षं प्रभोजिनः ।
 एते समुद्राः पुण्यार्हास्तद्दानं पृथिवीपतिः ॥
 निष्कामनतया कुर्वन् स नृपः पुरुषोत्तमः ।
 सूर्यसोमोपरागेषु पुण्यकालेषु पर्वसु ॥
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे यः कुर्यात् पृथिवीपतिः ।
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैः सागरान् सप्त संख्यया ॥
 कुलमुदृत्य सहसा दशपूर्वं दशावरम् ।
 वेकुण्ठे वासमासाद्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ॥
 मुखजोधनलोभाद् यो गृह्णीयात् सप्तसागरम् ।
 कुलेन सहैयुक्तः स राक्षसोऽभूदनेऽजले ॥

(१) दर्शनमिच्छन्ति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) धनलोभेन यो गृह्णीयात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कुलेन सहसायुक्त इति लेखितपुस्तकपाठः ।

यागार्थं दक्षिणां गृह्णन् प्रधानत्यागमाचरन् ।

यागे सर्व्वं व्ययं कुर्यान्नाऽस्ति तस्य पिशाचता ॥

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा इह लोके परत्र च ।

पूतोभवति राजेन्द्र नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

लिङ्गपुराणे—

योविप्रः पृथिवीपालादगृह्णीयात् सप्तसागरम् ।

कुलेनैकेन संवीतो राक्षसोऽभून्महावने ॥

अशेषयित्वा तद्रव्यं यागं कुर्याद्विजोयदि ।

तस्य नाऽस्ति पिशाचत्वं इह लोके परत्र च ॥

नागरखण्डे—

यो विप्रः पुण्यकालेषु रात्रा दत्तं सुखामये ।

सप्तसागरदानञ्च प्रतिगृह्णाति'नातुरः ॥

राक्षसत्वं भवेत्तस्य न पुनर्जन्म राक्षसात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं कुर्याद्वादशतप्तकान्' ॥

तस्योपनयनं भूयोगायत्रीदानमेव च ।

कुर्याद्ब्रह्मोपदेशञ्च पुनःसंस्कारमर्हति ॥

गारुडपुराणे—

विप्रोयदिह मूढात्मा गृह्णीयात् सप्तसागरम् ।

स सद्यः पतितोभूयात् पुनःसंस्कारमर्हति ॥

(१) प्रतिगृह्णाधनातुरः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) द्वादश तप्तमाचरेद् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तद्दोषप्रशमायाऽलं कुर्याद्वादशलक्षकम् ।
 चतुर्भागव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।
 पुनः संस्काररूपेण कुर्याद्ब्रह्मोपदेशकम् ॥
 व्यवहारसमीभूयादिह लोके परत्र च ।
 ब्रह्मा सदस्यस्तस्यार्धं प्रायश्चित्तमिहाऽर्हतः ॥
 तयोरर्हन्तु द्वांस्थानां जापकानां तथा क्रमात् ।
 प्रायश्चित्तमिदं कार्यं सागराणां प्रतिग्रहे ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति पतितोऽभून्न संशयः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रौ सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वायुपुराणे,—

पुरा चर्ममयी धेनुर्निर्मिता विश्वकर्मणा ।
 सर्वपापहरी पुष्पा भोगमोक्षप्रदायिनी ॥

तामर्चयित्वा 'यो राजा पुष्यकालेषु पर्वसु ।

दद्यात्तां विधिवद्विप्रवर्यायाऽध्यात्मवेदिने ॥

स राजा कुलसंयुक्तो माहृतः पिबतस्तथा ।

यावन्ति धेनुरोमाणि तावत्कालं वसेद्विवि ॥

ततस्तु भुवमासाद्य चक्रवर्त्तित्वमागतः ।

ततो ज्ञानमवाप्यैव ब्रह्मणा सह मोदते ॥

देवीसारे,—

धृत्वा चर्ममयीं धेनुं पुष्यकाले च राजभिः ।

दत्तां विप्रोऽनुगृह्णीयादनभोगपरायणः ॥

सप्तजन्मसु राजेन्द्र विपिने निर्ज्जनेऽजले ।

कृतं पापमनुस्मृत्य स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्य निष्कृतिरद्यापि देव्या द्वादशलक्षतः ।

तस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमर्हति ॥

कूर्मपुराणे—

योधर्त्ता चर्मणोधेनुं द्विजोदत्तां नृपात्मजैः ।

पूजितां पुष्यकालेषु न भूयोराक्षसान्नरः^१ ॥

तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा देव्या द्वादशलक्षतः ।

ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यो गायत्रीदानमेव च ॥

(१) गां राजा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) निर्ज्जने वने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राक्षसोन्नर इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पुनः संस्कारमात्रेण पूतोभवति चोभयोः ।

अन्यथा पतितं विद्यान्त्रालपेत्तं कदाचन ॥

पराशरः,—

मुखजो योऽनुगृह्णीयाद् धेनुं 'दत्तां नृपात्मजैः ।

अहणादिषु कालेषु पुण्यतीर्थेषु तेषु च ॥

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति चतुर्भागव्ययादिह ।

प्रायश्चित्तविधानेन शुद्धीभवति पापतः ॥

देव्या द्वादशलक्षेण नियतेनाऽभिषेकतः ।

शुद्धिं परामवाप्नोति पुनः संस्कारतः सुधीः ॥

ब्रह्मोपदेशोगायत्रीप्रदानं विरजाहोमश्चाऽत्रैव दर्शितः । ब्रह्म-
सदस्वयोस्तदङ्गम् । पूर्व्ववत् ऋत्विजामपि । अपमृत्युत्तरण-
मार्जनमत्राऽपि योज्यम् ।

तथा गारुडपुराणे,—

तुलायां गोसहस्रे च पञ्चलाङ्गलसंयुते ।

विश्वचक्री चर्मधेनौ महाभूतघटघडे ॥

हेमहस्तिरथै चैव आचार्यं मृत्युराविशेत् ।

तस्मात् तस्मार्जनं कर्म मृत्युत्तरणहेतवे ॥

तदानीं वाऽपरिदुर्वा पक्षे वा पञ्चमेऽहनि ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमर्हति ॥
 व्यवहारक्षमोभूयाद् उभयोर्लोकयोरपि ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति न मुक्तिर्न ह्यराक्षसात् ॥

इति हेमाद्रौ चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः,—

महाभूतघटस्याऽस्य प्रायश्चित्तमिदं शृणु ।
 येन पूतोभवेद् विप्रस्तदहं कथयामि ते ॥
 तं च भूतघटं गृह्णन् विप्रोभवति राक्षसः ।
 सहस्राब्दं^१ वसेद्घोरे निर्जले निर्जने वने ॥
 तुलादीनि च दानानि योराजा कर्तुमुद्यतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकमवाप्नुयात् ॥
 पूजितैर्भूमिपालैस्तं महाभूतघटं शुभम् ।
 गृह्णाति^२ मुखजोलोभात् तस्य नाऽस्तीह निष्कृतिः ॥

(१) भवन् इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) वने इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) घृत्वा य इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

पुरा वृत्रवधे राजन् विडोजा विप्रहृत्यया ।
 पौडितः शरणं गत्वा धिषणं स्वपुरोहितम् ॥
 उवाच वचनं पश्चात् तद्दोषोपरमाय वै ।
 गुरुस्तं पुनरप्याह लोकानुग्रहकाम्यया ॥
 राजानः क्रूरकर्माणोराज्यार्थं धनलोभतः ।
 मातरं पितरं पुत्रं घ्नन्ति वा भ्रातरं तथा ॥
 किं न कुर्वन्ति कामान्धाः किं न कुर्वन्ति पापिनः ।
 किं न कुर्वन्ति भूपालाः किं न कुर्वन्ति योषितः ॥
 तस्मादेतद्दिशुद्दयं तथा राजन्यशेखर ! ।
 कर्त्तव्यः पुण्यकाले तु महाभूतघटः सक्तः ॥
 यस्याऽऽचरणमात्रेण मुक्तोभवति किल्बिषात् ।
 तथेति वृत्रहा सद्यः पुण्यकाल उपागते ॥
 यत् प्रोक्तं गुरुणा 'पूर्वं' विधिना तच्चकार ह ।
 विप्रहृत्या गता सद्यः किमन्यैरुपपातकैः ॥

मत्स्यपुराणे,—

पुण्यकालेषु जन्मर्त्तं यो राजा धर्म्मवत्सलः ।
 महाभूतघटं सम्यगर्चयित्वा हिजम्बने ॥
 दद्यान्निष्कामतो राजन् तस्य नाऽस्ति पुनर्भवः ।

लिङ्गपुराणे—

अर्चितं पुण्यकालेषु भूपालेन महात्मना ।
 योग्यह्नाति द्विजः^१ सोऽपि अरण्ये ब्रह्मराक्षसः ॥
 लक्ष्माचं जपेद्देव्याः संख्यया परिशुद्धये ।
 तस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥
 नियुतेनाऽभिषेकेण चतुर्भागव्ययेन वा ।
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति ब्रह्मराक्षसदेहतः ॥

मत्स्यपुराणे,—

अर्चितं पुण्यकालेषु पर्वसु संक्रमेषु च ।
 महाभूतघटं विप्रोग्रहीयाद्वर्त्ममार्गतः ॥
 तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति गायत्र्या लक्षसंख्यया ।
 उपायनं^२ पुनः कुर्यात् पुनः संस्कारमेव च ॥
 इह लोके परत्रैव शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
 तदर्थं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसंस्पतेः ॥
 द्वास्थानां जापकानां च तयोरर्थं प्रकल्पयेत् ।
 महाभूतघटस्याऽस्य प्रायश्चित्तमिदं द्विजः ॥
 यः कुर्याद्विजगार्हूल ! सोऽपि मुक्तो न संशयः ।
 पुनः संस्कारहीनस्य प्रायश्चित्तं तु निष्फलम्^३ ॥

(१) यो गृह्यन् पुर्वजः इति श्रुतिं लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुण्यकालेन पुण्यकालेषु पर्वसु । इति श्रुतिपुस्तकपाठः ।

(३) उपनयनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) संस्कारहीनेन प्रायश्चित्तेन निष्फलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्महत्यायुते विप्रे न पुनन्तीह सत्क्रियाः ।
 अलं कृतं प्रयत्नेन सुराभाण्डमिवाऽपगाः ॥
 प्रायश्चित्ते कृते राजन् सन्तुष्टाः सर्वदेवताः ।
 ऋषयः पितरो देवाः सन्तुष्टाः स्युर्नसंशयः ॥
 सन्तुष्टेष्वेषु सर्वेषु सन्तुष्टोऽभूज्जनार्दनः ।
 महापातकजालानि प्रायश्चित्तं दहत्यहो ॥
 दुरन्नं दुष्टसंसर्गं दुर्दानं दुष्प्रतियहम् ।
 प्रायश्चित्तं दहत्याऽऽशु तूलराशिमिवाऽनलः ॥
 प्रायश्चित्तविहीनेन द्विजेन विदुषा मुने ।
 तेन कार्यं किमस्तीह तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

इति हेमाद्रौ महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं तुलापुरुषादिदानेष्वर्चाचार्य्यब्रह्मर्त्विजां
 अपमृत्युत्तरणमार्जनमाह—

स्कन्दपुराणे,—

तुलापुरुषे लाङ्गले गोसहस्रप्रतिग्रहे ।
 विश्वचक्रे चर्मधेनौ सप्तसागरसंग्रहे ॥

महाभूतघटग्राहे आचार्यं मृत्युराविशेत् ।
 'तदानीमपरिद्यूर्वा पञ्चमे पक्षसंज्ञिते ॥
 मासे वाऽथ त्रिमासे वा वक्षरे पूर्णतां गते ।
 तस्मादेतत् प्रकर्त्तव्यं अपमृत्यूपशान्तये ॥

भविष्योत्तरे,—

राज्ञां^१ पापानि यावन्ति ब्रह्महत्यायुतानि च ।
 सप्तजन्मार्जितानीह मिलित्वा तानि सर्व्वशः ॥
 पापान्येतानि राजेन्द्र पिशाचाः सम्भवन्त्यतः ।
 खेचरी दुर्भरी भृङ्गी खेटरी लम्बनस्तनी^२ ॥
 पञ्चैतानि^३ महाभूता आचार्यनिधनप्रदाः ।
 राज्ञः श्रेयस्करा नित्यं आयुर्वर्द्धनकारिणः ॥
 तुलासहस्रे गोदाने^४ लाङ्गले सप्तसागर ।
 विश्वचक्रे चर्मधेनौ महाभूतघटे तथा ॥
 दानेष्वेतेषु कर्त्तारं त्यक्त्वाऽऽकाशमुपाश्रिताः ।
 आचार्यं प्रविशन्त्येनं ब्राह्मणं वा नरेश्वर^५ ॥

(१) इदानीं वा परेद्यूर्वा इति ऋतपुस्तकपाठः ।

(२) राज्ञ इति ऋतपुस्तकपाठः ।

(३) लम्बनस्तनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) एताश्च इति ऋतपुस्तकपाठः ।

(५) तुलासहस्र गोदानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) नरेश्वरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

वायुरूपेण सहसा हतभीत्या जनागमे ।

'तत्पत्नी वा सुतोवाऽपि स्वयं वा सृत्युमाप्नुयात् ॥

तत्परिहारमाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

तदानीं वा परेद्युर्वा अपरेद्युरथाऽपि वा ।

स्नात्वा शुचिरलङ्घ्य दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ॥

आचार्यं वरयेत् प्राज्ञमपसृत्युपशान्तये ।

प्राङ्मुखः स्वयमासीनः द्वितीयोदङ्मुखस्ततः ॥

कांस्थपात्रं पञ्चपलं तिलैरापूर्य्य यत्नतः ।

तस्योपरि लिखेत्यद्गं कलशं तत्र निक्षिपेत् ॥

वरुणं पूजयेत्तत्र गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

“इमं मे वरुण” इति पूजामन्त्रः ।

कुशाद्यैर्वारुणैर्मन्त्रैरक्षौघैरेभिरादरात् ।

“आपोहिष्टामयो भुव” इति तिस्रः “हिरण्यवर्णा शुचयः पावका”

इति चतस्रः, “परं सृत्यो अनुपरेहीति वीरा” नित्यन्तः,^१ “अपसृत्यु

मपः क्षुध” मित्यनुवाकः, “सृत्यवे स्वाहे”त्वन्तः, “हिरण्यशृङ्ग”-

मित्यादि“सुवान इन्दु”रितिसूक्तं, “पवमानः सुवर्जन”इत्यनुवाकः,^२

“चत्रिये”त्विति पञ्चभिः, नमकैश्चमकैश्च, “सृत्यो जहि मां जहि

(१) तत्पत्नी वा इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) परं सृत्यो अतु ० नात् । अक्षुण्णतेऽह ० वीरान् इत्यन्वयित्वं तु क्रीत पुस्तकपाठः ।

(३) सहस्रशीर्षं देवं इति अतुवाकः इत्यधिकः पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्दृष्टः ।

यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष रक्ष स्वाहा” । “ब्रह्मघ्न राजघ्न-
नारीघ्न मृत्यो मां जहि यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष
गच्छ गच्छ स्वाहा” । “सर्वपापमय सर्वभूतमय सर्वघ्न त्रेयोघ्न
मृत्यो मां जहि यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ
स्वाहा” । “निशाचराणामधिप प्रेतराजन् महामृत्यो मां जहि
यजमानं यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” । “भूतप्रेत-
ब्रह्मराक्षसशाकिनीडाकिन्यधिप महामृत्यो मां जहि यजमानं
जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” ।

“भूम्यन्तरिक्षदिग्विदिग्महाकालरूप महामृत्यो मां जहि
यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” । “समुद्र
गिरिवनयन्त्रतन्त्रमन्त्राधिप महामृत्यो मां जहि यजमानं जहि
यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” ।

‘(“सर्वान्तर्यामिन् सर्वसञ्चारिन् सर्वव्याधिमय महामृत्यो
मां जहि यजमानं जहि मां रक्ष यजमानं रक्ष गच्छ गच्छ
स्वाहा” ॥)

इत्याथर्वणोक्ता मार्जनमन्त्राः । एतैर्यजमानं मार्जयेत् ।
“देवस्यत्वेति” मार्जनशेषं समाप्य यजमानः पुनः स्नात्वा धौत-
वस्त्रधरः शुचिर्नित्यकर्माणि निर्वर्त्य आचार्यं परितोषयेत् ।

“कांस्यं रुद्रसमुद्भूतं सर्वदेवमयं च यत् ।

कांस्यदानेन महता मम पापं व्यपोहतु” ॥

इति कांस्यदानमन्त्रः ।

“तिलाः पापहरा नित्यं विशोर्देहसमुद्भवाः ।

तिलदानादसाध्यं मे 'तापं नाशय केशव' ॥

इति तिलदानमन्त्रः ।

कलशो ब्रह्म-दैवत्यः कलशे विष्णुरास्थितः ।

कलशः शङ्करः साक्षाद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति कलशदानमन्त्रः ।

दक्षिणाभिद्य बहुभिराचार्यं परितोषयेत् ।

(एवं प्रतिग्रहीता च कृत्वा मृत्युं तरेत्ततः ॥)^१

अन्यथा मृत्युमाप्नोति पक्षे मासेऽपि वा द्विजः ।

ततः परं विशुद्धात्मा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥

प्रायश्चित्तं ततः^२ कुर्यादिह लोके^३ सुखाप्तये ।

इति हेमाद्रौ अपमृत्युत्तरणमार्जनविधिः ।

(१) पापं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) इदमर्थं क्रीतपुस्तके लोपलक्षम् ।

(३) ततः कृत्वा इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(४) इह लोकसुखाप्तये क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पुनः संस्कारविधिः ।

एको भागः परिषदि भागमेकं विधायके ।

अनुवादे भागमेकं शेषं कृच्छादिषु न्यसेत् ॥

ततः परं विशुद्धोऽभूद् इह लोके परत्र च ।

ब्रह्मराक्षसनिर्वृत्तिं कृत्वा यागादिकं सुधीः ॥

पुनः संस्कारविधिना अभ्यसेद्वेदमातरम् ।

ब्रह्मोपदेशं तत्रैव कुर्यादाचार्यवाक्यतः ॥

ततः परं जपेद्देवमातरं प्रत्यहं सुधीः ।

प्रति ग्रहपराक्षेप—विमुखोविष्णुमादरात् ॥

चिन्तयन् वर्त्तयन् विप्रः सुखीह च परत्र च ।

एवं कुर्याद्विजोयसु निष्कृतिं शुद्धमानसः ॥

तुलाप्रतिग्रहे राजन् शुद्धोभवति नाऽन्यथा ।

अकृत्वा निष्कृतीरेता एकां वाऽपि नरेश्वर ! ॥

सन्धादिनित्यकर्माणि पितृकार्याणि^१ यानि च ।

न फलन्तीह सर्वाणि भस्मानि न्यस्तहव्यवत् ॥

(१) अथ पुनः संस्कार इत्येव लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) भागः परिषदि प्रोक्ता इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) पितृकर्माणि इति प्रोक्तपुस्तकपाठः ।

पुनः संस्कारमात्रेण पुनरायान्ति तानि वै ।

अतः प्रतिग्रहीता तु आत्मदेहविशुद्धये ॥

कुर्यादैव विरजाहोमं पञ्चगव्यमनन्तरमिति ।

इति हेमाद्री तुलादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीमाचार्य्यत्विजं पुनः संस्कारमाह ।

देवलः,—

तुलायां गो सहस्रे च लाङ्गुले विश्वमण्डले ।

सप्तसागरदाने च कर्मधेनुप्रतिग्रहे ॥

महाभूतघटे चैव आचार्य्यो यो भवेद्द्विजः ।

स सद्यः पतितो भूयात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

तस्योपनयनं भूयो न कर्माहो भवेदिह ॥

मत्स्यपुराणे,—

तेषूक्तेषु द्विजोयसु कर्मस्वाचार्य्यतां व्रजेत् ।

सन्ध्यादिनित्यकर्मणि तस्य नश्यन्त्यधो गतेः ॥

अथ प्रतिग्रहस्तेषु दानेष्वेतेष्वसत्क्रिया ।

तस्मिन् भवति राजेन्द्र दानमन्योत्रिये यथा ॥

(१) अधोगता इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) यथा इति लेखित पुस्तकपाठः ।

तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।

ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यो ब्रह्मकर्मफलाप्तये ॥

सौपर्णे,—

एतेषूक्तेषु दानेषु आचार्यत्वं सकृद्विजः ।

करोति धनलोभेन तस्य सम्यादिकाः क्रियाः ॥

न पुनन्ति पुनस्तस्य भस्मानि न्यस्तहश्चवत् ।

अधिकारोजपे नास्ति नित्यकर्मसु तेषु वै ॥

सावित्रीपतितं विद्यान्नालपेत् तं कदाचन ।

ब्रह्माण्डे,—

‘आचार्या ये भवन्त्येषु दानेषु द्विजवल्गव ।

तेषां सम्यादिकर्माणि गायत्रीजपएव च ॥

न फलन्ति द्विजास्ते तु न कर्माह्ना भवन्त्यतः ।

पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमायान्यनुत्तमाम् ॥

भविष्योत्तरे,—

तुलादिष्वेषु दानेषु प्रतिगृह्णाति चेद्विजः ।

तस्य सम्यादिकर्माणि न फलन्ति द्विजान्ननः ॥

पैतृकादिषु राजेन्द्र नाधिकारो भवेदिह ।

अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं पुनः संस्कारमर्हति ॥

(१) येषु वै इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) आचार्याद्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजस्तेषु न कर्माह्ना भवन्त्यतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कौर्म—

महत्स्वेतेषु दानेषु यदा यस्य प्रतिग्रहः ।

तदा प्रभृत्यसौ विप्रः पतितोऽभून्न संग्रयः ॥

सम्यादिनित्यकर्मणि पितृकार्याणि यानि च ।

तानि सर्वाणि विप्रर्षे न फलन्ति द्विजम्भनः ॥

पत्नी वा तनयोभ्राता न सृशेत्तं कदाचन ।

तस्माद्दोषाद्विशुद्ध्यर्थं पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

नवलक्षजपादिषु विश्वेकेन प्रायश्चित्तेन परिशुद्धोभूत्वा पश्चात्
पुनः संस्कारं कुर्यात् । तदाऽऽह—

देवलः—

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा नवलक्षजपादिना ।

पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

अधिकारो'भवेत् पश्चात् पैतृकादिषु कर्मसु ।

तत्प्रकारमाह,—

नृसिंहपुराणे—

पटगर्भं समावृत्य तत्र तं विनिवेशयेत् ।

नूतनेनैव वस्त्रेण गर्भं कुर्यात् कुशूलवत् ॥

तस्याधस्तण्डुलान् स्थाप्य तत्र पद्मं लिखेत्ततः ।

'तत्रोपरि न्यसेद्विप्रं कर्त्तारं पापमुक्तये ॥

(१) जपेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पद्मोपरि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

‘पिधाय तेन वस्त्रेण तत्र ब्राह्मणमर्चयेत् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपैर्नैवेद्यचन्दनैः ॥

पटं भित्त्वा ततः पश्चात् “हिरण्यगर्भं” इत्यृचा ।

लिङ्गपुराणे—

पञ्चमे दशमे घस्त्रे^१ पत्ने वाऽन्यदिनेऽपि वा ।

अभ्यर्च्य दम्पती स्नात्वा प्रातःकाले यथाविधि ॥

पुण्याहवाचनं कुर्याद्ब्रान्द्याह्वानं ततः परम् ।

पूतेन मनसा राजन् द्रव्यलोभपराङ्मुखः ॥

स्वगृहे रहसि स्थाने पाषण्डजन^२वर्जिते ।

आचार्यं वरयेत्प्राज्ञमन्यगोत्रं कुटुम्बिनम् ॥

स्वविरं कर्मकुशलं द्रव्यलोभात्^३ पराङ्मुखम् ।

“ब्रह्मजज्ञान”मिति ब्रह्मपूजान्ते पूर्वमन्त्रेण गर्भं भिन्द्यात् ।

ततोऽनन्तरकर्तव्यम् । “दिवसपरी”त्यनुराकं जपेदाचार्यएव ।

“अङ्गादङ्गा” दिति द्वाभ्यां अभिमन्त्रणं, मूर्धन्यवघ्राणं, दक्षिणकर्णे

जपश्च । गर्भनिर्घ्राणमन्त्रः “परिधास्य यशो धास्ये”ति मन्त्रेण

पटवर्त्तिं कुर्यात् । “यशसे मे द्यावापृथिवीति” मन्त्रेण गर्भं

प्रवेशः । ततः पूजा कर्त्तव्या पूर्ववत् । “उद्धृतोऽसि शुभात् पूतो

(१) पिधाय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लैङ्गे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) दिवसे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्जने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) द्रव्य लोभ पराङ्मुखं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

भवसि गर्भात् पापात् पूतो भवसि" इति मन्त्रैः कर्त्तारं विमोच्य
नूतने कांक्षे दृतं पूरयित्वा तत्रावलोकनं कारयित्वा, "क्षत्रियेत्वेति"
पञ्चभिः स्नापयित्वा, आचार्यः—स्वसमीपमुपवेश्य, लौकिकाम्निं
प्रतिष्ठाप्य, अलङ्कृत्य, परिस्तीर्य, स्वयङ्भोक्तविधिना आज्यभागान्तं
कृत्वा, पाहित्रयोद्गृहोमं कुर्यात् । ततः कर्त्तव्यन्वारथे तस्मिन्ने-
वाग्नी पूर्ववत्परिस्तरणान्ते कृते, पिष्टाज्यसंमिश्रैस्त्रैर्विरजाहोमं
कुर्यात्, ततश्चाचार्यः कर्त्तारमुदङ्मुखं कृत्वा ब्रह्मोपदेशमुप-
नयनवत् कुर्यात् । ततोयज्ञोपवीतं धारयित्वा आचार्योऽगायत्री
मुपदिशेत्, तत उपनयनवत्स्त्रीपासनाग्नेः सन्धानं । औपासना-
नन्तरं पञ्चगव्यविधिना पञ्चगव्यप्राशनं पत्नीपुत्रेषु योज्यम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पद्यादयथा विभवपूर्वकम् ।

पद्यादभवति पूतात्मा इह लोके परत्र च ॥

नित्यकर्मसु काम्येषु पिष्टकार्येषु सर्वदा ।

नास्तिक्याल्लोकसादृश्यादालस्याद्वा च्छेलादपि ॥

विमृजन् यः पुनःकर्म वर्त्तयेद्यदि मोहतः ।

दुःखी भवति पापात्मा इह लोके परत्र सः ॥

(१) पतिपुत्रेषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कार्येषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पूतात्मा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

राक्षसत्वं व्रजित्तत्र जलदानविवर्जितम्^१ ।
 पुनं संस्कारकृत्यद्याच्छुद्धोभवति तत्क्षणात्^२ ॥
 वेदशास्त्रं पुराणानि प्रमाणं ब्रह्मकर्मणि ।
 कलौयुगे विशेषेण प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरल्लोकद्वयं मुदा ।
 आचार्यस्त्रिः परिक्रम्य प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
 दद्याद्गव्याणि सर्वाणि आचार्याय सुधीमते ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां
 पुनः संस्कारविधिः ।

अथ पशुपुरोडाशभक्षणं प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

यज्ञेषु साधुवृत्तेषु धर्माज्जितधनेषु^३ च ।
 तत्रैव क्षपयेन्मेध्यं पशुं वृत्त्यर्थमादरात् ॥

(१) विवर्जितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवति शोभते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धर्माज्जन धनेषु च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मणो^१ ब्रह्मवित्पूतं पशुं यद्यभिहारयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्भूयोवेदपारायणं स्मृतम् ॥

एतदवहुवारविषयम् । अन्यत्र^२ भक्षणे त्रिगुणं, शूद्रद्रव्यग्रहण-
पूर्वकयज्ञेषु पशुभक्षणे पञ्चगव्यं पुनः संस्कारश्च ।

तदेवाह—

कूर्मपुराणे—

अन्नभुक्तयज्ञेषु प्राप्तं यत्पशुभक्षणम् ।

पारायणं विशुद्धिः स्याद् अन्यत्र त्रिगुणं^३ भवेत् ॥

अथोच्यते तु त्रैगुण्यं शूद्रे पञ्चगुणं भवेत् ।

पुनः संस्कारतः पूतः शुद्धोभवति सर्व्वदा ॥

तत्प्रतिग्रहे दीपमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पशुं भक्षयतीत्यस्य द्विजः स्वात् कृतनिष्कृतिः ।

प्रतिगृह्य सुवर्णं वा ज्ञात्वाऽन्नं सम्परित्यजित्^४ ॥

अज्ञात्वा कृच्छ्रमात्रेण ज्ञानेनैव द्वयं स्मृतम् ।

अन्नभुक् पञ्चगव्येन शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥

अल्पसुवर्णप्रतिग्रहे द्विगुणं अन्नभक्षणे पञ्चगव्यात् शुद्धिः ।

इति हेमाद्रौ शूद्रप्रतिग्रहीतुर्यज्ञे पशुपुरोडाशभोक्तुः प्रायश्चित्तम् ।

(१) ब्राह्मणे इति ऋतपुस्तकपाठः ।

(२) अन्यस्य इति ऋतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) द्विगुणं इति ऋतसेखितपुस्तकपाठः ।

(४) संपरित्यजेत् इति सेखितपुस्तकपाठः ।

वाणिज्यस्याष्टमं भागं क्षपेर्विंशतिमं तथा ।

प्रतिग्रही चतुर्थांशं दत्त्वा पापैर्न लिप्यते ॥

स्कान्दे,—

प्रतिगृह्य तुलामाशु नवलक्षं जपेद्बुधः ।

व्ययं कृत्वा चतुर्थांशं यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ॥

अथेदानीं तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूप-
प्रायश्चित्तम् ।

स्कन्दपुराणे,—

हंस^१द्वारं च कीदारं नरनारायणं तथा ।

कौरवं चम्पकारण्यं ततोवाराणसीपुरम् ॥

प्रयागः पुष्करं क्षेत्रं गङ्गासागरसङ्गमः ।

जगन्नाथश्च सिंहाद्विर्द्राक्षा^२ रामेश्वरं तथा ॥

मार्कण्डेयं शोभनाद्रिः जये वाऽपि हि मध्यमे^३ ।

ततः परं धर्मपुरी नृसिंहोयत्र तिष्ठति ॥

(१) हरिद्वारं इति कीतपुस्तकपाठः ।

(२) कामरामेश्वरं तथा इति कीतपुस्तकपाठः ।

(३) जने वापि महत्त्वमपि इति काशीपुस्तकपाठः ।

ततः सप्तनदीसंघः यैशैलः पुण्यपर्वतः ।
 अहोबलं महाक्षेत्रं वैद्यनाथमतः परम् ॥
 वेङ्कटाद्रिः कालहस्ती^१ काञ्चीक्षेत्रं ततः परम् ।
 अरुणाचलं महाक्षेत्रं महाक्षेत्रं चिदम्बरम्^२ ॥
 कमलालयं महाक्षेत्रं^३ मधुराऽऽग्नेयभागशः ।
 रामेश्वरं महाक्षेत्रं जनार्दनमतः परम् ॥
 अनन्तशयनं गोकर्णं सुव्रह्मण्यं महत्तरम् ।
 पम्पाक्षेत्रमिति प्रोक्तं पुण्यक्षेत्रं यथाक्रमम् ॥

एतानि क्षेत्राणि स्वयम्भूनि^४ ।

अथ पुण्यनद्यः,—

गङ्गा सरस्वती चैव यमुना फाल्गुनी तथा ।
 गण्डकी शोणभद्रा च नर्मदा गौतमी तथा ॥
 मलापहारी भीमरथी कृष्णा वेणी तथैव च ।
 तुङ्गभद्रा तथैवाख्या नदी च भवनाशिनी ॥
 पिनाकिनी च कावेरी तास्रपर्णी महानदी ।
 पयोक्षी चक्षुला चैव तथा वेगवती नदी ॥
 एताः पुण्यतमाः नद्यः स्मरणात् पापनाशिकाः^५ ।

(१) कालहस्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विदम्बर इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मधुराग्नेय भागश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) स्वयं भूयि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) पाप नाशिनोः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

एता महानद्यः ।

अथोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची भवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता पुण्यवर्द्धिकाः^१ ।

तीर्थेष्वेतेषु राजेन्द्र नदीष्वेतासु पूर्वजः ॥

परिगृह्य तुलादीनि राज्ञः पापपरायणात् ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥

गङ्गायां मौषलस्नानैः षण्मासाच्छुद्धिमाप्नुयात् ।

रेवायां तु तथा स्नात्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

वर्षेण वै सरस्वत्यां प्रत्यहं विधिपूर्वकम् ।

स्नानैस्त्रिषवणैः^२ सम्यक् शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

फाल्गुण्यां प्रातरारभ्य वर्षाहं स्नानमाचरन् ।

तत्रापि त्रिषवणमित्यर्थः ।

पूर्ववच्छुद्धिमाप्नोति दानेष्वेतेषु संयही^३ ।

प्रातरारभ्य गण्डक्यामासायं स्नानमाचरन् ॥

वर्षद्वयेन पूतात्मा उभयोर्लोकयोः शुचिः ।

तथैव शोणभद्रायां पूर्वजः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

गौतम्यां नियमैः स्नात्वा नित्यकर्म्मपरायणः ।

विंशत्या मौषलस्नानैरब्दमात्रेण शुध्यति ॥

(१) पुण्यवर्द्धिनीः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) त्रिषवणैः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्यङ्गन् इति लेखितपाठः । संयङ्गात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

स्नानैर्मलापहारिण्यां विंशत्याऽनुदिनं द्विजः ।
 अर्धमात्रेण तत्राऽपि शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥
 भीमरण्यां महानद्यां अर्द्धरात्रौ जितेन्द्रियः ।
 जानुदघ्नजले स्थित्वा जपेन्मन्त्रं त्रियम्बकम् ॥
 सहस्रं पूर्णतां याति यदा तावद्विरम्य तु ।
 एवं मासत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति वेदिकीम् ॥
 कृष्णवेण्यां महानद्यामेकादश्यामिनोदये ।
 स्नात्वा नित्यं समाप्याऽथ नाभिदघ्नजले वसन् ॥
 “नमो नारायणाय”ति जपेत् प्रणवपूर्व्वकम् ।
 माध्याह्निकं ततः कृत्वा ब्रह्मयज्ञञ्च तर्पणम् ॥
 कृत्वा ततः पुनर्जम्भा सायंकाले विरम्य च ।
 अत्रतघ्नं तदा कृत्वा पुनरेकादशेऽहनि^१ ।
 तत्रैव पूर्व्ववत् कृष्णि कृत्वा शक्ते तथैव च ॥
 वर्षमात्रेण पूतात्मा तरेल्लोकद्वयं^२ मुदा ॥
 तथैव तुङ्गभद्रायां कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 जपेदहोत्रले क्षेत्रे कुण्डे वा राजसंज्ञिते ॥
 तत्रैव भवनाशिन्यां जानुदघ्नजले वसन् ।
 जपेन्बृहसंहगायत्रीं मासमेकं निरन्तरम् ॥

(१) पुनरेकादशो वतः । इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लोक द्वयं इति प्रीतपुस्तकपाठः ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति न प्रतिग्रह'दोषभाक् ।
 पिनाकिनीनदीतीरे प्रतिगृह्य तुलादिकम् ॥
 जपेत् पञ्चाक्षरं मन्त्रं शिवं पापहरं परम् ।
 स्नात्वा प्रातः शुचिर्भूत्वा त्रिसहस्रं दिने दिने ॥
 मासत्रयेण शुद्धः^१ स्यात् तुलादीनां प्रतिग्रहे ।
 अखण्डायां तु कावेर्यां प्रातः स्नात्वा यथाविधि ॥
 नित्यकर्म समाप्याऽऽशु कण्ठदघ्नजले वसन् ।
 जपेच्च पौरुषं सूक्तमष्टोत्तरशतं^२ क्रमात् ॥
 यावत् समाप्तिर्भवति तदा मौनं परित्यजेत् ।
 एवं कुर्यात् प्रतिदिनं शुद्धोऽभूदुत्तमावतः ॥
 ताम्रपर्णीनदीतोये अवगाह्य दिनत्रयम् ।
 त्रियम्बकं जपेन्नित्यं संख्यां मनसि धारयेत् ॥
 दिनत्रये तु पूर्णेऽस्मिन् निर्विघ्नेन नराधिप ! ।
 पूतो भवति विप्रोऽसौ तुलादीनां प्रतिग्रहात् ॥
 धनुःकोट्यां तुलादीनां गृहीत्वा धनलोभतः ।
 स्नात्वा मध्याह्नवेलायां गत्वा रामेश्वरालये ॥
 श्रीपासनाग्नौ जुहुयात् विरजाहोममादितः ।
 अधःशायी^३ भवेन्नित्यं मासमेकं निरन्तरम् ॥

(१) प्रतिग्रहे दोषभाक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शुद्धिः स्नादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अष्टाशतमनुक्रमात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अधःशय्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

दुग्धाहारः फलाहारोदयोरेकं समाचरेत् ।

एवं मासत्रयं कुर्यात् तस्माद्दोषात् प्रसूच्यते ॥

एतन्नदीव्रतं यागादिकर्मकर्तृणां पूर्वोक्तनिमित्तैः अपूतस्य,
पूतस्य तु नदीस्नानादिकर्मकरणे शरीरक्लेशएव, तदाह—

मनुः—

तुलादिसंग्रहीतृणां पूर्वं शुद्धिमनिच्छताम् ।

पुनः संस्कारभीतानां^१ नदीस्नानमुदीरितम् ॥

प्रायश्चित्तैर्विशुद्धानां पूर्वं शुद्धिमतां सताम् ।

पुनः संस्कारपूतानां नदीस्नानं निरर्थकम् ॥

निरर्थकं नदीस्नानादिकमित्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूप-

प्रायश्चित्तम् ।

अथ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तविशेषमाह ।

महानारदीये,—

तुलायां गोमहस्त्रे च लाङ्गले विश्वमण्डले ।

सागरे चर्मणीधिनौ महाभूतघटे वृषे ॥

(१) पुनः संस्कार लोभीनां इति इति कोतपुस्तकपाठः ।

(२) विशेषेतिपदम् कोतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धम् ।

तिलगर्भे कालचक्रे कोटिहोमे^१ जनाधिप ! ।

आचार्या ये भवन्त्यत्र ते सर्वे दोषगामिनः^२ ॥

लिङ्गपुराणे,—

आत्मतुल्यसुवर्णेन गोसहस्रे च लाङ्गले ।

महोदधिषु भूताख्ये घटे धेनौ^३ च चर्मणाम् ॥

कोटिहोमे कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ।

कार्पासपर्वते राजन् तथा लवणपर्वते ॥

आर्द्र^४ कृष्णाजिने ये च प्रमुखाः^५ स्युर्हिजोत्तमाः ।

तेषामेवानुकम्पार्थमिदमाह प्रजापतिः ॥

प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यर्थमिह लोके परत्र च ।

कृष्णपुराणे,—

आर्द्रकृष्णाजिने कालचक्रे लवणपर्वते ।

कार्पासपर्वते कोटिहोमे गर्भे तिलाह्वये ॥

गोसहस्रे तुलायाञ्च लाङ्गले विश्वमण्डले ।

सागरे चर्मधेनौ च महाभूतघटे तथा ॥

(१) कोटिहोमं इति शेषिप्रपुस्तकपाठः ।

(२) सर्वे निरयगामिनः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धेनोश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कृष्णाजिने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) प्रमुखा इति शेषितपुस्तकपाठः ।

आचार्यत्वं यदि प्राप्तं दानानां पुण्यसङ्गमे ।

आचार्यो 'यो भवेद्विप्रस्तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥

आचार्यइति वाक्यं आर्द्रकृष्णाजिनादिग्रहीतृणाम् तुला-
गोसहस्रप्रतिग्रहीतुराचार्यस्य ब्रह्मसदस्यत्विजाश्चोपलक्षणम्—

तद्वाह,—

वशिष्ठसंहितायां,—

आत्मतुल्यसुवर्णस्य गोसहस्रस्य च संग्रहे ।

आचार्यप्रभृतीनाञ्च ऋत्विजां पापनाशनम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं देहशुद्ध्यर्थमादरात् ।

इतरदानेषु समव्यतिरिक्तेषु हिरण्यगर्भादिषु आचार्याणामेव
नेतरेषाम् । तदाह—

नारदः,—

पूर्वमुक्तेषु दानेषु तुलागोलाङ्गुलादिषु ।

आचार्याणाञ्च सर्वेषां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

(एतद्व्यतिरिक्तहिरण्यगर्भादिषु आचार्याणामेव नेतरेषां)

हिरण्यगर्भसंहितायाम्—

आर्द्रकृष्णाजिने राम कोटिहोमे तिलाचले ।

कार्पासपर्वते काल-चक्रे लवणपर्वते ॥

(१) यदि य इति क्रीडलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

तिलगर्भं च गृह्णीयात्^१ सप्तस्वर्तेषु योद्विजः ।
 तस्यैव^२ निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥
 पूर्वोक्तानां तुलादीनां दानानां ये द्विजोत्तमाः ।
 आचार्याऋत्विजोभूप तेषामेवेह निष्कृतिः ॥

तत्प्रकारमाह^३—

देवलः—

तदानीं वा परेद्युर्वा पञ्चमे वाऽथसप्तमे ।
 यस्मिन् कस्मिन् दिने वाऽपि मनसा परिशुद्धिमान् ॥
 गन्धाक्षतान् पञ्चगव्यं ताम्बूलानि कुशानपि^४ ।
 ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् आमन्त्र्य सरितस्तटे^५ ॥
 गत्वा सर्व्वः समालोच्य बन्धुभिः सह पार्थिव ।
 तैरनुज्ञामवाप्याऽशु प्रणिपत्य यथाक्रमम् ॥
 द्रव्यलुब्धतया^६ विप्राः मयाऽकारि प्रतिग्रहः ।
 यागादिकरणेऽशक्तस्तत्क्षन्तव्यं द्विजोत्तमाः ॥

(१) राजेन्द्र इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्योपनिष्कृतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तत्प्रकरणमाह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कुशानि च इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(५) आनयित्वा नदीतटं इति लेखित-पुस्तकपाठः आत्मयित्वा नदीतटं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) लोभतया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

इति नत्वा व्रजेत्तीर्थं प्रार्थयित्वा क्षमापयेत् ।
 मलापकर्षणं कृत्वा नित्यकर्म समाप्य च ॥
 पुण्ड्रादिकं ततोष्टृत्वा दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ।
 चतुर्विंशतिकान् विप्रान् वेदशास्त्रपरिष्कृतान् ॥
 अष्टादश द्वादश वा पर्षदर्थे^(१) नियोजयेत् ।
 स्थापयित्वा ततः सम्यक् परिषद्बिधिपूर्वकम् ॥
 उपविश्य शुचौ देशे तदग्रे प्राङ्मुखः शुचिः ।
 पूर्णं मनसा युक्तः प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
 पुण्याहवाचनं कुर्यात् तेन तोयेन मार्जयेत् ।
 नान्द्याह्वानं^(२) ततः कुर्यात् केचिदिच्छन्ति पार्थिव ॥
 प्राणानायस्य विधिवद्देशकालौ च कीर्त्तयेत् ।
 निमित्तं कीर्त्तयेद्बिहान् यस्मिन् चेत्त्रे यदा तिथौ ॥
 यस्य राज्ञः समुत्पन्नं पापमेतत् परिग्रहात् ।
 तद्भीचनाम नक्षत्रराशिपूर्वं समुच्चरेत् ॥
 तत्तद्गोत्रं सनक्षत्रं दानमन्त्रं प्रकीर्त्तयेत् ।
 प्रायश्चित्तमहं कुर्यां धर्मशास्त्रानुसारतः ॥
 इति सङ्कल्प्य विधिवद् गन्धपुष्पाक्षतैर्मुदा ।
 अभ्यर्च्य पर्षदं^(३) सम्यक् नारायणमनुस्मरन् ॥

(१) चतुर्विंशति वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परिषदर्थे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नद्याह्वानं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) परिषदं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तदष्टमांशद्रव्यस्य चतुर्भागस्य वाग्यतः ।
 भागमेकं ततो बद्धा स्ववस्त्रेऽक्षतपूर्वकम् ॥
 समस्तसम्पदित्याद्यैर्वाक्यैः पौराणिकैः पठन् ।
 त्रिः परिक्रम्य यत्नेन प्रणम्योत्थाय दण्डवत् ॥
 तदग्रे दक्षिणां स्थाप्य ततो विज्ञापयेत् सुधीः ।

येन दोषः 'समुत्पन्नः तन्निमित्तम् । तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तं
 करिष्ये इति विज्ञाप्य' तदग्रे स्थातव्यम् ।

सभा तु तत् समागृह्य तेन विज्ञापितं वचः ।
 नत्वा विप्रान् सप्त पञ्च त्रयं वा विदुषां मुदा ॥
 पूर्वोक्तदक्षिणां दत्त्वा प्रेषयेदनुवादकम् ।
 प्रेषयन्त्विति तानुक्ता स्मरेन्नारायणं विभुम् ।
 तत्रैकं विदुषां शान्तमनुवादार्थमादरात् ॥
 दक्षिणां बहुशो दत्त्वा प्रेषयेद्युद्धिजोत्तमाः ।
 सोऽपि स्नात्वा दर्भपाणिः कर्त्तारमनुबोधयेत् ॥
 तद्गोचरानामनक्षत्रमनूचार्थोपदेशयेत् ।
 तत्क्षर्व्वमनुवादाच्च श्रुत्वा वाक्यं समाचरेत् ॥
 हिरण्यस्नानरूपेण प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।
 प्राच्याङ्गवपनं कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 स्नानं कृत्वा पञ्चगव्यैस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।
 गोदानञ्च ततः कुर्यात् प्राच्याङ्गपरिपुष्टये ॥

(१) दोषं समुत्पन्नं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परितुष्टये इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

उदीच्याङ्गानि सर्वाणि शालाहोमं ततः परम् ।
 नान्दीत्राहं वैष्णवाख्यं पञ्चगव्यमनुत्तमम् ॥
 शालाहोमं ततः कुर्यादुत्तराख्यं विचक्षणः ।
 पुनर्गोदानकृत्कर्ता दशदानमनुक्रमात् ॥
 भूरिदानं ततः कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्सुधीः ।
 एवं कृते द्विजोनित्यं मुक्तोदोषात् परिग्रहात् ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति दुःखी स्याज्जन्मजन्मनि ।

अथ प्रायश्चित्तप्रकारः ।

आदौ मत्तापकर्षणं स्नानं, ततः परिष्वेदनं, अष्टाविंशतिरष्टादश
 हादश वा विप्रा विद्वांसः परिषदर्थे नियोक्तव्याः, ततः परिषदये
 चैवं कल्प्य, परिषदभ्यर्चनं सङ्कल्पितद्रव्यं वस्त्रान्तरे बद्धा दर्भपाणि-
 मुकुलितहस्तः “समस्त्रं सम्य”दिति मन्त्रमुच्चरन् परिषदं त्रिः प्रद-
 क्षिणीकृत्य, दण्डवत्प्रणम्य, दक्षिणां पविषदये निधाय, मुकुलित-
 पाणिः सन्—हे परिषत् मदीयां विज्ञापनां अवधार्य, मया सम-
 पितामिमां सौवर्णां दक्षिणामर्षीयसीमपि यथोक्तदक्षिणात्वेन
 स्वीकृत्य, काश्यपगोत्रममुकराशौजातममुकशाखाध्यायिनममुक-
 नामधेयं मामुद्धर, इत्युक्त्वा पुनः प्रणम्य उत्थाय मुकुलितकरः सन्—
 हे परिषत् पूर्व्वेद्युर्यस्मिन् कस्मिन् दिने वा अमुकनदीतीरे अमुक-
 देवसन्निधौ अमुकपुण्यकाले अमुकगोत्रेण अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ

जातेन अमुकनामधेयेन धर्मवर्तिना राज्ञा विप्रेण वैश्येन वा कृतेषु
तुलादिमहादानेषु काश्यपगोत्रस्य अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ
जातस्य अमुकशाखाध्यायिनो ऽमुकनामधेयस्य मम देवात्
प्रतिग्रहः प्राप्तः, तस्माद् ब्रह्मराक्षसत्वभयनिवृत्तिद्वारा तुलादि-
दानेषु प्रतिग्रहात् स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्मभंशरूपतद्दोषपरिहार-
द्वारा च उत्तरत्रसन्ध्यादिनित्यकर्मभानुष्ठानाधिकारसिद्ध्यर्थं युष्मदनु-
ज्ञया प्रतिग्रहलब्धस्य धनस्य चतुर्थभागेन धर्मशास्त्रोक्तविधिना
प्रायश्चित्तं करिष्ये—इति सङ्कल्प्य, पुनः प्रणम्य उत्थाय तदग्रे
मुकुलितपाणिः सन् तिष्ठेत्, पूर्वसङ्कल्पस्त्वेवमेव । अशेषेषा
परिषत्तेत्तदा विचार्य सप्त पञ्च त्रीन् वा विदुषोविप्रान् परि-
षद्क्षिणासमदक्षिणया तोषयित्वा “हे विद्वांसः यूयं सम्यग्विचार्य
अमुकगोत्रेणाऽमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन अमुकशाखा-
ध्यायिना अमुकनामधेयेन युष्मत्सन्निधौ विज्ञापितस्य तुलादि-
घोडशमहादानेषु मध्ये यस्य कस्यचित् प्रतिग्रहात् यत्पापमुत्पन्नं
तेन तत्प्रतिग्रहात् प्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं सन्ध्यादिनित्यकर्मणि
स्मृशितानि तत्पापापनोदनं प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रेषु निश्चित्य
शक्यप्रत्याम्नायरूपेण उपदिशतैकं तत्पापोच्चारणदत्तं प्रेषयत च”
इति । ततः परिषत् प्रेषयेत् विधायकम् ।

अथ विधायकवाक्यम् ।

सर्वे स्नातवन्तः—एकं विपश्चितं ग्रहणधारणोच्चारणदत्तं
स्वदक्षिणातुल्यदक्षिण्या सभास्य ब्रूयुः “भो अनुवादक इत आगच्छ
इमां दक्षिणां स्वीकृत्य अमुकनदीतीरे अमुकदेवसन्निधौ अमुक-
पुण्यदिवसे अमुकगोत्रस्य अमुकनक्षत्रस्य अमुकराशौ जातस्य
अमुकशाखाध्यायिनोऽमुकनामधेयस्य एतस्य पूर्वेषु यस्मिन्
कस्मिन् दिने वा तुलादिषोडशमहादानेषु मध्ये यस्य प्रति-
ग्रहात् यत्पापमुत्पन्नं तेन तत्तत्प्रतिग्रहात् एतस्य उपनयनप्रभृत्ये-
तत्क्षणपर्यन्तं सन्ध्यादिनियकर्मणि भ्रंशितानि तत्तत्पापनोदनं
प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रेण निश्चित्य पविषन्निर्णीतं शक्यप्रत्याम्नाय-
रूपेणाऽस्य उपदिशेत्येकं अनुवादकवाक्यम् । स तु सचैलं
स्नात्वा दर्भपाणिः सन् कर्त्तारमधिकृत्य उत्तानपाणिः सन्
“हे काश्यपगोत्र अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जात अमुकशाखा-
ध्यायिन् अमुकनामधेय त्वया परिषत्सन्निधौ विज्ञापितस्य
पापस्य अपनोदनमस्मिन् निर्णीतं सर्वप्रायश्चित्तं प्राच्योदी-
च्याङ्गसहितं पूर्वोत्तरशालाहोमानुगतं वैष्णवादीनां आहसहितं
एकमखण्डं शक्यप्रत्याम्नायरूपेणोपदिशति, विधायकमुखेना-
शेषपरिषदां प्रेषितवती च, अहमपि उपदिशामि, सावधानः
समाकर्णय, काश्यपगोत्रामुकनक्षत्रे अमुकराशौजात अमुकशाखा-
ध्यायिन् अमुकनामधेय तवाऽमुकनदीतीरे अमुकदेवसन्निधौ
अमुकपुण्यदिवसे अमुकगोत्रेण अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन

अमुकनामधेयेन स्वधर्मवर्तिना राज्ञा कृतेषु तुलादिषोडशमहा-
दानेषु मध्ये यस्य दानस्य प्रतिग्रहात् यद्यत्पापमुत्पन्नं तेन इतः
पूर्वं त्वया चरितनित्यकर्मणां फलमपि भ्रंशितं, इतःपरं
सन्ध्यादिनित्यकर्मणुष्ठानाधिकारसिद्धार्थं एतत्पापनोदनं प्राजा-
पत्यकृच्छ्ररूपमद्वं प्रतिकृत्य-विप्रेभ्यः प्रतिग्रहयेत् षड्गुणितं
प्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं विशोधनं भवति, त्रिविधेभ्यो द्विगुणं विशोधनं
वणिग्भ्यवेत् त्रिगुणितं शूद्रेभ्यवेत् षड्गुणितषड्व्यं प्राजापत्य-
कृच्छ्रात्मकं विशोधनं भवति । राज्ञां हत्यादिदोषबाहुल्यात्
तत्प्रतिग्रहे अशीत्यधिकसहस्रप्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यास्त्रायात्मकसर्व-
प्रायश्चित्तं प्राचोदीच्याङ्गसहितं पूर्वोत्तरगालाहोमवैष्णवनान्दी-
श्चाष्टपञ्चगव्यानुसङ्गतं सर्वप्रायश्चित्तं, साक्षाच्चर्यायां शक्तयेदाचार-
पूतो भव, साक्षाच्चर्यायामशक्तयेत्प्रत्यास्त्रायानाचर धेनुदानसमुद्र-
गामिनदीस्नानसंहितामात्रवेदपारायणायुतगायत्रीजपद्विशतप्राणा-
याममृत्युञ्जयमन्त्रसहित-सहस्रतिलहोम-द्वादशब्राह्मणभोजनानि
प्रत्यास्त्रायाः एतैः प्रत्यास्त्रायरूपैरस्मिन् सर्वप्रायश्चित्ते काश्यप-
गोत्रेण अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन अमुकशाखाध्यायिना-
ऽमुकनामधेयेन त्वया सम्पूर्णमनुष्ठिते सति काश्यपगोत्रः अमुक-
नक्षत्रेऽमुकराशौ जातोऽमुकशाखाध्यायी अमुकनामधेयोऽसौ
(जातोऽमुकामुकशाखाध्यायी अमुकनामधेयोऽसौ,) अमुकनदीतीरे
अमुकदेवसन्निधौ अमुकपुण्यदिने अमुकनक्षत्रेऽमुकराशौ जातेन
अमुकनामधेयेन स्वधर्मवर्तिना राज्ञा कृतेषु तुलादिषोडशमहा-
दानेषु यस्य दानस्य प्रतिग्रहात् ब्रह्मराक्षसत्वमवश्यम्भावि, तस्मा-

दितः पूर्वं सभ्यादिनित्यकर्मभ्रंशलोपात् सर्वेभ्यः पापेभ्यश्च मुक्तो भूयादित्यनुवादक उच्यैर्वदेत् । परिषदएकवाक्येन तथास्त्विति वदेत्, अनुवादकोऽपि आन्त्रभाषया पुनर्वदेत्, परिषत् अपि तथाऽस्त्विति पुनर्वदेत् । तस्मादेशादपक्रम्य शुद्धाचमनं कृत्वा कृच्छ्राणि शक्यप्रत्यान्नायरूपेण स्वयं वा ब्राह्मणैर्वा कारयित्वा, प्राच्याङ्गभूतानि दन्तधावनपवनसृङ्गभगोमूत्रगोमयक्षौरदधिसर्पिभिस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् स्नात्वा, प्राच्यां गीदानं कृत्वा, प्राच्याङ्गभूतं पूर्वगालाहोमं कृत्वा वैष्णवनान्दीश्याहं कुर्यात् । अनन्तरं ब्रह्म कूर्चविधिना पञ्चगव्यं पीत्वा तदङ्गदशदानानि कुर्यात् । उदीच्याङ्गं उत्तरगालाहोमं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । अनन्तरं पुनः संस्कारविधिना पुनः संस्कारं कृत्वा पूतो भवेत् । उभयोर्लोकयोर्व्यवहारक्षमो भवेत् । एवं कोटिहोमाचार्यादीनां प्रायश्चित्तं । कालचक्रतिलगर्भप्रतिग्रहीतृणां अपि एवं प्रायश्चित्तम् । नाऽन्यथा शुद्धो भवति ।

तदाह—

गौतमः—

यथा चर्ममयोवत्सो यथा दारुमयो 'सृगः ।

तथा निष्कृतिहीनोऽसौ द्विजोलोकविगर्हितः ॥

यागादिकमकृत्वा तु प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

अपवित्रः सदा भूयाद् अनर्हः सर्वकर्मसु ॥

योवा कोवा द्विजोलोके विप्रस्थाऽऽकृतनिष्कृतेः ।

गृही यदिह भुञ्जीयाद् गोमांसाशी निगद्यते ॥

द्विजस्थाऽऽकृतचित्तस्य गृहे नित्यं समाश्रिताः ।

बालग्रहाः पिशाचाश्च श्मशानमदृशं गृहम् ॥

पितरोनाऽत्र भुञ्जन्ति तदेव ऋषिपुङ्गवाः ।

न विष्णुः पृथिवी गावः शपन्त्यय नराधमम् ॥

इति ।

इति हेमाद्रौ तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां

आचार्यादीनां प्रायश्चित्तविधिः ।

अथ तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां

भयहरयन्त्रोत्तारप्रकारमाह ।

मन्त्ररहस्ये,—

तुलापुरुषादिदानेषु कालपुरुषप्रतिग्रहे ।

गाढालिङ्गनदाने च खट्वायां 'रोगिणो गृहे ॥

अपां मार्जनकाले च आसन्नमरणे गृहे ।

शवदर्शनकाले च संग्रामे रक्तदर्शने ॥

एतेपूक्तेषु कालेषु पिशाचाः सञ्चरन्त्यतः ।
 केचित्तु वायुरूपेण केचिच्च जनदर्शने ॥
 दातुः प्रतिग्रहीतुर्वा दृष्ट्वा केचिच्चरन्त्यतः ।
 तत्कर्तुः सर्वपापानि दानमात्रे व्रजन्त्यथ ॥
 रुदन्तः प्रविशन्त्यत्र आचार्यं भयविह्वलम् ।
 तदानीं वा परेद्युर्वा पञ्चमे दशमेऽपि वा ॥
 पक्षे वा मासमात्रे वा द्वितीये वा तृतीयके ।
 शिरःकम्पो ज्वरोवाऽपि शूलं वा कुक्षिमध्यतः ॥
 भ्रमः सर्वत्र दुर्वान्तं करपादनिपीडनम् ।
 सर्वदा भ्रमबुद्धिः स्याद् एतदेव विचेष्टितम् ॥
 मन्दाग्निररुचिर्नित्यं एतल्लक्षणमीरितम् ।

कोटिहोमकाले शिरोभ्रमणादिकम् । आलिङ्गनदाने स्वयं
 वा पतति पादहस्तौ वा न चलतः । रक्तदर्शने स्वयामि, कुणपदर्शने
 महाभीतिः सैव व्याधिहेतुः—

तेषां च रक्षणार्थाय लोकानां हितकाम्यया ।
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
 सर्वभूतहरं दिव्यं सुदर्शनमनुत्तमम् ।
 वक्ष्यामि शृणु राजेन्द्र सर्वभूतपलायनम् ॥
 भूर्जं वा तालपत्रे वा स्वर्णे वा राजतेऽपि वा ।
 लिखित्वाऽत्र पूर्णव्रज दानकाले वहेत् करे ॥
 तं दृष्ट्वा प्रपलायन्ते महाभूताः दिशोदश ।
 भूर्जपत्रे लिखेद्यन्त्रं स्वर्णकार्पासशाखया ॥

गोरोचनेन पूतात्मा प्राक्षुखोदक्षुखःशुचिः ।
 पत्रमध्ये लिखेद्यन्त्रं रेखात्रयसमन्वितम् ॥
 चतुःशूलं चतुर्दिक्षु तन्मध्ये तं नृकेसरिम् ।
 लक्ष्मीवीजं लिखेत्पूर्वं प्रज्ञादं पश्चिमे लिखेत् ॥
 दक्षिणे मारुतं वीजं उत्तरे गारुडं लिखेत् ।
 दुर्गाभिरष्टपूर्वाभिर्वलयकारमालिखेत् ॥
 एवं यन्त्रं लिखित्वाऽऽदौ पूजयेद्बन्धपुष्पकैः ।
 नानाविधैः फलैश्चैव धूपदीपनिवेदनैः ॥
 पूजयित्वा न्यसेद्यन्त्रं स्वर्णे वा राजतेऽपि वा ।
 वघ्नीयाद्वस्त्रमूले तु सर्वभूतनिवारणम् ॥
 प्रतिग्रहेषु दानानां तुलादीनां विशेषतः ।
 रणमध्ये कोटिहोमे शवसन्दर्शने तथा ॥
 श्मशानमध्ये राजेन्द्र निर्भीकः स भवेद्भद्रो ।
 नीरोगो जायते पश्चात् नारसिंहप्रसादतः ॥
 दानप्रतिग्रहे काले मार्जनेनाऽन्यतोऽपि वा ।
 वघ्नीयात् सर्वथा यन्त्रं तत्स्त्रीपुत्रोऽथ बालकः ॥
 आयुः पूर्णञ्च सर्व्वेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।
 इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां
 भयनिवारणसुदर्शनोद्धारः ।

(१) प्रतिग्रहेषु इति श्रुत पुस्तकपाठः ।

(२) गती इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) नारसिंहाः प्रसादतः इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

तथापि भयवद्धानां^१ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां
ज्वरादिरोगहरमृत्युप्रतिमापूजाविधानं
होमप्रकारञ्च दर्शयति ।

मार्कण्डेयः—

तथापि भयवद्धानामाचार्याणाञ्च ऋत्विजाम् ।
दानप्रतिग्रहे काले मृत्युरायाति सर्व्वथा ॥
अन्धकारतया राजन् उत दीप्त्या महत्तया ।
अथ वा जलदोषेण दृष्ट्या वाऽन्यस्य पापिनः ॥
व्याधिराविशते देहे आचार्य्यस्य द्विजन्मनः ।
कम्पः शूलं शिरःशूलं पातनं पादघातनैः ॥
पित्तञ्च वमनञ्चैव अन्तर्बुद्धिरथाऽपि वा ।
बहुमूत्रं बहुमलं बहुवाक् सर्व्वदा भ्रमः ॥
ततस्त्रक्षणमेतेषामाचार्याणां जनाधिप ।
मृत्युस्तु वायुरूपेण अङ्गमाविशते सदा ॥
तदा तत्परिहारार्थं मृत्युपूजां समाचरेत्^२ ।
मृत्युं स्वर्णमयं कृत्वा पलमानसुवर्णतः^३ ॥
चतुर्भुजं नीलवर्णं दीर्घास्यं रक्तलोचनम् ।
रक्तपात्रञ्च खड्गञ्च पाशं शूलञ्च पाणिभिः ॥

(१) भयवद्धानां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) समाचरे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सुवर्णमयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

दधानं पद्ममध्यस्थं पूजयेद्दशाधिशान्तये ।

आचार्यः पूजयेन्मृत्युं रक्तगन्धाक्षतैर्मुदा ॥

तिलपद्मे पूर्वमाने स्वगृहे शुद्धदेशतः ।

“परं मृत्यो” इति पूजामन्त्रः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः प्रदक्षिण-
नमस्कारैश्च पूजां समाप्य, तदीशानभागे स्थण्डिले समिदाज्य-
चरुभिर्होमं कुर्यात्, होमपूजायां स एव मन्त्रः । होमान्ते
अपमृत्युत्तरणमार्जनवद्भोगिणं मार्जयेत् । द्विवर्षत्रिवर्षचतुर्वर्ष-
मध्ये यदा रोगोद्भवस्तदेव सर्वमेतत् कार्यं, आचार्यादीनां
अन्यथा मृत्युत्तरणं न भवति ।

होमान्ते मार्जनं कृत्वा ततोदानं समाचरेत् ।

आचार्यं गन्धपुष्पाद्यैरलङ्कृत्य यथार्हतः ॥

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ।

“तिलाः पापहरानित्यं” इति तिलदानम् । “शीतवातोष्ण-
सन्त्राण”मिति वस्त्रदानम् ।

मृत्युरूपाभिमां दिव्यां सर्वरोगोपशान्तये ।

महाभयनिरासार्थं दास्येऽहं द्विजवत्तम ॥

प्रतिग्रहसमुद्भूतं पापं मे यदुपार्जितम् ।

तत्सर्वं विलयं यातु व्याधिर्मे नाशयतामियात् ॥

इति प्रतिमादानमन्त्रः ।

ततश्च प्रतिमा देया दशगावः स्वयम्भुवे ।

एतद्भोगविशुद्ध्यर्थं ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥

एवं यः कुरुते 'सोऽय सद्योरोगात् प्रमुच्यते ।
अन्यथा दोषमाप्नोति जन्मजन्मनि पार्थिव ।

इति हेमाद्रौ आचार्यादीनां ज्वरादिसर्वरोगहरमृत्यु-
प्रतिमादानविधिः ।

अथेदानीं कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

योविप्रः कोटिहोमेषु लक्षहोमेषु वा नृप ।
आचार्यत्वं यदा कुर्यात् तदा नश्यन्ति तत्क्रियाः ॥
देहान्ते नरकं गत्वा पिशाचोमूकसंज्ञकः ।
न तस्य^१ निष्कृतिर्नास्ति त्रिः परिक्रमणाद्भुवः ॥

लैङ्गे—

कोटिहोमेषु योविप्रोनिर्निमित्तं प्रधानभाक् ।
महान्तं नरकं भुक्त्वा पिशाचोजन्मनां त्रये ॥
निष्कृतिः कुत्रचिदृष्ट्वा शम्भुना लोकशम्भुना ।
त्रिः परिक्रमणाद्भूमेरुत कालोनिवेशनम् ॥

(१) यस्तु इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) तस्य वै इति लेखितपुस्तकपाठः ।

आजन्मपतनात्तिष्ठेत्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

तदाह—

गौतमः—

कोटिहोमेषु नियमा बहवः सन्ति पार्थिव ।

मीनं पद्मासनं ध्यानं हविष्यान्नञ्च भक्षणम् ॥

स्थण्डिले शयनं गन्धताम्बूलादीनि वर्जयेत् ।

मन्त्रान्तमुच्चरन् हुत्वा हविरुत्तानपाणिना ॥

कृमिकीटास्थिकेशादिबाहुल्याद् धान्यमध्यतः ।

संत्यज्य विविधानेतान् ऋत्विजो वर्त्तयन् सदा ॥

दोषान्वियमसन्त्यागान् न होमफलमश्नुते ।

महाराजविजये,—

अव्रतसु तिलान् हुत्वा परार्थं शुभमन्वतः ।

स एव ग्रामचाण्डालस्तद्गदा नाऽऽलपेत् सुधीः ॥

चतुर्दश चाण्डाला ग्रामस्थास्तानाह ।

शिवपुराणे,—

रजकश्चर्मकारश्च नटोवरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाष स्वर्णकारस्तु सौचिकः^१ ॥

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजी ।

त एते ग्रामचाण्डाला वाङ्मात्रेणाऽपि नाऽऽलपेत् ॥

परार्थं काशिकायार्यो दत्तबग्निः कौकसानुगः ।

अतोऽपि दोषबाहुल्यात् होममेनं परित्यजेत् ॥

(१) सूतश्चक्री इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

इषन्मात्रस्य सौख्यस्य 'कृते दोषान् जिहामुभिः ।

नृभिस्त्यान्योल्लक्षहोमः कोटिहोमोऽपि पार्थिव ।

ब्रह्माण्डे,—

होमकृत्वा ह्यथा विप्रः कोटिं लक्षमथाऽपि वा ।

यागाद्यभावे कुर्वीत प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

विप्रस्याऽर्थं कृते होमे षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ।

बाहुजार्थं कृते होमे तदेतद्विगुणं चरेत् ॥

वणिग्भ्यस्त्रिगुणं प्रोक्तं पादजभ्यश्चतुर्गुणं ।

संस्कारार्थं कृते होमे षाड्गुण्यं पूर्ववच्चरेत् ॥

सदस्यब्रह्मणोरहं तदहं ऋत्विजां स्मृतम् ।

पूर्वोक्तप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

लक्षहोमे कोटिहोमे आचार्य्य ऋत्विजोऽथवा ।

तद्दोषपरिहारार्थं अकृत्वा निष्कृतिं शुभाम् ॥

पैशाच्यमनुभूयाऽन्ते तिलघाती भवेद्भुवि ।

भिषक्स्त्रीषु च जन्मानि गर्हभः पञ्चजन्मसु ॥

वानरत्वं भवेत्पद्यात् ककलासस्ततः परं ।

ततोभुवं समासाद्य बहुरोगी प्रजायते ॥

आचार्याहं तयोः प्रोक्तं तदहं ऋत्विजां पृथक् । इति ।

प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तरूपं पूर्ववत् सर्व्वं कुर्यात् । लक्षहोमेऽपि

एवमेव । लक्ष्मीमे कोटिहोमे प्रायश्चित्तमाचार्यस्य । तदर्द्धं
सदस्यब्रह्मणोस्तदर्द्धं ऋत्विजां तदाह —

वैधायनः—

लक्ष्मे तत्कोटिहोमाहं प्रायश्चित्तं तथाऽनयोः ।

तदर्द्धमुभयोः प्रोक्तं तदर्द्धं ऋत्विजां पृथक् । इति ।

तदेतत् प्रायश्चित्तं सर्व्वं पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ कोटिहोमे लक्ष्मीमे च प्रधानर्त्विजां
प्रायश्चित्तम् ।

(अथेदानीं कालचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—)

कूर्मपुराणे,—

जन्मन्येकत्र पैशाचः कालचक्रप्रतिग्रहे ।

विप्रोभवति दुष्टात्मा पूर्व्वजैः कारणैर्विना ॥

मत्स्यपुराणे,—

भोगासक्तो द्विजो विद्वान् सौरचेने प्रतिग्रहे ।

पिशाचो भवति क्षिप्रं राज्ञः पापानुवर्त्तिनः ॥

तस्येह निष्कृतिर्नास्ति तप्तकृच्छ्रशतादिना ।
सत्क्रियास्तस्य नश्यन्ति पुनः संस्कारमर्हति ॥

गारुडपुराणे—

मुखजो यमचक्रस्य संग्रहे पापमश्रुते ।
पिशाचत्वं भवेत् तस्य जन्मन्येकत्र भूमिप ॥
निष्कृतिः कथिता विप्रैस्तप्तकृच्छ्रशतत्रयात् ।
अन्यथा दोषमाप्नोति अकृत्वा नियमानिमान् ॥

स्यविरयोः पित्रोः संरक्षणं पशुदर्शपौर्णमासादयः एते नियमाः,
एतेषां नियमानां लोपे दोषप्राप्तिः तस्मादेतत् परिपूर्णार्थं काल-
चक्रकालपुरुषादिप्रतिग्रहः । तद्व्यस्य सर्वस्य परित्यागेन एकां
रजनीमुपोष्य पञ्चगव्यप्राशनं विशोधनं, अन्यथा तप्तकृच्छ्रशतत्रयम्
प्रायश्चित्तं कुर्यात् । उभयोरेतयोरभावे पिशाचानन्तरं सहस्र-
वृषणीनाम मृगविशेषो जायते । तदाह—

कोष्मं,—

पित्रादिरक्षणाभावे नियमानामसम्भवे ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु सहस्रवृषणी मृगः ॥
ततः परं वराहः स्याद् विडालस्त्रिषु जन्मसु ।
तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
उभयोर्लोकयोः पूज्य उभौ लोकौ तरेत्तदा ।
इति हेमाद्रौ कालचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कालपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे,—

राज्ञः पीडानिवद्धस्य सूर्यसोमग्रहेऽपिवा ।
 पुण्यकाले पुण्यतीर्थे द्विजोभोगपरायणः ॥
 गृह्णीयात् कालपुरुषं राज्ञोदोषानुवर्त्तिनः ।
 यमस्य सदनं गत्वा यमपाशनिपीडितः ॥
 ततः परं पिशाचोऽभूत् शून्यागारेषु वर्त्तयन् ।
 सन्त्रासयन् जनान् सर्वान् बालवृद्धातुरानिह ॥
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा गायत्र्याः पञ्चलक्षतः ।
 तिलाः सन्तोह यावन्तस्तावत्कालं न निष्कृतिः ॥
 पञ्चलक्षेण गायत्र्यास्तिलाभस्मीभवन्त्यतः ।

लैङ्गे,—

काश्यादिपुण्यतीर्थेषु पुण्यकालेषु भूमिपात् ।
 गृह्णीयात् कालपुरुषं द्विजोयो निर्निमित्ततः ॥
 स तु कालवशं याति बहुशृङ्खलयाऽऽवृतः ।
 शून्यागारेषु सर्वेषु पिशाचः सञ्चरन् भवेत् ॥
 पञ्चलक्षैर्वेदमातुर्निष्कृतिर्नाऽस्ति चाऽन्यथा ।
 यावन्तोऽत्र तिलाः सन्ति पुरुषे कालसंज्ञिते ।
 तावन्त्येतानि पापानि राज्ञस्तस्य प्रतिग्रहात् ॥
 तदा विशन्ति तं विप्रं तस्माद्विप्रः स पातकी ।
 तं कदा नाऽऽक्षपेद् ब्रह्मन् तथा तं नाऽवलोकयेत् ॥

तस्माद्विशुद्धिं कुर्वीति पञ्चलक्ष्मिर्न चाऽन्यथा ।
 'सर्व्वव्ययं वा कुरुते यागार्थञ्च न दोषभाक् ॥
 कालपुरुषं कालचक्रं हयमेतत् समं भुवि^१ ।
 यमस्तु कालपुरुष^२श्चक्रं तस्याऽऽयुधं पृथक् ॥
 'उभयं यदि गृह्णीयाद्दोषस्तत्र न गण्यते^३ ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा उभयं सन्तरेत्तदा ॥

इति हेमाद्रौ कालपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

गजप्रतिग्रहीता चेद्दिप्रः पुण्याहसङ्गमे ।
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिष्टा^४पूत्तादिकञ्च यत् ॥
 तत् सर्व्वं विलयं याति भिन्नभाण्डोदकं यथा ।
 नित्यकर्म्मफलाभावाच्चक्रीभवति भूतले ॥

(१) सर्व्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विभो इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पुरुषे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) उभयोः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) गम्यते इति लेखितकाशोपुस्तकपाठः ।

(६) इष्टपूत्तादिकमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

‘चक्री कुलालकः, नित्यं स्नानसन्ध्यादि, नैमित्तिकं गङ्गा-
स्नानादि, काश्यमनन्तव्रतादि, इष्टमग्निष्टोमादि, पूर्त्तं तटाक-
धननिक्षेपादि ।

तदेवाह,—

कौश्लं—(पूर्त्तमधिकृत्य)

तटाकोधननिक्षेपो ब्रह्मस्थाप्यं सुरालयः ।

‘तन्मूर्त्तिर्वनकासारी सप्तसंस्थानमिष्यते’ ॥

चतुर्दश चाण्डालभेदाः—

मार्कण्डेयपुराणे—

रजकधर्मकारश्च नटोवुरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाय स्वर्णकारस्तु सौचिकः ॥

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजी ।

चतुर्दश समा स्मृते चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ॥

नित्यकर्मभ्रंशो^१ नामधारक इत्युच्यते ।

तदेवाह—

शिवपुराणे—

(१) कुलाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(-) कर्त्तव्यं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(२) तत्कृतोरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सन्तानमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भ्रंशे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'शूद्रापतिः कर्महीनो वेदहीनश्च मूषकः ।
अतः प्रतिग्रहोराजन् गर्हितः^१ साधुवर्त्तिनाम्^२ ॥
यागाद्यसम्भवे तात न च दोषः प्रतिग्रहे^३ ।
अन्यथा दोषमाप्नोति दुःखो स्याज्जन्मजन्मनि ॥

शम्भुरहस्ये—

निष्कृतिस्तस्य कथिता गजं यः सम्परित्यजेत् ।
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे,—

हस्तिनं यो नु गृह्णीयान् मञ्जुलान्मृगलान्वितम्^४ ।
तस्यैव नित्यकर्माणि न फलन्ति द्विजन्मनः ॥
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारकद्विजः ।
सिद्धिमाप्नोति चाण्डालादन्यथा पतितोभवेत् ॥ इति ।

चान्द्रायणलक्षणं कच्छप्रकरणे^५ अभिहितम् ।

भविष्योत्तरे ।

मञ्जुलान्मृगलावडं हस्तिनं पापदायिनम् ।
देवालये पुण्यतीर्थे यो गृह्णीयाद्विजाधमः ॥

(१) शूद्रपतिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) गर्हितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) साधुवर्त्तिना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रतिग्रहः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) मृगलान्वितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) कच्छप्रकरणेऽपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कुलालकः स सद्योऽभूत् तस्य नित्यं विनश्यति ।

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

पुनः संस्कारपूतात्मा कुर्याद्यागादिकं पुनः ।

अन्यथा दोषमाप्नोति पुत्रहीनोऽपि जायते ॥

इति हेमाद्रौ गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं श्वेताश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

पुरा दुर्व्याससः शापाहतैश्चर्य्यः पुरन्दरः ।

तदर्थं मथितः^१ सिन्धुर्दिविजैरसुरान्वितैः ॥

ऐरावतः कल्पतरुश्चन्द्रमाः कमलालया^२ ।

उच्चैःश्रवाः समुत्पन्नः श्वेताश्वस्तदनन्तरम् ॥

देवमध्ये हरिः साक्षादिदमाह वचस्तदा ।

शृण्वन्तु देवताः सर्वाः श्वेताश्वं तं भुवस्थले ॥

सपत्न्याणं सोपकरं सायुधं व्याधिवर्जितम् ।

यो राजा विप्रसात्कुर्यात्^३ स गच्छेन्नामकं पदम् ॥

(१) मथ्यते इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कमलोद्भवा इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

तं हयं योनौ गृह्णीयात् द्विजः पापपरायणः ॥
यागादिकमकृत्वा तु आत्मभोगपरायणः ॥
स भवेन्मरणे विप्रोर्गर्भः क्रोधसंयुतः ।
तस्य तु निष्कृतिः^१ प्रोक्ता तप्तकच्छ्रशतत्रयात् ॥

लिङ्गपुराणे,—

श्वेताश्वं पुण्यकालेषु मुख्यकालेषु पर्वसु ।
सायुधं सहपत्न्याणमुपस्कर^२समन्वितम् ॥
निष्कारणं द्विजोष्टृत्वा भवेद्द्वै^३ गर्हभोभुवि ।
तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवेः ॥
तप्तकच्छ्रत्रयं कृत्वा केशानां वपनं चरेत् ।

त्रयं शतत्रयमित्यर्थः ।

उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
यागादिकरणे तस्य पञ्चगव्यमलं सक्तम् ॥
न प्रायश्चित्तम् । तस्मात्^४ परिशुद्धो भवति ।
मत्स्यपुराणे—

सायुधं च सपत्न्याणमुपस्कर^५समन्वितम् ।
पुण्यकालेषु तीर्थेषु दत्तं रात्रौ द्विजोऽग्रहीत् ॥

-
- (१) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(२) सोपस्करसमन्वितं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
(३) भवेद्गर्हभतासुवि इति लेखितपुस्तकपाठः ।
(४) तदुपरि शुद्धोभवति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
(५) सोपस्करसमन्वितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देहान्ते तस्य वै जन्म खरस्य क्रोधजन्मनः ।

तदनेन द्विजोयागं कृणुमोचन^१मेव वा ॥

अकृत्वा यदि भोगी स्यात् स सद्विगर्ह^२भी^३सुतः ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा तप्तकच्छगतवयं ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

^४ब्रह्माण्डे,—

द्विजो^५हयं श्वेतरूपं गृह्णीयात्पुण्यसङ्गमे ।

तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा^६ तप्तकच्छगतवयात् ॥

केशानां वपनं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।

इति हेमाद्रौ श्वेताश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृणुमोचनएव वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) गार्हभीतनुः इति लेखितपुस्तकपाठः । गार्हभात्पुनः इति क्रीतपुस्तक-
पाठः ।

(३) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(४) द्विजोऽयं श्वेतरूपेण इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(अथेदानीं तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।)

ब्रह्माण्डे,—

पुरा शम्भूरथारूढः प्रतस्थे पुरसाधने ।
 वेदा हया सूर्यचन्द्रौ रथचक्रौ बभूवतुः ॥
 मेरुर्धनुर्गुणः^१ शेषः सायकस्तु चतुर्भुजः ।
 सारथिर्भगवान् साक्षात् शम्भुरिव हि साधकः ॥
 तथाऽपि तेन राजेन्द्र न साध्यं तत्पुरत्रयं ।
 पूजितं विप्रवर्याय दत्त्वा शीघ्रं पुरत्रयम् ॥
 अजयत्पुरभागत्वं महेन्द्राय ददौ हरः ।
 विड़ोजास्तु स्वयं कृत्वा अजयच्छत्रमण्डलम् ॥
 सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वोपद्रवनाशनं ।
 राज्यदं स्वर्गदं नृणां तिलचक्रं सुदुर्लभम् ॥
 पूजयित्वा द्विजाध्याय योदद्यात्सनरोभुवि ।
 अनुभूय भुवश्चक्रं तदन्ते हरिमश्रुते ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकाले पुण्यतीर्थे तिलचक्रं भुवः पतिः ।
 पूजयित्वा द्विजे^२ दद्यात् तस्यान्तोनास्ति कुत्रचित् ॥

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) मेरुर्धनुर्गुणैः शोभा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पुनरागत्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

स भुवो मण्डलं सायं शतवर्षं द्विजैः सह ।

पालयित्वा हरेर्वैश्वं गच्छेत् स्वकुलसंयुतः ॥

तच्चक्रं यो द्विजोष्ट्वा बहुभिः कारणैर्विना ।

राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं लोभपरायणः ॥

स भवेद्भुवि चाण्डालस्तिलघाती त्रिजन्मसु ।

तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता^१ कच्छा^२सान्तपनाच्छतात् ॥

निष्कृतिर्यागादिकश्च कृत्वा एकाहमुपोष्य पञ्चगव्यमेवाऽलं, न प्रायश्चित्तम् ।

तदेवाह,—

शिवधर्मीन्तरे,—

तिलचक्रं द्विजोष्ट्वा निष्कारणतया नृप ।

स भवेत्तिलघाती च त्रिषु जन्मसु पापभाक् ॥

कृत्वा शतं सान्तपनं शुद्धोभवति पापतः ।

अन्यथा पापमेवाशु भुङ्क्ता नरकमश्नुते ॥

कच्छं सान्तपनं नाम महापातकनाशनं ।

एतच्छतं द्विजः कृत्वा तस्माद्दोषात्प्रमुच्यते ॥

सान्तपनकच्छलक्षणं कच्छप्रकरणेऽभिहितम् ।

इति हेमाद्रौ तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कच्छसान्तपनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(अथेदानीं तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।)

ब्रह्माण्डे,—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्पन्नो यमलोकभयातुरः ।

गर्भं तिलमयं काऽपि न गृह्णीयाज्जनाधिपात् ॥

तिलगर्भं द्विजोष्ट्वा तिर्यग्योनित्वमाप्नुयात् ।

न तस्य पुनरावृत्तिस्तिर्यग्जन्तोर्नराधिप ॥

नारदीये,—

इहलोके सुखं भुञ्जन् परलोकभयातुरः ।

त्यजित्तिलमयं गर्भमन्यथा सूकरो भवेत् ॥

विष्णुधर्म,—

निष्कारणं तिलमयं गर्भं धर्त्ता द्विजो यदि ।

अनन्तं नरकं भुङ्क्ता तिर्यग्योनित्वमाप्नुयात् ॥

देवोपुराणे,—

ष्ट्वा तिलमयं गर्भं पूर्वजः कारणं विना ।

महान्तं दोषमाप्नोति सूकरो भुवि जायते ॥

तिलगर्भप्रायश्चित्तं हिरण्यगर्भप्रायश्चित्तवत्सर्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) ब्रह्माण्डे इति लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) तिलगर्भमवकांषि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ष्ट्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) महदोषमाप्नोति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डे—

द्विजोयः पुण्यकालेषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
 राजन्या^१दन्यतोवाऽपि लोभमोहपरायणः ॥
 कनकं प्रतिगृह्णीयाद् अणुमात्रमकिञ्चनः ।
 स दरिद्रोभवेत् पापी नरकाननुभूय च ॥
 पुनः संसृतिमाप्नोति सृतः कर्कोटकः क्षमिः ।

नारदीये—

पुण्यकालेषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
 हिरण्यमणुमात्रं वा द्विजोयदि नराधिपात् ॥
 प्रतिगृह्णाति स^२ पापी सृतः कर्कोटकः क्षमिः ।
 तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता^३ चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

भारते—

कनकं प्रतिगृह्णीयाद् द्विजोनिष्कारणान्मुने !
 स महानिरयं गत्वा क्षमिः कर्कोटसम्भवः ॥
 पञ्चात्तापसमायुक्तः चान्द्रायणचतुष्टयम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) राजन्योवान्यतोवापि इति लेखितपुस्तकपाठः । राजतोवान्यतोवापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाप्रभोः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मवैवर्त्त—

ब्रह्मनाभिसमुद्भूतं^१ सुरवल्लीफलं तथा ।
तददाभाति सर्वत्र कनकं तदुदाहृतम् ॥
राजः^२ पापं तदा दग्ध्वा दानकाले विशेद्विजम् ।
अतः प्रतिग्रहस्वयज्यः द्विजैर्लोकैः सुभिः सदा ॥
कनकप्रमाणं स्तेयादिप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मवैवर्त्त—

हिरण्यगर्भसम्भूतं कनकं यः समुदहेत्^३ ।
पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेषु द्विजवल्गभात् ॥
तस्य वै^४ निष्कृतिर्दृष्टा चान्द्रायणचतुष्टयात् ।
अथवा त्रिः परिक्रम्य क्ष्मां शूढेत् परितो नृप ! ॥
अणुमात्रमिति श्लोके—प्रतिग्रहे कनकस्य यावत्प्रमाणं पूर्वमुक्तं
तावत् प्रतिग्रहे पापबाहुल्यमित्यर्थः । कनकं शूढसुवर्णं खदिराङ्गार-
वत् दीप्तियुक्तम् । दानाध्याये यावत् प्रमाणमुक्तं तावदित्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) कारवल्ली इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) राजपापं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) समुदहन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुखजो बाहुजाद्राजन् पुण्यकालेषु पर्वसु ।

तिलप्रहिग्रहं कृत्वा निष्कारणमथाऽधनः^१ ॥

महत्पापमवाप्नोति व्रणरोगी स^२ जायते ।

ब्रह्माण्डे—

मधुकैटभयोर्युद्धे मासमेकं निरन्तरम् ।

अत्यन्तग्लानिमापन्नो हरिः स्वेदधरस्तदा ॥

स्वेदविन्दुसमुत्पन्नास्तिलाराशीकृता^३ वभुः ।

तिलानालोक्य सहसा हरिरत्र जगाद ह ॥

युष्मान्^४ दत्त्वा तु भुक्त्वा तु हुत्वा वा जनवत्तमः ।

स सर्वपापनिर्मुक्तो मामेकं लोकमश्रुते ॥

इत्युक्त्वा तान् गृह्णीत्वाऽऽदौ ददौ मुनिगणाय सः ।

मधुकैटभनामानौ हत्वा वैकुण्ठमासवान् ॥

तदाऽऽरभ्य तिलास्वेते लोकेऽस्मिन् सञ्चरन्ति हि ।

तानेतान् मानवो^५ दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

(१) निष्कारणतया धनी इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रजायते इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) राशीभवन् तदा इति लेखितपुस्तकपाठः । राशीभवेत्तदा इति श्रौत-
पुस्तकपाठः ।

(४) युष्मन् दत्त्वा वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) योनरः इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कण्ठदघ्नजलेवसन् ।
 प्रातरारभ्य-सायाह्ने फलभोजनमाचरेत् ॥
 तद्विष्णोरिति 'मन्त्रेण मासमात्रेण शुध्यति ।

निष्कारणतया तिलान् प्रतिगृह्य पञ्चात्तापसमायुक्तः प्रातःकाल-
 मारभ्य कण्ठदघ्नजले वसन् “तद्विष्णोः परमं पद”मिति मन्त्रमुच्चरन्
 सायंकाले विरम्य फलाहारं कृत्वा स्थण्डिले शयीत, एवं मास-
 त्रयेण शुद्धिमाप्नोति नाऽन्येन । दशमहादानमध्ये तिलदानस्य
 यावन्तस्तिला विहितास्तावत्परिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं वेदितव्यं
 नाऽल्पस्य ।

तदाऽऽह—

ब्रह्मपुराणे—

तिलप्रतिग्रहे विप्रः पञ्चात्तापसमन्वितः ।
 प्रातः स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य विधिपूर्वकम् ॥
 उदयाज्जलमाविश्य कण्ठदघ्नजलेवसन् ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण अपन्नासायमादरात् ॥
 विरम्य नियतः^१ सम्यक् फलाहारं समाचरेत् ।

(१) इति वैश्वत्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) शयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आसत्त्वे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) निरपं इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

केवले स्थण्डिले सुखा स्मरन् नारायणं विभुम् ।
मासमात्रेण शुद्धः स्यात् अशुचिर्वाऽन्यथादिजः ॥

इति हेमाद्रौ तिलदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुरुपां सुस्तनीं सुभ्रूं सुकेशीं शूद्रयोनिजाम् ।
‘दासीं द्विजोक्तु गृह्णीयात् भोगार्थं पतितोभवेत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सदाः क्षरति पापिनः ।
विक्रयेद्यदि तां मूढश्चाण्डालत्वं तदाऽऽप्नुयात्^१ ॥

लिङ्गपुराणे—

दासीं शूद्रसमुत्पन्नां सर्वाङ्गारभूषिताम् ।
निष्कारणतया गृह्णन् विक्रीणाति रमेत वा^२ ।
चाण्डालयोनिमाविश्य वसेदान्नक्षयः पदात् ॥

(१) नान्यथा इति क्रीत-लेशितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णीयाद्विजोक्त्यादि इति क्रीतलेशितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डालत्वमवाप्नुयादिति क्रीत लेशितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वा च तां रमेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

दासीमलङ्घितां राजन् दत्तां राजभिरादरात् ।
प्रतिगृह्य द्विजोयस्तु कारणैर्वहुभिर्विना ॥
रमेडा विक्रयेडाऽपि स चाण्डालोभवेत्तदा ।
यावद्ब्रह्मा सृजेद्विश्वं तावच्चाण्डालजन्मता^१ ॥

शिवपुराणे,—

दासीमलङ्घितां यस्तु प्रतिगृह्णाति वै द्विजः^२ ।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रधानं स^३ परित्यजेत् ॥
यागं कृत्वा ऋणं^४ तीर्त्वा तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।
अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति त्रिवर्षं यावभक्षकः ॥
केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।
एवं त्रिवर्षाच्छुध्येत अन्यदानैर्न शुद्धिभाक् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

दासीमलङ्घितां शूद्रीं निष्कारणतया द्विजः ।
प्रतिगृह्य पुनः पश्चात्तापेनाऽनेन संयुतः ॥
कृत्वा त्रिषवणस्नानं जप्त्वा नारायणाक्षरं ।
चतुर्थकालाभ्याते यवभुक्स्थण्डिले^५ स्वपन् ।

(१) चाण्डालजन्मसु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्य द्विजाधम इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सम्परित्यजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तीर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) शयन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्रधानं सम्परित्यज्य वर्षत्रयमतन्द्रितः ।

इह लोके परत्राऽपि शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

एतत् प्रायश्चित्तं ऋणयागाकरणे वेदितव्यं, तदा पञ्चगव्यमात्रेण शुद्धिः । तयोरभावे प्रायश्चित्तेनाऽनेन शुद्धिमाप्नोति, नाऽन्यदानैरित्यर्थः । सर्पदष्टस्य यथा विषनिवारणमेवौषधं योजनीयं नाऽन्यथा तददत्तापीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्माण्डे,—

गृहं सोपस्करं राज्ञः^१ प्रतिगृह्य द्विजाधमः ।

अकृत्वा तद्वयं भोगाद्^२ व्यालीभवति कानने ॥

लेङ्गे,—

सोपस्करं द्विजोराजन् प्रतिगृह्यैव बाहुजात् ।

यागादिकं न कुर्याच्चेद् दन्दशूकोभवेदने ॥

(१) राज्ञा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याली इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्षपूर्वार्धे इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) तेन सहितेत्यत्र नूतनेतिपाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्दूरे ।

सोपस्करमिति निक्षेपधान्यं पूर्वार्थम्, तेन सहितभाण्डखट्वादि कुशूलमुषलोलूखलकण्डनीटपदुपलाखलारामकूपगोमह्रियादिक-
मिन्धनादिकञ्च, गृहिणः प्रतिग्रहीतुर्वर्षपूरणं यथा^१ भवति तेन
प्रकारेण सहितं गृहं निम्नाय श्रोत्रियाय दत्त्वा गृहदानफल-
माप्नोति, नोचेद्यद्यहत्तं तावन्मात्रमेवफलं, न ग्रहीतुरपि तावत्पापं,
तदाऽऽह—

मार्कण्डेयः,—

सोपस्करं गृहं रम्यं निम्नाय^२ सुदृढं प्रभुः ।
यः प्रयच्छेत्^३ पुण्यकाले श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥
सप्तजम्भसु^४ राजन् स हरेः प्रीतिकरो भवेत् ।
तद्गृहीत्वा द्विजोलोभाद् विना यागदिकं^५ वृथा ॥
व्ययं कृत्वा च मूढाज्जा व्यालीभवति निर्जने ।
तद्दोषपरिहारार्थं वर्षर्त्तौ वर्षपीडितः ॥
मार्कण्डोदयमारभ्य क्षिन्नवासा वहिःस्थले ।
जपन् वे वारुणं सूक्तं स्वमूर्धन्यस्तवाहुकः ॥
मध्याह्ने नित्यकर्माणि तथा पूर्ववदाचरेत् ।
सायङ्काले फलाहारः स्वपेदै स्थण्डिले व्रते ॥

(१) यथेति श्रौतलोखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) दृढवत् इति श्रौतलोखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुण्यतीर्थे इति श्रौतलोखितपुस्तकपाठः ।

(४) राजेन्द्र इति श्रौतलोखितपुस्तकपाठः ।

(५) यागादिकमनर्थकं इति श्रौतलोखितपुस्तकपाठः ।

वर्षत्तमेवं नीत्वाऽथ शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमां ।

वारुणं सूक्तं हिरण्यशृङ्गमित्यनुवाकः ।

ब्रह्माण्डे,—

सोपस्कारं गृहं विप्रः प्रतिगृह्णाति चे'दृषात् ।

तस्यैह^१ निष्कृतिर्नाऽस्ति सुघोरात्सर्पजन्मतः^२ ॥

वर्षत्तौ जलवातात्तः क्लिन्नवासा जितेन्द्रियः ।

न्यस्तबाहुः स्वोत्तमाङ्गे वहिरेव वसन् सदा ॥

जपन् वै वारुणं सूक्तं यावदस्तङ्गतोरविः ।

तदा विरम्य मनसा फलाहारं समाचरेत् ॥

स्थण्डिले च स्वपेद्रात्रौ कृतं पापमनुस्मरन् ।

एवं मासद्वयं नीत्वा गृहदानप्रतिग्रहात् ॥

तस्माद्दोषात् प्रमुक्तः स्या^३दन्यथा भुजगोभवेत् ।

यागे ऋणे वा सर्वस्वव्ययं कृत्वा न दोषभाक् ॥

प्रधानत्यागमथवा पशुनिक्षेपवर्जितं ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न भुङ्क्ते^४ सर्पजन्म सः ॥

इति हेमाद्रौ गृहदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रतिगृह्णनराधिपात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सर्पजन्मत्वतोन्मथ इति क्रीतपुस्तकपाठः । सर्वजन्मत्वान्मथ इति लेखित-
पुस्तकपाठः ।

(४) न्यभूदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) सक्तो इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे—

शय्यां सोपस्करां दिव्यां सखटां सुखजोद्विजः ।
पुण्यकाले पुण्यतीर्थे राज्ञो^१ गृह्णाति लोभतः ॥
तस्य मृत्युभयं प्रोक्तं षण्मासाभ्यन्तरे यमात् ।
ततः पिशाचतां याति त्रिषु जन्मसु गोखरः ।

स्कन्दपुराणे—

एकादश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रसूर्यग्रहे द्विजः ।
पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे शय्यां सोपस्करान्विताम् ॥
राज्ञः सम्पादयेद्यस्तु तस्य मृत्युभयं भवेत् ।
ततः पिशाचोभवति गोखरत्वमवाप्स्यते ॥

भविष्योत्तरे—

आषाढशुक्लद्वादश्यां पुण्यतीर्थे नराधिप ।
शय्यां सोपस्करां राज्ञां द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥
^२स खरत्वमवाप्नोति मृत्युवक्त्रादिमोचितः ।
तस्य वै^३ निष्कृतिर्नास्ति तीर्थेर्दानशतैरपि ॥

(१) राज्ञां यदिह संग्रहादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गोखरत्वमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नखरत्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ब्रह्माण्डे—

शयनोत्थानद्वादशोः^१ पुण्यकाले नदीतटे ।
 सखटां दामसंयुक्तां शय्यां यः सम्परिग्रहेत् ॥
 यस्मासान्मृत्युमाप्नोति गोखरत्वमवाप्स्यते ।
 तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा ब्रह्मणा लोकवर्तिना ॥
 चतुर्भागव्ययं वाऽपि यागार्थं दक्षिणां वहन् ।
 अभावैः सम्भवे राजन् शृणु निष्कृतिमुत्तमाम् ॥
 वसन्तर्त्तौ जले स्नात्वा अश्वत्थं समुपाश्रयेत् ।
 हस्तमात्रं विलिप्याऽथ गोमयेन सुवर्चसा ॥
 उपविश्याऽत्र देशे वै नित्यकर्म समाप्य च ।
 माध्याह्निकं ततः कृत्वा पुनः कर्म समाप्य च ॥
 मौनी व्रतमुपस्थाय जपेदस्तमयावधि ।
 त्रियम्बकं महामन्त्रं न्यासध्यानपुरःसरम् ॥
 माध्याह्निकं समाप्याऽथ^२ पुनः कर्म समाचरेत् ।
 सायं सन्यासुपासित्वा नित्यहोमं समाप्य च ॥
 फलाहारं ततः कृत्वा स्थण्डिले खण्डहे स्तपेत् ।
 ब्रह्मचर्यं व्रतं कुर्वन् कृतं पापमनुस्मरन् ॥

(१) द्वादश्यां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अभावः सम्भवादृ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ततः कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

एवं मासद्वयं नीत्वा शुद्धः स्यात्तत्परिग्रहात् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति पिशाचत्वं 'व्रजेदिह ॥

सोपस्करामिति शब्दादोलार्थं शृङ्खलाचतुष्टयं हस्तपादनिवेश-
नार्थं^(१) सूत्रावरणवद्धै^(२) उपवर्हणं सोत्तरच्छदश्च । एतत् सोपस्करम् ।
सोपस्करं तत्त्वं द्विजेर्निष्कारणार्थं लोकेषुभिर्न^(३) प्रतिग्राह्यम् ।
उभयोरभावे मधुमाधवमासयोः पूर्वोक्तनिष्कृतिं कृत्वा तत्परि-
ग्रहात् शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ शब्दाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्पन्नो ब्रह्मचर्य्यपुरस्कृतः ।

समुद्वेहत् स्वकुलजां कन्यां ब्राह्मादिषु स्थिताम् ॥

तयोः प्रसूतः^(४) कुलजः पित्रभक्तिपरायणः ।

सन्तरेदुभयं लोकं तत्पुत्रः पुण्यवान् द्विज ! ॥

(१) भवेदिह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) निदेशनार्थं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सूत्रगतत्वं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्रसूतकुलज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मादिषु त्रिषु विवाहेषु कन्यास्वीकरणे न दोषः ।

तदेवाह ।

नारदोये—

ब्राह्मोदैवस्तथाचाऽऽर्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो रान्तसद्यैव पैशाचद्याष्टमोमतः ॥

तेषां त्रयः प्रशस्ताः स्मृः शेषाः^१ पञ्च विगर्हिताः ।

तस्माद् ब्राह्मादिषु ब्रह्मन् विवाहः पुण्यलोकदः ॥

एवं द्विजोयः कुरुते स्वपितृनुहरे^२ तथा ।

एतन्मुख्यतमं त्यक्त्वा यो विप्रोवाहुजादिषु ॥

कन्यार्थं धनमादाय कामलोभपरायणः ।

तद्व्येण विवाहैनां^३ जायते खलु पापभाक् ॥

रतिमात्रं सुखं तस्य सन्ततिर्दातुरेव हि ।

तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैः सर्व्वेच सर्व्वदा ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तजातिभ्यः कन्यकाधनसंग्रहे दोषमाह ।

कूर्मपुराणे,—

सुखजोऽन्यत्र जातिभ्योविवाहार्थं धनं वहन् ।

तेनाऽपूतेन वसुना यदि कन्यां समुदहेत् ॥

(१) तेषां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) उत्तरेत इति क्रीतसेखतपुस्तकपाठः ।

(३) कन्यां यदिह इति क्रीतसेखतपुस्तकपाठः ।

स विप्रः पतितोभूयात् तत्पुत्राः पतिताः स्मृताः^१ ।
 तत्पत्नी तत्सुता राजन् वृथा यत्र धनार्जनम् ॥
 कलौयुगे विशेषेण स्वजातेः^२ सम्परिग्रहः ।
 तेषु मुख्यतमः प्रोक्तः कलौ नेच्छन्ति तद्बुधाः^३ ॥

ब्रह्मवेवर्त्ते—(कलिवर्ज्जाधर्मान् प्रकृत्य)

स्वजाते^४ रन्यजातिभ्योऽिजैः कन्यापरिग्रहः ।
 दत्तक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥
 समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वर्जनोयं^५ कलौयुगे ॥
 अतः पाणिग्रहार्थं वा नाहरेह्नमन्यतः ।
 अपत्यार्थं विवाहश्च यागार्थं धनसंग्रहः ॥
 ब्राह्मण्यं परलोकार्थं ब्रह्मचर्येणु मुक्तये ।
 पातिव्रत्यं कुलार्थेणु जपः पापप्रणाशने ॥
 सत्यं धर्मप्रतिष्ठार्थं आचारः कुलवृद्धये ।
 तस्मात्कन्या परित्याज्या विप्रेणाऽन्यकुलोद्भवा ॥

-
- (१) भवन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) स्वजातिः स परिग्रह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) स्मृत्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (—) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।
 (४) स्वजातिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (५) वर्ज्यत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

कन्येति कन्यकार्थधनपरिग्रहः तत्परिग्रहे दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

कूर्मपुराणे,—

मुखजः पुण्यकालेषु पुण्यदेशेषु पर्वसु ।
जातिवयादनं धृत्वा उदहेत्^१ सुखलिप्सया ॥
सा पत्नी तत्कुलोद्भूता तत्सन्तानन्तदिष्यते ।
तद्गर्ता च त्वयं लोके यावत्कालं प्रकीर्त्तयेत्^२ ॥
तत्कुलं तत्पतिः पुत्राः पतिताःस्युर्न संग्रयः ।
तत्रैवं वर्जयेत् पञ्च विप्रोलोकपरायणः ॥
कन्यादानं नमस्कारं भोजनं सहभाषणम् ।
आमन्त्रणं पितुः श्राद्धे स्वप्नेऽपि च न संस्मरेत् ॥
प्रायश्चित्तं यदीच्छेत् पश्चात्तापसमन्वितः ।
पत्नीपुत्रान् परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

पूर्व^३ यत्पतितप्रायश्चित्तमुक्तं तत्सर्वं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति
नान्यतः ; तत्पुत्राणां तत्पत्न्याश्च प्रायश्चित्तं नेच्छन्ति । पतित-
प्रायश्चित्तं सम्यक् कृत्वा स्वकुले कन्यामुदाह्य लोकसम्पत्त्या व्यव-
हरेत्, एतत् पापं प्रकटयेत् न गूढयेत्, तदाह ।

(१) दारार्थं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चरेदिति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सर्वं पतितप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

नारदः,—

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।

इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

तस्माद् द्विजः कुलेऽन्यत्र नाहरिद्वारसंग्रहम् ।

इति हेमाद्रौ कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कपिलां वत्समहितां राज्ञा^१ दत्तामलङ्कृताम् ।

पुण्यकाले च पुण्यर्क्षे द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥

तस्यै^२ वै जन्मवैफल्यं विपिनस्थेव चन्द्रिका ।

यावन्ति धेनुरोमाणि तावन्नरकमश्रुते ॥

हरिवंशे,—

कपिलां संग्रहेद् वत्सां द्विजोलोभपरायणः ।

तद्रोमाणीह यावन्ति तावन्नरकमश्रुते ॥

(१) राज्ञाभितोषितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मत्स्यपुराणे,—

कपिला ब्रह्मणादत्ता लोकोपकरणादिह ।
 राजा दद्याद् द्विजेभ्यश्च देहपापापनुत्तये ॥
 इतीरितं तदा वाक्यं माभ्याष्टप्रमुखैर्नृपैः^१ ।
 तां गृहीत्वा द्विजेभ्यश्च दद्युः पापापमोचनीम् ॥
 तदाप्रभृत्यसौधेनुर्दातृणां पुण्यवर्द्धिनी ।
 सर्वथा पुण्यकालेषु स्वर्गदा धेनुरर्पिता^२ ॥

नारदीये—

कपिलां समलङ्कृत्य सवत्सां विधिपूर्वकम् ।
 अर्चयित्वा द्विजाग्राय यो दद्यात् सोऽपि पुण्यभाक् ॥
 तां तु योमुखजोष्ट्वा यतते^३ द्रव्यसंग्रहे ।
 सोऽरण्ये निर्ज्जने देशे गवयोभवति ध्रुवम् ॥
^४तस्यैह निष्कृतिर्नास्ति त्रिषु जन्मसु पार्थिव ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

द्विजो गृह्णाति^५ वेदज्ञां राज्ञा वत्सान्वितां सतीम् ।
 कपिलां द्रव्यवात्सल्यात् स भवेत् गवयोवने ॥

- (१) प्रमुखान्ष्टपादिति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) धेनुर्दायिनी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) वृथा तद्द्रव्यसंग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) तस्यैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (५) दक्षां पुण्यकाले इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं दृष्टा मुनिवरोत्तमैः ।
 गां सवत्सां परित्यज्य तद्रव्यं यागपूर्त्तये ॥
 व्ययं कृत्वा ऋणी वाऽपि न दोषी^१ कपिलाग्रहे ।
 प्राजापत्यसहस्राणां^२ त्वयेण शुद्धिरीरिता ॥
 पूर्वोक्तेनैव मार्गेण परिषद्दिधिपूर्वकम् ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ॥
 आधानी वा भवेत्^३ कुर्याद् दर्शपूर्णदिकाः क्रियाः ॥
 न भवेत्तेन दोषोऽत्र अग्निर्देहति पातकम् ॥
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ।

तदाह—

आपस्तम्बः—

“अग्नौ^४ आध्यास्ये सर्वकृत्वर्थमिति” वचनबलादाधानदीक्षा
 मनुसरन् अग्निहोत्रादिकाः क्रियाः समाचरन्^५ सर्वपापिभ्योमुक्तो
 भूया”दिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ कपिलाधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) दोष इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) त्वयाणां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सोऽपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सुचरन् इति प्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पृथिवीं भूमिपालेन दत्तां शालीक्षुसम्भवाम् ।

यागार्थमग्निहोत्रार्थं प्रतिगृह्णाद्विजोत्तमः ॥

तत्रोद्भवेन धान्येन आधानादिकमाचरेत् ।

आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे—

ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तस्माद् भुवं भूपालवत्तमात् ।

प्रतिगृह्णादग्निहोत्रादीन् अतिथींश्चापि पूजयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बपालनञ्चैव क्रतुर्वा यावती च भूः ।

समाप्तिश्च यथा कार्या तावतीं क्ष्मां परिग्रहेत् ॥

महाराजविजये,—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

सत्क्रियाः क्षयमापन्ना धर्म्माऽपक्षीयते तदा ॥

तदा प्रतिग्रहोभूमेः विप्रस्यैव न दोषभाक् ।

अशीतिवर्षादूर्ध्वं वृद्धः । या नारी स्वप्नेऽपि परं न चिन्तयेत् न

सम्भावयेत् पतिपादप्रक्षालनादिकं मनसाऽप्यकुक्षयन्ती प्रत्यहं

(१) पृथ्वीयाद्ब्राह्मजोत्तमेरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्मात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

कुर्थात् सा साध्वी । षोडशवर्षात् पूर्वं शिशुः, सत्क्रियाः
अग्निष्टोमादयः, धर्मो नित्यस्नानादिः । तदा क्षमापरिग्रहो
विप्रस्य न दोषः, यावत्वा भुवा एतेषां परिपूरणं भवति तावद्भूमि-
परिग्रहे न दोषः ।

विष्णुरहस्ये,—

पितृपत्नीसुतानाञ्च अग्निष्टोमादिकर्मणाम् ।

‘संरक्षणाय राजेन्द्र न दोषः क्षमापरिग्रहे’ ॥

विनाऽप्येतैर्निमित्तर्यः पृथिवीं संगृहेद् द्विजः ।

‘स सभार्यः सपुत्रश्च नरके वासमश्रुते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

धान्यं प्रभूतं सुखजस्तत्रजातं वृथाव्यये ।

‘विक्रीय निजभोगार्थं “भवेयं धनिको” भुवि ॥

इत्यहङ्कारकृत्यत्र चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

निष्कृतिस्तस्य कथिता वसिष्ठेन महात्मना ॥

पादत्रयेऽद्वक्तच्छं स्यात् तत्त्रैगुण्ये त्रिधा स्मृतम् ।

वैजानां प्रस्थमात्राणां प्रवृत्ति^१ र्यावती क्षितिः ॥

(१) पापसंहरणे राजन् इति क्रीतपुस्तकपाठः—

(२) क्षमापरिग्रह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सभार्यं पुत्रसहित इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वात्मभोगार्थं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) समान्निरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्याः प्रतिग्रहे कायं मुनिभिः परिकीर्तितम् ।

'प्रसूतिर्द्वौणवीजानां पृथिवी यावती भवेत् ॥

तस्याः परिग्रहे चान्द्रं प्रायश्चित्तं विशोधनम्^१ ।

स विप्रः शूद्रतां याति वृथा भूमिः परिग्रहात् ॥

(विंशत्यादशभिर्द्वौणैर्यावती क्ष्मा महीभुजा । दत्ता तस्याग्रहेविप्र-
चान्द्रायणशतश्चरेत् । अतोधिकाया ग्रहणे प्रायश्चित्तं न दृश्यते)

पित्तार्जितं निजं चेन्न राजाक्रान्तं यदा भवेत् ।

आत्मारजितं वा राजेन्द्र समाक्रान्तं नृपात्मजैः ॥

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण पोषणम् ।

जीवनं धर्मसिद्धिर्वा अथवा ऋणमोचनम् ।

तावत् प्रतिग्रहे दोषो न भवेदिति निश्चितम् ॥

कूर्मपुराणे,—

राजाक्रान्तं जनाक्रान्तं चेन्न पित्तार्जितं यदि ।

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण जीवनम् ॥

तावत् प्रतिग्रहे द्विप्रो^२ राज्ञस्तस्मान् न दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) समाम्प्रिरिति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न दृश्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तकेनोपलब्धः ।

(३) राज्ञातेन इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं सप्ताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं ब्रुवन्
कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

तदाह,—

देवीपुराणे,—

अचलं कानकं पुण्यं^१ राज्ञः पुण्यानुवर्त्तिनः ।

द्विजो य इह गृह्णाति स^२भजिह्वं पिशाचताम् ॥

कनकस्वरूपमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पूतेश्वरसु संशुद्धं शोधितं वह्नितापनात् ।

अतौव शुद्धतां याति कनकं तदुदाहृतम् ॥

पद्मपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोदत्तं^३ राजभिः पुण्यवर्त्तिभिः ।

^४प्रतिगृह्णन् हि पुण्याहे सम्भवेत् पिशिताशनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं नदीतीरे पुण्यकालेषु राजभिः ।

दत्तं द्विजयेदृ गृह्णीयात्^५ पिशाचः स्याद्विरूपकः ॥

(१) धृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मोहात्मा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पुण्यकालेषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तत्तद्विजोनुगृह्णीयादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(नदीषु पुण्यकालेषु पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।
 कनकाद्रिं द्विजोष्ट्वा लोभान्निष्कारणं भुवि ॥
 स भवेद्विम्यदेशेषु—पिशाचः कान्तिवर्जितः ।)
 चतुर्थांशव्ययं कृत्वा यागं वा बहुदक्षिणम् ।
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमाचरतः ॥
 शुद्धिमाप्नोति लोकेऽस्मिन् अर्हता नित्यकर्मसु ।
 भिक्षाटनं वरं नृणां एतस्मात् सम्परिग्रहात् ॥
 संसारं वा त्यजिद्विद्वान् सत्त्वासं वा परिग्रहेत् ।
 एवं मुक्तिमवाप्नोति कनकाद्रिं त्यजितः ॥

अपरिग्रहस्य विप्रस्य शुद्धा वृत्तिः कथिता ।

उच्छ्ववृत्तिः शिलवृत्तिः कुम्भवृत्तिः कुशूलता ॥

चतुर्धा वृत्तयः प्रोक्ताः कनकाद्रिप्रतिग्रहात् ।

एतासां पूर्वोक्तानामभावे कनकाद्रिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—
 मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोयसु गृह्णाति कारणेर्विना^१ ।

स तु शुद्धिमवाप्नोति कच्छैरयुतसंख्यकैः^२ ॥

कच्छाणि प्राजापत्यानि ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) वा परिग्रहं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा निष्कारणं सुधीः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कच्छाण्ययुतसंख्यया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

कनकाद्रिं दिजोष्टत्वा राज्ञः पुण्यागमे वृथा ।

कच्छैरयुतसंख्याकैः शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ॥ इति ।

इति हिमाद्रौ कनकाचलप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजताचलप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे—

राजतं यो नुगृह्णीयात् (अचलं राजवत्तभात् ।

पूर्वजो भोगमोहात्मा कालपाशवशं गतः ॥

तत्पापमनुभूयाऽऽशु बलाकः स भवेद्दने ।

त्रिषु जन्मसु कङ्कः) स्यात् श्वेतरोगी भवेत्ततः^१ ॥

शिवपुराणे—

राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं योरजताचलम् ।

विना निमित्तैर्वहुभिः^२ प्रतिगृह्णाति भोगवान् ॥

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) भवेत् तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाति भोगवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

शीघ्रं कालवशं गत्वा दुःखं तवाऽनुभूय च ।

बलाकः स भवेत्पश्चात् श्वेतरोगी स जायते ॥

(जन्मत्रये तु कङ्कः स्यात् तदा मुक्तिर्न जायते ।)^१

स्कन्दपुराणे—

राजतं प्रतिगृह्णाद्भि^१ प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

बलाकः स भवेत्पश्चात् कङ्कः स्यात् त्रिषु जन्मसु ॥

कथञ्चिन्मुक्तिमापन्नः श्वेतरोगी भवेत्तदा ।

एतदक्तप्रायश्चित्तपरं कृतप्रायश्चित्तस्य न बलाकत्वादि
तदेवाह—

गारुडपुराणि—

प्रायश्चित्तेन पूतस्य द्विजस्याऽस्य शृणुष्व यत् ।

तस्येह न^१ बलाकादिर्देहि^२कीशद्विरीरिता ॥

प्रायश्चित्तं पुरा कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

(१) बालक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) इदमर्थं लेखितपुस्तकेनास्ति ।

(३) अचर्त्तं प्रतिगृह्णासौ इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) बालक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) न बालकादि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) तस्येव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

ततः पश्चात् पुनः कर्म पञ्चगव्यं पिवेत्ततः^१ ॥

एवं मृतस्य विप्रस्य पक्षिजन्म न जायते ।

कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तादिमन्त्राऽपि निष्कृतिर्नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

रत्नाचलं द्विजोधत्ते^२ राज्ञः पुण्यागमे तु यः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नरकाद्भयदायिनः ।

ब्रह्माण्डे—

गङ्गातीरेऽथ गौतम्यां कृष्णवर्णीनदीतटे ।

श्रीशैले सङ्गमे वाऽपि भीमरथ्यानदीतटे ॥

अहोबले महाजने वैद्यनाथस्य सन्निधौ ।

काञ्चीस्थले वेङ्कटाद्रौ श्रीरङ्गे कुम्भकोणके^३ ॥

(१) अन्नन्तरं इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यस्मात् इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कुम्भकर्णके इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

मथुरायां महाराज चापाये गन्धमादने ।
 योद्धिजोधनलोमेन राज्ञा दत्तानिमान् गिरीन् ॥
 'गृह्णाति तस्य विप्रस्य पैशाच्यं जन्मनान्तये ।
 निष्कारणतया भूप निमज्जन् नरकार्णवे ॥
 पैशाचान्ते मर्त्यलोके^१ जायते पिटकाकृतिः ॥
 तेषां मध्ये तथा राजन् रत्नाचलपरिग्रहात् ।
 अरक्ष्ये निर्जले देशे पिशाचोभवति ध्रुवम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

ग्रहणे संक्रमे चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
 अयने हितये चैव व्यतीपाते च वैधृती ॥
 कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यां अमायां 'पूर्णिमादिने ।
 हादशां पुष्यनक्षत्रे द्विजोलीभपरायणः ॥
 अचलान् राजभिर्दत्तान् 'प्रतिगृह्य पृथक् पृथक् ।
 अकृत्वा 'निष्कृतीस्तेषां तत्तत्पापविमुक्तये ॥
 यमस्य सदर्नं गत्वा अनुभूय महद्भयम् ।
 पिशाचो भवति क्षिप्रमरक्ष्ये निर्जलेऽजले^२ ॥

(१) न सुक्लिरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मृत्युलोके इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पूर्णिमादिने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) एषु पुण्यदिनेष्विह इति लेखितपुस्तकपाठः । येषु पुण्यदिनेष्विह इति
 तु क्रीतपुस्तक-पाठः ।

(५) निष्कृतिं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) वने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

रत्नाचलमिमं धृत्वा द्विजोनिष्कारणान्मुने^१ ।
 अकृत्वा निष्कृतिं तस्य मृत्वा नरकमाप्नुयात् ॥
 'पिशाचानुभवं कृत्वा जायते पिटकाकृतिः ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं ब्रह्मणा परिकल्पिता ॥
 अरण्यं निर्जनं गत्वा शून्ये देवालये विशन् ।
 कृत्वा त्रिषवणस्नानं भक्षकृष्णाजिनं वहन् ॥
 मौनव्रतमुपास्थाय वीरासनमुपाश्रितः ।
 रुद्राध्यायं जपेन्नित्यं तावत्कस्याः समाचरन् ॥
 यावदस्त्वं गतोभानुर्विरमेत्तावता जपात् ।
 अव्रतघ्नं पयोवाऽपि अशक्नोति फलभोजनम् ॥
 स्वपेच्च स्थण्डिले रात्रौ द्विजस्यैतस्य निष्कृतिः ।
 एवं ऋतुत्रयं नीत्वा शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥
 अशक्नोति तदनस्याहं^२ व्रतार्थं व्ययमाचरेत् ।
 एवमेन्निष्कृतिर्दृष्टा^३ रत्नाचलपरिग्रहात् ॥
 पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धोभवति निश्चितम् । इति

(१) सुनिरिति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचादि भयं कृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदर्थमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भूप इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्रतिग्रहलब्धधनस्य चतुर्थभागेन पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः-
संस्कारकाले ब्रह्मोपदेशं गायत्रीं 'गुरोः स्तोकृत्य शुद्धिमाप्नोति,
नान्यथा शुद्धिरस्तीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

धान्याचलप्रदाता यः पुण्यक्षेत्रेषु पर्व्वसु ।

अर्चयित्वा द्विजाग्राय स वे लोकाधिपोभवेत् ॥

'कूर्मपुराणे,—

अर्चिताय^१ द्विजाग्राय धान्याचलमनुत्तमम् ।

अर्चितं शास्त्रमार्गेण पुण्य^२ तीर्थेषु पर्व्वसु ॥

यो दद्यात् पृथिवीपालः स गच्छेद् विष्णुमन्दिरम् ॥

(१) गुरुणा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) अर्चयित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) काशेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे,—

धान्याचलं द्विजोमोहात् पुण्यकाल उपागते ।
प्रतिगृह्य नृपश्रेष्ठात् अकृत्वा धर्मसंग्रहम् ॥
आरामेष्विच्छुदेशेषु पिशाचोदुर्भगोभवेत् ।
तत्राऽनुभूय नरकं पुनर्मूषिकतां^१ व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे,—

शृणु षण्मुख वक्ष्यामि धान्याचलपरिग्रहे ।
दोषं परिग्रहीतुर्वै राज्ञो धर्मानुवर्तिनः ॥
शालिचेत्रे वने वाऽपि आरामे वृक्षसङ्कुले ।
पिशाचोदुर्भगोनाम त्रासयन् वै जनान् बहून् ॥
महान्तं नरकं भुक्त्वा अकृत्वा धर्मनिष्कृतिम् ।
स भवेन् मूषिकः^२ स्थूलस्त्रिषु जन्मसु संग्रहात् ॥

भविष्योत्तरे,—

धान्याचलं द्विजोभृत्वा द्रव्यलोभपरायणः ।
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य स भवेत्पिशिताशनः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ।
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

(१) मूषिकता इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) मूषिकः इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

(धान्याचलस्य महतस्तस्य निष्कृतिरोरिता ।
यागादिकं पुराऽल्लत्वा कुर्याच्च चान्द्रायणत्रयम् ॥
पुनः संस्कारशुद्धात्मा गायत्री मभ्यसेद्विजात् ।
तां पठन् प्रयतो नित्यं वर्त्तयेद्यदि शुद्धिमान् ।
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥)

विष्णुपुराणे,—

सप्ताऽचलाः समुद्राश्च निर्भिन्ताश्चक्रपाणिना ।
जनानां पापनाशाय स्मरणात्कीर्त्तनादिह ॥
तेषां प्रतिग्रहे राजन् पतितः स्वाद्विजाधमः ।
अतस्तस्य पुनः कर्म मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥
पुनःकर्म पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(—) अत्र क्रीतपुस्तक पाठः ।

“धान्याचलं द्विजोष्टत्वा द्रव्यलोभपरायणः ।
अलत्वा निष्कृतिं तस्य स भवेत्प्रयिताशनः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं लत्वा चान्द्रायणत्रयम् ।
पुनःसंस्कारपूतात्मा गायत्रीमभ्यसेद्विजः ॥
तां पठन् प्रयतो नित्यं वर्त्तयेत् स विशुद्धिमान् ।
अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥

अथ तिलपर्वतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

नारदीये,—

तिलाचलः कालपुरुषस्तिलधनुस्तिलास्तथा ।
तिलकृष्णाजिनश्चैव शकटं सयुगं तथा ॥
एतानि विप्रवर्याणां महानरकदानि वै ।
निष्कारणतया राजन् प्रतिगृह्य द्विजाधमः ॥
महान्तं नरकं भुक्त्वा गत्वा स्त्रीजन्म निन्दितम्^१ ।
पद्मात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं यदीच्छति ॥
प्रायश्चित्तेन महता^२ पुनः संस्कारमर्हति ।

ब्रह्माण्डे,—

धनलोभेन योविप्रः समादत्ते^३ तिलाचलम् ।
सप्तजन्मसु नारी स्यात् तत्राऽपि विधवा भवेत् ॥
नार्थेव नरकस्थानं किमन्यैर्वहुभाषितैः ।
वैधव्यसदृशं दुःखं स्त्रीणामन्यत्र विद्यते ।
तत्राऽपि बालवैधव्यं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

(१) महान्तं नरकं गत्वा स्त्रीजन्म तदनन्तरमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अनया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रतिगृह्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकालेषु वै^१ पुत्र पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।
 तिलाचलं द्विजोद्धत्वा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥
 पश्चाद्भवति नारीत्वं सप्तजन्मसु कुलितम् ।
 वैधव्यदुःखभाग्भूत्वा^२ पश्चात् कण्डूतिमान् भवेत् ॥
 अतोद्विजन्मनः पुत्र ! धनिकस्य तिलाचलम् ।
^३प्रतिगृह्य भवेद्विप्रोयागादिषु पराङ्मुखः ।
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म तदा वृथा ॥

भविष्योत्तरे,—

विप्रस्तिलाचलं धत्वा भूपालात्^४ पुण्यपर्वसु ।
 शुद्धोयागादिकं कृत्वा अन्यथा नित्यसूतकी ॥

कूर्मपुराणे,—

यावन्तः पर्वता राजन् तिलराशीकृता नृभिः ।
 तावन्ति पापजालानि ग्रहीतुर्नाऽत्र संशयः^५ ॥
 अतोविप्रवराणाञ्च गर्हणं तत्परिरिग्रहः ।
 यदीच्छेन्मनसा शुद्धिं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

(१) यः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वैधव्यं दुःखनामेत्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा प्रतिग्रहं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) राजतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कर्त्तुं पुत्र न संशय इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अनुज्ञातोद्विजेन्द्राणां मनसा हरि'मुच्चरन् ।
 नद्यां समुद्रगामिन्यां प्रातःस्नात्वा यथाविधि ॥
 नित्यकर्म समाध्याऽशु खगृहे देवसन्निधौ ।
 खगृह्णाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ॥
 त्र्यम्बकेणैव मन्त्रेण तिलैराज्याभिमिश्रितैः ।
 आसायं जुह्यादङ्गी तावत्संख्यां समुद्वहन् ॥
 'विमुच्य च तदा होमं तमग्निं न त्यजेदुधः ।
 अव्रतघ्नान् तिलान् भुक्त्वा^१ स्वपेदेवगृहे मुदा ॥
 परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्ववहोममाचरेत् ।
 यावत् प्रयुतसंख्यां स्नात् तावद्वहोमं समापयेत् ॥
 उपोष्य रजनोमिकां पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 एषा विशुद्धिरुदिता तिलानाञ्च प्रतिग्रहे ॥
 अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति दानैस्तोर्या^२वगाहनैः । इति
 प्रयुतं दशलक्षं, तदुक्तं—

महाभारते—

अयुतं दशसाहस्रं नियुतं लक्षमुच्यते ।
 प्रयुतं दशलक्षं स्याद् अर्बुदं कोटिरुच्यते ॥ इति ।

(१) अश्नेयन् इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) विरम्याय तदाहोमं इति श्रौत पुस्तकपाठः ।

(३) सङ्गा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तीर्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतत्प्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् स्वधनस्य चतुर्भागव्ययेन कुर्यात्, अन्यथा
न निष्कृतिः ।

इति हेमाद्रौ तिलाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सवीजकमिकोटाद्यैः शोधितं पुण्यपर्व्वसु ।

कार्पासं द्विजवर्याय द्योदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ॥

ब्रह्माण्डे—

कार्पासस्याऽचलं राजा पुण्यक्षेत्रेषु पर्व्वसु ।

अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः शास्त्रमार्गेण धर्म्मतः ॥

द्योदद्याद् द्विजवर्याय स मुक्तः संसृतेर्भयात् ।

तद्बीजानीह यावन्ति तावत्कालं वसेद्विवि ॥

कूर्मपुराणे,—

कार्पासस्याऽचलं विप्रः प्रतिगृह्य जनाधिपात् ।

सद्यः पतति पुण्यानि तस्य^१ पापानि सन्दिशेत् ॥

स विप्रः पतितोभूयाद् आत्मघाती नरेश्वर ।
 मृतः कालवशं गत्वा काकोलं नरकं व्रजेत् ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य श्वेतरोगी दरिद्रकः^(१) ।
 पत्नीपुत्रपरित्यागी दुःखितः स्यात्पुनः पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

योविप्रः पुण्यकालेषु गिरिङ्कार्पाससंज्ञितम् ।
 अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः^(२) प्रतिगृह्णाति भूपतेः ॥
 अकृत्वा सैव्रतं सम्यक् यमपाशवशङ्कतः ।
 काकोलं नरकं गत्वा श्वेतरोगी भवेद्भुवि ।
 अथ तद्दोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं चरेद्बुधः ॥

स्कन्दपुराणे,—

कार्पासस्याचले पुत्र प्रायश्चित्तमिदंशृणु ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्राप्याऽनुज्ञां द्विजोत्तमैः ॥
 विपिनं निर्जनं गत्वा वपनङ्कारयेत्ततः ।
 तत्र त्रिषवणस्नानं कृत्वा विष्णुपरायणः ॥
 नाभिमात्रजले स्थित्वा^(३) प्राङ्मुखोदङ्मुखः शुचिः ।
 पुरुषसूक्तं जपंस्तिष्ठेद् आनन्यत्रोदयाज्जले ॥

(१) दरिद्रवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) प्रतिगृह्णानराधिपात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तद्व्रतं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्राणुदग्वदनः शुचिरिति काशीपुस्तकपाठः ।

ततो विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।
 मुष्टिद्वयमितान् सक्तून् भक्षयेद्दुःखवर्जितम् ॥
 स्वपेन्नारायणस्याऽग्रे केवले स्थण्डिले व्रती ।
 पुनः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपमाचरेत् ॥
 यथैव पूर्ववत्संख्या यावत्कालेन साध्यते ।
 तदा विरम्य पूर्वद्युक्तपोष्य विधिपूर्वकम् ॥
 पुनः कर्म तदा कुर्याद् दण्डमौञ्जा'जिनं विना ।
 एतेनेव विशुद्धिः स्यान्नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
 एतन्प्रायश्चित्ताकरणे पूर्ववत्स्वधनस्य चतुर्भाग'व्ययेन प्रायश्चित्तं
 कुर्यात् । तेन शुद्धीभवतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणाचलं नरपतिरादरात् कुरुते यदा ।

पुण्यदेशे पुण्यनदीतटेषु विमलेषु च ॥

तदा विप्राय दद्यात् तं शमशीलवते स्वयम् ।

एवं हि तस्य न भूमौ पुनरात्मसमुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुरा हिमवतः पार्श्वे कन्यका काचिदप्सराः ।

सुकेशी सुदती सुभूर्हसन्ती सुन्दरस्तनी ॥

विहारार्थं वह्निर्गत्वा विचरन्ती गृहाङ्गणे ।

तदा तामवलोक्याऽथ रावणोनाम राक्षसः^१ ॥

कामातुरोमोहवशात्^२ हसन्प्राह पाणिना ।

हस्तस्पर्शनमात्रेण तस्या^३भूत्सात्विकोदयः ॥

स्तम्भःप्रलापोरोमाञ्चः स्वेदोदैवर्ष्यदेपधू ।

अथु वैस्वर्ग्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकर्त्तिताः ॥

स्वेदोदकं तदा तस्य नदीभूत्वा^४ प्रवर्त्तते ।

तदा प्रभृत्यसौ सिन्धुर्लावणो भुवि विश्रुतः ॥

सा तदा हिमवत्पार्श्वीत् प्रत्येकं सागरङ्गता ।

स्वेदरूप^५ प्रवाहेण पत्नीभावपरिष्कृता ॥

अङ्गीचकार मलिनं लावण्यं लवणाश्रमसि ।

तदा प्रभृत्यसौ सिन्धुरुदके जलसङ्गमात् ॥

(१) दैत्यराट् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदातन्वी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) नदीरूपा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) स्वेदरूपा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अत्यूषरतया राजन् लवणोदधिरीरितः ।
 तनोत्पन्नं तु लवणं दोषाधिकतया मुने ॥
 न प्रतिग्रहणं तस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 लवणं चाऽणुमात्रं वा प्रतिगृह्णाति चेद्भिजः^१ ।
 तन्निष्कृतिं पराकृत्य विन्ध्यदेशे पिशाचता ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणस्याऽचलं धृत्वा रात्रः पुण्यागमे सक्तत् ।
 विप्रोयदिह दुष्टात्मा यमपाशवशङ्गतः ॥
 महान्तं नरकं भुक्त्वा पिशाचीभवतिध्रुवम् ।
 पश्चाद्भुवमुपागम्य स्वेदाङ्गोजायते सदा ॥

ब्रह्मवेवर्त्ते—

पूर्वजस्त्वचलं धृत्वा लावणं राजवल्लभात् ।
 पुण्यतीर्थे पुण्यदेशे पुण्यकालेषु पर्वसु ॥
 निष्कारणतया लोभाद् यमलोकमुपागतः ।
 महद्भयं तदा भुक्त्वा पुनर्भुवमुपाविशन् ॥
 पिशाचजन्मतामित्य तदन्ते स्विन्न^२देहवान् ।
 अतः प्रतिग्रहस्तस्य गृहीतो लोकवर्जितः ॥

(१) प्रतिगृह्णातिभोजयति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुण्यतीर्थेषु पुण्यदेशेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्वेददेहवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे,—

मुखजो बाहुजादु धृत्वा लावणमचलं भुवि ।
 पिशाचत्वं व्रजेत्^१ पश्चात् स्वेदाङ्गोजायते पुनः ॥
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 दर्शितं लोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः^२ ॥
 विप्रानुज्ञामवाप्याऽशु पश्चात्तापसमन्वितः ।
^३स्नात्वा शुद्धनदीतीये गत्वा पर्वतगङ्गारम् ॥
^४कण्टकप्रचयं धृत्वा स्वमूर्ध्निधात्मनः सदा ।
 तत्र तिष्ठन् जपेदेनं सर्वपापापनुत्तये ॥
 नारायणं हृदा ध्यायन् सर्वपापप्रणाशनम् ।
 आधारं सर्वमन्त्राणां यावदस्त्वं गतोरविः ॥
 तदा विरम्य सहस्रा संख्यां मनसि धारयन् ।
 पलद्वयप्रमाणेन पिवेद्गोदुग्धमादरात् ॥
 स्वपेक्षारायणस्थाऽग्रे स्थण्डिले केवले भुवः ।
 ततः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपमा^५चरेत् ॥
 एवं ऋतुद्वयं कृत्वा नियतं विधिपूर्वकम् ।
 रुद्राध्यायं पठेद्यदा उत विष्णोरनुज्ञया ॥

(१) भवेदिति क्रीतलोखितपुस्तकपाठः ।

(२) कथयामि च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्नात्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कण्टकं वादरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) आदरात् इति क्रीतलोखितपुस्तकपाठः ।

एतद्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पूर्व्ववत् तद्धनस्याहं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति लवणाचलसंग्रहे ।

नियुतं नमकचमकौ, आरख्यदशमाध्यायो नारायणं, सर्व्वमन्त्राणां
आकरत्वात् । एवं कृते लवणाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

तदेवाह,—

दशाध्यायं सकृजप्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

अत्यशनादतिपानात् 'तथाचोप्यात् प्रतिग्रहात् । इति ।

अत्यशनं सपिण्डीकरणयादादिषु निमित्तेष्वस्थाने भोजनमत्यशनं
अतिपानं शूद्रप्रपादिषु पानमतिपानम् । उग्रप्रतिग्रहः शूद्रा-
दिभिर्दत्तस्य^१ 'लवणाचलादेः प्रतिग्रहः । प्रायश्चित्तपक्षे पुनः
संस्कारं पूर्व्ववत् कृत्वा शुद्धोभवति नाऽन्यथेति ।

इति हेमाद्रौ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) दत्तस्येति क्रीतलोखितपुस्तकपाठः ।

(२) शृङ्खलान्वितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यच्च चोप्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

महापुण्यनदीतीरे व्यतीपाते च वेष्टतौ ।
ग्रहणे संक्रमे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥
राज्ञा दत्तां तिलमयीं धेनुं गन्धाक्षतैर्युताम् ।
अर्चितां योद्विजोष्ट्वा इतोऽमृत्युवशङ्कतः ॥
'सोऽनुभूय महाघोरां वेदनां यमनिर्म्मिताम् ।
पश्चाद् भवति पापात्मा निष्पुत्रो रोगवान् भुवि ॥

कूर्मपुराणे—

पुण्यतीर्थेषु^१ पुण्याहे जन्मर्त्ते जन्मसम्भवे ।
दत्तां राजभिर्गन्धाद्यैरर्चितां तिलरूपिणीम् ॥
योद्विजः प्रतिगृह्णाश^२ न कुर्यान्निष्कृतिं शुभाम् ।
तस्यैव^३ मृत्युरायाति अनुभूय महद्भयम् ॥
पश्चात्पापी महान् घोरोनिष्पुत्रो^४ रोगवान् भवेत् ।
तिलाः सन्तीह यावन्तोद्भजिने धेनुषत्सयोः ॥

(१) अनुभूय इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुण्यकालेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अकृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तथैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रामवान् इति लेखितपुस्तकपाठः । रोषवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तावद्युगसहस्राणि नरके वासमश्रुते^१ ।
 तस्येह नित्यकस्त्राणि क्षरन्ते तत्प्रतिग्रहात् ॥
 तस्मात्प्रहिग्रहोर्ध्वनोर्निष्कारणतया नृप ।
 गर्हितोमुखजानां हि तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥

लेङ्गे,—

पूर्वोक्तेष्वेपु पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपतेः ।
 धेनुं तिलमयीं विप्रो गृह्णीयाद्यदि लोभतः^२ ।
 तस्य नित्यञ्च काम्यञ्च दृष्टापूर्त्तादिकञ्च यत् ।
 सर्वं^३ क्षरति तत्काले दानमशोचिये यथा ॥
 तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
 तद्व्यं सम्परित्याज्यं दक्षिणामात्रमुदहेत्^४ ॥
 आधानं वा क्रतुं वापि कृत्वा सर्वस्वदक्षिणम् ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनः संस्कारपूर्वकम् ।
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति पञ्चचान्द्रायणैर्विना ॥

-
- (१) पापमश्रुते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) धेनुं तिलमयीं कृत्वा विप्रोभोगपरायणो इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) क्षरति इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) उदहेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (५) पञ्चचान्द्रायणं विना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं धेनुं तिलमयीं द्विजः ।
 गृहीत्वाऽऽधानयागौ^१ च कृत्वा तन्नाऽवशेषयेत् ॥
 प्रधानं सम्परित्यज्य न दोषस्तत्प्रतिद्रहात् ।
 अथवा पञ्चभिधान्द्रेः^२ शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥
 पुनः संस्कारमात्रेण नित्यकर्मस्विहाऽर्हता ।
 उभयं यः परित्यज्य^३ वर्त्तते भोगलोलुपः ॥
 स मृत्वा^४ निष्प्रजोभूयात् तिलरोगीमहान् भुवि ॥

इति हेमाद्रौ तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं घृतमयीं दत्तां^१ कृत्वाजिनपरिष्कृताम् ।
 स्वर्चितां गन्धवस्त्राद्यैराजभिः पुष्पसङ्क्रमे ॥

(१) अग्न्याधानञ्च यागञ्च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) आद्वैः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) परित्यज्ज्ञा केवलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तदन्ने इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

वृथा परियहं 'कृत्वा द्विजोयागादिभिर्विना ।

यमलोकमुपागम्य कुम्भीपाके निमज्जति ॥

तदन्ते भुवमासाद्य दैववोजायते भुवि ।

अतोमहादोषभयात् परित्याज्या^१ द्विजश्रमभिः ॥

लिङ्गपुराणे—

धेनुमेकां द्विजोराजन् अजिने घृतनिर्मिताम् ।

सवत्सां घृतधेनुं^२ यो निष्कारणतया वहेत्^३ ॥

कुम्भीपाके निमज्जेत्^४ पीडितोयमकिङ्करैः ।

तदन्ते पृथिवीमेत्य वैणवानां कुलोद्भवः ॥

हीनजातिषु सर्व्वसु भूत्वा भूत्वा न निष्कृतिः ।

यागादिकं न कुर्याच्चेद्^५ एतस्मान्न विमुच्यते ॥

गारुडपुराणे,—

कृष्णाजिनेषु पुण्येषु निर्मितां घृतरूपिणीम् ।

प्रदत्तां^६ राजपुरुषैर्धेनुं यो मुखजोवहेत्^७ ॥

(१) त्यक्त्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परित्यागः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) घृतधेनुंसवत्त्वेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) वहत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) निष्कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः । तद्वत्त्वा इति क्रीत-
पुस्तकपाठः ।

(६) अकृत्वाचेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) पूजिता इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(८) वहन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव नरकोधोरः कुम्भीपाकः समुज्ज्वलन् ।
तत्र भुक्ता पुनः पापी प्राप्य वैणवजन्मताम् ॥
नानायोनिषु सम्भूयाद् यागादिषु पराङ्मुखः ।
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्ती भवेत्ततः ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्माण्डे,—

धृतधेनुं राजदत्तां स्वर्चितां वस्त्रभूषणैः ।
पुण्यकालेषु पुण्याहे प्रतिगृह्णाति चेद्भिजः^१ ॥
द्रव्यलोभपरीतात्मा प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।
नदीषु पुण्यतीर्थेषु स्नातः प्रातर्यथाविधि ॥
स्वगृहं पुनरागत्य स्वगृह्याग्नीं विशुद्धये ।
अग्नीन्धनादिकं कृत्वा आज्यभागान्तमाचरेत् ॥
तस्मिन्नग्नीं सपत्नीकः कुष्माण्डे^२ जुहुयाच्छतम् ।
तदर्धं गणहोमञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
निराहारस्तदा तिष्ठेत् पयोवा धेनुसम्भवम् ।
अधःशायी पिवेत्तत्र^३ पत्नीपुत्रविवर्जितः ॥
एवं व्रती दिनं कुर्यात् संख्यां यावत् समाप्य च ।
तदन्ते भोजयेद् गव्यं होमशेषं विशुद्धये ॥

(१) प्रतिगृह्णाति भोजयेद् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुष्माण्डं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत्तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् परिक्रम्य प्रणम्य च ।

स्वयञ्च पारणं कुर्यात् पत्नीपुत्रसमन्वितः ॥

एवं कृत्वा द्विजः शुद्धेऽदन्यथा पातकौ भवेत् ।

एतदाचरणेऽसमर्थः स्वधनार्हाद्भागिन पूर्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा
शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

शृणु दोषान्^१ प्रवक्ष्यामि जलधेनुप्रतिग्रहे ।

अमायां सर्वसंक्रान्तौ द्वादशीपूर्णिमादिने^२ ॥

महादेवेषु पुण्येषु तथा पुण्यालयेषु च ।

कृष्णाजिनेन निश्चाय धेनुं जलमयीं शुभाम् ॥

अर्चितां ब्रह्मरूपाद्यैः धर्ममार्गेण राजभिः ।

दत्तां गृहीत्वा योविप्रो^३ द्रव्यलोभपरायणः ॥

(१) शुद्धं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वत्स इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पौर्णमीदिने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजोदघायाही इति लेखितपुस्तकपाठः ।

आत्मनःपरलोकार्थं न 'कुर्यान्निष्कृतिं यदि ।
 सोऽनुभूय महत्पापं यमलोके तदाज्ञया ॥
 पुनर्भूभागमासाद्य जायते कच्छपोमहान् ।
 ततःप्रतिग्रहोदोषः पूर्वजानामिहाऽन्यतः ॥

कूर्मपुराणे,—

धृत्वा जलमयीं धेनुं द्विजोभोगपरायणः ।
 अर्चितां प्रभुभिर्दत्तां^१ शास्त्रपूतेन वर्त्मना ॥
 यागादिकं पराकृत्य पराकृत्य च निष्कृतिम् ।
 पुण्यतीर्थं पुण्यदेशं पुण्यकालेषु पर्वसु ॥
 निष्कारणतया लोभाद्यमलोकमुपागतः ।
 महद्भयं तदा भुक्त्वा पुनर्भुवमुपाविशन् ॥
 पिशाचजन्मतामस्य जायते^२ स्वेददेहवान् ।
 अतः प्रतिग्रहस्तस्य गर्हितोलोकवर्जितः ॥

[शिवपुराणे,—

मुखजो बाहुजाद् धृत्वा लावण्यमचलं भुवि ।
 पिशाचत्वं मृतोयाति^३ स्वेदाङ्गो जायते पुनः ॥

(१) अर्चिता इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पूता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदन्ते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भवेत्तस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।
 दर्शितं लोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः ॥
 विप्रानुज्ञामवाप्याऽऽशु पश्चात्तापसमन्वितः ।
 स्नात्वा शुद्धनदीतोये गत्वा पर्वतगङ्गारम् ॥
 कण्टकैर्मुकुटं धृत्वा स्वमूर्धन्यात्मनः सदा ।
 तिष्ठन् तत्र जपेदेनं सर्वपापापनुत्तये ॥
 नारायणं हृदा ध्यायन् सर्वपापप्रणाशनम् ।
 आधारं सर्वमन्त्राणां यावदस्त्वं गतो रविः ॥
 तदा विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।
 पलद्दयप्रमाणेन पिवेद्गोदुग्धमादरात् ॥
 स्वपेन्नारायणस्याऽग्रे स्थण्डिले केवले भुवि ।
 ततः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपमादरात् ॥
 एवं ऋतुद्वयं कृत्वा नियुतं विधिपूर्वकम् ।
 रुद्राध्यायं पठेत् यदा उत विष्णोरनुज्ञया ॥
 एतद्द्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 पूर्ववत्तद्वनार्हाहं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति लवणाचलसंग्रहे ।

नियुतं नमकचमकौ, आरण्यदशमाध्यायो नारायणं सर्वमन्त्राणां
 आकरकत्वात् । एवं लवणाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

दशाध्यायं सकृत् जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तदेवाह,—

अत्यशनादतिपानात् तथा चोग्राप्रतिग्रहात्

दम्भाद्वा वा यदि वा मोहात् पराकृत्यैव निष्कृतिं
स्थित्वा चारोदके कूपे तदन्ते भुवमाविशन् ॥

अगधे जायते कूर्मो ह्रदे जलपरिष्कृते ।

एतद्दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

(महापाप) भयाद्भूय त्वान्योविप्रैः प्रतिग्रहः]* ।

मत्स्यपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजो मोहाद् धेनुं जलमयीं नृपात् ।

यागादिकं स्वशुद्धिं वा अकृत्वा भोगलोलुपः ॥

यमलोके महाघोरे तीर्त्वा चारोदकं बलात् ।

तदन्तेऽत्र समागत्य जायते कच्छपोजले ॥

एतद्दोषोपशान्त्यर्थं त्वान्योविप्रैः प्रतिग्रहः ।

गण्डक्यां वाऽथ गौतम्यां कृष्णवेण्यां नदीजले ।

कावेर्यां तुङ्गभद्रायां चापाये गन्धमादने ॥

आत्मनः सम्भृतं तीर्थं यदेतेषु च* सम्भवेत् ।

अनुज्ञाप्य द्विजैः साकं गत्वा तत्र यतात्मवान्* ॥

निमित्तं कीर्त्तयित्वाऽथ स्नायान्मौषलमार्गतः ।

त्रिसहस्रं च त्रिशतं विंशत्युत्तरमेव च ॥

* [] एषः पाठः क्रोतकाशोपस्तकयोर्नौपलब्धः ।

(१) पूर्वोक्तोपेक्षेण सम्भवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अत्रा पुण्योदके तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतत् कुर्व्याद्विशुद्धात्मा परिषत्सन्निधौ मुदा ।

एतत्पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं हिजम्भनाम् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति जलधेनुप्रतिग्रहात् ।

परिषत्सन्निधौ यथाशास्त्रं पूर्व्ववत् कृत्वा पश्चात् स्नानादिकं कृत्वा
पञ्चगव्यं पीत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति हेमाद्रौ जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

पुरा षण्मुख क्षीराब्धौ रमा जाता सधेनुका ।

सवत्सा क्षीरसम्पन्ना सर्व्वावयवसुन्दरी ॥

पोषयामास जलधिर्दुग्धधेनुं सवत्सकाम् ।

पुरुषोत्तमाय लक्ष्मीं तां प्रददौ सर्व्वसालिणे ॥

न^१ प्रायच्छत् तां धेनुं पुत्रीवात्सल्यगौरवात् ।

ययाचे^२ जलधिं धेनुं वृत्रहा पापमोचने ॥

(१) स प्रायच्छत् इति श्रीतर्कसंग्रहप्रकाशपाठः ।

(२) जलधिः इति श्रीतर्कसंग्रहप्रकाशपाठः ।

तथेति प्रददौ सिन्धुर्दुग्धधेनुं स पुच्छिणीम् ।
 (दापयामास विप्राय वृत्रहत्याविमोचनीम् ।)
 तां दुग्धधेनुमादाय पुनः प्रायात् स्वमालयम् ॥
 धिषणाय स वृत्तान्तं कथयामास देवराट् ।
 पुण्यकाल उपायात् दुग्धधेनुं सुरुपिणीम् ॥
 दापयामास विप्राय वृत्रहत्याविमोचने ।
 तदा प्रभृत्यसौ धेनुर्ब्रह्महत्याविनाशिनो ॥
 ददाति योऽनृपो^१ धेनुमर्चितां कृष्णचर्मणि ।
 स र्ज्यपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रयाति सः^२ ॥
 योविप्रः स्वर्चितां धेनुं वृत्रहत्याविमोचनीम् ।
 रमासहोदरां^३ सिन्धुनिर्मितां दुग्धरूपिणीम् ॥
 प्रतिगृह्णाति वै लोभात् सम्प्राप्ते पुण्यपर्वणि ।
 स कालवशमापन्नस्त्वनुभूय महद्भयम् ॥
 तदन्ते भुवमासाद्य मृतदारोभवेद्भुवि ॥

देवीपुराणे,—

पुण्यकालेषु पुण्यर्चे पुण्यतीर्थे जनाधिप ! ।
 योराजा स्वर्चितां धेनुं निर्मितां दुग्धरूपिणीम् ॥

(१) ददौ तस्मिन् स्त्रीवाचकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

() इदमर्थं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) राजा यः प्रददौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तथेति प्रददौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

विप्राय वेदविदुषे प्रदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ।

'तादृग्दुग्धमयीं धेनुं द्विजो निष्कारणादहन् ॥

लभते निष्कृतिं' नाऽन्यां पञ्चचान्द्रायणादृते ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति दुग्धधेनुप्रतिग्रहात् ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुण्यकालेषु राजेन्द्र पुण्यतीर्थेषु^१ वा द्विजः ।

दुग्धधेनुं गृहीत्वाऽऽशु तृथाभोगपरायणः ॥

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पञ्चभिश्चान्द्रभक्षणैः ।

आधानयागप्राप्ती न प्रायश्चित्तं पञ्चगव्यप्राशनमेव । तदाह

कूर्मपुराणे,—

द्विजो दुग्धमयीं धेनुं प्रतिगृह्य जनाधिपात् ।

यागादिकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

अकृत्वा द्रव्यलोभेन अशक्तः पापभीस्तदा ।

पञ्चचान्द्रायणैः शुद्धी^२ नाऽन्यथा तीर्थसेवया ॥

इति हेमाद्रौ क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) तादृशी इति कीर्तलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति इति कीर्तलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पर्वसु इति कीर्तपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ मधुधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

अथापरं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
मधुधेनुयहीतृणां द्विजानां हितकाम्यया ॥
'निष्कारणं प्रवृत्तानां गोगेच्छूनां मृगुष्व मे ।
पुण्यकालेषु संक्रान्तौ व्यतीपातादिसम्भवे ॥
कल्पितां सृक्ष्यैः पात्रैरर्चितां राजवत्प्रभैः ।
मधुधेनुं सवत्साञ्च सर्वालिङ्गारभूषिताम् ॥
गृहीत्वा ब्राह्मणोऽलोभात् सद्यः पापमवाप्नुयात् ।
(ज्वालां तत्र प्रविध्याथ पुनर्भुवमुपागमन् ॥
मधुवृक्षा भवेयुस्ते यदि तन्निष्कृतिर्नचेत्) ।
कथञ्चित् निष्कृतिर्दृष्टा तेषां पापपरात्मनाम् ॥
पञ्चचान्द्रायणैः शुद्धिर्न चाऽन्यैः शुद्धिरीरिता ।

शिवपुराणे,—

क्षौद्रधेनुः क्षुद्रजातैर्द्विजैर्न प्रतिगृह्यते ।
दैवाद्यादिह गृह्णाति^१ पञ्चभिस्त्रान्द्रभक्षणैः ॥

(१) निष्कारणे इति लेखितपुस्तक पाठः ।

(२) योद्विजः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं श्लोकः क्रीतकाशीपुस्तकयोः न दृष्टः ।

(३) लभ्यन्ते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतद् विप्रप्रतिग्रहविषयम् । बाहुजभ्यो द्विगुणं, ऊरुजभ्यस्त्रिगुणं
पादजभ्यश्चतुर्गुणं, सङ्करजातिभ्यः पञ्चगुणं वेदितव्यं । तदाह—

ब्रह्मवेवर्त्ते,—

प्रायश्चित्तं द्विजातिभ्यः प्रतिगृह्य कथञ्चन ।

यावदुक्तं तदेवाऽलं क्षत्रेभ्योद्विगुणं स्मृतं ॥

ऊरुजभ्यस्त्रिधा प्रोक्तं पादजभ्यश्चतुर्गुणम् ।

एतेभ्योव्यतिरिक्तेभ्यः पञ्चधा परिकीर्त्तितम् ॥

सर्ववर्णैः सर्वदानप्रतिग्रहीतृणामिव वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।
कलौयुगे सङ्करजातयो बह्व्यः तत्रप्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वात्प्रायश्चित्तं
बाहुव्यमुक्तं । प्रायश्चित्तविहीनाद्विजाः श्लेष्ममध्यस्थमक्षिकाजातिषु
सम्भवन्ति । अतः प्रायश्चित्तमेव प्रतिग्रहीतृणां साधनं न चाऽन्यत् ।
यस्य यस्य प्रतिग्रहे धर्मशास्त्रे प्रतिपदोक्तं यत् यत् प्रायश्चित्तं तत्तत्
प्रतिग्रहे तत्तदेव कर्त्तव्यं द्विजान्भिरः, नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता इति ।

इति हेमाद्रौ मधुधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ शर्कराधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

धेनुं शर्करया कृत्वा सवत्सामजिनैः^१ शुभाम् ।

योराजा द्विजवर्याय दद्यात् पुण्यागमे मुदा ॥

अर्चितां गन्धपुष्पाद्यैर्वहुभिर्भूषणैर्युताम् ।

स गच्छेद्विष्णुभवनं यावदाचन्द्रतारकम् ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

कृष्णाजिनेषु योधेनुं शर्कराभिरलङ्घिताम् ।

भूषितां गन्धपुष्पाद्यैर्विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

दद्यात् पुण्यतमे काले तीर्थेषु ग्रहणेषु च ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

कृत्वा शर्करया धेनुं पुण्यकालेषु पर्वसु ।

दद्याद्दक्षिण्या सार्धं विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

स निस्तरति संसारं नावाऽब्धिं नाविकीयथा ।

तत्प्रतियहं दोषमाह,—

नारदीये,—

यो मृह्णीयाद्विजो धेनुं पुण्यां शर्करयाऽन्विताम् ।

पुण्यकालेषु तीर्थेषु द्रव्यलोभपरायणः ॥

(१) यजिने इति चेन्नितपुस्तकपाठः ।

महान्तं नरकं भुक्त्वा स्थावरत्वं प्रयाति सः^१ ।
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
 स्नात्वा प्रातर्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।
 विभूतिं विश्वरूपञ्च जह्वमूलमतः परम् ॥
 जपंस्त्रिषवणस्नानं कृत्वा नित्यमतन्द्रितः ।
 आसायं प्रातरारभ्य गणयेज्जपसंख्यया ॥
 फलाहारोऽत्र कर्त्तव्यः स्वपेदेवसमीपतः ।
 पुनः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपमाचरेत् ॥
 यदैव संग्रहोधेनोः शर्कराभिः पृथग् द्विज ।
 तदा पापान्यनेकानि प्रविशन्ति प्रतिग्रहे ॥
 तत्पापशोधनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।
 आधानं वा प्रकुर्वीति यागसाधनमुत्तमम् ॥
 सर्वेषां सप्ततन्तूनामाधानं प्रथमं विदुः ।
 वर्णानां च यथा विप्रोदेवानामपि वासवः ॥
 शृगुः ऋषीणां प्रवरो वाचां सत्यं यथा भवेत् ।
 तथैव सर्वयज्ञानामाधानं मूलकारणम् ॥
 प्रायश्चित्तमिदं वाऽपि आधानं वा द्विजश्चरेत् ।
 ताभ्यां पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥
 इति हेमाद्रौ शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गणयम् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

शृणु षण्मुख वक्ष्यामि दधिधेनु^१ प्रतिग्रहे ।
प्रतिग्रहीतुर्विप्रस्य दोषोभवति सर्व्वदा ॥
तद्रव्यत्यागमात्रेण आधानं यज्ञमेव वा ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कस्मार्हीजायते भुवि ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

दधिधेनुमलङ्कृत्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।
अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या दद्याद्योविप्रपुङ्गवे ॥
न तस्य यमबाधाऽस्ति तद्गृहे वा प्रवेशनम् ।
तद्दर्शनं वा राजेन्द्र भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

यो दद्यात्^२ पुण्यकालेषु पुण्यतीर्थेषु पर्व्वसु ।
कृष्णाजिने दधिमयीं धेनुं कृत्वा सवत्सकाम् ॥
अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
न तं मृत्युरवाप्नोति न व्याधिर्न च तत्स्मराः ॥
अन्ते विष्णुपदं याति यावदिन्द्रायतुर्दृश ॥

(१) दधिधेनुं इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) राजा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

लेङ्गे,—

वाहुजोधेनुमाराध्य दद्याद्दधिमयीं शुभाम् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्द्वालोकात् कदाचन ॥

देवीपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजोधेनुमतोदधिमयीं शुभाम् ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पूर्ववदनभागतः ॥

अथवाऽऽधानकं कर्म यज्ञं वा बहुदक्षिणम् ।

ऋणनिर्मुक्तिं च कृत्वा शुद्धः स्यात्तत्प्रतिग्रहात् ।

मत्स्यपुराणे,—

शर्कराभिः कृतां धेनुमर्चितां सर्वभूषणैः ।

पूजितां गन्धपुष्पाद्यैः पुण्यकालेषु पर्वसु ॥

तीर्थेषु देवपूज्येषु प्रतिगृह्णाति चेद्विजः ।

अकृत्वा निष्कृतिं तस्य सभवेदन्धभूषकः ॥

देवीपुराणे,—

तद्दोषशमनं राजन् शृणु सर्वप्रयत्नतः ।

प्रातः स्नात्वा नदीतोये नित्यकर्म समाप्य च ॥

नित्यहोमश्च कुर्वीत वृक्षमूलमुपाश्रितः ।

श्रीरुद्रश्च जपेत्तत्र यावदस्तमयं भवेत् ॥

(१) दध्ना क्षणाजिने शुभाम् इति कीर्तलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुण्यदिनेष्विह इति कीर्तलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धोऽभूत् इति कीर्तपुस्तक-पाठः ।

तदा विरस्य प्रयतः^१ फलाहारं समाचरेत् ।

मृहं गत्वा स्वपेत्तात नारायणमनुस्मरन् ॥

पुनः परित्यक्त्याय पूर्ववज्जपमाचरेत् ।

अयुतं पूर्णतामेति^२ तावत् पाराय^३णं चरेत् ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति विप्रोदध्नः प्रतिग्रहात् ।

(अशक्तौ सुलभं तात आधानं यज्ञमेव वा ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति विप्रोदध्नः प्रतिग्रहे ॥)

इति हेमाद्रौ दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

योराजा पुण्यकालेषु धेनुमिक्षुरसोद्धवाम् ।

अर्चितां गन्धपुष्पाद्यैर्भूषितां सर्वभूषणैः ॥

विप्राय वेदविदुषे शान्तायाऽथ कुटुम्बिने ।

दद्याद्दक्षिण्या साकं स राजा विश्वमन्दिरम् ॥

(१) मनसा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अयुतं पूर्णतामेति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पाराय माचरेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं श्लोकः क्रीत-काशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

गत्वा स्थित्वा चिरं कालं भुवि मण्डलतां व्रजेत् ।
 तत्रापि ज्ञानमासाद्य दानधर्मपरायणः ॥
 कृत्वा धर्मानशेषेण अन्ते विष्णुसमो भवेत्^१ ।

महाभारते,—

शृणु धर्मं प्रवक्ष्यामि धेनुमिक्षु^२ रसोद्भवाम् ।
 अर्चितां शास्त्रमार्गेण भूषितां बहुभूषणैः ॥
 पुण्यकालेषु संक्रान्ती अभ्यनहितये तथा ।
 अर्द्धोदये महापुण्ये ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 रचयित्वा दिने सम्यग् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
 दक्षिणाभिश्च बह्वीभिर्दद्यात् फुल्लाननस्तदा ॥
 मृतो वैकुण्ठमाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ।

नृसिंहपुराणे,—

कल्पितां राजपुरुषैरिक्षु^३ रसोद्भवरसेन ताम् ।
 अर्चयित्वा विधानेन अर्चितान्तु द्विजन्मने ॥
 दक्षिणाभिर्यथोक्ताभिर्दद्यान्मनसि निःस्पृहः ।
 तस्य देवः प्रसन्नः स्यात् प्रह्लादाय यथा पुरा ॥

(१) विष्णुसाम्युक्तं व्रजेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इक्षु धेनु रसोद्भवा इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) प्रसन्नोऽभूदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तत्रायश्चित्तमाह,—

ब्रह्माण्डे,—

पूर्वजोवाहुजाज्ञा^१ धेनुमिक्षुरसोद्भवाम् ।
 अकृत्वा निष्कृतिं पश्चात्^२ आधानं वा क्रतुश्च वा ॥
 यमलोकमुपागम्य नरकानेकविंशतिम् ।
 भुक्त्वा^३ भवति पूतात्मा गोमायुर्भवति क्षिती ॥

मत्स्यपुराणे,—

विप्रो धेनुं रसमयीं दत्तां राजकुमारकेः ।
 गृहीत्वा पुण्यकालेषु तन्निष्कृतिपराङ्मुखः ॥
 यागादिकं पराकृत्य गोमायुर्भवति ध्रुवम् ।
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विष्णुना प्रभवविष्णुना ॥
 प्रातरारभ्य मेधावी स्नात्वा नित्यं समाप्य च ।
 वृक्षमूलमुपागम्य पठन्नुपनिषत्त्रयम् ॥
^४जपेत्समुद्रवहन् संख्यां यावदस्तं गतो रविः ।
 तावज्जपाद्^५ विरम्याऽथ फलाहारं समाचरेत् ॥
 जपेद्देवसमीपे तु कृतं पापमनुस्मरन् ।
 परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्ववज्जपमाचरेत् ॥

(१) दत्तां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पश्चात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संख्यां समुद्रवहन् सम्यक् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तावज्जपं इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

अयुतं पूर्णतामिति ततः शुद्धिरवाप्यते^१ ।

एतन्प्रायश्चित्तं यागादिकाकरणविषयं, तन्प्राप्तौ पञ्चगव्यप्राशन
मात्रं न प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुडधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

गुडधेनुं गुडमयीं कृत्वाऽलङ्कृत्य सर्व्वतः ।

पुण्यकाले पुण्यतीर्थे योराजा भक्तिमानिह^२ ॥

शुभा^३ सदक्षिणां दद्याद् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।

पुनर्भुवमुपागम्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ॥

सोऽन्ते विष्णुपदं याति तत्रैव परिमुच्यते ।

गारुडपुराणे,—

गुडधेनुं समभ्यर्च्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।

ब्राह्मणाय सुशीलाय योदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ॥

(१) शुद्धिरवाप्यते इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शुद्धनिर्मितां इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) धेतुं इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

योविप्रस्तां तदा गृह्णन् परलोकपराङ्मुखः ।
 यमस्य वशमापन्नः कालसूत्रेण पीडितः ॥
 पुनर्भुवमुपागम्य जायते भिन्नजन्मवान् ।
 यागादिकं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

कूर्मपुराणे,—

धेनुं गुडमयीं गन्धवस्त्रादिभिरलङ्कृताम् ।
 पुण्यकाले पुण्यतीर्थे पुण्यक्षेत्रे नदीतटे ॥
 योग्यगृह्णन् पृथिवीपालाद् ब्राह्मणो धनलोभतः ।
 यमलोकमुपागम्य पीडितो यमकिङ्करैः ॥
 भिन्नजातिर्भवेद्भूमौ^(१) यागादिषु पराङ्मुखः ।
 प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात् पश्चात्तापसमन्वितः ॥
 विप्रानुज्ञामवाप्याऽऽशु प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।
 इदं करिष्ये नियमं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
 इत्युज्जा तपश्चातिष्ठेत् हेमन्ते शीतसङ्कुले ।
 अनाधारस्तथा तिष्ठेत् यावत् प्रातः पुनर्भवेत् ॥
 प्रातरारभ्य मेधावी स्मरेन्मारायणं विभुम् ।
 चतुर्थे कालायाति यावकं भोजनं चरेत् ॥

(१) अभूद् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्मरेन्मारायणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यावकमित्यत्र अल्पमात्रं यवान् पक्ता भुञ्जीयात्^१ ।

पुनरस्तं गते भानौ पूर्व्ववज्जपमाचरेत् ।

अपस्त्युक्त्यं मन्त्रं^२ न्यासञ्च ध्यानपूर्व्वकम् ॥

अनाधारो वह्निरेव निराधारो वर्धति सति । संख्यां समुदहन्
(मनसि धारयन्) ।

एवमुक्तुदयं नीत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

एवं कृते^३ विशुद्धः स्यान्नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

एतदाचरणाशक्तौ पूर्व्ववत् स्वधनचतुर्भागेण प्रायश्चित्तं कृत्वा
शुद्धिमाप्नोति पुनः संस्कारादि ।

इति हेमाद्रौ शुद्धधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजयेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मन्त्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(३) विशुद्धोऽभूदन्यथा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ साक्षाद्देनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,—

एतासां दशधेनूनां प्रत्यक्षा पापनाशनी ।
महापापविशुद्ध्यर्थं ब्रह्मणा निर्मिता^१ पुरा ॥
राजा वा विप्रमात्रोवा दशनिष्काधिकोऽपि वा ।
धेनुमेनामलङ्कृत्य अभ्यर्च्य विधिपूर्वकम् ॥
पुण्यकालेषु पुण्यर्चे यो दद्याद्विप्रपुङ्गवे ।
स याति विष्णुभवनं देवैः सह नृपाधिप ॥

लिङ्गपुराणे,—

धेनुं यः समलङ्कृत्य पुण्यकालेषु पर्वसु ।
अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैः प्रदद्याद्विप्रपुङ्गवे ॥
स याति ब्रह्मणः स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ।
पद्माद्भुवमुपागम्य स वै भवति धार्मिकः ॥

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं विप्राय^२ योदद्यात् स भवेन्मण्डलाधिपः ॥

महाराजविजये,—

धेनुमेनामलङ्कृत्य पुण्यकालेषु पर्वसु ।
पुण्यर्चे पुण्यदिवसे व्यतीपाते च वैधृती ॥

(१) निर्मितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रोतुम्यङ्गोऽज्ञात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

योदद्याद्विप्रवर्याय स याति परमां गतिम् ।

पुनर्भुवमुपागम्य राजा भवति धार्मिकः ॥

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं विप्रोऽनु गृह्णीयाद् वृथाभोगपरायणः ।

अकृत्वा निष्कृतिं लोभाद्व्यालीभवति कानने ॥

तद्दोषपरिहारार्थं जपेद्द्रुमयाऽयुतम् ।

तदा दोषविनिर्मुक्तः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

भविष्योत्तरे,—

‘अलङ्कृतां शुभां धेनुं दशधेन्वनुयायिनीम् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैः सर्वाभरणभूषिताम् ॥

दत्तां राजकुमारेण पुष्पकालेषु पर्वसु ।

प्रतिगृह्य द्विजोलोभादकृत्वा निष्कृतिं शुभाम् ॥

व्यालीभवति दुष्टात्मा यागं वाऽधानमेव वा ॥

एतत्पापविशुद्ध्यर्थं रुद्रद्वयुतमुच्यते ॥

उपक्रम्य तदानीं वा परेद्युर्वाऽपरेऽहनि ।

स्नात्वा प्रातर्यथाचारं नित्यकर्म समाप्य च ॥

वाहः स्थानं समागम्य संख्यां मनसि धारयन्^१ ।

‘आरभ्य भानोरुदयात् यावदस्तमनं शुचिः ॥

(१) यो धेनुं समलङ्कृत्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सम्बद्धन् इति लेखितपुस्तकपाठः अनसिवद्धन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) आरभ्यमण्डिताद्भानो रस्तामेति दिवाकरः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

विरस्य नियतः पश्चात् फलाहारं प्रकल्पयेत् ।

स्वपेक्षा स्वगृहे देवसमोपे स्थण्डिले व्रती ॥

परेश्वरेवं कुर्वीत यावत् संख्या समाप्यते ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति यन्नाधान'पराङ्मुखः ॥

इति हेमाद्रौ साक्षाद्वेनुप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथार्द्रकृष्णाजिनप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि आर्द्रकृष्णाजिनं शुभम् ।

तिलैरापूर्य्य योभक्त्या^१ दद्याद्विप्राय धीमते ॥

स नरः पापनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकं समश्रुते ।

पश्चाद्भुवमुपागम्य सप्त जन्म भवेद् द्विजः ॥

तत्राऽधीत्य श्रुतं सम्यग् ब्रह्मज्ञानमवाप्य च ।

तेन ज्ञानेन महता निर्व्वानं लभते परम्^२ ॥

(१) यज्ञभागपराङ्मुख इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तच्चर्म इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सप्तपद्यत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

सूर्यसोमग्रहे राजन् मन्वादिषु युगादिषु ।
 अयनहितये चैव व्यतीपाते च वैष्टुती ॥
 संक्रमेषु च जन्मर्क्षे नदीतीरे सुरालये ।
 स्वग्रहे वाऽपि राजेन्द्र पुण्यक्षेत्रे च पर्व्वसु ॥
 नरोयः सम्यगभ्यर्च्य आर्द्रकृष्णाजिनं दृढम् ।
 तिलपूर्णं द्विजेन्द्राय अर्चिताय सुभूषणैः ॥
 दद्याद् दक्षिणया सार्धं तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यावन्त्यजिनरोमाणि यावन्तस्तत्र वै तिलाः ॥
 तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।

लिङ्गपुराणे,—

तिलपूर्णं पुण्यकाले आर्द्रकृष्णाजिनं नरः ।
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 योदद्याद्विप्रवर्याय स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ।

तत्प्रतिग्रहेदोषमाह^१,—

स्कन्दपुराणे,—

आर्द्रकृष्णाजिनं राज्ञः पुण्यकाल उपागते ।
 योविप्रः प्रतियच्छीयात् स सद्यः पतितोभवेत् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागदिकमनन्तरम् ।
 तदा नश्यन्ति कर्माणि दृष्टापूर्त्तादिकानि च ॥

तदा मृत्युवशं याति पुण्यभ्रंशाद्यमालये ।
महान्तं नरकं भुक्त्वा स्त्रीभवेत्' तदनन्तरम् ॥

ब्रह्माण्डे—

तिलपूर्णं पुण्यकाले चर्माऽऽद्रे राजवस्त्रभात् ।
प्रतिगृह्य द्विजोलोभात् सप्ततन्तुपराङ्मुखः ॥
यमलोकमुपागम्य चिरं नरकभाक् ततः ।
नाना जन्माऽनुभूयाऽऽशु कलामोभवेद्भुवि ॥
तस्येवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
अपमृत्युत्तरणमार्जनं कृत्वा तदनन्तरं प्रायश्चित्तम् ।

(कर्त्तव्यं तदाह)

प्रातःस्नात्वा तिलैः सम्यगघमर्पणपूर्वकम् ।
आर्द्रवासास्ततो गत्वा अनुज्ञाप्य द्विजस्यनाम् ॥
प्रतिग्रहविशुद्ध्यर्थं चन्तुमर्हथ सज्जनाः ।
इति प्रार्थ्य द्विजान् सर्वान् परिक्रम्य प्रणम्य च ॥
तप्तकच्छयतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमाचरेत् ॥
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धीभवति नाऽन्यतः ।

कच्छादिकाचरणेन प्रायश्चित्तं पुनः कर्मपूर्वकं कृत्वा तदङ्गप्राय-
श्चित्तेन पूतोभूत्वा यागादिकं कुर्यात् । अन्यथा पुनः कर्मणाम-

(१) स्त्रीजन्म इति श्रौतसेखितपुस्तकपाठः ।

(—) पञ्च पाठः श्रौतकाश्रीपुस्तकयोर्नास्ति ।

'सम्भवे यागादिकं न फलति । पुनः कर्मैव आचार्यत्विजां सर्व-
धर्मसाधनम् । नोचेन्नलमुष्टिप्रक्षालनवत् । अतः पुनः कर्मैव
बलवत्तरम् ।

इति हेमाद्रौ आर्द्रकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

तिलैरापूर्य यश्चर्म दद्यात् पुण्यागमे नृपः ।

न तस्य यमलोकोऽस्ति वैकुण्ठे वासमन्यते ॥

कूर्मपुराणे,—

पुण्यकाले पुण्यदिने साङ्गे कृष्णाजिने तिलान् ।

नित्तिप्य विप्रवर्याय योदद्यात् स तु पुण्यभाक् ॥

स्कन्दपुराणे,—

पूर्ववत् तिलसंयुक्तं शुष्कं चर्म द्विजातये ।

पुण्यकालेषु पुण्याहे योदद्यात् सोऽपि वै हरिः ॥

(१) कर्मणां सम्भवे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) साङ्गं इति ज्योतिर्लेखितपुस्तकपाठः ।

अजिनं यो नु गृह्णीयात् शुष्कं विप्रस्तिलैर्युतम् ।

अपसृत्युमवाप्नोति नारीत्वमाप्नुयादसौ ॥

दानसागरे,—

पुण्यतीर्थेषु^१ पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपतेः ।

तिलकृष्णाजिनं धृत्वा वृथाभोगपरायणः ॥

यमलोकमवाप्नोति स्थित्वा पश्येन्नहद्वयम्^२ ।

पुनर्नारीत्वमाप्नोति तिलचर्मप्रतिग्रहे ॥

पादहीनं,—सप्ततूर्हपञ्चतप्तकच्छाणि कृत्वा पुनः संस्कारं च
पूर्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ योगव्रतादिषु कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे^३,—

अर्धनारीश्वरे योगे योगे हरिहरात्मके ।

लक्ष्मीनारायणे योगे व्रतेश्वर्येषु धरमुख ॥

(१) पुण्यकालेषु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जन्ममहद्वयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भक्त्यपुराणे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लष्णाजिर्न^१ व्रताङ्गत्वान्न दोषइति गोभिलः ।

तथाऽपि शृणु वक्ष्यामि प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

महानारदीये,—

योगेषु व्रतकालेषु अर्धनारीश्वरादिषु ।

योदद्यादजिनं विप्रे व्रतं तस्य फलप्रदम् ॥

पुरा नारायणोदेवो भोक्ता संहृत्य चाऽत्मनि ।

निधाय जलधौ शेते दीर्घकालमरिन्दम^२ ॥

तन्नाभौ शैवलं जज्ञे तत्राऽभूत् पङ्कजं महत् ।

हिरण्यमयं बृहन्नालं रक्तकुङ्कुमकेसरम् ॥

सहस्रपत्रं तरुणं प्रतप्तकनकोज्ज्वलम् ।

तत्र यज्ञे विधाता च अस्तीषज्जगतां पतिम् ॥

हरिः प्रसन्नवदनोवभाषे कमलासनम् ।

^३सृज विश्वमिदं भद्र देवान् यज्ञान् दिजानपि ॥

धेनुञ्च लोकरक्षार्थमालस्थं मा कुरुष्व च ।

द्रव्युक्ता भगवानौशस्तत्रैवाऽन्तरधीयत ॥

ब्रह्मा तदवधार्याऽथ सृष्टवान् विश्वमोजसा ।

देवान् दिजान् (भावमात्रान् ततस्तान् साधकान् बहु ॥)

(१) लष्णाजिर्न इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पञ्चकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयमंशः लेखितपुस्तके न दृश्यते ।

अरणी सूकसुवो दर्शध्रुवां जुह्वां तथाऽयुधम् ।

कृष्णाजिनञ्च सुषलं उलूखलमतः परम् ॥

पात्राख्यन्यानि विश्वात्मा समर्ज्जं जगदीश्वरः ।

व्रतेषु यज्ञदानेषु ब्रह्मचर्यव्रतादिषु ॥

अजिनं दानपूर्त्यर्थं ददौ विप्रस्य चाऽऽदरात् ।

ततः प्रभृत्यदः सर्व्वं प्रसिद्धिमगमद्भुवि ॥

यस्वेतच्चर्म दानेषु व्रतेषु नियमेषु च ।

विप्रसात् कुरुते सोऽपि ब्रह्मनिर्व्व्याणमाप्नुयात् ॥

(तत्परिग्रहे प्रायश्चित्तमाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

यागादिषु व्रतेश्वेतत् प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पुनःसंस्कारवर्जितम् ॥

अयुते दशगायत्री अर्धनारीश्वरव्रते ।

तथा हरिहरे योगी लक्ष्मीनारायणे तथा ॥)

उग्रव्रतेषु दानेषु पुंमध्यत्वहारादिषु ?

पुनः संस्कारपूतात्मा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ।

लिङ्गपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजोलीभात् भोगवृष्णापरायणः^१ ।

तिलपद्मं समुत्सृष्टं राजभिः पुण्यसङ्गमे ॥

(१) प्रदानं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयो न दृष्टः ।

(२) पराङ्मुख इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पुनः कर्म प्रकुर्वीत ततः पश्चात् शृणुष्व मे ।

सम्यग्विप्रैरनुज्ञातः षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ॥

ततः पापविशुद्धः^१ स्यान्न दानैर्वाऽन्यकर्मभिः^२ ।

द्विजोलोभपरायणो भोगेच्छया कृष्णाजिनं धृत्वा पुनः संस्कारं
कृत्वा पश्चात् परिषदुपगमनपूर्वकं प्राजापत्यकृच्छ्राणि षड्विं-
माचरेत् पूतोभवति न दानैरन्यकर्मभिरिति ।

इति हेमाद्रौ योगव्रतकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे,—

कमलं राजतं दद्यादयोराराधनां पुण्यसङ्गमे ।

अभ्यर्च्य विधिना शास्त्रादिप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्नृद्धलोकात् कदाचन ।

शिवपुराणे,—

निष्कामनतया राजा उद्दिश्य हरिमव्ययम् ।

हरं वा द्विजवर्याय दद्यात् पुण्यागमे सुधीः ॥

(१) पापविशुद्धार्थं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न दानैरकर्मभिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः पुच्छपौच्छसमन्वितः^१ ।

इहैव विपुलान् भोगान् भुक्त्वा देवपदं व्रजेत् ॥

चतुर्विंशतिमते,—

योग्यह्लाति रौप्यपद्मं पुण्यकालेषु राजभिः ।

दत्तं सम्यगलङ्कृत्य तस्य शुद्धिरनुत्तमा ॥

प्रधानं सम्परित्यज्य कृत्वा चान्द्रायणद्वयम् ।

आधानं वा ऋणं तीर्त्वा तेन विप्रो न दोषभाक् ॥

आधानकरणे सर्वस्वदक्षिणया सह प्रायश्चित्तं पञ्चगव्यप्राशनं च ।

इति हेमाद्रौ रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रतिकृतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

क्षयः श्वासश्च गुल्मश्च शिरोवायुर्भगन्दरः ।

अर्शो रोगस्तथा शूलगण्डमाली शिरोभ्रमः ॥

एते महापातकजन्याः ।

(१) परिकृत इति श्रौतवेधितपुस्तकपाठः ।

(२) यो हत्वा राजर्षं पद्मं इति श्रौतवेधितपुस्तकपाठः ।

वातव्याध्यश्मरी कुष्ठमहोदरभगन्दराः ।

अर्शांसि ग्रहणी कुष्ठा महारोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्युपपातकजन्याः ।

प्रमेह^१ मधुमेहो च ज्वरः शीतोष्णसम्भवः ।

कम्पय पक्षघातश्च अन्तर्द्विस्तथैव च ॥

इत्येते सङ्गुलीकरणजन्याः^२ ।

अरुचिश्च तथा पित्तं बृहन्मूत्रं शिरोव्रणः ।

सर्वाङ्गतापनं तद्द्विधिरत्वमनस्थिता ॥

इत्येते मलिनीकरणजन्याः ।

अक्षिशूलं कर्णशूलं पादशूलं तथाङ्गुले^३ ।

कण्डूतिर्दुर्दुरो रोगः कामला च तथा भ्रमः ॥

इत्येते अपात्रीकरणजन्याः ।

नक्तान्धत्वं गुदे शूलं नानारोगास्तु सज्वराः^४ ।

हिक्का चैवमजीर्णत्वं कण्ठशोषणमेव च ॥

इत्येते जातिभ्रंशकरजन्याः^५ ।

एते चान्ये च बहवोव्याधयः पापसम्भवाः ।

इह जन्मनि वा राजन् पूर्वजन्मनि वाऽर्जिताः ॥

(१) प्रमेह मधुमेहश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सङ्गुलीजन्या इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तथाङ्गुलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) जन्मव इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) जाति भ्रंशजन्या इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

व्याधयः पापमूलाः स्युः प्रत्यक्षनरकास्वमी ।

सर्व्वव्याध्युपशान्त्यर्थं कुर्य्युः प्रतिकृतिं बुधाः ॥

ब्रह्महत्यादिजनितरोगनिवृत्त्यर्थम् यस्य यस्य पापस्य योयो
रोगोजातस्तत्तन्निरासार्थं प्रधानदेवतास्तास्ताः कर्म्मविपाकेषु
दर्शिताः तत्प्रतिकृतिप्रतिग्रहादिप्रस्य पापबाहुल्यम् । तत्परिग्रहे
दोषं प्रायश्चित्तञ्चाऽऽह

वामनपुराणे—

कृष्णाजिनं प्रतिकृतिं मेघीं चोभयेतोमुखीम् ।

शकटं योनु गृह्णाति न भूयः पुरुषोभवेत् ॥

एतदकृतयागस्याऽकृतप्रायश्चित्तस्य च ज्ञेयम् । उभयोरेवाऽत्र
सम्भवेन स्त्रीत्वम् । तदाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

द्विजः प्रतिकृतिं धृत्वा यागं वा निष्कृतिं तथा ।

अकृत्वा द्रव्यलोभेन नारौ भवति सर्व्वथा ॥

तत्प्रायश्चित्तमाह,—

कूर्मपुराणे,—

धृत्वा प्रतिकृतिं विप्रः सप्ततन्तुपराङ्मुखः ।

तत्प्रतिग्रहशुद्ध्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

निरन्तरमहोरात्रं जपन्नारायणं विभुम् ।

स्वपेच्च देवतागारे स्थण्डिले केवले वसन् ॥

कवलं भक्षयेत्तात रविर्मन्दायते यदा ।

एवं मासत्रये पूर्णे शुद्धोभवति पातकात्^१ ॥

आधानं वा प्रकुर्वीत ऋणनिर्म्मोचनं तथा ।

द्वयोरभावे लोभार्थं प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।

तत्राऽपि च पुनःकर्म शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ॥

इति हेमाद्रौ प्रतिकृतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

जनस्य मरणे प्राप्ते यमोमृतगणैः सह ।

एति तदा तु पापानि सङ्क्षीभूयोद्भवन्त्यतः ॥

भूतप्रेतपिशाचाद्या मृतशय्यावहिःस्थिताः ।

केचिद्दृष्टिपथं याताः केचिन्प्रेता हसन्त्यलम्^२ ॥

स्त्रियमाणं ततोदृष्ट्वा कुक्षयन्ति तथा परे ।

मरणान्ते तथा राजन् तच्छ्वास्प्रश्रयता भवेत् ॥

(१) शुद्धोऽभूत्तत्प्रतिग्रहात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) काले इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) दयन्त्यलं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तत्पुत्रादिः स्थितां 'ग्रय्यां दिव्यायाऽध्यात्मवेदिने ।

दद्याद्वादशमे दिवसे मृतः स्वर्गमवाप्नुयात् ।

बह्वीभिर्दक्षिणाभिश्च तोषयेद्विजवल्लभम् ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह —

मत्स्यपुराणे,—

विप्रोलोभपरीतात्मा मृततत्त्वं भजेद्यदि^१ ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं तदा^२ चरति सर्व्वथा ॥

नित्यनैमित्तिकाभावात् पतितः स्यात् तदा द्विजः ।

गर्भाधानादिसंस्काराः पुनः^३ कार्य्या द्विजातिभिः ॥

ततः परं चरेत्कृच्छ्रं द्विशतं तप्तसंज्ञितम् ।

ततः पूतोभवत्येव कश्चाहोर्लोकयोर्द्वयोः ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति आधानक्रतुभिर्विना ।

प्रधानं सम्परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अन्यथा^४ स्यात् स दुष्टात्मा उलूकोनिर्जने वने ।

एतद् यागप्रायश्चित्ताद्यकरणविषयं, उभयोरिकतरसम्भवे नोलूक-
त्वम् ।

इति हेमाद्री मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

(१) जनैरिति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मन्वन्तत्परिग्रहात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सद्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कुर्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) भवति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गोचर्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे,—

गोचर्म विप्रवर्ध्याय राजा धर्मपरायणः ।

पुण्यकालउपायात् दद्याद्दक्षिण्या सह ॥

यावन्तः पांसवोभूमेरागीभूता भवन्ति हि ।

तावद्युगसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥

गोचर्मप्रमाणमाह ।

रङ्गराजीये,—

गोचर्म विप्रवर्ध्याय राजाधर्मपरायणः ।

पुण्यकालउपायात् दद्याद्दक्षिण्या सह ।

गोशतस्य सवत्सस्य सञ्चारः स्विच्छया 'यतः ।

स चेद् द्वादशधा याति गोचर्मेति विदुर्बुधाः ॥

कूर्मपुराणे,—

अनर्गलतया यत्र सञ्चारोगोशतस्य च ।

रात्रौ यावान् प्रवेशः स्यात् सवत्सानां नृपोत्तम ! ॥

स तु द्वादशमानेन गोचर्मेति प्रकीर्तितः ।

तं देशं विप्रवर्ध्याय अर्चिताय कुटुम्बिने ॥

यागासक्ताय योदद्यात् स वै नारायणः स्मृतः ।

पुनर्भुवमुपागम्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ॥

(१) भवेत् इति क्रीतले खतपुस्तकपाठः ।

(२) राजन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे,—

पुण्यकालेषु पुण्यर्क्षे व्यतीपाते च वेधृतौ ।
 बदीतीरे पुण्यदिने दत्तं राज्ञा सुवर्त्तिना ॥
 ये गृह्णन्ति द्विजा मोहादृच्छणयागादिकं विना ।
 सदाः पतन्ति राजेन्द्र सत्क्रियाः कीर्त्तिसम्भवाः ॥
 नित्यकर्मपरिभ्रंशात्सूकरत्वमवाप्स्यते ।
 तेषां वै निष्कृतिर्नाऽस्ति यागेभ्योऽन्यैः परिग्रहात् ।
 तदभावे नरयेष्ठ शतं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

त्रयस्त्रिंशन्मते—

पूर्वजोयदि गृह्णीयात् राजदत्तं सुपूजितम् ।
 गोचर्मैति पुनःस्थानं द्रव्यलोभेन पार्श्विक ॥
 तस्य कर्माणि नश्यन्ति मृत्युरायाति तत्क्षणात् ।
 नरकाननुभूयाऽयं सूकरोभवति चित्तौ ॥
 बहुसंस्कारपूतेभ्योयागादिभ्योन निष्कृतिः ।
 तस्योपनयनं भूयः कर्मभ्रंशो नचैश्मतः ।

पूर्वमुपनयनादिकं कृत्वा पश्चाद् यागः कर्त्तव्यः, तदभावे चान्द्रा-
 यणशतं कृत्वा दण्डमेखलाजिनाश्मस्थापनादिकं वर्जयित्वा कल्पोक्त-
 विधिना सर्वं पुनःसंस्कारं कुर्यात्, नाऽन्यथा शुद्धिरीरितेति ।

इति हेमाद्रौ गोचर्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) नरकानुभवं कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवेदत्त इति लेखितपुस्तकपाठः । भवेत्तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शकटदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,—

स्थिते कर्कटके भानी मकरस्थे दिवाकरे ।

माघमासे पूर्वपक्षे सप्तम्यां रविवासरे ॥

अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु ।

शकटं धान्यसंमिश्रं युगरज्जुसमन्वितम् ॥

चतुर्भिर्धानडुद्भिद्य युक्तं वस्त्रैरलङ्कितम् ।

योदद्याद्विप्रवर्याय न तस्य पुनरुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

तीर्थेषु पुण्यकालेषु पुण्यवत्सु दिनेष्विह ।

योराजा शकटं दद्याद् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

अनङ्गाहकसंयुक्तं रज्जुधान्यपरिष्कृतम् ।

अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैरुक्तदक्षिण्या सह ॥

मातृतः पित्रतश्चैव कुलमेकं समुदहन् ।

मेरुसुलङ्घ्यैः सद्यः स विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥

लिङ्गपुराणे,—

(१) परिष्कृतं इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(२) सहसा इति श्रुतलेशितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमाह—

शकटं यो नु गृह्णीयात् यागतीर्थपराङ्मुखः ।
 पुण्यकालेषु पुण्यर्त्तं स भवेच्छत्रधारकः^१ ।
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणा^२ष्टकम् ।
 यागाद्यकरणे दोषः शकटस्य प्रतिग्रहे ॥
 प्रधानं संपरित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 परिषदुपस्थानपूर्वकं सर्व्वप्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ शकटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

सूयमानां स्पृशन्^३ धेनुं परिक्रम्य प्रणम्य च ।
 यो दद्याद्दिग्बलिं स वै विष्णुपदं व्रजेत् ॥
 सायं वा प्रातरथवा सूयमानां विलोकयेत्^४ ।
 शिरःपादौ यदा व्यक्तौ तदा दानं महत्तरम् ॥

(१) चक्रधारिणः इति श्रुतिलेखित पुस्तकपाठः ।

(२) चान्द्रायणाब्दकं इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यथाधनुमिति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(४) विलोकयन् इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

पितृनुद्दिश्य वा राजन्नुत विष्णुं हरश्च वा ।

तत्तल्लोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

महानारदीये—

सूयमाना यदा धेनुः सर्वपापक्षयकरी ।

तदा नरेण दातव्या विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ।

शिवधर्मोत्तरे—

द्विमुखीं षट्पदां धेनुमनुव्रज्य प्रणम्य च ।

यो दद्याद्विप्रवर्याय स वै विष्णुपदं व्रजेत् ॥

महाभारते—

द्विमुखीं षट्पदां धेनुं विलोक्य जनवल्लभः ।

परिक्रम्य प्रणम्याऽयं द्विजायाऽध्यात्मवेदिने ॥

बह्वीभिर्दक्षिणाभिश्च दद्याद्यदि नरोत्तमः ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावद्ब्रह्मपदं व्रजेत् ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह—

देवौपुराणे—

द्विमुखीं षट्पदां धेनुं विप्रोलोभपरायणः ।

'प्रतिगृह्णाति चेत्तोभादयावज्जोगपरायणः ॥

तावद्युगसहस्राणि नारीत्वं 'स व्रजेदिह ।

(१) प्रतिगृह्णाद्विजोदेवि इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) मानवादिह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कूर्मपुराणे—

षट्पदां द्विमुखीं धेनुं सोपस्करसदक्षिणाम् ।

सूयमानां जनोद्धृत्वा याति मृत्युवशं क्षणात् ॥

नरकानुभवं कृत्वा नारीजन्म समश्रुते ।

केचित्संस्कारमिच्छन्ति उभयतोमुखीग्रहे ॥

स्त्रीत्वाच्च दोषबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविधानतः ।

लक्षत्रयेण गायत्र्याः शुद्धिमाप्नोति देहिकीम् ॥

यागादिभ्रंशने तात प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा प्रधानं सम्परित्यजेत् ॥

अनेन विधिना शुद्धिर्नतीर्थैर्नजलादिभिः ।

लक्षत्रयजपानन्तरं पुनः संस्कारं कृत्वा उभयतोमुखीप्रतिग्रहात्
शुद्धिरिति तात्पर्यम् ।

इति हेमाद्रौ उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथोत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

विप्रस्तूत्क्रान्तिकाले तु अविचार्य महद्भयम् ।

तां धेनुं प्रतिगृह्णाऽऽशु महापातकमश्रुते ॥

देवीपुराणे—

उत्क्रान्तिधेनुमासौनां तन्मूल्यं वा यद्यार्हतः ।

'प्रतिगृह्य द्विजोलोभाद्वीमं नरकमश्नुते ॥

कूर्मपुराणे—

द्विजो यः श्रुतिपम्पन्नः प्रतिग्रहपरायणः ।

उत्क्रान्तिकाले तन्वाग्नीं धेनुं धत्ते स दोषभाक् ॥

नरकाननुभूयाऽऽशु दरिद्रोभुवि जायते ।

अन्नवस्त्रपरिचीणः सदारोबहुलप्रजः ॥

किं करोमि क्व गच्छामि किं वा शरणमाश्रये ।

इति वर्त्तंत स नित्यमेतद् दारिद्र्यलक्षणम् ॥

दारिद्र्यं मरणात् कष्टं दरिद्रो न हि पूज्यते ।

वृथा जन्म दरिद्रस्य दरिद्रस्य गुणोवृथा ॥

तच्चाऽपि बालदारिद्र्यं क्षणमात्रं न शक्यते ।

तत्प्रायश्चित्तमाह—

भविष्योत्तरे—

उत्क्रान्तिधेनुमागृह्णन् प्रधानं सम्परित्यजेत् ।

लक्षद्वयेन गायत्र्याः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दरिद्रत्वाच्च मुक्तिभाक् ।

दारिद्र्यजन्म धिग्रूपं धिग्दरिद्रं पुनः पुनः ॥

(१) प्रतिगृह्यद्विजायस्तु सर्वेनरकमश्नुते इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दृष्टारिपुं इति लेखितपुस्तकपाठः । दृष्टारूपं इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेद्विह इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

दारिद्र्यजनकं धेनोर्ग्रहणं न प्रशस्यते ।

इति हेमाद्रौ उत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

यमलोके महाघोरे सरिदङ्गाररूपिणी ।

षष्टियोजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥

सा नदी पापिनोदृष्टा ज्वलतीव सदा रूपा ।

दृष्ट्वा पुण्यतमांश्चैव शान्तिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥

पापिनः पापकर्माणि पुण्यवान् पुण्यमाचरन् ।

पापी नरकमाप्नोति पुण्यवान् पुण्यलोकवान् ॥

पुण्यं सुखार्थं कुर्वति दुःखार्थं पापमाचरेत् ।

दुष्टप्रतिग्रहएव पापं तत्परित्यागएव पुण्यं, दुष्टप्रतिग्रहउत्क्रान्ति-
वैतरण्यादिः । तेषां त्यागएव पुण्यम् । द्रव्यसम्पत्तौ तु पाप-
बाहुल्यात् यागादिकरणे शक्यत्वात् परित्याज्यमेव सर्व्वथा ।

मत्स्यपुराणे,—

दारिद्र्यं स्थिरतामिति वैतरण्याः प्रतिग्रहे ।

सर्व्वेषामेव पापानां दारिद्र्यमधिकं विदुः ॥

'दारिद्र्याद्दोषबाहुल्यात् त्वज्जदेतत्प्रतियहम् ।

दारिद्र्यादपरं पापं जनस्येह न विद्यते ॥

तत्रायचित्तमाह,—

स्कन्दपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजोधेनुमशौचान्ते जनाधिप ।

पिण्डनिर्व्वापणे काले दीयमानां दारिद्र्यैकः ॥

प्रधानं सम्परित्यज्य स्नात्वा नित्यं समाहितः ।

लक्षद्वयं जपेद्देवीमेतद्दोषोपशान्तये ।

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दारिद्र्यान्न विमुक्तिमान् ॥

इति हेमाद्रौ वैतरणीधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

(१) दारिद्र्यदोषबाहुल्यादिति-क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) दीयमानात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दारिद्र्यान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दारिद्र्यं इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अथ मृत्युमहिषीप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

प्रतिगृह्णाति योविप्रोमहिषीं मृत्युरूपिणीम्^१ ।

मृत्युनाशकरोन्दातुग्रंहीतुर्मृत्युदायिनीम्^२ ॥

अर्चितां नीलवस्त्राद्यैर्धान्यैर्दक्षिणया सह ।

स साक्षान्मृत्युमाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे तृप ॥

स्कन्दपुराणे,—

विप्रोयोमहिषीं धत्ते मृत्युदां पापनाशिनीम् ।

धान्यैर्गन्धाक्षतैर्वस्त्रैरर्चितां मृत्युरूपिणीम् ॥

सवत्सां रोगिभिर्दत्तां लोकेऽस्मिन्^३ भयवर्जितः ।

मृत्युमाप्नोति सहसा पश्चात् सूकरतां व्रजेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

भानुः कुजो भृगुश्चैव शनीराहुर्ग्रहास्त्वमी ।

द्वादशाष्टमजन्मस्या पञ्चैते यस्य देहिनः ॥

(१) विप्रो यो महिषीं गृह्णातु साक्षान् मृत्युरूपिणीं इति कीर्तितोऽस्ति
पुस्तकपाठः ।

(२) मृत्युदायिनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अर्चिता इति कीर्तितोऽस्ति पुस्तकपाठः ।

(४) ब्रह्माण्डे इति कीर्तितोऽस्ति पुस्तकपाठः ।

कुर्वन्ति प्राणसन्देहं स्थानभ्रंशं धनक्षयम् ।

तदा सत्यवशं याति' पीडितोग्रहनायकैः ॥

ज्वरशूलवातपित्तश्लेष्मोत्थणमसूरिकाः ।

विषूचीग्रहणीषादहस्तशूलं महद्भयम् ॥

ज्वरातिसारोनिःशक्तिः मूर्ध्नि भ्रमणमेव च ।

कफो वा बहुमूत्रं वा रोगानूणां भवन्ति हि ॥

सर्वरोगविनाशाय सत्युत्तरणहेतवे ।

तदा योमहिषीं दद्यात् पूजितां वस्त्रभूषणैः ॥

सत्यरूपाय विप्राय स सद्योरोगमुक्तिमान् ।

सृङ्गीयान्महिषीमेनां द्विजोद्रव्यातुरसु यः^१ ॥

सत्युमायाति सहसा सूकरत्वमुपैति^२ सः ।

तन्प्रायश्चित्तमाह,—

शारङ्गपुराणे,—

तदानीं वा परेद्युर्वा स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः ।

नित्यकर्मविशुद्धात्मा जपन्मृत्युविनाशनम् ॥

अयुतं नियुतं कृत्वा प्रत्यहं संख्यया नृप ।

अयुतेन विशुद्धःस्थान्महिषीं योऽनुमन्यते ॥

(१) यात इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति लेखितपुस्तक पाठः ।

(३) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

पक्षमात्रं दगाहं वा क्षीणमारभ्य बुद्धिमान् ।

चतुर्थकालायाते हविर्भोजनमाचरेत् ॥

“अपस्तम्बपः ‘क्षुध’मित्यादिभिर्नवभिर्वाक्यैर्ज्ञेयः ।

इति हेमाद्रौ सत्यमहिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्याममादिने ।

महिषीं विप्रवर्याय दत्त्वा नैति^१ यमालयम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

युगादिषु चतुर्विंशे कृष्णाष्टम्यां विषुवद्दिने ।

कृष्णाङ्गारचतुर्दश्याममायां भौमवासरे ॥

महिषीं समलङ्कृत्य वस्त्रगन्धादिभूषणैः ।

योदद्याद्विप्रवर्याय यमपीडानिवृत्तये ॥

(१) श्रुतिमिति लिखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्य नास्ति इति श्रुतिर्लिखितपुस्तकपाठः ।

यमस्तं पूजयेत्पश्यन् प्रत्युत्थानाभिवन्दनैः ।
 स्वर्गलोकं^१ स यात्याशु लोकोवन्भुजनं यथा ॥
 ग्रहीतुः^२ पूर्ववत् पुन निष्कृतिः कथिता बुधैः ।
 तेन शुद्धोभवेद्विप्रः पापादस्मात् प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

अभुक्तगण्डनक्षत्रे लग्नसन्धिवर्तुर्दृशे^३ ।
 तथैव विषनाडीषु व्यतीपाते च वैधृतौ ॥
 मातापितृभ्यो ज्येष्ठस्य भ्रातुर्नक्षत्रसम्भवे ।
 एतेषु^४ सम्भवी पुनः कुलनाशकरो भवेत् ॥

अभुक्तसंज्ञामाह,—

ज्योतिर्निदाने,—

अश्लेषामघानक्षत्रसन्धिः रेवत्यश्विनीसन्धिः इत्येते अभुक्ताः ।

(१) स्वर्ग लोकेन यात्याशु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) लग्नसन्धि वर्तुर्दृशे इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सम्भवे पुन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कुलीरसिंहयोर्मनिमेषयोः कौटचापयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्याद्वटिकाद्वितयं स्मृतम्” ।

एवेषु पुत्रोजातःपितरं मातरं वा हन्ति, अश्लेषा चित्रा ज्येष्ठा
मूला पुष्य विशाखा एतानि गण्डनक्षत्राणि द्वयोर्लग्नयोरन्तरालं
लग्नसन्धिः चतुर्दशी कृष्णचतुर्दशी अमा च सर्व्वमन्यत् स्पष्टम् ।

एतद्दोषनिवृत्त्यर्थं जननं गोमुखे पुरा ।

पश्चात् शान्तिं प्रकुर्व्वीत तत्तद्दोषोपशान्तये ॥

सा धेनुर्विप्र भूलोके सर्व्वं दुष्कृतकारिणी ।

स्वजातिप्रसवं त्यक्त्वा अन्यनारी प्रसूयते ॥

तदा प्रभृत्यसौ धेनुः सर्व्वपापविवर्द्धिनो ।

तस्मादेनां द्विजोष्टत्वा सद्यः पातित्वमर्हति ॥

मृतोनरकमाप्नोति पुलिन्देष्वभिजायते ।

तस्योपनयनं भूयः कार्य्यं चान्द्रायणत्रयम् ॥

एषा निष्कृतिरस्येह नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ।

पूर्वं पुनःसंस्कारं कृत्वा तेन शुद्धोभूत्वा पश्चाच् चान्द्रायणत्रयं
कुर्यात् ततः पूतो भवति ।

इति हेमाद्रौ गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

धनार्थं सुखजोयस्तु रोगिणं यदि गूहयेत्^१ ।
स रोगी भवति क्षिप्रं तदाऽधर्मस्ततः परम् ॥
उत पत्नी सुतोवाऽपि निधनं याति पार्थिव ! ।
तं कदा नाऽऽलपेदिप्रोयदि निश्चातुषी मही ॥

गारुडपुराणे,—

धनार्थं यदि विप्रोऽसौ महान्तं रोगिणं नरम् ।
आलिङ्गेत् सहसा भूमौ रोगी भवति निश्चयः ॥
यमलोकमुपागम्य भुक्ता तत्रैव वेदनाम् ।
पत्नीपुत्रवियोगी स्यात् पश्मासाभ्यन्तरे नृप ॥
तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सूक्तमेनं जपेन्नित्यं स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः ॥
मांसं वा पक्ष्मिकं वा दीक्षामारभ्य वास्यतः ।
हविष्याशी भवेन्नित्यं स्वपेन्नारायणं स्मरन् ॥
परित्यजेत् कुर्वीत अयुतं यदि पूर्यते ।
तदा विसृज्य नियमं ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते सम्यक् प्रायश्चित्तं स शुद्धिभाक् ।

मुञ्चामित्वेत्यादिः प्रमुक्तमेनमित्यन्तो मन्त्रो जप्यः ।

इति हेमाद्री आलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुष्टनक्षत्रशान्तिषु धेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

दुष्टर्क्षविषनाडीषु व्यतीपाते च वैधृती ।

अमाकृष्णचतुर्दश्योः पित्रोर्नक्षत्रयोस्तथा ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव यदा^१ पत्नी प्रसूयते ।

तदा शान्तिं प्रकुर्वीत तत्तद्दोषोपशान्तये ।

शान्त्यङ्गभूता या धेनुः सा देया विप्रपुङ्गवे^२ ॥

तस्मिन् दुष्टनक्षत्रे जातस्य शिशोर्दोषशान्त्यर्थं तत्तनक्षत्राधि
देवताप्रीत्यर्थं तत्तदेववर्णा गौर्देया इति शान्त्यध्यायेऽभिहितं
अलाभे कपिला दातव्या । तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

दुष्टनक्षत्रजातस्य शान्तिकर्मणि योद्विजः ।

आचार्यत्वं यदाकुर्यात् गौर्वापि प्रतिगृह्यते ॥

तस्यैव नरके वासः कालसूत्रे महत्तरे ।

तदन्ते भुवमासाद्य पाषण्डत्वमवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं चरेत्तदा^३ ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा शुद्धिमाप्नोति पार्थिव ॥

(१) यस्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रपुङ्गवैः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) विशुद्धये इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

स्वाध्यायदिवसे राजन्पविश्य सुखायमे ।

तथा पारायणं प्रोक्तं दशरात्रमतन्द्रितः ॥

ततः परमुपोष्यैव पञ्चगव्येन शुध्यति ।

संहितामात्रं चाऽरण्यकं च, न पदक्रमादिः न वा परायत्तपठनम् ।

पश्चात् पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा “वेदो नारायणः
साक्षात्” इति स्मरणात् ।

इति हेमाद्रौ दुष्टनक्षत्रशान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुष्टनक्षत्रे प्रथमरजोदर्शनशान्तिधेनु-
प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यस्य पत्नी नरयेष्ट दुष्टर्क्षिह पुष्पिणी ।

पत्युर्वाऽथ स्वयंवाऽथ अवश्यं मृत्युराविशेत् ॥

भरणी आद्रा पुनर्वसुः अश्लेषा मघा पुष्या ज्येष्ठा पूर्वभाद्रा पूर्व-
भाद्रपदा इत्येतानि दुष्टनक्षत्राणि ।

प्रतिपत् द्वितीया चतुर्थी षष्ठी अष्टमी द्वादशी उभयत्र
चतुर्दशी अमा च प्रथमार्तवे एता दुष्टतिथयः । भानुवारः

अङ्गारकवारः मन्दवासर इति दुष्टवाराः । मेघलग्नं वृषभलग्नं
सिंहलग्नं एतानि दुष्टलग्नानि । जामित्रे प्रथमरजोदर्शनं
दोषावहम्^१ । लग्नात् सप्तमलग्नं जामित्रस्थानं, तत्र दुष्टग्रहाद्येत्
जायापत्योरमङ्गल्यप्राप्तिरितेषु नारीप्रथमरजोदर्शने एकैकं द्वयं
त्रयं वा यदि प्राप्तं, तदा तत्तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिकर्म^२ ।
तत्राचार्य्योविप्रस्तस्य प्रायश्चित्तमाह ।

पञ्चपुराणे,—

गृहस्थस्य तु^३ भार्य्यायाः प्रथमार्त्तवशान्तिषु ।
सर्व्वं प्रमुखतः कृत्वा कृत्वा धेनुप्रतिग्रहम् ॥
तत्तद्द्रव्यञ्च गृह्णाति अर्चितं वस्त्रभूषणैः ।
अनुभूय ततः पापं नित्यं याज्जापरोभवेत् ॥
तद्दोषप्रशमायाऽलं षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ।
प्रधानं सम्परित्वज्य देहशुद्धिं समाचरेत् ॥
स्त्रीणां रजस्त्रलापापं पञ्चधा परिकीर्त्तितम् ।
आचार्य्यत्वन्तु प्रथमद्वितीयमनन्तरम् ।
तृतीयं प्रतिमादानं चतुर्थं तत्रभोजनम् ॥
आर्त्विज्यं^४ पञ्चमं प्रोक्तमेतत्पापस्य लक्षणम् ।
आचार्य्यं तु षड्विंशं स्यात् द्विगुणं धेनुसंश्रहे ॥

(१) दोषावहमिति कीर्तितलेखितपुस्तकाद्यानि ।

(२) यो द्विजोयस्य इति कीर्तितलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदाचार्य्यस्य इति कीर्तितलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पञ्चमं अर्त्विजाप्रोक्तं इति कीर्तितलेखितपुस्तकपाठः ।

षड्वदं पादहीनं स्यात् प्रतिमायाः प्रतिग्रहे ।

तदर्धं भोजने प्रोक्तं तदर्धं ऋत्विजां स्मृतम् ॥

नारीप्रथमरजोदर्शने धेनुदानप्रतिग्रहे एतत्, शान्तिप्रतिमा-
प्रतिग्रहे च प्रायश्चित्तप्रस्तावे तदाचार्यस्य ऋत्विजां च संसर्गतो
दोषगुणा भवन्ति इति न्यायात् प्रायश्चित्तस्य युक्तत्वात् ।

इति हेमाद्रौ प्रथमरजोदर्शने शान्तौ गोप्रतिग्रहे

होमे तदाचार्यर्त्विजां प्रायश्चित्तम् ।

अथाहुतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

अद्भुतेषु महत्स्वेषु दिव्येषु पृथिवीपते ।

आन्तरीक्षेषु भीमेषु शान्तिः कार्या सदा नरैः ॥

अद्भुतानि यथा सूर्याचन्द्रमसोः परिवेषः । अकाले महेन्द्र-
चापोद्भवः । यत्र कचन दिशि सूर्यमण्डलाकारवन्मेघकान्तिरुत्-
पद्यते स तु प्रतिसूर्यः । मत्स्याकारध्वजवदाकाशि मेघविकारो
दृश्यते स एव मत्स्यरः । गन्धर्व्वनगरं नाम क्रोशमात्रं बलयाकार-
वदाकारो दृश्यते तद् गन्धर्व्वनगरम् । नक्षत्रेषु बालीयदाजायते

तत्त्वान्नचक्षम् । अश्विन्यादियहाणां संस्थानं यथादर्शनविपरीत-
वदृश्यते तदद्भुतम् । नक्षत्राणि ध्वजाकारवत् कचिद्विभान्ति स तु
ध्वजः अद्भुत इति दिव्या उत्पाताः । वायौ सरति सति पर्जन्यः
रक्तं पयो वा वर्षति, दुर्गन्धयुक्तो वा यदा वायुः विवाति, येन वा
वायुना अकाले सौधवृक्षा अधो निपतन्ति, स एव वा वायुरद्भुतः^१ ।
वसन्तर्त्तौ मिषायदि सूर्यमावृत्य दिनद्वयं त्रयं वा तिष्ठन्ति सोऽप्यद्भु-
भुत इत्यान्तरिक्षाः, आरामेषु सुवृक्षेषु क्षीरं रक्तं वा स्रवति, प्रति-
मादयः कम्पन्ते तासु खेदोद्भवो वा, निरग्निधूमोद्भवः, आकस्मिको-
ध्वनिः, वह्निःसञ्चरतां मण्डूकानां बालोद्भवः, वायसाः श्वेतपक्षाः
आकस्मिकोभूकम्पः, देवालयेषु धूमोद्भवः, अकाले वृक्षेषु
फलोत्पत्तिः, अकालवृष्टिश्च देशभेदेन द्रष्टव्या, वृष्टिर्विना तटाकानां
जलागमः इति भौमा अद्भुताः । गृहे उत्पातायथा सुजनस्य दुर्गुणा
महिषीयमलप्रसूः, 'सर्वाएव नार्थः यमलौ सूर्यन्ते, स दन्तजननं,
आदौ जर्हदन्तजनमित्येत गृहे उत्पाताः शिथिलीमधुपटलोद्भवश्च ?
उलूखलस्थमूषले वायसारोहणं, गृहे वायसप्रवेशः, स्वेनैव गृहोपरि
उलूकगृध्रपिङ्गल्यारोहणं, स्वपुत्रदेहेषु अङ्गवैकल्यं, अश्वोदिवाजातः,
कदल्यारामे दक्षिणभागे कोशोद्भवः, नारीप्रसवसमये पादोत्पत्तिः,
माज्जारामूषकादीनां प्रसवकाले वैपरीत्यजननं, श्वमाज्जारादीनां
'ध्वन्यादिविकार एते स्वगृहोद्भवा उत्पाताः । स्वस्थस्य मर्त्यस्य

(१) स एव महदद्भुत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नारीपोठं सर्वं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) धान्यादिविकार इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

शिरोहीनमङ्गं दृश्यते, सप्तर्षिमण्डलं मेघावरणादिरहितेऽपि न दृश्यते, मनसि “दुष्टग्रहाः सञ्चरन्ती”ति सदा भ्रमः, स्वहृदयस्वगन्धः शीघ्रं शुष्कायते ध्वनेर्विकारश्च इति स्वस्थारिष्टाः । इति दिव्यान्तरीक्षभौमगृहदेहोद्भवानि अद्भुतानि, एषु दिव्यान्तरीक्षभौमाद्भुतेषु दृष्टेषु तच्छान्तिः प्रजाभिः^१ प्रजानां सञ्चोभभयात् राजपुरुषैर्वाकर्त्तव्या अन्यथा महान् दोषः । तच्छान्तिषु विप्रस्य प्रधानप्रतिग्रहे तत्तत्प्रतिमाग्रहे च प्रायश्चित्तमाह ।

कृष्णपुराणे,—

अद्भुतस्वेषु दृष्टेषु तच्छान्तिषु द्विजोत्तमः ।

आचार्य्यत्वं यदा कुर्यात् तदा पापं समश्रुते ॥

अल्पद्रव्ये प्रधानस्य प्रतिमासं परिग्रहे ।

यथोक्तप्रतिमादाने दोषाधिक्यं भवेत्तदा ॥

व्याघ्रोभवति देहान्ते सर्व्वप्राणिविहिंसकः ।

अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

यथोक्तप्रतिमादाने साहं दक्षिणया^२ तथा ।

चान्द्रायणद्वयङ्कुर्यात् तदभावे प्रतिग्रहे ॥

अतोऽन्यूनं न सर्व्वत्र विप्रश्चान्द्रायणश्चरेत् ।

प्रतिमाल्पत्वे दक्षिणाल्पत्वे च प्रायश्चित्तमाह ।

(१) प्रजानां इति शेषितपुस्तकपाठः ।

(२) दक्षिणानेन कल्पयते इति शेषितपुस्तकपाठः ।

वृसिंहपुराणे,—

सम्पूर्णदक्षिणादाने कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।

नो चेद्दिजः प्रकुर्वीत एकं चान्द्रस्य भक्षणम् ॥

अतिसूक्ष्मतया विप्रं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

शेषाणामृत्विजां प्रोक्तं वेदमातुः शतं द्विजाः ॥ इति

इति हेमाद्रौ अद्भुतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

द्विजः पर्वणि संक्रान्तावमायां पुण्यसङ्गमे ।

सक्तच्छागं प्रगृह्णाऽऽशु जनेभ्यः पापभूयसे ॥

सप्तजन्मसु नारी स्यात् अन्ते उद्धृत्वमेति च ।

लिङ्गपुराणे,—

क्षागं यः प्रतिगृह्णीयात् विप्रोभोगपरायणः ।

सप्तजन्मसु नारीत्वमनुभूय महद्भयम् ॥

उद्धोभवति दुष्टात्मा भारवाही विगर्हितः ।

स्कन्दपुराणे,—

क्वागं रात्रोद्विजोष्टत्वा अकृत्वा निश्कृतिं 'शिवाम् ।
 नारीत्वमनुभूयाऽथ क्रमेलोभुवि जायते ॥
 तत्पापपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।
 पञ्चपर्वसु पञ्चैव कालान् अभुञ्जयन् व्रती ॥
 ऋतुद्वयं जपेद्देव्या द्विलक्षं जपमुत्तमम् ।
 अन्तर्दिनेषु सर्वेषु हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
 ऋतुद्वयावशेषेषु जपञ्च परिपूर्यते ।
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति स्नानैर्ब्राह्मणभोजनैः ।

इति हेमाद्रौ क्वागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ अनङ्गुत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,—

त्रिषु जन्मसु पैशाच्यमनङ्गाहप्रतिग्रहात् ।
 तदन्ते नरकं गत्वा 'वानरत्वमुपैति च ॥

स्कन्दपुराणे,—

अनङ्गाहं द्विजोष्टत्वा गोणीधान्यसमन्वितम् ।
 दत्तं दोषविमुक्त्यर्थं राजभिः पुण्यवर्त्तिभिः ॥

(१) प्रियां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वानरत्वमुपवाह्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पर्वकाले तथा सूर्य-सोमग्रहणसम्भवे ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैर्वानरत्वमुपैति च ॥

लिङ्गपुराणे—

राजा वृषभमाराध्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।

पुण्यकालेषु पुण्यर्चे विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

दद्याद्यदि अहंप्रीत्यै निष्कामनतयाऽथवा ।

न भवेद्दृष्टहपीडाभिर्वहोनीरुग्भवेत् सदा ॥

एवं वृषं द्विजोद्धत्वा सद्रव्यं कारणं विना ।

सप्तजन्मसु पैशाच्यमनुभूय ततःपरम् ॥

महान्तं नरकं भुक्त्वा वानरोभुवि जायते ।

प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनड्वाहं द्विजोद्धत्वा निष्कारणतया मुने !

द्रव्यलोभेन मनुजः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

द्विजानुज्ञामवाप्याऽथ पराकान् विंशतिं चरेत् ।

परिपूतेन मनसा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति अनडुत्सम्प्रतिग्रहात् । इति ।

इति हेमाद्रौ अनडुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) जनैः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवति सर्वदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ तैलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

शृणु पणमुख वक्ष्यामि प्रायश्चित्तं सुखाप्तये ।

शनिपीडाविमुक्त्यर्थं प्रदत्तं राजवल्लभैः ॥

अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।

यमस्य सदनं गत्वा स्थित्वा तत्र चिरेण वे^१ ॥

तिलघाती भवेत् पश्चात् सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।

तद्दोषपरिहारार्थं यावत् कच्छमाचरेत् ॥

महानारदीये—

अयोधटं समाच्छाद्य नीलवस्त्रेण यन्नतः ।

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्भक्त्या दद्याद्द्विजातये ॥

प्रतिगृह्य द्विजस्तन्तु^२ घटं तैलेन पूरितम् ।

यमलोके चिरं कालं स्थित्वा^३ तत्र चिरेण सः ॥

तिलघाती भवेत् पापी प्रायश्चित्तं न चेदिह ।

एतत्पापविशुद्ध्यर्थं यावत् मण्डले चरेत् ॥

(१) वज्रपिण्ड इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दानं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजोयस्तु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तत्रैवसुक्तवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

ततःपरं विशुद्धात्मा पञ्चगव्यं पिवेद्वती ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥
नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तं विना नृप ।

इति हेमाद्रौ तिलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कनकाज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

दुष्टग्रहादिपीडायां जन्मनक्षत्रसङ्गमे ।
जन्ममे च कुजो यस्य शनिर्वा पापएव वा ॥
तदा तस्य महद्दुःखं भवेदेतस्य संग्रहे ।
तदा राजा प्रकुर्व्वीत कनकाज्यनिरीक्षणम् ॥
ब्राह्मणाय सुशान्ताय दरिद्राय कुटुम्बिने ।
बहुदक्षिण्या दत्त्वा^१ तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

(१) साकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

प्रायश्चित्ताङ्गिनी धेनुः सा प्राच्याङ्गसुदीरिता ।

सर्वदा न प्रतिग्राह्या द्विजैर्धर्मपरायणैः ॥

मत्स्यपुराणे—

प्राच्याङ्गधेनुदाता च सर्वपापविवर्जितः ।

स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

धेनुं तां प्रतिगृह्णीयाद् द्विजलोभपरायणः ।

कर्तुः सर्वाणि पापानि शीघ्रमाप्नोति निश्चितम्^१ ।

महान्तं नरकं गत्वा स्रुजन्म समेति च^२ ॥

लिङ्गपुराणे—

प्राच्याङ्गधेनुं गृह्णीयाद् द्विजः परमधार्मिकः ।

स याति नरकं घोरं यमलोके महत्तरे ॥

पश्चात् स्रुर्भवेत् सोऽपि यदि तां निष्कृतिं विना^३ ।

प्राच्याङ्गधेनुं गृह्णीयाद् द्विजः परमधार्मिकः ॥

^४तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

(१) निश्चित इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) सभाष्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तच्चिष्कृतिं विना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मतिग्रहणप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

रेणुकाखण्डे—

प्राच्याङ्गभूर्यदा धेनुः सा धेनुः पापदायिनी ।
 'प्रतिग्रहीतुः सा सद्यः सर्व्वश्रेयोविनाशिनी ॥
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
 पश्चान्ननसि पूतात्मा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥
 एवं शुद्धिमवाप्नोति 'नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।

इति हेमाद्रौ प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथोदीच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

द्विजो यः परितुष्टात्मा प्रायश्चित्ते नृपोत्तम ।
 धेनुं द्वितीयां गृह्णीयाद्' उदीच्याङ्गपयस्त्रिणीम् ॥
 'तस्येह निष्कृतिर्नास्ति दानैस्तीर्थावगाहनैः ।

(१) प्रतिग्रहीतुर्द्वय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नान्यत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संश्लोचन् इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् पूर्ववद्राजवत्तम ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति परब्राह्मणं च गृहात् ॥

इति हेमाद्रौ उदीच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

आदित्यादिग्रहाः सर्वे जन्मराशौ स्थिताः सकृत् ।

अष्टमहादशस्थाः सूर्यस्य तस्य महद्भयम् ॥

पंक्तिशोमिलिता यस्य तस्य मृत्युभयं भवेत् ।

सर्वभावे तु सर्वे च षड्वाष्टौ मेलयन्ति चेत् ॥

राज्यभ्रंशो वित्तनाशो भवेदावश्यकोट्यप ।

दुष्टग्रहाद्येदुराजिन्द्र द्वादशाष्टमजन्मगाः ॥

पूर्ववद्दुःखमाप्नोति ग्रहचक्रं समाचरेत् ।

देवीपुराणे—

यस्य राज्ञोजनस्याऽपि द्वादशाष्टममध्यगाः ।

क्रूरग्रहाश्च पक्षेते मेलयन्त्येकराशितः ॥

तस्य राष्ट्रभयं विप्र जननाशोभवेदतः ।
 शरीरपीडाबाहुल्यान्निमित्तैर्ज्वरसम्भवैः^१ ॥
 ग्रहमाला प्रकर्णव्या राजभिर्दोषशान्तये ।
 तस्याऽनुष्ठानमात्रेण तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

^२तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

(ग्रहमालां न गृह्णीयाद् द्विजः पापभयादिह ।
 गृह्णीयाद् यदि लोभात्मा यमलोकं समश्रुते ॥
 स्थित्वा तत्र चिरं कालमनुभूय महद्भयम् ।
 पुनर्भुवमुपागम्य गोलाङ्गलोभवेदिह ॥)^३

आदित्यपुराणे—

भोगमोहपरीतात्मा निष्कारणतया द्विजः ।
 ग्रहमालां प्रगृह्णाऽऽशु यमालयमुपागतः ॥
 नरकाननुभूयाऽथ जायते वानरोमहान् ।
 तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 अतिकृच्छ्रद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ।
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥
 इति हिमाद्रौ ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निमित्ते ज्वरसम्भवः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) (—) एतच्छ्लोक इयं क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ षड्ग्रहयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

यस्य कस्य जनस्याऽपि जन्मराशौ जनेश्वर ।
अष्टमे^(१)द्वादशे वाऽपि सङ्घाते समुदायके ॥
नामलग्ने ग्रहाः सर्वे षण्मेलनमवाप्नुयुः ।
तस्य रोगभयञ्चापि पत्नीपुत्रविनाशनम् ॥
ग्रहनाशो राजभयं धननाशोऽपि वा भवेत् ।
यस्मिन् दिने मेलयेयुरेते षड्ग्रहनायकाः ॥
तस्मिन् दिने परेद्युर्वा अभुक्ता स्नानमाचरेत् ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
सूर्यादिग्रहषट्कस्य प्रतिमास्ताः स्वरूपिणीः ।
सवाहनाः सायुधाश्च पत्नीपरिजनावृताः ॥
सुवर्णेन प्रमाणेन प्रत्येकं परिकल्पयेत्^(२) ।
तत्राऽचार्यस्य वक्ष्यामि धेन्वा सह प्रतिग्रहे ॥
प्रायश्चित्तं मुनिश्रेष्ठ सर्वपापविशोधनम् ।
इह लोके परत्राऽपि तारकं गतिसाधनम् ॥
अर्चितो गन्धवस्त्राद्येस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।
योद्विजः प्रतिग्रहं तन्निष्कृतिपराङ्मुखः ॥

(१) दशमे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिमाः क्रमात् इति क्रीतनेखितपुस्तकपाठः ।

स वै नरकमासाद्य वक्राङ्गो जायते भुवि ।
 तदोषोपशमायाऽलं स्वगृह्याग्नी विधानतः ॥
 मासदीक्षामुपक्रम्य सहस्रं जुहुयात्तिलैः ।
 चतुर्थकालायाति मूलाहारो विधीयते ॥
 स्वपेदेव समीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।
 पुनः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववह्नीममाचरेत् ॥
 अयुतं पूर्णतामिति तदोषोऽपि परिहृनि ।
 पञ्चगव्यविधानेन कृत्वा तत्प्राशयेत्तुषीः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पथात् यथाविभवपूर्व्वकम् ।
 अनेन शुद्धिमाप्नोति न शुद्धिस्त्वन्यकस्मिभिः ॥
 सौम्यग्रहादुष्टग्रहैर्मिलिताद्येदुष्टग्रहफलदायिनः ततस्तेषां दान-
 प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं कथितम् ।

इति हेमाद्रौ षड्ग्रहयोगे धेन्वा सह षड्ग्रहप्रतिमा-
 प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पञ्चग्रहादिमेलने प्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

यस्य रात्रः प्रभोर्वाऽपि जन्मर्त्ते नामभेऽपि वा ।

क्रालचक्रवशाद्राजन् सर्व्वभद्रावसानतः^१ ।

पञ्च ग्रहाः प्रमेलन्ते जन्मराशावथाऽष्टमे ।

चतुर्थे षादशे वाऽपि सङ्घाते समुदायके ॥

धनहानिर्यशोहानिर्गृहक्षेत्तापहारणम् ।

देहपीडा भवेत्तस्य मासेऽर्धमासतोऽपि वा ॥

तस्मात्तेषां प्रकर्त्तव्यं शान्तिकर्म सुखामये ।

तत्राचार्य्यो भवेद्यस्तु विद्वानपि विमूढधीः ॥

होमे जपे च पूजायां उपचारोभवेदिह ।

मन्त्रमुच्चार्य्य मनसा स्वाहान्ते जुहुयाद्विः ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च समिन्मध्यं प्रगृह्य च ।

मन्त्रान्ते जुहुयाद्वह्नी समिद्धोमोविधीयते ॥

अङ्गुल्यग्रे गृहीतान्तु^२ 'सुष्टिभिश्च तिलैर्युताम् ।

'समिधं जुहुयाद्वह्नी मनसा मन्त्रमुच्चरन् ॥

स्वाहान्ते देवतोद्देशं कुर्यादोमफलाप्तये ।

मार्जनं भोजनं होमोदानमुत्तानपाणिना ॥

(१) सर्व्वभद्रवशासनतः, इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सुष्टिभिश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) आङ्गुलिमिति क्रीतवेत्तितपुस्तकपाठः ।

अर्चनं देवपूजासु प्रोक्षणं चार्घ्यमेव च ।

उत्तानपाणिना कार्यं नाधोरूपेण कारयेत् ॥

पृथिवीजैर्धान्यहोमैराज्येन चतुरङ्गुलम् ।

ऋचाऽऽहुतिं स्तुवे पूर्य्य वङ्गौ हुत्वा प्रदेशिकः ॥

अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

द्विधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलम्वेत् ।

एते होमे नियमाः एतेषां व्युत्क्रमे महान् दोषः ।

स तु आचार्यमेव प्रविशति । तदाह—

कूर्मपुराणे—

पत्नी पापं पतिर्भुङ्क्ते शिष्यपापं गुरुस्तथा ।

राजा राष्ट्रकृतं पापं राजपापं पुरोहितः ॥

आचार्यऋत्विजां पापं ग्रामणीग्रामसम्भवम् ।

आचार्यपापबाहुल्यादङ्गनाधेतुसंग्रहे' ॥

पापबाहुल्यमस्येव आचार्यस्य न संशयः ।

यद्याचार्यो भवेदस्मिन् प्रायश्चित्तं चरेद् गुरु ॥

पङ्ग्रहपञ्चग्रहचतुर्ग्रहमेलने प्रायश्चित्ताङ्गभूते अयुतहोमे पुरुष-
सूक्तमन्त्रः । चतुर्भिर्वाक्यैरेकाहुतिः । प्रत्यहं संख्यां गणयन्
जुहुयात् । होमपरिपूरणे पूर्ववदाचरेत् । एवं चतुर्ग्रहमेलने

(१) धेतुसंग्रहम् इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) समाचरेदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तदाचार्यस्य प्रायश्चित्तं, धेन्वङ्गतया च प्रायश्चित्तबाहुल्यम् ।
प्रायश्चित्ताकरणे पूर्वमुक्तं फलं प्राप्नोति ।

इति हेमाद्रौ पञ्चग्रहचतुर्थहमेलने आचार्याणां
तत्तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ राशिचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

राशिचक्रं द्विजोलोभाद् राज्ञा दत्तं भजेद्यदि^१ ।

तस्येह निष्कृतिः प्रोक्ता^२ चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

कूर्मपुराणे—

राशिचक्रं द्विजो धृत्वा पूजितं वस्त्रभूषणैः ।

विना निमित्तैर्बहुभिः पापं मनसि धारयन् ॥

तन्निष्कृतिमकृत्वा तु नरकं कालचोदितः ।

अनुभूय महद्दुःखं चक्रवाकोभवेद्भुवि ॥

(१) राशिचक्रग्रहणे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सुपूजितमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मविद्ब्राह्मणोलोभात् सप्ततन्तुपराङ्मुखः ।
 भोगासक्तः प्रगृह्णाति राशिचक्रं सुपूजितम् ॥
 यथोक्तदक्षिणाभिद्य साकं राज्ञा विसर्जितम् ।
 तन्निष्कृतिं पराकृत्य मृत्वा नरकमश्नुते ॥
 तत्राऽनुभूय नरकं तिलयन्तं महद्भयम् ।
 तदन्ते भुवमासाद्य चक्रवाको भवेद्भुवि ॥
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं क्रतुं सर्वस्वदक्षिणम् ।
 आधानं नित्यहोमञ्च चरेत्पापविशुद्ध्ये ॥
 द्वाभ्यामशक्तितः पापमोचने देहशुद्धिदम् ।
 चान्द्रायणैश्चतुर्मासान् चतुर्भिः पापमोचनम् ॥
 कृत्वा लोकविशुद्धः स्यात् श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृत्वा तत्फलमश्नुते ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति न गतिः पापमोचने ।
 तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैर्लोकपरायणैः ॥

इति हेमाद्रौ राशिचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रायणं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विशुद्धोऽभूत् इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ नवग्रहमखे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं द्विजन्मनाम् ।

ग्रहयज्ञे प्रधानत्वं यः करोति द्विजोत्तमः ॥

ग्रहाणां देवतानाञ्च 'संग्रहः' पापवृद्धये ।

होमकर्म्मसु पूजायां नियमातिक्रमे तथा ॥

एकग्रहस्य 'संग्रहे' स्वर्चितस्य सुखासने ।

देहान्ते नरकं याति इच्छुयन्त्वं महद्भयम् ॥

सर्वेषां मण्डले पुत्र स्वर्चितानां नृभिः क्रमात् ।

प्रतिग्रहे महद्दुःखमनुभूय यमालये ।

तदन्ते भुवमासाद्य नीलजन्तुः प्रजायते ॥

प्रतिग्रहविशुद्ध्यर्थं पश्चात्तापपरायणः ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति उदासीनतया नृणाम् ।

एतद्विप्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तविषयं, राजप्रतिग्रहे द्विगुणं ऊरुज-
प्रतिग्रहे त्रिगुणं शूद्रप्रतिग्रहे चतुर्गुणं सङ्गरजातिप्रतिग्रहे पञ्चगुणं
चतुर्दशविधचाण्डालप्रतिग्रहे पातित्यमेव, चतुर्दशचाण्डालस्वरूपं
पूर्वमुक्तं जातिभेदेन प्रतिग्रहे प्रत्येकं प्रायश्चित्तमाह ।

(१) संग्रहं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) संग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

कूर्मपुराणे—

सामान्यं यत्र यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

तदेव पूर्वजानां स्यात् प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

तद्वैगुण्यं बाहुजानामुरुजानां त्रिधा स्मृतम् ।

चातुर्गुण्यं पादजानां सङ्गराणां तु पञ्चधा ॥

चतुर्दशविधानां तु संग्रहे पतितोभवेत् ॥

सर्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तेषु एवमेव विवेचनीयम् ।

इति हेमाद्रौ नवग्रहमन्त्रे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ धर्मविक्रयिणः सकाशात्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे उत्तरखण्डे—

धर्मविक्रयिणः पुंसो नित्ये काम्ये तथा क्रतौ ।

प्रतिग्रहे द्विजस्याऽस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

नित्यं मातापित्रोर्मृताह्लादिः, काम्यं व्रतादिकं गङ्गास्नानादिकं
च धर्मः अपि च नित्यं प्रातःस्नानसन्ध्यादिकम् । काम्यव्रतादिकं
गङ्गास्नानादिकञ्च आरामास्थानकूपतटाकदेवालयधर्मनिक्षेप
'सर्वदावारितान्नदानपरोपकारवस्त्रहिरण्यरजतकांस्याश्चमहिषी-

दानादिका धर्माः काम्याः तेषां एकं वाऽपि विक्रीय योजीवेत्
स तु धर्मविक्रयी, तद्विक्रयमात्रेण पातित्वं विप्रस्य सूचितं,
तदाह—

कूर्मपुराणे—

सोमविक्रयिणश्चैव धर्मविक्रयिणस्तथा ।

स्मृतिविक्रयिणश्चैव पुनःसंस्कारउच्यते ॥

पद्मपुराणे—

'विक्रीय तु स्वधर्मान् यः पत्नीपुत्रान् विवर्धयेत् ।

सोऽक्षयं नरकं भुङ्क्ता मातङ्गत्वमवाप्नुयात् ॥

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति चान्द्रायणगतैरपि ।

अथवा शृणु राजेन्द्र त्रिःपरिक्रम्य क्षमातलम् ॥

एतेन विधिनाऽशुद्धः शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ।

नाऽन्यथा शुद्धिरस्तीह पापस्यैतस्य भूमिप ।

तस्य तत्प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तं तावदाह—

विष्णुरहस्ये—

धर्मविक्रयिणोविप्रः प्रतिगृह्य धनादिकम् ।

दानं वा पर्वकालेषु स विप्रस्तत्समोभवेत् ।

चतुस्त्रिंशन्मते—

मुखजोधर्मविक्रेतुः पर्वकालेषु वै सक्तः ।

अणुमात्रं सुवर्णं वा दानं वा धर्मचोदितम् ॥

प्रतिगृह्य यमं गत्वा नरकाननुभूय च ।

तदन्ते भुवमासाद्य जले मातङ्गमश्रुते ॥

तद्दीपोपशमायातं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पालाशसमिदाज्यान्तैः खगृह्याग्नी पृथक् पृथक् ॥

सहस्रं हावयेन्नित्यं प्रातःस्नानादिपूर्वकम् ।

“अच्युताये”ति समिधं “अनन्ताये”ति वै घृतम् ॥

चरुं गोविन्दनाम्नाऽथ अश्रुतेन विशुध्यति ।

समिधोदशसाहस्रमाज्यहोमस्तथैव च ॥

चतुरयुतसंख्या यदा पूर्यते तदा होमाद् विरामः दीक्षामध्ये
फलाहारः कर्त्तव्यः अधःशयनादिकं पूर्ववत्, तदन्ते पञ्चगव्य-
प्राशनं, सम्यगुपोथ्य प्रातरेव पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति
नाऽन्यथा । एतदल्पसुवर्णप्रतिग्रहविषयम् ।

सुवर्णमात्रे द्विगुणं अतःकुर्वन्तु तत्समः तत्प्रायश्चित्तं च
यथाविधि कुर्यात् पुनः संस्कारञ्च ।

इति हेमाद्रौ 'धर्मविक्रयिणः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सोमपान-प्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

सोमं पिवेद् द्विजोयसु अज्ञातकुलनामभिः ।

साकं यज्ञेषु मोहात्मा स वृथाब्राह्मणः स्मृतः ॥

व्यर्थनामधेयः घृतक्रोशगुडपर्वतादिवत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारणादृते ॥

पद्माच्चान्द्रायणं कुर्याद् वापयित्वा गिरीरुहान् ।

एतदज्ञातकुलगोत्रनामहोदभिः सह सोमभक्षणविषयं स्ववन्धुभिः

सह पाने तु प्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

वन्धुभिः सह 'सङ्गम्य पीत्वा सोमं महाक्रतौ ।

स्वमन्त्रोच्चारणं कृत्वा त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात् ॥

स्वमन्त्रः "नेष्टरीहोतरी" यत्र कर्मणि नियुक्तस्तत्र ये मन्त्रा-

स्तान् विरुच्यार्थं पद्यात् शुद्धिमाप्नोति सवान्धवः ।

स्कन्दपुराणे—

सकुल्यश्च सनाभिश्च सपिण्डश्च 'सगोत्रजः ।

मातुलस्तस्य पुत्रश्च भावुकोदुहितुः पतिः ॥

(1) सोयेत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(2) सगोत्रवान् इति पाठान्तरम् ।

श्वशुरः सहपुत्रश्च भागिन्यस्तदात्मजः ।

पितुर्मातुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ॥

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्धवाः ।

मातुः पितुः स्वसुः पुत्राः मातुर्मातुःस्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयामातृवान्धवाः ॥

समानं कुलं यस्य स सकुल्यः 'त्रिपुरुषादूर्ध्वः' समाना नाभिर्यस्य
स सनाभिः ज्येष्ठकनिष्ठभ्रात्रादिः समानः पिण्डो यस्य स
सपिण्डः ज्येष्ठकनिष्ठपितृव्यस्तत्पुत्रः समानं गोत्रं यस्य स सगोत्रः
पञ्चमादूर्ध्वमेते स्ववान्धवाः एतैः सह सोमभक्षणे स्वंमन्त्रं पुनस्त्रेधा
आवृत्य न दोषः । अज्ञातवन्धुभिः सह भक्षणे चान्द्रायणं कृत्वा
पुनः संस्कारः तेभ्यस्तेभ्यः प्रतिग्रहे दोषमाह ।

लिङ्गपुराणे —

अज्ञातहोतृभिः साद्वं यः कुर्यात् सोमभक्षणम् ।

तस्मात्सुवर्णदानञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमणुमात्रसुवर्णतः ।

पूर्वोक्तेन प्रमाणेन षड्वदं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमिकां भुक्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ सोमपानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पुरोडाशभक्षणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

यज्ञेषु साधुवृत्तेषु धर्मजातधनेषु च ।

तत्रैव भक्षयेन्मेध्यं पशुं वृत्त्यर्थमादरात् ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवित् पूतः पशुं यद्यभिहारयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्मूप वेदपारायणं स्मृतम् ॥

एतद् बन्धुक्त्यविषयं, अन्यत्र भक्षणे द्विगुणं, अथोत्रिययज्ञे पशु-
पुरोडाशभक्षणे त्रिगुणं, शूद्रद्रव्यग्रहणयज्ञेषु पशुभक्षणे त्रिगुणं
पुनः संस्कारश्चैतदेवाह ।

स्वबन्धुक्तयज्ञेषु प्राप्तं यत्पशुभक्षणम् ।

पारायणं विशुद्धिः स्याद् अन्यत्र द्विगुणं भवेत् ।

पुनः संस्कारकृत्यूपतः शुद्धोभवति सर्व्वदा ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह—

लिङ्गपुराणे—

पशुं भक्षयतो 'भोहाद् द्विजस्याऽक्तनिष्कृतिः ।

प्रतिगृह्य सुवर्णं वा ज्ञात्वा न संपरिग्रहेत् ॥

अज्ञात्वा कच्छमात्रेण ज्ञानेनैव द्वयं स्मृतम् ।

अन्नभुक् पञ्चगव्येन शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥

अयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् । ७८७

अल्पसुवर्णप्रतिग्रहे प्राजापत्यं स्वर्णमात्रप्रतिग्रहे द्विगुणं अन्नभक्षणे
पञ्चगव्यात् शुद्धिः ।

इति हेमाद्रौ पशुपुरोडाशभोक्तुः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

याजयन् यजनेऽयोम्यान् विप्रोवृत्त्यर्थमादरात् ।

अन्यथाभावमाप्नोति न कर्मार्हो भवेदिह ॥

यजनेऽयोम्यो याजने अनर्हः ।

कूर्मपुराणे—

देवलकश्च गणको ब्राह्म्यो दुःशीलवान् जनः ।

शूद्रापतिः कर्महीनः लोकोकुक्षितवृत्तिमान् ॥

महापातकिनः सङ्गी क्षयरोगी भगन्दरी ।

दुष्टर्मा शूद्रसेवी च भिषक्शूद्रान्नभक्षकः ॥

वृथातुलादिसंग्राही मर्यादाघातकस्तथा ।

ग्रामदाही ग्रामणीश्च तथा दुःसङ्गवान् जनः ॥

एते अनर्हाः देवलको जीवनाथं ग्रामदेवार्चकः, गणकी ग्राम-

राष्ट्रेषु धनधान्यादिकं लेखयेद् वर्त्तयेत् स गणकः ब्राह्मो गायत्री-
जपनाशकः । तदेवाह—

‘देवलः—

अज्ञोवेदपरित्यागी ब्राह्मो गायत्रीजपनाशकः । इति—

सम्यादिनित्यकर्मणि त्यक्त्वा सर्वदा वर्त्तयन् ^१इत्यर्थः, शूद्रा-
पतिः स्पष्टः, कर्महीनः विहितकर्म परित्यज्य व्यवहारकमनु-
वर्त्तयन्, कुक्षितवृत्तिः परेषामन्नपचनादिकं, महापातकिनस्तत्सं-
योगीच स्पष्टः, क्षयरोगी भगन्दरीदुश्चर्मणा कर्मस्वनर्हत्वात्, सदा-
शूद्रसंसर्गी, भिषक् रसविक्रयी, शूद्रान्नभोजी शूद्रकृतेषु सत्तेषु
नित्यतुलादीनि गृहीत्वा तत्रायश्चित्ते पुनः संस्कारे च पराशुखः
तुलादिसंग्रही, मर्यादाघातकः पितरं ज्येष्ठभ्रातरं त्यक्त्वा
आन्दोलिकाद्यारोहणं ^२यः करोति, ग्रामदाही ग्रामणीच स्पष्टः,
दुःसंसर्गवान् दुर्जनैः आततायिभिः संसर्गवान्, एते न कर्माहर्हाः
एतेषां यज्ञयाजने प्रायश्चित्तमाह—

वामनपुराणे—

अनर्हेषु च यो विप्रो कारयेन्नोभतः क्रतुम् ।

स प्रायश्चित्तहीनश्चेद् भुवि पाषण्डतां व्रजेत् ^३ ॥

पाषण्डानाम वेदशास्त्रानुसारिणो विप्रान् दृष्ट्वा निन्दन्ति

(१) मयुरिति ऋतलोखितपुस्तकपाठः ।

(२) ऋतलोखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(३) ऋतपुस्तके नास्ति ।

(४) पाषण्डवान् भवेदिति पाठान्तरम् ।

पिता माता तत्पिता वा येन मार्गेण वर्त्तयति—तन्मार्गमुत्सृज्य
तप्तमुद्रादिधारिणो ये विप्रास्ते पाषण्डाः । तदेवाह—

मनुः—

अधर्माणाञ्च ब्राह्म्यानां भिषजामाततायिनाम् ।

यज्ञेषु ये याजयन्ति तान् पाषण्डान् भणन्त्यहो ॥

शिवपुराणे—

महापातकिनाञ्चैव भिषक्शूद्रोपजीविनाम् ।

यज्ञेषु ये प्रवर्त्तन्ते ते पाषण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तेषां प्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे—

अनर्हाणान्तु ये यज्ञे ते पाषण्डा उदाहृताः^१ ।

कूर्मपुराणे—

अनर्हाणामध्वरेषु ये ब्रह्मकृत्विजादयः ।

तेषां पापविशुद्ध्यर्थं षड्विधं कच्छमीरितम् ॥

केशानां पवनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।

पञ्चगव्यं पिबेत्पश्चात् शुद्धोभवति नाऽन्यथा ॥

एतेभ्यः प्रतिग्रहे दोषमाह—

लिङ्गपुराणे—

अनर्हाणामध्वरेषु सीमपानादिकञ्चरेत् ।

तस्मात्प्रतिग्रहं कृत्वाऽप्रायश्चित्तादरोयदि ॥

एतत्पापफलं भुंक्ते एकं चान्द्रायणचरेत् ।

प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद् अतोदोषोन विद्यते ॥

चान्द्रायणं सुवर्णस्य तदर्धं पादमाचरेत् ।

चान्द्रायणं यदाऽप्राप्तं गायत्रीशतमाचरेत् ॥

एतत् प्रायश्चित्तं कृत्वा तत्प्रतिग्रहे शुद्धोभवति नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ अयान्ययाजकप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ तप्तमुद्राधारिभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

वायुपुराणे—

ब्राह्मणो यदि मोहात्मा तापयेद्वह्निमुद्रया ।

न कस्माही भवेदत्र स वै पापण्डुसंज्ञकः ॥

नारदीये—

ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्ववेदमयी यतः ।

सा तु सन्तापिता येन किं वक्ष्यामि महीजसः ॥

चक्राङ्किततनुर्विप्रो' राजन् लिङ्गाङ्कितोऽपिवा ।

जपेच्च पौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

चक्रशङ्खौ तापयित्वा यस्तु देहे समङ्गयेत्^१ ।

स जीवकुण्ठपस्त्यान्यः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

आदित्यपुराणे—

देवेषु यज्ञभागेषु यो नेच्छेदधिकारिताम् ।

स तापयित्वा चक्रादीन् धारयेत्स्वभुजद्वये ॥

ब्राह्मणो यदि मोहेन धारयेत्तप्तमुद्रिकाः ।

तस्य दर्शनमात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ॥

वल्गुपुराणे—

पूर्वजः स्वतनुं दग्ध्वा शङ्खचक्रादिभिः पृथक् ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति स्नानदानजपादिभिः ॥

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पाराशर्येण चोदिता ।

केशानां वापयित्वाऽथ पुनः कर्म समाचरेत् ॥

गर्भगोलात्समुद्धृत्य गर्भाधानादिपूर्वकम् ।

षोढावृत्त्यैव कृच्छ्राणां प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

परिषदुपस्थानपूर्वकं षड्वदं कृच्छ्रान् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति, प्रायश्चित्ताकरणे तेभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

(१) प्रदृश्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यो नाप्नोत्वधिकारितामिति पाठान्तरम् ।

(३) यदि मुद्रिका इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कूर्मपुराणे—

अत्रात्वा सुखजो यत्र मुद्रादग्धेभ्य आदरात् ।

सुवर्णमात्रं गृह्णीयात् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

तदर्धाधं पुनः कृत्वा 'दिनमात्रमुपोषणम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति शुद्धिर्नाऽन्यत्र दृश्यते ॥

इति हेमादो तप्तमुद्राधारिणां तत्प्रतिग्रहीतृणाञ्च

प्रायश्चित्तम् ।

अथ लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तमाह ।

देवौपराणे—

लिङ्गं द्विजोमुदाहृत्वा स्वदेहे भयवर्जितः ।

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

स्नान्दपुराणे—

द्विजो यदि स्वदेहेतु लिङ्गं चक्रादिकं तथा^१ ।

(१) संध्याही इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अक्षमात्रमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चक्रादिधारिणमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

धारयेत् कामतस्तेन पातकित्वमवाप्नुयात् ।

स भुक्ता नरकानुग्रान् अन्ते मातङ्गतां व्रजेत् ॥

शिवपुराणे—

द्विजो यः स्वतनौ धृत्वा लिङ्गं शूद्रार्पितं मुदा ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति संस्कारैर्विह्वलिर्नृप ॥

पद्मपुराणे—

शृणु राम महाबाही लिङ्गचक्रादिधारिणाम् ।

शूद्रधर्मरतानाञ्च तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥

विप्रस्येतद्विगर्हत्वात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ॥

अथार्धप्रमाणं तदा पूर्ववत् अन्नपरिग्रहे च ।

इति हेमाद्रौ लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तम् ।

(१) लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) तदेति लेखितपुस्तके नास्ति ।

अथ पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

न पिता न गुरुभ्राता पितृव्यश्च पितामहः ।
न दद्याद्देवीं गायत्रीं पुनः संस्कारकर्माणि ॥
मोहादृत्वा तु गायत्रीं षड्व्यं कृच्छ्रमाचरेत् ।
तेभ्यो गृह्णन् द्विजो यस्तु सुवर्णं पादमेव वा ॥
स प्रतिग्रहशुद्धयर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
यदा प्रतिग्रहस्त्वेषु तुलादिषु महत्स्वपि ॥
दानेषु पुत्रवात्सल्यं सन्त्यजेद्बुद्धिमान् पिता ।
नित्यनैमित्तिकानीह कर्माणि विफलन्त्यधः ॥
कर्माभ्रंशात् पिता तस्य न जपेद् वेदमातरम् ।
कृते प्रतिग्रहे मूल्यैरन्यगोत्रं द्विजोत्तमम् ॥
अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैस्तस्माद्देवीं समभ्यसेत् ।
ब्रह्मोपदेशं होमेन सर्वन्तेन समभ्यसेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

पिता भ्राता पितृव्यश्च तुलादीनां प्रतिग्रहे ।
पुत्राय धनवात्सल्यान् न दद्याद्देवमातरम् ।
अभ्यसेद्विधिना राजन् पादपूर्वमतन्द्रितः ॥

गारुडपुराणे—

योविप्रो धनलोभेन गायत्रीं वेदमातरम् ।
 तुलाप्रतिग्रहीतॄणां दद्यात्तस्य न निष्कृतिः ॥
 पश्चात्तापसमायुक्तस्त्वयुतं जपमाचरेत् ।
 अन्यथा दोषमाप्नोति जपहोमसुरार्चनैः ॥
 विदित्वा यो द्विजो मोहात् प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
 स पापमनुभूयाऽऽशु चटकोभुवि जायते ॥

इति हेमाद्रौ पुनःसंस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ परार्थं गायत्रीजपकर्त्तॄणां प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

यथार्थं शृणु राजेन्द्र परार्थं जपकृत्तरः ।
 होमार्थं द्रव्यलोभार्थं स वै पाषण्डतां व्रजेत् ॥

गारुडपुराणे—

ब्राह्मणो धनलोभेन परार्थं वेदमातरम् ।
 जप्त्वा नरकमाप्नोति तं कदा नालपेद्बुधः ॥

कूर्मपुराणे—

वेदमाता च गायत्री जपतां पापनाशनौ ।
परार्थं तां 'जपेद्यसु स नरो मातृघातकः ॥

लिङ्गपुराणे—

पादपूर्णं जपेद्यसु गायत्रीं शुद्धमानसः ।
सर्वे नारायणः साक्षाद् दिवाङ्गुरिति विद्युतः ॥

महाभारते—

वेदमाता तु गायत्री लोकमाता च जाङ्गवी ।
तयोर्यदि द्विजोभक्त्या नित्यं सेवेत बुद्धिमान् ॥
तयेरेकां परित्यज्य परार्थं जनवल्लभ ।
स दिवाकीर्तितुल्यः स्यात् कृत्वा नरकमश्रुते ॥
तदन्ते भुवमासाद्य पादलम्बी दिवान्धवान् ।
तस्य निष्कृतिरत्रैव दृष्ट्वा 'श्रुतिपरायणैः ॥
दशकजपतोदेव्याः परार्थं कच्छमीरितम् ।
शतं परार्थजपतः पराकं परिकीर्तितम् ॥
सहस्रसंख्ययाऽन्यार्थं शुद्धं चान्द्रमाचरेत् ।
अयुतं नियुतं वाऽपि परार्थं धनलोभतः ॥
जपतस्तस्य कर्माणि सद्यः शीर्यन्ति देहतः ।
तस्योपनयनं भूयः चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

(१) त्वजेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मुनिपरायणैरिति पाठान्तरम् ।

औपासनाग्नेः सन्धानं गायत्रीदानमेव च ।
 केशानां वपनं कृत्वा पञ्चगव्यन्ततः परम् ॥
 परार्थं यावतीसंख्या गायत्रीं प्रणवात्मिकाम् ।
 पुनःस्वार्थं जपेत्पश्चात् ततः शुद्धिमवाप्नुयात्^१ ॥
 एवं कृत्वा द्विजः शुद्धेदन्यथा जलकाकवत् ।
 तस्य जन्म वृथा लोके नामधारणमात्रकम् ॥

इति हेमाद्रौ परार्थं गायत्रीं जपतां प्रायश्चित्तम् ।

अथ ग्रामप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुखजः स्वात्मभोगार्थं ग्रामं राज्ञो लभेत चेत्^२ ।
 वृत्तिग्लानिं^३ द्विजातीनां तद्बुद्धिं वा न संस्मरेत् ॥
 नरकं कालसूत्राख्यं चिरं गत्वा ततोभुवि ।
 विद्वराहो भवेत्सोऽपि सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

ग्रामलक्षणमाह—

(१) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वृत्तिदानमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

चतुर्विंशतिमते—

दशागारञ्जनपदः शतागारं जनालयः ।

अतज्ज्वन्तु पक्षी स्यात् सहस्रं याम उच्यते ॥

ततः परं राजधानी सौधप्राकारगोभिता ।

जनपदादीनां प्रतिग्रहे वृत्तिदानकृत्ताद्यभावे प्रत्येकं दोषं प्राय-
श्चित्तञ्चाह—

कूर्मपुराणे—

अकृत्वा निष्कृतिं यागं वृत्तिदानं द्विजन्मनाम् ।

जनपदं योन्युत्पत्नीयात् ताम्रचूडोभवेद्भुवि ॥

जनालयप्रतिग्रहे चण्डालादिविभूषिते ।

प्रतिग्रही' द्विजोयसु स भवेदायसोभुवि ॥

पक्षीप्रतिग्रहे राजन् नानावर्णसमाकुले ।

नरकं त्वनुभूयाऽथ खरजन्म भवेद्भुवि ॥

अब्दं षडब्दं चान्द्रश्च तप्तकच्छगतत्रयम् ।

प्रायश्चित्तमिदं राजन् यथाक्रममुदीरितम् ॥

वृत्तिदानकृत्वभावे प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

तयोर्यद्येकसम्भवस्तदा पञ्चगव्यं ब्राह्मणभोजनञ्च ।

इति हेमाद्रौ जनपदादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कुष्माण्डप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

एकं वा द्वितयं वाऽपि कुष्माण्डं योऽनुमन्यते ।
तिलाज्यमिश्रितं स्वर्णवस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥
मकरे संक्रमे राजन् कार्त्तिक्यां पूर्णिमादिने ।
दत्तं जनैर्दक्षिण्या साकं तस्य शृणुष्विदम् ॥
प्रधानं सम्परित्यज्य सचैलं स्नानमाचरेत् ।
गायत्रीञ्च जपेत्पश्चात् सहस्रं पादपूरणे ॥
द्वयोः प्रतियहे राजन् द्विसहस्रं जपेत्सुधीः ।
बाहुभ्यां संख्यया तस्मात् तावत्संख्या प्रशस्यते ॥
तदेव स्वर्णरूपञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।
तदा प्रधानं सन्त्यज्य गायत्रीलक्षमाचरेत् ।
एवञ्चैव विशुद्धोऽभून्नन्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ कुष्माण्ड प्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दशदानप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

प्रायश्चित्ते व्रते शान्तौ प्रतिष्ठासु मुनीश्वराः ।

तटाकारामग्रामाणां तत्तत्पुण्यप्रपूर्त्तये ॥

दशदानानि विप्रेभ्यः दद्यानि फलसंख्यया ।

दशदानानि यथा—

गोभूतिलहिरख्यान्यवासोधान्यगुडानि च ।

रजतं लवणञ्चैव दशदानान्यनुक्रमात् ॥

एतत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । सुखामये तत्तदङ्गत्वाच्च दोषबाहुल्यम् ।

अतः प्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तमाह ।

लैङ्गे—

धेनुप्रतिग्रहे भूमेश्चान्द्रमेकं विशोधनम् ।

तिलप्रतिग्रहे तप्तकृच्छ्रयमुदीरितम् ॥

पराकं मुनिभिः प्रोक्तं सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ।

रजतस्य विशुद्धं यावकं कृच्छ्रमीरितम् ॥

लवणे पञ्चसाहस्रं जपिद्देवीमनुक्रमात् ।

एतत्प्रायश्चित्तं यस्य दानस्य यावत्परिमाणमुक्तं परिभाषायां,
तावत्पूर्णञ्चेदेतदुक्तं प्रायश्चित्तं, असामर्थ्यञ्चेत् तत्र द्रव्यस्य प्रतिग्रहे

स्नात्वा सहस्रं जपेत्, अत्रादिप्रत्यक्षेण गो-प्रतिग्रहे पूर्ववत्प्रायश्चित्तं
कुर्यात् सुवर्णदानेऽपि तथैव योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ दशदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चतुर्विंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
विप्रद्रोहः प्रजाक्षोभ आचाण्डालाइनार्जनम् ॥
उपेक्षाऽपापिनादृणां पुण्यकृत्सूचनन्तथा ।
चापल्यं परनारीषु परद्रव्येषु लिप्सुता ॥
स्वजातिं सम्परित्यज्य अन्यजातेः परिग्रहः ।
द्विजिह्ववार्त्ताश्रयणं प्रवृत्तिस्तत्र सर्व्वदा ॥
हिंसा पशुमृगादीनां मातापितृषु हिंसनम् ।
निषिद्धमृगमांसानां भक्षणं कुक्कुटस्य च ॥
तथा दुर्जनसंसर्गः सज्जनत्याग एव च ।
पुण्यकालेषु पुण्यर्क्षे न दानं श्रोत्रियेषु च ॥
शीतनर्त्तनचापल्यं सदा निष्ठुरभाषणम् ।
अग्निमाक्षिषु दारिषु सत्स्वन्यत्र परिग्रहः ॥

उपवासदिने भुक्तिस्तथा ताम्बूलभक्षणम् ।
 पापखण्डजनसंसर्गी देवब्राह्मणदूषणम् ॥
 तीर्थे देवालये काऽपि अविश्वासः सदा भवेत् ।
 एवमादीनि पापानि राज्ञां पापरतात्मनाम् ॥
 विचार्य सहसा बुद्धा ब्रह्मलोके पितामहः ।
 कृपया परया तेषां लोकानां हितकाम्यया ॥
 चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां दानं पापापनुत्तये ।
 कल्पयामास विश्वात्मा ददौ राज्ञां मुदा तदा ॥
 कुरुध्वं पुण्यकालेषु दानान्येतानि सर्व्वदा ।
 उत्तिष्ठथ महापापात् नाऽऽलस्यं कर्त्तुमर्हथ ॥
 श्रोमित्युक्त्वा तदा वाक्यं मान्धातुप्रमुखा नृपाः ।
 अकुर्व्वन् विप्रमुख्येभ्यो दानान्येतानि पंक्तिशः ॥
 तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् राजानः पुण्यसङ्गमे ।
 कुर्वन्ति दानमखिलं विमुक्ताः पापराशिभिः ॥
 कलौ युगे विशेषेण राजानोदानशालिनः ।
 भवेयुस्ते महद्भयं पापेभ्यो मुक्तिमाप्नुयुः ॥
 चतुर्विंशतिमूर्त्तीनामेकामेकां यथेच्छया ।
 स्वर्णेन यदि कुर्व्वीत स राजा सुखमश्नुते ॥

कूर्मपुराणे—

चतुष्पलप्रमाणेन मूर्त्तिं केशवरूपिणीम् ।
 सुवर्णेनैव यो राजा निर्मितां लक्षणान्विताम् ॥

विप्राय वेदविदुषे दरिद्राय कुटुम्बिने ।

अर्चितां गन्धवस्त्राद्यैः पूजितां सामभिः पृथक् ॥

दद्यात्पुण्यदिने प्राप्ते स याति परमाङ्गतिम् ।

केशवं पलमानेन सुवर्णेन विचक्षणः ॥

पूजयित्वा विधानेन दद्याद्विप्राय धीमते ।

स्वर्णं विमानमारुह्य अप्सरोगणसेवितः ॥

प्राप्नोति वैष्णवस्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।

केशवं प्रतिगृह्णीयात् सौम्यं विप्रोधनातुरः ॥

दत्तं नृभिर्विधानेन निष्कारणतपा नृप ।

अकृत्वाऽऽधानमपि वा कुर्यात्स्वोदरपोषणम् ॥

तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा स्नात्वा नित्यं समाप्य च ।

रहःस्थानमुपाविश्य नामत्रयजपं चरेत् ॥

मासं दीक्षामुपाश्रित्य भुञ्जन् यावकमुत्तमम् ।

प्रत्यहं स्थण्डिते सुप्ता मासमात्रेण शुध्यति ॥

जपेन्न्यस्ततः पूतः शुद्धोभवति सर्वदा ।

एतद्दानस्य सौम्यत्वात् आधानाभावे क्षणमात्रं नामत्रयं जपेत्पूतो
भवति । एवं नारायणादीनां मूर्त्तीनां प्रतिग्रहे आधानाद्यकरणे
क्षणमात्रं नामत्रयेण शुद्धिः । अथवा इष्टापूर्त्तादिकं कृत्वा न प्राय-
श्चित्तं तटाकारामदेवालययादयर्थं न स्वोदरपोषणार्थं प्रतिग्रहः ।

इति हेमाद्रौ चतुविंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मत्स्यः कूर्मो विराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुधः कल्किस्तथैव च ॥

जयन्तीदिवसे वाऽपि ग्रहे पुण्यागमेऽपि वा ।

शयनोत्थानद्वादशोर्मन्वादिषु युगादिषु ॥

दशरूपाणि कृत्वैव सुवर्णेन विचक्षणः ।

‘पलहयसुवर्णेन प्रत्येकं प्रतिमाञ्चरेत्’ ॥

मत्स्यावतारमालिख्य पूजयित्वा विधानतः ।

दद्यादध्यात्मविदुषे तस्य पुण्यं निशामय ॥

मातृतः पितृतथैव कुलकोटिसमन्वितः ।

वैकुण्ठे ‘वसतिं कृत्वा ततो निर्वाणमश्नुते ॥

एवमन्यावतारान् यस्तु तदुक्तदिनेषु च ।

दद्याद्यदिह विप्राय पूर्ववत् पुण्यमश्नुते ॥

अर्चितान् प्रभुभिर्दत्तान् विप्रो भोगपरायणः ।

प्रतिगृह्णाऽऽत्मभोगार्थं ‘जायते भुवि निन्दितः ॥

(१) यत्न इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिमाप्रये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नियतिमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) स विप्र इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

आधानं वा तटाकादीन् अकृत्वा देववच्चकः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं 'मवाङ्मुखः ॥

चतुर्विंशमते—

सौम्यःप्रतिग्रहस्त्वेष इति^१ बुद्ध्या विचारयन् ।

अशन^२च्छादने दत्तो वृथा भोगपरायणः ॥

न कुर्याद् धर्मनिलयं योविप्रस्तत्र संस्पृशेत् ।

तस्मात् पापनिवृत्त्यर्थं निष्कृतिं पापमोचनीम् ॥

प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यकर्म समाप्य च ।

शालग्रामे तथा राजन् प्रतिमायां विधानतः ॥

पञ्चासृतैः पञ्चमन्त्रैर्मध्ये मध्ये निवेदनम् ।

अभिषिच्य पुनर्देवं पञ्चवारं दिने दिने ॥

चतुर्थकाले चर्वाशी स्वपेत् स्थण्डिलदेशतः ।

परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्ववद् विधिमाचरेत् ॥

एवं मासं व्रतं कृत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

गोदानं तत्र कुर्वीत प्रायश्चित्तोपपत्तये ॥

एकेन द्रव्येणाऽभिषिच्य ततो जलेन स्नापयित्वा मध्ये धूपदीप-
नैवेद्यान्तं कृत्वा पुनरन्येन द्रव्येण सर्वं पूर्ववत्कुर्यात् । एतत् प्राय-
श्चित्तं दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहे वेदितव्यम् । ^३एकावतारप्रतिग्रहे

(१) कालसूत्रं पराङ्मुख इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अशन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अशनाच्छादने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) एकत्रप्रतिग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

दिनद्वयं प्रत्येकाभिषेकश्च, द्वये त्रयेऽप्येवं दिनसंख्याक्रमेणाभिषेच-
नोयं एतद्दानप्रतिग्रहस्य सौम्यप्रतिग्रहत्वात्प्रायश्चित्ताल्पत्वम् ।

इति हेमाद्रौ दद्यावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रामलक्ष्मणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

द्विजो यो भोगलोभार्थं पत्नीपुत्रवशङ्गतः ।

चातुर्मास्ये पुण्यकाले गृह्णीयाद्रामलक्ष्मणी ॥

अर्चिती गन्धवस्त्राद्यैः स्वर्णरूपावरिन्दमौ ।

कल्पोक्तविधिना राजन् प्रतिगृह्णन् सुखामये ॥

तेनाऽधानं तटाकादीन् कृत्वा मुक्तिपदं व्रजेत् ।

अन्यथा दोषमायाति प्रायश्चित्ती भवेत्तदा ॥

एतदुक्तप्रतिग्रहविषयं तद्व्यतिरिक्तप्रतिमाप्रतिग्रहे न स्वाधानादिकं

उक्तद्रव्यप्रतिमाप्रतिग्रहे तत्तदर्थमाकरणे तु प्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे—

द्विजो यस्तुक्तमार्गेण प्रतिमां चेत् प्रतिग्रहेत् ।

भस्मादिकं पराकृत्य प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

चैत्रशुद्धनवम्यान्तु 'स्नात्वोपसि जितेन्द्रियः ।

नित्यकर्म विधायाऽऽशु गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥

तथैवाष्टसु यामेषु पूजयेद्रामलक्ष्मणी ।

परिदुः प्रातरुत्थाय पूर्ववत् स्नानमाचरेत् ॥

अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या ततोहोमं समाचरेत् ।

स्वगृह्यार्ग्नं प्रतिष्ठाप्य आन्यभागान्तमाचरेत् ॥

तिलैश्च विरजा'होमं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् यथाविभवसारतः ॥

अत्र सुवर्णप्रतिमाप्रतिग्रहे नवम्यामेकवारं पूजयित्वा परिदु-
विरजाहोमं कुर्यात् । एतेन महापातकनिवृत्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ रामलक्ष्मणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ श्रीमूर्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

विद्यमानधनो विप्रः स्वकिञ्चन इवार्जने ।

योऽर्चितान्तु^१ शिलां शालग्रामरूपां शिलोन्नतिम् ॥

(१) उपः स्नात्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विरजो होममिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अर्चयित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

प्रतिगृह्य महायन्त्रात् तत्पूजाविमुखो यदि ।

विक्रयेद्यदि पापात्मा भवेत् स्थूणावुणःखलः ॥

लिङ्गपुराणे—

शालग्रामशिलां विप्रः प्रतिगृह्य प्रयत्नतः ।

तद्दर्शनं पराकृत्य विक्रयेद्यदि मूढधीः ॥

स वै नरकमुक् पापी पुणस्तप्ते प्रजायते ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं निदर्शितम् ॥

पञ्चरात्रमुषःस्नात्वा प्रातःसन्ध्यादिकं चरेत् ।

पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् पञ्चमन्त्रैः पुनः क्रमात् ॥

पृथक् पृथक् प्राशयित्वा शुद्धो भवति निश्चयः ।

पलमेकं तु गोमूत्रं पलार्धं चैव गोमयम् ॥

क्षीरमष्टपलं दद्यात् त्रिपलं दधिसेवनम् ।

सर्पिरेकपलं ग्राह्यं पञ्चरात्रमतान्द्रितः ॥

गायत्र्या चेति गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।

आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥

देवस्येति च मन्त्रेण पिवेदाज्यमनुत्तमम् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति विक्रयित्वा शिलां द्विजः ॥

नोचेदिदं न कर्त्तव्यं तत्पूजा सर्वपापहा ।

सा शिला यस्य गेहस्था गयाक्षेत्रन्तु तद्गृहम् ॥

चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् ।

८१६

शालग्रामशिलां भक्त्या तुलसीकोमलैर्दलैः ।

अर्चयेद्यदि मूढात्मा सर्वपापात्मसुचते ॥

एतत्प्रायश्चित्तं तु विक्रेतुरेव न प्रतिग्रहीतुः ।

इति हेमाद्रौ श्रीमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे—

चक्रपाणिं द्विजो यस्तु प्रतिगृह्य समर्चयेत् ।

तन्मध्यं काशिकाक्षेत्रं तद्गृहं द्वारकोपमम् ॥

तत्तीर्थं गङ्गाया तुल्यं तत्पीत्वा मनुजो भुवि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

चक्रपाणिं द्विजो मोहात् प्रतिगृह्यैव विक्रयेत् ।

स मातृघातकः प्रोक्तः सर्वकर्म्मसु गर्हितः ॥

ब्रह्मसूत्रं ह्यं कन्यां देवं धेनुं द्विजोयदि ।

विक्रीणाति महत्पापं अवाप्नोति सुदारुणम् ॥

(१) यस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रयाति इति चेष्ठितपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रयित्वा इति क्रीतचेष्ठितपुस्तकपाठः ।

चक्रपाणिविक्रये शालग्रामविक्रयप्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ चक्रपाणिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ शिवलिङ्गप्रतिग्रहविक्रयप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

मारकतं स्फाटिकं लिङ्गं शिलारूपं द्विजोत्तमः ।

प्रतिगृह्य प्रयत्नेन उभयोस्तारकं द्विजाः ॥

अविक्रीय गृहे स्थाप्य पूजयेद् यो' दिने दिने ।

तस्य पुण्यं निगदितुं मया ब्रह्मन् न शक्यते ॥

लिङ्गं शिलोन्नतं शुद्धं पञ्चसूत्रानुमोदितम् ।

पूजयेद्यदि पूतात्मा स पापात्परिमुच्यते ॥

शिवरात्र्यां चतुर्दश्यां चातुर्मास्यव्रतादिषु ।

प्रतिगृह्य समर्थोऽपि विक्रयेद्यदि पापधीः ॥

तत्कुलं नाशमायाति यमलोकमवाप्य च^१ ।

लिङ्गविक्रेतुः प्रायश्चित्तमाह—

(१) पूजयित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

संपाद्य बहुभिर्यज्ञैः प्रतिगृह्य नरोत्तमात् ।
 विक्रयित्वा द्विजोमोहात् कालकूटं समश्रुते ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।
 सोऽरण्यं निर्जनं गत्वा स्नात्वा प्रातर्यथाविधि ॥
 लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य समिधेऽग्नौ हुनेद्विधिः ।
 अयुतं प्रत्यहं पापी चरुणाऽऽज्यतिलैः सह ॥
 त्राम्बकेणैव मन्त्रेण नियमासनपूर्वकम् ।
 यावदस्तमयं याति संख्या तावत् प्रपूर्यते ॥
 फलाहारं तदा कुर्यात् स्वपदेवमनुस्मरन् ।
 एवं कुर्यात् पञ्चरात्रं पञ्चायुतमतन्द्रितः ॥
 पञ्चगव्यं पिवित्पश्चात् शुद्धोभवति नान्यथा ॥

इति हेमाद्रौ शिवलिङ्गप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ शङ्खप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

प्रतिगृह्य द्विजः शङ्खं देवपूजार्थमादरात् ।
 सलक्षणं च शुद्धञ्च पुण्यकालेषु पर्वसु ॥

विक्रयेद्यदि मोहात्मा यमलोकं समश्नुते ।
 शङ्खदर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तं विक्रयित्वा मोहेन स पापी न भवेत् किम् ।
 तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिवल्लभैः ॥
 स्नात्वा हरिदिने शुद्धे कृतं पापमनुस्मरन् ।
 उपविश्य शुचौ देशे विष्णोर्नाम्ना सहस्रकम् ॥
 प्रातरारभ्य नियतो यावत्सूर्योदयोभवेत् ।
 तावज्जपित्वा नामानि परेद्युरुदये त्यजेत् ॥
 स्नात्वा पुनस्तु द्वादश्यां पञ्चगव्यं पिवेन्मुदा ।
 पारणं च ततः कुर्यात् शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ॥

इति हेमाद्रौ शङ्खविक्रयप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ घण्टाविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

प्रतिगृह्य द्विजो घण्टां धूपपात्रञ्च साधनम् ।

पेटिकां देवपात्रञ्च स्नानपात्रं तथैव च ॥

(१) स्मृत्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) शङ्खश्च इति वैश्वितपुस्तकपाठः ।

समर्थः प्रतिगृह्यादौ धनार्थं विक्रयेदिमान् ।

स वै नरकमासाद्य 'दंशगोपो हि जायते ॥

स्कन्दपुराणे—

धूपपात्रञ्च घण्टाञ्च स्नानपात्रं च पेटिकाम् ।

दीपसाधनपात्राणि समर्थः प्रतिगृह्य च ॥

विप्रो धनविमो^१हार्थी विक्रयेद्यदि मूढधीः ।

स वै नरकमासाद्य दंशगोपो हि जायते ॥

तस्य निष्कृतिरुद्दिष्टा^२ मुनिभिः सत्त्ववादिभिः ।

प्रातःस्नात्वा शुचिर्भूत्वा देवागारं विशेत्ततः^३ ॥

उपविश्य तदग्रे तु रङ्गवस्त्राद्यलङ्कृतः ।

पालाशसमिधस्तत्र निक्षिपेच्छतसंख्यया ॥

स्वगृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य आन्यभागान्तमाचरेत् ।

यावद्गानुः सायमेति तदाऽऽहारं समाचरेत् ॥

स्वपेद्देवसमीपे तु पुनःप्रातःप्रबोधयेत् ।

तत्रापि पूर्ववत्कृत्वा मण्डलं यत्र पूर्यते ॥

तदा विरम्य नियमात् पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

घण्टादिविक्रये तात प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

(१) विदंशगोप इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धनविद्यागार्थी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) उत्पन्ना इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विशेषत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्मात् न प्रतिगृह्णीयाद् अन्नं वा जलमेव वा ।
यदि मोहात् प्रतिग्राही पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ घण्टाविक्रेतुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ ताम्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ताम्रपात्रं द्विजो यस्तु पुण्यकालेषु पर्वसु ।
प्रभुमात्राद् वृथाग्राही स वै नरकमश्रुते ॥
तदन्ते भुवमासाद्य बृहद्दणवान् भुवि ।

कूर्मपुराणे—

ताम्रं यदि द्विजो लोभाद् विभ्रयात् कारणं विना ।
पुण्यकालेषु पुण्यक्षेत्रे व्यतीपाते च वैधृती ॥
'सृत्वा नरकमाप्नोति बृहदण्डः स जायते ।

मत्स्यपुराणे—

पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वैधृती ।
ताम्रं द्विजो राजदत्तं कूर्मदानमथापि वा ॥

प्रतिगृह्य महदुःखं अवाप्य च भुवःस्थले ।
 बृहदण्डो भवेत् सोऽपि तस्मादेतत्परित्यजित् ॥
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ।
 तद्रव्यस्य चतुर्भागं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 तेन सुक्तोभवेत्पश्चात् पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
 अन्नं जलं वा दानं वा शुद्धिमिच्छन् न संगहेत् ॥
 यदेवैतत् समुत्पन्नं पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ ताम्रप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कांस्यप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

धनिष्ठापञ्चकसृते अर्धोदयमहोदये ।
 पुण्यकालेषु यः कांस्यं प्रगृह्णीयाद् द्विजोयदि ॥
 रौरवं नरकं घोरं अनुभूय जनेश्वर ! ।
 तदन्ते भुवमासाद्य चापजन्म लभेत् सः^१ ॥

लिङ्गपुराणे—

(१) भवेत्तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अष्टाशीतिपलं कांस्यं तदर्द्धं वा तदर्द्धकम् ।
 पुण्यकाले द्विजोलोभात् प्रतिगृह्य धनातुरः ॥
 यमलोकमुपागम्य नरकान्ते भुवःस्थले ।
 तत्कर्मशेषफलभुक् चापि भवति निश्चयः ॥
 तत्पापपरिशुद्धयं तच्चतुर्थशमादरात् ।
 दद्याद् द्विजातये तात तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ॥
 तेनाऽन्नं वा सुवर्णं वा जलं वा वस्त्रमेव वा ।
 प्रतिगृह्णाति चेद् देवात् पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

विष्णुप्रीत्यै यमप्रीत्यै म्रियमाणा गृहे तथा ।
 ग्रहाणामनुशान्त्यर्थं रोगशान्त्यर्थमादरात् ॥

(१) अयं पादः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(२) प्रतिगृह्य यदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सारधिं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तिलपात्रं प्रभोर्धृत्वा अर्चितं तिलपूरितम् ।

द्विजोलीमेन महता प्रतिगृह्य धनातुरः ॥

तत्पापफलमासाद्य जायते हरिरिव सः ।

मण्डूको भवेत् ॥

तद्दोषपरिहारार्थमयुतं जपमाचरेत् ।

एतदल्पद्रव्यविषयं, यथाशास्त्रकल्पिततिलपात्रप्रतिग्रहे विशेषमाह

ताम्बे त्रिंशत्पले पूर्णं प्रस्थमात्रतिलैः सह ।

पूजिते गन्धवस्त्राद्यैर्दक्षिणाभिर्यथोक्ततः ॥

प्रतिग्रहे द्विजः पापशुद्ध्यर्थं शास्त्रचोदिते ।

नियुतेन जपेद्देव्याः संख्यापूर्णमतन्द्रितः ॥

शुद्धोभवति दुष्टात्मा पापादस्मान्नराधिप ।

पञ्चगव्यं पूर्ववत् तत्रान्नजलधान्यसंग्रहे विप्रस्य पूर्ववत्प्राय-

श्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

निरीक्षितान्यं यो 'धत्ते कांस्यपात्रस्थितं सुदा ।

तस्याऽलक्ष्मीर्भवेन्नित्यं निर्भाग्यो भुवि जायते ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्रधानं संपरित्यजेत् ।

स्नात्वा तदानीमन्यत्र सहस्रं जपमाचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

एतदल्पान्यप्रतिग्रहविषयं शास्त्राद्वाराधितस्य(?) निरीक्षितस्य
प्रतिग्रहे अयुतगायत्र्या शुद्धिः ।

इति हेमाद्रौ तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

खुरसंवत्सरे राजन् कार्तिके पूर्णिमादिने ।

योगो हरिहरो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥

(१) छत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जायते ध्रुवमिति क्तोतपुस्तकपाठः ।

हरिहरयोगि हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । ८२८

क्रतुकोटिसमायोगो गङ्गास्नानायुतैः समम् ।
महापातकसङ्घातदावानलसमोमुने ॥
तत्र स्नानानि दानानि पिष्टश्राद्धं महत्तरम् ।
योगे तत्र तदा राजन् सुखजोवा नरेश्वरः ॥
हरिहरं स्वर्णमयं गन्धवस्त्राक्षतादिभिः ।
पूजयित्वा जागरित्वा विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥
ददाति यदि पूतात्मा मुक्तिमाप्नोति पार्थिव ।

लिङ्गपुराणे—

योगे हरिहरे राजन् ब्राह्मणोवा जनाधिपः ।
योवा कोवा धनी लोके पूजयित्वा हरिं हरम् ॥
जागरित्वा तदा रात्रिं परेद्युर्विधिपूर्वकम् ।
अर्चयित्वा द्विजाग्रयाय दद्याद्दक्षिण्या सह ॥
तस्य पुण्यफलं वक्तुं मया ब्रह्मन् शक्यते ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥
मुक्तिस्थानानि चत्वारि कलौ पापराजानाम् ।
अब्रमात्रपरिग्राही न च लौकिकसाधनः ॥
परित्यजन् लोकवार्त्तां परिव्राड्मुक्तिभाक्सदा ।
अन्तकाल उपायाते मनसाऽन्यं न संस्मरेत् ॥
नारायणं समुच्चार्य स वै मुक्तिपदं व्रजेत् ।
ब्रह्मज्ञानं सदाशास्त्रं वेदान्तं परिशीलयन् ॥

स एव मुक्तिभाग् विप्रो न इयं संस्मरन् मुदा ।

उत योगं हरिहरं साधयेद्यदि पुण्यवान् ॥

स एव मुक्तिमायाति यो वा को वा भुवःस्थले ।

स्यावरत्वमवाप्नोति तस्मादेतत्परित्यजेत् ॥

कृष्णपुराणे—

योगे हरिहरे विप्रः प्रतिगृह्य धनातुरः ।

स तु पापं महद् घोरं अनुभूय तदा तदा ॥

स्यावरत्वं 'व्रजेल्लोके यावदाभूतसंप्लवम् ।

प्रायश्चित्तमिदं राजन् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

'अन्यं धर्मं परित्यज्य ब्रह्मास्थानमुपागमत् ।

तैरनुज्ञामवाप्याऽथ कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

उपोथ रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

तेन शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्ब्राह्मणार्चनैः ॥

इति हेमाद्रौ हरिहरयोगे हरिहरप्रतिग्रह प्रायश्चित्तम् ।

(१) भवेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धान्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथार्दनारीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मपुराणे—

खरसंवत्सरो^१ माघपूर्णिमायोगयुग्मदा ।
तत्राऽपि भगवान् शम्भुरर्दनारीश्वरोऽव्ययः ॥
पूजनीयो नृभिः पापमोचने नाऽन्यसाधनः ।
अत्र दानं महापुण्यं स्नानं वा विप्रभोजनम् ॥
पितृनिर्वापणं वाऽपि दीपो वा देवतालये ।
होमो वा तिलसंमिश्रः सर्वपापापनुत्तये ॥
मनोज्ञां प्रतिमां कृत्वा सौवर्णीं लक्षणान्विताम् ।
पूजयित्वा प्रदोषे तां जागरित्वा निशामिमाम् ॥
परिदुः पुनरभ्यर्थ्य पूर्ववद्विधिपूर्वकम् ।
यो दद्याद् विप्रवर्याय पूर्ववन्मुक्तिभाग्भवेत् ॥
मनुष्यजन्म धिक् कष्टं मलमूत्रविगर्हितम् ।
सर्वं पापालयं ज्ञेयमस्थित्वङ्मांसपूरितम् ॥
मनुष्यजननाद्राजन् पाषाणत्वं वरं सदा ।
अतः स्वार्जितवित्तेन योगमेनं समाचरेत् ॥

(१) संवत्सरे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यौग्यम्यामिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) जननादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

स याति ब्रह्मणः स्थानं नरः कल्पवृक्षपूरितः ।

अत्र यो ब्राह्मणो लोभाद् वृथा 'कुर्यात्' प्रतिग्रहम् ॥

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंज्ञवम् ।

एतत्प्रायश्चित्तदानं हि वृथा तस्य परिग्रहे ॥

प्रायश्चित्ती भवेत्तोऽपि यागादिकमथापि वा ।

उभयोर्यदिलोभेन नरकं प्रतिपद्यते ॥

तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा पूर्ववत्सर्वमाचरेत् ।

लक्ष्मीनारायणचम्पापष्टीयोगादिवदुत्तरायणयोगेषु प्रतिग्रहे त्वेवमेव
प्रायश्चित्तं विवेचनीयं न चाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ अर्धनारीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वेदमार्गं परित्यज्य सदा वेश्यापरायणः ।

कर्महीनो वृथाद्वेषी देवब्राह्मणनिन्दकः ॥

सन्ध्यादिनित्यकर्मणि त्यक्त्वा ग्रामस्थमाचरेत् ।

वृथाहिंसा सृगादीनां सन्तापोयतिसाधुषु ॥

पत्नीपुत्रपितृभ्रातृदेवताराधनं त्यजेत् ।
 परवित्तं परक्षेत्रं परदारापहारणम् ॥
 वेदशास्त्रपुराणेषु कथासु महतीषु च ।
 अविश्वासो हेतुवादं चार्वाकीयं पठंस्तथा ॥
 इदं पापमिदं पुण्यं इदं वै विप्रसाधनम् ।
 अयं परोपकारश्च अयं विष्णुः शिवोऽव्ययः ॥
 उपवासव्रतादीनां जपादीनामवास्तवम् ।
 कथामिकां पूर्वतश्च पद्यादेकां तथावहन् ॥
 कर्णमूले गन्धरेखां शिरोशीषञ्च वक्रगम् ।
 नासिकाग्रं ललाटे वा तिलकं वा प्रकाशयेत्^१ ॥
 शुकं कपोतं गृध्रं वा धारयेत् श्येनमेव वा ।
 चाण्डालादिषु संसर्गं ताम्बूलं भक्षयेन्मुदा ॥
 पर्वकाले पितृत्राहे सोमसूर्यग्रहेऽपि वा ।
 हिभुक्तः पापमनसा गच्छेन्^२ नारीं पराङ्गनाम् ॥
 अवेक्षणममेध्यस्य अभोज्यं भक्षयेन्मुदा ।
 पञ्चाद्रिं भोजनं त्यक्त्वा पितृमातृसुतेः सह ॥
 भोजनं कुरुते विप्रः पापमात्रं न चिन्तयन् ।
 अयं दुर्जनसंघः स्यात् तं कदा नाऽऽलपेद्बुधः^३ ॥

(१) प्रकाशनमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कन्यामिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

शकटं पञ्चहस्तेन शतहस्तेन वाजिनम् ।
 हस्तिनं शतहस्तेन दुर्जनं दूरतस्थजेत् ॥
 अतोदुर्जनसंसर्गः परित्याज्यः सुखेषुभिः ।
 पुण्यकालेषु पुण्याहे नदीतीरेषु सर्व्वदा ॥
 अन्नं वा सलिलं वापि हिरण्यं धान्यमेव वा ।
 'गृह्णन् नरकमाप्नोति तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥
 यदि दैवात् समुत्पन्नस्तस्माद् राजन् परियहः ।
 तदा मनसि संस्मृत्य हेयं तज्जनवत्स्रभ ॥
 स्नात्वा सचैलं सहसा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 सुवर्णमात्रे द्विगुणं अन्ने पादं जले तथा ॥

इति हेमाद्रौ दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

अग्निदो गरदद्यैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 क्षेत्रदारापहर्त्ता च षडेत आततायिनः ॥

एतत्प्रतिग्रहं कृत्वा विप्रो नरकमाप्नुयात् ।
 वृश्चिकं दुर्जनं सर्पं भिषजश्चाततायिनम् ॥
 पापिष्ठं दुर्भगं ब्राह्मं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।
 प्रातर्न पश्येदेतांस्तु दृष्ट्वा पश्येद्दिवाकरम् ॥
 चन्दनं रोचनं हेममृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
 गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् प्रयत्नतः ॥
 अग्निचित् कपिला ^१पत्नी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
 दृष्टिमात्रात् पुनन्थेते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥
^२भर्तृघ्नीं पुष्पिणीं नारीं पुत्रहीनां निराश्रयाम् ।
 सवाहनयतिं दृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥
 पतितं कुष्ठिनं चापं दुर्जनं चाऽऽततायिनम् ।
 हरिं सर्पं शुकं स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥
 एतत्प्रतिग्रहे राजन् पूर्वमुक्तं मनीषिभिः ।
 प्रायश्चित्तं तथा कुर्याद् अन्नदानं जलैः ^३सह ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दानैर्वा बहुभिर्नरः ।

इति हेमाद्रौ आततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वस्ती इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) भ्रातृघ्नीमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जलं तथा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पाषण्डप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शूद्रधर्मरतो वाऽपि तप्तमुद्राङ्कितस्तथा ।
लिङ्गधारी तु सुखजः शुष्कतर्कानुवादवान् ॥
विष्णुदेवं द्विजं पाञ्चयज्ञं शास्त्रं पतिव्रताम् ।
उपोषणादिकं त्यक्त्वा आत्मभोगपरायणः ॥
शिशुं द्वेष्टि परं द्वेष्टि देवपूजां व्रतं तथा ।
दानं वा नियमं वापि कुर्व्याणं द्वेष्टि यो नरः ॥
एते पाषण्डिनः प्रोक्ताः दुर्जनेष्वेषु भागशः ।
पाषण्डिनश्चेदगृह्णीयाद् द्विजो भोगपरायणः ॥
कुर्व्याद्देहविशुद्धयं प्राजापत्यद्वयं सकृत् ।

हिरण्यादिसम्भवे पूर्व्ववद् द्रष्टव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पाषण्डप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कुण्डगोलकयोः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

'जीवितञ्च पतिं त्यक्त्वा कुमारं सूर्यतेऽन्यतः ।
स पुत्रः कुण्डसंज्ञः स्यान्नोकद्वयवह्निष्कृतः ॥
सा माता जारिणी नाम स पुत्रः पतितो भवेत् ।
मृते भर्त्तरि या नारी सूते पुत्रं तथाऽन्यतः ॥
स शिशुर्गोलको नाम सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।
न नामकरणं वाऽपि न मौञ्जीवन्धनं तथा ॥
कुण्डगोलकनामानौ दर्शनात् पापवर्द्धिनौ ।
दर्शनात् स्पर्शान्नित्यकीर्त्तनात् पुण्यहारिणौ ॥
नित्यनैमित्तिके काम्ये स्नानदानजपादिषु ।
नैतयोर्दर्शनं कार्यं क्षुतं जृम्भणमेव वा ॥
सन्त्यजेद्दर्शनं कृत्वा श्रवणं जृम्भणस्तथा ।
विरम्य भोजनात् पद्यान्मार्त्तण्डमवलोकयेत् ।
एतयोः पापयोर्यसु द्विजः संस्कारकर्म्मसु ॥
आचार्य्यत्वं सक्तुं कुर्यात् स विप्रस्तत्समो भवेत् ।
तस्योपनयनं भूयः केशानां वपनं तथा ॥
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् षड्विधं विधिपूर्वकम् ।
त्यक्त्वा प्रतिग्रहे राजन् सुवर्णं धान्यमादरात् ॥

अन्नं वा जलमात्रं वा प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।
 सुवर्णसंग्रहे ताभ्यां प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥
 धान्ये तदर्द्धमर्द्धं स्याद् अन्नतोयप्रतिग्रहे ।
 एवं शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा वै न निष्कृतिः ॥
 कुण्डगोलकयोः केचित् प्रायश्चित्तं वदन्ति हि ।
 पराशरादयः सर्वे इति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

इति हेमाद्रौ कुण्डगोलकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ वेश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वेश्याजनात्तथा^१ राम पैठके पुण्यपर्वसु ।
 आमं सुवर्णं रजतं प्रतिगृह्य द्विजो यदि ॥
 तेन जीवेन्महापापी मृत्वा नरकमाप्नुयात् ।
 नदीतीरे पुण्यकाले पैठकेषु च पर्वसु ॥
 वेश्याप्रतिग्रहं कुर्वन् द्विजस्याण्डालतां व्रजेत् ।
 अन्ते नरकमासाद्य सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

(१) प्रतिग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

दशसूनासमवक्री दशचक्रिसमोध्वजौ ।

दशध्वजिसमा वेश्वा दशवेश्वासमो नृपः ॥

वेश्वाप्रतिग्रहः स्वर्गो दानमन्त्रं वचस्तथा ।

एतानि तस्य पुण्यानि हरन्ति क्षणमावतः ॥

तस्माद्विप्रैः परित्याज्यो वेश्वायाः सम्प्रतिग्रहः ।

यदि प्रतिग्रहो राम प्रायश्चित्तं शृणुष्व मे ॥

केशानां वपनं कृत्वा संस्कारं पुनराचरेत् ।

प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् तण्डुलानां परिग्रहे ॥

सुवर्णमात्रसंग्राहे षड्विंशं कच्छमाचरेत् ।

अन्ने जले च वस्त्रे च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

एतत् सकृत्प्रतिग्रहविषयं अभ्यासे द्विगुणं अत्यन्ताभ्यासे
चतुर्गुणं सम्बत्सराद्रूहे तत्सम इति सूचितम् ।

इति हेमाद्रौ वेश्वाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ भर्तृघ्नी प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कर्मपुराणे—

भर्तारं हन्ति या नारी गृहदाहादिभिर्वधैः ।

परप्रेरणया वाऽपि सा नारी भर्तृघातिनी ॥

शिवधर्मोत्तरे—

या नारी बहुभिर्विप्रं प्रतिहन्ति विषादिभिः ।

राजासक्ताऽन्यतो विप्रः कदा तां नाऽवलोकयेत् ॥

चतुर्विंशतिमते—

गृहदाहेन पापाणरज्जुबन्धादिभिर्गृहे ।

भर्तारं हन्ति या पापा कर्मणा दिवि पीडया ॥

यमदूतेस्तदा बद्धा पीडिता यमकिङ्करैः ।

क्रोशन्ती स्वकृतं कर्म निन्दन्ती जनकं स्वकम् ॥

कर्मणा मनसा वाचा भर्तारं याऽवमन्यते ।

तदाज्ञां या परित्यज्य तस्याः प्रोक्ताऽप्यधोगतिः ॥

भर्तृघ्नी ब्रह्महन्ता च उभयं याति रौरवम् ।

ततः प्रतिग्रहस्याज्यो भर्तृघ्न्याः पापशङ्कया ॥

दोषं बुद्ध्वा यदा विप्रः तस्याः कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

महान्तं नरकं गत्वा भवेद्भुवि तपोदरः ॥

पुण्यकालेषु संक्रान्तौ व्यतीपाते च वैष्टौ ।

तत्प्रतिग्रहणं कुर्यात् तदा पापविशुद्धये ॥

सुवर्णे रजते वस्त्रे अत्रे जलपरिग्रहे ।

'तप्तं तदूर्ध्वं पादोनं क्रमात्कृत्वा विशुध्यति ॥

एतदज्ञानविषयं ज्ञात्वा प्रतिग्रहे द्विगुणं अभ्यासे त्रिगुणं एवं
वत्सरादूर्ध्वं सोऽपि तत्समः ।

इति हेमाद्रौ भर्तृघ्नीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

विटभाषणं दृष्टिर्हासो निर्लज्जत्वं वह्निःस्थितिः^१ ।

एतानि पञ्च नारीणां व्यभिचार उदाहृतः ॥

मैथुनश्चाष्टविधम्—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

(१) चान्द्रभित्ति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) सञ्ज्ञाविमोक्षार्थं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कृते तु स्मरतोऽधर्मस्त्रेतायां दर्शनाद् भवेत् ।

द्वापरे स्पर्शनात्प्रोक्तः^१ कलौसम्भक्तः क्रमात् ॥

अष्टविधमैश्वर्यमिति कलियुगव्यतिरिक्तविषयं कलियुगे स्मरणादिकं
सम्भवत्येव, क्रियानिर्वृतिः साक्षात्संश्रयः, स एव हि दोषः ।

रजोदर्शनाच्छुद्धिः । तदेवाऽऽह—

वामनपुराणे—

स्त्रीणां स्मरणं पापं मासि मासि रजःसूतेः ।

नश्यते^२ हीनसंसर्गाद् गर्भं त्यागोविधीयते ॥ इति—

कूर्मपुराणे—

स्त्रीणामहरहः पापं स्मरणाद् दृष्टितस्तथा ।

नष्टत्वं याति राजेन्द्र मासि मासि रजःस्रवात् ॥

परसंसर्गजोदोषो न क्षीणत्वमवाप्नुयात् ।

तदपि क्षीणतां याति गर्भं त्यागोविधीयते ॥

अथ साक्षाद्भविचारः स्त्रीणां यदा सम्भवति पतिः स्वयमेव

^३पश्यति न तु वार्त्तामात्रेण । तदाऽऽह—

कात्यायनः—

स्वानुभूतं सुदृष्टञ्चेत् प्रष्टव्यं न तु निग्रहः ।

तथाऽपि यत्नतोरक्षेद् गर्भं त्यागो विधीयते ॥

(१) गर्भं इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गर्भं इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुरुषसंसर्ग इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दर्शयति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तद्गर्भसम्भवे नारी यदा भर्त्ताऽपि त्यक्ता तदा तत्प्रतिग्रहे दीपमाह ।

लिङ्गपुराणे—

व्यभिचारे स्वयं दृष्टे त्याजिता या धवादिभिः ।

तस्याः प्रतिग्रहस्याज्योमुखजैः पापभीरुभिः ॥

तथाऽपि दैवात् प्राप्तञ्चेत् सुवर्णं धान्यमेव वा ।

प्राजापत्यं चरेत्स्वर्णं तदर्द्धं धान्यसम्भवे ।

पादश्चरेत्ततः पश्चाद् अन्नतोयादिसम्भवे ॥

इति हेमाद्रौ व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

चाण्डालादेर्द्विजोमोहात् प्रतिगृह्य धनादिकम् ।

तेन तत्कर्मकदात्र तत्कर्म्यं तदवाप्तिदम् ॥

भोक्तारो नरकं यान्ति 'कर्त्ता चाण्डालतां व्रजेत् ।

चाण्डालेन कृतं वस्त्रं वर्जयेत् पुण्यकर्मसु ॥

स्नाने दाने जपे होमे स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

तस्य स्मरणमात्रेण तत्कर्म्यं निष्फलं भवेत् ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

“चाण्डालोपस्पर्शने सन्भाषायां दर्शने च दोषः, तत्र प्रायश्चित्तं अवगाहनमपासुपस्पर्शनं, सन्भाषायां ब्राह्मणसन्भाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शन”मिति ।

चाण्डालान् नैव गृह्णीयाद् विप्रोधर्मपरायणः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

सक्तप्रतिग्रहे तावत् प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

अभ्यासे त्रिगुणं प्रोक्तं तत्समस्तं ततः परम् ॥

इति हेमाद्रौ चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ परिवित्तिपरिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अनूदे भ्रातरि ज्येष्ठे यवौयान् परिणयेद्यदि ।

पूर्वजः परिवित्तिः स्यात् परिवेत्ता द्वितीयजः ।

परिवित्तस्तु तत्पुत्रोद्वितीयः परिविव्रवान् ॥

कृष्णपुराणे—

ज्येष्ठो यद्यङ्गहीनः स्यान् मूकोऽपस्मारवान् यदि ।

तदनुज्ञामवाप्याऽथ तदृणं परिकल्प्य च ॥

स्नातकादि व्रतं कृत्वा कदल्याऽथ विवाह्य च ।

द्वितीयः परिणयेत्तत्र अन्यथा पतितो भवेत् ॥

एवं न शास्त्रदोषः स्याद् अहो भवति लौकिकः ।

तौ तत्पुत्रौ तयोर्दाराः पतिताः स्युर्न संशयः ॥

दाने नित्यव्रते काम्ये न कर्माह्ना भवन्ति ते ।

तस्मादेतत् परित्याज्यं दर्शनश्चापणं तथा ॥

परिग्रहः परित्याज्यः विप्रैर्धर्मपरायणैः ।

तथापि लोभवान् विप्रः कुर्याच्चेत् तत्प्रतिग्रहम् ॥

न तेन शुद्धिमाप्नोति सुराभाण्डोदकं यथा ।

यागार्थं भरणार्थं वा कुरुते यः^१ परिग्रहम् ॥

पराकत्रयमात्रेण स शुध्येन्न तदल्पतः ।

यागार्थं धनवाहुल्ये तप्तकच्छ्रशतं चरेत् ।

पराकस्वल्पमात्रेण अन्नवस्त्रे तदर्धतः ॥

इति हेमाद्रौ परिवेत्तादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विजो यस्तत् इति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

अथ पुस्तकादिप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

शास्त्रं पुराणं काव्यञ्च स्मृतिं नाटकमेव वा ।

दद्याद्द्वै पुण्यकालेषु व्यतीपाते च वैधृती ॥

द्विजायाऽध्यात्मविदुषे फलकं बाह्यलेखकम् ।

सप्तजन्मसु विद्वान् स्यात् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

कूर्मपुराणे—

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च स्मृतिं काव्यं सनाटकम् ।

पुण्यकालेषु संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

यो दद्याद् विप्रवर्य्याय स भवेत् सर्वशास्त्रवित् ।

द्विजोयः प्रतिगृह्णाति द्रव्यलोभात् सरस्वतीम् ॥

सोऽपि जन्मान्तरे राजन् विद्यावान् सम्प्रजायते ।

प्रतियहधनार्हं तु विक्रयित्वाऽऽत्मजीवनम् ॥

कुर्याद्यदि स पापात्मा प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

उपोष्य रजनीमिकां पञ्चगव्यं पिवेच्छुचिः ।

अन्यथा दोषमाप्नोति ब्राह्मो भवति भूतले ॥

इति हेमाद्री पुस्तकादिप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्राह्म्यादिभ्यो यज्ञोपवीतादिप्रतिग्रह-

प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अनध्याये तु यत्सूत्रं यत्सूत्रं रण्डया कृतम् ।

यत्सूत्रं दारुसम्भूतं क्रीतं यद्वह्न्यसूत्रकम् ॥

ब्राह्म्यादिभिस्तथा दत्तं तत्सूत्रं परिवर्जयेत् ।

संभिन्नं ग्रन्थिसंयुक्तं स्थूलं सूक्ष्मं च शार्व्वरम् ॥

प्रमाणहीनमधिकं न योज्यं तद्विजातिभिः ।

नाभेरूर्ध्वमनायुष्यं नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः ॥

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ।

एकावृतं गार्हपत्यं द्वितीयं दक्षिणाभिधम्^१ ॥

तृतीयं चाऽऽहवनीयं स्याद् वेदिर्देवमयी शुभा ।

ग्रन्थिस्तस्य परं ब्रह्म विदितं विप्रपुङ्गवैः ॥

नित्यनैमित्तिकादीनि कर्माणीह समाचरेत् ।

दिने दिने क्रतुफलं सम्प्राप्नोति न संशयः ॥

एतदुर्मागवर्त्तिभ्यः प्रतिगृह्य विजातयः ।

यद्यत्कश्चिन्म तदा^२ कुर्यु स्तत्तद् भवति^३ निष्फलम् ॥

(१) दक्षिणाततम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यथा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आप्नोति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

पूर्ववत्तन्नीपेतमुपवीतं द्विजोत्तमः ।
 धृत्वा नित्यं यदा कुर्यात् तदाऽऽनन्ताय कल्पते ॥
 पूर्वोक्तेभ्यश्च ब्राह्मेभ्यः प्रतिगृह्योपवीतकम् ।
 कुर्याद्यदि द्विजः कर्म महादोषमवाप्नुयात् ॥
 तद्दोषोपशमायाऽलं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अन्यद् धृत्वा सुखी भूयाद् अन्यथा दुःखवान् भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ उपवीतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ नटविटगायकेभ्यः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

नटश्च विटवृत्तिश्च गायकः परिहासकः ।
 चारुवाकश्च पञ्चैते न कर्मार्हाः कलौ युगे ॥
 देवागारे राजगृहे वृत्तिं प्राप्य दिने दिने ।
 कुमारीं भगिनीं चाऽन्यां नर्त्तयेद्यः स नाटकः ॥
 वेदशास्त्रं परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं तथा ।
 विहरेत् परनारीभिर्यः पुमान् स विटः स्मृतः^१ ॥

(१) विस्मृत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परनारीर्षः स पुमान् विटवृत्तिमान् इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

हरीश्वरकथां त्यक्त्वा प्रबन्धान् 'कविकल्पितान् ।
 पठन् योवर्त्तयेन्नित्यं स गायक इतीरितः ॥
 मातरं भगिनीं श्वयं श्वशुरं पितरं गुरुन् ।
 देवं वह्निं तथा धेनुं यः सदा परिहासयेत् ॥
 यं सदा वर्ज्यन्तीह साधवः साधुवत्सलाः ।
 परिहासजनः सोऽपि तं कदा नाऽवलोकयेत् ॥
 अवाचं वा सुवाचं वा सदा दुर्भाषणं वदन् ।
 सर्वान् साधून् समालोक्य चारुवाक्यैर्विहासयन् ॥
 यः^१ सर्वधर्मसन्त्यागी स चार्वाक इतीरितः ।
 एतेभ्यो यदि योविप्रो गृह्णीयाद्^२ धनमुत्तमम् ॥
 स कुर्व्याद्^३ देहशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं विशोधनम् ।
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

इति हेमाद्रौ नटविटगायकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

-
- (१) पुरुषकल्पितान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
 (२) स इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (३) गृह्णीयाद् इति लेखितपुस्तकपाठः ।
 (४) कुर्व्याद् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽऽभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

सूतप्रोक्ते—

ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् सर्वत्राऽऽभीरवर्जितम् ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति आभीरेभ्यः^१ प्रतिग्रहे ॥

स्कन्दपुराणे—

भाषान्तरं न जानद्भिः सन्भाषायां न संवदेत् ।

असौ विप्रस्त्वयं वेद इदं पापमिदं फलम् ॥

कुटीरे वर्तुलाकारे सदा धेनुप्रपोषकाः ।

तत्क्षीरादीनि विक्रीय जीवयन्ति सदा भुवि ॥

स ह्याभीर इति ख्यातः सर्वकर्मवह्निष्कृतः ।

तस्माद्धेनुं वा धान्यं वा पुण्यकाले उपागते ॥

प्रतिगृह्य द्विजोलोभात् पञ्चान्नरकमश्नुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति न तस्मान् मुच्यतेऽधुना ॥

इति हेमाद्रौ आभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) आभीराणां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रह- प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

वर्ज्यं जीरकताम्बूलं गोधूलिसनानमाचरेत् ।
 गोशृङ्गोदकसंस्नानं सन्ध्यायां मौनमेव च ॥
 शिवविष्णोश्च स्मरणं पुराणपठनं तथा ।
 पुराणश्रवणं शास्त्रपठनं तुलसीदलैः ॥
 विष्णुपूजां तथाशम्भोर्विल्वपत्रैश्च नामभिः ।
 अधः शय्यां पत्रभुक्तिं ब्रह्मसूत्रं सचन्दनम् ॥
 तुलसीदलदानञ्च दूर्वाधारणमेव च ।
 विष्णुकान्तं तथा धार्यं भानुचन्दनमेव च ॥
 श्रीमूर्त्तिदानं द्वादश्यां सूर्यार्घ्यं प्रत्यहं तथा ।
 सृष्टान्नभोजनं विप्र प्रातःस्नानं तथैव च ॥
 सहस्रनामपठनं विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।
 अखण्डदीपदानञ्च शाकत्यागं चरेत्तथा' ॥
 श्रावणे वर्जयेत् शाकं दधि भाद्रपदे त्यजेत् ।
 आश्विने वर्जयेत् क्षीरं कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥
 ताम्बूलं पल्लवं पुष्पं फलं कीशं च जीरकम् ।
 शिग्रुं बीजञ्च निर्यासं दशधाशाकमुच्यते ॥

धात्रीफलं सदा याह्यं विशुप्रियकरं महत् ।
 शाकत्यागस्तथा विश्वोस्त्रिदिने पाप^१वर्जिते ॥
 क्षीराब्धिपूजा राजेन्द्र दिवानिद्राविवर्जनम् ।
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च द्वादशद्वादशीदिने ॥
 तथा तैः स्नपनं शम्भोर्हरेर्वी प्रत्यहं व्रतम्^२ ।
 रङ्गवस्त्रीव्रतं तद्वद् गोष्ठे वृन्दावनेऽपि वा ॥
 प्रतिमासं चतुर्थ्यान्तु गणनाथस्य पूजनम् ।
 प्रतिपन्ने तृतीयायां गौरीपूजामहाव्रतम् ।
 द्वादश्यां प्रत्यहं वाऽपि गोदानं पापनाशनम् ॥

एतानि चातुर्मास्यव्रतानि ।

एतेषां च व्रतानां च महत्सूद्यापनेषु यः ।
 प्रगृह्णाति द्विजोलोभात् तत्तद्दानं सुखामये ॥
 तत्तद्दानफलं भोक्तुं यमलोकमवाप्नुयात् ।
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥
 गवां प्रतिग्रहे चान्द्रं सुवर्णं तप्तमेव च ।
 प्राजापत्यं तथा वस्त्रे अन्ने गन्धं पिबेत्ततः ॥

(१) निर्जिते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्रतो इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कार्तिकमासव्रतोद्यापने प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । ८५३

एतेषां द्रव्यबाहुल्ये पूर्णं प्रायश्चित्तम् यदुक्तं, अल्पे तदहं, अत्यन्ताल्पे
पादः, अतोन्मूलं वा ग्राह्यम् ।

इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कार्तिकमासव्रतोद्यापनं प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

नवलक्षार्चनं शम्भोर्विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

‘पूर्णमायां वृषत्यागो नक्तव्रतमनुत्तमम् ॥

सर्वशाकपरित्यागो दम्पत्योर्भोजनं तथा ।

आकाशदीपं हारे च शिखरे दीपमेव च ॥

अखण्डदीपं कार्तिक्यां धात्रीपूजनमेव च ।

धात्रीदानं तथा कुर्यात् न तूलस्पर्शनं तथा^१ ॥

प्रातःस्नानं मासपूर्णं शिवविष्णोः प्रपूजनम् ।

ताम्बूलदानं कार्तिक्यां फलदानं महाफलम् ॥

पुराणपठनञ्चैव पुराणश्रवणं तथा ।

वेदपारायणञ्चैव धर्मशास्त्रं तथैव च ॥

(१) तत् घौर्णम्यां इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रैस्तूलस्पर्शनमेव च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्रत्यहं सायमाकाशदर्शनं पापनाशनम् ।
 पञ्चगव्याभिषेकश्च पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ॥
 स्मरणं कीर्त्तनं शम्भोर्हरिर्नामसहस्रकम् ।
 प्रत्यहं शाकदानञ्च ब्रह्मपत्रेषु भोजनम् ॥
 पाषण्डजनसंसर्गं पाषण्डालापनं तथा ।
 वर्जयेत् सर्वदा विप्रः कार्तिके तु विशेषतः ॥
 परान्नं परशय्याञ्च परवस्त्रं पराङ्गनाम् ।
 सर्वदा वर्जयेत् प्राज्ञः कार्तिके तु विशेषतः ॥
 कार्तिके वर्जयेत् चौद्रं सृषावादं विवर्जयेत् ।
 सालग्रामशिलावारिस्नानं पापप्रणाशनम् ॥
 हविष्प्राग्नी^१ पत्रभोजी चान्द्रायणफलं लभेत् ।
 अत्र तेन^२ क्षिपेद्यस्तु मांसं दामोदरप्रियम् ॥
 पुमान् मोहपरीतात्मा सूकरेष्वभिजायते ।
 न कार्तिकसमोमासो न देवः केशवात्परः ॥
 तावुभौ यदि सन्त्यज्य वर्त्तते स तु पातकी^३ ।
 गोपीचन्दनदानञ्च तुलसीदानमेव च ।
 प्रत्यहं धान्यदानञ्च शुचित्वं कार्तिके^४ सदा ॥

(१) हविष्प्राग्नमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लघेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अन्यत्र पापधीरिति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतानि कार्तिकव्रतानि ।

उद्यापनेषु सर्वेषां व्रतानां पुण्यकर्मसु ।

प्रतिगृह्य द्विजोयसु वर्त्तयेदात्मपोषणम् ॥

महादोषमवाप्नोति यमलोके भयङ्करे ।

प्रायश्चित्तमिदं तस्य दर्शितं विप्रपुङ्गवैः ॥

दीपप्रतिग्रहे चान्द्रं पराकं स्वर्णसंग्रहे ।

वस्त्रे कांक्षे तथा ताम्ब्रे प्राजापत्यं विशोधनम् ।

अग्ने जले च सृष्टे च तदर्हं परिकीर्तितम् ॥

द्रव्याधिक्येऽल्पे वा पूर्ववत्तारतम्येन द्रष्टव्यम् ।

इति हेमाद्रौ कार्तिकमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

तिलहोमश्च तद्दानं तत्स्नानं तर्पणं तथा ।

तद्भुक्तिश्च तथाऽऽदानं षड्विधं पापनाशनम् ॥

मार्त्तण्डोदयवेलायां स्नानं सर्वपापनाशनम् ।

पुराणपठनञ्चैव पुराणश्रवणं तथा ॥

वदरीफलदानञ्च तिलपिष्टं महाफलम् ।
 तथाऽन्यफलदानञ्च पूजनं शङ्करे हरो ॥
 सालग्रामशिलातीर्थं प्रत्यहं धारयेन्मुदा ।
 सूर्यार्घ्यचन्दनञ्चैव तुलसीपूजनं तथा ॥
 सालग्रामशिलादानं मासमेकं निरन्तरम् ।
 चन्दनं विप्रमुख्यानां तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥
 गोदानं प्रत्यहं विष्णोः प्रीतये पापनाशनम् ।
 तिलतण्डुलदानञ्च गुडदानमतःपरम् ॥
 सहस्रनामपठनं शिवविष्णोर्निरन्तरम् ।
 वस्त्रदानं तथा माघे जम्बीरफलमेव च ॥
 गोपीचन्दनदानञ्च स्नातृणां गन्धपूजनम् ।
 पुस्तकस्य प्रदानञ्च पुस्तकाराधनं तथा ॥
 विदुषः पूजनं पापनाशनं पुण्यदायकम् ।
 चूतपङ्कवपुष्पञ्च पूजनं प्रत्यहं हरेः ॥
 सुवासिनीस्तथा माघे भोजयेद्दिविन्मुदा ।
 अखण्डदीपदानञ्च स्वयं देवसन्निधौ ॥
 देवालये च राजेन्द्र दीपदानं सुबुद्धिदम् ।
 चूतकोशप्रदानञ्च तथा लवणमेव च ॥
 ताम्बूलदानं विप्राणामेकं वा बहुशोऽपि वा ।
 मिष्टान्नदानं विप्राणां द्वयोरेकस्य वाऽपि च^१ ॥

तथा च किंशुकैः पुष्पैरुभयोरेव पूजनम् ।

किंशुकैर्लिङ्गपूजा च तथा दानं विशेषतः ॥

इति माघमासव्रतानि ।

व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रतिगृह्णाति यो द्विजः^१ ।

स गच्छेद् यमसाविध्यं महाभीतिप्रदं नृणाम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं राजन् सर्वपापप्रणाशनम् ।

धेनुप्रतिग्रहे विप्रस्तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥

सुवर्णप्रतिमायाही प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

ताम्रकांस्यतिलानाञ्च विकारे कच्छमाचरेत् ॥

अग्ने जले च वस्त्रे च तदद्वं कच्छमाचरेत् ।

एतेषां व्रतानामुद्यापनेषु प्रतिग्रहे प्रधानत्वागसाधनाभावे प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यं नोचेत्प्रायश्चित्तमेव नास्ति ।

इति हेमाद्रौ माघमासव्रतोद्यापनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रो यः प्रतिगृह्णाति च इति कीर्तलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रवालशय्या पुष्पाणामुशीराणां सुरेश्वर ।
पुष्पप्रवालव्यजनं व्यजनं वेणुसम्भवम् ॥
ह्रत्वं पुष्पं तथा गन्धं पादुकाद्वयमेव वा ।
दध्यन्नं फलसंयुक्तं तथा चैव गुडोदकम् ॥
तथैव चम्पकाकोपमुशीरं शर्करां तथा ।
लवङ्गमेलकश्चैव जातीकुसुममेव च ॥
कर्पूरशीतलं तोयं सैकतं जलसेकजम् ।
हिमाम्बुदानं पुष्पाणां द्विपटीं कुसुमाचिताम् ॥
तक्रं जम्बीरनीरेण युक्तं लवणसंयुतम् ।
प्रातःस्नानञ्च वैशाखे तथा माधवपूजनम् ॥
वसन्तमाधवप्रीत्यै दद्युरेतानि पार्थिव ।
एतेषां दानमात्रेण नरोयातीन्द्रसम्पदम् ॥
ततस्तु भुवमासाद्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ।
वैशाखे प्रत्यहं कृत्वा हादश्यां पूर्णिमादिने ॥
सर्वपापविमुक्त्यर्थं कुर्याद्दानञ्च पर्वसु ।
व्रतस्योद्यापनं कुर्याद् व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥
उद्यापनेषु सर्वेषु यः कुर्यात् तत्प्रतिग्रहम् ।
स सर्वनरकान् भुक्त्वा पिकोभूयात्ततः परम् ॥

धेनुप्रतिग्रहे राजन् तत्प्रधानं परित्यजेत् ।

कुर्त्याच्चान्द्रायणं सम्यक् शय्यायां द्विगुणं स्मृतम् ॥

पुष्पप्रवालोदरशय्यास्त्रिवम् ।

सुवर्णं राजते धान्ये पूर्व्ववत्सुसमाहितः ।

ततोऽर्द्धार्द्धप्रमाणेन प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न शुद्धः पूर्व्वजोऽन्यतः ।

तस्मात् प्रतिग्रहस्याज्यः सात्विकेषु व्रतेष्वपि ॥

इति हेमाद्री वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ।

अथ नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

कदली मातुलङ्गश्च नारिकेलफलं तथा ।

खर्जूरं पनसञ्चैव द्राक्षाफलमनुत्तमम् ॥

चूतं कपित्थं जम्बीरं जम्बूदाडिममेव च ।

क्षीरपूर्व्वं फलञ्चैव एरण्डकफलं तथा ॥

फलानि यानि लोकेऽस्मिन् नाना नामानि पार्थिव ।

यो दद्यात्तानि सर्वाणि राशीकृत्य फलामये ॥

ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनार्थं विशाम्पते^१ ।
 वक्ष्येण वेष्टितं राजन् दक्षिणाभिर्यथेच्छया ॥
 हेमन्ते शैशिरे वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तत्फलानि द्विजोयस्तु प्रतिगृह्य धनातुरः ॥
 आधानं वा तदा कार्यं द्वयं कुर्याद्विशेषतः^२ ।
 ततोदोषात् प्रमुच्येत नाऽन्यथा पापमश्रुते ॥
 तत्कर्मफलनाशञ्च फलदानं महत्तरम् ।
 तस्मात्पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥
 राशीभूतं फलं दिव्यं गृहीत्वा द्विजनायकः ।
 अकृत्वा निष्कृतिं तस्य आधानं धर्मसाधनम् ॥
 प्रधानं सम्परित्यज्य विप्रानुज्ञामवाप्य च ।
 केशानां वपनं कृत्वा षड्विंशं कच्छमाचरेत् ॥
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति फलबाहुल्यसंग्रहे ॥
 कैचिदिच्छन्ति संस्कारं नित्यकर्मविनाशनात् ।
 यदाऽभूद्राशिसंग्राहः फलानां फलनाशनः ॥
 नित्यकर्मणि नश्यन्ति तदा फलसुखेच्छया ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्योगायत्रीदानमेव च ॥

एतेदत्तफलप्रतिग्रहविषये न, किन्तु राशीकृतनानाफलप्रतिग्रह-
 कर्त्तुः, ब्रह्महत्यादिपापविनाशनार्थं दानं, तस्य पापान्यशेषाणि

(१) द्विजर्षभ इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विशीर्यत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मणमाविशन्ति ततः पुनः संस्कारः प्रायश्चित्तबाहुल्यं च, एक-
द्रव्यप्रतिग्रहे त्वेवं प्राजापत्यकच्छमात्रं राशिप्रतिग्रहे प्रतिपदोक्त-
प्रायश्चित्ताद्यसम्भवेऽप्युभयमनुष्ठेयम् ।

इति हेमाद्रौ राशीकृतनानाफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मकरसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुद्गदीपं तिलैर्दीपं^१ सधान्यं माषदीपकम् ।

तथाच लावणं दीपं महादीपमनन्तरम् ॥

शृङ्गिवेरं तथा कन्दं हरिद्रादानमेव च ।

अन्यानि सन्ति दानानि कानिचित् प्रथितानि च ॥

एषु व्रतेषु पूर्णेषु व्रतोद्यापनमाचरेत् ।

मोक्षदीपं महापुण्यं नरकोत्तारणं नृणाम् ॥

दीपादृते यथा राजन् परिपाका भवन्त्यधः ।

तावत्सधान्यमाषाणां^२ दानं दद्यात् द्विजातये ॥

(१) मुद्गदीपमित्यनेनाह इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) माषाणि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पारणां तत्र कुर्वीत व्रती व्रतफलाप्तये ।
 तत्पात्रं यो द्विजोमोहा^१द्व्यधान्यसमन्वितम् ॥
 उद्यापने प्रगृह्णीयाद् इह^२ लोके सुखाप्तये ।
 तस्यैव यमलोकः स्याद् यावदाभूतसंप्रवम् ॥
 दीपपात्राणि यावन्ति सवर्त्तीनि सधान्यकम् ।
 उद्यापने तु तावान् स्याद् यमलोकश्च शाश्वतः ॥

लिङ्गपुराणे—

महादीपावसानेषु तत्पात्रं यो द्विजोवहेत् ।
 तस्यैव यमलोकः स्यात् शाश्वतः पुण्यनाशनः ॥
 महादीपफलं यावत् तावद्युगसहस्रकम् ।
 यमलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

भविष्योत्तरे—

योद्विजोदेवतागारे महादीपव्रतेषु च ।
 तत्पात्राणि प्रगृह्णीयाद् वृथा यागादिकं विना ॥
 तस्यैव नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरो ।
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं करोम्यहम् ॥
 इति सङ्कल्प्य मनसा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 गोधूलिरजसा स्नायात् तदाकृत्वा ऽधर्मघणम् ॥
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातस्तप्तकच्छचतुष्टयम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति चान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥

(१) धृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यदा मोहात् प्रतिगृह्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

कारणं विना स्वसतीत्यागिनः प्रायश्चित्तम् ।

८६३

सुहृदीपतिलानाञ्च एकं तप्तं समाचरेत् ।

तिलदीपे पराकः स्यान्नवणे चान्द्रभक्षणम् ।

प्राजापत्यं धान्यदीपे पञ्चगव्यं समन्ततः ॥

सर्वदीपप्रतिग्रहे पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तानन्तरं कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ मकरसंक्रमणे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कारणं विना स्वसतीत्यागिनः प्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

स्वसतीं यो द्विजोमोहात् त्यजेत्कारणं विना ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवादृते ॥

कूर्मपुराणे—

यस्यजत्कुलजां सार्धं लोकवार्त्तापरायणः ।

तस्य वै' निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवादृते ॥

सतीत्यागे हेतुमाह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

अप्रियवादः साक्षात्, व्यभिचारः स्वदृष्टः । अप्रियाणि तु बह्विनि—
 प्रत्यहं निहुरवचनं नाऽभ्युत्थानं न च पादप्रक्षालणादिकं सर्व्वेदा
 शठता दारिद्रानागमनिन्दादौर्मनस्वपूर्णं भर्त्तरि न प्रीतिः एव-
 मप्रियवचनानि च, तेषु सत्सु न सतीत्यागः कलियुगात्, कलियुगे-
 व्यभिचारः साक्षात् स्वयमेवदृष्टश्चेत् तदा त्याज्या । तदाऽह—
 गौतमः—

स्वानुभूतं सुदृष्टश्चेत् प्रष्टव्यं न तु निग्रहः ।

न प्रमाणं लोकवार्त्ता जनवादोऽसृषा कचित् ॥

इति हेमाद्री कारणं विना स्वसतीत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अतो वार्त्ता श्रवणमात्रेण न त्याज्या ब्रूया त्यागे
 प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः,—

दारव्यतिक्रमो लोके निष्कारणतया द्विजः ।

स्वराजिनं वह्निर्लोम धृत्वा भिक्षाटनं चरेत् ॥

दारसंत्थागिनो भिक्षामिति वार्त्ता वदन् सदा ।

सप्तागाराणि भिक्षार्थं पर्य्यटित्तद्वतुत्रयम् ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा रघुनन्दन ।

वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागी प्रायश्चित्तम् । ८६५

भर्तृसंत्यागिन महापातकेन विना स्त्रीणामप्येवं प्रायश्चित्तं
षष्मासात्ततः शुद्धिमवाप्नोति । महापातकोपेतसु भर्त्ता त्याज्यएव
नाऽन्यथा^१ तदाह,—

भागवते,—

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा रोगी शून्योऽधनोऽपि वा ।

स्त्रीभिः पतिर्न सन्त्याज्यो लोकेऽप्युभिरपातकी ॥

पातकं ब्रह्महत्यादिकं, व्याभिचारादिदोषान्^२ दृष्ट्वा तु न
त्याज्यः तदाह,—

आपस्तम्बः,—

दारपरित्यागी खराजिनं वह्निर्लोभं परिधाय दारव्यति-
क्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षष्मासान्
स्त्रियाश्च भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावत्कालमिति
अतो निष्कारणात् पत्नीत्यागो दोषहेतुः ।

इति हेमाद्रौ वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागी
प्रायश्चित्तम् ।

(१) नाऽन्यत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) युष्मान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सोमसूर्यग्रहे वाऽपि व्यतीपाते च वैष्टुतौ ।
संक्रमे विषुवे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥
अश्वप्रतिग्रहे राजन् निष्कारणतया द्विजः ।
यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव वेदनाः ॥
पुनर्भुवमुपागम्य पुंस्त्व'मुक्तो हरिर्भवेत् ।

लिङ्गपुराणे,—

अश्वप्रतिग्रहे विप्रः पुण्यकालेषु पर्वसु ।
कारणेन विना राम यमलोकमुपागतः ॥
पश्चाद् भवति भूलोके मण्डुकः पुच्छसंयुतः ।
स चेदिक्रयमापन्नः पातकान्न विमुच्यते ॥

अश्वविक्रये दोषमाह

कूर्मपुराणे—

मेरुमन्दरपापानि सुबहुनि महान्ति च ।
रुद्रजापी हरेत्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥
धृत्वाऽश्वं विक्रयेद्यस्तु वृथाभोगिण्यया नृप ।
उभयोः सम्भवे तात षड्विंशं कच्छमाचरेत् ॥
प्रतिग्रहे तदहं स्याद् विक्रये पूर्णमाचरेत् ।

गारुडपुराणे—

पापानि सन्ति यानीह तावन्ति भुवि पार्थिव ।
 रुद्रयापी हरत्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥
 वृथाऽश्वं प्रतिगृह्णाऽऽदौ विक्रीणाति द्विजो यदि ।
 तयोः पापविशुद्ध्यर्थं षड्वन्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 नो चेत्तदहं कुर्वीति सम्भवे पूर्णमाचरेत् ।
 अश्वविक्रयिणः पापं देहमावृत्य तिष्ठति ॥
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तत्पापान्मुच्यते भुवम् ।

इति हेमाद्रौ अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति^१ कुटुम्बभरणाय वै ।
 पुण्यकालेषु संक्रान्तौ व्यतीपाते च वैधृती ॥

(१) द्विजो विक्रीय तं पुनः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मुच्यतेऽधुना इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यो विप्रो महिषीं हृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं सुदारुणम् ।

पश्चाद्भवति पापात्मा वायसः क्षणवर्णवान् ॥

गारुडपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति द्विजोमहति सङ्क्रमे ।

स याति नरकं घोरमनुभूय महद्भयम् ॥

पश्चादांचो भवेत् पापी क्षीरलौभात् प्रतिग्रहे ।

तस्मादेतत् परित्याज्यं महिषीग्रहणं द्विजैः ॥

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरेद्दोषमिमं जनः ।

तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

सौवर्णमहिषीमात्मभोगार्थं प्रतिगृह्य च ।

तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं पराकं कच्छमाचरेत् ॥

विक्रये द्विगुणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।

पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ॥

इति हेमाद्रौ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

धेनुं यः 'प्रतिग्रह्णाति निमित्तैर्बहुभिर्विना ।
पुण्यकाले पुण्यतीर्थे वस्त्रादिभिरलङ्कितम् ॥
सवक्त्रां दोहसंयुक्तां भुक्ताहारोपशोभिताम् ।
ताम्रपृष्ठीं स्वर्णशृङ्गीं स्वर्णघण्टोपशोभिताम् ॥
सुभूषां साधुवृत्ताच्च धेनुं रात्रः सुखासये ।
महापापफलं भुक्ता नरकायोपपद्यते ॥
तस्माद्धेनुस्तु न ग्राह्या द्विजैरध्यात्मवेदिभिः ।

लिङ्गपुराणे,—

पुण्यकालेषु यो धेनुं समम्यर्च्य द्विजातये ।
दद्यादौश्वरतुष्ट्यर्थं स वै नारायणः स्मृतः ॥
धेनवो ब्रह्मणा सृष्टा यन्नार्थं यागसाधनाः ।
महापातकहारिण्यः पुण्यकर्मफलप्रदाः ॥
विप्राधानाः सदा सर्व्वा धेनवोलोकपूजिताः ।
ताः 'प्रग्रह्णाति योविप्रो द्रव्यार्थी पापसंग्रही ॥
नरके नियतिस्तस्य धेनुरोमाणि सन्ति हि ।

अतः प्रायश्चित्तमाह—

(१) पूर्वजो हत्वा इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रग्रह्य द्विजो यस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नागरखण्डे—

धेनुप्रतिग्रहीता यः पुण्यकालेषु पर्वसु ।

होमार्थमभिषेकार्थं न तेन स ह दोषभाक् ॥

उभयोरप्यभावे च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।

उभयोर्यदि संप्राप्तिः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा^१ रघुनन्दन ।

उभयमुखीधेनुप्रतिग्रहवत् दुष्टप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमुक्तं अन्यत्र
च प्रायश्चित्तबाहुल्यं दोषाधिव्यात् ।

इति हेमाद्रौ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सन्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे नागरखण्डे—

सर्वसङ्गविहीनस्य धनमार्थत्यागिनोयते ।

परब्रह्मणि सक्तस्य निस्पृहस्येह वस्तुषु ॥

तस्य प्रतिग्रहं यस्तु द्विजोलीभपरायणः ।

^१कुर्यात् तस्माद्वाऽप्याजीवेत् स वृथा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

(१) अन्यत्र इति कीर्तितेऽखितपुस्तकपाठः ।

(२) कत्वा इति कीर्तितेऽखितपुस्तकपाठः ।

महाराजविजये—

परब्रह्मणि निष्ठस्य सर्व्ववस्तुष्वसङ्गिनः ।
 सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्मार्थत्यागिनोयते ॥
 शुश्रूषयाऽपि राजेन्द्र सुवार्त्ताभिर्द्विजोयति ।
 अन्नमात्रं 'प्रगृह्णाति न तस्येह परा गतिः ।
 प्रतिगृह्ण यदा जीवेत् स्याद् वृथा जन्म तस्य हि ॥

महाभारते—

अन्नं वा शाकमात्रं वा रूपकं वस्त्रमेव वा ।
 प्रगृह्णाति द्विजोयस्तु स पापी नरकं व्रजेत् ॥
 तस्य दोषस्य नाशार्थं प्राजापत्यं तु रूप्यके ।
 अतः परं तु चान्द्रं स्याद् अन्नमात्रे ह्युपोषणम् ।
 परेद्युः पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्त्रीणामप्येवम्—

इति हेमाद्रौ सत्र्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पतितस्य यतेः प्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्नानादिनित्यकर्माणि ब्रह्मविद्यामयापि वा ।
दण्डादीन् वा परित्यज्य प्रवर्त्तत यदा यतिः ॥
नानागृहेषु भिक्षान्नव्यवहारेषु वत्सलः ।
ग्रामार्थं शिष्यरक्षार्थं धनार्जनपरायणः ॥
'परिव्राट् पतितः स स्यात् न तं सम्भाषयेत् क्वचित् ।
नमस्कारं न कुर्वीत यदि कुर्यात् स पातकी ॥

गौतमः—

दण्डहीनो वृथा दण्डी धृत्वा काषायमात्रकम् ।
पत्तने वर्त्तयन् पापी व्यवहारपुरःसरः ॥
शिष्यसम्पादनार्थाय धनार्जनपरायणः ।
प्रणवं सम्परित्यज्य कुत्रोपानहधृम्यतिः ॥
स विप्रैर्न नमस्कार्यः न भिक्षापात्रतां व्रजेत्^१ ।
मायावी स तु दुष्टात्मा नववेषोवृथा यतिः ॥

पराशरः—

अयदानं गृहस्थाय ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे ।
यतये काञ्चनं दत्त्वा तद्दाता नरकं व्रजेत् ॥

(१) परित्यज्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न भिक्षादानपात्रवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

सुरापूरितभाण्डश्च पटहयस्मैपूरितः ।

कस्मैहीनस्तु सत्र्यासी त्रयस्वेते वृथा स्मृताः^१ ॥

एकरात्रं यतिस्त्यक्त्वा स्वधर्मान् वर्त्तयेद्यदि ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति इहलोके परत्र च ॥

तस्मात् यतेर्द्विजोयस्तु प्रतिगृह्य धनादिकम् ।

जीवेद्यदिह पापात्मा चान्द्रं तस्य विशुद्धये ॥

द्रव्यप्रतिग्रहे चान्द्रं कायं वाऽन्यस्य संग्रहे ॥

चेन्नप्रतिग्रहे तात महाचान्द्रमुदीरितम् ।

वस्त्रादिसंग्रहे विप्रोमहासान्तपनं चरेत् ॥

स्त्रीणामेवम् —

इति हेमाद्रौ पतितयतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मठपतेः सत्र्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सर्वसङ्गपरित्यागी यतिर्यदि मठाधिपः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति चाण्डालाज्जनगर्हितात् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

यति यस्तु महाराज सर्वसङ्गापरिग्रहः ।

भोगासक्तोयदालोके आधिपत्यं करोति च ॥

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात् सुदारुणात् ।

तदन्ते भुवमासाद्य दीवाकीर्त्यो भवेन्महान् ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामिति गीतावाक्यस्य नाऽत्र विरोधः शङ्काः, कुले भवति धीमतामिति तु योगभ्रष्टस्य उक्तं मठपतेर्वर्तेश्याण्डालजन्मैव । तदाह—

अङ्गिराः—

सर्वसङ्गविहीनस्य यते भवति माठकम् ।

तस्य वै जन्मनास्तीह चण्डालात् कुलगर्हितात् ॥

तस्माद् यतेर्द्विजो यस्तु प्रतिग्रहपरायणः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं षड्व्यं विधिपूर्वकम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ।

स्त्रीणामप्येवम् । चैत्रवस्त्रादिसंग्रहे पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मठाधिपतिसम्भासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पापपुरुषस्य प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मनुजानां नाभिरन्ध्राद् अधोभागे षडङ्गुले ।

आश्रित्य तत्र पापीयान् पुरुषो वर्त्तते सदा ॥

मार्कण्डेयः—

नृणां कुक्षेरधोभागे नाभिदेशे षडङ्गुले ।

पापास्थः पुरुषः सम्मग् आश्रित्य हृदि वर्त्तते ॥

गौतमः—

नृणां नाभिरधोभागे पापपुरुषः सदा वसन् ।

पापानि वर्द्धयन् धर्मं भक्षयन् सर्व्वमङ्गलम् ॥

तस्यैव नाशकरणं दानं दद्यात् सुखाप्तये ।

तद्दानं ब्राह्मणो धृत्वा तदा यायात् पिशाचताम् ॥

मरीचिः—

पापपुरुषं द्विजो धृत्वा तदा भूयात् पिशाचकः^(१) ।

तद्दोषपरिहारार्थं ततः स्नात्वा यथाविधि ॥

नाभिमात्रजले स्थित्वा पिधायाऽऽर्द्रेण वाससा ।

पुरुषसूक्तं जपेत् पश्चात् यदा मन्दायते रविः ॥

(१) वर्द्धयन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

धृत्वा वै तावतीं संख्यां मनसा प्रत्यहं मुदा ।
 वन्याहारं तथा कुर्यात् फलाहारमथापि वा ॥
 स्वपेदेवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।
 परेद्युः पूर्व्ववत्कृत्वा मासमात्रेण शुध्यति ॥
 अयुतं जपसंख्या स्यात् पुनः संस्कारतः शुचिः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पचात् पापादस्मात् प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ पापपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पतितप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पतितस्तु द्विधाप्रोक्तो महापातकसङ्गवान् ।
 नित्यकर्मपरित्यागी द्वितीयः सद्भिरुच्यते ॥
 पूर्व्वस्य महापातकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं द्वितीयस्य तु विशेषमाह ।

देवलः—

नित्यकर्मपरित्यागान् नानाद्योनिनिवेशनात् ।
 गीतवाद्यानुरागाच्च कुण्डगोलकसङ्गमात् ॥
 देवद्विजविरोधाच्च नानासत्त्वादिभोजनात् ।
 चरणायुधयुद्धेन मत्तयुद्धेन वारतः ॥

द्यूतासक्तः सदाकोपी हास्यवीणाविनोदवान् ।

गन्धताम्बूलवस्त्राद्यैर्देवादीनामनर्पितैः ॥

विटगायकसंयुक्तः पतितोऽसौ' द्वितीयकः ।

महापातकसंसर्गान् महापतित उच्यते ॥

तस्य महापतितस्य मरणान्ता निष्कृतिः कुत्रचित्तु दयया मुनिभि-
र्हयुतगोदानैर्निष्कृतिरुक्ता कर्मभ्रष्टस्य पतितस्य तु प्रायश्चित्त-
माह ।

मरीचिः—

पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तः पतितः कर्महीनवान् ।

पश्चात्तापसमायुक्तः 'कुर्यात् कायं विशुद्धये ॥

त्रिदिने तु पराकः स्यात् पक्षे तप्तं विधीयते ।

मासे चान्द्रं ततः पश्चाद् वर्षादूर्ध्वं न निष्कृतिः ॥

असौ पर्वतइत्युक्तः सर्वथा वर्ण्यते जनैः ।

कर्मभ्रंशस्य नास्तीह वर्षादूर्ध्वं सताङ्गतिः ॥

यत्र यत्र धर्मशास्त्रेषु पतितप्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्रापीदमेव योज-
नीयं पञ्चमहापातकसंसर्गी महापतितो मरणान्तप्रायश्चित्ती
अयन्तु दोषबाहुल्यादपि अनुपदोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-
माप्नोति ।

इति हेमाद्रौ कर्मभ्रंशपतितस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) पतितो यो द्वितीयक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्राजापत्यमिति कृतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं रहस्यकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

‘मयाति नरकं घोरं मत्सरादृद्रव्यलोभतः ।

यो विप्रो ब्राह्मणं हन्ति रज्जुदण्डादिपीडनैः ॥

मार्कण्डेयः—

अरण्ये स्वगृहे यत्नात् कण्ठनिष्पीडनादिभिः ।

हन्याद् विप्रं द्विजोयसु स महानरकं व्रजेत् ॥

रहसि कृतं पापं दशधा च चतुर्धा च प्रकटितं भवति । तदाह—

मनुः—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्वीर्भूमिरापो हृदयं मनश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मश्च जानन्ति नरस्य वृत्तम् ॥

तथाच श्रुतिः “भूतान्याक्रोशन् ब्रह्महन्ति अतो रहसि पापं न कारयेत्” ।

गालवः—

रहः पापं न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ।

यदि कुर्याद्विमोहेन प्रकाशाद् द्विगुणं भवेत् ॥

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति जन्मभिर्बहुभिर्नृप ।

(१) अरण्ये स्वगृहे राजन् इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

पूर्वजो रहसि स्थाने विप्रं हन्याहनातुरः ।
 अथवा मत्सराक्रान्तस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥
 ब्रह्महत्यासमं पापं द्विजानां नास्ति नारद ।
 पापराड् ब्रह्महत्यैव यक्ष्मरोगो यथा रुजाम्' ॥
 कच्छराजसु वेश्या स्यात् तुला स्यात् दानराट् तथा ।
 अतोरहसि विप्रस्य न कुर्यात् हिंसनं बुधः ॥

पराशरः—

रहसि द्विजहत्या या सर्वेषां कुलनाशिनी ।
 आत्यनद्य महत्पापं कलिपुण्यस्य नाशिनी ॥
 उभयोर्लोकयोर्हन्ति सर्वपापविवर्धिनी ।

तत्प्रायश्चित्तमाह—

देवलः—

विप्रहत्यां रहः कृत्वा पश्चात्तापपरायणः ।
 तटाकं वा झुदं गत्वा प्रातः स्नानं समाचरेत् ॥
 मनसा नित्यकर्माणि अर्घ्यदानं समन्वकम् ।
 कृत्वा जलमुपागम्य कण्ठदध्नजले वसन् ॥
 आर्द्रेण वाससाऽऽच्छाद्य मूर्ध्नि स्वेन पाणिना ।
 प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि जपन्नारायणात्मकम् ॥

सहस्रशीर्षमित्यनुवाकः ।

प्रत्यहं यावती संस्था मनसा तां निधाय वै ।
 जपेदस्तं यदा भानुस्तावत् पर्यन्तमाचरेत् ॥
 तत्तीरे च कुटीं कृत्वा नारायणपरायणः ।
 प्रत्यहं कवलं भुञ्जन् नारायणनिवेदितम् ॥
 स्वपेच्च स्थण्डिले तत्र शालग्रामसमीपतः ।
 पुनः प्रभाते विमले पूर्ववन्नियमं चरेत् ॥
 एवं ऋतुत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ।
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तन्मध्ये स्त्रियते शुचिः ॥
 अन्यथा दोषमाप्नोति क्षयरोगी भवेद्भुवि ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति जन्मजन्मनि भूमिप ॥

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतसुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रहसि ब्राह्मणः पीत्वा मद्यमेकादशं मृतः^१ ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) गिखरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) बहि इति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

मद्यमेकादशं प्रोक्तं गौडीत्यादि 'महाभयम् ।
तेषां मध्ये द्विजोमोहाद् रहस्येकं पिवेद्यदि ॥
तस्येह निष्कृतिर्दृष्टा 'मरणान्ता न चाऽन्यथा ।
रहस्येतानि मद्यानि घ्रात्वा पीत्वा पतेद्विजः ॥

पतेत् 'प्रायश्चित्ती भवेदिति—

महाभारते—

शृणु धर्मज यत्नेन मद्यं रहसि यः पिवेत् ।
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्तं विना' नृप ! ॥

भविष्योत्तरे—

स्वगृहे पट्टणेऽरस्ये मद्यमेकादशं स्मृतम् ।
तन्मध्ये ब्राह्मणो यस्तु रहस्येकं पिवेद्यदि ।
सद्यः पतति दुष्टात्मा मरणान्तं न निष्कृतिः ॥

जाबालिः—

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
तालजन्तिलजञ्चैव खार्जूरं नारिकेलजम् ॥
द्राक्षाजं पानसञ्चैव मैरेयं च लवङ्गजम् ।
मद्यमेकादशं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(१) महद्भयं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मरणान्तं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रायश्चित्ती भवेदिति पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(४) नृणां इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

एतेषां यः पिवेदेकं रहसि द्विजनायकः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्तादिना नृप ॥

कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः शास्त्रवर्त्मसु ।

अरण्ये निर्जने देशे स्नानं कृत्वा यथाविधि ॥

सन्ध्यादिनित्यकर्माणि पूर्व्ववन्धनसा चरेत् ।

नवं कुटीरमासाद्य स्वगृह्याऽग्नौ विधानतः ॥

कूष्माण्डैर्जुहुयादङ्गौ यावदस्तं गतो रविः ।

तावद्विरस्य तां होमसंस्थां मनसि धारयन् ॥

अन्नतघ्नीपयः पीत्वा स्वपेद्देवसमीपतः ।

ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥

एवं ऋतुत्रयं कृत्वा पुनः कर्म ततः परम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नोचेदोषोभवत्यथ ॥

अथवा राजदण्डेन 'मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

ऋतुत्रयेऽयुतकूष्माण्डहोमस्तदहं गणहोमः ऋतुत्रयावसाने
पुनः संस्कारः, पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतसुरापानप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रहोमुपित्वा पारक्यं सुवर्णं मुनिपुङ्गव ! ।

रात्रा शिष्टा प्रकर्त्तव्याऽऽमरणान्तं द्विजोत्तम ॥

मरौचिः—

बोहरेद् रहसि स्वर्णं पारक्यं मुखजः सकृत् ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकाद्विना क्वचित् ॥

हारौतः—

पारक्यं रहसि स्वर्णं द्विजो धृत्वा पतेत्तदा ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मलक्ष्मिभिः ॥

सुवर्णादिप्रमाणं तु सुवर्णस्तेयप्रकरणेऽभिहितम् ।

गानवः—

योहरेद्^१ रहसि स्वर्णं द्विजो रौप्यमथाऽपि वा ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकनिमज्जनात् ॥

कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवत्सलैः ।

अरण्यं निर्जनं गत्वा तत्र स्नात्वा यथाविधि ॥

निर्माय पर्णशिविरं तत्र संस्थाप्य पावकम्^२ ।

समिद्धिः प्रज्वलं कृत्वा साक्ष्यं परिकल्प्य च ॥

(१) भयङ्करादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र स्थाप्य ऊताशनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

ऊर्ध्वाननो जपेन्मन्त्रं कृष्णस्य द्वादशाक्षरम् ।
 प्रातरारभ्य मध्याह्ने जपसंख्या च यावती ।
 तावतीं मनसि स्थाप्य तमग्निं धारयेद्बुधः ॥
 तद्गुलैरल्पमात्रैश्च गोजलाक्तैः पचेत्तपो ।
 पूर्वं निवेद्य देवाय पश्चादद्यात् स्वयं मुदा ॥
 स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणपरायणः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्वन्नियमस्थितः ॥
 जपेत्पूर्व्ववदासीनो हुताशनसमीपतः ।
 एवं मासद्वयं कृत्वा नवलक्षजपं तथा ॥
 पट्टगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धो भवितुमर्हति ॥
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति बहुभिस्तीर्थमज्जनैः ।
 लोकसादृश्यकथनैर्न शुद्धो भवति द्विजः ॥
 गङ्गा सेतुः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।
 गौतमी कृष्णवेणी च कावेरी च महानदी ॥
 दर्शनात् स्वर्गदा नृणां स्नानान्मोक्षप्रदायिकाः ।
 ता नद्योऽपि 'महापापकृतं विप्रमनिष्कृतिम् ॥
 न पुनन्तीह राजेन्द्र सुराभाण्डमिवापगाः ।
 रहः कृतं महत्पापं प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

सा शुद्धिर्न जलैर्दानैर्महाप्रस्थानकैरपि ।

अतः रहः कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तमेव नाऽन्या निष्कृतिः ।

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

योरहोजननीं गच्छेत्^१ तत्सपत्नीमथाऽपिवा ।

प्रजावतीं गुरोर्दारान् विप्रः कामातुरो यदि ॥

स्वमुष्कं रहसिच्छित्वा पूर्व्ववद्दिणामुखः ।

गच्छन् मृत्वा विशुद्धः^२ स्याद् अन्यथा पतितोभवेत् ॥

महाभारते—

शृणु धर्मज वक्ष्यामि पापमेतन्महत्तरम् ।

योविप्रोरहसि स्थाने मातरं तत्सखीमपि ॥

गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां गच्छेत् कामातुरः सक्तत् ।

क्षित्वा स्वमुष्कं हस्तेन अग्निना तीक्ष्णधारया ॥

(१) गत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अभुदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

धृत्वाऽञ्जली निराहारोदक्षिणां दिशमन्वियात्^१ ।

यावताऽसूनयं जह्यात्तावच्छुद्धिमवाप्नुयात्^२ ॥

नाऽन्यथा स विशुद्धः स्याद् ब्रह्महेव वसन् द्विजः ।

गौतमः—

स्वमातरं रहोगत्वा पुत्रः कामातुरः सकृत् ।

तत्क्षपत्रीं गुरोर्दारान् भ्रातृपत्नीमथाऽपि वा ॥

कृपाणेन स्वयं च्छित्वा मुष्कद्वयमशङ्कितः ।

निधाय स्वाञ्जली गोप्यं गच्छेद्यमदिशं शुभाम् ॥

यदा सृतो निराहारस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

प्रायश्चित्तमिदं तस्य मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

अरण्यं निर्जनं गत्वा तत्र स्नात्वा विधानतः ।

कुटीरं पूर्व्ववत् कृत्वा तत्र मौनमुपाश्रितः ॥

यवैरञ्जलिमानैश्च पाचयेद् बृहतो घटान् ।

यवागूं तां पुनः पात्रे धृत्वाऽग्निं ज्वलयेत्^३ तथा ।

दारुमय्या सुचा धृत्वा जुह्यान्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥

यवागूं राजन्यस्य व्रतम् । “क्रूरे च वै यवागूंः क्रूरएव” इति
मन्त्रेण द्विसहस्रेण जुत्वा होमं समाप्य होमावशेषितां यवागूं
स्वयं पिबेत् । तदाह—

(१) अन्वयादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यावता सूनयं विप्रस्तावच्छुद्धिमवाप्नुते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रज्वलेत्तथा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

रहोमादगमः पक्ता यवैरञ्जलिपूरितैः ।
 तद्यवागूं वृहत्पात्रे निधायाऽग्निसमीपगः ॥
 समिद्धिरग्निं प्रज्वाल्य स्रुचा पालाशमिश्रया ।
 अवशिष्टां यवागूञ्च स्वयं पीत्वा स्वपेद्मती ॥
 परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्व्ववत्स्वर्वाचरेत् ।
 एवं मासद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ।
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति मलमुष्टिर्यथा वृणाम् ॥

इति हेमाद्रौ रहस्वकृतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ चान्द्रायणादिकृच्छ्रलक्षणमाह—

देवलः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
 तत्संयोगश्च पञ्चैते महापातकमौरितम् ॥

एतेषां पञ्चकानां मरणान्तप्रायश्चित्तं, न कृच्छादिकम् ।
 गोवधो गुर्व्वधिन्नेपोभृतकाध्यापनादिकं—एतदुपपातकं कृच्छ्र-
 चान्द्रायणादिभिः परिशोधम् ।

तिलानां धान्यराशीनां विक्रयस्वन्वयस्तूनाश्च एतत्सङ्कलीकरणं
कच्छसाध्यम् ।

कन्यापहरणञ्चैव धेनुभूहरणादिकम् ।

मलिनीकरणन्वेतत् कच्छसाध्यं प्रयत्नतः ॥

चाण्डालीगमनादीनि अपात्रीकरणानि च ।

कच्छैर्विशोधनीयानि विप्रैर्दोषपराङ्मुखैः ॥

दुरन्नभोजनञ्चैव दुष्टभक्षणमेव च ।

दुष्टशाकादिकञ्चैव जातिभ्रंशकरं महत् ॥

एतदतिकच्छसाध्यं तथा दुर्मरणादिकम् ।

प्रकीर्णकं कच्छसाध्यं गर्भाधानादिकसंश्रमम् ॥

तत्कालातिक्रमे कच्छैरेव विशोधनम् । तुलादिप्रतियहीतृणां
ब्रह्मराक्षसप्रदानं, कच्छैः कुत्रचिन्निवारणञ्च तेषां कच्छाणां
लक्षणमाह—

मार्कण्डेयः—

यवमध्यश्च मन्दः स्याद् यतिकच्छो महत्फलम् ।

महच्चान्द्रमिति प्रोक्तं पञ्चधा तत् प्रकीर्तितम् ॥

प्राजापत्यं तप्तकच्छं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तपनं कच्छं महासान्तपनं तथा ॥

उदुम्बरञ्च पर्णञ्च फलकच्छमतः परम् ।

कच्छं माहेश्वरञ्चैव ब्रह्मकच्छं तथैव च ॥

धान्यं स्वर्णमयं कच्छं दश भेदाः प्रकीर्तिताः ।

तेषां स्वरूपमाह—

पराशरः —

यवमध्यस्य कृच्छ्रस्य स्वरूपं 'प्रवदाम्यहम् ।
यत्कृत्वा सर्वपापेभ्योमुच्यते मनुजोत्तमः ॥
शुक्लप्रतिपदाऽऽरभ्य व्रती नियमपूर्वकम् ।
प्रातःस्नात्वा यथावारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥
धीतवस्त्रं परीधाय नित्यकर्म समाप्य च ।
जपेत् तावन्महामौनी यावन्मन्दायते रविः ॥
तदा हरिं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
मयूराण्डप्रमाणेन ग्रासं कृत्वा व्रती तथा ॥
विष्णवे तं निवेद्याऽऽशु तं ग्रासं भक्षयेत् स्वयम् ।
एकवारमशक्यत्वात् द्विधा कृत्वैव भक्षयेत् ॥
उत्तरापोशनं कृत्वा वह्निर्गत्वाऽथ वास्यतः ।
प्रक्षाल्य पाणी तोयेन गण्डूषैर्द्वादशात्मकैः ॥
पादौ प्रक्षाल्य चाऽऽचम्य पुनर्गत्वा स्वमालयम् ।
स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिभिः ॥
पुनः प्रक्षाल्य पाणी च देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।
पाषण्डादिं न पश्येच्च न भक्षयेत् कदाचन ॥
सायं सन्ध्यामुपास्वाऽथ सायं होममथाऽऽचरेत् ।
स्वपेच्च स्थण्डिले देवसमीपे नियतो व्रती ॥

(१) प्रवदाम्यहमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सन्ध्याया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) उपासित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

ततः प्रातः समुत्थाय परेद्युः स्नानमाचरेत् ।
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकवृद्धितः ॥
 एकोत्तरवृद्ध्या राजन् वृद्ध्या प्रतिदिनं बुधः ।
 भक्षयेत् कवलान् दिव्यान् यावता 'पूर्णिमादिनम् ॥
 दशमे चैककवलान् भुक्त्वा तत्र व्रती क्रमात् ।
 एकैकं ज्ञासयेद् यासं कृष्णपक्षे व्रती मुदा ॥
 पूर्व्ववन्नियमात्कामी यदा मासः प्रवर्त्तते ।
 तदाऽपि भक्षयेदेकं हरिध्यानपरायणः ॥
 व्रतान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चाद् यवमध्यमुदाहृतम् ॥
 एतदाचरणेनैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
 इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमद्भुतम् ॥

मयूराण्डलक्षणमाह—

देवलः—

अल्पमात्रवृत्तीयांगैस्तण्डुलैः पाचयेद्देविः ।
 तावदन्नं मयूराण्डमिति सन्तोवदन्ति हि ॥
 इदं चान्द्रायणं कृत्वा यवमध्यं सुपावनम् ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तोभवति तत्त्वज्ञात् ॥
 यवमध्यमिदं चान्द्रं कर्त्तुं यस्तदुपकुमेत् ।
 तस्य पापानि नश्यन्ति किं पुनर्व्रतचारिणाम् ॥

विष्णुप्रियकरश्चैतत्सर्वदुःखप्रणाशनम् ।

नारीणां विधवानाञ्च यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥

गृहस्थानां विशेषेण महापातकनाशनम् ।

वृद्धिचयौ चन्द्रस्य वर्तन्ते, चन्द्रस्य शुक्लपक्षे वृद्धिः कृष्णपक्षे चयः
तन्नामधेयमेतदयमध्यकृच्छ्रम् ।

इति हेमाद्री यवमध्यचान्द्रायणप्रकारः ।

अथ पिपीलिकाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

पूर्ववत् कृष्णपक्षस्य प्रतिपद्विसे व्रतौ ।

प्रातःस्नानं नदीतीये दन्तधावनपूर्वकम् ॥

कृत्वा धौतं परीधाय सन्ध्यावन्दनमाचरेत् ।

ब्रह्मयज्ञादिकान् कृत्वा देवपूजापरायणः ॥

पठेदुपनिषदाक्यं नारायणमथाऽपि वा ।

सहस्रनाम विष्णोर्वा गजेन्द्रस्यैव मोक्षणम् ॥

जपेन्नारायणधिया यदा मन्दायते रविः ।

तदैव देवतापूजां पुरुषसूक्तविधानतः ॥

कृत्वा पञ्चदश यासान् निवेद्य परमात्मने ।
 ततस्तान् भक्षयेत् पद्यान् मौनव्रतपरायणः ॥
 प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् पाणी गण्डूषादीन् प्रकल्पयेत् ।
 स्वयमेव पुनः कृत्वा शृङ्गिं गोमयवारिणा ॥
 पुनः प्रक्षाल्य तं पाणिं देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।
 पापण्डादीन् न पश्येच्च न भाषेत^१ कदाचन ॥
 सायं सन्ध्यासुपास्याऽथ सायं होममथाऽऽचरेत् ।
 स्वपिच स्वशिङ्गले देवसमीपे नियतोव्रती ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय परेद्युः स्नानमाचरेत् ।
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकङ्कासतः ॥
 एकङ्कस्वतया भक्षेत् कवलान्तानशेषतः ।
 अमायां कवलैकाशी पूर्व्ववन्नियतोव्रती ॥
 परेद्युः प्रतिपद्दिवसे कृत्वा नियममादरात् ।
 यासमेकं तदा भुक्त्वा पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ॥
 द्वितीयायां द्वयं भक्षेत् तृतीयायां त्रयं तथा ।
 एकवृद्धितया राजन् यावता^२ पूर्णिमादिनम् ॥
 तावत् पञ्चदशं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ।
 व्रतान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

(१) सम्भाष्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पौर्णमी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् पञ्चान्नन्दमध्यमुदाहृतम् ।

एतदाचरणेनैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमद्भुतम् ।

अत्रापि आसपरिमाणं मयूराण्डवदुक्तं पिपीलिकामध्यचान्द्रायण-
फलं पूर्व्ववद् वेतितव्यम् । व्रतोपक्रमकाले महतामनुज्ञामवाप्य
पुण्याहवाचनं कृत्वा सङ्कल्पकाले मन्त्रमेवमुदीरयेत् ।

देवलः—

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदा भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जगद्गुरो ॥

इति सङ्कल्पमन्त्रः—

इति हेमाद्रौ पिपीलिकामध्यचान्द्रायणविधिः ।

अथ यतिचान्द्रायणस्वरूपमाह ।

देवलः—

यतिचान्द्रायणं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम् ।

सर्व्वपातित्यशमनमगम्यागमनाशनम् ॥

पतितपापानि—

आपस्तम्बः—

स्तेयमाभिगच्छन् पुरुषवधोव्रजवधोगर्भशातनं मातुः पितुर्वा
योनिमन्वन्धे स्त्रीगमनं सुरापानं असंयोगिसंयोगोगुरुदारगमनं
तत्सखीगमनं गमनञ्चान्येषां परतत्पानामिति पतनीयहेतवः ।
अथाऽशुचिकराणि शूद्रस्त्रीणां गमनमनार्यस्त्रीणाञ्च, प्रतिषिद्धानां
मांसभक्षणं शुनो मनुष्यस्य च, कुकुटशूकराणां श्याम्याणां
क्रव्यादानां च, मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनं शूद्रोच्छिष्टाशनमगमनं
भार्याणां एतान्यपि पतनीयानीत्येके अथाऽधर्महेतवः ।

क्रोधोऽमर्षोऽरोषोलोभोमोहोदम्भोमृषोद्यमनत्पाशापरिवादाव-
सूया काममन्यु आनात्मन्ययोग इति एतेषां पूर्वोक्तानां पातित्व-
दायिनामशुचिकराणां धर्मनाशहेतूनां यतिचान्द्रायणं विशोधनं
तदेवाऽऽह ।

मनुः—

स्तेयादिसर्वपापानां तथैवाऽशौचिनामपि ।

धर्मनाशकराणाञ्च यतिचान्द्रायणं परम् ।

एतस्याऽऽचरणेनैव सर्वपापं प्रणश्यति ।

यतिचान्द्रायणं नाम यतिलोकप्रदायि यत् ॥

तत्स्वरूपमाह—

गौतमः—

मासादौ प्रतिपद्विसे प्रातर्विप्रो यथाविधि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषे तु शौचं कुर्याद्यथाविधि ॥

दन्तान् संगोध्य यत्नेन अपामार्गस्य शाखया ।
 स्नानं कृत्वा नदीतीये तटाके वा ऋदेऽपि वा ॥
 कृत्वा चोद्गमनीयञ्च नित्यकर्म समापयेत् ।
 श्रीपासनादिकं कृत्वा देवपूजामद्याऽऽचरेत् ॥
 सङ्कल्पमेवं कुर्वीत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
 तावद्वायेन्महाविष्णुं यावन्मन्दायते रविः ॥
 कुकुटाण्डप्रमाणेन पञ्चैव कवलान् सुधीः ।
 भक्षयेद्विष्णवे दत्त्वा पूर्ववत्क्षालयेत् करौ ॥
 पादौ प्रक्षाल्य पश्चाच्च द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ।
 सायं सन्ध्यामुपासीत स्वपेन्नारायणाग्रतः ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय सर्व्वं पूर्व्ववदाचरेत् ।
 तावतोपोषणं 'कुर्याद् यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् ॥
 तत्रैव पूर्व्ववत् पिण्डान् भक्षयेत् पञ्च संख्यया ।
 पूर्णिमायां तथाऽष्टम्यां तथाऽमायां यथाक्रमम् ॥
 भक्षयेत् 'पूर्व्ववत् पञ्च कवलान् भक्तिपूर्व्वतः ।
 अक्षःशायी भवेन्नित्यं गन्धताम्बूलवर्जितः ॥
 मासान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चाद् यतिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

(१) कृत्वा इति श्रौतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) पञ्च चैव इति वेक्षितपुस्तकपाठः ।

अनेन विधिना यस्तु यतिचान्द्रायणं परम् ।
 'कुर्यात् पापविशुद्धात्मा स याति परमां गतिम् ॥
 विधवा वा यतिर्वाऽपि व्रतं पापापनाशनम् ।
 गृहीत्वा कुरुते सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ यतिचान्द्रायणचरणविधिः ।

अथ शिशुचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम महाबाहो सर्वपापहरं परम् ।
 शिशुचान्द्रायणं नाम सर्व्वर्षिगणसेवितम् ॥
 पुरा तूहालको नाम मातुर्गर्भादिनिर्गतः ।
 नाभिनालमुपादाय स्वाञ्जलौ पर्य्यटन् महीम् ॥
 गर्भाष्टमे समायाते स्वगोत्रेणाऽचरद् व्रतम्^१ ।
 तदा प्रभृत्यसौ योगी सायाङ्गे भैक्षमाचरन् ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मातुर्गर्भादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) स्वगोत्रेण व्रतं चरेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

त्र्योत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेश्मसु सञ्चरन् ।
 कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जले ॥
 भागवयं तदा कृत्वा भागमेकं हरेर्ददौ ।
 द्वितीयमग्नौ निक्षिप्य तृतीयं चाऽऽत्मनि न्यसेत् ॥
 रात्रौ स्वपेत् स्वण्डिलेऽसौ गन्धपुष्पादिवर्जितः ।
 'प्रत्यहन्त्वेवमकरोद् यावत्पुत्रसमागमम् ॥

नाविकेतोत्पत्तिपर्यन्तं इत्यर्थः ।

तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।
 कलौ युगे विशेषेण महापातकनाशनम् ।
 महापापविशुद्धः 'स्यात् कृत्वैतद्व्रतमुत्तमम् ॥

गौतमः—

शिशुचान्द्रायणं मासमेकं व्याप्य निरन्तरम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति महापातकवानपि ॥

जाबालिः—

शिशुचान्द्रायणं कुर्याद् द्विजोयः पापमुक्तये ।
 स सद्यः पापनिर्मुक्तः लभते परमां गतिम् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देवलः—

(१) एवं वै प्रत्यहं कुर्यादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अभूदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

मासादौ प्रतिपद्विसे 'प्रातःस्नानं समाचरेत् ।
दन्तधावनस्नानधौतवस्त्रपरिधानसन्ध्यावन्दनादिकं पूर्व्ववत् कृत्वा
चतुर्थं यामे ।

पटे पर्णपुटे वाऽपि अपश्यन् पापिनःखलान् ।
ओत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेश्मसु सञ्चरेत् ॥
कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः^१ ।
भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरौ क्षिपेत् ॥
द्वितीयमग्नौ निक्षिप्य अवशेषं स्वयं हरेत् ।
प्रक्षाल्य पूर्व्ववद्वस्तौ द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥
रात्रौ स्वपेहररेये स्थण्डिले गन्धवर्जितः ।
पुनः परेद्युरेव हि कुर्यात् पापविशुद्धये ॥
एवं मासव्रतं कृत्वा मासान्ते गौर्यथाऽर्हतः ।
देया विप्राय विदुषे^२ पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
एवं^३ कुर्यान् नरो यस्तु सर्व्वपापैः स मुच्यते ।
शिशुचान्द्रायणं सम्यक् कुर्याद् यः पूर्व्वजः शुचिः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
इति हेमाद्रौ शिशुचान्द्रायणविधिः ।

(१) प्रपेदे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्व्वस्नानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सहसा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ महाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि महाचान्द्रायणं परम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानां शोधनं सर्वमङ्गलम् ॥

गुरुद्रोहे च यत् पापं यत् पापं परवञ्चने ।

यत् पापं पुत्रहत्यायां यत् पापं पशुमारणे ॥

पितॄरञ्दपरित्यागे विष्णुद्रोहे च यद्भवेत् ।

यत् पापं शिवनिन्दायां यत् पापं चक्रधारणे ॥

यत् पापं शिवनिश्चाल्यभक्षणे तस्य धारणे ।

लिङ्गधारण इत्यर्थः ।

चाण्डालीगमने पापं यत् पापं विधवागमे ।

परस्त्रीषु च यत् पापं यत् पापं परभोजने ॥

यत् पापं वृषलीसङ्गे यत् पापं कुण्डगोलयोः ।

शूद्रापत्युच्च यत् पापं यत् पापं पारदारके ॥

यत् पापं पर्व्वसंसर्गे यत् पापं धेनुविक्रये ।

यत् पापं रजक्रीसङ्गे यत् पापं यतिनिन्दया ॥

यत् पापं विप्रनिन्दायां कन्याया दूषणेऽपि च ।

एवमादीनि पापानि गुरूणि च लघूनि च ॥

आर्द्राणि च प्रशुष्कानि यानि पापान्यनेकशः ।

तेषां नाशकरञ्चेदं महाचान्द्रं 'महाफलम्' ॥

यत् श्रुत्वा मुच्यते पापैः गुरुभिर्लघुभिस्तथा ।

तत्प्रकारमाह—

देवलः—

शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा पूर्व्ववच्छुद्धतोयतः ।

पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा चतुर्थे काल आगते ॥

विष्णुपूजापरोभूत्वा पूर्व्वं सङ्कल्पमाचरेत् ।

पूर्व्ववन्मन्त्रमुच्चार्य निराहारः स्वपेत्तदा ॥

ततः प्रभात उत्थाय स्नात्वाऽचम्य यथाविधि ।

पूर्व्ववन्नित्यकर्मणि समाप्य विधिपूर्व्वकम् ॥

चतुर्थकाल आयाते पूर्व्ववद्देवमर्चयेत् ।

तदोपोष्य यथा पूर्व्वं पूर्व्ववन्नियतः स्वपेत् ॥

एवं 'कुर्यात्' प्रतिदिनं राका यावत् प्रवर्त्तते ।

तत्राऽपि पूर्व्ववत् कृत्वा नित्यकर्मणि सर्व्वशः ॥

तत्रैव भक्षयेत् पञ्चदश यासान् व्रतासये ।

तत्राऽपि हरिसान्निध्ये स्वपेद्बन्धादिर्वर्जितः ॥

उपोषणं प्रकर्त्तव्यं अमा यावत् प्रवर्त्तते ।

तत्रापि पूर्व्ववत् पिण्डान् भक्षयेत् पूर्व्वसंख्यया ॥

शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा गौर्देया व्रतपूर्त्तये ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पद्यान् महाचान्द्रमुदीरितम् ॥

अशक्तः सर्वलोकानामवत्यागो महत्तरः ।
 कृते चम्पान्विताः प्राणाः चेतायां कीकसात्रयाः ॥
 हापरे रक्तमात्रित्य कलावन्नाविताः सदा ।
 महाचान्द्रस्य महिमा कथितोऽयं मयाऽनघ ॥
 यत् कृत्वा मुच्यते पापैर्महद्भिरपि पातकैः ।

इति हेमाद्रौ महाचान्द्रायणविधिः ।

अथ पञ्चविधानां प्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि राजेन्द्र महापातकनाशनम् ।
 प्रत्याम्नायं हि चान्द्रस्य विष्णुलोकप्रदायकम् ॥
 अशक्तत्वाद् दुर्बलत्वात् तथाऽऽयुर्नाशहेतुतः ।
 भक्तियद्वाविहीनत्वात् आलस्यान्नास्तिकादपि ॥

चान्द्रायणव्रतारम्भे—

पुरा देवेन्द्रसदने वेधाः प्राह पुरन्दरम् ।
 चान्द्रायणेऽत्यशक्तश्चेत् प्रत्याम्नायं कुरुष्व वै ॥
 शक्तप्रतिपदि स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य च ।
 सङ्कल्पं पूर्ववत् कृत्वा करिष्येऽहदिदं व्रतम् ॥

इति सङ्कल्प्य मनसा पूर्ववद्विधिपूर्वकम् ।

गावोदेयाः प्रयत्नेन पञ्चाशत् स्वर्णपूरणीः ॥

सवत्सा बहुचौरिण्यो विप्रेभ्योजलपूर्वकम् ।

अनेन कृतवान् चान्द्रं शास्त्रमार्गेण धेनुदः ॥

मार्कण्डेयः—

अशक्तो यदि चान्द्रस्य भक्षणे राजवत्सभ ।

प्रत्याम्नायं तदा कुर्यात् सवत्सा गाः स्वलङ्घिताः ॥

पञ्चाशत् संख्यया दद्यात् पूतः पापान्नसंशयः ।

गौतमः—

चान्द्रायणस्य विप्रोऽसौ प्रत्याम्नायं समाचरेत् ।

अर्चिता गन्धपुष्पाद्यैर्भूषिताः स्वर्णभूषणैः ॥

पञ्चाशद्गाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यश्च समुत्सृजेत् ।

प्रत्याम्नायैर्हरिः साक्षात् सन्तुष्टः स्यान्न संशयः ॥

अशक्तौ चान्द्रविषये प्रत्याम्नायं तदा चरेत् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

महाचान्द्रस्य प्रत्याम्नायस्तु शतं गावो देयाः तथाच महाचान्द्रा-
यणफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ चान्द्रायण प्रत्याम्नायः ।

(१) पुत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सर्वपाषादित लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पृथक् पृथक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

त्रिदिनं च दिवाऽश्रीयत् त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ।

अयाचितं स्यात् त्रिदिनं निराहारोदिनत्रयम् ॥

कृच्छमेतद्विजानीयाद्दोदानं गव्यभक्षणम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानामेतत् कृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मार्कण्डेयः—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवाऽयाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन दानं गव्यस्य भक्षणम् ॥

एतत् त्रिरात्रतं येन कृच्छ्रं स्यात् परिपूरणम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां विशुद्धिदम् ॥

गौतमः—

प्राजापत्यकृच्छ्रमिदं सर्वपापप्रणाशनम् ।

त्रिदिनं स्याद् दिवाभुक्तिस्त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ॥

अयाचितञ्च त्रिदिनं त्रिदिनं वायुभक्षणम् ।

गोदानं पञ्चगव्यान्ते शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

त्रयहं नक्ताशी दिवाशी ततस्त्यहं त्रयहमयाचितव्रतं त्रयहं
नाऽश्राति किञ्चनेति ।

कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः—

जाबालिः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।
 तुलादिदानगन्तृणां पापानां साधनं नृणाम् ॥
 प्रजापतिरिदं साक्षात् सृष्टवान् देवसन्निधौ ।
 सर्वलोकोपकाराय सर्वपापापनुत्तये ॥
 दिनत्रयं दिवा भुक्तिस्तथा रात्रौ दिनत्रयम् ।
 पञ्चगव्यं ततः पश्चाद् गौरेका च विशोधनी ॥
 एवं कुर्याद् द्विजोयसु सर्वपापाद् 'स' मुच्यते ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यव्रतलक्षणम् ।

अथ एतदाचरणाशक्तानां प्रत्याम्नायानाह ।

तदाह लिङ्गपुराणे—

ईश्वरः—

प्राजापत्ये तु 'गौरेका' द्वादशब्राह्मणार्चनम् ।
 समुद्रगनदीस्नानं संहितामात्रमुच्यते ॥

(१) गौरेकामिति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विसृज्यमान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्राणायामाद्य दिशतं श्रयुतं जप उच्यते ।

तिलहोमाः सहस्रं स्यात् प्रत्याम्नायस्तु सप्तधा ॥

गारुड़पुराणे—

यत् प्रोक्तं मुनिभिः कृच्छ्रमिति शास्त्रेषु गौरवात् ।

सर्व्वत्रैतद्विजानीयात् द्वादशाहोभिरीरितम् ॥

यत्र यत्र मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं तत्र तत्र प्राजापत्यमेव द्वादश-
रात्रसाध्यं चान्द्रायणं विना सर्व्वकृच्छ्रेषु योजनीयम् । तदेवाऽऽह—

गौतमः—

कुच्छं द्वादशरात्रं स्यान् मुनिभिः परिभाषितम् ।

इति हेमाद्रौ व्रताचरणाशक्तानां प्रत्याम्नायः ।

प्रत्याम्नायेषु होमेषु स्नानदक्षिणादाने गोदाने
कृच्छ्रदानेषु च मन्त्रौ ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात् तस्मात् शिवं मे स्याद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽघप्रणाशिनी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति सर्व्वत्र गोदानेषु प्रत्याम्नायगोदानेषु च मन्त्रौ ।

तत्रापि दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ।

एवं क्रमानुरोधस्तु प्रत्यान्नायमनुत्तमम् ॥

^१आचरन् फलमाप्नोति प्राजापत्यस्य कच्छतः ।

प्राजापत्यकच्छप्रत्यान्नाययोरभावे तन्मूल्यमाह ।

देवलः—

गवामभावे निष्कं स्यात् तदर्धं पादमेव वा ।

पादं दरिद्रः ^२कुर्वीत धनिकः पूर्णमाचरेत् ॥

अन्यथा तत्फलं नाऽस्ति प्राजापत्यं न सिध्यति ।

निष्कशब्दो द्विविधः वराहस्तदर्धश्चेति मुख्यः पक्षो वराहः कनीय-

^३स्तदर्धमङ्गीकृतमस्माभिः । तदाऽऽह

मार्कण्डेयः—

प्रभूणां पूर्वपक्षः स्याद् उत्तमः परिकीर्तितः ।

मध्यमाचरणं नाऽस्ति प्रभूणां तत्फलञ्च वा ॥

मध्यमानां वराहः स्यात् उत्तमः पक्ष उच्यते ।

उत्तमं यः परित्यज्य मध्यमं समुपाश्रितः ॥

^४न दानफलमस्याऽस्ति मध्यमे^५ मध्यमं भवेत् ।

कनीयांस्तु वराहाख्य उत्तमः परिकीर्तितः ॥

(१) सम्पूर्णफलमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दरिद्रः कुरुते पादमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कनीयान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) स इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) मध्यमो मध्यममिति लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्य वै मध्यमं नास्ति न तत्कृच्छ्रफलं भवेत् ।

अकिञ्चनानां सर्वेषां 'शुद्धार्थं' गौरुदाहृता ॥

अतोहीनं न कर्त्तव्यं गोमूत्रेषु हि सर्वदा ।

एवं यः कुरुते दानं उत्तमाधममध्यतः ॥

तत्फलं समवाप्नोति नाऽन्यथा फलमस्ति हि ।

सर्वत्र सर्वेषां गोदानप्रत्यास्नायमूत्रेषु एवं वेदितव्यं उत्तम-
मध्यमलघुभावेन । उत्तमः प्रभूणां मध्यमं कुर्यान्मध्यमः
किञ्चिदनः कनीयांसं कुर्याद् अकिञ्चनस्य कनीय एवोत्तमः
पक्षः अतः स्वशक्तिपुरःसरतया प्रत्यास्नायं कुर्याद् अन्यथा न
फलमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रस्य गोदानप्रत्यास्नायः ।

अथ समुद्रगनदीस्नानप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

समुद्रगा नद्यः—

भागीरथी च यमुना नर्मदा च सरस्वती ।

गोदावरी कृष्णवेणी तुङ्गभद्रा पिनाकिनी ॥

मलहारी भीमरथी वज्रुला भवनाशिनी ।

अखण्डा चैव कावेरी ताम्रपर्णी महानदी ॥

धनुःकोटिः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।

समुद्रगनदीस्नानं प्रत्याम्नायः

एताः पुण्यतमा नद्यो दर्शनात् पापहारिकाः ।

स्पर्शनात् मोक्षदाः नृणां स्नाने सुक्तिप्रदाः स्मृताः ॥

विंशद्योजनगा महानदी समुद्रगा । एतासु स्नानमात्रेण
मनुजः पूतो भवति । प्राजापत्यस्य कृच्छ्राचरणेऽसमर्थस्य तत्
प्रत्याम्नायगोदानाचरणे च अशक्तस्य नदीस्नानरूपमेव कलौ युगे
समीचीनं अतो नदीस्नानमेव वयं प्रत्याम्नायं ब्रूमः—

गङ्गायां मौषलं स्नानं प्राजापत्यसमं विदुरिति भविष्यो-
त्तरोक्तत्वाद् गङ्गास्नानं विशुद्धिदं इति । पञ्चविधाः गङ्गाः स्कन्द-
पुराणे—

भागीरथी गौतमी च कृष्णवेणी पिनाकिनी ।

अखण्डा चैव कावेरी पञ्च गङ्गाः प्रकीर्तिताः ॥

अन्याः समुद्रगा नद्यो नृणां पापापहारिकाः ।

एतासु महानदीषु स्नातृणां एताः परित्वाणदाः^१ पृथक् पृथक्
फलमाह ।

गौतमः—

स्वग्रामस्य च या सिन्धुर्यावद्योजनमात्रगा ।

तामुद्दिश्य यदा गन्ता स्नानाय दर्शनाय वा ॥

यावन्ति योजनानीह तावत्कृच्छफलं लभेत् ।

परार्थं योऽनुगच्छेद्वा स्नानमात्रफलं लभेत् ॥

भृतिं गृहीत्वा यो गच्छेन् न तस्योभयमस्ति हि ।

विष्णुपादोद्भवा गङ्गा दशकृच्छफलप्रदा ॥

यमुना च तथा नृणां दशकृच्छफलप्रदा ।

गौतमी श्रीकृष्णवेणी सप्तकृच्छफलप्रदा ॥

पिनाकिनी च कावेरी अष्टकृच्छफलप्रदा ।

तुङ्गभद्रा भीमरथी सप्तकृच्छफलप्रदा ॥

वज्रुला भवनाशाय ऋतुकृच्छफलप्रदा ।

फाल्गुणी ताम्रपर्णी च सप्तकृच्छफलप्रदा ॥

चापाग्रे स्नानमात्रेण अष्टकृच्छफलप्रदा ।

श्रीशैलसङ्गमे चैव गङ्गासागरसङ्गमे ॥

विंशत्कृच्छफलं स्नानं अतो नद्यश्च पावनाः ।

प्राजापत्यकृच्छ्रान्नाय नदीस्नानप्रकारमाह,—पूर्ववत् पुण्याह

(१) परिपातृणामिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गन्तुः इति ऋतिलेखितपुस्तकपाठः ।

वाचनं सङ्ख्यादिकं कृत्वा सूक्तं पठन् नदीस्नानाभिसुखो भूयात्
 नदीं गत्वा कर्त्ता पूर्वं स्नात्वा स्नातान् विप्रान् गन्धपुष्पाक्षतैरभ्यर्च्य
 मया परिषत्त्रिधौ सङ्कल्पितस्य सर्वप्रायश्चित्तस्य समयफलावाप्तार्थं
 परिषत्त्रिणीति प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यास्नायस्नानरूपं अर्घ्यं दण्डं चण्डं
 चतुरर्घ्यं पञ्चार्घ्यं षडर्घ्यं षड्गुणितं षडर्घ्यं षड्गुणितं त्रेधावर्त्तितं
 'षडर्घ्यम्' यथा सङ्कल्पितं तत्र प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यास्नायभूतमर्घ्यादि
 संख्याकमहं स्वयं वा ब्राह्मणैः वा महानदीस्नानरूपं आचरिष्य इति
 सङ्ख्या ब्राह्मणान् प्रेषयेत् । ऋत्विजसु यजमानगोत्रनक्षत्रराशि-
 शाखानामधेयानि षष्ठान्तेन समुच्चार्य एतेन अमुकगोत्रेणामुक-
 नक्षत्रेणामुकराशौ जातेनाऽमुकशाखाध्यायिनाऽमुकनामधेयेन परि-
 षत्त्रिधौ सङ्कल्पितस्य सर्वप्रायश्चित्तस्य परिषत्त्रिणीतस्य प्राजा-
 पत्यकृच्छ्रप्रत्यास्नायपरिकल्पितानि महानदीस्नानानि मौषलवत्
 आचरिष्याम । इति ऋत्विक्सङ्कल्पः ।

महानद्यां नदीमुखः सन् मन्त्रवर्जं मौषलमज्जनवत् स्नानं
 कृत्वा तटमागत्य पुनर्द्विराचम्य धौतवस्त्रं परिधाय तदभावे
 द्वादशसंख्यया हस्तावधूननं कृत्वा आच्छाद्य द्विराचम्य पूर्ववत्
 स्नायात् एवं सङ्ख्याव्यादिसंख्या भवति । यजमानः स्नातेभ्य
 ऋत्विग्भाः निष्कं वा तदर्घ्यं वा पादं वा स्नानफलस्वीकरणार्थं
 दद्यात् । निष्कशब्दोदेवमानेन वराहद्वयं ऋषिमानेन तदर्घ्यं

(१) षडर्घ्यमित्यधिकं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) येन इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

मानुषमानेन तदङ्गं ग्राहयति प्रभूणामुक्तप्रकारमेव समर्थस्य
मध्यमं अकिञ्चनस्य तदङ्गं सुवर्णप्रमाणं यथोक्तं तत्तथैव नाऽन्यत् ।

गौतमः—

गङ्गायां 'मौषलं स्नानं प्राजापत्यसमं विदुः ।

एतत् पञ्चगङ्गास्नानविषयं इतरास्तु समुद्रगनदीषु प्रति-
स्नानं सङ्कल्पः कुल्यायां तटाकपुष्करिण्यादिषु पृथक् सङ्कल्पः
खण्डानुवाकपठनम् । सूर्याभिमुखः सन् सम्यार्जनान्ते तटं गत्वा
धीतवस्त्रादिकं धृत्वा अष्टोत्तरशतं गायत्रीं जप्त्वा प्राजापत्य-
कृच्छ्रात्मकव्रतफलमाप्नोति स्नानमेव कृच्छ्रफलदं तेभ्यश्च पूर्व्ववत्
दक्षिणा देया । एवं अर्घ्यादि संख्यया कृत्वा पूतो भवति ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायनदीस्नानम् ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायपरिकल्पितद्वादश-
ब्राह्मणभोजनविधिमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायममुं शृणु ।

यं कृत्वा मुच्यते पापैर्महद्भिरपि नारद ॥

(१) मानसमिति लेखितक्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृच्छ्रात्मकं भवति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पूर्ववत् सङ्कल्पादिकं कृत्वा द्वादशब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ।

पराशरः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायं द्विजार्चनम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

विप्रान् शान्तान् सपत्नीकान् वेदशीलपुरस्कृतान् ।

सदाचारान् शुचीन्नित्यं कच्छार्थं तान्नियोजयेत् ॥

तदाह आपस्तम्बः—

शुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् देशतः कालतः शौचतः

सम्यक् प्रतिगृहीतान् इति ।

एवं विप्रान् निमन्त्र्याऽथ भोजयेद्बहुविस्तरैः ।

तेभ्यश्च दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ॥

एवं यः कुरुते सम्यक् प्राजापत्यफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकच्छप्रत्यान्नायद्वादशब्राह्मणार्चनम् ।

अथ तत्प्रत्यान्नाय वेदपारायणप्रकारमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य वेदपारायणं महत् ।

प्रत्यान्नायं प्रशंसन्ते शाखामात्रं संहारणम् ॥

पारायणेन भगवान् 'परितुष्टो भवेत् तदा ।
 फलं सम्पूर्णं कच्छस्य प्रददाति न संशयः ॥
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा नित्यकर्म समाप्य च ।
 स्वगृहे देवतागारे नद्यां वा देवतालये ॥
 प्राङ्मुखो दक्षुःखो वाऽपि सङ्कल्पं पूर्ववच्चरेत् ।
 पारायणादौ प्रणवं कृत्वा पारायणं पठेत् ॥
 दिशस्त्वनवलोक्यैव असम्भार्यैव पापिनः ।
 मौनव्रतं समागम्य पठेद्देवं शनैः शनैः ॥
 शीघ्रपाठी शिरःकम्पी तथा 'लिखितपाठकः ।
 गद्गदी स्वरहीनश्च पञ्चैते पाठकाधमाः ॥
 ततः शनैः शनैर्विद्यामभ्यसेदात्मशुद्धये ।
 यावत् समाप्तिर्भवति तावत् कच्छफलं लभेत् ॥
 स्वयमेव पठेद्देवं उत्तमं परिकीर्तितम् ।
 प्रत्याम्नायो मध्यमः स्याद्भृतके निष्फलं भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ संहितामात्रप्रत्याम्नायः ।

(१) कृतकृत्य इति लिखितपुस्तकपाठः ।

(२) लिखति इति लिखितपुस्तकपाठः ।

अथाऽयुतगायत्रीजपरूपप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायोजपोमहान् ।

अयुतं वेदमातुश्च 'सर्वपापप्रमोक्षदः ॥

प्रातः स्नात्वा 'यथावारं दन्तधावनपूर्वकम् ।

अग्निहोत्रालये देव-गृहे वाऽपि नदीतटे ॥

गोष्ठे वृन्दावने देशे जपेदयुतसंख्यया ।

पर्वभिर्जपमालाभिः कुशग्रन्थिभिरेव वा ॥

स्वयं मौनमुपास्थाय दिशश्चाऽनवलोकयन् ।

जपेन्महापापजालदहनार्थं दिने दिने ॥

अव्ययचित्तः प्रजपेद् अन्यथा दोषमश्रुते ।

मार्कण्डेयः—

सन्दिग्धस्तु हतोमन्त्रो व्ययचित्तोहतोजपः ।

अत्रद्वयं हतं क्षात्रम् अनाचारं कुलं हतम् ॥

अतोमनसि जप्तव्यं मानसं कोटिरुच्यते ।

'अयुते च जपे पूर्णे प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

दिधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

(१) सर्वपापैः प्रमुच्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यथाचारमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अयुतमात्रे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

हस्तस्याऽनामिका^१पर्वमध्यादारभ्य यत्नतः ।

तद्वितीयं कनिष्ठायाः पर्वत्रयमनुक्रमात् ॥

अनामिकोर्ध्वपर्व्यादि^२ मध्यमातर्जनीद्वयम् ।

पर्वत्रयं तदा कृत्वा तथैवाऽक्रम्य पूर्व्ववत् ॥

मेरुरङ्गुष्ठएवस्यात् तस्य^३ नैव क्रमं चरेत् ।

पर्व्वभिर्गणयेन्नित्यं^४ गायत्रीं नाऽन्यचेतसा^५ ॥

एकैकेन शतं प्रोक्तं गणनं मुनिभिः परैः ।

अयुतेन जपेनाऽऽशु प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

जपतोनास्ति पातकमिति स्मरणाच्च ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायायुत-
गायत्रीजपविधिः ।

(१) मध्यपर्व्व्यादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मध्यमायाच्च तर्जनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) गणयेद् यस्तु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) नान्यभेववा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ तिलहोमसहस्ररूपप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायविधिस्त्वयम् ।
होमस्तिलैरकीटैश्च वृताक्तैः पापनाशकम् ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण न्यासध्यानपुरःसरम् ।
मन्त्रान्ते जुहुयाद्वह्नी आहुतीर्वीजपूरणैः ॥
सहस्रहोमं कृत्वाऽपि पूतोभवति तत्क्षणात् ।
स्वयं वा ऋत्विगेको वा तिलहोमसहस्रकम् ॥
कुर्यान्मौनेन मेधावी प्राजापत्यफलं लभेत् ।
अल्पमात्रतिलैर्होमः सर्वपापविनाशकम् ॥
प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायोमहत्तरः ।

इति श्रीहिमाद्रौ प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायस्तिलहोमः ।

अथ प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्राणायामशतद्वय-
प्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायोमहत्तरः ।
धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण प्राणायामशतद्वयम् ॥
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्वपातकैः ।
पूतो भवति संसाध्य प्राणायामशतद्वयम् ॥
जपसङ्कल्पहोमेषु सन्ध्यावन्दनकर्म्मसु ।
प्राणायामांश्चरेद्विप्रस्तदाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥

मार्कण्डेयः—

वामेनाऽऽपूरयेद्वायुं पूरणात् पूरकः स्मृतः ।
सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत् कुम्भनात् कुम्भकः स्मृतः ॥
सर्व्वमारेचयेद्वायुं रेचनाद् रेचकः स्मृतः ।
वायुमापूरयन् रन्नाद् गायत्रीं मनसा स्मरन् ॥
पूरके कुम्भके चैव रेचके तां जपेत् त्रिधा ।
एवं त्रिवारं जप्येन संख्यैका तद्वेदियम् ॥

पराशरः—

वामेन वायुमापूर्य्य गायत्रीं मनसा स्मरन् ।
सम्पूर्णकुम्भवत् तिष्ठेत् पुनस्तामनुवर्त्तयन् ॥
रेचयन् सर्व्वरन्ध्रेण पुनस्तामिव संस्मरेत् ।
एवं पूरणकुम्भाभ्यां रेचकेन सहाऽऽसुना ॥

यो वर्त्तयेत् त्रिधा ब्रह्मन् प्राणायामइतौरितः ।
 श्रावे जपे च होमे च सन्ध्याकर्मसु सर्व्वदा ॥
 यो वर्त्तयेत् प्रतिदिनं परब्रह्म स उच्यते ।
 एवं शतद्वयं 'कुर्यात् पूर्व्वोक्तविधिना द्विजः ॥
 प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायोनिगद्यते ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

अथ तप्तकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

वार्युष्णं त्रिदिनं विप्रो ^१दुग्धमुष्णं दिनत्रयम् ।
 त्रिदिनं घृतमुष्णञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

विषमुष्णं पयस्तप्तं घृतमुष्णं दिनत्रयम् ।
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति ^२ब्रह्महाऽपि द्विजर्षभः ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पयोष्णमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्महत्या द्विजर्षभ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

उष्णं पयः पयस्तप्तमुष्णं घृतमनुत्तरम् ।

चतुर्णामपि पापानां पावनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आपस्तम्बः—

ब्राह्ममुष्णं पिवेद्द्वारि ब्राह्ममुष्णं पयः पिवेत् ।

ब्राह्ममुष्णं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

पलसंख्यामाह—

जावालिः—

षट्पलञ्च पिवेद्द्वारि त्रिपलञ्च पिवेत् पयः ।

पलमेकं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

ग्रन्थान्तरे—

ब्राह्ममुष्णं पिवेद्द्वारि ब्राह्ममुष्णं पयः पिवेत् ।

ब्राह्ममुष्णं पिवेत्सर्पिर्वायुभक्षोदिनत्रयम् ॥

वायुभक्ष इति उक्तमनुक्तं वा द्वादशदिने परिपूर्यर्थं कर्त्तव्यं
यत्र यत्र कृच्छ्रमिति मुनिभिरुपदिष्टं तत्र तत्र द्वादशदिनं
वेदितव्यम् ।

तदाह—

बृहस्पतिः—

मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं शास्त्रेषु द्विजवल्गव ।

तत् कृच्छ्रं द्वादशाहोभिः साध्यं देहविशुद्धिदम् ॥

यत्र यत्राऽब्दमित्युक्तं कृच्छ्रेषु तत्र त्रिंशत् संख्या ।

तदेवाऽऽह—

मरीचिः—

प्राजापत्येषु कृच्छ्रेषु अद्भुतमित्युच्यते बुधैः ।

त्रिंशत्संख्यां विजानीयात् प्राजापत्यस्य लक्षणम् ॥

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य । संवत्सरे कृच्छ्रगणनायां त्रिंशत् कृच्छ्रा-
णीत्येव बोद्धव्यम् । रजस्वलासंस्पर्शादियु तप्तकृच्छ्रमेव विशुद्धिदं
सर्वेषां पापानामपि ।

सर्वेषामेव पापानां तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

अतः परममित्युक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति हेमाद्रौ तप्तकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ तप्तकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

तप्तकृच्छ्रस्य महतः प्रत्याम्नायोमनीषिभिः ।

अशक्तानाञ्च कृपया कर्तुमुक्तः पुराऽनघाः ॥

तमेवाहं ब्रवीम्यद्य नृणवन्तु द्विजसत्तमाः ।

कलौ युगे विशेषेण अन्नत्यागाक्षयं गताः ।

पराशरः—

कृते चन्माश्रिताः प्राणाः चैतायां कीकसाश्रिताः ।

^१द्वापरे ^२त्वाश्रितास्त्वस्थि कलावन्माश्रिता मताः ॥

इति कलौयुगे द्वादशरात्रसाध्यकच्छाणि आचर्त्तुमशक्तान् जनान्
निरीक्ष्य परमकृपालवो महर्षयः प्रत्याम्नायानुक्तवन्तः तानेवाऽऽह ।

गौतमः—

^१शक्तस्य तप्तकच्छस्य ब्रह्महत्यानिवारणे ।

तुलाप्रतिग्रहीतृणां ^२साधनाय महामुने ॥

^३प्रत्याम्नायमुवाचेमं यदा देवसभागतः ।

स्वयम्भूः कृपया नृणां गवां विंशतिमादरात् ॥

सवत्सां बहुदुग्धां च प्रदद्यात्तु द्विजातये ।

द्विजातिभ्य इति जातावेकवचनम् ।

मरीचिः—

^१प्रत्याम्नाये तु कच्छस्य तप्तस्य ब्रह्मरूपिणः ।

दद्याद्विजातये सम्यक् गवां विंशतिमादरात् ॥

(१) इदमर्थं काशीपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) त्वस्थिमाश्रित्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) महत्तप्तकच्छस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) शोधकश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) प्रत्याम्नायस्तदा प्रोक्त इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पापनाशस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

'अशक्तौ तप्तकृच्छस्य विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।
 सालङ्कारां सवत्साञ्च प्रदद्याद्विंशतिं गवाम् ॥
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तप्तकृच्छफलं लभेत् ।
 अतो द्विजातिभिः कार्यः प्रत्याम्नायस्त्वशक्तितः ॥
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् प्रत्याम्नाय इतीरितः ।
 तुलादिप्रतिग्रहीतृणां तत्र प्रायश्चित्ताकरणविषये इयमेव गतिः ।

इति हेमाद्रौ तप्तकृच्छप्रत्याम्नायः ।

अथ पराककृच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि कृच्छस्य पराकस्य महात्मनः ।
 सर्वदोषनिवृत्तस्य सर्वशास्त्रानुवर्तिनः ॥
 पराकः कृच्छ्रइत्युक्तो विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 यस्याऽऽचरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 सङ्कलीकरणञ्चैव जातिभ्रंशकरं तथा ॥

(१) महत्तप्तकृच्छस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

उपपातकमित्येतद् बहुधा परिकीर्तितम् ।
 तुला हिरण्यगर्भश्च ब्रह्माण्डोऽयं घटस्तथा ॥
 तथा कल्पतरुश्चैव गोसहस्रमनन्तरम् ।
 हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥
 हिरण्याश्वरथश्चैव हेमहस्तिरथस्तथा ।
 पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानमतःपरम् ॥
 विश्वचक्रं कल्पलता सप्तसागरमेव च ।
 चर्मधेनुश्च महती महाभूतघटस्तथा ॥
 कालपुरुषं कालचक्रं राशिचक्रमनन्तरम् ।
 कोटिलक्षतिलैर्होमो द्विसुखी सुरभिस्तथा ॥
 आर्द्रकृष्णाजिनश्चैव शकटं पर्वसङ्गमे ।
 छागादिपञ्चकञ्चैव तथैव दश धेनवः ॥
 तथा दशमहादानं अचलाः सप्तनामकाः ।
 रहस्यकृतपापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥
 पापानां नवधोक्तानामितरेषां सुनीश्वराः ।
 तुलादिसंयहीतृणां पराकः कृच्छ्रनामकः ॥
 सर्वपापहरो नृणां देवर्षीणां प्रियङ्करः ।
 सर्वेष्वयं तु कृच्छ्रेषु महान् प्रोक्तः स्वयम्भुवः ॥

गौतमः—

प्रत्यहं घृतमात्रञ्च द्वादशाहं नवोद्भवम् ।
 पीत्वा पलं द्विजः शुध्येत् पराक इति विन्युतः ॥

सर्वपापप्रशमनः सर्वोपद्रवनाशनः ।

सर्वलोकप्रदोयस्माद् भगवानाह विश्वसृष्ट् ॥

व्यासः—

प्रत्यहं गोघृतं विप्रः द्वादशाहं पलं मुदा ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति पापेभ्योनाऽन्यथा 'कचित् ॥

लौगाक्षिः—

द्वादशाहं घृतं तप्तं पलमात्रं गवामिह ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पराको नाम तप्तेन गोघृतेन पलमानेन द्वादशरात्रं चतुर्थकाले
नियमानन्तरं पीत्वा द्विजः शुद्धिमवाप्नोति, अयमेव पराकः ।

इति हेमाद्रौ पराककच्छलक्षणम् ।

(१) द्विज इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) द्विज इति लेखितक्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ पराकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्रत्याम्नायं पराकस्य वक्ष्याम्यहमनुत्तमम् ।
सर्वपापोपशमनं महापापनिकृन्तनम् ॥

व्यासः—

'पराको नाम यत् कृच्छ्रं तत्कर्तुं मनुजोत्तमः ।
अशक्तस्तस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं समाचरेत् ॥
तस्याऽऽचरणमात्रेण पराकस्य फलं लभेत् ।
प्रत्याम्नाये गवां दद्याद् दशपञ्च सवत्सकम् ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ।
महापातकजालानि उपपातकमेव च ॥
तत्सर्वं नाशयत्याशु तूलराशिमिवाऽनलः ।

मरीचिः—

प्रत्याम्नायं पराकस्य दश पञ्च गवां द्विजः ।
दद्यात् पापविशुद्ध्यर्थं सर्वश्रेयोऽभिप्रेक्ष्ये ॥

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

प्रत्यान्नायेन कृच्छ्रस्य पराकस्य जनाधिप ॥

सर्वकृच्छ्रफलं प्राप्य प्रयाति परमं पदम् ।

पराककृच्छ्राचरणसमर्थस्य तत् प्रत्यान्नाये पञ्चदशधेनूः
विप्रेभ्यः पृथक् पृथक् दत्त्वा शुध्यतीति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ पराककृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

अथ यावककृच्छ्रलक्षणमाह ।

दिधलः—

अथाऽतः संप्रवक्ष्यामि कृच्छ्रं यावकसंज्ञितम् ।

तस्याऽऽचरणमात्रेण ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

मरीचिः—

शृणुध्वं ऋषयः सर्वे यावकं कृच्छ्रमौरितम् ।

विषदाने च यत् पापं यत् पापं गृहदाहने^१ ॥

शस्त्रधारे च यत् पापं यत् पापं विप्रवञ्चने ।
 विधवाव्रतलोपे च यतिसत्रासिनीरपि ॥
 गृहस्थस्य सदाचारत्यागे यत् पापमुच्यते ।
 अनृते चैव यत् पापं तपोविस्मयतस्तथा ॥
 'यद्दानकीर्त्तने पापं यत् पापं गुरुवञ्चने ।
 यत् पापं विप्रनिन्दायां यत् पापं मातृभर्त्सने ॥

भगिनीपितोरप्युपलक्षणम्—

यत् पापं धेनुनिन्दायां यत् पापं शिवभर्त्सने ।
 यत् पापं विश्वनिन्दायां यत् पापं देवकुत्सने ॥
 अस्नानभोजने पापं अनध्यायेषु पाठने ।
 दुःसङ्गतेषु यत् पापं यत् पापं धनगर्वितः ॥
 यत् पापं वेशसंसर्गे यत् पापं दानमोचने ।
 यत् पापमृतसन्त्यागे यत् पापं भाण्डविक्रये ॥
 सकेशस्नानरहितविधवाकांस्यभोजने ।
 पुनर्भुक्ता सताम्बूला यदा निन्दापरायणा ॥

(१) दानस्य कीर्त्तनात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वयसा तप्त इति लेखितपुस्तकपाठः ।

विधवा^१ कुरुते पापं पतिद्वेषपरायणा ।
 पुत्रश्चेत् पितृविद्वेषी सदा विप्रः परान्नभुक् ॥
 कुचेलः सर्व्वदा तिष्ठन्नदन्तचालिताननः ।
 बह्वाशी निष्ठुरं वक्ता विप्रदानेषु विघ्नकृत् ॥
 एतेषां पावनार्थाय यावकं कच्छमीरितम् ।

पराशरः—

सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं यावकं कच्छमीरितम् ।
 तदाचरणमात्रेण विप्रोभवति शुद्धिमान् ॥
 अत्रतन्नयवान् पक्ता स्वगृह्याग्नौ व्रती शुचिः ।
 तदयवागूं पिवेत्कृत्वा^२ ब्रह्मपत्रपुटे वशी ।
 यवाभावे व्रीहयो वा श्यामाकास्तस्य मानतः ॥
 तदन्नं व्रतिने दत्त्वा यवागूं विष्णवेऽर्पयेत् ।
 नित्यकर्मादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् शुचिमानसः ॥

पूर्व्ववदित्यत्र प्रातःस्नात्वा नित्यकर्मादिकं कृत्वा यावन्मन्दा-
 यते रविः तावत्पर्य्यन्तं पूर्व्ववत् विभूतिविश्वरूपादिकं पठन्
 नारायणमनुस्मरन् यवागूं पिवेत् । तदाऽऽह—

(१) सदाभवति या नारी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अचरेदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) समादा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

ब्रह्मपत्रपुटे राजन् धृत्वा स्वयमतन्द्रितः ।
 तावता मनसा विष्णुं स्मरेन् मन्दायिते रवी^१ ॥
 यवागूं विष्णवे दत्त्वा पश्चात् पीत्वा स्वयं मुदा ।
 पूर्व्ववत्क्षालनं कृत्वा पादपाण्योर्यथाक्रमम् ॥
 द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा स्वपेन्नारायणाग्रतः ।
 अजस्रं धारयेदग्निं यावत् कच्छं समाप्यते ॥
 परेद्युरेवं कुर्व्वीत द्वादशाहोभिरीरितम् ।
 तदन्ते गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्तदा ।
 एवं^२ 'कुर्याद् द्विजोयसु सद्यः पापात् स मुच्यते'^३ ॥

इति हेमाद्रौ यावककच्छलक्षणम् ।

(१) मन्दायते रविरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रमुच्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ यावककृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

कृच्छ्रस्य यावकस्याऽस्य प्रत्याम्नायमिमं शृणु ।
 सकृत् 'कुर्याद् द्विजोयसु स सद्यः पापमुक्तिमान् ॥
 प्रत्याम्नायं प्रवक्ष्यामि यावकस्य महात्मनः ।
 सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वकृच्छ्रफलं नृणाम् ॥
 गावो दश प्रदातव्याः प्रत्याम्नायप्रकल्पिताः ।
 सवत्सा दुग्धसम्पन्नाः सुशीलाः समलङ्कृताः ॥
 विप्रेभ्यः प्रतिदातव्या व्रतिना तु पृथक् पृथक् ।
 पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेद्देहविशुद्धये ॥
 एतत् कृच्छ्रस्य तु फलं यावकस्य सुखाप्तये ।

गौतमः—

यावकस्य महापापहारिणः फलदायकम् ।
 सर्व्वपापोपशमनं महत् पुण्यप्रदायकम् ॥
 सम्पूर्णवस्त्राभरणैः खुरशृङ्गारशोभिना ।
 सवत्सा युवती साध्वी गवां संख्या दश स्मृता ॥
 पयस्विन्योद्विजाग्नेभ्यः प्रदातव्याः फलाप्तये ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभवति मानवः ॥

एषं कृते नरः सम्यग् यावकस्य स्वरूपिणीम् ।
गवां सख्यां द्विजाग्राय दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥

इति हेमादौ यावककच्छप्रत्याम्नायः ।

अथ सान्तपनकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

कच्छसान्तपनस्याऽस्य लक्षणं सर्वपापहम् ।
श्रीशैलं काशिकाक्षेत्रं गयाक्षेत्रं महत्तरम् ॥
प्रयागं यमुनां सिन्धुं गङ्गासागरसङ्गमम् ।
तथा सप्तनदीसङ्गं गौतमीं पापहारिणीम् ॥
कृष्णवेणीं तुङ्गभद्रां हेमकूटं त्रिलोचनम् ।
मार्कण्डेयं सिंहगिरिं तथा धर्मपुरीं स्वयम् ॥
साक्षाद्रामजयावाटीं मल्लिकार्जुनमेव च ।
अहोबलं नृसिंहञ्च तथैव भवनाशिनीम् ॥
पिनाकिनीं नदीं तीरे वैद्यनाथं हरं तथा ।
वेङ्कटाद्रिं स्वर्णमुखीं कालहस्तीश्वरं तथा ॥
साक्षाद्वरदराजञ्च वरभूतं स्वयम्भुवम् ।
एकाम्रञ्च तथा लिङ्गं सर्वतीर्थमहत्तरम् ॥

मध्यार्जुनेशं पापघ्नं कुम्भकोणं तदुद्भवम् ।
 श्रीरङ्गं वा महाक्षेत्रं जम्बूनाथमतः परम् ॥
 कावेरीं पापशमनीं मधुराविषये शृणु ।
 सुन्दरेशञ्च तत्पत्नीं तथैवौघवतीं नदीम् ॥
 तथाग्नेयदिशो भागे पञ्चेतो गन्धमादनः ।
 रामलिङ्गं धनुष्कोटिं सर्व्वतीर्थपुरस्कृताम् ॥
 तथैव दर्भशयनं तत्रत्यञ्च महत्सरः ।
 ताम्रपर्णीमहाक्षेत्रं तत्रत्या विष्णुदेवता ॥
 अनन्तास्थं महाक्षेत्रं सुवर्द्धस्थं महत्तरम् ।
 एतानि पुण्यक्षेत्राणि द्रष्टुः पापहराणि च ॥
 निरोगी सुखजो यस्य एतेषामेकमेव च ।
 न स्नायाद्वा न पश्येद्वा कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥
 धर्महीनस्य मर्त्यस्य कर्महीनस्य पापिनः ।
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥
 यो मर्त्यो जन्मदिवसात् षष्टिवर्षप्रवर्त्तनात्^१ ।
 पुरा न पश्येत्^२ श्रीशैलं तन्मध्ये स तु गर्हभः ॥

द्विजन्मा यः स्वजन्मदिवसादारभ्य षष्टिवर्षमध्ये श्रीशैलचापाय-
 वेङ्कटाचलवरदराजश्रीरङ्गादिकं नास्तिकतया न पश्यन् तिष्ठेत्
 स सर्व्वपापभोगानन्तरं गर्हभोभवेदिति वामनपुराणोक्तश्रवणात्
 तदाऽऽह—

(१) षष्टिमासं प्रवर्त्तते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न पश्येद्वा यदि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

श्रीशैलं वेङ्कटाद्रिञ्च काञ्चीं श्रीरङ्गनायकम् ।
रामेशञ्च धनुष्कोटिं स्वभावात् षष्टिवर्षगः ॥
न पश्येन्नास्तिकतया गर्दभोभुवि जायते ।
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कच्छसान्तपनादिना^१ ॥

वृहस्पतिः—

पुष्पालयान् पुष्पनदीर्न पश्येत् षष्टिवर्षगः ।
महान्तं नरकं गत्वा पश्चाद् रामभतां व्रजेत् ॥
तस्य दोषोपशान्त्यर्थं कच्छं सान्तपनं चरेत् ।
पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चाद् दोषादस्मात् प्रमुच्यते ॥

तल्लक्षणमाह—

देवलः—

प्रत्यहं शास्त्रविधिना^२ द्वादशाहं पयः पिवेत् ।
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र त्यागिनामपि दुर्लभाम् ॥

प्रजापतिः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य स्नानं सङ्कल्पमेव च ।
नित्यकस्मै तथा कृत्वा पूर्ब्बोक्तं मनसा स्मरेत् ॥

विभूत्यादिकमित्यर्थः ।

(१) इह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भासभग्नञ्च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

यावन्मन्दायते भानुस्तावन्नोदुग्धमाहरत्^१ ।
 विष्णवे तन्निवेद्याऽथ पयोमात्रं पिवेद्व्रती ॥
 स्वपेदेवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्जितः ।
 ततः प्रभातवेलायां एवं कृत्वा महद्भूतम् ॥
 द्वादशाहोभिरेतैश्च शुद्धोभवति पूर्वजः ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् सान्तपनं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ सान्तपनकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ सान्तपनकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्रत्याम्नायं प्रवक्ष्यामि कृच्छ्रस्थैतस्य पापहृत् ।
 सर्वपापोपशमनं धर्मकामार्थसिद्धिदम् ॥
 व्यासेन कथितं पूर्वं कृष्णायाऽमिततेजसे ।
 परस्वहारिणी ये च परदाररताश्च ये ॥
 मद्यपानरता ये च अगम्यागामिनश्च ये ।
 असच्छास्त्ररता ये च ये च दुष्टप्रतिग्रहाः ॥

मिथ्याभिवादिनो ये च ये च मित्रविभेदिनः ।
 दीपनिर्व्वापिणो ये च याचकुष्माण्डभेदिकाः ॥
 दिवा कपित्यच्छायासु रात्रौ चलदलेषु च ।
 तमालवृक्षच्छायासु रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
 स्वपतां पापनाशाय प्रत्याम्नायो महत्तरः ।
 सदा निष्ठुरवक्तारः सदा याञ्जापरायणाः ॥
 परान्ननिरता ये च नित्यकर्मविरोधिनः ।
 तेषामियं विशुद्धिः स्यात् प्रत्याम्नायः परात्परः ॥

गौतमः—

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं सर्वदोषाववर्जितम् ।
 प्रत्याम्नायं तदा कुर्यात् यदा पापसमुद्भवः ॥
 सान्तपनस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायः स्मृतो दश ।
 गावोऽलङ्कारसंयुक्ताः सचीराः साधुवृत्तयः ॥

मरीचिः—

प्रत्याम्नायं प्रशंसन्ति गवां दश मुनीश्वराः ।
 सान्तपनस्य कच्छस्य सर्वपापापनुत्तये ॥

व्यासः—

सान्तपनाख्य कच्छस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 'प्रत्याम्नायः प्रयच्छेत्तु दश गाः समलङ्घिता इति ॥

इति हेमाद्रौ सान्तपनकच्छप्रत्याम्नायः ।

अथ महासान्तपनकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

महासान्तपनं नाम कच्छं सर्वफलप्रदम् ।
पुरा पुरन्दरः साक्षाद् गौतमस्य सतीं व्रजन् ॥
तेन पापेन महता स पापमलदूषितः ।
वृक्षमूलमुपागम्य वृद्धभावमुपाश्रितः ॥
तदा प्रसन्नवरदक्षकपाणिः सवाहनः ।
दृष्ट्वा पुरन्दरं प्राह दयया भक्तवत्सलः ॥
एतत्पापविशुद्धयर्थं महासान्तपनं चर ।
गुरुदारांसु यो गच्छेच्चाण्डालीगमनं चरेत् ॥
स्वदारागमनं 'कुर्याद् भगिनीं यः प्रवर्द्धयेत् ।
चरेद्वा रजकीं ग्रामे ग्रामचाण्डालदारगः ॥
विप्रचाण्डालदारिषु रेतः सिक्त्वा द्विजाधमः ।
एतेषां निष्कृतीराम महासान्तपनं परम् ॥
'सत्यस्याऽभाषणे पापं असत्यानाञ्च भाषणे ।
परदत्तापहारे च स्वदत्तापहारे तथा ॥
असूयानिरतिश्चैव सदा भैषज्यवर्त्तनम्' ।
व्रतकाले आहकाले पश्येद् देवार्चने यदि ॥

(१) कत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) असत्यभाषणे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भैषज्यवर्त्तिनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं तुलास्वकृतनिष्कृतिम् ।

षोडशमहादानमध्ये यत्र यत्र प्रतिग्रहः प्राप्तः तत्र तत्रऽऽ-
चार्याणामेकवचनं, तुलास्विति बहुवचनं प्राक् प्रदर्शितम् ।

तदाऽऽह—

मरीचिः—

चाण्डालं पतितं ब्राह्मं तुलास्वकृतनिष्कृतिम् ।

न स्मरेत् कर्मकाले तु न पश्येद्देहं कदाचन ॥

एतेषां पापराशीनां महासान्तपनं परम् ।

गालवः—

द्विदिनं समुपोष्यैव द्विदिनं पूर्व्ववत् पयः ।

पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा द्वादशाहेन शुध्यति ॥

पराशरः—

माषमात्रं पिवेत् क्षीरं द्विदिनं समुपोषयेत् ।

एवं कुर्याद् द्वादशाहं पूर्व्ववन्नियमाश्रितः ॥

मनुः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य द्विजोनियमपूर्व्वकम् ।

यदा मन्दायते भानुः तदा नियममुत्सृजेत् ॥

माषमात्रं पिवेत् क्षीरं विष्णवे तन्निवेदितम् ।

द्विदिनं पयः पीत्वा द्विदिनं समुपोषयेत् ॥

स्वपेच्च पूर्व्ववद्देवसमीपे व्रतमाचरेत् ।

एवं द्वादशरात्रञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

दिनद्वयमुपोषणं दिनद्वयं पयोभक्षणं एवं क्रमाद् द्वादशाहोभिः
महासान्तपनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्रौ महासान्तपनकच्छूलक्षणम् ।

अथ महासान्तपनप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

महासान्तपनकच्छस्य प्रत्याम्नायं शृणुष्व मे ।

यदाऽऽचरणमात्रेण विप्रः पापात् प्रमुच्यते ॥

महाराजविजये—

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्याम्नायो महानयम् ।

तस्याऽऽचरणमात्रेण महासान्तपनं परम् ॥

चतुर्विंशतिमते—

महासान्तपनं नाम कच्छं पापहरं परम् ।

ब्रह्महत्यादिशमनमुपपातकनाशनम् ॥

कच्छस्यैतस्य विप्रः स्यात् चर्तुः सर्वमशक्तिमान् ।

प्रत्याम्नायं प्रकुर्वीति 'तदा कच्छफलाप्तये ॥

गावोदेयाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यः षोडशाऽमलाः ।

अलङ्कृता सुपुष्पाद्यैर्वस्त्राभरणभूषिताः ॥

सुसाध्वश्च पयस्विन्यः सवत्साः पापहारिकाः ।

पराशरः—

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्याम्नायं विदुर्वृधाः ।

गावः षोडश विप्रेभ्यो देयाः सम्यक् सुखाप्तये ॥

अलङ्कृताश्च वस्त्राद्यैः पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ।

सवत्साः साधुशीलिन्यः प्रत्याम्नाय उदीरितः ॥

इति हेमाद्रौ महासान्तपनकच्छप्रत्याम्नायः ।

अथ कायकच्छस्वरूपमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यं तप्तकच्छं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तपनं कच्छं महासान्तपनं तथा ॥

कायकच्छं तथा प्रोक्तमतिकच्छं विशुद्धिदम् ।

उदुम्बरश्च पर्णश्च फलकच्छमतः परम् ॥

कच्छं माहेश्वरश्चैव ब्रह्मकच्छं तथैव च ।

धान्यं स्वर्णमयं कच्छं दश पञ्चैव कीर्तितम् ॥

पूर्वं तयोदशकच्छ्राणीत्युक्तं इदानीं लिङ्गपुराणोक्तत्वात् अति
कच्छ्राकायकच्छ्राभ्यां सह पञ्चदशधा भवति, सर्वेषां एव उप-
कारकत्वात् लिखितम् । कायकच्छ्रातिकच्छ्रालक्षणं लिङ्गपुराणोक्तं
विशिनष्टि ।

कायकच्छ्रं प्रवक्ष्यामि महापातकशुद्धये ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

भविष्यपुराणे—

तुलाधेनुसहस्रे च अष्टमाब्दं द्विजोत्तम ।

दाता प्रतिग्रहीतारमन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

यदि दैवाद अनुप्राप्तं तीर्थेषु च महोत्सवे ।

तदा तद्दोषशान्त्यर्थं कायकच्छ्रं समाचरेत् ॥

द्वितीये जपकल्पूतः सहस्रं विधिपूर्वकम् ।

उभयोर्दानयो राजा तथा ब्रह्मसदस्ययोः ॥

'चत्वार्येव तु वर्षाणि तन्मुखं नावलोकयेत् ।

दातुः कायकच्छ्रमितरयोर्ब्रह्मसदस्ययोश्चतुःसहस्रगायत्रीजपः
अन्यथा तु दोषः ।

बृहस्पतिः—

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कायकच्छ्रं जपोमहत् ।

अन्योन्यालोकने राज्ञस्तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

न निष्कृतिमकृत्वाऽवेचेतेत्यर्थः सर्व्वं च महादानप्रतिग्रहेषु
दातृप्रतिग्रहीत्रोर्ब्रह्मसदस्ययोरेवमुक्तं वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।

लाङ्गले पञ्चसंज्ञे च विश्वचक्रे महत्तरे ।

सप्तमाब्दं तथा राजा तन्मुखं नाऽवलोकयेत् ॥

सप्तसागरदाने च चर्मधनोः प्रतिग्रहे ।

महाभूतघटे चैव तुलावन्नाऽवलोकयेत् ॥

उक्तेषु सप्तप्रतिग्रहेषु दात्राचार्य्यब्रह्मसदस्यानां प्राग्वत्काय-
कच्छादिकं वेदितव्यम् ।

हिरण्यगर्भे ब्रह्माण्डे दातुः कायं हि पूर्व्ववत् ।

अन्योन्यलोकने राजा न दानफलमश्रुते ॥

आचार्य्यब्रह्मसदस्यानां पूर्व्ववत् ।

कल्पपादपदाने च तथा कल्पलताग्रहे ।

षड्भ्यं तन्मुखं राजा विप्रो वा नाऽवलोकयेत् ॥

कायकच्छं गायत्रीजपः संख्या क्रमेण वेदितव्या ।

हिरण्यधेनुदाने च हिरण्याश्वप्रतिग्रहे ॥

पूर्व्ववत् ऋतुसंख्याद्मन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

कच्छादिकं पूर्व्ववत् ।

हिरण्याश्वरथे चैव हेमहस्तिरथे तथा ।

अष्टमाब्दं यदा न स्याद् अन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

(१) दाता इति श्रुतिशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) द्वैवादिति शेषितपुस्तकपाठः ।

पूर्ववत् कच्छादिकम् ।

धरादाने कालपुरुषे कालचक्रे तथैव च ।

तिलगर्भे राशिचक्रे पञ्चमाब्दे न लोकयेत् ॥

यदि दैवात् समुत्पत्तिरतिकृच्छं चरेद्दशी ।

पुनः संस्कारकृद्भिः पटगर्भविधानतः ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति दाता 'न फलमश्नुते ।

कोटिहोमे लक्षहोमे पापपुरुषे प्रतिग्रहे ॥

आचार्यस्य मुखं दाता युगाब्दे नाऽवलोकयेत् ।

तत्राऽप्यतिकृच्छं दातुः । इतरेषां पुनः संस्कारः ।

श्वेताश्वे मृतशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ।

'अब्दे तु तन्मुखं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ॥

ब्रह्मकृच्छं चरेद्दाता इतरे पटगर्भतः ।

कपिलादिमुखीदाने दासीगृहपरिग्रहे ॥

अब्देमेकं द्विजं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ।

पर्णकृच्छं ततः प्रोक्तमितरेषां हि पूर्ववत् ॥

आलिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ।

पश्यासं नाऽवलोकित पर्णकृच्छं हि पूर्ववत् ॥

तुलादिसप्तदानेषु ऋत्विजोहोतृकानपि ।

तद्दाः स्यान्नाऽवलोकित फलकृच्छमुदाहृतम् ॥

(१) विफलमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विग्रहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) त्व्यब्दे इति काशीपुस्तकपाठः ।

मासत्रयमित्यर्थः

सर्वेषां ऋत्विजां प्रोक्तं सहस्रं जप्यमादरात् ।

आज्यालङ्कारधेनूनामनङ्गाहादिसंग्रहे ॥

महिषीच्छागवस्तानां मासमेकं निरन्तरम् ।

ऋत्विजां शतगायत्री दाता धेनुं समाचरेत् ॥

सात्त्विकदानेषु तु चतुर्विंशतिमूर्त्यादिषु दाता अवलोकयेत्
तेन न दोषः ।

गालवः—

चतुर्विंशति मूर्त्यादिदानेषु द्विजवत्तम ।

दशावतारदानेषु अर्धनार्यादिषु प्रभुः ॥

सुखावलोकने दाढग्रहीत्रोर्न तु दोषभाक् ॥

अर्धनारीश्वरलक्ष्मीनारायणप्रतिमोमामहेश्वरप्रतिमादानेषु कृष्णा-
जिनतिलविरहितेषु दाढप्रतिग्रहीत्रोर्मुखावलोकनं न दोषहेतुः ।

कृष्णाजिनतिलदानप्रतिमाप्रतिग्रहे तु विशेषमाह ।

जावालिः—

दशस्त्रेषु योगेषु युक्तिमत्सु नृपोत्तमः ।

तिलाजिनप्रदानेषु षण्मासं नाऽवलोकयेत् ॥

उत्क्रान्तिवैतरिण्योश्च तथा प्रतिकर्तौ नृप ।

अन्नप्रतिग्रहे तात एकाहे भोजने तथा ॥

उग्रशान्तिषु सर्वत्र तथा महिषसंग्रहे ।

कर्त्ता नाऽवलोकयेद्विप्रं कायकच्छमथाचरेत् ॥

षण्मासमशक्तौ, शिशूनां जनने मूलादयः अभुक्ताः तत्सन्धयः
उग्रनक्षत्राणि तेषु स्त्रीणां प्रथमार्त्तवं तत्र शान्तयसु उग्राः,
कायकच्छलक्षणमाह ।

मरीचिः—

चत्वार्यहानि आसाःस्युरेकैकं प्रत्यहं व्रती ।
निराहारस्तथा तेषु चतुर्थे तेषु भोजनम् ॥
तदन्ते व्रतिभिर्देया गौरेका चान्द्रभक्षणम् ।
कायकच्छमिदं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

प्रजापतिः—

चतुर्विहःसु आसाःस्युः निवाहारस्तथा पुनः ।
चतुर्थे आसभक्षः स्यात् कायकच्छमिदं परम् ॥

मरीचिः—

आसायं प्रातरारभ्य स्नात्वा विप्रो यथाविधिः ।
अभ्यर्च्य विष्णुं गन्धाद्यैरविरस्तं गतो यदा ॥
तदा आसं समश्रीयात् विष्णुर्पितममुं सुधीः ।
प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् सर्व्वं द्विराचम्य शुचिस्तथा ॥
स्वपेदेवसमौपेतु नारायणमनुस्मरन् ।
पुनः प्रातः समुत्थाय कृत्वा नियमपूर्व्वकम् ॥

ततः परं निराहारस्तथा 'शेषाहभोजनम् ।
गोदानं व्रतपूर्त्यर्थं पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
कायकच्छमिदं देव द्विजानां पावनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्रौ कायकच्छलक्षणम् ।

अथ कायकच्छप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि कायकच्छस्य धीमतः ।
प्रत्याम्नायं महापुण्यं शृण्वतां पापनाशनम् ॥
दश गावः प्रदातव्याः सवत्सा भूषिता नृभिः ।
पयस्विन्यः सुशीलाश्च स्वर्गशृङ्गोमहत्तराः ॥
एतस्य कायकच्छस्य प्रत्याम्नायो 'सुनीरितः ।

गालवः—

सर्वपापहरस्याऽस्य कायकच्छस्य वै नृप ।
प्रत्याम्नाया दश गवां सवत्साः साधु^१वृत्तयः ॥

(१) चतुर्थ्यु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महर्षिरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) उत्तिमान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अलङ्कारयुताः साध्याः पयसा परिपूरिताः^१ ।

एतदाचरणेनैव कायकच्छफलं लभेत् ॥

कण्वः—

कायकच्छस्य सर्वस्य सर्वपापहरस्य च ।

राज्ञां प्रतियद्गीतृणां सर्वपापहरं परम् ॥

स्नात्वा पुण्यदिने विप्रः सुसङ्कल्पैव पूर्ववत् ।

विप्रानभ्यर्च्य गन्धाद्यैर्दशधेनूः पृथक् पृथक् ॥

दद्यात्प्रत्याम्नायभूताः सर्वपापापनुत्तये ।

एतस्याऽऽचरणे पूर्णं कायकच्छफलं लभेत् ॥

इति हेमाद्रौ कायकच्छप्रत्याम्नायः ।

अथाऽतिकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

अथाऽतिकच्छं वक्ष्यामि सर्वपापोपशान्तये ।

सर्वकच्छव्रतं नृणां शृणु राम प्रयत्नतः ॥

अतिकच्छस्य माहात्म्यं वर्णितुं केन शक्यते ।

पुरा हि कौशिको नाम ऋषिर्धर्मपरायणः ॥

(१) परिपूर्णान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

वशिष्ठात्मजघात्यासीत् कस्मात् कारणतः प्रभो ।
 तस्य हत्याविनाशार्थं कृच्छ्रमाह प्रजापतिः ॥
 ब्रह्महत्या गुरोर्हत्या भ्रूणहत्या महत्तरा ।
 कन्याहत्या सतीहत्या तथा हत्या महत्यपि ॥
 वीरहत्या धेनुहत्या गजाश्वमहिषीवधः ।
 तृणकाष्ठद्रुमच्छेदः शस्त्रारामादिभेदनम् ॥
 तटाककूपकासारभेदनं देववेश्मनाम् ।
 गृहदाहो द्विजक्षेत्रहरणं पापवर्धनम् ॥
 धान्यारामादिदहनं दाहनं महिषीगवाम् ।
 शृङ्गलाङ्गूलविच्छेदस्तथा तेषां विमर्दनम् ॥
 शुकचापभुजङ्गानां मीनहंसशुनामपि ।
 कुक्कुटानाञ्च काकानां हिंसनं सृगमारणम् ॥
 दारुच्छेदः कपाटस्य पापीघानां विभेदनम् ।
 दाहनं वनपर्णानामार्द्राणामिह^१ भूमिपि ॥
 सर्वांसामेव हिंसानामतिकृच्छ्रं विशोधनम् ।
 सर्वकृच्छ्रप्रदश्चैव सर्वापद्रवनाशनम् ॥

गालवः—

अतिकृच्छ्रस्य महतः तत्प्रकारमिहोच्यते ।
 अग्रमात्रान् यवान् शुभ्रान् श्यामाकांस्तण्डुलानपि ॥
 एकैकं द्रव्यमामादाय व्रतादौ पूर्ववच्चरेत् ।

स्नानसङ्ख्यादिमित्यर्थः—

भागत्रयं तदा कृत्वा तण्डुलान् पूर्व्वमानतः ।
 व्रतादौ मध्यमदिने व्रतान्ते पारयेत् त्रयम् ॥
 व्रतादौ भक्षयेद्भासं पूर्व्ववत् व्रतमाचरन् ।
 चतुर्यकाल आयाते प्रक्षाल्याऽङ्गानि पूर्व्ववत् ॥
 स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणपरायणः ।
 ततः प्रभाते विमले सन्ध्यादीन् पूर्व्ववच्चरेत् ॥
 निराहारस्तदा भूत्वा यावत् सायं दिनं ऋतुम् ।
 तत्रैव भक्षयेद्भासं द्वितीयाऽर्धं विचक्षणः ॥
 तत्रापि पूर्व्ववत् कृत्वा द्वादशे दिवसे शुभम् ।
 तृतीयाऽर्धं तदा भुक्त्वा गौरिका विप्रसात्कृता ॥
 ब्रह्मकूचं ततः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ।
 अतिकृच्छ्रमिदं सर्व्वमुक्तं मुनिभिरादरात् ॥
 एतस्याऽऽचरणेनैव सर्व्वदोषात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ अतिकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथातिकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

अतिकृच्छ्रस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायो मनीषिभिः ।

प्रोक्तः सर्वहितार्थाय सर्वपापप्रणाशनः ॥

सङ्कलीकरणानाञ्च कन्याधेन्वादिविक्रये ।

तिलतण्डुलधान्यानां फलानां रसविक्रये ॥

महापातकभूतानां शोधनं पापनाशनम् ।

प्रत्याम्नायमाह—

मार्कण्डेयः—

प्रत्याम्नायमिमं राजन् वक्ष्यामि शृणु पार्थिव ।

यदाचरणमात्रेण अतिकृच्छ्रफलं लभेत् ॥

दश गावः प्रदातव्या वस्त्राद्यैः समलङ्कृताः ।

साधुवृत्ताः पयस्विन्यो विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥

मनुः—

अतिकृच्छ्रस्य महतः प्रत्याम्नायं शृणुष्व मे ।

विप्रेभ्यो दशगावस्ताः पूर्व्ववत् पूजिता अमूः ॥

स्वर्णशृङ्गादिभिः सम्यक् भूषयित्वा पृथक् पृथक् ।

शुचिभिश्च प्रदातव्या साधुभ्यो^१ वेदवित्तमैः ॥

इदमुक्तेन मार्गेण कृत्वा कच्छफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ अतिकच्छप्रत्याख्यायः ।

अथ उदुम्बरकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

उदुम्बरस्य कच्छस्य लक्षणं वच्मि तत्त्वतः ।

कच्छं महत्तरं भूप सर्वपापहरं परम् ॥

पितृमातृपरित्यागे सोदराणां हि वालिशान् ।

भगिनीभागिनेयादीन् गर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥

वालाश्च कुलवृद्धाश्च अतिथीनागतान् प्रभो ।

सामर्थे सर्ववन्धूनां त्यागो दोषो महत्तरः ॥

ब्रह्महत्यामवाप्नोति यत्रोपेक्षापरायणः ।

मातरश्च स्वसारश्च अनाथां गतभर्तृकाम् ॥

पुत्रीमनाथां विधवां यस्त्यजेत् कारणं विना ।

पितृभगिनीं मातृभगिनीमपुत्रां गतभर्तृकाम् ॥

अवलां यस्त्यजेच्छक्तः^१ स वै नरकमश्रुते ।

(१) परित्यक्ता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे सा वै न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥
उन्नतं पितरं क्लीवं काणं वधिरमेव च ।
'श्रेयोर्थी' यन्नतोरक्षेद् अन्नवस्त्रादिभिः सदा ॥

गौतमः—

अरक्षणीयान् यो रक्षेद् रक्षणीयान् परित्यजेत् ।
स वै नरकमाप्नोति पशुयोनिषु जायते ॥
वेश्यादासी तन्मातरस्तत्पुत्राः कुण्डगोलकाः विटगायका-
श्चार्वाकास्वरक्षणीयाः, अनाया गतभर्तृका निष्पुत्रा पितृव्य-
ज्येष्ठभ्रात्रादयो निष्पुत्रा निर्धनाः काणकुञ्जादयः एते यन्नतो-
रक्ष्याः, एतेषां परित्यागे दोषः, तत्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

सामर्थ्यं सति यस्यजदेतान् बन्धुजनान् स्वकान् ।
काकयोनिं समासाद्य दुःखी भूयात् पुनः पुनः ॥
मासं पक्ता पञ्चगव्यं घण्टमासं पर्णकच्छकत् ।
वत्सरौदुम्बरं प्रोक्तमतश्चान्द्रायणं परम् ॥

उदुम्बरकच्छलक्षणमाह—

पराशरः—

प्रस्थद्वयं तण्डुलानां श्यामाकांश्च यवानपि ।
दशहैधा विभज्यैवं प्रत्यहं पाचयेद्भृती ॥

उदुम्बरैः शुष्कपर्णैः पाचयेन्नान्यदारुभिः ।
 उदुम्बरैश्च पर्णैश्च आर्द्रैः पत्रपुटं मुदा ॥
 तत्र निक्षिप्य तं ग्रासं विष्णवे पूर्वमादिशत् ।
 चतुर्थकाल आयाते पूर्ववन्नियमं चरेत् ॥
 भक्षयेदुत्तमं ग्रासं मौनव्रतपरायणः ।
 पादौ प्रक्षाल्य पाणी च हिराचम्य विधानतः ॥
 सायाह्निकं ततः कृत्वा स्वपेन्नारायणाद्यतः ।
 पुनः प्रभाते विमले द्वितीयं पूर्ववच्चरेत् ॥
 ग्रासपचननियमादिकमित्यर्थः ।
 एवं द्वादश ग्रासांश्च द्वादशाहःसु भक्षयेत् ।
 तत्रापि गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥
 एवमौदुम्बरं कृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ उदुम्बरकृच्छ्रप्रत्यास्नायमाह ।

देवल—

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यास्नायं परं नृणाम् ।

यस्याऽऽचरणमात्रेण सम्पूर्णफलमश्नुते ॥

मार्कण्डेयः—

प्रत्याम्नायः पुरा राम जामदग्न्येन भाषितः ।

मातृहत्याविशुद्धार्थं किमुताऽन्यस्य पापिनः ॥

महाराजविजये—

कच्छस्यौदुम्बरस्याऽस्य प्रत्याम्नायोमहानयम् ।

सर्वपापविशुद्धार्थं सृष्टवान् पद्मभूः पुरा ॥

चतुर्विंशतिमते—

उदुम्बरस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायं शृणुष्व नः ।

अष्टौ गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सदचिणाः ।

हेमशृङ्गो रौप्यसुराः कांश्यदोहनसंयुताः ॥

ताम्रपृथ्वीः स्वर्णघण्टाः वस्त्राभरणमूषिताः ।

द्विजेभ्यश्च प्रदातव्याः सर्वलक्षणलक्षिताः ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्पूर्णं फलमश्नुते ।

कच्छाचरणसमर्पस्तु तत्प्रत्याम्नायकरणे सम्पूर्णकच्छफल-

माप्नोति ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरप्रत्याम्नायः ।

अथ पर्णकच्छूलक्षणमाह ।

देवलः—

पर्णकच्छं द्विजश्रेष्ठाः शृण्वन्तु परमं शुभम् ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥
 ब्रह्महा चयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः ।
 स्वर्णस्तेयी तु कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥
 अन्नहर्ता भवेद् गुल्मी शाकस्तेयी तु दर्दुरः ।
 स्तेयिनो धान्यराशीनां कण्डूतिः सततं द्विजाः ॥
 ताम्रस्तेयी दीर्घवृषणः प्रमेही पर्वमैथुनी ।
 गिरोव्रणी स्नानहीनः पित्तवान् वपुसीसहा ॥
 गजचर्मा नागहन्ता अश्वहन्ता महाव्रणी ॥
 कण्ठभूषणहारी स्याद् गण्डमाली महान् भुवि ।
 रक्तप्रमेही मनुजो पुष्पवत्यङ्गनागमः ॥
 भगिनीगमनाद्भूमो मधुमर्त्री भवेन्नरः ।
 मातुः सपत्नीं भगिनीं गच्छेत् कामातुरो नरः ॥
 स पापमनुभूयाऽऽश्व रोगी भूयाद्भगन्दरौ ।
 स्वसारं यः पुमान् गच्छेज्जायते मूत्रकच्छ्रवान् ॥
 धेनुहन्ता महापापी अश्वीरोगी भवेद्भुवि ।
 गोवत्सहननान् मर्त्यः स भूयादर्गसो' भुवि ॥

शिवनिर्मात्यभुक्पापी जायते हिक्रवान् सदा ।
 अजीर्णरोगी 'शठकृद्' गृहदाही प्रशूलिमान् ॥
 बन्धार्थहणजादृ दोषाज्जातते श्वासकासवान् ।
 स्रवद्गर्भा भवेत् सा तु बालकं हन्ति या विपैः ॥
 अन्यमालिङ्गते नारी सा वै स्फोटस्तनी भवेत् ।
 चोरं मुष्णाति या नारी तेन हीनाऽन्यजन्मनि ॥
 पतिव्रतापहारी च वृषणव्रणरोगवान् ।
 विधवासङ्गजादोषात् शिस्त्रदेशव्रणी भवेत् ॥
 पुण्यस्तेयी वक्रनासः कोशस्तेयी तु 'पाटवान्' ।
 गन्धस्तेयी तु दुर्गन्धः कामुकः सन्ततज्वरी ॥
 विवाहविघ्नकृन्मर्त्यो जायते कृष्णविन्दुकः ।
 तटाकारामभेदी च सदा दुःखी भवेन्नरः ॥
 इत्येवमादयो दोषाः महानरकदा नृणाम् ।
 एतेषां शोधनार्थाय पर्णकच्छ्रं समाचरेत् ॥
 महापातकजालानां लघूनान्तु द्विजन्मनाम् ।
 आर्द्राणाञ्चैव शुष्काणां पर्णकच्छ्रं विशोधनम् ॥

पर्णकच्छ्रलक्षणमाह.—

पराशरः,—

पर्णकच्छ्रस्य पर्णाति मध्यमानि द्विजोत्तमः ।
 द्वादशाहाब्दपर्यन्तं नित्यं शुचिरलङ्घितः ॥

(१) शठकृदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) घेटवान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पूर्ववद्विष्णुमभ्यर्च्य रविरस्तं गतो यदा ।
 त्रिभिः पचैः ब्रह्मभूतैः कृत्वाऽचैव पुटत्रयम् ॥
 त्रिषु वेश्मसु विप्राणां वेदाध्ययनशीलिनाम् ।
 भिक्षापात्रं समानीय त्रिषु पत्रपुटेष्ठिह ॥
 एकं पुटस्थं देवाय विप्रायैकं समर्पयेत् ।
 अवशिष्टं तदश्नीयात् हरिनामपरायणः ॥
 स्वपेदेवसमीपे तु सञ्चिन्त्य मनसा हरिम् ।
 ततः प्रभातवेलायां पूर्व्ववत् सकलं चरेत् ॥
 विप्राय देया गौरिका पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।
 पर्णकच्छमिदं भूप शोधनं पापकर्मणाम् ॥
 यस्याऽऽचरणमात्रेण चान्द्रायणफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ पर्णकच्छलक्षणम् ।

अथ पर्णकच्छप्रत्यास्नायमाह ।

देवलः,—

पर्णकच्छस्य राजर्षे प्रत्यास्नायं वदामि ते ।
 पूर्णपापोपशमनं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥

सर्व्वकामप्रदं नृणां सर्व्वकच्छफलप्रदम् ।
 पञ्च गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सवत्सकाः ॥
 हेमशृङ्गोरोप्यसुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
 साधुगौला युवत्यश्च विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 पर्णकच्छस्य विप्रर्षे प्रत्यान्नायो महत्तरः ।

इति हेमाद्रौ पर्णकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ फलकच्छलक्षणमाह ।

देवलः,—

फलकच्छस्य देवर्षे लक्षणं कथ्यते मया ।
 शृणु ब्रह्ममुने चित्रं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
 ये मातृघातिनो लोके ये चाऽपि पितृघातकाः ।
 ये च स्युर्भ्रातृहन्तारस्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ॥
 ये वा गर्भविभेत्तारो ये वा स्युर्गर्गदायिनः ।
 ये वा ग्रामादिभेत्तारो ये वा कुटजभेदिनः ॥
 येऽपीह पिशुना लोके ये वा स्युस्तेयिनः सदा ।
 ये वाऽऽचारविभेत्तार स्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ।

याश्च नार्थः पतिं त्यक्त्वा रमन्तेऽन्यान् जनान् 'सदा ॥
 तासामपौदं शुद्धार्थं पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा ।
 ब्रह्मस्वहारिणो नित्यं नित्यकर्मविभेदिनः ॥
 पितृश्राद्धविभेत्तारस्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ।
 उच्छिष्टभोजिनो ये च ये च मिथ्याभिवादिनः ॥
 ये वै कुण्ठपहन्तारस्तेषामेतद् विनिष्कृतिः ।
 मद्यपानरता नित्यं 'नैमित्तिकविभेदिनः ॥
 सर्वश्राद्धविभेत्तार स्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥
 कच्छेणैतेन महता सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 महान्तः पापकर्माणः महापापरताः सदा ॥
 एतेन कच्छराजेन पुनन्ति सततं हिजाः ।
 फलकच्छं महापापहारि सम्पत् प्रवर्द्धनम् ॥
 दिने दिने मुनीन्द्राश्च कृत्वैतत् शुद्धिमाप्नुयुः ।
 कायशुद्धिप्रदं कच्छं सर्वकच्छफलप्रदम् ॥
 सर्वपापहरं पुण्यं फलकच्छं महत्तरम् ।

फलकच्छलक्षणमाह—

देवलः—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूयात् पूर्व्ववत् शुद्धिहेतवे ।
 तावज्जपन् सदा तिष्ठेद् यावदस्त्वं गतोरविः ॥

(१) यदि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नित्यकर्म इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तावद्वती स्थिरमनाः नित्यकर्म समापयेत् ।
 कदलीफलमेकञ्च विष्णवे तन्निवेदयेत् ॥
 तदेव भक्षयेत् पूर्वं तद्वती मौनपूर्वकम् ।
 एकैकं बीजसम्पूर्णं भक्षयेच्च फलवयम् ॥

चूतफलेर्विना—

एवं द्वादशरात्राणि स्वपेन्द्रारायणाग्रतः ।
 गौर्देया विप्रवर्याय ब्रह्मकूर्चं पिवेत्ततः ॥
 फलकृच्छ्रमिदं सर्वं कथितं ब्रह्मणोदितम् ।
 कृच्छ्रस्येतस्य माहात्म्यान् नश्यत्येव महद्भयम् ॥

इति हेमाद्रौ फलकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ फलकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवल—

कृच्छ्रस्य तस्य मुनयः प्रत्याम्नायं महोन्नतम् ।
 शृण्वन्तु सर्वपापघ्नं सर्वश्रेयःप्रदं नृणाम् ॥
 पुरा हि गालवो नाम ब्रह्महत्याभयातुरः ।
 विष्णुं शरणमापेदे सर्वलोकहितैषिणम् ॥

अनुग्रहोऽस्मि भगवन् त्वया लोकहितैषिणा ।
 रक्ष मां देवदेवेश त्वदङ्घ्रिशरणागतम् ॥
 ब्रह्महत्यादिपापानां स्मरणं नाशहेतुकम् ।
 अतस्तत्पादयुगलं द्रक्ष्यामि पुरुषोत्तम ॥
 विप्रहत्या महत्यस्मिन् मयि दुर्निदया प्रभो ।
 नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥
 नास्ति मोहसमः पाशो न दैवं केशवात्परम् ।

विष्णुः—

नास्ति क्रोधसमोमृत्युर्नास्थकीर्त्तिसमं भयम् ।
 नास्ति कीर्त्तिसमं सौख्यं तपो नाऽनशनात्परम् ॥
 प्रत्यहं विषवणस्नानं कृत्वा मां मनसि स्मरन् ।
 फलकच्छं तदा कर्त्तुं अशक्नोति यदि गालव ॥
 प्रत्याम्नायमिदं कृत्वा शुद्धो भवति पातकात् ।
 गास्तिस्त्रः साधुसंयुक्तं धूपदीपनिवेदनैः ॥
 परिक्रम्य नमस्कृत्य सवत्साः पयसाऽऽवृताः ।
 यो दद्याद् विप्रवर्याय प्रत्याम्नायफलप्रदम् ॥
 सम्पूर्णफलकच्छस्य अखण्डं लभते फलम् ।

नरः—

एवं कुरु त्वं विप्रर्षे पूतो भवसि तत्त्वणात् ।
 इत्याज्ञप्तस्तदा तेन प्रत्याम्नायं तदा चरेत् ॥

शुद्धिमाप्नोति महतीं योगिनामपि दुर्लभाम् ।

इति हेमाद्रौ फलकच्छप्रत्यस्नायः ।

अथ माहेश्वरकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

कच्छं माहेश्वरं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
पुरा कन्दर्पदहने महान् दोषो भवत्यथ ॥
तद्दोषपरिहारार्थं ब्रह्माणं पर्यपृच्छत ।
पञ्चवाणस्य दहनान् महान् दोषो मयि स्थितः ॥
तद्दोषपरिहारार्थं निष्कृतिदेव कथ्यताम् ।

ब्रह्मा,—

सर्वदोषप्रशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्वपुण्यप्रदं नृणां सर्वस्नानफलं महत् ॥
प्रातःस्नात्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।
शुद्धवस्त्रमलं धृत्वा कृत्वा पुण्ड्रादिकं सुदा ॥
नित्यकस्मै समाप्याऽऽदौ सङ्कल्पं पूर्ववच्चरेत् ।
तावन्नारायणं स्मृत्वा पूर्ववत्पापमोचनम् ॥

यदा मन्दायते भानुस्तदा कापालमुदहन् ।
 श्रोत्रियाणाञ्च विप्राणां गृहेषु त्रिषु संख्यया ॥
 शाकं भिक्षेत् फलं वाऽपि यथासम्भवमादरात् ।
 आनयित्वाऽथ देवाय समर्थं विधिपूर्वकम् ॥
 भक्षयेत्तानि सर्वाणि वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 हस्तौ पादौ तु प्रक्षाल्य हिराचम्य शुचिस्ततः ॥
 सायंकाले स्वपेदेवसमीपे नियतोवसन् ।
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववत् सर्व्वमाचरेत् ॥
 गौरेका द्विजवर्याय देवा कर्मफलाप्तये ।
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् कृच्छ्रं माहेश्वरन्त्विदम् ॥
 कुरु त्वमेवं भगवन् सर्व्वदोषोपशान्तये ।
 एवं श्रुत्वा तदा देवो महेशानस्तदाकरोत् ॥
 एतस्याऽऽचारणेनैव द्विजः पापात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः,—

माहेश्वरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं शृणुष्व मे ।
सर्वपापोपशमनं सर्वकृच्छ्रफलप्रदम् ॥
ब्रह्महत्यादिदमनं सर्वग्रहनिवारणम् ।
तुलाप्रतिग्रहीतृणां पापनाशनमेव च^१ ॥
सन्ध्यादिनित्यकर्माणि परित्यक्तानि सूरिभिः ।
तेषां विशोधने दत्तं सर्वपापहरं नृणाम् ॥
गावो देया द्विजातिभ्यः स्वर्चिता वस्त्रभूषणैः ।
हेमघण्टादिभिः शुभ्रैरलङ्कारैरलङ्कृताः ॥
स्वर्णशृङ्गो रौप्यखुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।
रुद्रसंख्याः सवत्साश्च पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ॥
प्रत्याम्नाये च धेनूनां रुद्रसंख्याः सहस्रतराः ।
रुद्रकृच्छ्रफलप्राप्ते सर्वपापापनुत्तये ॥
एवं^२ कुर्याद् द्विजोयस्तु प्रत्याम्नायं यथार्हतः ।
तस्य सम्पूर्णकृच्छ्रस्य फलं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

(१) नाशनहेतु च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ ब्रह्मकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः,—

शृणुध्वमृषयः सर्वे ब्रह्मकृच्छ्रस्य लक्षणम् ।
 दुरन्तेनैव यत्पापं यत्पापं दुष्प्रतिग्रहे ॥
 अपेयपाने यत्पापं यत्पापं दुष्टभोजने ।
 वान्तपानेषु च यत्पापं यत्पापं शूद्रभोजने ॥
 सन्नासिनो मठपतेर्भोजने यद्वेत् नृणाम् ।
 यत्पापं रजकस्याऽन्ने यत्पापं वृषलभोजने ॥
 यत्पापं पुष्पवत्यन्ने यत्पापं विधवाकृते ।
 अमन्त्रके पैठकान्ने तथा नारायणे वलौ ॥
 चीले च पैठके चैव दीक्षितस्यैव भोजने ।
 दम्पत्योर्यदनूच्छिष्टं तथा सन्नासिनो हिजाः ॥
 प्रेतसंस्थितवीथ्यायां यदान्नभोजने नृप ॥
 सूतकद्वितये चैव तथा दुष्प्रतिभोजने ।
 तथैव दुष्टसन्धाने तथा क्रीतान्नभोजने ॥
 यत् पापं पर्युषे चैव तथान्नस्य च भोजने ।
 यत् पापं पूतिगन्धे च यत् पापं क्रूरभोजने ॥
 यत् पापमनृते प्रोक्तमौपासनविसर्जने ।
 एवमादीनि पापानि लघूनि च महान्ति च ॥
 शुष्काण्याद्राणि पापानि मनोवाकायकस्मभिः ।
 सर्वेषां परिनाशाय ब्रह्मकृच्छ्रं प्रकल्पितम् ॥

तत्स्वरूपमाह—

मार्कण्डेयः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।
 सम्पाद्य पूर्वमानेन प्रत्यहं शुचिपूर्वकम् ॥
 द्वादशाहं चरेत् कच्छं पूर्ववत् स्नानमादितः ।
 प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यकस्मै समाप्य च ॥
 देवागारे तथा गोष्ठे पञ्चगव्यं पिवेद् व्रती ।
 गोमूत्रं माषकाण्डष्टौ गोमयस्य तु षोडश ॥
 क्षीरं माषाष्टकं ज्ञेयं दधि माषत्रयं यथा ।
 घृतं माषत्रयं प्रोक्तं तथा कुशजलं मुने ॥
 तत्तन्मन्त्रेण संयोज्य तत्तन्मन्त्रेण हावयेत् ।
 होमशेषं पिवेत् पश्चाद् रवौ मध्याह्ने सति ॥
 आसायं मनसा विष्णुं स्मरन् सर्वेश्वरं विभुम् ।
 स्वपेद्देवसमीपे तु गन्धताम्रूलवर्जितः ॥
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववद्भुतमाचरेत् ।
 एवं द्वादशरात्राणि चरेद्भुतमनुत्तमम् ॥
 महापापञ्चोपपापं यद्यत् पापमनुत्तमम् ।
 तत्सर्वं विलयं याति हिमविन्दुरिवातपे ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकच्छलक्षणम् ।

अथ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

शृणु ब्रह्ममुने चित्रं प्रत्याम्नायं प्रजापतेः ।
यत् कृत्वा मुच्यते पापैः महद्भिरुपपातकैः ॥
आचरेद्ब्रह्मकृच्छ्राख्यं महापातकशोधनम् ।
असमर्थः प्रकुर्वीत प्रत्याम्नायं फलाप्तये ॥
प्रत्याम्नायान् महाकृच्छ्रफलमाप्नोति मानवः ।
अष्टौ गावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गाः पयोन्विताः^१ ॥
विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च पूर्व्ववत् स्वर्णभूषिताः ।
विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च प्रदेयास्ताः पृथक् पृथक् ॥
पयस्विन्यः शीलवत्यः सर्व्वदोषविमुक्तये ।

मार्कण्डेयः—

प्रत्याम्नायं तदा कुर्याद् यद्यशक्तः प्रजापतेः ।
अष्टगावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गाः पयोन्विताः ॥
विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च सर्व्वकृच्छ्रफलाप्तये ।
एवं कृत्वा द्विजः सम्यक् फलमाप्नोति कृत्स्नतः ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

(१) पयस्विनीरिति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ धान्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवल—

धान्यकृच्छ्रस्वरूपञ्च लक्षणं प्रवदामि वः ।

सर्वेषामेव कृच्छ्राणामग्रतो धान्यमाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

तप्तादिसर्वं कृच्छ्राणां कर्त्तुं यदि न वै प्रभुः ।

धान्यकृच्छ्रं तदा कुर्याद् यद्यत्कृच्छ्रं यथोदितम् ॥

खारीधान्यस्य महतः पञ्चधा भागमाचरेत् ।

कृच्छ्रस्यैकस्य यो भागः तत् कृच्छ्रं धान्यमीरितम् ॥

तद्वान्यं भागशो दद्यात् तत्कृच्छ्रं मुनिभिः स्मृतम् ।

तत्कृच्छ्रमाचरेद्विप्रः सम्पूर्णं फलमश्रुते ॥

धान्यराशौ^१ महाराज कृच्छ्रं पापविमुक्तये ।

मरीचिः—

खारीधानस्य पञ्चांशं धान्यकृच्छ्रमुदाहृतम् ।

अतो न्यूनं न कर्त्तव्यं अन्यथा दानमीरितम् ॥

लौगाक्षिः—

पञ्चमांशोदानकृच्छ्रं खारीधान्यस्य भूयसः ।

अन्यथा धान्यदानं स्यात् कृच्छ्रशब्दो न पुण्यभाक् ॥

(१) महान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धान्ये उक्ते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

सम्पूर्णं धान्यकृच्छ्रस्य पञ्चमांशो निगद्यते ।

तेन हीनं धान्यकृच्छ्रं न कृच्छ्रफलमनुते ॥

कृच्छ्रस्यैतस्य विप्रर्षे प्रत्याम्नायो न विद्यते ।

स्वर्णकृच्छ्रस्य धान्यस्य समर्थस्य महात्मनः ॥

प्रत्याम्नायो न गदितो मुनिभिर्धर्मवत्सलैः ।

धान्यशब्दोब्रीहिपरएव सर्व्वकृच्छ्राणां केचित् श्यामाका इति
वदन्ति, केचिन्नीवारा इति ।

मनुः—

नीवारा ब्रीहयो धान्यं श्यामाका कृच्छ्रसाधनम् ।

न धान्यान्तरमस्तीह प्रभूतं कृच्छ्रसाधनम् ॥

इति हेमाद्रौ धान्यकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ सुवर्णकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।

तुलादिष्विह दानेषु ग्रहीतृणां विशोधनम् ॥

स्वर्णकच्छं ब्रह्ममयं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।

पुरा हि जाङ्गवीतीरे ऋषिभ्यः पापनाशनम् ॥

महाप्रभोर्वराहः स्यात् तदर्द्धं मध्यमस्य च ।

तदर्द्धमितरेषाञ्च ततोऽन्यूनं न कारयेत् ॥

ततोऽन्यूनं सुवर्णदानमात्रम् । तत्र न कच्छशब्दः ।

मरीचिः—

वराहस्य तदर्द्धञ्च तदर्द्धं कच्छमीरितम् ।

ततोऽन्यूनं दानमात्रं कच्छशब्दो न गद्यते ॥

वराहादिप्रमाणम्—

मार्कण्डेयपुराणे—

गवाक्षान्तर्गतो यद्य रश्मिना सम्प्रदृश्यते ।

परब्रह्मस्वरूपं तत् त्रसरेणुरुदाहृतः ॥

त्रसरेणुष्टकं लिप्सा तत्त्रयं यव उच्यते ।

तत्त्रयं गुञ्जमात्रं स्याद् रत्नं वा श्वेतमेव वा ॥

पञ्चगुञ्जलकोमायः रूपकं तदुदाहृतम् ।

रूपकाणां नवानान्तु वराह इति संज्ञितम् ॥

स्वर्णकच्छं वराहः स्यात् तत् समर्थस्य पावनम् ।

प्रभुमात्रे तदर्द्धं स्याद् इतरेषां तदर्द्धतः ॥

ततोऽन्यूनं न कच्छं स्यात् सर्वदानेषु सर्वदा ।

सुवर्णकच्छाचरणे महापातकनाशनम् ॥

तुलादिसंग्रहीतृणां त्यागादिरहितानां चतुर्भागः प्रायश्चित्तं

कालपुरुषादिप्रतिग्रहीतृणां तत्तदुक्तसुवर्णकच्छाचरणेन तत्तत्-
पापक्षयो भवति ।

तदेवाह,—

मार्कण्डेयः,—

प्रमादाद् ब्रह्महन्तृणामितरेषां प्रभूयसाम् ।
प्रायश्चित्तरशुद्धानां स्वर्णकच्छमितीरितम् ॥
तुलादिसंयहीतृणां रहितानां विशुद्धिभिः ।
प्रायश्चित्तमिदं कच्छं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ॥
स्वर्णं ब्रह्ममयं प्रोक्तं ब्रह्मणा निश्चितं पुरा ।
सुवर्णकच्छाचरणे किमसाध्यं शरीरिणाम् ॥

गौतमः—

रहस्य कृत-विप्रादि-हत्यायां शृणु पार्थिव ।
अयुतं स्वर्णकच्छाणां दाने शुद्धिरवाप्यते ॥
रहस्यकृतमात्रादिगमने मुनिभिः स्मृतम् ।
चत्वार्ययुतकच्छाणां सुवर्णानां मुनीश्वराः ॥
आचारात् शुद्धिमाप्नोति अन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतमद्यादिपायिनः परमर्षिभिः ॥
अयुतं पूर्ववद्दिष्टमन्यथा मरणान्तिकम् ।
रहस्यकृतब्रह्मस्वस्त्येयिनः पापकर्मणः ॥
अयुतं पूर्ववत् ज्ञेयं अन्यथा मरणान्तिकम् ।

विश्वचक्रस्य संग्राही विपिने ब्रह्मराक्षसः ।

पञ्चायुतैः 'स्वर्णकच्छैः' शुद्धिमान् भवति क्षिती ॥

कल्पलताप्रतिग्राही कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत् कुर्यात् ।

सप्तसागरसंग्राही घोरो भवति राक्षसः ।

तां निष्कृतिं पराकृत्य महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

षष्टिकच्छैरयुतपूर्वैः शुद्धिर्भवति संग्रहात् ।

महाभूतघटे चम्पधेनौ विप्र प्रतिग्रहे ॥

अयुतं पर्वकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।

पूर्ववद्विपिने राजन् घोरो भवति राक्षसः ॥

तस्य पापविशुद्धार्थमयुतं कच्छमाचरेत् ।

कालपुरुषे कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ॥

राशिचक्रे द्विजः शुद्धैर् द्वायुतं कच्छमाचरेत् ।

कोटिहोमे लक्षहोमे पापपूरुषसंग्रहे ॥

अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् अन्यथा वै न निष्कृतिः ।

श्वेताश्वे मृतशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ॥

अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।

आर्द्रकृष्णाजिने चैव सप्तशैलप्रतिग्रहे ॥

कच्छं सहस्रं तत्कुर्यात् तस्माद्दीपात् प्रमुच्यते ।

कपिलादिमुखीदाने दासीगृहपरिग्रहे ॥

(१) पर्वकच्छैरिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्याद् इति श्रीतन्त्रेश्वरपुस्तकपाठः ।

सहस्रं पूर्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंग्रहः ।
 अलिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ॥
 पञ्चकच्छ्रशतं कृत्वा पापात् तस्माद् विमुच्यते ।
 तुलादिसप्तदानेषु ऋत्विजोहोतृका अपि ॥
 तेषां विशुद्धिर्भूपाल द्वाःस्थैः सह मुनीश्वरैः ।
 सहस्रं स्वर्णकच्छ्रश्च प्रोक्तं लोकानुसन्धया ॥
 आज्यालङ्कारधेनूनामनड्वाहादिसंग्रहे ।
 महिषीच्छागवस्तानां शतं कच्छ्रं विशोधनम् ॥
 अन्येषु दुष्टदानेषु दुष्टशान्तिषु सर्व्वदा ।
 उत्क्रान्तिवैतरण्योश्च शतकच्छ्रमुदीरितम् ॥
 एकाहादिषु भोक्तृणां शूद्रसत्त्वानुवर्त्तिनाम् ।
 दशकच्छ्रं 'तु स्वर्णास्थं मुनिभिः शुद्धिरीरिता' ॥

चाण्डालाङ्गनादिगमने यत् यत् प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं उक्तं सर्व्वेषां
 तत्तत्पापिनां तदाचरणसमर्थानां पुनः संस्कारपूर्व्वकं ज्ञेयम् । यस्य
 यस्य 'पापस्य यावन्ति कच्छ्राणि निर्विशेषणानि उक्तानि तावन्ति
 स्वर्णकच्छ्राणि कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः वा । सर्व्वेषां पूर्व्वोक्तानां कच्छ्राणां
 प्रत्याम्नायोऽस्ति पर्णकच्छ्र धान्यकच्छ्रयोः प्रत्याम्नायोनाऽस्ति उत्तम-
 मधमाधमाधिकारितया स्वर्णकच्छ्रं प्रकल्पनीयं अत्र न प्रत्याम्नायः
 न रूपकादिद्वयं परिपूर्णे योजनीयम् । तदाऽऽह—

(१) सुवर्णास्थमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दीरितमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कच्छ्रस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

उभयोः कच्छयोस्तात प्रत्याम्नायो न विद्यते ।

सम्पूर्णकच्छमेवाऽत्र कर्त्तव्यं तारतम्यत इति ॥

इति हेमाद्रौ चान्द्रायणप्राजापत्यकच्छादिलक्षणम् ।

अथ कदलीविवाहप्रकारः ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लीवमुन्मत्तं कुञ्जं काणं रुजाऽर्हितम् ।

अपस्मारं परित्यज्य विवहेत' न दोषभाक् ॥

काल्हायनः—

काणं रुजार्हितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।

अपस्मारं विवाह्याऽऽशु कदल्या शुभद्वये ।

तदनुग्रामवाप्याऽयं विवहेत' न दोषभाक् ॥

जातूकर्णः—

काणं रुजान्वितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।

(१) विवाहे न स दोषभाक् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) विवाहे न स दोषभाक् इति खेचितपुस्तके पाठः ।

अपस्मारं पूर्वजातं कदल्या तु विवाहयेत् ।

पद्यादनुज्ञया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ॥

विवाहयज्ञान्दोलिकारोहणे एवं वेदितव्यम् ।

कदल्या-विवाहप्रकारस्तु—

मार्कण्डेयः—

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

वैशाखे ज्येष्ठमासे वा विवाहं रन्ध्रया समम् ॥

प्रशंसन्ति मुनिश्रेष्ठाः पुत्रपौत्रफलप्रदम् ।

विवाहः शुभनक्षत्रे चन्द्रतारावलान्विते ॥

'रात्रावपि दिवा' वाऽपि प्रशस्तः शुभकर्मणि ।

ज्येष्ठं क्लीषादिषु वरं प्रातरभ्यर्च्य स्नापयेत् ॥

गन्धपुष्पादिभिः सम्यग् अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

सुवासिनीभिर्गीतानि शृण्वन्नारामसन्निधौ ॥

गत्वा च कदलीमूलं पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

नाद्यात् कालं तथा कुर्यात् यथावर्णं यथाविधि ॥

उन्मत्तकाणपापिष्ठान् कदल्या परिणयेन्मुदा ।

इति सङ्कल्प्य मनसा "वृहत्सामि"ति मन्त्रतः ॥

कदल्यां कङ्कणं बद्ध्वा "विश्वेत्वा" इति मन्त्रतः ।

"विश्वेत्वा" इति पुमान् पठेत्, वृहत्सामिति कदलीकङ्कणधारणे

"परित्वागौ"रिति मन्त्रेण कदल्या वस्त्रवन्धनम् ।

(१) दिवसेपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) राजन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

आशामानतिमन्त्रेण ? योक्तं दर्भमपां दरम् ।

बद्धा स्वर्णमयं माख्यं “तनुते”ति च मन्त्रतः ॥

बद्धा कांश्यमयं पात्रं तण्डुलैरक्षतैः शुभैः ।

स्वहस्ताभ्यां वरो धृत्वा वृक्षस्योपरि विन्यसेत् ॥

एवं त्रिवारं कृत्वा च वृक्षमूल उपाविशेत् ।

लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आन्यभागान्तमाचरेत् ॥

वनस्पतिभ्य इत्यनुवाकोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा स्वाहाकारानुक्ता
आज्याहुतीर्हुत्वा जयादिब्रह्मविसर्जनान्ते ।

वरमग्निं परिक्रम्य उपासनमथाऽऽचरेत् ।

लौकिकाचारसम्पन्नः कदलीं तां परित्यजेत् ॥

ताम्बूलादिकमासाद्य पूर्व्ववद् गृहमाविशेत् ।

स गृहस्थो न सन्देहः शुभकर्मपरायणः ॥

परिवेक्षादिदोषोऽत्र न भवेद्वै कदाचन ।

यज्ञं वाऽथ विवाहं वा रान्यं वा पालयेत्तदा ॥

उभयोर्वृद्धिरेवं स्यात् परिवेक्षादि हीयते ।

अन्यथा दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति ॥

तत्कुलं नरकं भूयात् सा नारी नरकाय वै ।

युगान्ते तु न मुक्तिः स्याद् अपुत्रस्य यथागतौ ॥

इति हेमाद्रौ पतितादीनां कदलीविवाहः ।

अथ दुर्मृतानां नृणां वर्णत्रयाणां परलोकक्रमकाले
कर्त्तव्यं नारायणवलिप्रकारमाह ।

देवलः,—

विषाग्निजलपाषाणैर्दुर्मृतस्य प्रमादतः ।

कस्मादौ देहशुद्धयर्थं नारायणवलिं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

द्रंष्टृभिर्नखिभिर्वाऽपि शृङ्गिभिर्यदि दैवतः ।

वृक्षैर्जलैश्च पाषाणैर्दैवतैर्यः प्रमीयते ॥

तस्यैव देहशुद्धयर्थं कस्मादौ लोककाङ्क्षया ।

नारायणवलिं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ॥

पराशरः—

दुर्मृतस्य विषाद्यैर्वा चौरैः खड्गैर्मृगादिभिः ।

कस्मादौ लोकसाध्यर्थं नारायणवलिं चरेत् ॥

नारायणो जगत्कर्त्ता सर्वपापापहा नृणां ।

दुर्मृतानां विशेषेण महापापप्रणाशनः ॥

मरीचिः—

दुर्मृतस्य खरोद्वैश्च पशुभिर्वृक्षपातनेः ।

जलैः पाषाणलग्नाद्देवैर्वनमध्ये प्रमादतः ॥

कस्मादौ लोकमन्विच्छन् नारायणवलिं चरेत् ।

तत्प्रकारमाह—

देवलः —

कश्मादौ पूर्वदिवसे सृतस्येह द्विजन्मनः ।
 प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तमानतः ॥
 आह्वय विप्रानेकान्ते चतुर्विंशतिमादरात् ।
 तदर्हं वा तदर्हं वा सम्पाद्य श्रुतिपारगान् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैरामं वा स्वर्णमेव वा ।
 करिष्येऽहं सृतस्याऽस्य बलिं नारायणात्मकम् ॥
 इत्युक्त्वा तान् नमस्कृत्य उपवेश्य सुखासने ।
 लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य विधानतः ॥
 श्रुवेणान्यं समादाय व्याहृतीरुच्चरंस्ततः ।
 पृथक् पृथक् तदा हुत्वा संख्यामेकां समुद्वहन् ॥
 व्याहृतीनां त्रयं हुत्वा पृथगग्नौ विधानतः ।
 संख्यामेकां 'तथा कृत्वा अष्टोत्तरशतं क्रमात् ।
 हुत्वैवं विधिवद्विप्रो होमशेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणान् समलङ्कृत्य पूर्वोक्तेन विधानतः ।
 चतुर्विंशतिनामानि केशवादीनि वै जपेत् ॥

चतुर्विंशति विप्रपत्ने प्रत्येकं नियोजयेत् द्वादशब्राह्मणपत्ने प्रत्येकं
 नामद्वयं नियोजयेत् । जपेत् जापयेदिति ।

(१) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) एवमिति कृतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रमादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

तण्डुलाद्यैवमुद्गाद्य माषाः शाकघृतं दधि ।
 ताम्बूलं दक्षिणां चैवं विप्रेभ्यः परिकल्पयेत् ॥
 नाऽन्नेन तोषयेद्विप्रान् अधिकारो न दृश्यते ।
 'यावत् सपिण्डकं न स्याद् दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ॥
 न तावदन्नं कर्त्तव्यं विप्रैरध्यात्मवेदिभिः ।
 'तावद् विप्रैर्न भोक्तव्यं यदि भुङ्क्ते स पातकी ॥
 जातकर्म्मणि विप्रस्य दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ।
 नारायणबलौ चैव नाऽन्नग्राहं समाचरेत् ॥
 हिरण्येनैव 'धान्यैर्वा कुर्यात् ग्राहं विधानतः ।
 अन्नेन कारयेद्यस्तु स चाण्डालसमोभवेत् ॥

दुर्मृतानां द्विजन्मनां परलोकहिताय कर्म्मादौ अमेन हिरण्येन
 वा नारायणबलिं करिष्यामीति सङ्कल्प्य लोकिकाग्नी घृतेन
 व्याहृतिभिः प्रत्येकं हुत्वा एकैकां संख्यामुदहन् अष्टोत्तरशतं हुत्वा
 ब्राह्मणानभ्यर्च्य यथासम्भवं यथासंख्यं तोषयित्वा नारायणबलिं
 कृत्वा पारलौकिकक्रियां कुर्यात् ।

इति दुर्मृतानां कर्म्मादौ नारायणबलिविधिः समाप्तः ।

(१) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ध्यानैर्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वैष्णवश्राद्धमाह ।

देवलः,—

यागादौ च तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।
श्राद्धं कुर्याद्वैष्णवाख्यं सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥

गौतमः—

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु जीवत्स्वपि तुलासु च ।
तत्कर्त्ता वैष्णवश्राद्धं कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

पराशरः—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु तुलादिषु महत्स्वपि ।
यः कुर्याद्वैष्णवश्राद्धं स तत्कर्मफलं लभेत् ॥
सर्वत्र व्यापको विष्णुः प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।
विष्णुर्पितेषु पुण्येषु तदानन्त्याय कल्पते ॥

हरिवंशे—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
श्रादौ मध्ये तथाचाऽन्ते हरिः सर्वत्र गीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रैन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा 'राजते' विष्णुरव्ययः ॥

अतः सर्वत्र विष्णुरहितानि कर्माणि न फलन्ति ।

सङ्कल्पानन्तरं वाऽपि जपनान्तरं च यः ।

कुर्याद्वै वैष्णवश्राद्धं तदानन्त्याय कल्पते ॥

जीवन्तु पितृणादिषु प्रायश्चित्ते तु प्रायश्चित्तानन्तरं पूर्वशाला
होमानन्तरं आमेन हिरण्येन वा विष्णुभक्तमेकं पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य
विष्णुप्रीतये आमं हिरण्यं वा दद्यात् ।

मनुरपि,—

भोजनं तृप्तिपर्यन्तं आमं द्विगुणमाचरेत् ।

हिरण्यं द्विगुणं प्रोक्तं सर्वकर्मस्वयं विधिः ॥

विप्रे विष्णुर्पिते तुष्टे सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ।

तासु तुष्टासु राजेन्द्र तत्तत् कर्म शुभं भवेत् ॥

अतः प्रायश्चित्तेषु वैष्णवश्राद्धं अवश्यं प्रायश्चित्तिभिः कर्त्तव्यं
नाऽन्यथा फलमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ वैष्णवश्राद्धविधानम् ।

अथ नान्दीश्राद्धप्रकारमाह ।

देवलः,—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ।

विवाहादिषु सर्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

विवाहादिषु संस्कारकर्मसु ।

नान्दीश्राद्धं तदा कुर्यात् सर्वकर्मभिर्विदये ।

मरीचिः—

प्रायश्चित्ते विवाहादौ तुलादानादिकर्मसु ।

पूर्वद्युर्वा तदानीं वा नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः—

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु तुलादानादिकर्मसु ।

महोत्सवेषु सर्वेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ॥

विवाहादिषु सर्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ।

पूर्वद्युर्वा तदानीं वा शुभकर्मफलदायके ॥

अग्नेनाऽऽमेन वा राजन् हिरण्येन यथाविधि ।

द्वादश ब्राह्मणान् भोज्य अष्टौ वा ये तु सात्त्विकाः ।

पितृनुद्दिश्य यत्नेन सूपापूपाज्यपायसैः ॥

तत्र पितरः—

गारुड़पुराणे—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामहीचैव तथैव प्रपितामही ॥

मातामहाः सपत्नीकाः पृथग् पृथगनुव्रताः ।

विश्वेदेवाः सत्यवसू मूर्त्तास्तु पितरस्तयः ।

ततः परममूर्त्ताः स्युर्नाऽऽगच्छन्तीह कर्मणि ॥

द्वादश एव मूर्त्ताः ततः परममूर्त्ताः ये ये पितरः आदेषु भोक्तार-
स्तेषु मूर्त्तसंभ्राः ये ये पितरः आदेषु न भुञ्जते ते अमूर्त्ताः ।

तदाऽऽह —

गालवः—

पित्रादिपितरो मूर्त्ता स्त्रयस्त्वेतेषु पुण्यदाः ।

अतः परममूर्त्ताः स्युः स्मरणात् पापहारिणः ॥

अतः सर्वत्र वृद्धिकर्म्मसु नान्दीश्राद्धं कर्त्तव्यम् । प्रायश्चित्तान्यपि
वृद्धिकर्म्माणि ।

तदाऽऽह—

गौतमः—

प्रायश्चित्तं विवाहादि व्रतदानं तुलादिकम् ।

दूरयात्रासु सर्वत्र नान्दीश्राद्धं प्रशस्यते ॥

अतस्तदवश्यकरणीयत्वादत्रापि कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ नान्दीश्राद्धविधिः ।

वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमादानमाह—

वराहपुराणे—

इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वसम्पत्पदं नृणां पुत्रदं पुत्रकामिनाम् ॥

आषाढे मासि शुक्ले तु द्वादश्यां पूर्णिमादिने ।
 व्यतीपाते च संक्रान्तौ दद्याद्दानमनुत्तमम् ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां पुण्यवर्धनम् ।
 'राकायां प्रातरुत्थाय स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि ॥
 नित्यकस्त्रादि निर्वर्त्य स्वगृहे देवतागृहे ।
 गोमयेन विलप्याऽथ रङ्गवस्त्राद्यलङ्कृतम् ॥
 तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं रचयित्वा सुशोभनम् ।
 तत्र निक्षिप्य धान्यञ्च तण्डुलान् पूर्वसंख्यया ॥
 अमन्त्रं स्थापयेत्तत्र दशाष्टदलसंयुतम् ।
 तण्डुलैः पूरयित्वा तु तत्र पद्मं लिखेत् पुनः ॥
 वस्त्रेण वेष्टयेत्कांश्यं तत्र देवौ प्रपूजयेत् ।
 पलद्वयेन स्वर्णेन तदर्धेन विचक्षणः ॥
 रामं श्यामं विशालाक्षं सर्वभाभरणभूषितम् ।
 सिंहासने समाविश्य ध्यायन्तं मुद्रया सह ॥
 तेनैव स्वर्णमानेन लक्षणं कारयेत्तथा ।
 तिष्ठन्तमञ्जलिं बद्ध्वा कक्षे चापद्वयं मुदा ॥
 वसन्तं वामपार्श्वे तु निर्मलं नियतेन्द्रियम् ।
 एवं कृत्वोभयौ देवौ क्षीरस्नानं समाचरेत् ॥
 निक्षिपेत् पत्रमध्ये तु पूजयेदुपचारकैः ।
 राम राम महाबाहो कौशल्यागर्भसम्भव ॥

पूजामिमां प्रष्टव्याऽऽशु^१ मेऽभीष्टफलदो भवः ।

इति रामपूजामन्त्रः—

सौमित्रे लोकसौमित्रे सर्वपापहराव्यय ।

पापं मे सकलं क्षिन्वि पुत्रं देहि सुवर्चसम् ॥

इति लक्ष्मणपूजामन्त्रः ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्द्विपैर्नैवेद्यवन्दनैः ।

महार्हैरुपचारैश्च पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य नमस्कारं समाचरेत् ।

ब्राह्मणाय सुशान्ताय पत्नीपुत्रवते सुदा ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्दद्याद्रामं सलक्षणम् ।

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ॥

वामेन कांश्यं संगृह्णन् दक्षिणेनाऽक्षतान् वहन् ।

अमन्त्रं सर्वपापघ्नं पुत्रप्रदमपुत्रिणाम् ॥

सर्वपापहरं यस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छति ।

रामलक्ष्मणदानमन्त्रौ—

अयोध्याधिपते वीर श्रीराम करुणानिधि ।

पूर्वजन्मसमुद्भूतमिह जन्मनि सम्भवम् ॥

तत्सर्वं नाशमायातु त्वत्प्रसादाद् जगद्गुरो ।

रामं त्वामहमभ्यर्च्य सर्वपापापनुत्तये ॥

दास्यामि विप्रवर्याय सर्वपापोपशान्तये ।
 अनया पूजया स्वामिन् प्रसन्नोभव मे सदा ॥
 पुत्रं देहि यशो देहि राज्यं देहि जनार्दन ।
 अनेन दानमन्त्रेण पापं संहर्तुमर्हसि ॥
 सर्वपापहरोयन्मादृ अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।
 ततस्तु दक्षिणा देया वित्तशाल्यविवर्जितम् ॥
 देयद्रव्यद्वयोयांशं मुनिभिः परिकल्पितम् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पसाद् यथा विभवपूर्वकम् ॥
 एवं 'कुर्यान् नरो यस्तु दानमेतत् सुदुर्लभम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रमाप्नोति 'सोऽचिरात् ॥
 रामलक्षणयोर्दानं कृत्वा विध्युक्तमार्गतः ।
 स सर्वफलमासाद्य पुत्रमाप्नोति सर्वदा ॥
 दरिद्रो लभते वित्तं ब्रह्मचारी तु कन्यकाम् ।
 सुवासिनी पुत्रकामा पुत्रमाप्नोति सर्वथा ॥
 मोक्षकामी लभेन्मोक्षं रोगी-रोगात् प्रमुच्यते ।
 आषाढस्य पौर्णमास्यां^१ व्रतमेतन्मनीषिभिः ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तरुणादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आषाढशुद्धपौर्णमास्यमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

द्वादश्यामथवा राजन् 'कर्त्तव्यं स्वेष्ट सिद्धये ।

इति वराहपुराणे रामलक्षणप्रतिमादानविधिः ।

वन्देविघ्नेशवाणीशौ लक्ष्मीपतिमुमापतिम् ।

सर्व^१पातकसंधानां प्रायश्चित्तविधिः कृते ॥

आलोच्य सर्वशास्त्राणि यथाशक्ति यथामति ।

^२कृतः पातकशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तविनिर्णयः ॥

अथ स्मृतिप्रामाण्यमाह ।

मनुः—

श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितिर्भवि ॥

योऽवमन्येत तौ हेतू हेतुशास्त्राश्च यो नरः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

(१) कर्त्तव्येतिद् व्रतं सदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पापपञ्चानामिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रियते पापशोधार्थमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

विष्णुः—

पुराणं मानवोधर्मः साङ्गोवेदधिकिक्षितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

यस्तानि हेतुभिर्हन्त्यात् सोऽन्ये तमसि मज्जति ।

इति प्रायश्चित्तस्याऽशास्त्रीयस्य विधाने दोषोऽभिहितो व्यासेन ।

ज्योतिषं व्यवहारश्च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ।

विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तत्राधिकारी,—मनुः—

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

प्रसज्येन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

याज्ञवल्करः—

विहितस्याऽननुष्ठानान् निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

नरग्रहणं प्रतिलोमजातीनामपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमपि ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपद्यात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

पापतारतम्यात् फलतारतम्यं दर्शितम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

अष्टाविंशतिकोटीनि घोराणि नरकाणि वै ।

महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह ॥

आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः ।

उपपातकिनश्चापि तदर्थं यान्ति मानवाः ॥

शेषैः पापैस्तद्वच्च कालः कप्त^२स्तथाविधः ।

सम्प्रकाशपापकृतां त्वितत् सर्वं रहस्यपापफलन्तु ।

पराशरः—

पातकेतु सहस्रं स्यान् महति द्विगुणं तथा ।

उपपातके तद्वच्च स्यात् नरकं वर्षसंख्यया ॥

तत्र च तत् पञ्चविधेषु पातकेषु इतरतारतम्यं बोध्यम् । महा-
पातकेषु वर्षसहस्रद्वयं नरकपातः अतिपातके वर्षसहस्रचतुष्टयं
उपपातके सहस्राहं सङ्कलीकरणादिषु अप्यर्द्धाधिकशतद्वयमिति
पञ्चविधपापानि ।

कात्यायनः—

महापापञ्चातिपापं तथा पातकमेव च ।

प्रासङ्गिकञ्चोपपापमित्येवं पञ्चकोशः ॥

तत्र पातकिपापशब्दनिर्व्वचनम् ।

भविष्योत्तरे,—

अधोऽधः पतनात् पुंसां पातकं परिकीर्त्तितम् ।

नरकादिषु घोरिषु पतनात् पापमुच्यते ॥ इति

याज्ञवल्करः—

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

प्रायश्चित्तशब्दार्थमाह ।

(१) कालं लभं तथाविधैरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अर्द्धसहस्रं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अङ्गिराः—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

भाष्यकारस्तु, —

प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनष्टस्य सन्धानं इति विभाग-
'योगेन प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थं नैमित्तिके कर्मविशेषे वर्तते ।
इह तावत् कलियुगे आपद्बाहुल्यात् अवर्जनीयतया पाप-
सम्भवात् प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुमशक्यत्वात् शरीरस्था-
स्थिरत्वात् पापफलानुभवे चिरकालिकघोरतीव्रनरकवेदनायाः
सोढुमशक्यत्वात् पापभीरुणा पश्चात्तापिना पुरुषेणैव वेलया
सर्वपापानोदक प्रायश्चित्तं सर्वथा आचरणीयमेव ।

तत्र कालादर्श—

मलमासगुरुशुक्रास्तदोषेण दुष्टकाले प्रतिषिद्धत्वात् शुद्धकाल
एकादश्यामन्यस्यां वा तिथौ कार्यम् । अग्न्याधानादि-
श्रौतोपासनादिस्मार्त्ततुलापुरुषादिकर्म कुर्वता च आदौ उपा-
सनार्थमधिकारसिद्ध्यर्थञ्च कार्यमेव च । तदुक्तं मनुना शुचिना
कर्म^१ कर्त्तव्यमिति ।

(१) विज्ञान योगिना इति क्रौतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्वीत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) लेखितपुस्तके तु अत्र

दाने विष्टिमात्तस्य व्याधिना शुद्धितोच्यते ।

अनिश्वताऽपि यद् वस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥

इत्थेवं अधिकः श्लोक उपलभ्यते ।

अङ्गिरसा च—

श्रौतं स्मार्त्तञ्च कर्त्तव्यं कृत्वा पावनमात्मनः ।

जपञ्च पञ्चहोमञ्च दानञ्चाञ्चनमेव च ॥

जपो वेदपारायणादिः होमः कुष्माण्डादिः दानं गवादेः अञ्चनं विष्ण्वादौनाम् । स्मृतिसंग्रहकारैश्चोक्तं “विशोध्य कायं विविधैश्च कच्छैरिति” । आतुरस्य तु शुद्धकालपरोक्षा नैव कार्या । अशौचादिदोषे रात्रावपि सद्य एव कार्यम् ।

चन्द्रिकायाम्—

दानं विशिष्टमार्त्तस्य व्याधिना शुद्धमुच्यते ।

‘अकालेऽपि हि यदस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥ इति

वराहपुराणे—

व्यतीपातोऽथसंक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकालास्तु ते सर्वे यदा मृत्पुरुषस्थितः ॥

तदा गोभूहिरण्यादिदत्तमक्षयतामियात् ।

भविष्योत्तरे—

तत्र ये पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः ।

ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाञ्छार्थघातकाः ॥

मनुः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥

यान्नवल्काः—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यथ तैः सह संवत्सेत् ॥

मनुः—

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्ष्याद्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥

हारीतः—

द्वादशभिर्वर्षेर्महापातकिनः दोषिण इति ।

इदमज्ञानतः ज्ञानतः करणेत्—

अङ्गिराः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा^१ भृग्वग्निपतनादृते ॥ इति

तथाऽपि पातकानि पतितसंसर्गादीनि

व्यासेन—

यो येन संवसेदर्थं सोऽपि तत्समतामियात् ।

अत्र चतुर्थचरणे एवकाराच्च कलियुगे महापातकिसंसर्गिणस्तु न महापातकित्वम् । तस्याऽपि तस्याऽपि अनया रीत्या साक्षात् महापातकिसंसर्गित्वात् पातित्यप्रसक्तेः । ततः परमप्येवं अनवस्था स्यात्, तस्मात् कलियुगे साक्षात् महापातकिसंसर्गिणोऽपि न महापातकित्वं तथाचोक्तम् ।

पराशरेण, —

कृते तु मानवो घर्म्मस्त्रेतायां गौतमस्य च ।

द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरी'स्मृतिः ॥

त्यजेद् देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजत् ।

द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौयुगे ॥

व्यासः—

कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु ।

द्वापरे त्वन्न'मादाय कलौ पतति कर्म्मणा ॥

स्मृतिक्रामधेनौ,—

संसर्गदोषो नैव स्यान् महापातकिनः कलौ ।

संसर्गदोषस्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ॥ इति

स्मृत्यर्थसारे कलियुगे संसर्गदोषोनास्तीत्युक्तं एवं बहुस्मृति-
वचनात् अर्थालोचनया पतितसंसर्गिणो दोषाभावकथनं पाति-
त्वाभावपरं, संसर्गप्रायश्चित्तन्तु पादोनडादशवार्षिकं कार्य-
मेवेति तस्मात् संसर्गिणः कलियुगे पातकित्वमेवेति सुष्ठूक्तम् ।

तदुक्तं

मनुना —

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाभ्यां तु न तु यानाशनासनात् ॥

(१) पाराशरस्मृतिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नदानाय इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

याजनाध्यापनयोर्गुरुसम्बन्धत्वात् सद्यः पततीत्यर्थः ।

योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ इति

एतद् युगान्तरविषयम् ।

मनुः—

बह्वनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

उपरुन्धन् परं हन्तुं समर्थयति यः पुमान् ।

यथानुग्रहकृत्सोऽपि ब्रह्मघातक इत्यते ॥

विष्णुः—

आकृष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

स्मृत्यन्तरे—

अनुमन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिरोधकः^१ ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्तदाता च^२ वक्ता दाता च कर्मणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवत्तानुमोदकः ॥

अकार्यकारिणां तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । इति

(१) निव्यसम्बन्धाद् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्यैव इति श्रुतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संप्रीति पातक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भक्ता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एवं सुरापानसुवर्णस्तेयं गुर्वङ्गनागमनेषु यथायोग्यमनुग्रहकारिणो
बोद्धव्याः ।

मनुः—

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्य-वैश्य-वीजानां आचेयीमेव च स्त्रियम् ॥

वीजानामिति यागदीक्षावर्त्तिनौ । आचेयी अत्रिगोत्रजा अङ्गिरसा
ऋतुमती, उसनसा च कदाप्यपुष्पवती मरूचिना तु पतिव्रता
अभिहिता ।

तथा—

उत्कोचेर्वाऽनृतं साख्ये प्रणिपत्य गुरुं तथा ।

अपहृत्यैव निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीवधायहम् ॥

अनृतं साक्षिवाण्यां^१, वधप्राप्तिकरं प्रति अन्तः क्रोधावेगः ।
निक्षेपं ब्राह्मणसम्बन्धि स्त्री-वाऽऽहिताग्निपत्नी पतिव्रता, आदिपदेन
तत्परिगणनाद्युक्तं स्यात् ।

तथाच

यान्नवल्काः—

चवेद्व्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः । इति

आपस्तम्बः—

धर्मार्थं सन्निपातेऽर्थाहिणामेतदेवेति ।

विष्णुः—

नृपतिवधे महाव्रतमिति ।

भविष्योत्तरपुराणे—

अर्चितं सुस्थितं वाऽपि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

अन्यत्र 'चालिते लिङ्गे अतिपातकमाप्नुयात् ॥

उत्तमानां चाऽमराणामन्यथाकरणे सति ।

विप्रस्यैव व्रतं 'दिश्याद् विप्रदेवौ समौ स्मृतौ ॥

अग्निहोत्रार्थकपिलां हत्वा ब्रह्महृणोव्रतम् ।

याज्ञवल्क्यः—

अर्चितं सुस्थितं वापि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं सुतामपि ॥

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ।

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

लिङ्गं भित्वा ध्वजस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ।

माता मातृस्वसा श्वश्रूमातुलानी पित्रस्वसा ॥

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी च सखी स्रुषा ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता ॥

धात्रीपराजिता साध्वी-तथा वर्णोत्तमाङ्गना ।

आसा मन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥

(१) कुरुते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्यादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

शिश्रस्योत्कर्त्तनादत्र नान्योदण्डोविधीयते ।

अत्र माता मातृसपत्नी तस्या अपि मातृव्यपदेशात् ।

व्यासः—

गर्भिण्युदक्याविज्ञातजातिं गच्छन्ननिच्छतीम् ।

गुरुतल्पं चरेद्विद्वान् गां— ॥

व्याघ्रः—

आश्रितस्याऽपि दुष्टात्मा आहिताग्नेश्च योगिनः ।

एषां पत्नीं सुतां गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥ इति

उशनाः—

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत् । इति

तथा

अतिदिष्टञ्च यत् पापं अतिकृच्छ्रेण उच्यते ।

उपपातकमावृत्तं महापातकतामियात् ॥

अनिर्दिष्टस्योपदेशात् तस्यैव स व्रतं नरः ।

अतिदिष्टेषु सर्व्वत्र पादोनव्रतमाचरेत् ॥

इति पतितभंसर्गिणामनुयाहकव्रतादिष्टानां प्रयोजकानुमन्ता-

दीनां तदनुनिश्चयक्रमेण यथायोग्यं नववार्षिकषड्-

वार्षिकसाईचतुर्व्वार्षिक त्रैवार्षिकादिव्रतम् ।

स्त्रीणां विशेषतः पतनीयमाह ।

याज्ञवल्करः—

नीचाभिगमनं भर्तृघातनं गर्भनाशनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामितान्यपि ध्रुवम् ॥

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगाय याः ।

पतिघ्नी च विशेषेण क्षुद्रितोपगता च या ॥

क्षुद्रितः प्रतिलोमगतो हीनवर्णो वा एतानि ब्रह्महत्यासमानि ।

मनुः—

अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोद्यालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥

विष्णुः—

यागस्यक्षत्रियवैश्यवधो रजस्वलायाश्च अन्तर्वत्सराद्यान्नेयगोत्रा-
याश्च अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि ।

शिवधर्मोत्तरे—

यस्तु विद्याभिमानेन नीचोऽज्ञ इति भाषते ।

उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्तितः ॥

परदोषमविज्ञाय नृपकर्णे जपेत यः ।

पापीयान् पिशुनः क्रुद्धः स चाऽपि ब्रह्महा स्मृतः ॥

(१) यं द्विज इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सैव इति त्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

देवद्विजगवां भूमिं पूर्वदत्तां हरेत यः ।

प्रनष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तथा देवतान्यथाकरणं अपि ब्रह्महत्यासमम् ।

सुवर्णस्तेयसमानि —

निक्षेपस्थाऽपहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवस्त्रमणीनाञ्च स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥

तत्र

स्त्री धेनुहरणं ब्राह्मणक्षेत्रहरणं स्तेयसमम् ।

याज्ञवल्काः—

देवब्राह्मणराजान्तु विज्ञेयं द्रव्यसुत्तमम् ॥

इत्युक्तवान् इमानि देवब्राह्मणराजसम्बन्धीनि ।

गुरुतल्पसमानि ।

रैतः सेकः स्वर्गोच्चासु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

अन्यजातिस्त्री तु

रजकश्मशकारय नटो वरुड एव च ।

कौवर्त्तमेदभिलाय स्वर्णकारस्तु सौचिकः ॥

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजौ ।

नापितो लोहकारय त एते षोडशान्यजाः ॥

विष्णुः—

पितृस्वसा मातामही मातुलस्य पत्नी, एतासां गमनं गुरुदार-
समानं पितृस्वसुर्मातृस्वसुर्गमनं श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभि-

गमनं स्वसुः सख्या स्वगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः पतिव्रतायाः
निक्षिप्ताया गमननिमित्तान्येतानि उपपातकानि, स्वयोनिभगिनौ
स्वगोत्रास्वजातिस्त्रीषु गमनेऽप्येतदेव—

अपि स्वमातरं गच्छेत् न गच्छेद्देवदारिकाम् ।

यदि गच्छेत् गुरुदारव्रतं चरेत् । एवमादीनि महपातकसमपात-
कानि परिगणितानि केषां तत्र प्रतिवचनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं
सन्वेयमिति एषां तु वार्षिकव्रतम् । उपपातकानि ।

मनुः—

गोवधोऽयान्यसंयान्यं पारदार्यान्विक्रयः ।

गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्यायान्योः सुतस्य च ॥

परिवित्तिश्चानुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरिव च याजनम् ॥

कन्याया दूषणञ्चैव वार्द्ध्यं च व्रतच्युतिः ।

तडाकारामदाराणां अपत्यस्य च विक्रयः ॥

ब्राह्मता चाऽनाश्रमिता भृताध्यापनमेव च ।

भृतकाध्ययनं तद्वद् आरण्यानाञ्च विक्रयः ॥

हिंस्रोपजीवी स्त्रीजीवी मूलकर्माभिचारकः ।

इन्धनार्थमशुष्काणां दुमाणामवपातनम् ॥

आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दिताध्ययनं तथा ।

अनाहिताग्नितास्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया ॥

असच्छास्त्राभिगमनं कोटिल्यं व्यसनक्रिया ।

धान्यरुप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥

स्त्रीशूद्रचतुर्विधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ।

“लवणक्रियौषधिजीवनहिंस्रयन्त्रविधानशूद्रप्रेष्यहीनसख्यहीनयोनि-
निषेवनं अनायमे चैव वासः परान्नपरिपुष्टता सर्व्वाकरेष्वधि-
कारः असत्यतिग्रहादीनि” इति विष्णुवचनात् अनृतवचन-
समुत्कर्षराजगामिपैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्वन्धोऽभक्ष्याणाञ्च भक्षण-
मित्यादीनि सङ्कलीकृतौ तु कृतघ्नकूटव्यवहारब्राह्मणव्रतिघ्नमित्या-
भिशंसि पित्रादिपरित्यागीति वराहपुराणे दर्शितम् । भ्रूणहृ-
पंक्तिभेदक इति पंक्तिभेदाचरणस्य यद् दोषाधिक्यं प्रतिपादितम्,
तद् विद्वद्ब्राह्मणपंक्तिभेदाचरणविषयम् । अन्यपंक्तिभेददोषस्य
प्रकीर्णकत्वात् ।

स्मृत्यन्तरे—

विधवादेवदासीवेश्यावर्द्धकीदासीगमनमित्यादीनि उपपात-
कानि ।

मनुः—

खरोष्ट्रमृगमार्जारमीनविक्रयिकस्तथा ।

सङ्कलीकरणं ज्ञेयं मौनाहिमहिषस्य च ॥

मलिनीकरणानि—

मनुः—

कमिकीटवधोमेध्यमद्यानुगतभोजनम् ।

फलेक्षुकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलापहम् ॥

गो-वधादि अपात्रीकरणम् ।

मनुः—

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं त्रेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

जातिभ्रंशकराणि ।

मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।

जैह्वां पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

पशुगमनं पशुयोनिनिषेवणम् ।

इति मूलवचनानि ।

अथाघमर्पणविधिमाह ।

देवलः —

आत्मदेहविशुद्ध्यर्थं कर्त्तव्यमघमर्पणम् ।

प्रायश्चित्ते च कृत्वादौ तुलादानादिषु द्विजैः ॥

व्रतेषूद्यापनविधौ कर्त्तव्यमघमर्पणम् ।

पञ्चगङ्गासु राजेन्द्र न कुर्व्यादघमर्पणम् ॥

समुद्रगासु सर्वत्र न कुर्व्यादघमर्पणम् ।

वापीकूपतटाकेषु कर्त्तव्यमघमर्पणम् ॥

पराशरः—

कृत्यादौ तु तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।
 चाण्डालादिषु संस्पर्शे स्वदारेषु दिवागमे ॥
 दुरन्ते दुष्प्रतिग्रहे दुष्टसंसर्गसङ्गमे ।
 अपेयपाने सर्वत्र अधमर्षणमीरितम् ॥
 स्तेये स्वल्पेऽप्यनुप्राप्ते तुलाचार्यादिसंग्रहे ।
 दुर्जनैः सह सम्भाषे अधमर्षणमीरितम् ॥
 सन्ध्यादिनित्यकर्मणि परित्यज्य यदा वसेत् ।
 शाक्तेयादिषु मन्त्रेषु जपे चैवाधमर्षणम् ॥
 अकार्यकर्मकर्त्ता च महापुरुषभोजने^१ ।
 सर्वपापविशुद्ध्यर्थमधमर्षणमीरितम् ॥
 एकोद्दिष्टेषु शत्रुषु सपिण्डीकरणादिषु ।
 यो भोक्ता स हिजः कुर्याद् अधमर्षणमादरात् ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यदाचरति पुत्रश्चेद् अन्यथाप्यधमर्षणः ॥
 सूतकद्वितये भोक्ता भोक्ता वै चैलकर्मणि ।
 यज्ञकर्मणि भोक्ता चेद् अधमर्षणमीरितम् ॥
 यानि यानीह निन्द्यानि कर्माणि सुवह्नि च ।
 तानि तान्याचरेद्^२ विप्रस्तस्य स्यादधमर्षणम् ॥

(१) महापुरुषादि भोजने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तान्याचरन् सदा विप्र इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अधमर्षणप्रकारमाह—

मार्कण्डेयः—

मनसा पापनिचयं पूर्वजोऽहितमाचरन् ।
 तटाकं दीर्घिकां वाऽपि गत्वा शुचिरतन्द्रितः ॥
 पुरीषमूत्रे सन्त्यज्य शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।
 द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा नारायणमनुस्मरन् ॥
 मलापकर्षणं कृत्वा नित्यकर्म समाप्य च ।
 प्रायश्चित्ती तथाऽन्यो वा सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
 नाभिदघ्नजलं गत्वा सूर्यस्याऽभिमुखः शुचिः ।
 पवित्रोदर्भपाणिर्वा मार्जयेन्मन्त्रमुच्चरन् ॥
 मन्त्रान्ते मार्जयेद्भूर्भुवोर्देहविशुद्धये ।

पवमानः सुवर्चसः हिरण्यशृङ्गमिति च अनुवाकः । सर्वेषु वा
 एषु पापेष्वेकोनुवाकः प्रजापते रक्षस्व यदिति । देवस्यत्वेति
 मार्जनं समानम् । ततोदेवर्षिपितृस्तृप्तयित्वा द्विराचम्य धौतवस्त्रं
 परिधाय मौनं भजन् स्नानवस्त्रं निष्पीड्य वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य
 द्विराचम्य शुचिर्भवेदिति ।

मनुः—

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य कूले निष्पीडनं तथा ।

वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

इत्यधमर्षणं कृत्वा प्रायश्चित्तार्थमागतां परिषदं दृष्ट्वा नारायणं
 मनसि संस्मरन् कृतपापं मनसि निधाय पुण्ड्रादिकं धृत्वा पत्नीपुत्र

परिवेष्टितः तदनुमतः परिषदं गच्छेत् प्रायश्चित्तीति । इतरस्तु
नित्यकस्मादिकं कृत्वा दोषवृद्धिं नाचरेत् ।

इति हेमाद्रौ अघमर्षणस्नानविधिः ।

अथैवं निर्णीतस्याचरणक्रमः कथ्यते ।

प्रायश्चित्ताचरणयोग्यनिर्णीतात् दिनात् पूर्व्वद्युरूपवासः
प्रातर्मलापकर्षणस्नानं नित्यकस्मानुष्ठानं ततः परिषदुपवेशनं
प्रायश्चित्तं कर्त्तुंकामस्य' परिषत्त्रिधौ सृत्तिकासनानं परिषदभ्यर्चनं
च । परिषत्त्रिणीतप्रायश्चित्तं कर्त्तुंकामः मदीयपापजातं निवेदयिष्ये
इति सङ्कल्प्य पापनिवेदनं ततः प्रायश्चित्तनिर्णयः । ततो विधा-
यकवरणं, दक्षिणादानं, विधायकान् प्रति परिषदाक्यं, अनुवादक-
वरणं, ततो यजमानं प्रति अनुवादकवाक्यं, ततो वपन सङ्कल्पः,
वपनं, स्नानं, दन्तधावनं, ततः परं दशविधस्नानसङ्कल्पः दशविध-
स्नानाचरणं ततो महासङ्कल्पः । परिषत्त्रिणीतसाङ्कोपाङ्गसर्व्व-
प्रायश्चित्तमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः । नान्दीयाहं वैष्णव्याहं
प्राच्याङ्गोदानं शालाहोमः पञ्चगव्यहोमः पञ्चगव्यप्राशनं व्रत-
ग्रहणम् । तदपर्य्युः पुनः शालाहोमः उदीच्याङ्गोदानं यथाशक्ति
दशदानानि आज्यावेक्षणं भूमिदानं ब्राह्मणभोजनं आशीर्वाद्-

ग्रहणं सर्वेश्वरार्पणम् । दिनत्रयसाध्ये प्रायश्चित्तेऽयं क्रमः ।
 आतुराद्यशक्तविषये एकदिनसाध्ये तु सङ्कल्पादि भूमिदानान्तं
 प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वयमुपोष्य परेद्युः ब्राह्मणभोजनम् । स्वयं च
 प्रातः पारणं कुर्यात् ।

अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्वैद्युः प्रातःसन्ध्यामुपास्य देवालये नदीतीरे स्वगृहे
 वा सभामुपवेश्य सचेलमलापकर्षणं स्नात्वा अर्हवासाः सभां
 गत्वा परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं कर्त्तुकामो मदीयपापजातं
 निवेदयितुं शरीरशुद्ध्यर्थं मृत्तिकास्नागमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
 कल्पोक्तविधानेन मृत्तिकास्नानं कृत्वा द्विराचम्य पूर्वोक्तलक्षणोपित-
 परिषत्तन्निधिं गत्वा गन्धकुसुमाक्षतादिभिः परिषदमभ्यर्च्य
 प्रायश्चित्तद्रव्यदशांशदक्षिणां कुसुमाक्षताञ्च गृहीत्वा समस्त
 सम्पदादिमन्त्रैस्त्रिवारं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणां पुरतोनिधाय
 प्रणम्योत्थाय च प्राञ्जलिर्विज्ञापयेत् ।

नमः सकलकल्याण'दायिने ब्रह्मरूपिणि ।

सदसे सर्वपूज्याय दुष्कृतारण्यवद्भ्ये ॥

'शेषे हे परिषत् काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशौ च जातेन देवदत्त-
नामधेयेन मया समर्पितामिमां परिषद्क्षिणां स्वीकृत्य मदीयां
विज्ञापनां अध्वार्य्य मामनुगृहाण इति पुनः प्रणमेत्, ततः
उत्थाय काश्यपगोत्रः नक्षत्रे राशौ जातः देवदत्तनामधेयोऽहं
परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं कर्तुंकामो मदीयपापजातं परिषत्
सन्निधौ निवेदयिष्य इति सङ्कल्प्य एवं निवेदयेत्— गोत्रादियुक्तेन
मया जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले बाल्यकौमार-
(वयो)वार्द्धकेषु जायत्स्वप्नसुषुप्तावस्थासु मनोवाक्कायकर्म्मभिः
कामक्रोधलोभमोहमात्सर्यैस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपा-
दपायूपस्थैः कृतानां प्रकाशकृतमहापातकचतुष्टयतद्व्यतिरिक्त
तत्संसर्गादिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेय-
गुरुतल्पगाय्यानां महापातकानां तत्संसर्गित्वानुग्राहकत्वप्रयो-
जकत्वमित्रभावोपदेष्टृत्वमन्त्रित्वप्रोक्ताहकत्वादि महापातक-प्रति-
दिष्टादिपातकानां गुर्वधिकेपवेदनिन्दासुहृदधाधीतनाशनादि-
ब्रह्महत्यासम-पातकानां अश्वरत्नमनुयहरणनिक्षेपहरण-देव-
ब्रह्मस्वभूधेनुहरणादिसुवर्णस्तेयसमरूपपातकानां पितृष्वसृमातृ-
ष्वसृमातुलभार्याज्येष्ठभ्रातृपत्नी-हीनवर्णमातृसपत्नी-सखिभार्या-
कुमार्ययोन्यन्धजासगोत्रासूतस्त्रीसामान्यवृषतिपत्नीरमणादिगुरु-
तल्पसमपातकानां गोवधव्रात्यत्वसामान्यस्तेयापात्रीकरणाना-
हिताग्नित्वापण्यविक्रयपरपाकातिवृष्णादिपातकानां सोमयागस्थ

क्षत्रियवैश्यवधाविज्ञातगर्भरजस्वलात्रिगोचदीक्षितस्त्रीगुर्विणीवधा-
दिमहापातकसमपातकानां उत्कर्षानृतभाषणकलञ्जादिनिषिद्ध-
भक्षणरजस्वलादिमुखास्वादकूटसाध्यसुहृदन्धनादिपरिवेदनभृतका-
ध्यापनपारदार्यपारिवित्त्य वार्हुष्य लवणविक्रय स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रिय-
वधनिन्दितार्थोपजीवन नास्तिक्यव्रतलोपकरणसुतविक्रयधान्यपुष्प-
पशुस्तेयायान्ययाजनपितृमातृसुतादित्यागतटाकारामविक्रयकन्या-
विक्रयकन्यादूषणपरिविन्दनकन्यादानकौटिल्यव्रतलोपात्मार्थक्रिया-
रश्ममद्यपस्त्रीनिषेवणोपाध्यायाग्निपरित्यागीन्धनार्थद्रुमच्छेदनस्त्री-
हिंसनयन्त्रविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रद्रव्यहीनसख्यहीनयोनिनिषे-
वणानाश्रमवासपरान्नपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राभिगमनाकराधिकारिता
भार्याविक्रयाद्युपपातकानां अजाविखरोद्रसृग्भमीनाहिमहिषा-
श्ववधादिसङ्कलीकरणानां कृमिकीटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजन-
फलेक्षुकुसुमस्तेयादिमलिनीकरणानां निन्दितधनधान्यकरीष-
जीवनासत्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणानां मद्यगन्धघ्राणब्राह्मण-
पीडनसामान्यस्त्रीमैथुनादिजातिभ्रंशकराणां विहितकर्मत्याग-
निषिद्धाचरणेन्द्रियनिरग्रपरमर्भोद्घाटनसूचकत्वशौचस्नानसन्ध्याव-
न्दनत्रपहोमपञ्चमहायज्ञरहितभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभो-
जनसस्यच्छेदनतरुगुल्ललतादिच्छेदनक्लैव्यस्त्रीवश्यश्वपतितक्लीवब्राह्म-
परिविन्दपरिवित्तशूद्रसेवकवार्हुषिकनिजकर्मविहीनान्नभोजनयत्य-
न्नभोजनयतितप्रेरितान्नयतिपक्वान्नयतिपात्रस्थान्नयतिस्पृष्टयतिदा-
पितान्नभोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रदृष्टशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचितान्न-
भोजनग्रहणकालभोजनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्वकालरात्रिभो-

जनैकादृशहोरावभोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नभोजन—
 प्रेतपिशाचोद्देशभोजनवटाश्वत्यादिनिषिद्धपात्रभोजनबलिदत्तान्न—
 भोजनजननीराजितान्नभोजनग्रामयाजकवृषलीपतिमाहिषिकशि-
 वदिजगात्तकापायपाशपतचिह्निताङ्गचिकित्सकासौचिकज्यौति—
 पिकान्नभोजनभिन्नकांस्थपात्रभोजनताम्रालावुदारुपात्रमृत्पात्रभो-
 जनरजस्वलान्नचाण्डालादिवाक्यश्रवणभोजनदग्धपर्युषितपूतिगन्ध-
 भुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदीक्षितान्नशूद्रपुरोहितान्नपर्यायान्नभो-
 जनशूद्रपात्रस्थान्नभोजनमहापुरुषार्चितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्न—
 भोजनग्रामान्त्यजदत्तशेषान्नभोजनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तशेषा-
 न्नभोजनबौद्धसखब्राह्मणान्नभोजनकारागृहवासभोजनखरोट्टाजा—
 विक्रमहिजीर्णीरादिपानविवर्त्तविगतगर्भनिर्द्देशगोपयः पानस्तन्य-
 पानपिण्याकक्कषरसंयावपायसापूपमांसपुरोडाशादिद्वयाभक्षणवा-
 महस्तैकहस्तवर्षधारारूपजलपानरेतोविण्मूत्रकीटास्थिमिश्रितज-
 लपानतन्मिश्रितान्नभोजनवार्त्ताककालिङ्गगृहजनरक्तमूलकवर्त्तुला-
 लावुश्चेतवृन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिष्क्रान्त्यादिभक्ष-
 णोपपातकिपक्वतण्डुलान्नभोजनयोनिप्रेक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वा-
 पनदिवासङ्गमदासीवेश्याकुलटावितन्तुपरावरुद्धप्रसवोन्मुखस्त्रीगम-
 नसाधारणीभूतस्त्रीपरस्त्रीगमनतिथ्यग्योनिगमनमुखमैथुनवल्मीक-
 राजमार्गच्छायावृक्षदेवालयगृहाङ्गनगोष्ठवृन्दावनजलाशयादिस्थल-
 रेतोविण्मूत्रकरणजलमध्यष्ठीवनदूषणपितृमाताचार्यादिशुश्रूषारा-
 हित्यदर्शमहालयसंक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालभ्ययोगत्यागग्राहविष्म-
 रणग्रहणादिपुण्यकालस्नानदानराहित्यसन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनौपा-

सनादिराहित्यसम्याकालसंलापताम्बूनचर्व्वणभोजनमैथुननिद्रादि-
पारवश्यपुण्यकालोत्थोदकस्नाननग्नस्नानपैटकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग-
स्नानसन्निहिततीर्थोल्लङ्घनतीर्थस्नानकच्छराहित्यकौपीनधारणकच्छ-
पुच्छकतिर्थक्कटिसूत्रकच्छादिधारणस्वग्रामदेवोत्सवादर्शनतदुत्स-
वजनपदग्रामकुलाचारोल्लङ्घनगुर्व्याचार्य्यविप्रश्चोत्रयाहिताग्निनृप-
कार्य्योल्लङ्घनविप्रत्वङ्कारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणासहायार-
ण्यमार्गगमनब्राह्मणदण्डनशोणितस्त्रावणमलिनमेध्याविलकषाय-
नीलादिवस्त्रधारणहरिहरगुर्व्याचार्य्यनिन्दाश्रवणब्राह्मणदूषणचोभ-
करणसंहतिपरित्यागक्षत्रियादिवृत्तिद्रव्यान्नगोविप्ररोधनस्वयंपृष्ठह-
लकर्षणक्षपिजीवनक्रौञ्चजीवनपीतावशिष्टोदकपानचाण्डालकारि-
त-क्षपिधान्यशालादुग्धपुष्पफलभोगचाण्डालकारितवापीकूपतटा-
कोदकपानान्यकारितप्रपाजलपानकरमथिततक्रपानदीपोच्छिष्टा-
भ्यङ्गावशिष्टतैलपानसाभिलाषपरदारनिरीक्षणविवस्त्रस्त्रीनिरीक्षण-
मिथुनीभूतस्त्रीनिरीक्षणगुर्व्याचार्य्यनृपादिमैथुनादिदर्शनशब्दश्रवण-
मैथुनविघ्नाचरणहीनवर्णाभिवादनराजासनाक्रमणराजत्वङ्कारहुङ्का-
ररन्ध्रान्वेषणमर्म्मोदघाटनासाधूपदेशान्यायाश्रवर्त्तकरणचार्व्वाकपा-
षण्डादिपूजितदेवताभिवादनपरोपतापकरणपरोपकारनाशनदण-
गुल्मलतादिनाशनगोमांसगन्धघ्राणचाण्डालस्पर्शनदर्शनभाषणपाक-
भेदपंक्तिभेदकरणतुरुष्कादिस्नेच्छमध्यनिवासस्नेच्छद्रव्योपभोगयाच-
मानदीनान्धकपणाक्षिपणमुष्टिमात्रतिलसहितैरकादिनानाप्रकार-
दुष्पुतिग्रहनियमरहितवेदपुराणशास्त्राध्ययनाध्यापनव्यवहारपक्षपा-
तसाधारणब्राह्मणसौमाकुल्यातटाककूपारामाश्रपहरणपशुपक्षिवन्ध-

नशीतवातातपवर्षचौराद्यापदगतदुःखानिवारणानर्हासनशयनप्रदानविषमभाषणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याविहितकालविहिताचरणमितस्वामिसुहृदाचार्य्येष्टभार्य्यादेवतावञ्चनपरमात्मस्मरणराहित्यादीनां प्रकीर्णकानां अज्ञानतः सकलकृतानां ज्ञानतोऽभ्यस्तानां ज्ञानतः सकलकृतानां अत्यन्तचिरकालनिरन्तराभ्यस्तानां प्रकाशकृतमहापातकव्यतिरिक्तानां रहस्यकृतमहापातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां नवविधानां बहुविधानां च सर्वेषां पापानां अपनोदकं प्रायश्चित्तं प्रतिनिमित्तं कर्तुं अक्षमस्य काश्यपगोत्रस्य नक्षत्रे राशी जातस्य देवदत्तनामधेयस्य मम सकलपापापनोदकमेकविधं सर्वप्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रपर्यालोचनया निश्चित्यादिष्वकाश्यपगोत्रजं नक्षत्रजं राशिजं देवदत्तनामधेयं मां सर्वस्मादेनसः समुद्धर इति त्रिवारं प्रणमेत् ।

ततः परिषदपि यजमानविज्ञापनामाकर्ण्य तत्समर्पितां परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्यधर्मशास्त्राणि पर्यालोच्य एकविधं सर्वप्रायश्चित्तं निश्चित्य अस्मिन् सर्वप्रायश्चित्ते परिषदनुज्ञया भवद्विविधायकैर्भवितव्यमिति दक्षिणादानपूर्वकं यजमानेन विधायकान् वरयित्वा विधायकान् प्रति एवं वदेत् ।

परिषदाक्यप्रकारः—

भो भो विधायकाः अमुकगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन देवदत्तनामधेयेन अस्मत्सन्निधौ विज्ञापितानां नवविधानां पापानां धर्मशास्त्रपर्यालोचनया षड्विंशप्रजापत्यकुच्छात्मकं सर्वपापप्रायश्चित्तमपनोदकं भवति । एतदेवपापानां मत्याकरणे द्विगुणं

अत्यन्ताभ्यासे त्रिगुणं निरन्तराभ्यासे षड्गुणं तदेव षड्गुणितषड्भुजं
अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं सर्वप्रायश्चित्त-
मस्मन्निर्णीतं सर्वपापानोदकं भवतीति भवन्तोविधायका अनु-
वादकमुखेन यजमानायोपदिशन्तु ।

ततो विधायका यजमानसमर्पितां दक्षिणां स्वीकृत्य विविध
प्रायश्चित्तपापानुवादकुशलमेकं विपश्चितं अनुवादकं दक्षिणादान-
पूर्वकं अस्मिन् प्रायश्चित्ते भवताऽनुवादकेन भवितव्यमिति यज-
मानेन वरयित्वाऽनुवादकमेवं ब्रूयुः—

विधायकवाक्यम्,—

अहो विद्वन् विदुषामग्रेसर प्रायश्चित्तापनोदास्य बहुविधस्य
पापस्याप्यनुवादकुशल हे अनुवादक काश्यपगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन
देवदत्तनामधेयेन यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाश-
कृतमहापातकानां व्यतिरिक्तानां च तत्संसर्गाद्यतिपातकानां
रहस्यकृतमहापातकादिप्रकीर्णकान्तानां नवविधानामज्ञानतः
कृतानां ज्ञानतः सकृत्कृतानां अत्यन्तनिरन्तरचिरकालाभ्यासवशात्
षड्गुणितं षड्भुजं प्रायश्चित्तमशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-
कृच्छ्रात्मकसर्वप्रायश्चित्तं सर्वेषां पापानां अपनोदकं भवतीति
अशेषविद्वत्सभया निर्णीतं अस्यां निर्णीतं सर्वप्रायश्चित्तमनुवाद-
मुखेन यजमानाय उपदिशन्तु इति परिषद् अस्मान् आज्ञापयते ।
वयमपि काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन

यजमानेन परिषत्त्रिधौ विज्ञापितानां प्रकाशकृतमहापातक-
 व्यतिरिक्तानां तत्संमर्गातिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यादिपात-
 कानां तद्रूपोपदिष्टव्रतातिदिष्टातिपातकानां सङ्कलीकरणानां
 मलिनीकरणानां प्रकीर्णकादिनवविधानां अज्ञानतः सकृत्कृतानां
 एकगुणं ज्ञानतः सकृत्कृतानां द्विगुणं ज्ञानतोऽभ्यस्तानां
 त्रिगुणितं अत्यन्ताभ्यस्तानां चतुर्गुणं निरन्तराभ्यस्तानां पञ्चगुणं
 चिरकालाभ्यस्तानां षड्गुणं अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजा-
 पत्यकृच्छ्रात्मकं षड्गुणितं षड्ब्रह्म सर्वप्रायश्चित्तं सर्वेषां पातकानां
 अपनोदकं भवतीति विज्ञाय काश्यपगोत्राय नक्षत्रे राशौ जाताय
 देवदत्तनामधेयाय अस्मै यजमानाय भवन्मुखेन विज्ञापयामः ।
 तदेतदस्मद्विहितं सर्वप्रायश्चित्तं पापानुवादपुरःसरमुपदिश
 अस्मै यजमानाय इति त्वां नियोजयामः त्वमपि उच्चैर्ब्रह्मवाहुः
 सुविस्मृतं गीर्वाणभाषया यजमानाय त्रिवारं अनुवद । अनु-
 वादकोऽपि यजमानसमर्पितदक्षिणां स्वीकृत्य हिराचम्य प्राणा-
 नायम्य उत्थाय यजमानाभिमुखं स्पष्टमूर्ध्निवाहुर्देवभाषया परि-
 षन्निर्णीतविधायकविहितं सर्वप्रायश्चित्तोपदेशपूर्वकमुच्चैस्त्रिवार-
 मनुवदेत् । ब्राह्मणानां ब्राह्मणस्त्रीणां प्रायश्चित्ते तु यजमानस्य
 पुरस्तात् कञ्चन ब्राह्मणं स्थापयित्वा तं प्रत्यनुवदेत् ।

अथानुवादकवचनवचनाप्रकारः ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेय
 अशेषा विदुषी परिषत् त्वया विज्ञापितानां प्रकाशोक्तमहा-
 पातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गाद्यतिपातकानां रहस्योक्तमहा-
 पातकानां अतिपातकानां उपपातकानां सङ्गलीकरणानां
 मलिनीकरणानां अपाचीकरणानां जातिभ्रंशकरणानां प्रकीर्ण-
 कानां बहूनां नवविधानां अपनोदकानि प्रायश्चित्तानि प्रति-
 निमित्तं कर्तुं अक्षमस्य तव सर्वपापापनोदकमेकविधं प्राय-
 श्चित्तं षड्गुणितषड्द्विप्राजापतकच्छात्मकं धर्मशास्त्रपर्यालोच-
 नया निश्चित्य यजमानाय पापानुवादपुरःसरं द्विवारं उपदिश
 इति विधायकमुखेन मामादिष्टवती अहमपि तदेतत् परि-
 षन्निर्णीतविधायकविहितं सर्वप्रायश्चित्तं तवोपदिशामि सावधानः
 समाकर्ण्य ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशौ जात देवदत्तनामधेय
 तव जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले बाल्यकौमार-
 यौवनवार्द्धकेषु जायत्स्विप्रसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्कायकर्म्मभिः
 काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यैस्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्
 पाणिपादपायूपस्थैः ज्ञानतोऽज्ञानतश्च सम्भावितानां प्रकाशोक्त-
 महापातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गतद्रुपातिदिष्टरूपातिपातकानां
 रहस्योक्तब्रह्महत्यादिमहापातकानां महापातकरूपातिदेशिक-
 महाव्रतातिदेशिकातिपातकसमरूपपातकानां उपपातकानां

मलिनौकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकराणां प्रकीर्ण-
कानामज्ञानतः सकलकृतानां अज्ञानतः ज्ञानतयाभ्यस्ताना-
मत्यन्ताभ्यस्तानां निरन्तराभ्यस्तानां चिरकालाभ्यस्तानां बहूनां
बहुविधानां सर्वेषां पापानां साशीतिसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-
कच्छात्मकपङ्गुणितपङ्कदरूपं प्रायश्चित्तमपनोदकं भवति तदे-
तदशेषपरिषन्निर्णीतं साङ्गोपाङ्गं त्वयाऽनुष्ठेयम् । त्वं साक्षात्
चर्यायां असमर्थयेत् विहिततत्संख्याकधेनुदानं तन्मृत्युदानायुत-
गायत्रीजप प्राणायामगतद्वय तिलहोमसहस्रसंहितामात्रवेदपारा-
यणद्वादशब्राह्मणभोजनविधिवदनुष्ठितसमुद्रगनदीस्नानादिप्राजाप-
त्यकच्छप्रत्याम्नायरूपेणाचर शुद्धः पूतो भविष्यसि ।

काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन त्वया
परिषन्निर्णीतं साङ्गोपाङ्गं सर्वप्रायश्चित्ते शक्यप्रत्याम्नायरूपेण
सम्यगनुष्ठितं सति त्वया परिषत्सन्निधौ विज्ञापितेभ्यः
प्रारब्धत्वकृतपातकव्यतिरिक्तेभ्यः तत्संसर्गतद्रूपातिदिष्टव्रतादिष्टा-
दिपातकेभ्यः तत्समरूपपातकेभ्यः रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापान
सुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनास्थ महापातकेभ्यः तत्संसर्गित्वानुग्राहक-
त्वप्रयोजकत्वमित्रिभावोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वप्रोत्साहकत्वादि महा-
पातकरूपातिदेशकातिपातकेभ्यः सोमयागस्थचतुर्विधवैश्यवधा-
विज्ञातगर्त-ऋतुमत्यति-गोत्रादिदीक्षितस्त्रीवधादि महापातक-
व्रतातिदेशिकपातकेभ्यः गुर्वधिपवेदनिन्दासुहृद्वाधाधीतनाश-
नादि ब्रह्महत्यासमपातकेभ्यः उत्कर्षानृतभाषणाऽभक्ष्यभक्षण दुष्य-
वतीमुखास्त्रादादि सुरापानसमपातकेभ्योऽश्वरत्न स्त्रीधेनुनिक्षेप-

ब्राह्मणभूमिहिरण्यादिसुवर्णस्तेयसमपातकेभ्यः सखिभार्याकुमारी
 ज्ञातिस्त्रान्यजस्त्रीसुधापितृव्यपत्नीमातुलपत्नीनृपपत्नीपितृव्यसृमात्-
 प्यसृमात्सपत्नीभगिनीश्रोत्रियत्विगुपाध्यायाचार्यमितृपत्नीदुहितृ-
 रजस्वलाशरणागताप्रव्रजितानिचितस्त्रीगमनादिगुरुतत्पसमपात-
 केभ्यः गो-वधव्रात्यत्वसामान्यद्रव्यस्तेयऋणानपाकरणानाहिताग्नि-
 त्वापण्यविक्रयपरिदेवनभृतकाध्ययनभृतकाध्यापनपारदार्यपारि-
 वित्त्यवार्हुष्यलवणविक्रयस्त्रीशूद्रविट् क्षत्रियवधनिन्दितार्थोपजीवन-
 नास्तिक्यव्रतत्यागसुतविक्रयधान्यकुप्यपशुस्तेयायान्ययाजन पितृ-
 मात्सुतत्यागतटारामादिविक्रयकन्यादूषणपरिविन्दककन्याप्रदान-
 कौटिल्यव्रतलोपनान्यार्थक्रियारश्ममद्यपस्त्रीनिषेवणस्त्राध्यायाग्नि-
 परित्यागवान्धवत्यागिन्धनार्थद्रुमच्छेदनस्त्रीहिंसौषधजीवनहिंसाय-
 न्त्रविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रप्रेथत्वहीनसख्यहीनयोनिनिषेवणाना-
 यमवासपराव्रपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राधिगमनाकराधिकारित्वभार्या-
 विक्रयाद्युपपातकेभ्यः खरोद्वृष्टगैभाजाविकाश्वमीनाहिमहिषवधा-
 दिसङ्कलीकरणेभ्यः कृमिकौटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजनफलेक्षु-
 कसुमस्तेयादिमलिनीकरणेभ्यः निन्दितधनादानवाणिज्यकुसीद-
 जीवनासयभाषणशूद्रसेवादपात्रीकरणेभ्यः ब्राह्मणपीडाकरणम-
 द्याघ्राणजैह्मपुंमैथुनादिजातिभ्रंशकरेभ्यः विहितकर्मत्यागनिषि-
 ष्टाचरणेन्द्रियानिग्रहपरमस्मभेदनसूचकत्वशीचसन्ध्यावन्दनजपहोम-
 पञ्चमहायज्ञराहित्यकालाभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभोजनस-
 ष्यच्छेदनतरुगुल्मलताच्छेदन क्लैव्य स्त्रीवश्यत्व पतितक्लीवव्रात्य-
 परिविन्दकपरिवित्तिशूद्रसेवकवार्हुषिकनिजकर्महीनान्नभोजनय-

त्वन्नयतिप्रेरितान्नयतिपात्रस्थान्नयतिपक्वान्नयतिस्पृष्टान्नयतिदापितान्न
 भोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रवीलितशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचितान्नभो-
 जनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्यंकालरात्रिभोजनैकादश्यहोरात्र--
 भोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नभोजनप्रेतपिशाचोद्देशभोजन-
 वटाश्वत्यादिनिषिद्धपत्रभोजनवलिदत्तान्नभोजननीराजितान्नभोज-
 नग्रामयाजकगणकषणलीपतिमाहिषिकशिवद्विजशाक्तपाषण्डपाशु-
 पतचिह्निताङ्गचिकित्सकसौचिकज्यौतिषिकान्नभोजनभिन्नकांस्थ-
 पात्रभोजनताम्रालावुदारुपात्रभोजनरजस्वलाचाण्डालादिवाक्यश्र-
 वणदग्धान्नभोजनपर्युषितपूतिगन्धभुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदी-
 क्षितान्नशूद्रपुरोहितान्नपर्यायान्नभोजनशूद्रपात्रस्थान्नभोजनमहा-
 पुरुषार्चितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्नभोजनग्रामान्वयजदत्तशेषान्नभो-
 जनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तान्नशेषभोजनवोहमखन्नाद्यणान्नभोज-
 नकारागृहवासभोजनखरोद्वाजाविकमहिषीक्षीरादिपानविवक्ष-
 विगतगर्भनिर्दृशगोपयःपानस्तन्यपानपिण्याककृतरससंयावपायसा-
 पूषमांसपुरोडाशादिद्वयाभक्षणवामहस्तैकहस्तवर्षधारापरदत्तधा-
 रारूपजलपानरेतोविष्मूत्रकीटास्थिमिश्रितजलपानतादृङ्मिश्रि--
 तान्नभोजनवार्त्तिककतककालिङ्गगृञ्जनरक्तमूलकवर्तुलालावुश्चेत-
 हन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिष्माल्यभक्षणोपपातकि-
 पकृतण्डुलान्नभोजनयोनिवीक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वापदिवासङ्गम-
 दाभोविश्याकुलटावितन्तुपरावरुडप्रमवोन्मुखस्त्रीगमनसाधारणीभू-
 तपरस्त्रीगमनतिथ्यग्योनिगमनमुखमैथुनरथ्याराजमार्गच्छायावृ-
 क्षदेवालयगृहाङ्गणगोष्ठवृन्दावनजलाशयादिरेतोविष्मूत्रकरणजल-

मध्यनिष्ठोवनदूषणपितृमात्राचार्यादिशत्रूपासनादिराहित्य दर्शमहालय-
संक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालभ्ययोगयाज्ञविस्मरण ग्रहणादिपुण्यकाल-
स्नानदानराहित्य सन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनीपासनादिराहित्य सन्ध्या-
कालसंलापताम्बूलचर्वणभोजनमैथुननिद्रादिपारवश्य पुण्यकालो-
ष्णोदकस्नान नग्नस्नान पैलकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग स्नानसन्निहित-
तीर्थोत्सङ्गन तीर्थस्नानकच्छराहित्य कौपीनधारण द्विकच्छत्व पुच्छ-
कच्छतिर्यक्कटिस्तवकच्छादिधारण स्वग्रामदेवोत्सवादर्शनतदुत्स-
ववर्जनपरग्रामकुलाचारोत्सङ्गन गुर्व्याचार्यविप्रयोत्रियाहिताग्नि-
नृपच्छायोत्सङ्गन विप्रत्वङ्कारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणा-
सहायारण्यमार्गगमन ब्राह्मणेतरदण्डनभर्त्सनताडणशोणितस्त्रावण
मलिनामेध्याविलकषायविदग्धादिवस्त्रधारण हरिहरगुर्व्याचार्यादि-
निन्दाश्रवण ब्राह्मणदूषणलोभकरण स्ववृत्तिपरित्याग क्षत्रियादि-
वृत्तिद्वयार्जनगोतिरोधान स्वयंभृतहलकर्षण क्षपिजीवन क्रौञ्च-
जीवन पीतावशिष्टोदकपान चाण्डालकारितक्षपिधान्यशालादुग्ध-
पुण्यफलोपभोग चाण्डालकारितवापीकूपतटाकोदकपानान्यकारित-
प्रपाजलपान करमथिततक्रपान दीपोच्छिष्टाभ्यङ्गावशिष्टरात्रितैल-
जलपान साभिलाषपरदारनिरीक्षण नग्नस्त्रीनिरीक्षण मिथुनीभूत-
स्त्रीनिरीक्षण गुर्व्याचार्यनृपादिमैथुनदर्शनशब्दश्रवण मैथुनविघ्नाच-
रण हीनवर्णाभिवादन राजासनाक्रमण राजत्वङ्कारहुङ्काररन्ध्रान्वेषण
दूषण मर्माद्वाटनासाधूपदेशान्यायप्रवर्त्तनकरणचार्याकपाषण्डादि-
पूजितदेवताभिवादन परोपतापकरण परोपकारनाशन तृणगुल्ल-
लतादिनाशन गोमांसगन्ध्राघ्राण चाण्डालस्पर्शनदर्शनसम्भाषण

पाकभेदपंक्तिभेदकरण तुरुष्कादिस्नेच्छालयनिवास स्नेच्छद्रव्योप-
 भोग याचमानदीनाम्भक्तपणोपेक्षण मुष्टिमात्रतिलसहितैरकादि-
 नानाप्रकारदुष्प्रतिग्रह नियमरहितवेदशास्त्राध्ययनाध्यापन व्यव-
 हारपक्षपात साधारणब्राह्मणसीमाकृत्यातटाककूपारामाद्यपहरण
 पशुपक्षिवन्धन शीतवातातपवर्षचोरव्याध्याद्यापहतगवादिदुःखानि
 वारणानर्हासनशयनप्रदान विषमभाषण वाक्पारुष्याकालविहिता-
 चरणमित्त्रस्त्रामिसुहृदाचार्य्येष्टभार्यादेवतावन्दन परमात्मस्मरण-
 राहिल्यादिप्रकीर्णकेभ्यः अज्ञानतः सक्तत्कृतेभ्यः ज्ञानतः सक्त-
 कृतेभ्यः ज्ञानतोऽज्ञानतद्याभ्यस्तेभ्यः निरन्तराभ्यस्तेभ्यः चिरकाला-
 भ्यस्तेभ्यः नवविधेभ्यः बहुभ्यः पापेभ्यः काश्यपगोत्र नक्षत्रे
 राशौ जात देवदत्तनामधेयस्त्वं सुक्तः पूतोभूयाइति त्रिवारमनु-
 वदेत् । तत् श्रुत्वा परिषदपि सर्वेभ्यः पापेभ्यो सुक्तो भूयाइति
 त्रिवारमुच्चैः ब्रूयात् । ततोयजमानः महान् प्रसाद इत्युक्ता
 प्राणानायम्य सङ्कल्प्य परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं साङ्गोपाङ्गं
 कर्तुंकामः शरीरशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्ताङ्गभूतं वपनं करिष्य इति
 सङ्कल्प्य विज्ञाप्याऽऽज्ञां लब्ध्वा

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात् केशान् वपाम्यहम् ॥”

इति मन्त्रेण जङ्घोरुवचः कचानुक्तरौत्या वापयित्वा स्नानं कुर्यात् ।

ततःपरं—

“आयुर्व्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवस्नि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि वनस्पते ॥”

इति मन्त्रेण क्षीरकण्टकवृक्षस्य दन्तकाष्ठं गृहीत्वा दन्तधावनं कृत्वा द्वादशवारगण्डूषेण मुखशुद्धिं विधाय पाणिपादं प्रक्षाल्य पुनराचम्य व्रतग्रहणयोग्यतासिद्धार्थं दशविधस्नानान्याचरिष्य इति सङ्कल्प्य शक्तयेत् स्वयमेव स्नानादि कुर्यात्, अशक्ता व्याधिताः सुवासिन्यो मूर्धाभिषिक्ताः शूद्राश्च ब्राह्मणेनैव कारयेयुः ।

तत्र द्रव्याणि मन्त्राश्च क्रमेण लिख्यन्ते ।

अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं हवा इदमेतद्भस्म भवति भस्मैवैतत् प्रयुञ्जीतेति तस्माद्बुध्यति इति अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः भस्मना स्नानं कुर्यात् ।

गन्धद्वारिति मन्त्रेण जामयेन ? द्वितीयकम् ।

स्योना पृथिवीति मन्त्रेण सृत्तिकया तृतीयकम् ॥

आपोहिष्टेति मन्त्रेण उदकेन चतुर्थकम् ।

गायत्र्या गोमूत्रेण पञ्चमं, गन्धद्वारिति मन्त्रेण गोमयेन षष्ठम् ।

आप्यायस्वेति क्षीरेण सप्तमं, दधिक्षाव्ण इति दध्ना अष्टमं, शुक्रमसीत्याज्येन नवमं, देवस्य त्वेति कुशोदकेन दशमं, ततो जलमवगाह्य सम्यक् स्नात्वा शुद्धवस्त्रे परिधाय पवित्रपाणिर्विराचम्य प्राङ्मुखः प्राणायामत्रयं कृत्वा व्रतग्रहणार्थं महासंकल्पं कुर्यात् ।

श्रीरसु । अस्य श्रीमहाभगवतः सच्चिदानन्दरूपस्य श्रीम-
दादिनारायणस्याऽचित्यापरिमितशक्त्या श्रियमाणानां महा-
जलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिवृद्धाण्डानाम् एकतमे-

ऽस्मिन् अव्यक्तमहदहङ्कारपृथिव्यमेजोवावाकाशाद्यावरणैरावृते
महति ब्रह्माण्डकटाहान्तरसकलजगदाधारशक्तिकूर्मवराहानन्ते-
रावत पुण्डरीक वामन कुमुदाञ्जन पुष्पदन्त सार्वभौमसुप्रतीकाष्ट-
दिग्गजोपरिप्रतिष्ठितस्यातलवितलतलातलरसातलमहातलपाता-
लाख्यसप्तलोकोपरिभागे भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकजनोलोकतपो-
लोकसत्यलोकास्थलोकषट्कस्याऽधोभागे महाकालायमानफणि-
राजशेषसहस्रफणमण्डलविधृते दिग्दन्तिशृङ्गादण्डादन्तर्वहिरन्व-
तमसावृतेनान्तःसूर्यप्रकाशितेन लोकालोकाचलेन बलयिते लव
णेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरस्वादूदकास्थसप्तसागरावरणपरिवेष्टिते जम्बू-
प्लक्षकुशकौञ्चशास्मलिशाकपुष्करास्थसप्तद्वीपविराजिते स्वर्णप्रस्थ-
चन्द्रकशेतावर्त्तरमणसिंहलमहारमणपारसीकपाञ्चजन्याद्युपद्वीप-
सहित एवंविधसरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले
हिमाचलहेमकूटनीलश्वेतशृङ्गिगन्धमादनपारिजाताद्यष्टसौमाचलै-
र्विभक्ते तन्मध्यवर्त्तिभारतकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरन्मय-
कुरुभवाश्वकेतुमालास्थनववर्षशोभिते जम्बूद्वीपे नानावर्णकेसरा-
चलशिखररत्नवीजाञ्चितभूसरोरुहकर्णिकायमानस्य मेरोर्दक्षिण-
दिग्भागे दक्षिणोदधिहिमाचलयोर्मध्यप्रदेशे नवसहस्रयोजन-
विभक्तेन्द्रद्वीपकश्वेतताम्रपर्णीगिभस्तिनागसौम्यगान्धर्वारुणभारता-
स्थनवखण्डान्तर्गतेऽस्मिन् भारतवर्षे दक्षिणोदधिप्रभृतिषहस्र-
योजनायामवति भरतखण्डे सम्भवति कुरुक्षेत्रादिसप्तभूमध्य-
रेखायाः असुकदिग्भागे अयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्चनिका-
द्धारवत्यादिमुक्तिक्षेत्रवत्यामस्यां कर्मभूमौ भागीरथीविन्ध्याचल-

गोदावरीणां दक्षिणदिग्भागे कावेरीमलयाचलरामसेतूनाम् उत्तर-
दिग्भागे श्रीशैलहेमकूटकिष्किन्ध्यागरुडाचलवेङ्कटाचलारुणगिरि-
हस्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति दण्डकारण्ये नानापुण्यतीर्थवत्यस्मिन्
देशविशेषे स्वर्गदेवालये तीर्थनदीतीरे स्नेहदेवतासन्निधौ
अनेककोटिब्रह्माण्डघटनायासव्योमविचरस्य विराड् रूपिणो भग-
वतो महापुरुषस्य शेषपर्यङ्कशायिनः श्रीमहाविष्णोराज्ञया प्रवर्त्त-
मानस्य तन्नाभिस्थानीयसरोरुहादुत्पन्नस्य सकलवेदनिधेः सकल-
जगत्स्रष्टुः परार्द्धयजौविनो ब्रह्मणः प्रथमपराद्धे श्वेतवाराहकल्पे
प्रथमवर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अहनि उदयादित्रयो-
दशघटिकास्वतीतासु स्वायम्भुवस्वारोचिषीत्तमतामसरैवतचाक्षुषा-
ख्येषु षट्सु मनुषु व्यतीतेषु उपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्व-
न्तरे सप्तविंशतिमहायुगेषु गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहुत-
नामेन्द्रसमये कृतवेताढापरिषु गतेषु वर्त्तमाने कलियुगे प्रथमपादे
बौद्धावतारे शालिवाहनशके सौरचान्द्रमानप्रभवादिषट्संवत्सरा-
न्तर्गतप्रथमविंशत्यां वर्त्तमाने व्यावहारिके अमुकसंवत्सरे अमुकायने
अमुकचतुर्थी अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवारे
अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे एवं गुणविशिष्टपुण्यकालौ
काश्यपगोत्रस्यामुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य
सप्तम जन्माभ्यासाजन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले
सम्भावितानां प्रकाशकृतमहापातकानां रहस्यकृतमहापातका-
दीनां प्रकीर्णकान्तानां सर्वेषां पापानामपनोदकं साशीतिसहस्र-
संख्यकप्राजापात्यक्षच्छात्मकं षड्गुणितषड्वन्द्वसर्वप्रायश्चित्तं परि-

षट्पदिष्टं पूर्वोत्तराङ्गकलापसहितं विहितशक्यप्रत्याम्नायरूपेणा-
हमाचरिष्य इति संकल्प्य ततो नान्दीयाहवैष्णवयाडे कुर्यात् ।

तत्र प्रयोगः—

एवं गुणविशेषणविशिष्टपुण्यतिथौ अस्मिन् प्रायश्चित्तकर्म्मणि
नान्दीदेवतासन्निधानार्थं पितृप्रीत्यर्थं श्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थं च
नान्दीयाहवैष्णवयाडञ्च करिष्य इति नान्दीप्रपितामहीपितामही-
मातरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दीप्रपितामह
पितामहपितरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दी-
सपत्नीकमातामहमात्र पितामहमात्रप्रपितामहाः गोत्रशस्त्राणः
नान्दीमुखाः उभाभ्यां सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः
एता देवताः हिरण्येन तोषयिष्ये—

हिरण्यगर्भभस्मस्थं हेमवीजं विभावसो ।

अनन्तपुण्यदलदं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोत्रेभ्यो नामधेयेभ्यो नान्दीदेवताप्रीतिं
कामयमानः आग्नेयीं हिरण्यं दक्षिणां तेभ्यः सम्प्रददे न मम
इति यज्ञेश्वरं विष्णुं हिरण्येन तोषयिष्य इति संकल्प्य हिरण्य-
गर्भमिति अस्मै ब्राह्मणाय श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानः
आग्नेयीं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति च चिकीर्षितसर्व-
प्रायश्चित्तसादृगुण्यार्थं प्राच्याङ्गगोदानं करिष्य इति च संकल्प्य

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽघप्रणाशिनी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इमां गां सवत्सां श्रीमहाविष्णुप्रीतिं

कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति । ततः चिकीर्षितसर्व-
प्रायश्चित्तसाङ्गुष्ठार्थं शालाग्निहोमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थण्डि-
लोत्सेखनादि अग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नन्वाहिताग्नी
अग्निं जातवेदसम् इध्मेन प्रजापतिश्चाधारदेवते आज्येनाऽग्निष्टोमौ
चक्षुषी आज्येन अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिश्च प्रधानदेवता आज्येन
आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि यज्ये इति संकल्प्य चतसृभिर्याज-
तिभिः आज्यहोमं कृत्वा प्रायश्चित्तादिशेषं समापयेत् ।

ततः मया आचरितसर्वप्रायश्चित्तपूर्वोद्गमभूत पञ्चगव्य-
प्राशनं करिष्वमाणस्तदङ्गहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्थण्डिलो-
त्सेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नन्वाहितेनाग्निं जातवेदसं
इध्मेन प्रजापतिं चाधारदेवते आज्येनाग्निष्टोमौ चक्षुषी आज्ये-
नाग्निं सोमं विश्वं रुद्रं परात्मानं सवितारं वायुं सूर्यं प्रजापतिं
प्रधानदेवताः पञ्चगव्यद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादियज्ये इत्यन्तं
सङ्कल्प्य अन्वाधेयपरिसमूहनपरिस्तरणपात्रासादनाज्यसंस्कारान्तं
कृत्वा पञ्चसु पात्रेषु गव्यपञ्चकमादाय पात्रान्तरे कुशोदकञ्च
स्थापयित्वाऽन्यस्मिन् पात्रे वक्ष्यमाणभागसंख्यया तत्तन्मन्त्रैर्योज-
येत् । गायत्र्या एकभागं गोमूत्रं, गन्धहारेति अङ्गुष्ठायपरिमाणं
गोमयं, आप्यायस्वेति सप्तभागं क्षीरं, दधिक्राव्ण इति भाग-
त्रयं दधि, शुक्रमसीत्येकभागमाज्यं, देवस्यत्वेत्येकभागं सर्वं
प्रणवेनालोद्याग्निमलङ्कृत्यैधमाधाय आज्येन चक्षुषी हुत्वा
वक्ष्यमाणमन्त्रैः पञ्चगव्यहोमं कुर्यात् ।

अग्निद्रुतं मेधातिथिरग्निर्गायत्री आप्यायस्व गौतमः सोमो

गायत्री सोमायेदं, इरावतीवशिष्टोविष्णुस्त्रिष्टुप् विष्णवेइदं, इदं
 विष्णुमंधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विष्णवे इदं, मा नोमहान्तमिति
 मा नस्तोक इतिइयं कुक्षोरुद्रो जगती रुद्रायेदं, प्रणवस्यान्तर्यामी
 परमात्मा गायत्री परमात्मन इदं, तत्सवितुर्विश्वामित्रः सविता
 गायत्री, सवित इदं, व्याहृतीनां विश्वामित्रगौतमभारद्वाजऋषयः
 अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिर्देवताः गायत्रीच्छन्दः, अग्नये इदं
 वायवे इदं सूर्याय इदं प्रजापतये इदम् ।

अथ स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ।

ततो हुतशेषं कुशपवित्रेण प्रणवेनाऽऽमन्त्र्य प्रणवेनाऽभिमन्त्र्य
 प्रणवेनोद्धृत्य मध्यमेनाऽन्तिमेनवा पलाशपर्णेन ब्रह्मतीर्थेन वा

यत् त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा प्रणवेन पिबेत् ।

क्षत्रियादयः स्त्रियोरोगिणश्च ब्राह्मणेन होमं कारयित्वा
 प्राशनं कुर्युः, स्त्रीशूद्राणां अमन्त्रकमेव च ।

ततो यजमानः परमात्मस्मरणादिना आसायं स्थित्वा सायं
 सन्ध्यादिकस्मिन् निर्वर्त्य प्राणायामत्रयं कृत्वा काश्यपगोत्रेण देवदत्त-
 नामधेयेन मया परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां सर्वेषां पापानां
 सद्यः सङ्ख्यायं परिषत्सन्निधौ तिस्र्यर्ज्यपापापनोदकं षड्गुणितषड्वि-
 प्रायश्चित्तं प्राजापत्यकृच्छ्रशक्यप्रत्यान्वारूपेण चरिष्य इति सङ्कल्प्य

धेनुमूल्यादिकृच्छ्रद्रव्यं कुशकुसुमाक्षतसहितं गृहीत्वा यज्ञसाधन-
भूता या इतिमन्त्रेण हिरण्यगर्भं इति मन्त्रेण च श्रीमहाविष्णु
श्रीयुतामिति मन्त्रेण चैतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नानागोत्रेभ्य इमां परि-
षन्निर्णीतिषड्गुणितषड्भद्राशीत्युत्तरसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृच्छ्र—
प्रत्यान्नायधेनुदानादिप्रत्यान्नायभूतामाग्नेयहिरण्यदक्षिणां श्रीमहा-
विष्णुप्रोतिहारा मम समस्तपापक्षयं कामयमानोऽहं सम्प्रददे
न मम इति भूमौ सजलं दद्यात् ।

ततस्तस्यां रात्रौ वेदपारायणपुराणश्रवणादिना जागरणं
कृत्वा प्रातःस्नानादि कर्म निर्वर्त्य मया आचरितपरिषन्निर्णीतिप्राय-
श्चित्तोत्तराङ्गभूतं शालाग्निहोमं उदीच्याङ्गगोदानं च करिष्य
इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तरीत्या व्याहृतिभिरान्येन हुत्वा प्रायश्चित्तादि-
होमशेषं समाप्य “यज्ञसाधनभूता या” इति मन्त्रं पठित्वा इमां
गां प्रायश्चित्तोदीच्याङ्गभूतां श्रीमहाविष्णुप्रोतिहारा सर्वप्रायश्चित्त-
साङ्गण्यं कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति दद्यात् ।
प्राच्योदीच्याङ्गगोदाने धेनोरभावे तन्मूल्यं दक्षिणां च दद्यात् ।

ततः परं मया आचरितसर्वप्रायश्चित्तसाङ्गण्यार्थं न्यूनाति-
रिक्तदोषपरिहारार्थं च दश दानानि करिष्य इति सङ्कल्प्य तत्र
द्रव्याणि दक्षिणया सह दशब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

दशदानानि—

गो भूतिलहिरण्यान्यवासोधान्यगुडानि च ।

रौप्यं लवणमित्येवं दशदानं प्रकीर्तितम् ॥

गोदानमन्त्रस्तु प्रागुक्त एव । भूमिदानमन्त्रः—

सर्वशस्यायया भूमिर्वराहेण समुहृता ।

अनन्तपुण्यफलदा ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

तिलदानमन्त्रः—

तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।

तिलदानादसत्त्वं मे पापं नाशय केशव ॥

स्वर्णदानमन्त्रः—

स्वर्णं पवित्रममलं स्वर्णं पापप्रणाशनम् ।

स्वर्णं हि शङ्करोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

आज्यदानस्य—

कामधेनुसमुद्भूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामाज्यमाहारस्ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रस्य—

शीतवातोष्णसन्दाणं लज्जानिर्हरणं परम् ।

देहालङ्करणं वस्त्रं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्यस्य—

धन्यं करोषि दातारं इह लोके परत्र च ।

तस्मात् समुच्यसे धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुडस्य—

यस्माद् रसानां प्रवरं इक्षुदण्डसमुद्भवम् ।

तस्मान्मम परां लक्ष्मीं प्रयच्छ गुडं सर्वदा ॥

रौप्यस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृवत्तमम् ।

तस्मादस्य प्रदानेन प्रीणातु मम शङ्करः ॥

लवणदानस्य—

लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ।

सर्वपाकाद्यधिष्ठानं लवणं मेऽस्तु सौख्यदम् ॥

इति मन्त्रान् पठित्वा एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इमानि द्रव्याणि
श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानोऽहं सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

अतः परमाचरितसर्वप्रायश्चित्तसाङ्गुष्ठार्थं भूरिदानं करिष्य-
इति सङ्कल्प्य हिरण्यगर्भमिति मन्त्रं पठित्वा इमां भूरिदक्षिणां
श्रीविष्णुप्रीतिं कामयमानः दीनान्वक्तृपणेभ्यः सम्प्रददे न ममेति
दद्यात् ।

अथाऽलक्ष्मीपरिहारार्थं आयुष्याभिवृद्धार्थं निरीक्षिताज्यदानं
करिष्य इति सङ्कल्प्य रूपं रूपमिति पठेत् ।

याऽलक्ष्मीर्यच्च मेदो मे सर्वान्द्रेषु व्यवस्थितम् ।

तत्सर्वं नाशयाऽऽज्य त्वं श्रियं पुष्टिञ्च वर्धय ॥ इति पठित्वा
अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इदं कांस्थपात्रपूरितं निरीक्षिताज्यं
सदक्षिणाकं ममाऽलक्ष्मीपरिहारार्थमायुष्याभिवृद्धार्थञ्च कामय-
मानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति मन्त्रेण दद्यात् ।

अनन्तरं मया चीर्णं सर्वप्रायश्चित्तसाङ्गुष्ठार्थं ब्राह्मणान् भोज-
यिष्य इति सङ्कल्प्य सहस्रं पञ्चशतानि शतं पञ्चाशद्वा ब्राह्मणान्

स्वगत्यनुसारेण भोजयित्वा आशीर्वादं गृहीत्वा पञ्चादिष्टैर्बन्धुभिः सह स्वयं पारणां कुर्यात् ।

ततः परं “यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या” इति “प्रायश्चित्तान्यशेषाणी”ति च मन्त्रद्वयं यथाशक्ति नामत्रयञ्च जप्त्वा गोत्रादियुक्तेन मया आचरितपूर्वोत्तराङ्गसहितसर्वप्रायश्चित्तकर्मणि अशेषयज्ञस्वरूपी भगवान् श्रीमहाविष्णुः प्रीयतामिति वदेदिदं च दिनत्रयप्रायश्चित्ताचरणशक्तविषयम् । अशक्तानां बालानां रोगिणां च मलाप-
कर्मणस्नानादि भूमिदानान्तं साङ्गोपाङ्गं प्रायश्चित्तं एकस्मिन्नेव दिने, उपवासञ्च कारयित्वा परेद्युर्ब्राह्मणभोजनं व्रतपारणं च कारयेत् ।

अथ सुवासिनीनां प्रायश्चित्ताचरणे सृत्तिकास्नानशालाग्नि-
होमपञ्चगव्यहोमाद्याचरणं ब्राह्मणेन कारयेत् । वपननान्दी-
त्याहवैष्णव्याहानि न सन्त्येव । पापनिवेदने प्रकीर्णकेषु परमात्म-
स्मरणराहित्यान्तं मुक्ता स्वार्थपरार्थ-धर्म-क्रियानुकूलक्रियानिरो-
धनक्रियानिन्दनभर्तृक्रियानिन्दनभर्तृवचोलङ्घन-श्वश्रू-श्वशुरदेव-
रादिवचनोक्तङ्घन सावित्रीव्रतराहित्यसाभिलाषपरपुरुषनिरीक्षण-
सम्भाषणपरिहसनसहयानासनशयनावस्थानाज्ञात-परपुरुषसंसर्ग-
पैतृकव्रतोपवासादिनिषिद्धदिनसङ्गमरहोऽवस्थानभर्तृदेवतासूर्या-
दिग्रहादर्शनभर्तृसम्भाषणराहित्यगृहोपकरणादिद्रव्यादर्शनोदक्षा-
शूद्रग्रामान्त्यजस्पर्शन-चाण्डालनिरीक्षणवाक्यश्रवणप्रतिकूलवचन-
भर्तृश्वशुरश्वश्रूदेवाग्निराहित्य शिशुताडनक्षुत्पपरीतशिशुस्तन्या-
प्रदान भर्तृश्वशुरादिमैत्रीभेदनपंक्तिभेदव्यञ्जनादिप्रदान भर्तृवशी-

करणदोषचिन्तनदेवब्राह्मणगुरुदूषणभर्तृप्रवासकालद्विवारजभोजन-
परगृहयानदेहलीवासपरगृहवासकुण्डजालवातायनादिविचरणर-
थोपसर्पण-समाजोत्सवदर्शन जननीगृहयानदिवास्वाप-भर्तृश्वशुर-
श्वयूदेवरादिसमानासन-शय्याद्यवस्थानतदभिवादनराहित्यधान्य-
गृहोपकरणादि-विक्रयभर्तृननुज्ञातव्रतोपवासनियमाचरणदेहली-
गृहादलङ्करणराहित्यसदानिष्ठुरभाषणवृथाक्रोधनबोधनोरःशिरो-
मुखताडनक्षुधितदासीदासपशूपेक्षणभक्ताप्रदानताम्बूलाञ्जनहरिद्रा-
लेपनतिलकमङ्गलसूत्रादिराहित्य-केशप्रसाधनराहित्यसदामलिन-
वस्त्रधारणस्वेच्छाकामुकत्वभर्तृत्वंकारहुंकारतिरस्कारस्वयं प्रथम-
भोजनशयनप्रबोधनभर्तृचित्तारञ्जनादिप्रकीर्णकानां ज्ञानतोऽज्ञा-
नतवेति समानम् । अनुवादकवचनेऽपि स्वार्थपरार्थविप्रकीर्ण-
कादिभर्तृचित्तारञ्जनान्तप्रकीर्णकाणां इति ज्ञानतोऽज्ञानतो-
वेत्यादि यथायथं अनुवादः कार्यः ।

अथ विधवानां पापनिवेदने पापविशेषः कथ्यते । सुवासिनी-
त्वप्रयुक्तस्वार्थपरत्वभर्तृचित्तारञ्जनान्तं मुक्ताऽस्नानभोजनद्विवार-
भोजन-पर्युषितान्नभोजनकांश्यपात्रभोजनरात्रिभोजनपुत्राद्युच्छि-
ष्टान्नभोजनमदकरद्रव्यभक्षणताम्बूलचर्वणवलीवर्दारोहणकुसुमभरत-
चित्रवस्त्रादिधारणतिलकाञ्जनगन्धकस्तूरीकर्पूरघुस्त्रणसुरभिपुष्पादि-
धारणभर्तृस्मरणतर्पणादिराहित्यभर्तृनिन्दाश्रवणस्वशरीरपोषणादि-
प्रकीर्णकानां यथायथं निवेशः दासीकुलटावेश्यामैत्रीकरणसत्कथा-
श्रवणराहित्यभ्रातृभार्यादिमैत्रीभेदन-स्वाधीनपरमैद्युनशब्दश्रवण-
वीक्षणखट्वाशयनयानारोहणोष्णोदकस्नानतीर्थाचरणराहित्यभर्तृ-

निन्दाश्रवण-स्वशरीरपोषणादि-प्रकीर्णकानां च यथायथं निवेशः
 ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेति समानम् । अनुवादकवचने अस्मान्भोज-
 नादिस्वशरीरपोषणादिप्रकीर्णकेभ्य इति ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेत्यनु-
 वादः विधवानां प्रायश्चित्ताचरणे शिरोमात्रवपनं, पाणिपाद-
 नखकृन्तनं, मृत्तिकास्त्रानं, दशविधस्त्रानानि च सा स्वयमेव
 कुर्यात् । नान्दीयाहं वैष्णवश्चाहम् च अस्त्येव, पञ्चगव्यहोमं
 ब्राह्मणेन कारयेत् शेषमन्यत् समानम् । इति हेमाद्रौ सर्व-
 प्रायश्चित्तम् ।

पितृस्तु दिवसे दर्शं याज्ञात् पूर्वं न तर्पयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् पिण्डात् पूर्वं तु तर्पयेत् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये सर्वप्रायश्चित्तं समाप्तम् ।

श्रीविश्वेश्वरो जयति ।

अथ निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

अश्वो धेनुर्महिषश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।
क्रीणन् नरकमाप्नोति विप्रो यद्यन्नविक्रयी ॥
कन्यानारी अजावस्तौ पुत्रकं ब्रह्मसूचकम् ।
लवणं लशुनं चर्म पलाण्डं गृञ्जनं तथा ॥
शुगठीपिप्पलिमारीचलवङ्गैलाहरिद्रकाः ।
ओषधानीह यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ॥
हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्याविकं तथा ।
एतान् मूल्यैः द्विजः क्रीत्वा सुलभैर्मूल्यसंख्यया ॥
तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूल्यैरल्पमूल्यैरथापि वा ।
विक्रीयलाभगणनं कुर्याद्यदि स पापभाक् ॥
मृत्वा नरकमासाद्य कृमिकूपे पतत्यधः ।
तस्माद्देहिहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
स कृत्वा तद् द्विवारञ्च चतुर्वारमनेकशः ।
तप्तं पराकं च चान्द्रञ्च यावकं वर्षमाचरेत् ॥
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति हेमाद्रौ निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तम् ।

सूचिपत्रम् ।

अ ।

अग्निकार्यत्रद्वयज्ञतर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	...	५२५
अग्निपतनप्रायश्चित्तम्	...	४६८
अघमर्षणप्रकारः	...	१००३
अघमर्षणविधिः	...	१००१
अजवधप्रायश्चित्तम्	...	१११
अजवस्तहरणप्रायश्चित्तम्	...	२४२
अजागमनप्रायश्चित्तम्	...	३५२
अजारोहणप्रायश्चित्तम्	...	३६१
अज्ञानप्रायश्चित्तम्	...	१३२
अद्भूतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७७२
अधीतविस्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	१२६
अनडुद्धरणप्रायश्चित्तम्	...	२३३
अनडुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७७६
अनध्ययनेषु वेदपाठप्रायश्चित्तम्	...	५२८
अनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम्	...	११८
अनुजविवाहे हेतुः	...	५४०
अनुवादकप्रायश्चित्तम्	...	४८२

अनुवादकवचनरचनाप्रकारः	१०१३
अन्त्यजातिस्त्री	६६८
अन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१४
अन्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०२
अन्योन्यसंस्पृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४४५
अन्वारम्भणीयलोपप्रायश्चित्तम्	५४६
अपण्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	१३४
अपस्मारिष्वशृगालदष्टभरणप्रायश्चित्तम्	५०३
अपात्रीकरणम्	१००१
अपात्रीकरणजन्या रोगाः	७५०
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्	३०४
अभिशस्तप्रायश्चित्तम्	३५७
अभुक्तसंज्ञा	७६६
अयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	७६७
अयुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तम्	३७८
अर्घ्यादिविष्मरणप्रायश्चित्तम्	५५७
अर्द्धनारीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३१
अल्पसुवर्णापहारप्रायश्चित्तम्	५४
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	३५४
अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८६६
अश्ववधप्रायश्चित्तम्	६६
अश्वविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७८

अश्वविक्रये दोषः	८६६
अश्वस्तेयप्रायश्चित्तम्	२३८
अष्टविधमैश्वर्यम्	८४१
अस्थिचर्मपक्षिलोमकेशनखलोमोपहतशाकान्नभोजन- प्रायश्चित्तम्	४२७
अस्यां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तम्	४७८
अस्थ्युपहतिप्रायश्चित्तम्	४७८
अस्नानभोजनप्रायश्चित्तम्	३८७

आ ।

आग्नेयस्थालीपाकादूर्ध्वम् उपासनात्प्राकपत्नी तद्वर्त्ता वा

यदाऽऽधिग्रस्तौ तदा प्रायश्चित्तम्	५४५
आग्रयणलोपप्रायश्चित्तम्	५४८
आचार्य्यर्त्विजां पुनः संस्कारः	६३१
आज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२८
आततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३४
आत्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	१४८
आत्रेयीलक्षणम्	१८
आथर्वणीक्ता मार्जनमन्त्राः	६२७
आभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५०
आरण्यकमृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७५
आरण्यमृगहरणप्रायश्चित्तम्	२४३
आरामजा वृक्षाः	११४

आर्द्रकणाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४१
आर्षविवाहः	५३४
आलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६८
आसन्दीभोजनप्रायश्चित्तम्	४६६
आसुरविवाहः	५२०
आहिताग्निदुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	५०२
आहिताग्निर्दशपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	५६७

इ ।

इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३३
इन्धनहरणप्रायश्चित्तम्	२७६

उ ।

उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४१२
उक्षृष्टवृषह्ननप्रायश्चित्तम्	८२
उत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५८
उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये प्रायश्चित्तम्	४७२
उदीव्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८१
उद्वाहितायाः पुनरुद्वाहप्रायश्चित्तम्	३६३
उद्वाहीपासनमध्ये लाजहोमात् प्राक् अग्निशान्ती
प्रायश्चित्तम्	५४३
उपकेशविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०२
उपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१८
उपपातकजन्या रोगाः	७५०

उपपातकप्रायश्चित्तम्	८०
उपपातकानि	८८८
उपवीतं विना भोजने प्रायश्चित्तम्	४४१
उपाकर्मलोपप्रायश्चित्तम्	५३४
उपानहरणप्रायश्चित्तम्	२६४
उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५७
उष्णोदकस्नानमृत्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तम्	४४०
उद्वीचीरपानप्रायश्चित्तम्	४२३
उद्वखरवड्वामैथुनप्रायश्चित्तम्	३५१
उद्ववधप्रायश्चित्तम्	१०२
उद्वविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६७
उद्वस्तेयप्रायश्चित्तम्	२४०
उद्वारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१

कट ।

कृतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तम्	३४६
कृतुकालातिक्रमे हेतुः	३४६

ए ।

एकादश्यामन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०५
एवं निर्णीतस्य आचरणक्रमः	१००४

औ ।

औदुम्बरभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
औपासनपरित्यागप्रायश्चित्तम्	५५१

क ।

कतकभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
कदलीविवाहप्रकारः	८७७
कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७४
कनकस्वरूपम्	६८५
कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८५
कनकाज्यवेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७७८
कन्दादिहरणप्रायश्चित्तम्	२७१
कन्यकागमनप्रायश्चित्तम्	३४८
कन्यकादूषणप्रायश्चित्तम्	३४८
कन्यकाहरणप्रायश्चित्तम्	२५३
कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८५
कन्याशुल्कम्	१५७
कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८८
करमयिततक्रपानपलाण्डुलशुनगृञ्जनादिभक्षण- प्रायश्चित्तम्	४१७
करादौ शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तम्	३५३
कर्तृविपर्ययप्रायश्चित्तम्	४७२
कलशदानमन्त्रः	६२८
कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८०
कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६१४
कस्तूर्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२६

कारणं विना परमान्नक्षपरान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०३
कारणं विना स्वसतीपरित्यागिनः प्रायश्चित्तम्	८६३
कारागृहवासप्रायश्चित्तम् ...	३७१
कारुकनापितयोः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	३३३
कार्त्तिकमासव्रतोद्यापने प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	८५३
कार्त्तिकव्रतानि ...	८५३
कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	१८७
कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	७०८
कालपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	६६८
कालिङ्गभक्षणप्रायश्चित्तम् ...	४१८
कांस्यदानमन्त्रः ...	६२८
कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	८२५
कांस्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	२१८
कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तम् ...	६४
कुग्रामवासिनां प्रायश्चित्तम् ...	३५८
कुण्डगोलकयोः परिवित्तिपरिवेक्षोश्च अन्नभोजन- प्रायश्चित्तम् ...	४०८
कुण्डगोलकयोः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	८३७
कुण्डलक्षणम् ...	४०८
कुक्षितसेवाप्रायश्चित्तम् ...	३६०
कुलालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	३३१
कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४०७

कुआण्डप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५८
कूटसाक्षिप्रायश्चित्तम्	२२८
ऊर्ध्वदलप्रायश्चित्तम्	१३८
केशवापनमन्त्रः	१०१८
केशोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४२७
कैवर्त्तगमनप्रायश्चित्तम्	३२५
कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तम्	६५८
कोषहरणप्रायश्चित्तम्	२७८
क्रमकुरुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम्	२८०
क्रमकादिदलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८८
क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८८
क्षत्रियवैश्ययोर्दुस्मृतयोः प्रायश्चित्तम्	४५३
क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तम्	२८
क्षत्रियाणां विप्रह्नने प्रायश्चित्तम्	१८
क्षीरकण्टकवृक्षस्य दण्डकाष्ठग्रहणमन्त्रः	१०१८
क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७२४
क्षीरहरणप्रायश्चित्तम्	२८३

ख ।

खननयोग्यस्य दहने प्रायश्चित्तम्	४७०
खरमैथुनप्रायश्चित्तम्	२५१
खरविकय प्रायश्चित्तम्	१६६
खरह्ननप्रायश्चित्तम्	१०४

खरस्तेयप्रायश्चित्तम्	२४१
खरोद्भवलीवर्हमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
खरोद्ग्रहरिणीमृतवत्सगवीक्षीरपानादिप्रायश्चित्तम्	४२३

ग ।

गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६६५
गजवधप्रायश्चित्तम्	८७
गजविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५८
गजहरणप्रायश्चित्तम्	२३७
गणकान्नदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८६
गर्भाधानत्यागे प्रायश्चित्तम्	५०७
गर्भाधानादिषोडशकस्मात्तिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०७
गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तम्	४८७
गान्धर्वीविवाहः	५३७
गायकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४८
गुडधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३६
गुडविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८३
गुडहरणप्रायश्चित्तम्	२८२
गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम्	७०
गुरुतल्पसमानि	८८८
गुरुधिकारप्रायश्चित्तम्	१२८
गुरुहत्याप्रायश्चित्तम्	१५
गृह्णनादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१७

गृहस्यधर्मातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५७२
गृहस्थानां ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	५५०
गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२०
गृहोपकरणादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८८
गोचर्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५४
गोदानकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५३२
गोधूमतिलमाषविक्रयप्रायश्चित्तम्	१०७
गोवधप्रायश्चित्तम्	८०
गोवधादि अपात्रीकरणम्	१०००
गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६६
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम्	८८
गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०४
गोलकलक्षणम्	४०८
गोलकस्य अन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४०८
गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८२
ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८२
ग्रामप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८०७
ग्रामलक्षणम्	८०८
ग्राम्यमृगपक्षादिहरणप्रायश्चित्तम्	२४४
घ ।			
घण्टाविक्रयप्रायश्चित्तम्	८२२
घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७१७

च ।

चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	...	८१८
चतुर्दशचाण्डालभेदाः	...	६६६
चतुर्विंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८११
चतुष्टवारिशस्त्रस्काराणां लक्षणम्	...	१७
चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३२०
चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	६१८
चर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	१८८
चर्मोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४२७
चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४३
चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तम्	...	३६
चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३०४
चातुर्मास्यव्रतानि...	...	८५१
चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८५१
चामरहरणप्रायश्चित्तम्	...	२६८
चीलकर्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	५१६
चीलसौमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	३८५

छ ।

छत्रहरणप्रायश्चित्तम्	...	२६५
छागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७७५

ज ।

जङ्घोरुवचःकरवापनमन्त्रः	...	१०१८
-------------------------	-----	------

जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७२०
जलहरणप्रायश्चित्तम्	२७७
जातकर्म्यातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०८
जातिभ्रंशकरजन्या व्याधयः	७५०
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	३७७

त ।

तक्षकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३२८
तटाकादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८५
तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७८
तप्तमुद्राधारिभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	८००
तर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	५२५
ताम्रकांस्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१८
ताम्रपात्रस्थितगव्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
ताम्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२४
ताम्रस्तीयप्रायश्चित्तम्	६२
तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४४
तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७३
तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७१
तिलदानमन्त्रः	६२८
तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७१५
तिलपर्वतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७०५
तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८२६

तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७६
तिलयन्त्रिस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३२८
तिलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७७
तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तम्	३१३
तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां भयहरण- यन्त्रोत्तारणप्रकारः	६५४
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूपप्रायश्चित्तम्			६३८
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तविशेषः	...		६४३
तुलापुरुषादिदानेषु आचार्यब्रह्मर्षिजां अपस्त्युत्तरण- मार्जनम्	६२५
तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८०
तैलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७७८
त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तम्	२८६
त्रिपात्रक्षत्रमरणप्रायश्चित्तम्	४६४

द ।

दण्डाजिनमौञ्जभावे वटोः प्रायश्चित्तम्	५२३
दत्तापहरणप्रायश्चित्तम्	२४८
दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३१
दध्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८४
दन्तकाष्ठग्रहणमन्त्रः	१०१८
दन्तनखविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०१
दम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४१०

दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	५६३
दशदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१०
दशदानानि	८१०
दशविधब्राह्मणाः	१८५
दशविधहिंसा	८१
दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१४
दहनयोग्यस्य दहनाभावे प्रायश्चित्तम्	४७१
दहनयोग्यस्य प्रोथने प्रायश्चित्तम्	४६८
दासीगमनप्रायश्चित्तम्	२६०
दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६७८
दासीविक्रयप्रायश्चित्तम्	२००
दासीहरणप्रायश्चित्तम्	२६०
दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तम्	३८०
दुरवानि	३७७
दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३२
दुर्भक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	४००
दुर्मृतानां नृणां वर्णत्रयाणां परलोकक्रमकाले कर्त्तव्यो			
नारायणवलिप्रकारः	८७६
दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्तृणां प्रायश्चित्तम्	४५४
दुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	४५०
दुर्मृतवाहकानां प्रायश्चित्तम्	४५५
दुष्टनक्षत्रशान्तिषु धेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६८

दुष्टनक्षत्रे प्रथमरजोदर्शनशान्तिधेनुप्रतियह-

प्रायश्चित्तम्	७७०
दुष्टसृगविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७४
दुष्टवारिषु सृतिप्रायश्चित्तम्	४५८
दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तम्	४०२
दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४३६
देवपूजात्यागे दोषः	५५४
देवपूजावैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम्	४३८
देवलकादन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८६
देवार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तम्	५५३
देशान्तरमरणप्रायश्चित्तम्	४८७
देशान्तरसृतस्याऽऽहिताग्नेररण्यग्निना विना लौकिकाग्निना			
दहने प्रायश्चित्तम्	४८५
देशान्तरसृतादीनामस्थिशरीराद्यभावे प्रायश्चित्तम्			४८४
देशान्तरवासिनो हादशवर्षादूर्ध्वं परलोकक्रियानन्तरं			
पुनरागतस्य प्रायश्चित्तम्	४८०
दैवोविवाहः	५३५
द्रव्यविपर्ययप्रायश्चित्तम्	४७२
द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम्	११३
हादशविधा सुरा	४४
ध			
धनिष्ठापञ्चकमरणे प्रायश्चित्तम्	४५७

धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०८
धर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२३
धर्मविक्रयिणः सकाशात् प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८१
धान्यप्रमाणम्	६६
धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्	६६
धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७०२
धेनुविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६०
धेनुहरणप्रायश्चित्तम्	२३०

न ।

नग्नयात्रे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	३८५
नटविटगायकेभ्यः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४८
नटिनीगमनप्रायश्चित्तम्	३२१
नन्दाभद्रादितथौ मरणे प्रायश्चित्तम्	४५८
नवग्रहमखे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८०
नवनीतहरणप्रायश्चित्तम्	२८४
नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२६
नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५८
नान्दीयाहप्रकारः	८८०
नापितस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३३
नाभकरणातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१३
नाभविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२५
नारीहरणप्रायश्चित्तम्	२५५

निक्षेपप्रमाणम्	२२८
निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम्	२२७
निन्दितधनादानप्रायश्चित्तम्	१४०
निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तम्	१८३
निमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	८४
निमित्तव्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	४२
निषिद्धदिवसेषु द्विर्भोजनप्रायश्चित्तम्	४३८
निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तम्	५७८
नीलीवस्त्रं धृत्वा कर्मकरणे भोजने वा प्रायश्चित्तम्	४४८
नीलीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८८

प ।

पक्षिलोमोपहतशकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४२७
पक्ष्यादिमलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	४२५
पञ्चग्रहादिमेलने प्रतियहप्रायश्चित्तम्	७८६
पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०५
पतितदुर्गार्गदुष्टाक्रान्तपंक्तौ भोजनप्रायश्चित्तम्	४१६
पतितपाषण्डबौद्धशूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
पतितस्य यतेः प्रतियहप्रायश्चित्तम्	८७२
पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५२
पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तम्	४१४
परार्थं गायत्रीजपकर्तृणां प्रायश्चित्तम्	८०५
परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	२८७

परिवित्तिपरिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४४
परिवित्तिपरिवेत्तृविवाहनिर्णयः	...	४३८
परिवित्तिलक्षणम्	...	४०८
परिवेत्तेरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४०८
परिविन्दलक्षणम्	...	४०८
परिविन्नलक्षणम्	...	४०८
परिवेत्तुरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४०८
परिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४४
परिवेत्तृलक्षणम्	...	४०८
परिषद्भिप्रप्रायश्चित्तम्	...	४८०
पर्यहरणप्रायश्चित्तम्	...	२७५
पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	३८८
पलाण्डुभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	४१७
पलाण्डुलशुनविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	१५६
पशुपुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	६३६
पार्वणपिण्डभङ्गे विङ्गालादिस्पर्शे च प्रायश्चित्तम्	...	५६४
पार्वणविस्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	५६३
पार्वणश्राद्धेषु अग्नौकरणहोमलोपप्रायश्चित्तम्	...	५५८
पापण्डप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८३६
पापण्डस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३४३
पिण्डपितृयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	...	५६८
पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम्	...	४७४

पितरः	८८१
पितृगृहेऽसंस्कृतकन्यारजोदर्शनप्रायश्चित्तम्	३६८
पितोराष्टिकपरित्यागप्रायश्चित्तम्	५५६
पीतोदकशेषपानप्रायश्चित्तम्	४२१
पुण्यनद्यः	६३८
पुत्रीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५२
पुनः संस्कारविधिः	६३०
पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तम्	८००
पुरुषहरणप्रायश्चित्तम्	२५७
पुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	७८६
पुष्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	२११
पुष्यहरणप्रायश्चित्तम्...	२६८
पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४६
पुस्तकादिहरणप्रायश्चित्तम्	३०१
पुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५०८
पुंसिमैथुनप्रायश्चित्तम्	३५०
पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८२
पैशाचविवाहः	५३७
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	४५०
प्रतिक्षतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४८
प्रतिपद्मोमलोपप्रायश्चित्तम्	५४७
प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८०

प्राजापत्योविवाहः	५३७
प्रायश्चित्तप्रकारः	६४८
प्रायश्चित्तप्रयोगः	१००५
प्रेतैकोद्दिष्टभोजनप्रायश्चित्तम्	३८४

फ ।

फलहरणप्रायश्चित्तम्...	२७०
------------------------	-----	-----	-----	-----

ब ।

बलीवर्धविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६१
बलीवर्धहननप्रायश्चित्तम्	८५
बलीवर्धरोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
बालहरणप्रायश्चित्तम्	२५१
बिल्बभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
बौद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
ब्रह्मचाण्डालग्रामचाण्डालतुरस्कवधप्रायश्चित्तम्	३०
ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३४
ब्रह्मचारिणो व्रतलोपप्रायश्चित्तम्	५२४
ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	५२५
ब्रह्महत्याप्रकरणम्	४
ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यम्	१४
ब्रह्माण्डघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८८
ब्राह्मन्न-कुष्ठन्न-भोजनप्रायश्चित्तम्...	४०७
ब्राह्मो विवाहः	५३६

भ ।

भस्त्रभोज्यहरणप्रायश्चित्तम्	२७८
भद्रातिथौ मरणप्रायश्चित्तम्	४५८
भयनिवहानां तुलादि-प्रतिग्रहीतृणां ज्वरादि-			
रोगहरस्युप्रतिमापूजाविधानं होमप्रकारश्च	६५७
भर्तृघ्नीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४०
भिन्नपात्रभोजनप्रायश्चित्तम्	४३१
भूमिहरणप्रायश्चित्तम्	२४६
भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम्	१२५
भृतकाध्यापनप्रायश्चित्तम्	१२१
भोजनकाले क्षुतापानवापूतर्गजृम्भणानां प्रायश्चित्तम्			४४३
भोजनकाले दीपनिर्व्वाणप्रायश्चित्तम्	४२८

म ।

मकरसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८६१
मद्यपत्नीगमनप्रायश्चित्तम्	३४१
मद्यविक्रयिणः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३२
मधुधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७२७
मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०६
मधुहरणप्रायश्चित्तम्	२८४
मनुष्यशृगपत्न्यादि-मलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	४२४
मनुष्यविक्रयिणां महापातकिसंज्ञा	१४५
मलिनीकरणजन्याः रोगाः	७५०

मलिनीकरणानि	१०००
मलीकरणप्रायश्चित्तम्	२२७
मलोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४२७
महानद्यः	६४०
महापातकजन्याः रोगाः	७४८
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम्	७८
महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६२२
महिषबधप्रायश्चित्तम्	१०८
महिषहरणप्रायश्चित्तम्	२३६
महिषारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६५, ८६७
महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तम्	३५२
महिषीविक्रयप्रायश्चित्तम्	३६३
महिषीहननप्रायश्चित्तम्	१०६
महिषीहरणप्रायश्चित्तम्	२३५
माघमासव्रतानि	८५५
माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८६१
मातृविक्रयप्रायश्चित्तम्	१५४
मातृसम्बन्धपरिणयनप्रायश्चित्तम्	३६५
मार्गनिरोधप्रायश्चित्तम्	२८३
माषविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७७
मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३३०

मिथ्यावादि-प्रायश्चित्तम्	३६१
मुद्रतण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७८
मूल्यं गृहीत्वा शववाहकप्रायश्चित्तम्	४५६
मृगादि-मलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	४२५
मृतवत्सगवीक्षीरपानप्रायश्चित्तम्	४२३
मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५२
मृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तम्	४८८
मृत्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तम्	४४०
मृत्युमहिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६३
मेदस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३२६

य ।

यत्नदम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४१०
यमलयोर्व्युत्क्रमकर्मकरणे प्रायश्चित्तम्	५११
यागान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८३
यानहरणप्रायश्चित्तम्...	२६३
योगव्रतादिषु कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	२४५

र ।

रक्तशिशुभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
रजतताम्रकांस्यवस्त्रादीनां प्रमाणम्	५२
रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७४८
रजतविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१७
रजतस्तेयप्रायश्चित्तम्...	६०

रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८७
रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम्	३३६
रजस्वलान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	४३५
रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम्	५०१
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१२
रत्नहरणप्रायश्चित्तम्	२४८
रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८८
रसविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८५
रसौषधिहरणप्रायश्चित्तम्	२८७
राक्षसादिकन्यापरिणयनप्रायश्चित्तम्	५३६
राक्षसो विवाहः	५३७
राजदण्डः	७३
रात्रां स्तेयप्रकारः	५७
रामपूजामन्त्रः	८८४
रामलक्षणदानमन्त्रः	८८४
रामलक्षणपूजामन्त्रः	८८४
रामलक्षणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१६
राशिक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८८
रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१४
रुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम्	२८०
रुरुविक्रयप्रायश्चित्तम्	१७०
रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपान-स्तन्यपानप्रायश्चित्तम्	३७५

ल ।

लवणविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८५
लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७१०
लशुनभक्षणप्रायश्चित्तम्	१८७
लशुनविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८१
लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तम्	८०२

व

वड़वामैथुनप्रायश्चित्तम्	३५१
वत्सहरणप्रायश्चित्तम्	२३२
वन्दीष्टहीतानां नारीणां प्रायश्चित्तम्	३७३
वन्याः वृक्षाः	११३
वस्तागमनप्रायश्चित्तम्	३५२
वस्तारोहणप्रायश्चित्तम्	३६१
वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२२
वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तम्	६८
वराहपुराणे रामलक्षणप्रतिमादानम्	८८२
वराहादिप्रमाणम्	८६८
वार्त्ताश्रवणमात्रेण स्वसती न त्वाज्वा वृथात्वागे			
प्रायश्चित्तम्	८६४
वार्हुष्यजीवकस्त्र प्रायश्चित्तम्	१४२
विटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४८
विधवागमनप्रायश्चित्तम्	३३८

विधायकप्रायश्चित्तम्	८४१
विधायकवाक्यम्	६५१, १०११
विप्रस्य ब्रह्महत्यायां राजकृत्यम्	११
विप्रस्यहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम्	५५
विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम्	२३
विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम्	२५
विवाहमध्ये वध्वाः प्रथमार्त्तवदर्शने प्रायश्चित्तम्			५४१
विवाहाः	५२६
विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६११
वुरुङ्गीगमनप्रायश्चित्तम्	३२४
वृन्तालालावुभक्षणप्रायश्चित्तम्	४१८
वेदव्रताकरणप्रायश्चित्तम्	५३०
वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तम्	५२७
वैश्यागमनप्रायश्चित्तम्	३४१
वैश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८३८
वैश्वहरणप्रायश्चित्तम्	२५८
वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७६१
वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८५८
वैश्वगृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्			३८२
वैश्वस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम्	३१
वैश्वस्य दुग्धतस्य प्रायश्चित्तम्	४५३
वैश्वस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम्	१८

वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम्	३४
वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम्	४३८, ५५५
वैष्णवश्राद्धम्	८७८
व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८४१
व्याघ्रादिभिर्हृतस्य प्रायश्चित्तम्	४५२
व्रणे कस्युत्पत्तिप्रायश्चित्तम्	४८७
व्रात्यादिभ्यो यज्ञोपवीतादि-प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्			८४७
व्रीह्यादि-धान्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८१

श ।

शकटदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७५३
शङ्खप्रतिग्रहतदिक्रयप्रायश्चित्तम्	८२१
शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८७
शय्याहरणप्रायश्चित्तम्	२६१
शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३८
शवपतनप्रायश्चित्तम्	४६७
शवस्य शूद्रादिस्पर्शने प्रायश्चित्तम्	४६३
शवोपरि उच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तम्	४३२
शस्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२१८
शस्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	२८१
शाकहरणप्रायश्चित्तम्	२७४
शालग्रामादिहरणप्रायश्चित्तम्	३०३
शालिहोत्रः	४६६

शिलापात्रविपर्ययप्रायश्चित्तम्	४७२
शिवनिष्ठास्यभोजनप्रायश्चित्तम्	४४७
शिवलिङ्गप्रतिग्रहविक्रयप्रायश्चित्तम्	८२०
शिवलिङ्गप्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०८
शिशूनामचराभ्यासकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	५१७
शूनादष्टस्य प्रायश्चित्तम्	५०४
शूद्रभाण्डे भोजनप्रायश्चित्तम्	४१५
शूद्रवधप्रायश्चित्तम्	२७
शूद्रवैश्यगृहे स्वयं पाकादिकृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्	३८४
शूद्रसत्रभोजनप्रायश्चित्तम्	३८१
शूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३४३
शूद्रस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम्	२०
शूद्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम्	३३
शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम्	५०३
ब्राह्मणं भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्यसंस्पर्शं प्रायश्चित्तम्	५६१
ब्राह्मणशिशुभोजनप्रायश्चित्तम्	३८७
श्रीमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८१७
श्रुतिस्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२४
श्वदष्टमरणप्रायश्चित्तम्	५०३
श्वेतवृन्ताकरकशिशुवृन्तालालावुविल्वौदुम्बरादिभक्षण- प्रायश्चित्तम्	४१८
श्वेताश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६६४

ष ।

षड्ग्रहयोगी प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७८४
षट्त्रिंशत्तमरणप्रायश्चित्तम्	४६१
षोडशविधचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३१६
षोडशविधा ग्रामचाण्डालाः	३८

स ।

सङ्कलीकरणजन्या रोगाः	७५०
सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तम्	१४०
सञ्चरणात् प्राक् प्रेतदहनाग्निनाशप्रायश्चित्तम्	४७६
सतीत्यागहेतुः	८६३
सन्ध्यादिकालेषु चाण्डालध्वनिश्रवणप्रायश्चित्तम्	४३३
सन्ध्याया उत्पत्तिः	५७६
सत्र्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	८७०
सप्तव्यसनानि	१४८
सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६१६
सप्ताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६८५
सम्यक् सन्ध्याकरणकालः	५७६
सर्व्ववर्णोपकारार्थं मानसस्नानम्	५७७
सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम्	४८३
संघातान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३८१
साक्षाद्देनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	७३८
सामान्यप्रकरणम्	२

सालग्रामशिवलिङ्गप्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०८
सौमन्तपुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम् ...	५०८
सौमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३८५
सुतविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	१५०
सुरापानप्रायश्चित्तम् ...	४३
सुराप्रायिपत्नीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ...	४८
सुवर्णप्रमाणम् ...	५२
सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	२१५
सुवर्णस्तेयसमानि ...	८८८
सूतकद्वयभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३८६
सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४४४
सूतकद्वितयसूतस्य प्रायश्चित्तम् ...	४८२
सूतिकामरणप्रायश्चित्तम् ...	४८८
सूर्यसोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४३०
सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानाग्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	६८०
सोमपानप्रायश्चित्तम् ...	७८४
सोमयाजिनोऽष्टसूर्तित्वम् ...	५७१
सोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४३०
सोमोपरागे विद्यमानाग्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सौतिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	३२७
सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	८६८

स्तेयप्रायश्चित्तम्	५२
स्त्रीणां विशेषतः पतनीयं	८८७
खालीपाकसमये अग्निशान्तिप्रायश्चित्तम्	५४४
स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम्	५३३
स्मृतिप्रामाण्यम्	८८६
स्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२२४
स्वदारपरित्यागप्रायश्चित्तम्	३६७
स्वयम्भूनि जेवाणि	६३८
स्विष्टकृदादिहोमशेषसमापनम्	१०२४

ह ।

हरिणीचीरपानप्रायश्चित्तम्	४२३
हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तम्	१६८
हरिद्रादिमूलकविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८७
हरिहरयोगः	८२८
हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	८२८
हिङ्गुादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	१८३
हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८६
हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८५
हिरण्याश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	५८८
हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	६०१
हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम्	१४३

हिंसायन्त्रस्वरूपम् ... १४३

हेमहस्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ... ६०३

अ ।

अङ्गिराः २५८, ४८५, ५६०, ८८१, ८८८, ८८०, ८८१ ।

आ ।

आदित्यपुराणम् ७८३, ८०१ ।

आपस्तम्बः १०, ४८, ५४, ७४, ७७, १५८, २७२, ३६८, ४४६,
५३३, ५३८, ५५२, ६८१, ८४४, ८६५, ८८४ ।

उ ।

उशनाः ५१५, ८८६ ।

क ।

कण्वः २३५, ३८३, ४६१ ।

काश्यपः ५६३, ५७६ ।

कात्यायनः ५०, ५७, ७५, २१५, ३८४, ४५८, ४६८, ५२१,
५४५, ५६३, ५६६, ५६८, ८४२, ८७३, ८८८ ।

कालादशः ८८८ ।

काश्यपः २३५ ।

कुमारविजयम् ११८ ।

कुमारः ३२८ ।

कृष्णपुराम् १४, १८, २६, २८, ३१, ३३, ३४, ३७, ५६, ६४,
 ६६, ६८, ७४, ७८, ८४, ८८, ८२, ८७, १०४, १०८, १११,
 ११३, १२१, १३८, १४०, १५०, १५७, १५८, १६१, १८१,
 १८३, २११, २२५, २३३, २३५, ४७६, ५८१, ५८५, ५८४,
 ५८७, ५८८, ६१२, ६२०, ६३३, ६३७, ६४४, ६६२, ६६३,
 ६६६, ६६८, ६८६, ६८८, ६८४, ७०२, ७०६, ७०८, ७१५,
 ७२१, ७२६, ७३७, ७४४, ७५१, ७५२, ७५४, ७५८, ७६०,
 ७६१, ७६८, ७७४, ७७८, ७८०, ७८३, ७८६, ७८७, ७८८,
 ७८१, ७८२, ७८४, ७८७, ७८८, ८०२, ८०४, ८०६, ८०८,
 ८१०, ८१२, ८२१, ८२४, ८३०, ८४०, ८४२, ८४५, ८४६,
 ८६३, ८६६, ८६८ ।

ग ।

गारुडपुराणम् २४, ३८, ६२, ८०, १२७, १४६, २५०, २०२,
 २३०, ३२२, ३८६, ५८१, ६१६, ६१८, ६२१, ६६३, ६८८,
 ७१८, ७३६, ८६४, ७६८, ८०५, ८६७, ८६२, ८८१ ।

गार्ग्यः २२७, ४३६, ४६८ ।

गालवः २१७, २२३, २२६, २३०, २५१, २५३, २५५, २५८,
 २७७, ३३६, ३५४, ३५७, ३८०, ३८८, ४००, ४०५, ४०६,
 ४०८, ४३१, ४४४, ४४८, ४५२, ४५६, ४५८, ४६८, ४७८,
 ४८२, ४८७, ५८१, ५८७, ५३३, ५६३, ८८२ ।

गृह्यकारः ५१८ ।

गोतमः ११८, ३४५, ४२१, ५४३ ।

गोभिलः ४५१ ।

गौतमः १०, १३, ८१, १४३, १८१, २१२, २१३, २१४, २२०,
 २२४, २३०, २३०, २५१, २६१, २६३, २६७, २७४, २८३,
 २८४, २८७, २८८, २८७, ३०६, ३०७, ३११, ३२६, ३४८,
 ३६०, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८, ३७१, ३७३, ३७७, ३८१,
 ३८३, ३८७, ३८८, ४०३, ४०५, ४११, ४१३, ४२१, ४२३,
 ४२४, ४२५, ४२७, ४३२, ४४०, ४४१, ४४४, ४४५, ४४८,
 ४५१, ४५७, ४५८, ४६२, ४६४, ४६७, ४७०, ४७३, ४७४,
 ४७८, ४८१, ४८४, ४८८, ४८३, ४८६, ४८७, ४८८, ५००,
 ५०१, ५०४, ५०५, ५१६, ५२०, ५२३, ५२५, ५२७, ५२२,
 ४३३, ५४६, ५४८, ५५०, ५५२, ५५४, ५५६, ५६८, ५६८,
 ६७१, ५७६, ५७८, ५८८, ५८१, ६०८, ६५३, ६६०, ८६४,
 ८७२, ८७०, ८७८, ८८२ ।

गौतमधर्मः ८६, १७८ ।

गौरीकाण्डम् १११, ११३ ।

ग्रन्थान्तरम् ५८३ ।

च ।

चण्डिकाखण्डम् ८२ ।

चतुर्विंशतिमतम् ६०, ६४, १६८, १८७, २३५, २६०, ७४८,
 ८०८, ८१५, ८४० ।

चतुस्त्रिंशन्मतम् ७८२ ।

चन्द्रिका ८८० ।

ज ।

जातूकर्णः २२१, २४२, ३०८, ३३८, ३४८, ३५०, ३५१, ४३१,
५०१, ८७० ।

जातूकर्ण्यः २६०, ३८२, ४७४, ५२७, ५३१, ५४०, ५५३ ।

जावालिः १२२, २१५, २१७, २२५, २४०, २४२, २५२, २५७,
२५८, २७०, २७६, २७८, २८४, २८६, ३०७, ३११, ३१६,
३२८, ३३३, ३६३, ३८२, ३८७, ३८८, ३८०, ३८१, ४२५,
४२८, ४३८, ४४०, ४४७, ४५७, ४६१, ४८०, ४८१, ४८८,
५०८, ५२६, ५३२, ५४३, ५८०, ५८५ ।

ज्योतिर्निदानम् ७६६ ।

त्रयस्त्रिंशत्तमम् ७५५ ।

द ।

देवलः ११६, २०८, २१८, २२६, २२६, २३२, २३८, २४१,
२४३, २४५, २४६, २४८, २४८, २५८, २६१, २६४, २६५,
२६७, २७१, २७३, २७३, २७४, २७६, २७८, २८०, २८३,
२८६, २८८, २८१, २८३, २८५, २८६, २८८, ३०१, ३०२,
३०४, ३१३, ३१४, ३१६, ३२०, ३२१, ३२४, ३२५, ३२६,
३२७, ३३०, ३३१, ३३३, ३३४, ३३६, ३३८, ३४१, ३४२,
३४३, ३४५, ३४६, ३४८, ३४८, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४,
३५५, ३५७, ३५८, ३६०, ३६१, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८,
३७१, ३७५, ३७७, ३७८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८४, ३८५,
३८६, ३८७, ३८८, ३८१, ३८३, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८,

४००, ४०५, ४०७, ४०८, ४१०, ४१२, ४१४, ४१५, ४१६,
 ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२५, ४२७, ४२८, ४३०, ४३१,
 ४३३, ४३५, ४३६, ४३८, ४३९, ४४१, ४४१, ४४३, ४४४,
 ४४५, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६,
 ४५७, ४५८, ४५९, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६६, ४६७,
 ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७४, ४७६, ४७८, ४७९,
 ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८७, ४८८, ४८९, ४८२,
 ४८३, ४८५, ४८७, ४८८, ५०१, ५०३, ५०४, ५०५, ५०७,
 ५०८, ५०९, ५११, ५१३, ५१४, ५१६, ५१७, ५१८, ५२३,
 ५२४, ५२५, ५२७, ५२८, ५३०, ५३२, ५३३, ५३४, ५३६,
 ५३८, ५४०, ५४१, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८,
 ५५०, ५५१, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५६१, ५६३, ५६४,
 ५६६, ५६७, ५७०, ५७२, ५७७, ५७८, ५८०, ५८८, ५८२,
 ६११, ६२२, ६३१, ६३३, ६४६, ७८८, ८७२, ८७६, ८७७,
 ८७८, ८८०, १००१ ।

देवलधर्मः १२६, १५७, २००, ४०३ ।

देवस्वामी ६८, १५२, २१८, २३५, २४६, ३२०, ५८० ।

देवीपुराणम् २१, ८८, १३१, १७५, १८३, १८७, १८८, ३०६,
 ३३२, ३८८, ५८१, ५८५, ५८८, ५८४, ६०४, ६१४, ६३६,
 ६६५, ६७३, ६८५, ६८८, ६८२, ६८५, ७०२, ७१५, ७२५,
 ७३२, ७५८, ७६०, ७६६ ७७२, ७८२, ७८४, ७८६, ८०२,
 ८१७, ८२४, ८२५, ८४३ ।

न ।

नागरखण्डम् ५८, ८३, ८८, १६५, ८७० ।

नारदः १३०, २५१, ३०७, ३१५, ३१६, ३२७, ३३२, ३५०,
३५३, ५२८, ५३५, ५५६, ६४५, ६८८ ।

नारदीयम् १६, १०२, १२२, २३०, २४४, २४६, ६७३, ६७४,
६८६, ६८०, ७०५, ७२८, ८०० ।

नृसिंहपुराणम् १४२, १४५, ६३३, ७३४, ७७५ ।

प ।

प्रजापतिः ४२४ ।

पद्मपुराणम् २४, २७, ३२, १२६, १२८, १७२, १८३, ६१३,
६८५, ७७१, ७८२, ८०३ ।

पराशरसंहिता १८५ ।

पराशरः २१२, २१८, २४४, ३५३, २५७, २६३, २८२, ३१६,
३३८, ३४८, ३५२, ३८२, ३८५, ४००, ४०७, ४०८, ४१४,
४१५, ४१८, ४३१, ४५५, ४७०, ४८४, ४८०, ४८५, ५०३,
५०४, ५१२, ५१६, ५१८, ५२१, ५२३, ५२७, ५४८, ५५१,
५६८, ५७१, ६२१, ८७२, ८७६, ८७८, ८८८, ८८२ ।
१००२ ।

व, व ।

वराहपुराणम् ८५ ।

वृद्धमतुः ४१०, ४१४ ।

वैधायनः २४३, ५३५, ६६२ ।

ब्रह्मपुराणम् ६०६, ८३८ ।

ब्रह्मयामलम् २८ ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २६, ८३, १२५, १७२, ५८८, ६००, ६०१,
६०३, ६०५, ६०८, ६८०, ७१२, ७२८, ७३१ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७, १४, १८, २१, २३, २६, २८, ४५, ४७,
५३, ७१, १०२, १२३, १३१, १४५, १६३, १७०, ५८१,
५८३, ६००, ६०३, ६१०, ६३२, ६६१, ६७०, ६७१, ६७३,
६७४, ६७६, ६८०, ६८२, ६८४, ६८२, ६८८, ७०५, ७०८,
७०८, ७१८, ७३५, ७४३, ७६३, ७७७, ८०५, ८४७ ।

भ ।

भविष्योत्तरपुराणम् ८८५ ।

भविष्योत्तरम् ७१, ८१, १५१, १६७, १८१, ३३७, ५१८, ६०१,
६२६, ६३२, ६६७, ६७८, ६८३, ७०१, ७०८, ७०४, ७०६,
७४०, ७४२, ७६०, ८६२, ८८८, ८८० ।

भागवतम् ८६५ ।

भारतम् ६१२, ६७४ ।

भारद्वाजसूत्रम् ५०२ ।

भारद्वाजः २८१, ३०५, ३२०, ५१२ ।

भाष्यकारः ८८८ ।

म ।

मत्स्यपुराणम् ३०, ३४, १६८, १८३, २८५, ३०५, ५८५, ५८८,
५८४, ५८८, ६०८, ६२३, ६२४, ६३१, ६६२, ६६८, ६८३,

(३८)

६८०, ७२३, ७३२, ७३५, ७३८, ७५३, ७५६, ७६१, ७७६,
७८०, ८२४, ८३६ ।

मनुः १३, २२२, २५६, २७७, २८०, २८८, ३१०, ३१२, ३१३,
३१४, ३१८, ३२०, ३४३, ३५३, ३८१, ४०३, ४२७, ४३०,
४८६, ५०५, ५२०, ५५१, ५५३, ५५५, ५५८, ५६२, ५६४,
५७५, ६४३, ७८८, ८७३, ८८०, ८८६, ८८७, ८८०, ८८१,
८८२, ८८३, ८८४, ८८७, ८८८, १०००, १००१, १००३ ।

मन्त्ररहस्यम् ६५४ ।

मरीचिसंहिता १२३ ।

मरीचिः ६६, १२२, १७८, २१८, २३२, २३३, २६४, ३३१,
३४६, ३५५, ३५८, ३७१, ३८५, ४०७, ४०८, ४३०, ४५६,
४५८, ४६१, ४६३, ४६८, ४८८, ५१२, ५१६, ५४२, ५४७,
५५०, ५५१, ५५८, ५६३, ५६५, ५७५, ८६८, ८७६,
८८० ।

महानारदीयम् ३३, ४३, ६०, ८८, २३४, १८८, २०४, ३०१,
३८४, ६१५, ६४३, ६५८, ७४६, ७५८, ७७८ ।

महाभारतम् ६४, १२६, ३२६, ३५५, ३८७, ३८८, ३८३,
३८८, ४६७, ४८५, ४८७, ४८३, ५८८, ५८६, ५८८, ६००,
७०७, ७३४, ७५८, ८०६, ८३८, ८७१ ।

महाराजविजयम् १७७, १८८, २२८, २६८, २७०, २७५, ३०५,
३१७, ३४७, ४६२, ५२३, ५७८, ५८२, ५८४, ६६०, ६८२,
७३८, ८७१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५५, ८०, ८८, ८८, ८८, १००, १०८, १३२,
 १३८, १५४, १५६, १६१, १७७, १७८, १८७, १८८, २०१,
 २०८, ५८६, ५८८, ५८०, ५८१, ५८३, ६२७, ६६१, ६६६,
 ६७६, ६७८, ६८२, ६८३, ६८५, ६८६, ७०८, ७१०, ७१२,
 ७२८, ७३६, ७४४, ७४७, ७४८, ७५१, ७५८, ७६३, ७६८,
 ७७०, ७७५, ७८४, ७८८, ८०७, ८१४, ८२१, ८२६,
 ८२८, ८४४, ८४८, ८५१, ८५८, ८५८, ८६१, ८६६,
 ८६८ ।

मार्कण्डेयः १०, ३८, १८१, २०८, २२१, २३८, २४१, २४४,
 २४८, २४८, २५३, २५५, २६०, २६१, २६५, २६७, २७१,
 २७५, २८०, २८२, २८७, २८३, २८७, २८८, ३०२, ३०४,
 ३१४, ३२२, ३२५, ३३०, ३३३, ३३६, ३३८, ३४२, ३४३,
 ३४५, ३४८, ३५०, ३५३, ३५४, ३५५, ३६५, ३६८, ३७३,
 ३७७, ३७८, ३८१, ३८६, ३८८, ३८५, ४०३, ४०५, ४१७,
 ४१८, ४२१, ४२३, ४२३, ४२५, ४२८, ४२८, ४४१, ४४७,
 ४५७, ४५८, ४७१, ४७२, ४७६, ४७८, ४८०, ४८०, ४८५,
 ५०३, ५०८, ५११, ५१३, ५१८, ५२६, ५३०, ५३३, ५३८,
 ५४०, ५४८, ५५२, ५५८, ५६१, ५६६, ५६७, ५७०, ५८०,
 ५८२, ५८३, ५८४, ५८८, ६५७, ६८१, ६८८, ६६४, ८७०,
 ८७३, ८७४, ८७६, १००३ ।

य ।

यमः २२३, २६४, ३७२, ४२८, ४२२, ४२६, ४५८, ४८३ ।

याज्ञवल्काः ४४६, ४६६, ८८७, ८८८, ८८९, ८८४, ८८५,
८८७, ८८८ ।

र ।

रङ्गराजीयम् ७५४ ।

राजविजयम् २७, ५८, १०४, १६८ ।

रेणुकाखण्डम् ७८१ ।

ल ।

लिङ्गपुराणम् ४, ११, १५, २०, २४, २५, २८, ३३, ३७, ४५,
५२, ५६, ५८, ६०, ६४, ६६, ७३, ८२, ८७, ८८, ८७,
१०६, १०८, १११, १२०, १२५, १३२, १३८, १४५, १५०,
१५४, १५८, १६०, १६१, १६३, १६५, १६६, १६७, १६८,
१७०, १७७, १८१, १८३, १८७, १८८, १८५, १८७, २०१,
२०२, २०३, २०६, २१६, ३८७, ५३६, ५८२, ५८८, ५८५,
५८७, ६०४, ६१५, ६१८, ६२४, ६२४, ६२७, ६४४, ६५८,
६६४, ६६८, ६७८, ६८०, ६८५, ६८७, ७०३, ७१६, ७१८,
७२६, ७३२, ७३८, ७१२, ७४७, ७५५, ७५६, ७७५, ७७७,
७८०, ७८१, ७८२, ७८८, ७८१, ७८४, ७८६, ७८८, ८०१,
८०४, ८०६, ८०८, ८१०, ८१६, ८१८, ८१८, ८२२, ८२५,
८२८, ८३२, ८३४, ८३८, ८४१, ८४३, ८५५, ८६२, ८६३,
८६६, ८६७, ८६८ ।

लोगाजिः ३६१, ४३६, ६४१, ५५५ ।

व ।

वराहपुराणम् १८१, १८५, ८८२, ८८० ।

वशिष्ठः २२४, २६८, ३५१ ।

वशिष्ठसंहिता ६०६, ६४५ ।

वह्निपुराणम् ८०१ ।

वामनः २४० ।

वामनपुराणम् ६८७, ७३३, ७५१, ७६५, ७६८, ७८८, ८४२ ।

वायुपुराणम् ६१८, ८०० ।

विष्णुः ४४३, ८८७, ८८३, ८८५, ८८७, ८८८ ।

विष्णुधर्मः ३३८, ६७३ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ५८, ८३, ८०, १२१, १७२, २०३, २१५, ३८७,
७२८, ८७८, ८८७ ।

विष्णुपुराणम् ७०४ ।

विष्णुरहस्यम् ३८६, ५८३, ६१५, ६८३, ७८२ ।

वृहमनुः ३३३ ।

व्याघ्रः ८८६ ।

व्यासः २२०, ४२१, ५८६, ८८७, ८८१, ८८२, ८८६ ।

श ।

शङ्खः ४१५ ।

शम्भुरहस्यम् १७४, ६०२, ६६७ ।

शिवधर्मः ६०६ ।

शिवधर्मोत्तरम् ८०, ८५, १०६, ७२८, ७३१, ७५१, ८४०,
८८७ ।

शिवपुराणम् ३१, ४३, ६८, १३४, १५४, १६०, १७२, २०८,
५८८, ६०५, ६६०, ६६६, ६७२, ६७८, ६८७, ७१३, ७२१,
७२७, ७४८, ७८८, ८०३ ।

शिवरहस्यम् ५७, २६५, ३३८ ।

श्रुतिः ४८, ३४४, ५७६ ।

स ।

सूतः २०४ ।

सूतप्रोक्तम् ८५० ।

सौपर्णम् २०६, ५८८, ६३२ ।

स्कन्दपुराणम् ६, १५, २१, २४, ३१, ३६, ४२, ४८, ५२, ५८,
६०, ६१, ६२, ६८, ७०, ८८, ८१, ८२, ८८, ८८, १०२,
१२८, १३०, १४६, १४८, १५२, १५६, १५८, १६५, १६६,
१६७, १८५, १८८, १८५, १८७, २०४, ५८२, ५८३, ६२५,
६३८, ६६४, ६६७, ६७१, ६८३, ६८८, ७००, ७०३, ७०६,
७०८, ७११, ७१७, ७२०, ७२४, ७२७, ७३१, ७३८, ७४३,
७४१, ७४२, ७४४, ७४५, ७४८, ७५६, ७५७, ७६२, ७६३,
७६५, ७७५, ७७६, ७७८, ७८०, ७८४, ७८७, ८०२, ८११,
८१६, ८२०, ८२३, ८४६, ८५०, ८५३, ८७० ।

स्मृतिकामधेनुः ८८२ ।

ह ।

हरिवंशम् ६८६, ८७८ ।

हरिसागरः ५८७ ।

हारीतः २२२, २३३, २६८, २७१, ४४७, ५१५, ५३१, ५४८,
५६५, ५६८, ८८८ ।

हिरण्यगर्भसंहिता ६४५ ।

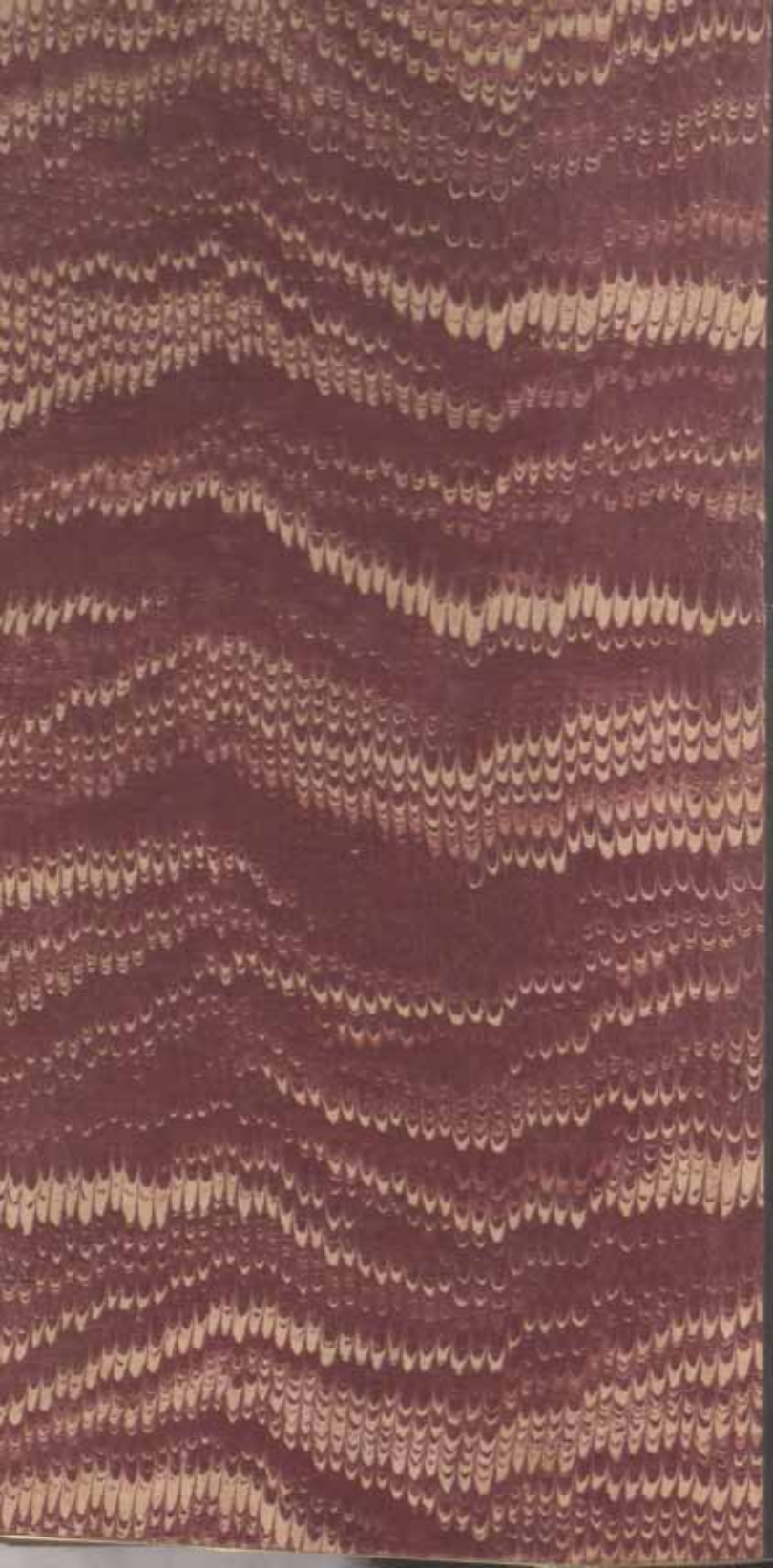

(555)

2
N.C.
Cat
13/11/82

Vol. 4 *Chaturvarjya Chintam*
Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. *57 251*
Sa 351 Hem/Bha

Author— *Hanadur*

Title— *chatur varjya chintam*
and Vol. 4

Borrower No. *204* Date of Issue *20/8/57* Date of Return

K.S. Ramcharan *22-8-57* *27/8/57*

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.